

T.C

HARRAN ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANA BİLİM DALI

DOKTORA TEZİ

**BİRLİKTELİKTEN YOL AYRIMINA URFA KAZASINDA
GAYRİMÜSLİMLER (1880-1910)**

İsmail ASOĞLU

ŞANLIURFA – 2019

T.C

HARRAN ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANA BİLİM DALI

DOKTORA TEZİ

**BİRLİKTELİKTEN YOL AYRIMINA URFA KAZASINDA
GAYRİMÜSLİMLER (1880-1910)**

İsmail ASOĞLU

DANIŞMAN

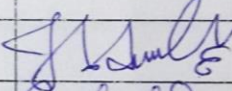
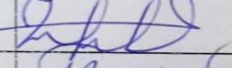
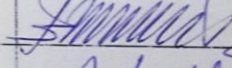
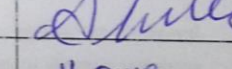
Prof. Dr. Abdullah EKİNCİ

ŞANLIURFA – 2019

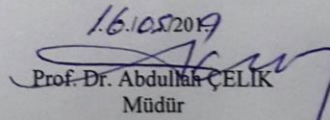
T. C.
HARRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Enstitünüz Tarih Anabilim Dalı 145268101 numaralı İsmail ASOĞLU'nun hazırladığı "Birliktelikten Yol Ayrımına Urfa Kazasında Gayrimüslimler (1880-1910)" başlıklı doktora tezi ile ilgili tez savunması, 12/04./ 2019 tarihinde, saat 10.00'da yapılmış, sorular sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin KABUL (başarılı) olduğuna oy birliği /oy çokluğu ile karar verilmiştir.

12/04/2019

Sınav Jürisi	Unvan, Adı Soyadı	Kanaati	İmzası
Danışman	Prof. Dr. Abdullah EKİNCİ	Kabul	
Üye	Prof. Dr. Kazım PAYDAŞ	Kabul	
Üye	Prof. Dr. Ekrem BEKTAŞ	Kabul	
Üye	Prof. Dr. Adem ÖLMEZ	Kabul	
Üye	Doç. Dr. Hatice ORUÇ	Kabul	H. Oruç

Bu tezin Tarih Anabilim Dalında Yapıldığını ve Enstitümüz Kurallarına Göre Düzenlendiğini Onaylarım.

16.10.2019

Prof. Dr. Abdullah ÇELİK
Müdür

Not: a) Bu tezde kullanılan özgün ve başka kaynaktan yapılan alıntıların, çizelge, şekil ve fotoğrafların kaynak gösterilmeden kullanımı, 5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunundaki hükümlere tabidir.

b) Tez, HÜBAK'tan Bilimsel Araştırma Projesi mali destek almıştır.

HARRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ORJİNALLİK RAPORU VE BEYAN BELGESİ

ÖĞRENCİ BİLGİLERİ

Adı-Soyadı: İsmail ASOĞLU
Öğrenci Numarası: 145268101
Enstitü Anabilim Dalı: Tarih Ana Bilim Dalı
Programı: Doktora
Başlık: "Birliktelikten Yol Ayrımına Urfa Kazasında Gayrimüslimler (1880-1910)"

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Yukarıda başlığı belirtilen "Birliktelikten Yol Ayrımına Urfa Kazasında Gayrimüslimler (1880-1910)" adlı çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 401 sayfalık kısmına ilişkin, 27/02/2019 tarihinde şahsım/danışmanım tarafından **Turnitin** adlı intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, benzerlik oranı % 10+12=22'dir.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- Kabul/Onay ve Bildirim sayfaları hariç,
- 2- Kaynakça hariç
- 3- Alıntılar hariç/dâhil
- 4- 6 kelimededen daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Yukarıda bilgileri verilen tezli/tezsiz lisansüstü programlarda seminer, dönem projesi, tez vb Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu tarafından kabul edilen lisansüstü orijinallik raporu alınması uygulama esasları ile belirlenen azami benzerlik oranlarını aşmadığını ve bütün bilgilerin, akademik kurallara uygun olarak toplanıp sunulduğunu, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı, blok şeklinde alıntılar yapmadığımı ve tüm alıntılar bilimsel atf kuralları çerçevesinde kaynağını gösterdiğimi, Yükseköğretim kurulu bilimsel araştırma ve yayın etiği yönergesi ile Harran Üniversitesi bilimsel araştırma ve yayın etiği yönergesinin 8. maddesinde yer alan etik ihlallerden her hangi birisinin yer almadığını, etik ihlal tespiti halinde, Enstitü yönetim kurulunca, diplomamın iptal edilmesini kabul ediyorum.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

27/02/2019

İsmail ASOĞLU
Hazırlayan Öğrencinin
İmzası

Yukarıda yer alan raporun ve beyanın doğruluğunu onaylarım. 27/02/2019

Prof. Dr. Abdullah EKİNCİ

ÖNSÖZ

1880-1910 yılları arasında Urfa'nın Müslim/gayrimüslim ahâlisi arasında, tedricen bir ayrışmanın meydana geldiği görülür. Dönem, yüzyıllarca bir arada yaşam deneyimi edinmiş farklı din ve dillere sahip kaza sâkinlerinin bir yol ayrımına girdiği zamanı ifade eder. Karşılıklı ihtilafların ve kutuplaşmaların arttığı, sınırların netleştiği bu zaman dilimini; mahalle, çarşı-pazar, kamusal alan ve siyasal örgütlenme bağlamında ele alan bir tezin bulunmayışı, bizi bu araştırmaya sevk etmiştir.

Çalışmam süresince birbirinden kıymetli pek çok kişinin yardımlarını gördüğümü belirtmem gerekir. Konunun belirlenmesinden bitişine değin, gün ve saat fark etmeksizin, hem akademik açıdan hem de maddî-manevî desteğini esirgemeyen danışman hocam Prof. Dr. Abdullah Ekinci'ye ne kadar teşekkür etsem azdır. Görüş ve önerileri ile yardımlarını esirgemeyen Prof. Dr. Kazım Paydaş'a ayrıca minnettirim. Tez süresince görüş alış-verişinde bulunduğum Prof. Dr. Ekrem Bektaş'a ayrıca teşekkür borçluyum. Aynı şekilde Doç. Dr. Levent Bilgi'ye desteklerinden ötürü müteşekkirim. Araştırma süresince desteklerini esirgemeyen Arş. Gör. İbrahim Halil Tanık ve Arş. Gör. Serkan Şenel'e ayrıca teşekkür ederim. Çalışmam esnasında desteklerini gördüğüm birçok kurum ve çalışanlarını da anmadan geçemeyeceğim. Sağlanan mali destek ve çalışanlarının göstermiş oldukları nezâketten ötürü Harran Üniversitesi BAP Koordinasyon birim çalışanlarına teşekkür borçluyum. Keza Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı çalışanlarından, başta Uzman Mustafa Tatlısu olmak üzere ismini hatırlayamadığım diğer çalışanlara araştırmalarım esnasında göstermiş oldukları yardım ve sabırlarından dolayı teşekkür ediyorum.

ÖZET

BİRLİKTELİKTEN YOL AYRIMINA URFA KAZASINDA GAYRİMÜSLİMLER (1880-1910)

ASOĞLU, İsmail

Doktora Tezi

Tarih Ana Bilim Dalı

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Abdullah EKİNCİ

Nisan, 2019, 401 sayfa

Bu çalışma 1880-1910 yılları arasında Osmanlı Devleti'nin içerisinde bulunduğu ictimâî, idarî ve iktisadî koşulların Urfa'daki Müslim/gayrimüslim sâkinler üzerindeki etkilerine ve bu dönemin koşullarının iki toplum arasında yarattığı ayrışmalara odaklanmaktadır. Taraflar arasındaki ayrışma noktalarının belirlenmesi tezin temel amacıdır.

XIX. yüzyıldaki ıslahatlar, başta yerel yönetim olmak üzere, Urfa gayrimüslimlerinin kamusal alandaki varlığını daha görünür kılmıştı. Tanınan imtiyazlar; mabetlerin yenilenmesine, okullar açılmasına, misyonerlerin desteğiyle yeni üretim merkezlerinin tesisine de imkân vermişti. Ancak, kiliselerin onarım ve yeniden inşasına verilen izinler, 1880 itibariyle mahalle düzeyindeki Müslüman/gayrimüslim ayrışmasının nedenlerinden biri oldu. Yerel yönetime üye seçimlerinde, ileri gelenler arasında yaşanan anlaşmazlıklar ise başka bir ihtilâf mevzusuydu. Vakıf mülklerinin tescili üzerinden yaşanan hukuk mücadelesi ise Müslüman/gayrimüslim anlaşmazlığının başka bir tarafıydı. Diğer yandan, gündelik ilişkilerde, çarşı-pazardaki ticarî münasebetlerde de bir dönüşüm yaşanmaktaydı. Farklı aidiyetlere mensup esnaf, çarşı-pazarın ortak sorunları etrafında buluşurken, zamanla her esnaf, kendi dindaşı ile ortak hareket eder olmuştü.

Müslüman/gayrimüslim ayrışması, daha çok etnik ve dinî aidiyet temelinde düşünülse de toplumsal bağların kopuşu; yoksulluk, yetersiz sağlık hizmetleri, idareci sorunları, eğitimdeki parasal sıkıntı gibi birçok nedenden bağımsız değildi. "Yol Ayrımı" olarak ifade edilen bölünmeler sadece Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında vuku bulmadı. Ermeniler ile Süryaniler arasındaki mezhepsel tartışmalar,

yerel yönetimde Protestan-Katolik üyelerin anlaşmazlığı, Hristiyanlar arasında da bir kargaşa yarattı. 1895 Ermenî İsyanı ise farklı dinlere mensup sâkinler arasındaki yol ayrımında ilk büyük çatışma oldu. Urfalı Süryanî ve Yahudî sâkinlerin olaylara toplu iştirakı görülmesi de münferit katılımlar söz konusuydu.

XIX. yüzyılın ikinci yarısı itibariyle şehir; Amerika, Almanya, İsviçre ve İtalya'da yetişmiş çok sayıda misyonerin faaliyetlerine maruz kaldı. Toplumsal bölünmede bu misyonerlerin payı olduğu gibi yurt dışında eğitim almış din adamlarının çalışmaları da etkili oldu. Özellikle örgütsel tavrın teşvik ve organizasyonunda din adamları öne çıktı. 1895 isyanı sonrasında ise her grubun kendi siyasal örgütlenmesi dâhilinde, daha politize olduğu bir döneme girildi. XX. yüzyılın başlarında ise Urfa, siyasal partilerin kulüp ve cemiyet üyelerinden oluşan yeni bir gruplaşma şekliyle tanıştı. Yerel siyasî aktörlerin bir araya geldiği ve karar aldıkları yeni merkezler artık bu cemiyetlere ait şubelerdi. 1908 II. Meşrutiyet'in ilanı taraflar arasında iyimser bir hava yaratmış olsa da bir süre sonra İttihat ve Terakkî'ye karşı yeni bir muhalif grup ortaya çıktı. Kazada İttihat ve Terakkî ile Ermenî örgütleri arasındaki siyasî mücadeleye, bu tarih itibariyle II. Abdülhamid taraftarları da dâhil oldu. Bu gelişmeler yaşanırken, kamusal alanda yeni bir yapılanma sürecine de girildi. Hastaneler, okullar, yeni yollar, su kanalları, yeni hükümet dairelerinin inşa edilmesi bu dönem içerisinde gerçekleşti.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Urfa, Gayrimüslim, Ermenî, Misyoner

ABSTRACT

FROM TOGETHERNESS TO SEPARATION: NONMUSLIMS IN URFA SUBPROVINCE (1880-1910)

ASOĞLU, İsmail

PhD Thesis

Department of History

Advisor: Prof. Dr. Abdullah EKİNCİ

April, 2019, 401 pages

This study focuses on the effects of social, administrative and economic conditions of the Ottoman Empire between 1880 and 1910 on the Muslim / non-Muslim inhabitants of Urfa and examines the divergences, created by these conditions, between these two communities. The main purpose of the thesis is to determine the points of separation between the parties.

Reforms of the 19th century made non-Muslims in Urfa more visible in the public sphere, especially in local government. Recognized privileges allowed renewal of temples, opening of schools and establishment of new production centers with the support of the missionaries. However, these permissions given about the restoration and reconstruction of churches were one of the reasons for the Muslim / non-Muslim separation in the neighborhood in 1880s. Disagreements among notable citizens regarding local government elections were also further controversial issues. The legal struggle over registration of foundations' (waqf) property was another side of the Muslim / non-Muslim conflict. On the other hand, there was a transformation in the daily life and commercial relations in the market. Although tradesmen of different ethnicities had been concerned about common problems of the bazaar-market in the past, every shopkeeper began to act jointly only with his co-religionists over time.

Even though Muslim / non-Muslim disintegration is often thought to be on the basis of ethnic and religious affiliation, it was more about many different reasons such as poverty, poor health services, management problems, and financial distress in education. The separation, referred to as "Parting of the Ways", did not occur only between Muslims and non-Muslims. The sectarian debates between the Armenians and

the Assyrians and the disagreement of the Protestant-Catholic members in the local government resulted in a disorder among the Christians, as well. The Armenian Rebellion of 1895 was the first major conflict regarding this division among the members of different religions. Although not all Assyrian nor Judaic inhabitants of Urfa participated into this incident, there were some individual cases.

As of the second half of the 19th century, the city was exposed to the activities of many missionaries educated in America, Germany, Switzerland and Italy. Actions of the clergymen, who were also educated abroad like these missionaries, were also effective in this social division. Particularly, in encouraging and shaping organizational behaviors, these clergymen were highly influential. In the aftermath of the 1895 rebellion, each group started a period of politicization within its own political organization. At the beginning of the 20th century, Urfa met a new form of grouping regarding clubs and community members of political parties. New centers where local political actors gathered and made decisions appeared as branches of these societies. Although the Second Constitutional Monarchy of 1908 created an optimistic atmosphere among the parties, a new opposition group emerged against the Committee of Union and Progress after a while. In this period, the political struggle between this party and the Armenian organizations in the sub-province was joined by the supporters of Abdülhamid the Second. While these clashes were happening, a new structuring process began in the public sphere. Construction of hospitals, schools, new roads, water canals, and new government offices took place during this period.

Key Words: Ottoman, Urfa, Non-Muslim, Armenian, Missionary.

**BİRLİKTELİKTEN YOL AYRIMINA URFA KAZASINDA
GAYRİMÜSLİMLER (1880-1910)**

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI	II
ORJİNALLİK VE BEYAN BELGESİ	III
ÖNSÖZ	IV
ÖZET	V
ABSTRACT	VII
İÇİNDEKİLER	IX
KISALTMALAR	XIV
TABLolar ve ŞEKİLLER LİSTESİ	XVI
GİRİŞ	1
1. Araştırmanın Konusu ve Kapsamı	3
2. Araştırmanın Amaç ve Yöntemi	5
3. Araştırmanın Kaynakları	7
4. İslâm Hukuku ve Osmanlı Pratiğinde Gayrimüslimler	14
5. Urfa'da Gayrimüslimler	20
5.1. Yahudîler	20
5.2. Hristiyanlar	22
5.2.1. Ermenîler	25
5.2.2. Süryanîler	28

BİRİNCİ BÖLÜM

MEKÂN VE DEMOGRAFİK YAPI

1.1. Gayrimüslim Yerleşim Alanları	32
1.1.1. Telfutur Mahallesi ve Gayrimüslim Sâkinleri	36

1.1.2. Bir Ara Mekân: Haseki Mahallesi ve Sâkinleri	40
1.1.3. Kadioğlu Mahallesi: Müslim ve Gayrimüslim Sâkinler.....	45
1.1.4. Meskenler ve Sâkinler.....	49
1.2. Urfa'da Gayrimüslim Mabetleri.....	55
1.2.1. Kenîsâ-i Kebîr (Meryem Ana Kilisesi).....	56
1.2.2. Surp Sarkis Manastırı (Hıdır İlyas Manastırı).....	60
1.2.3. On İki Havari Kilisesi (Fırfırlı Kilise).....	62
1.2.4. Haseki Mahallesi Protestan Kilisesi.....	63
1.2.5. Aziz Petrus ve Aziz Paulus Kilisesi (Reji Kilisesi).....	65
1.2.6. Aziz Sergius Kilisesi/Aziz Şem'un Kilisesi (Aziz Circis Kilisesi).....	68
1.2.7. Ermenî Katolik Kilisesi.....	70
1.3. Demografik Yapı.....	70
1.3.1. Dinî ve Etnik Dağılım.....	70
1.3.2. Gayrimüslim Nüfus.....	72

İKİNCİ BÖLÜM

YOL AYRIMINDA HUKUKÎ, İDARÎ VE

MEZHEPSEL KARŞILAŞMALAR

2.1. Kadı Mahkmesinde Gayrimüslim Unsurlar.....	89
2.1.1. Gayrimüslim Kadınlar ve Hak Arama Çabaları.....	94
2.1.2. Mühtedîler ve Mühtedîyeler.....	98
2.1.3. Tereke Kayıtlarında Müslümanlar ve Gayrimüslimler.....	109
2.1.4. Müvekkiller ve Gayrimüslim Dava Vekilleri.....	116
2.1.5. Müslüman Kadınlar ve Gayrimüslim Vekilleri.....	124
2.1.6. Eytam Sandığı Gözeteminde Gayrimüslim Çocuklar.....	125
2.1.7. Gayrimüslim Vasîler ve Yetimler.....	130

2.1.8. Ermenî Bir Vasî: Eşraftan Kuyumcu Kesper Efendi.....	134
2.2. Ermenî Vakıf Tescilleri ve Vakıflar Arası İhtilaflar.....	135
2.2.1. Ermenî Vakıf Tescilleri.....	136
2.2.2. Hristiyan ve Müslüman Vakıflar Arası İhtilâflar.....	145
2.2.3. Hristiyanlar Arasında Mezhepsel Çatışmalar.....	147
2.3. Yerel Yönetimde Müslümanlar ve Gayrimüslimler.....	151
2.3.1. İdare Meclis Üyesi Abud Ganime.....	158
2.3.2. Sandık Emini Agob Efendi.....	159
2.3.3. Dr. Agob Beşliyan Efendi.....	161
2.3.4. Circis Efendi.....	162
2.4. Kaza Yönetiminde İdareci Zafiyeti.....	163
2.5. Gizli Bir Cemaat: Osmanlı Son Dönemi Urfa Yahudîleri.....	165

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İKTİSAT ve EĞİTİM ALANINDA GAYRİMÜSLİMLER

3.1. Cizye Defterlerine Göre Urfa Gayrimüslimleri.....	176
3.2. Üretim Faaliyetleri: Esnaflar ve Dükkânlar.....	180
3.2.1. Taşçılar ve Mimarlar.....	188
3.2.2. Dokumacılar ve Terziler.....	190
3.2.3. Değirmenciler, Ekmekçiler ve Fırınlara.....	195
3.2.4. Tüccarlar ve Ticaret.....	198
3.2.5. Kuyumcular.....	204
3.3. Müşterek Kullanım Mekânları: Çarşılar ve Pazarlar.....	208
3.3.1. Urfa Hanlarında Gayrimüslimler.....	211
3.3.2. Müslüman Vakıf İşletmelerinde Gayrimüslim Kiracılar.....	213
3.3.3. Protestan Misyonerler ve Ticarî Kuruluşlar.....	215

3.4. Borç İlişkilerinde Müslümanlar ve Gayrimüslimler.....	219
3.5. Alım-Satım Münasebetlerinde Müslümanlar ve Gayrimüslimler.....	223
3.6. Gayrimüslim Kadınların İş Hayatına Katılımı.....	225
3.7. Eğitim-Öğretimde Müslümanlar ve Gayrimüslimler.....	227
3.7.1. Misyonerler ve Eğitim Faaliyetleri.....	231
3.7.2. Düşünce Değişiminde Okullar, Yetimhaneler ve Atölyeler	235

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

YOL AYRIMINA DOĞRU: MİSYONERLER, DİN ADAMLARI

VE SİYASAL ÖRGÜTLENMELER

4.1. Bir Birliktelik Mîsaki: Kanun-i Esasi'nin İlanı - Müslümanlar ve Gayrimüslimler.....	247
4.2. Urfa'da Misyonerler ve Gayrimüslimler.....	249
4.2.1. Katolik Misyonerler.....	251
4.2.2. Protestan Misyonerler.....	253
4.2.2.1. George B. Nutting.....	254
4.2.2.2. Corinna Shattuck.....	256
4.2.2.3. Dr. Johannes Lepsius.....	263
4.2.2.4. Diyakoz Jacop Künzler.....	265
4.2.2.5. Karen Jeppe.....	265
4.2.2.6. Dr. Andreas Vicher.....	266
4.2.2.7. Misyoner Franz Eckhart Vakası.....	270
4.2.3. Toplumsal Dayanak Çabası: Misyonerler ve Sağlık Hizmetleri...276	
4.2.3.1. Alman/İsviçre ve Hamidiye Hastaneleri Arasında Rekabet....278	
4.2.3.2. Hekimler ve Hastalar	283

4.3. Yol Ayrımında Gayrimüslim Din Adamları.....	290
4.3.1. Beş Ruhanî Lider ve Ermenîler	294
4.3.1.1. Serpsikopos Horin Muhtaryan.....	294
4.3.1.2. Rahip Ananya Efendi.....	295
4.3.1.3. Papaz Hagop Abuhayatian.....	296
4.3.1.4. Rahip Mıgırdiç Hagop Kınacıyan.....	298
4.3.1.5. Papaz Sogomon Akkelyan.....	299
4.4. Yol Ayrımında Urfa’da Cemiyetler ve Kulüpler.....	299
4.4.1. Urfa İttihat ve Terakkî Cemiyeti.....	302
4.4.2. Urfa Hürriyet ve İtilaf Kulübü.....	307
4.4.3. Urfa Taşnaksütyun Kulübü.....	309
4.4.4. Urfa Hınçakyan Kulübü.....	311
4.5. Yol Ayrımı ve İlk Çatışma: 1895 Ermenî İsyanı ve Sonrası Gelişmeler...312	
4.5.1. 1895 Urfa Ermenî İsyanları.....	316
4.5.2. 1895 Ermenî İsyanı Sonrası Gelişmeler.....	323
4.5.3. II. Meşrutiyet Öncesi Urfa’da Genel Durum.....	326
4.5.4. II. Meşrutiyet’in İlanı: İttihat ve Terakkî, Gayrimüslimler ve	
Muhalifler	328
SONUÇ.....	335
KAYNAKLAR.....	338
EKLER.....	385

KISALTMALAR

A.MKT.MHM.	Bâb-1 Âli Evrak Odası Sadâret Mektubî Kalemi Mühimme Kalemi.
BEO.	Bâb-1 Âli Evrak Odası.
BOA.	Başbakanlık Osmanlı Arşivleri.
BOARD.	American Board of Commisioners for Foreign Missions.
Bkz.	Bakınız.
Çev.	Çeviren.
DH.	Dâhiliye
DH.SYS.	Dâhiliye Nezareti Siyasî Kısım Evrakı,
DH.MKT.	Dâhiliye Mektubi Kalemi.
Der.	Derleyen/Derleyenler.
DİA.	Diyanet İslâm Ansiklopedisi.
E.	Erkek.
Ed.	Editör.
H.	Hicrî.
Haz.	Hazırlayan.
HR.MKT.	Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi Evrakı
HR.SYS.	Hariciye Nezareti Siyasî
HVS.	Halep Vilâyet Salnamesi.
İA.	İslâm Ansiklopedisi.
İ.DH.	İrâde Dâhiliye
İKTM.	İl Kültür Turizm Müdürlüğü.
İ.MVL.	İrâde Meclis-i Vâlâ.
K.	Kadın.

M.	Milâdi.
MMZC.	Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi.
MV.	Meclis-i Vükelâ Mazbataları.
OSAV.	Osmanlı Araştırmaları Vakfı.
OTAM.	Osmanlı Tarihi Araştırmaları Merkezi.
R.	Rûmî.
SD.	Salname-i Devlet.
TALİD.	Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi.
TDV.	Türk Diyanet Vakfı.
TDAV.	Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
TTK	Türk Tarih Kurumu.
t.y.	Tarih yok.
vd.	Ve diğerleri.
Y.A.HUS.	Yıldız Arşivi Sadaret Hususî Maruzat.
Y.A.MTV.	Mütenevvi Maruzat Evrakı.
Y.A.RES.	Yıldız Arşivi Sadaret Resmî Maruzat.
Y.PRK.AZJ.	Yıldız Parakende Arzuhal Jurnalı.
Y.E.E.	Yıldız Esâs Evrakı.
Y.PRK.BŞK.	Yıldız Parakende Başkitâbet Dairesi Maruzatı.
Y.PRK.UM.	Yıldız Parakende Umumî.
Y.PRK.ZB.	Yıldız Parakende Zabtiye Nezareti Maruzatı

TABLolar VE ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil.1. 1888'de Haseki Mahallesinde Bir Müslüman Hanesinin Konumu.....	42
Şekil.2. Osmanlı son dönemi Urfa Ermenilerinin İkamet Alanları.....	48
Tablo 1. 1842-1848 Arası Gelir Dağılımına Göre Cizye Mükellefleri.....	50
Tablo.2. 1842-1849 Yılları Arası Cizye Mükellef Sayısı ve Tahmini Nüfus.....	73
Tablo.3. 1892/1893 Urfa Nüfusu.....	79
Tablo.4. 1894/1895 Urfa Nüfusu.....	81
Tablo.5. 1903/1904 Urfa Nüfusu.....	84
Tablo.6. 1876-1908 Arası Urfa Nüfus İstatistikleri.....	87
Tablo.7. Urfa Kaza Sâkinlerine Ait Tereke Kayıt İstatistikleri (1880-1910).....	112
Tablo.8. Cizye Mükellefleri ve Ödenen Vergi Miktarları (1842-1849).....	178
Tablo.9. 1898 Tarihli Maarif Salnamesine Göre Urfa Kazasındaki Gayrimüslim Okulları.....	244
Tablo.10. 1899/1900 Tarihli Maarif Salnamesine Göre Urfa Kazasındaki Gayrimüslim Okulları.....	245

GİRİŞ

Farklı inanç ve değerlere sahip çok uluslu toplumları siyasal, dinsel ve kültürel çeşitlilikleri ile bir arada yaşatabilme gayreti tarihteki birçok devletin temel politikalarından olmuştur. Yönetimi altındaki çok kültürlü toplumları asırlarca idare edebilmiş Osmanlı Devleti'nin idare pratiği de bu yüzden yerli/yabancı, farklı disiplinlere konu olmuştur. Devlet, sınırlarının genişlemesiyle beraber, karşılaşılan dinî ve etnik farklılığı tanımış, farklılıkları değiştirilmesi gereken değil, yönetilmesi gereken bir durum olarak görmüştür.¹ Ancak XVIII. yüzyılda Fransa'da "İnsan ve Vatandaş Hakları"nın ilanından sonra yayılan milliyetçilik akımları, Osmanlı'nın gayrimüslim uyruklarını etkilemiş, bağımsızlık istekleri ile ayaklanmalarına neden olmuştur.² Fransız Devrimi sonrasında ki XIX. yüzyıl itibariyle daha da belirginleşen, meşruiyet kaynağını, milli iradede alan yepyeni bir siyaset ve toplum ortaya çıkmıştır.³

Varlığı süresince idaresi altındaki toplumların dinî inanışlarına, etnik aidiyetlerine ve yerel değerlerine müdahale etmekten imtina eden Osmanlı Devleti, XIX. yüzyılda Hristiyan dindışlarını koruma bahanesiyle *Düvel-i Muazzama*'nın baskısına maruz kalmıştı. Devlet için reformlar çağı olarak addedilen bu yüzyıl, kurumsal dönüşümün yaşandığı, devlet-toplum münasebetlerinin yeniden inşa edildiği bir dönem olmuştur. Bu amaçlarla 1839'da Tanzimat, 1856'da ise Islahat Fermanı ilan edilmişti. Bu girişimler uluslararası tehditlere, Balkanlar'dan gelen özerklik ve bağımsızlık tehditlerine ilaveten vilâyet idareleri düzeyindeki iç dönüşümlere verilmiş tepkiler olarak da düşünülmektedir.⁴ Yaşanan dönüşüm salt değişen dış dünyanın zorlamasıyla gerçekleşmemiştir.⁵ Zamanın farkında olarak Osmanlı yöneticileri de düzenlemeleri gerekli görmüştür. Ancak ıslahatlar mevcut problemleri ortadan kaldırmak yerine, artarak devam eden toplumsal sorunlara neden olmuştur. Bu sıralarda Hristiyan tebaanın din-hukuk pratiklerinde iki mühim gelişme meydana

¹ Karen Barkey, *Farklılıklar İmparatorluğu Osmanlılar Karşılaştırmalı Bir Tarih Perspektifi*, 2. Baskı, (İstanbul: Versus Kitap, 2011), 162.

² Gülnihal Bozkurt, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)*, (Ankara: TTK Yayınları, 1996), 2.

³ Zana Çitak, "Fransa'da Laiklik ve Milliyetçilik: 1905 Kilise-Devlet Ayrılığı Yasası", *Doğu Batı Dergisi - Milliyetçilik* 1 38, (2012): 145.

⁴ Barkey, *Farklılıklar İmparatorluğu Osmanlılar Karşılaştırmalı Bir Tarih Perspektifi*, 346.

⁵ İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yılı*, 26. Baskı, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2013), 15.

gelmiştir. Birincisi Hristiyanların birer ulus haline gelme yoluna girmesi, ikinci ise bu milletlerin kilise meclislerine ruhbandan olmayan üyelerin girmeye başlamasıydı. Böylece Hristiyan toplumlarında ulusallaşma ve lâikleşme birlikte başlamıştı.⁶

II. Abdülhamid (1876-1909) dönemine tekabül eden zaman aralığında ise II. Mahmud'dan (1808-1839) itibaren başlayan merkezileşme çabasına devam edildi. Bu süre içerisinde, büyük güçlerin Osmanlı sınırları içinde malî, siyasî, dinî veya kültürel çıkarları büyük ölçüde geliştirdi; ama bu çıkarların hayata geçirilmesi diplomatik varlık, yatırımlar, okullar, dinî misyonlar şeklindeki nüfus yolları ile elde edilmeye çalışıldı.⁷ Endüstrileşmenin ve imtiyazların sağladığı imkânlar ile de Amerikan ve Avrupalı misyonerlerin Osmanlı topraklarında örgütlenmeleri kolaylaştı. Bu misyonerler sözde eğitim/din/sağlık alanlarında göstermiş oldukları faaliyetler ile Müslim/gayrimüslim tebaa arasında bir ayrılık ve çatışmayı tetiklemişlerdi. Nihayetinde bir Hristiyan topluluğu kurmak, Hristiyan dinini Doğu'da yaymak, İncil'i bilmeyenlere öğretmek gibi hedeflerle, Batı dünyası XIX. ve XX. yüzyılları kendileri için altın çağ haline getirmişlerdi.⁸ Gayrimüslim tebaa içerisinde bu misyoner okullarının hedef kitlesi genellikle ulus bilincini daha geç edinmiş olan Ermenî milleti olmuştu. Bu okullarda eğitim gören, Avrupa'daki eğitimlerini tamamlayarak memleketlerine dönen Ermenî gençleri, bağımsız bir devlet kurma hayaliyle Ermenî toplumu üzerinde derin izler bıraktılar.

1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı sonrası imzalanan Berlin Muahedesi'nin bazı maddeleri Ermenîleri daha da cesaretlendirdi. Anlaşmanın özellikle 61. maddesi⁹ Ermenîlerin örgütsel faaliyetlerini hızlandırdı. İngiliz elçisi Layard'ın 1879 tarihli mektubunda ifade ettiği gibi bir Ermenî ulusu yaratmak ve Avrupa müdahalesine neden olabilecek bir durum oluşturmak isteniyordu.¹⁰ Bu doğrultuda komite faaliyetlerine ağırlık veren Ermenîler 1894-1896 tarihleri arasında Ermenîlerin yoğun olduğu bölgelerde bir dizi isyan başlattılar. Bu olaylar, gerçekleştiği şehirlerin

⁶ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, 21. Baskı, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2015), 228.

⁷ François Geogon, *Sultan Abdülhamid*, 4. Baskı, (İstanbul: İletişim Yayınları), 169.

⁸ Uğur İnan, *Osmanlı Devleti'nde Almanlar'ın Protestan Misyonerlik Faaliyetleri*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2015), 1.

⁹ Bâb-ı Ali, Ermenîlerle meskûn vilâyetlerde mahallî ihtiyaçların lüzum gösterdiği tensikat ve ıslahatı vakit geçirmeksizin tatbik etmeyi ve Çerkezlerle Kürtlere karşı oraların güvenliğini temin etmeyi deruhte eder; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi VIII. Cilt*, 7. Baskı, (Ankara: TTK Yayınları, 2011), 133.

¹⁰ Bozkurt, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)*, 93.

Müslümanları ile gayrimüslimleri arasındaki bir arada yaşama geleneğini derinden sarsmıştı. 1890'dan II. Meşrutiyet'in (1908) ilanına kadar Müslüman ve Hristiyan topluluklar tarafından kurulan siyasî cemiyetlerin oluşumu da bu istikamette hız kazandı. Bu nedenle dönemin siyasal, ekonomik, toplumsal ve kültürel dönüşümlerinin bir sonucu¹¹ olarak ortaya çıkan dernek veya cemiyetler, bölgesel şube yapılanmaları ile etki sahalarını genişletme çabasına girişmişlerdi. XX. yüzyılın başında II. Abdülhamid'e karşı muhalefette birleşen İttihat ve Terakkî Cemiyeti ile Ermenî partileri, II. Meşrutiyeti ilan ettirmeyi başarmıştı. Ancak Birinci Dünya Savaşı'ndan önce Osmanlı'nın savaşa dâhil oluşu ve Ermenîlerin bağımsızlık ümidiyle isyanlara kalkışmaları Müslüman ve Hristiyan tebaa arasındaki bağları tamamen koparmış, sosyal düzeni alt üst etmişti.

Osmanlı Urfa'sının tarihsel açıdan kozmopolit şehir hayatı, Müslüman, Ermenî, Süryanî, Yahudî mukimlerin Osmanlı idaresinde, şehir ekonomisinde ve imparatorluğun modernleşme sürecindeki değişimde diğer Osmanlı şehirlerinininkine benzeyen bir dönem geçirmişti.¹² Kazanın dinî unsurları Müslüman, Hristiyan Yahudî, etnisite olarak da Türk, Ermenî, Kürt, Arap gibi çeşitli unsurlar bir arada yaşama deneyimine sahip, Osmanlı'nın demografik açıdan çok kültürlü şehirleri ile birebir aynıydı. Bir Kudüs, Halep, İskenderiye ne ise nüfus bileşenleri bakımından Urfa da öyleydi. Ancak Osmanlı Devleti'nin, özellikle Tanzimat Fermanı ile başlayan siyasal dönüşümü, diğer çok kültürlü Osmanlı şehirlerinde olduğu gibi Urfa'nın Müslüman ve gayrimüslim sâkinlerini tedricen bir ayrışmaya, 1895'e gelindiğinde ise doğrudan şiddet olaylarını barındıran bir kopuşa doğru itmişti. II. Meşrutiyet'in İlânı ve akabinde II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesi, kazadaki Müslim/gayrimüslim ayrışmasından öte, Müslüman ahâli arasında dahi II. Abdülhamid ile İttihat ve Terâkki taraftarlarını karşı karşıya getirmişti.

1. Araştırmanın Konusu ve Kapsamı

1880-1910 yılları arasını kapsayan bu çalışma, Urfa'nın Müslüman ve gayrimüslim sâkinlerinin ictimâî, idarî ve iktisadî münasebetlerindeki değişimlere ve

¹¹ Zafer Toprak, "1909 Cemiyetler Kanunu" *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi C. 1*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1985), 205.

¹² Amy Mills, *Hafızanın Sokakları İstanbul'da Peyzaj, Hoşgörü ve Ulusal Kimlik*, (İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2014), 35.

bu süreç dâhilinde taraflar arasında meydana gelen ayrışmalara odaklanmaktadır. Bu ayrışmanın esas nedeni, özellikle 1880 tarihi itibariyle Ermenîler için milliyet cereyanlarının hız kazanmış olması ve Urfa'da yaratmış olduğu olumsuz havadır. Osmanlı'nın Ermenî sâkini diğer şehirlerinde olduğu gibi Urfa'da da gayeleri bağımsız bir devlet kurabilmek¹³ olan Ermenî örgütlerinin teşekkülü bu dönem itibariyle başlamıştır. Ayrışmaya neden olan bu faaliyetlerin 1880 tarihi itibariyle hız kazanmış olması, çalışmamızın başlangıç tarihini belirlemede etkili olmuştur. Ayrıca konuya matuf kaynakların sayı ve çeşitliliğinin yeterliliği de çalışmamızın ilgi alanını 1880 ile 1910 arası olarak sınırlamada belirleyici olmuştur. Mekân sınırı olarak Urfa kazası seçilmiştir. Nahiye ve köyler dâhil edilmemiş olsa da geçen vakaların ehemmiyeti, bazı yerlerdeki olaylara değinmeyi zorunlu kılmıştır. Gayrimüslim ahâli içerisinde nüfus miktarı en yüksek olan Ermenîler, doğal olarak çalışmamızda en fazla temas edilen grup olmuştur. Bağımsız bir devlet kurma hayali güden, silahlı eylemlere teşebbüs eden ve Osmanlı Devleti'nden kopmak isteyen ayrılıkçı hareketin üyelerinin ekseriyetle Ermenîler içerisinde çıkması, çalışmanın adına da istinaden Ermenîler üzerine yoğunlaşmayı zorunlu kılmıştır. Ancak kazanın diğer gayrimüslim unsurlarına da icap eden durumlarda değinildiği belirtilmelidir.

Çalışma dört ana bölüme ayrılmıştır. Birinci bölümde; Müslüman ve gayrimüslim ahâlinin kaza dâhilindeki mekânsal dağılımları ve paylaşım alanlarına temas edilmiştir. Etnik ve dinî unsurların demografik yapı içerisindeki payları ve süreç içerisinde yaşanan nüfus hareketlerindeki değişimin nedenleri, yine birinci bölümde ele alınmıştır. Gayrimüslimlerin hem dinî hem idarî birer toplanma ve karar alma merkezi olarak kullandıkları kiliseler bu bölüm dâhilinde incelenmiştir. İkinci bölümde ise; Müslim/gayrimüslim ahâlinin hukukî zeminde karşılaşma nedenleri, mahkemenin lehte ve aleyhte kararları ve çözüm yolları incelenmiştir. Gayrimüslim vakıflarının işleyişi, iktisadî tasarrufların hayrî ciheti, Hristiyan vakıfları ile Müslüman vakıfları arasında yaşanan ihtilaflar ikinci bölümde temas edilen konular arasındadır. İdarî sahada Müslim/gayrimüslim üyelerin karşı karşıya gelişleri, idareciler arası ilişkiler ve yerel yönetimde yaşanan idare problemleri bu bölüm dâhilinde incelenmiştir. Son olarak Müslüman ve Hristiyan sâkinler ile kamusal alandaki

¹³ Esat Uras, *Tarihte Ermenîler ve Ermenî Meselesi*, 2.Baskı (İstanbul: Belge Yayınları, 1987), 421.

ilişkilerine pek rastlayamadığımız kazanın Yahudî toplumunun yaşayış tarzlarına temas edilmiştir. Üçüncü bölümde ise; gayrimüslimlerin şehir ekonomisindeki yerleri, meslekî uğraşları ve Müslümanlar ile çarşı-pazardaki münasebetlerine değinilmiştir. Misyonerlerin sağladığı ekonomik imkânlar sayesinde açılan okullar ve atölyelere karşı Müslüman ahâlinin eğitimdeki teşebbüsleri yine bu bölümde incelenmiştir.

Dördüncü ve son bölüm ise; 1880 itibariyle kazayı sık sık ziyaret eden ve 1890 sonrası kazaya kalıcı olarak yerleşen Batılı misyonerlerin faaliyetlerine odaklanmaktadır. Ermenî örgütlerinin silahlanma süreci, dönemin siyasal örgütlenmeleri içerisinde cemiyetler ve kulüplerin Urfa'daki faaliyetleri bu bölümde ele alınmıştır. Kazadaki gayrimüslim din adamlarının Osmanlı'ya karşı yürütülen propaganda faaliyetlerindeki rolleri yine bu bölümde, üzerinde durulan konular arasındadır. Müslümanlar ve gayrimüslimler arasındaki ilk çatışmanın yaşandığı 1895 Ermenî İsyanı ve sonuçları, XX. yüzyılın başında kazadaki genel durum ile II. Meşrutiyet'in ilanı ve sonrasındaki gelişmeler bu bölümün diğer konuları arasındadır.

2. Araştırmanın Amaç ve Yöntemi

Bu çalışmanın amacı, Osmanlı Devleti'nde köklü nitelikte tecrübe edilen çok yönlü değişimlerin¹⁴ yaşandığı 1880-1910 yılları arasında, Urfa'daki Müslim ve gayrimüslim ahâli arasında meydana gelen dönüşümleri ve bu dönüşümlerin sonuçlarını saptamaktır. Bu dönem, her şehir sâkininin kendi küçük ve tanıdık çevrelerinde dayanışma arayışını yoğunlaştırdığı bir zamandır. Süreç içerisinde gruplar arasındaki ilişkiler tatsızlaştıkça, grup içindeki bireyler arasındaki ilişkilerin sağlamlaştığı görülür.¹⁵ Bu yönde, Urfa sâkinleri arasındaki toplumsal ilişkilerin değişim ve sonuçlarını saptayabilmek için belirli sorulara cevaplar aranmıştır. Mesela; ülke genelinde yaşanan toplumsal ruh hali Urfa'ya nasıl yansımıştı? Batı ile Osmanlı arasındaki siyasî polemikler Urfa'nın Müslim/gayrimüslim ahâlisi nazarında nasıl karşılanmıştı? Bu durum kaza mahallelelerinde, çarşı ve pazarlarında, farklı dinden ve etnik kökenden yerleşikler arasında ne gibi sorunlar yaratmıştı? Eğitimde, sağlıkta tarafların ne gibi atılımları olmuştu? şeklindeki sorulara bu minvalde yanıtlar

¹⁴ Engin Deniz Akarlı, "Osmanlı Topraklarında Cemaatlerin Hak ve Durumları: Genel Düşünceler", *Osmanlı Devleti'nde Din ve Vicdan Hürriyeti*, Ed. Azmi Özcan, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2000), 34.

¹⁵ Cemal Kafadar, *Kim Var İmiş Biz Burada Yoğ İken, -Dört Osmanlı: Yeniçeri, Tüccar, Derviş, Hatun*, (İstanbul: Metis Yayınları, 2014), 68.

aranmıştır. Anlatımın; daha çok mahalle, çarşı-pazar ve kamusal alanlar ile buralarda sâkin, çalışan, ekmeğini kazanan insanlar üzerinden yapılmaya çalışıldığını ayrıca belirtmek gerekir.

Ulaşılan arşiv kaynakları ile döneme ilişkin yabancı gazete, bülten, seyahatname, anı ve fotoğraflardan elde edilen veriler, çalışmanın alt başlıkları ve tarihi sınırları dikkate alınarak belirli bir tasnife tabi tutulmuştur. Örneğin Osmanlı arşivlerinden 1840-1917 arasına tekabül eden, çalışmaya ilişkin arşiv vesikaları yıllara göre tasniflenmiştir. İkincil tasnifleme türü ise kaynak türüne ve niteliğine göre yapılmıştır. Bu ayırım esnasında vesikaların ilgili konulara göre dosyalanmasına özen gösterilmiştir. Bu dosyalar içerisinde; eğitim, sağlık, din, ekonomi, misyoner, çocuk vb. dosya başlıkları içerisinde belge kümeleri oluşturulmuştur. Üçüncü tasnif şekli ise mekân ve mimari alana münhasır vesika örnekleri üzerinden; mahalle, sokak, çarşı-pazar ve kamu yapıları gibi fizikî alan içerisinde barınan yapı unsurlarına dikkat edilerek yapılmıştır. Belge tasniflerinin ardından, konu kapsamında birbiriyle ilişkisi olan vesikalardan sağlanan veriler üzerinden bir çözümlemeye gidilmiştir. Konuya matuf kaynakların değerlendirilmesi esnasında telif eserlerden de sıklıkla yararlanılmıştır.

Etnik ve dinî aidiyetlere vurgu yapılırken dönemin resmî yazışmalarında ve hukuk metinlerindeki adlandırılmalara riayet edilmiştir. Örneğin kişinin mensup olduğu cemaati belirtilirken kullanılan *Protestan, Ermenî, Yahudî veya Katolik milletinden gibi*. Dönemin arşiv metinlerinde sadece *Ermenî* adıyla yazılmış olan gruplar ile *Gregoryen Ermenî*'lerin kastedildiğini belirtmek gerekir. Zirâ diğer milletlerden gruplar; *Protestan Ermenî, Katolik Ermenî, Süryanî Protestan, Yakubî Süryanî* şeklinde mezhepleri ile birlikte kayıtlara geçirilmişlerdir.

Arşiv kayıtlarının dipnot gösterimlerinde belirli usuller belirlenmiştir. Mesela Urfa şer'iyeye sicillerinden alıntılar dipnotta; "UŞS, 215/69-537" şeklinde sırasıyla sicilin defter numarası, akabinde sayfa-belge numaraları belirtilmiştir. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığından temin edilen vesikalar ise "BOA, MKT.MHM: 244/55" örneğinde olduğu gibi kısaltılarak ve arşiv sistemindeki "fon adı/dosya numarası/gömlük numarası" ile verilmiştir. Yararlanılan kaynaklar arasında bulunan Halep Vilâyet Salnameleri ise; "1285 Tarihli HVS, 192-193" örneğindeki gibi

salnamenin yayımlandığı yıl ve akabinde sayfa numaraları belirtilerek gösterilmiştir. Vesikalardaki numarasız belgeleri ifade etmek için “*” belirteci kullanılmıştır. Arşiv kaynaklarından doğrudan alıntılar ise *italik* olarak gösterilmiştir.

3. Araştırmanın Kaynakları

Bu çalışmanın ana kaynakları; Urfa Şer’iyye Sicilleri, Cizye Defterleri ve Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi’ndeki belge koleksiyonlarından seçilen vesikalardan oluşmaktadır. Bu kaynaklara ilaveten Osmanlı son dönemi Urfa’da görev yapmış Alman ve Amerikan misyonerlerin raporları, XIX. yüzyıl içerisinde Urfa’dan geçmiş seyyahların Urfa’ya dair notları yararlanılan kaynak türleri arasındadır. Ayrıca şehirde gayrimüslim sâkinlerinin ve din adamlarının anıları, dönemin salnameleri ve yabancı gazeteler, istifade edilmiş ana kaynaklar arasındadırlar.

Müslim/gayrimüslim ahâlinin hukukî zemindeki karşılaşmalarına dair Urfa’ya ait yirmi beş adet şer’iyye sicil defterinden¹⁶ çokça istifade edildiğini belirtmek gerekir. Bu defterler Osmanlı Arşivleri’nde, 204’ten 228’e kadar devam eden özet numaraları ile kaydedilmişlerdir. Bu defterlerden yararlanılarak bugüne kadar çok sayıda tez yapılmıştır.¹⁷ 1842-1849 yılları arasına ait cizye muhasebe kayıtları ise

¹⁶ Ahmet Akgündüz, *Şer’iyye Sicilleri - Mahiyeti Toplu Kataloğu ve Seçme Hükümler 1*, (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1988), 214.

¹⁷ Defterlerin aslı nüshaları İstanbul Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri’nde muhafaza edilmekteyken, mikrofilmli ise İstanbul İslâm Araştırmaları Merkezi ve Ankara Milli Kütüphane’den temin edilebilmektedir. Bu kütüphanelerde mikrofilm halinde bulunan defterlerin numaraları 204 ila 228 özet numaraları arasına kaydedilmişlerdir. Bu defterlerden istifade edilerek bugüne kadar çok sayıda tez yapılmıştır. Bu defterler üzerine yapılan çalışmalar arasında Yasin Taş’ın *Kadı Sicillerine Göre XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Sosyal Hayat* adlı doktora tezi dışında Serkan Şenel’in, *Geç Dönem Osmanlı Urfa’sında Kadın, Kadının Sosyal-Ekonomik Statüsü ve Mahremiyeti (1845-1915)* ile Fatma Bağmancı’nın *216 Numaralı 1315-1317/1897-1899 Tarihli Urfa Şer’iyye Sicilinin Hukuksal Analizi*, adlı yüksek lisans tezleri dışındaki diğer çalışmalar defterlerin transkripsiyon ve değerlendirmelerini kapsamaktadır. Bu tezler için bkz. Ali Yıldız, *204 Numaralı Şer’iyye Sicili Defterine Göre Urfa’da Ekonomik Sosyal ve Kültürel Hayat*, (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010); Songül Korkmaz, *205/1 Numaralı Şanlıurfa Şer’iyye Sicili’nin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi*, (Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006); Ömer Cide, *205/2 Numaralı Şanlıurfa Şer’iyye Sicili’nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*, (Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007); Abdurrahman Umut, *225 Numaralı Urfa Şer’iyye Sicili Transkripsiyon ve Değerlendirme*, (Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008.); Ahmet Şen, *206 Numaralı Urfa Şer’iyye Sicili’nin (H. 1282-1287/M.1865-1870) 1-186. Sayfaları Transkripsiyon ve Değerlendirmesi* (Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018); Aydın Atmaca, *206 Numaralı Urfa Şer’iyye Sicili’nin (H. 1282-1287/M.1865-1870) 187-366. Sayfaları Transkripsiyon ve Değerlendirmesi*, (Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018); Halil Çoban, *206/3 Numaralı Urfa Şer’iyye Sicili’nin Transkripsiyon Ve Değerlendirilmesi (367 – 602)*, (Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018). Bedir Cula, *227/2 Numaralı Şanlıurfa Şer’iyye Sicili Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (H. 1303-1305/M. 1886-1887)*, (Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi Sosyal

gayrimüslim ahâlinin mesleklerini ve dolaylı olarak XIX. yüzyılın ortalarındaki nüfus miktarlarını tahmin etmeye olanak sağlamıştır. Osmanlı arşivlerindeki; A.}Sadâret, Bâb-1 Âli Evrak Odası (BEO), Dâhiliye (DH), Şurâ-yı Devlet (ŞD), İrâde (İ.), Yıldız (Y..), Hâriciye Nezareti (HR) vb. belge koleksiyonları arasından derlenen konuya ait arşiv belgeleri de çalışmanın ana kaynakları arasında yer almıştır. Nüfus verileri ve etnik-dinî dağılım hususunda önemli kaynak niteliği taşıyan 1867 ila 1908 yılları arasındaki salnameler¹⁸ de çalışmanın referans kaynakları arasındadır.

XIX. yüzyılda şehirden geçmiş olan seyyahların Urfa'ya, Urfa'daki dinî-etnik unsurlara dair notları çalışmada istifade edilen ana kaynaklar arasındadır. Tespit edebildiğimiz seyahatnameler içerisinde; XIX. yüzyılın başlarında şehre uğrayan ve şehrin genel görüntüsü hakkında bilgi veren James Silk Buckingham'ın, *Travels in Mesopotamia*¹⁹ adlı eseri, Helmuth Von Moltke'nin *Türkiye Mektupları*²⁰ adlı eseri, J. P. Fletcher'in, *Notes From Nineveh And Travels In Mesopotamia, Assyria, And Syria*²¹ ve George Percy Badger'in, *The Nestorians and Their Rituals: with the Narrative V. I*²² adlı çalışmaları XIX. yüzyılın ilk yarısına ait seyahatnameler arasında zikredilebilir. 1880'li yılların başında Urfa'ya uğrayan Eduard Sachau'nun Urfa

Bilimler Enstitüsü, 2017); Esra Karabulut, *212 Numaralı Urfa Şer'iyeye Sicili'nin (H. 1290-1294/M. 1873-1877) Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi*, (Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016); İsmail Asoğlu, *223 Numaralı Şanlıurfa Şer'iyeye Sicili'nin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi (H.1304-H.1334 /M.1887-M.1916)*, (Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 2014); İsmet Küçükcaçar, *213 Numaralı Şanlıurfa Şer'iyeye Sicili'nin (176-349 Sayfaları Arası), Transkripsiyon ve Değerlendirmesi*, (Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017); İlyas Kuşulay, *214 numaralı Urfa Şer'iyeye Sicilinin (H. 1287-1288/M.1870-1871) 163-436 Sayfalar Arası Transkripsiyon ve Değerlendirmesi*, (Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018); Mehmet Şilen, *208 Numaralı Urfa Şer'iyeye Sicili'nin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi (H. 1296-1299/M. 1879-1882)*, (Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015); Şeyhmus Kahraman, *214 Numaralı Urfa Şer'iyeye Sicili'nin (H. 1287-H. 1288/M.1870-M. 1871) 1-163. Sayfaları Arası Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi*, (Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016); Nursen Tekin, *228 Numaralı Urfa Şer'iyeye Sicili'nin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi (H. 1288-1289/M. 1871-1872)*, (Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016); Yusuf Kuş, *222/2 Numaralı Urfa Şer'iyeye Sicili'nin (H. 1309/M. 1891-1892) Transkripsiyon ve Değerlendirmesi*, (Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018); Zafer Benzer, *222 Numaralı Urfa Şer'iyeye Sicili'nin (Birinci Kısım) Transkripsiyon ve Değerlendirmesi (H. 1308-1309/M. 1891-1892)*, (Yüksek Lisans Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015).

¹⁸ Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, 2. Baskı, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2010), 36.

¹⁹ James Silk Buckingham, *Travels in Mesopotamia*, (London: Printed by D. S. Maurice, 1827).

²⁰ Helmuth Von Moltke, "*Moltke'nin Türkiye Mektupları*", Çev. Hayrullah Örs, (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1969).

²¹ J. P. Fletcher, *Notes From Nineveh And Travels In Mesopotamia, Assyria, And Syria*, (Philadelphia: Lea and Blanchard, 1850).

²² George Percy Badger, *The Nestorians and Their Rituals: with the Narrative V. I*, (London: J. Masters and Co. Printers, 1852),

gözlemlerinin de yer aldığı *Reise in Syrien Und Mesopotamien*²³ adlı seyahatnamesi, 1890'lı yılların başında şehre uğrayan oryantalist coğrafyacı Vital Cuinet'in *La Turquie d'Asia: Geographie Administrative II*²⁴ adlı eseri ile Rendel J. Harris, Helen B. Harris'in *Ermeni Mektupları 1896-1897*²⁵ başlıklı çalışmaları ise XIX. yüzyılın ikinci yarısına ait seyahatnameler arasında sayılabilir.

Osmanlı topraklarında görevli Amerikan Protestan misyonerlerinin saha faaliyetlerinin yayımlandığı "Missionry Herald" bültenleri de başvuru kaynakları arasında yer almıştır. Dönemin tanıklarınca kaleme alınan anılar ve otobiyografiler de çalışmanın kaynakları arasında önemli bir yer tutmaktadır. Bu konuda 1899'dan 1922'ye değin Urfa'da görev yapan İsviçreli misyoner hastabakıcı Jacop Künzler'in *Kan ve Gözyaşları Ülkesinde - Dünya Savaşı Sırasında Mezopotamya'da Yaşananlar 1914-1918*,²⁶ Tamar Der-Ohannessian tarafından yayımlanan, Urfalı Bedros Der-Bedrossian'ın *Autobiography And Recollection Bedros Der Bedrossian Ourfatzi*²⁷ adlı otobiyografisi, Papaz Ephraim K. Jernazian'ın, *Judgement Unto Truth: Witnessing the Armenian Genocide*²⁸ adlı eseri, XX. yüzyılın başlarında Urfa'da hekimlik yapmış olan Dr. Avedis Nakashian'ın, *A man Who Found a Country*²⁹ adlı anıları bu çalışmalar arasında sayılabilir. İngiltere'de eğitim aldıktan sonra İstanbul'a gelen ve gözaltına alınarak daha sonra memleketi Urfa'ya gönderilen Papaz Hagop Mıgirdiç Knadjian'ın *The Eternal Struggle: A Word Picture of Armenia's Fight for Freedom*³⁰ başlıklı anılarını içeren eseri, istifade edilen çalışmalar arasındadır. Dönemin tanıklarından Hasan Açıanal'ın "Ondokuzuncu Yüzyıl Sonlarında Urfa'da Sosyal Hayat"³¹ adlı yayımlanmış notları da başvuru kaynakları arasında olmuştur. Gayrimüslimlerin yayımlanmış oldukları bu çalışmaları değerlendirirken dikkat edilmesi gereken husus,

²³ Eduard Sachau, *Reise in Syrien Und Mesopotamien*, (Leipzig, F.A. Brockhaus: 1883).

²⁴ Vital Cuinet, *La Turquie d'Asia: Geographie Administrative II*, (Paris: Ed. Ernest Leroux, 1891).

²⁵ Rendel J. Harris, Helen B. Harris, *Ermeni Mektupları 1896-1897*, Çev. Ömer Öztürk, (İstanbul: Yaba Yayınları, 2008).

²⁶ Jacob Künzler, *Kan ve Gözyaşları Ülkesinde – Dünya Savaşı Sırasında Mezopotamya'da Yaşananlar 1914-1918*, (İstanbul: Belge Yayınları, 2012).

²⁷ Tamar Der-Ohannessian, *Autobiography And Recollection Bedros Der Bedrossian Ourfatzi*, (Philadelphia: Edit by Dr. Vahan Janhigian, 2005).

²⁸ Ephraim Jernazian, *Judgement Unto Truth: Witnessing the Armenian Genocide*, (New Jersey and London: Transaction Publishers, 1990).

²⁹ Avedis Nakashian, *A Man Who Found a Country*, (New York: Vail-Ballou Press, 1940).

³⁰ Hagop Mıgirdiç Knadjian, *The Eternal Struggle: A Word Picture of Armenia's Fight for Freedom*, Fresno, Printed by the Republican Printery, t.y.

³¹ Hasan Açıanal, "Ondokuzuncu Yüzyıl Sonlarında Urfa'da Sosyal Hayat", *Şarkav Dergisi* 22, (2015).

bu çalışmaların bilimsel açıdan gerçekleri ne derece yansıttığı sorundur. Mesela otobiyografik çalışmalarda gerçek ve hayalin bir arada yer aldığı bilinmektedir. Ancak yine de tarih araştırmalarında önemli kaynaklar olduğundan³² çalışmanın referansları arasında yer almışlardır. Bu çalışmalar değerlendirilirken diğer kaynaklar ile olan tutarlılıklarına dikkat edilmiştir.

Tarih disiplini açısından geçtiğimiz yüzyılda Osmanlı'da farklı etnik ve dinî unsurlara ilişkin Batı'da ve Türkiye'de hayli tetkik eser yayımlanmıştır. Bu kıymetli çalışmaların dâhil olduğu tüm literatürü burada zikretmemiz elbette mümkün değildir. Ancak belli başlı bazı çalışmalardan söz etmek gerekmektedir. Bu noktada öncü çalışmaların başında Esat Uras'ın *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*³³ adlı eseri gelmektedir. Ermenî tarihinin kaynaklarından, Ermenîlerin yaşadıkları coğrafyalara ve nihayetinde XIX. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan Ermenî meselesine tüm yönleriyle değinmeye çalışan eser, literatürde sıklıkla atıf yapılan eserlerden biridir. Bu konuda bir diğer eser ise Yavuz Ercan'ın *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler, Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukuki Durumları* adlı çalışmasıdır. Osmanlı gayrimüslimlerinin din ve mezhep bakımından dağılımları, gayrimüslim cemaat örgütlerinin kuruluşları, zımmîlik durumunun esasları gibi konuları kapsayan çalışma, temel eserler arasındadır. Osmanlı'daki "Millet Sistemi" meselesi üzerine en kapsamlı çalışmalar arasında yer alan M. Macit Kenanoğlu'nun *Osmanlı Millet Sistemi Mit ve Gerçek*³⁴ adlı eseri de burada zikredilmesi gereken eserler arasındadır. Millet Sistemi'nin anlamı, sistem hakkındaki görüş ve öneriler, sistemin işleyiş tarzı, gayrimüslim kiliselerinde yatay ve dikey ilişkiler vb. konuların işlendiği çalışma, araştırmamıza katkı sağlayan eserler arasındadır. Benzer şekilde Gülnihal Bozkurt'un *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)*³⁵ başlıklı kitabı, Osmanlı'nın son dönemi gayrimüslimler üzerine literatüre katkı sunan eserlerdendir.

³² Duygu Köksal, "Escaping to Girlhood in Late Ottoman Istanbul: Demetra Vaka's and Selma Ekrem's Childhood Memories", *Childhood in the late Ottoman Empire and After - The Ottoman Empire and its Heritage Politics, Society and Economy* 59, (2016), 250.

³³ Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermenî Meselesi*, 2.Baskı (İstanbul: Belge Yayınları, 1987).

³⁴ Macit Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi Mit ve Gerçek*, (İstanbul: Klasik Yayınları, 2017).

³⁵ Bozkurt, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)*, (Ankara: TTK Yayınları, 1996).

Misyonerlik alanında ise; Hans-Lukas Kieser'in *Iskalanmış Barış - Doğu Vilâyetlerinde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938*³⁶ başlıklı eseri, Gülbadi Alan'ın, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Amerikan Protestan Okulları*,³⁷ Uğur İnan'ın *Osmanlı Devleti'nde Almanların Protestan Misyonerlik Faaliyetleri*, Şamil Mutlu'nun, *Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları*³⁸ adlı çalışmaları zikretmek mümkündür. Yine Uygur Kocabaşoğlu'nun, *Anadolu'daki Amerika, (Kendi Belgeleriyle 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları)*³⁹ bu alanda yayımlanmış öncü çalışmalar arasında yer almaktadır.

Çalışmamız esnasında araştırma konumuza ilişkin Urfa tarihi üzerine yazılmış birbirinden kıymetli eserleri inceleme fırsatı bulduk. Bu çalışmaların başında Abdullah Ekinci'nin *Ortaçağda Urfa - Efsane, Tarih, İnanç, İlim ve Felsefe*⁴⁰ adlı çalışması gelmektedir. Hristiyanlık öncesi ve sonrası Urfa'daki farklı inanç tür ve yapılarının incelendiği eserden çokça istifade edilmiştir. Yine Osmanlı öncesi Urfa tarihine ilişkin eserler arasında Abdullah Ekinci ile Kazım Paydaş'a ait *Taş Devrinden Osmanlı'ya Urfa Tarihi* adlı eser de burada zikredilmelidir.⁴¹ Benzer şekilde, Ortaçağ'da Urfa'da Hristiyanlığın yayılışı, şehir yönetimi, idareciler, siyasî mücadeleler üzerine istifade edilen eserler arasında Judah Benzion Segal'in *Edessa (Urfa) Kutsal Şehir*⁴² başlıklı çalışması gelmektedir.

Osmanlı hâkimiyetinden XIX. yüzyıla değin Urfa tarihine ilişkin pek az çalışmanın yapıldığı görülür. Bu noktada Ahmet Nezih Turan'ın *XVI. Yüzyıl'da Ruha (Urfa) Sancağı*⁴³ ve Mehmet Emin Ünner'in *Osmanlı Klasik Dönem Sonlarında Bir Güneydoğu Anadolu Şehri: Urfa (1700-1800)*⁴⁴ adlı eserleri önde gelen çalışmalar

³⁶ Hans-Lukas Kieser, *Iskalanmış Barış, (Doğu Vilâyetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938*, 4. Baskı, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2013).

³⁷ Gülbadi Alan, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Amerikan Protestan Okulları*, (Ankara: TTK Yayınları, 2015).

³⁸ Şamil Mutlu, *Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları*, (İstanbul: Gökkuşbu Yayınları, 2005).

³⁹ Uygur Kocabaşoğlu, *Anadolu'saki Amerika - Kendi Belgeleri ile 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları*, 3. Baskı, (Ankara: İmge Yayınları, 2000).

⁴⁰ Abdullah Ekinci, *Ortaçağda Urfa – Efsane, Tarih, İnanç, İlim ve Felsefe*, (Ankara: Gazi Kitabevi, 2006).

⁴¹ Abdullah Ekinci, Kazım Paydaş, *Taş Devrinden Osmanlı'ya Urfa Tarihi*, Şanlıurfa: Şanlıurfa İl Kültür Turizm Müdürlüğü Yayınları, 2008).

⁴² Judah Benzion Segal, *Edessa (Urfa) Kutsal Şehir*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2002).

⁴³ Ahmet Nezih Turan, *XVI. Yüzyılda Ruha (Urfa) Sancağı*, (Ankara: TTK Yayınları, 2012).

⁴⁴ Mehmet Emin Ünner, *Osmanlı Klasik Dönem Sonlarında Bir Güneydoğu Anadolu Şehri: Urfa (1700-1800)*, (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2003).

arasında zikredilmelidir. Osmanlı dönemi Urfa'ına yönelik çalışmaların ekserîsi XIX. yüzyıldan, devletin yıkılışına kadar süren dönemi kapsamaktadır. Mevcut çalışmaların bu zaman dilimi üzerine yoğunlaşma nedeni, döneme münhasır kaynak türlerinin yeterli oluşundan ileri gelmektedir. Dönem üzerine yapılan çalışmalardan biri Hilmi Bayraktar'ın *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Urfa Sancağı (İdari, Sosyal ve Ekonomik Yapı)*⁴⁵ adlı çalışmasıdır. Urfa'daki mülkî-idarî yapı, kurum ve kuruluşları ele alan çalışmadan yer yer faydalanılmıştır. Benzer şekilde Yasin Taş'ın *Kadı Sicillerine Göre Urfa'da Sosyal Hayat (1850-1900)*⁴⁶ adlı doktora tezi kadı sicillerinden hareketle bu dönem üzerine yapılmış çalışmalar arasında zikredilmelidir. Erişme fırsatı bulamadığımız Özlem Kutkan tarafından hazırlanmış olan *Osmanlı Anadolu'sunda Bir Protestan Misyonu: Urfa (1857-1910)*⁴⁷ doktora tez çalışması Osmanlı son dönemi Urfa'ya ilişkin yapılmış çalışmalar arasındadır. 1895 ve 1915 Ermenî olayları çerçevesinde hazırlanmış olan *Urfa Ermeni Olayları (1880-1920)*⁴⁸ adlı yüksek lisans tezi ise Halil Özşavlı tarafından hazırlanmıştır.

Araştırma alanımıza ilişkin yayımlanmış makale ve bildirimlerden de bahsetmek yerinde olacaktır. Mesela, Abdullah Ekinci'nin "Urfa'da Yahudilik ve Hristiyanlık"⁴⁹ adlı makalesi şehre Yahudî yerleşimi ve Hristiyanlık kültürünün yayılma süreçlerini konu alması açısından önemlidir. Mehmet Emin Üner'in "XVII. Yüzyılda Müslim-Gayrimüslim İlişkilerinin Olumlu Bir Örneği: Urfa'da Müslüman-Ermeni İlişkileri" adlı makalesi araştırmada istifade edilen çalışmalar arasındadır. Urfa Şer'îyye Sicillerinin tanıtımını yapan Yasin Taş'ın "Urfa Şer'îyye Sicilleri Üzerine Bir Değerlendirme" adlı makalesi ise Urfa sicilleri üzerine yapılacak araştırmalarda yararlanılması gereken öncelikli çalışmalardan biridir. Mustafa Öztürk'ün "1844 (H.1260) Tarihli Halep Nüfus Defterine Göre Urfa'da Gayr-i Müslim Nüfus ve

⁴⁵ Hilmi Bayraktar, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Urfa Sancağı - İdari, Sosyal ve Ekonomik Yapı*, (Elazığ: Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2007).

⁴⁶ Yasin Taş, *Kadı Sicillerine Göre XIX. Asrın İkinci Yarısında Urfa'da Sosyal Hayat*, (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2013).

⁴⁷ Özlem Kutkan, *Osmanlı Anadolu'sunda Bir Protestan Misyonu: Urfa (1857-1910)*, (Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013).

⁴⁸ Bu çalışma daha sonra basılmıştır. Bkz. Halil Özşavlı *Urfa Ermenileri (Sosyal - Siyasi ve Kültürel Hayat)*, (Ankara: Gazi Kitabevi, 2013).

⁴⁹ Abdullah Ekinci, "Urfa'da Yahudilik ve Hristiyanlık", *Geçmişten Günümüze Şanlıurfa'da Dini Hayat*, Ed. Yusuf Ziya Keskin, (Ankara: Türk Diyanet Vakfı Yayınları 2011): 71-80.

Sanatları”⁵⁰ adlı bildirisini ise XIX. yüzyıl Urfa cizye defterleri üzerine yapılmış ilk çalışma olması açısından kıymetlidir. Abdullah Ekinci, İsmail Asoğlu tarafından hazırlanan, “Meşrutiyet Yıllarında Urfa’da Cemiyetler ve Kulüpler”⁵¹ adlı çalışma ise Meşrutiyet yıllarında Urfa’daki partilerin cemiyet ve kulüplerinin oluşum süreçlerine odaklanmaktadır.

Son zamanlarda, kazadaki misyonerlik faaliyetleri üzerine çalışmalarda bir artış gözlenmektedir. Hans-Lukas Kieser, “Bir Misyoner Hastanesinin Çevresindeki Küçük Dünya: Urfa, 1897-1922”⁵² adlı çalışması Alman ve İsviçreli misyonerlerin Urfa’daki sağlık faaliyetlerine odaklanmaktadır. İdris Yücel’in “Bir Misyonerlik Uygulamasının Teorisi ve Pratiği: Urfa Amerikan Körler Okulu (1902-1914)”⁵³ adlı çalışması ise Protestan misyoner Corinna Shattuck’un girişimleri ile Urfa’da açılan körler okulunun 1902’den 1914’e kadarki çalışmalarını konu almaktadır. Bahattin Turgut ise, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Amerikan Board Misyonerlerinin Urfa’daki Faaliyetleri”⁵⁴ isimli çalışması ile Amerikalı misyonerlerin Urfa’da örgütlenme ve faaliyetlerine odaklanmıştır. Abdullah Ekinci, İsmail Asoğlu tarafından hazırlanan, “Urfa’da Bir Hristiyan Kadın Misyoner: Corinna Shattuck ve Faaliyetleri”⁵⁵ adlı çalışma ise misyoner Corinna Shattuck’un Urfa’daki sosyal ve iktisadî teşebbüslerine odaklanmaktadır. Aynı misyoner hakkındaki bir diğer çalışma ise Füsun Çoban Döşkaya tarafından, “Amerikan Board ve Misyoner Corinna Shattuck’ın Urfa Faaliyetleri”⁵⁶ başlığı altında yayımlanmıştır. Abdullah Ekinci ile İsmail Asoğlu, “Osmanlı Arşiv Vesikalarına Göre Misyoner Dr. Andreas Vischer ve Urfa’daki

⁵⁰ Mustafa Öztürk, “1844 (1260 h.) Tarihli Halep Nüfus Defterine Göre Urfa’da Gayr-i Müslim Nüfus ve Sanatları”, *Halk Kültüründe İktisat ve Ticaret Uluslararası Sempozyumu*, Şanlıurfa, 28- 30 Nisan 2013).

⁵¹ Abdullah Ekinci, İsmail Asoğlu, “II. Meşrutiyet Yıllarında Urfa’da Cemiyetler ve Kulüpler”, *Osmanlı Urfası 1*, Ed. Abdullah Ekinci, (İstanbul: Orient Basım Yayın, 2017), 357-371.

⁵² Hans-Lukas Kieser, “Bir Misyoner Hastanesinin Çevresindeki Küçük Dünya: Urfa, 1897-1922” *Osmanlı İmparatorluğu’nda Yaşamak*, Derleyenler: François Georgeon, Paul Dumont, 5. Baskı, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2011): 257-286.

⁵³ İdris Yücel, “Bir Misyonerlik Uygulamasının Teorisi ve Pratiği: Urfa Amerikan Körler Okulu (1902-1914)”, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi* 66/14, (2011).

⁵⁴ Bahattin Turgut, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Amerikan Bord Misyonerlerinin Urfa’daki Faaliyetleri”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi CÜİFD*, XIX/1, (2015).

⁵⁵ Abdullah Ekinci, İsmail Asoğlu, “Urfa’da Bir Hristiyan Kadın Misyoner: Corinna Shattuck ve Faaliyetleri”, *Osmanlı Urfası 1*, Ed. Abdullah Ekinci, (İstanbul: Orient Basım Yayın, 2018), 404-421.

⁵⁶ Füsun Çoban Döşkaya, “Amerikan Board ve Misyoner Corinna Shattuck’ın Urfa Faaliyetleri”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi* 5/14, (2018).

Faaliyetleri”⁵⁷ adlı çalışma ise Alman ve İsviçreli misyonerlerin teşebbüsüyle açılan misyoner hastanesinin uzun yıllar başhekimliğini yapmış olan Dr. Andreas Fischer’in Urfa’daki faaliyetlerini konu almaktadır.

4. İslâm Hukuku ve Osmanlı Pratiğinde Gayrimüslimler

Kur’ân-ı Kerîm’de insanlar inananlar ve inanmayanlar diye iki gruba ayrılır. Bu temel ayırım dışında İslâmiyet’te kavmiyet veyahût cinsiyet ayrımı şer’î kanûnlara göre yok hükmündedir.⁵⁸ Kısacası İslâm’ın insanlara bakışındaki esas nokta inançtır. Allah’ın elçisi Hz. Muhammed’in davetine icabet edip imân edenler Müslüman, bu davete iştirak etmeyenler ise gayrimüslimler olarak ayrılmaktadır. Doğal olarak durum, devlet ile gayrimüslim tebaası arasında belirli hukukî düzenlemeleri de zorunlu kılmıştır. Gerek Kur’ân-ı Kerîm’de (el-Bakara 2/256; Yûnus, 10/99), “dinde zorlamanın olmadığı”nın belirtilmesi gerekse bizzat Hz. Peygamber’in Necran Hristiyanlarıyla yaptığı antlaşmada gayrimüslimlere dinî inanç ve ibadet hürriyetinin açıkça tanınmış olması sonraki dönem uygulamalarına da örneklik etmiştir.⁵⁹ Bu amaçla, İslâm ülkesinde daimi surette yaşayacak olanlar ile bir tür vatandaşlık sözleşmesi yapılmıştır ki buna *zimmet akdi* ve sözleşme yapılan gayrimüslimlere de zimmet ehli (ehl-i zimme) ya da *zimmî* adı verilmiştir.⁶⁰ Başka bir ifade ile zimmî, Müslüman emânına girmiş, İslâm hükümetinin usulü dairesinde tabiiyetini kabul etmiş olan gayrimüslim yerinde kullanılır bir tabirdir.⁶¹ Kendisine geçici olarak İslâm ülkesine girme ve ikâmet etme izni verilmiş olan yabancı gayrimüslimlere ise *müste’men* adı verilmektedir.⁶² Esasında zimmet, cihadın bir sonucudur. Cihad ise darü’l-harp ve darü’l-İslâm ile ilgilidir. İslâm fihhına göre dünyada iki kısım toprak vardır. Birincisi *darü’l-harp*, yani İslâm egemenliğinde olmayan ülkeler, ikincisi *darü’l-İslâm*, yani İslâm egemenliğinde olan ülkelerdir.⁶³ Zimmet sözleşmesi de

⁵⁷ Abdullah Ekinci, İsmail Asoğlu, “Osmanlı Arşiv Vesikalarına Göre Misyoner Dr. Andreas Vischer ve Urfa’daki Faaliyetleri”, *III. Uluslararası Osmanlı Sancağından Cumhuriyet Kentine Urfa Tarihi Sempozyumu*, (6-8 Nisan, Şanlıurfa, 2018).

⁵⁸ Halil Cin, Ahmet Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi 2*, (İstanbul: Timaş Yayınları, 1990), 338; Ahmet Özel, “Gayri Müslim”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 1996), 13: 418.

⁵⁹ M. Akif Aydın, *Osmanlı Aile Hukuku*, (İstanbul: Kalsik Yayınları, 2017), 36.

⁶⁰ Eyyüp Said Kaya, Hasan Hacak, “Zimmet”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2013), 44: 424.

⁶¹ Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü 3*, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1983), 683.

⁶² Cin, Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi 2*, 341.

⁶³ Yavuz Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler, Kuruluştan Tanzimat’a Kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukuki Durumları*, (Ankara: Turhan Kitabevi, 2001), 5.

darü'l-İslâm altında sürekli surette ikamet eden gayrimüslim vatandaşlar ile yapılan akdi içermektedir. Zimmet sözleşmesindeki amaç gayrimüslimlere İslâm ülkesinde güvenli şekilde hayatını sürdürme imkânı vererek, zaman içerisinde İslâmî ve Müslümanları iyice tanıdıktan sonra kendi tercihleriyle Müslüman olmalarını sağlamaktır.⁶⁴ Gayrimüslim tebaa gerek ikamet ettiği yerde ve gerekse seyahat ederken can ve mal güvenliğine sahiptir, kişisel dokunulmazlığı vardır. Her türlü haksız hareket ve davranışa karşı devletin güvencesi altındadır.⁶⁵ Bunlara karşılık gayrimüslim vatandaşlardan istenen şey ise adam başına vergi (cizye) vermeleridir.⁶⁶ Bunun yanı sıra İslâm idaresi altında bulunan zimmîlerin söz konusu inanç ve ibâdet hürriyeti, onların İslâm dinine hakaret ve saygısızlıkta bulunmamaları şartına bağlanmıştır.⁶⁷

Dinsel çoğulculuk ve tolerans Hristiyanlıkta geç gelmişti. Hristiyan dünyasında, değil Yahudî ve Müslümanlara, farklı mezhep veya karşı fikirde olduğu bilinen Hristiyanlar bile kabul görmüyordu. Oysa İslâmiyet, “Kur’ân-ı Kerîm’de, ilahi bir dine mensubiyetlerinden ötürü Yahudî ve Hristiyanlara⁶⁸ zimmet sözleşmesi kapsamında aynı yerde yaşama özgürlüğü sunmuştu. Bu açıdan İslâm tarihindeki ilk anlaşma olan *Medine Vesikası*, farklı dinlere mensup olanların birarada sulh içerisinde yaşamalarına imkân tanımasından dolayı dikkate değerdir.⁶⁹ Hz. Ömer ölüm döşeginde yaptığı tavsiyelerden birinde şunları ifade etmiştir: “Benden sonra yerime geçecek halifeye, Resûlullah tarafından himaye edilen halka (yani zimmîlere) haklarının yapılan anlaşmalara göre, tam olarak verilmesini, can ve malları uğruna gerektiğinde savaşılmasını, güçlerinin üstünde yükler yüklenmemesini tavsiye ederim”.⁷⁰

Ehl-i kitap⁷¹ ve zimmî statüsü altında İslâm’ın tanıdığı farklı inanişaya sahip topluluklar, özel statü, idarî ve malî düzenlemeler ile idare edilmişlerdi. Ruhanî sınıfları ve idarecileri belliydi. İnançları açtı. Sadece dinî değil, dünyevî işleri de

⁶⁴ Hayreddin Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku 3*, (İstanbul: İz Yayıncılık 1999), 233-234.

⁶⁵ Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku 3*, 259.

⁶⁶ Muhammed Hamidullah, *İslâm’da Devlet İdâresi*, (İstanbul: Beyan Yayınları, 2016), 140.

⁶⁷ Hüseyin Yılmaz, *Kur’ân’ın Işığında Müslim-Gayrimüslim Münasebetleri*, (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1997), 90.

⁶⁸ Francis Edward Peters, *İbrahim’in Çocukları Musevilik, Hristiyanlık, İslâmiyet*, (İstanbul: Kozmik Kitaplar, 2005), 12.

⁶⁹ Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi Mit ve Gerçek*, 28.

⁷⁰ Hamidullah, *İslâm’da Devlet İdâresi*, 141-142.

⁷¹ Hanifilere göre, sonradan bozulmuş, değiştirilmiş de olsa, aslı Allah tarafından vahyedilmiş bulunan bir kitaba iman eden kimseler ehle-i kitaptır. Hanefiler dışındaki müctehidlerin çoğuna göre ise ehli kitap yalnızca Tevrat ve İncil’e inanlar, yani Yahudiler ve Hristiyanlardır; Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku 3*, 230.

ruhanî temsilcilerine bırakılmıştı.⁷² Bu minvâlde, Kur'ân ve Hz. Paygamber döneminden itibaren uygulamalara göre Müslüman devletlerinin gayrimüslim halkı yargı muhtariyetinden yararlanmışlardı. Yahudî, Hristiyan ve diğer azınlık din mensupları kendi kanûn ve hâkimleriyle çalışan mahkemeler kurmuşlar, aynı cemaate mensup üyeler davaları için bu mahkemeleri kullanmışlardı.⁷³ İslâm ülkesi içinde gayrimüslim zümrelerin müteakip devirlerde de zimmî statüsü altında hukuk ve mükellefiyeti oluşmuştu.⁷⁴ Bir İslâm devleti olması dolayısıyla Osmanlı Devleti'nde yaşayan gayrimüslimler de bu hukuk kurallarından sorumlu tutulmuşlardı. Gayrimüslimlerin kurumsal olarak bir yapılanmanın içerisine girmeleri ise İstanbul'un fethi ile olmuştu. Mesela fetihden sekiz yıl sonra Ermenîler örgütlendirilmiş ve 1461'de İstanbul'da Gregoryen Ermenî Patrikhanesini kurulmuştu. Patrikhanenin idaresine de Bursa Ermenî metropoliti Ovakim getirilmişti. Patriğe verilen ferman Rum patriklerine verilen fermanla eşit düzeydeydi. Böylece Ortodoks Rumların dışında diğer gayrimüslim toplulukların devlet ile olan ilişkileri bu patrikhaneye verilmişti.⁷⁵ Böylece devletin egemenliği altında bulunan zimmîler, mezhep ya da dinlerine göre Osmanlı yönetimince gruplandırılmış ve bu gruplar *millet* olarak adlandırılmıştır.⁷⁶ Kelime kökeni Arapça olan millet mefhûmu, etnik kimlikten ziyade dinsel ve mezhepsel bir kimliği işaret etmektedir.⁷⁷ Arapça kökenli millet kelimesi, ezberden yazdırmak, dikte etmeyi karşılar anlamıyla imlâl (imlâ) kökünden türemiştir. İşitilen ve okunan şeye dayanması ya da dikte edilmesi ve yazılması açısından “din” mukabelesinde kullanılmıştır.⁷⁸ Diğer ifade ile bir din ve mezhepte bulunan topluluğu

⁷² İlber Ortaylı, *Osmanlı'da Milletler ve Diplomasi – Seçme Eserler III*, 5. Basım, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2014), 95.

⁷³ Hamidullah, *İslâm'da Devlet İdâresi*, 403-404.

⁷⁴ İlber Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile*, 9. Basım, (İstanbul: Pan Yayınları, 2009), 7.

⁷⁵ Yavuz Ercan, “Osmanlı Devleti'nde Müslüman Olmayan Topluluklar (Millet Sistemi)”, *Osmanlı IV*, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), 204; Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi Mit ve Gerçek*, 54; Bozkurt, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)*, 10; Ramazan Erhan Güllü, *Ermeni Sorunu ve İstanbul Ermeni Patrikhanesi (1878-1923)*, (Ankara: TTK Yayınları, 2015), 11-12.

⁷⁶ Bozkurt, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)*, 9.

⁷⁷ İlber Ortaylı, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet”, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1985), 996; Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi Mit ve Gerçek*, 55; Fuat Dünder, *Kahir Ekseriyet*, Birinci Basım, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2013), 36.

⁷⁸ Recep Şentürk, “Millet”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2005), 30: 64.

ifade etmektedir.⁷⁹ Kur'ân'da ise on beş yerde geçmekte olup, birincisi Hz. İbrahim, İshak ve Yakub'a nisbeti suretiyle, yedisi "millet-i İbrâhim" şeklinde geçmektedir.⁸⁰

Osmanlı Devleti de Müslüman olmayan tebaasına karşı ilişkilerini düzenlerken İslam hukukunun zimmîlere münhasır kaidelerini temel aldığından,⁸¹ millet mefhumu ile dinî unsurlara vurgu yapmıştı. Yani millet tabiri, ümmet anlamında kullanılmış ve *millet-i Müslime* ve *millet-i gayrimüslime* kavramları, fıkıh kitaplarındaki esaslara dayanarak kullanılmıştı.⁸² Yoksa bugünkü anlamda millet kelimesi ile kastedilen *ulus* kavramını ifade etmemişti. Mesela Yehûd ve Nasârâ tâifesi ifadesindeki *tâife* kelimesi ile millet-i Nasârâ ifadesindeki *millet* kelimesi birbirinden farklı değildi.⁸³ İkisi de dinî vurgu maksadıyla kullanılmıştı. Bu sistem çeşitli inanıştan insanların evlilik ve akrabalık kurarak kaynaşmasına maniye ve her halk kendi kampında yaşamıştı ama kültürel etkileşim ve hayatın temel kurumlarındaki ortaklık yüksekti.⁸⁴

Devlet, sınırlarının genişlemesiyle beraber, karşılaşılan dinî ve etnik farklılığı tanımış, farklılıkları değiştirilmesi gereken değil, yönetilmesi gereken bir durum olarak görmüştü.⁸⁵ Yöneticiler sınırlar genişledikçe nüfusun bir yerden başka bir yere naklini düzenlemiş, dinî kurumların devamlılığını teşvik etmiş, farklı dil ve dindeki unsurlar arasında barış içerisinde bir arada yaşamının şartlarını oluşturmaya özen göstermişlerdi.⁸⁶ Bu sayede Hristiyan ve Yahudî kurumları, çoğulcu bir toplumun devamını sağlamış ve grup düzeyinde dinî ayrımlara göre belirlenmiş kimliklerini muhafaza etmişlerdi.⁸⁷ Tanzimat'a gelinceye kadar, Osmanlı topluluğu içinde birer küçük teokrasi olan Hristiyan din otoritelerinin kendi halkları üzerinde medenî hukuk, hatta ceza hukuku ile maliye ve eğitim alanlarında yetkileri olmuştu.⁸⁸ Gayrimüslimlerin bu alanlardaki işlerini yürütmek ise yerel rahip ve metropolitlerin tekeline bırakılmıştı.⁸⁹ 1839 Tanzimat Fermanı'nda ise ilk kez Müslümanların ve

⁷⁹ Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, 13. Baskı, (İstanbul: Çağrı Yayınları, 2004), 1400.

⁸⁰ Şentürk, "Millet", 30: 64.

⁸¹ Macit Kenanoğlu, "İslam-Osmanlı Hukukunda Zimmîler", *TALİD* 3/5, (2005): 553.

⁸² Cin, Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi* 2, 339.

⁸³ Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi Mit ve Gerçek*, 77-78.

⁸⁴ Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile*, 6.

⁸⁵ Barkey, *Farklılıklar İmparatorluğu Osmanlılar Karşılaştırmalı Bir Tarih Perspektifi*, 162.

⁸⁶ Meropi Anastasiadou, *Tanzimat Çağında Bir Osmanlı Şehri Selanik (1830-1912)*, Çev. Işık Ergüden, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2017), 54.

⁸⁷ Marc David Baer, *At Meydanı'nda Ölüm - 17. Yüzyıl İstanbul'unda Toplumsal Cinsiyet, Hoşgörü ve İhtida*, (İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2016), 35.

⁸⁸ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, 228.

⁸⁹ Ortaylı, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet", 998.

gayrimüslimlerin can, ırz, mal ve konut dokunulmazlığının sağlanacağını ve tüm Osmanlı uyruklarının din farkına bakılmadan, bazı konularda aynı haklara ve güvenceye sahip olacakları açıklanmıştı.⁹⁰ 3 Kasım 1839'da, Gülhane-i Hatt-ı Hümayûn olarak da isimlendirilen ferman okunduğu esnada dinleyiciler arasında Padişah ve nazırların yanı sıra Rum ve Ermenî patrikleri, Yahudî başhahamı da bulunuyordu.⁹¹ Böylece II. Abdülhamid döneminde de devam edecek olan imparatorluğun gayrimüslim vatandaşlarına yasal özgürlükler tanıdığı devlet reformları süreci başlamış oldu.⁹²

XIX. yüzyıldaki Batı kökenli baskının yanı sıra gayrimüslim tebaanın yönetimine yönelik pratikler, devletin yönetim geleneğinin yüzyıllardır aşına olduğu ve sorunsuz idare edebildiği bir meseleydi. Ancak Katolik Ermenîleri ve kilisesilerinin tanınmasına dönük siyasî baskılar, XIX. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı Devleti ile Batı devletleri arasında gerçekleşen Doğu Sorunu'nun da bir parçası olmuştu.⁹³ Kapitülasyonlar siyasî baskıyla daha da genişletilmek istenmişti. Zamanla bu imtiyazlar Avrupa kökenli ve elçiliklerle konsolosluklar tarafından "himaye edilen" gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarının faydalandıkları ölçsüz haklara dönüşmüş ve sayısız istismara kapı açmıştı.⁹⁴ Gayrimüslimlerin elde ettiği imtiyazlar onlara daha serbest hareket imkânı sağlamıştı. 30 Mart 1856 Paris Barış Muahedesi'nin 9. Maddesi ile bu durumun önüne geçilmek istenmişti.⁹⁵ 1862-65 yılları arasında tüm *milletler* için yeni nizamnameler kabul edildi. Her milletin kendi komisyonlarınca tertip edilmiş nizamnameler devlet tarafından onaylanmış ve yürürlüğe girmişti.⁹⁶

XIX. yüzyılın ortalarından itibaren Batılı devletler Osmanlı ile imzaladıkları muhtelif barış antlaşmaları ile milliyetçilik duyguları uyanmış Osmanlı gayrimüslim

⁹⁰ Murat Bebiroğlu, *Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e Ermenî Nizamnameleri*, (İstanbul: Ohan Matbacılık, 2003), 33.

⁹¹ Nazif Öztürk, *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*, (Ankara: TDV Yayınları, 1995), 317.

⁹² Julia Phillips Cohen, *Osmanlılaşmak - Modern Çağda Sefarad Yahudileri ve İmparatorluk Yurttaşlığı*, Çev. Feyyaz Şahin, (İstanbul: Alfa Yayınları, 2017), 9.

⁹³ Günay Göksu Özdoğan, vd., *Türkiye'de Ermeniler Cemaat - Birey - Yurttaş*, 1. Baskı, (İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009), 56.

⁹⁴ Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, 26.

⁹⁵ Madde 9: Saltanat-ı Seniyye Islâhât-ı Mülkiye icrasını ve Hristiyan teba'ası hakkında tezyîd-i taattufât-ı himâyetkârisini kendiliğinden der'uhde buyurmuş olmasıyla bu husus için hiçbir gûna ta'ahhüd-i resmîyi ve aher bir devletin müdâhalesi kabul edilmemesi...", Abdurrahman Şeref, *Târih-i Devlet-i 'Osmâniye*, C.1, (İstanbul: Karabet Matbaası, 1315), 376.

⁹⁶ Bozkurt, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)*, 170.

tebaasına, devletten kompalarını kolaylaştıracak yeni haklar verilmesini sağlamışlardı.⁹⁷ Yayınlanan fermanlar sayesinde gayrimüslimler devlet memuru olma ve o zamanlar şehir ve taşra ölçeğinde kurulan temsilciler meclisine üye olma hakkı elde etmişlerdi.⁹⁸ Yeni kurulan mahalli meclislerin en belirgin yönü, toplumun gayrimüslim üyelerini sistematik biçimde içlerine dâhil etmesiydi.⁹⁹ Bu imtiyazlar, topluluklar arasında bazen ekonomik, toplumsal ve siyasi sebeplerle alevlenip kargaşaya neden oldu.¹⁰⁰ XIX. yüzyıl Osmanlı ulemâsının önde gelen isimlerinden Ahmed Cevdet Paşa'ya göre Islâhat Fermanı'nın ilanı İslâm için bir “matem günü” sayılıyordu.¹⁰¹ İttihat ve Terakkî üyelerinden Ahmed Rıza Bey'e göre devletin dağılımına etkenlerden biri azınlıklara tanınmış olan toleranstı. İmparatorluğun tebaasıyla gevşek bağların oluşmasına müsaade edilmiş olması, milliyetçilik akımının bu unsurları etkilemesiyle sonuçlanmıştı.¹⁰² Devletin içinde bulunduğu sarmaldan kurturmak için hükümet Osmanlılık ideolojisi yaratmaya çalıştı. Bu fikrin mimarları, gayrimüslim tebaa arasında milliyetçi hareketleri engellemeyi ve Batı'nın içişlerine müdahalelerini etkisiz bırakmayı ummuştu.¹⁰³

II. Abdülhamid'in hükümdarlığı esnasında, büyük devletlerin insanî amaçlarla başka devletlerin iç işlerine karışma bahanesiyle askerî müdahalelerde bulunma kararı aldıkları bir zamandı.¹⁰⁴ Padişahın tahta çıkışından kısa bir süre sonra yaşanan 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi, padişah için birtakım zorluklar yaratmıştı. 3 Mart 1878 Ayastefanos Konferansı görüşmeleri ile imzalanan anlaşmanın 16. maddesi, Hristiyan tebaa lehine reformlar uygulanıncaya dek Rusya'nın doğu vilâyetlerinden çekilmemesi şartını içermekteydi.¹⁰⁵ 1878'de Britanya büyükelçisi Henry Layard'ın reform hususunda hazırlamış olduğu raporla birlikte Osmanlı Devleti'ne verilen nota

⁹⁷ Bozkurt, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)*, 5.

⁹⁸ Stanford J. Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Türkiye Cumhuriyeti'nde Yahudiler*, Çev. Meriç Sobutay, (İstanbul: Kapı Yayınları, 2008), 243.

⁹⁹ Selim Deringil, *19. Yüzyıl Osmanlı Devleti'nde İhtida ve İrtidad*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2017), 61.

¹⁰⁰ Özdoğan, vd., *Türkiye'de Ermeniler Cemaat - Birey - Yurttaş*, 117.

¹⁰¹ Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, 36.

¹⁰² Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri – 1895-1908*, 20. Baskı, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2015), 189.

¹⁰³ Michelle U. Campos, *Osmanlı Kardeşler - Erken Yirminci Yüzyıl Filistin'inde Müslümanlar, Hristiyanlar ve Yahudiler*, Çev. Mine Yıldırım, (İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2015), 79.

¹⁰⁴ Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, 18.

¹⁰⁵ Dündar, *Kahir Ekseriyet*, 16.

ile Ermenî meselesinin diplomatik gidişatı da değışti.¹⁰⁶ Böylece İngilizler de Ermenî meselesine dâhil olmuşlardı. Bu dönem Batı ve Rusya ile diplomatik ilişkiler yürütülürken, içeride özellikle Ermenîlerin faaliyetleri ile mücadele edilmekteydi. Bu etkinliklerde birinci derecede Protestan misyonerlerin rolü vardı. 1880’li yılların sonlarına doğru ise Avrupa’da, özellikle İngiltere’de Ermenîlerin faaliyetlerine şahit olunmaktadır. Bunlar, yayın ve propaganda yoluyla Avrupalıları kendi emelleri için kazanmaya çalışmakta, Avrupalıların dikkatini kendi üzerlerine çekmek ve merhamet duygularını tahrik için her fırsatı kullanmaktaydılar.¹⁰⁷ Vaktiyle sağlanmış olsa dahi, Osmanlı’ya sadakat, artık insanların birbirlerini dinsel ve etnik açıdan nasıl nitelediklerine bağlı bir algılayış şekline dönüştü.¹⁰⁸ Modernleşme gayretleri ise yeni toplumsal ve siyasî kalıpları ve bunlara ait ideolojilerin önünü açmıştı. Müslümanlar ile gayrimüslimler arasındaki dinsel farklılıklar, siyasî ve toplumsal bir boyut kazandı. Nihayetinde, bu durum bireylerin tabiiyet ve milliyet duygularını harekete geçirdi.¹⁰⁹ Milliyet ve sosyalizm gibi yeni fikirler Osmanlı’ya Avrupa’dan sızmaya başlamıştı. Azınlıkların Avrupa ile daha yakın ilişkilerinin bulunması bu fikirlerin onlar arasında daha hızlı yayılmasını sağlamıştı.¹¹⁰ Bu doğrultuda 1880’lerden itibaren örgütlenen Ermenî örgütleri kitlesel baş kaldırının tetikleyicileri oldular. 1880’lerde Ermenî örgüt ve partilerinin ilki 1885’te Van’da kurulan Armenekan Paritsiydi. 1887’de Cenevre’de Hınçak Partisi, 1890’da ise Tiflis’te Taşnak Partisi kurulmuştu.¹¹¹

5. Urfa’da Gayrimüslimler

5.1. Yahudîler

Urfa bölgesine Yahudîlerin yerleşimine ilişkin bilgiler göç ve ticaretle bağlantılıdır. Şehirdeki güçlü Yahudî kolonisinin Doğu, Hindistan ve Çin ile ticaret yaptığı bilinmektedir. Topluluğun Batı’ya getirdiği başlıca ürün ipektir. Yahudîlerin

¹⁰⁶ Dündar, *Kahir Ekseriyet*, 21.

¹⁰⁷ Bekir Sıtkı Baykal, “Salisbury’nin Osmanlı İmparatorluğunun Taksim Plânı”, *DTCF Dergisi* 2/5 (1944): 775.

¹⁰⁸ Justin McCarthy, *Müslümanlar ve Azınlıklar*, Çev: Bige Umar, (İstanbul: İnlılâp Yayınevi, 1998), 121.

¹⁰⁹ Kemal Karpat, *Osmanlı Modernleşmesi - Toplum, Kuramsal Değişim ve Nüfus*, 3. Baskı, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2017), 82-83.

¹¹⁰ Feroz Ahmed, “Osmanlı İmparatorluğu’nun Son Dönemlerinde Milliyetçilik ve Sosyalizm Üzerine Bazı Düşünceler” *Osmanlı İmparatorluğu’nda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923)*, 7. Baskı, (İstanbul, İletişim Yayınları, 2014), 13.

¹¹¹ Özdoğan, vd., *Türkiye’de Ermeniler Cemaat - Birey - Yurttaş*, 136.

bu ticarî faaliyetleri Urfa'ya Hristiyanlığın girişini de hızlandırmıştı.¹¹² Kuzey Mezopotamya'ya Hristiyanlığın yayılmasında Adiabene ve Edessa'daki Yahudî toplumunun önemli bir etkisinin olduğu düşünülmektedir.¹¹³ Şehirde, Hristiyanlık yerleşmeden önce küçük bir Yahudî topluluğun varlığı bilinmektedir.¹¹⁴ Hz. İsa'nın mektubunu Kral V. Abgar'a ulaştıran Adday'ın (Addai) Urfa'ya geldiğinde bir Filistin Yahudîsi olan Tobias'ın oğlu Tobias'ın evinde kaldığı söylenir.¹¹⁵ Kaynaklar, Adday'ın Yahudî kökenli olduğunu ve buradaki ilk Hristiyan topluluğunun da Yahudî ailelerden teşekkül ettiğini yazmaktadır.¹¹⁶ Hatta Adday'ın Urfa'daki ölümünün akabinde sadece Hristiyanlar değil, Yahudîlerin de yas tuttuğu söylenir.¹¹⁷ 1144'te Zengi hâkimiyetinin ardından şehrin Ermenî sâkinleri, idarecileri Joscelin'i şehrin başına getirmek için çaba sarfetmişlerdi. Bunun üzerine Atabeg Zengi hareketin elebaşlarının idamını ve Ermenî sâkinlerden bir kısmının şehirden kovulmasını emretmişti. Bunların yerine de şehre 300 Yahudî ailesi yerleştirilmişti. Zengi, Yahudîlerin Hristiyanlara karşı Müslümanları desteklemeye her zaman hazır olduklarını bildiğinden Urfa'ya davet etmişti.¹¹⁸ Yahudîlerin şehre girmesi Heraklius döneminde (610-641) yasaklanmıştı. 1146'da Zengi onların şehre yeniden girmesini sağladı, yani tam altı asır sonra Yahudîler tekrar şehre girebilmişti.¹¹⁹

1518 Osmanlı tahririne göre şehirde bir Yahudî topluluğunun olup olmadığı bilinmemektedir. Tahrirde tüm gayrimüslim gruplar *Cemaat-i Erâmine* başlığı altında kaydedilmiştir.¹²⁰ Muhakkak bu dönem gayrimüslim gruplar arasında az da olsa Yahudîler de bulunmaktaydı. XVII. yüzyılda şehre uğrayan Seyyah Pedro de Texeira'ya göre burada pek çok Yahudî bulunmaktaydı.¹²¹

¹¹² E.R. Hayes, *Urfa Akademisi*, Çev. Yaşar Gönenç, 2. Basım, (İstanbul: Yaba Yayınları, 2005), 43.

¹¹³ Ekinci, "Urfa'da Yahudilik ve Hristiyanlık", 71.

¹¹⁴ Ekinci, "Urfa'da Yahudilik ve Hristiyanlık", 72; Hayes, *Urfa Akademisi*, 43; Mehmet Çelik, *Edessa'dan Urfa'ya 1*, (Ankara: Atılım Üniversitesi Yayınları, 2007), 394-395.

¹¹⁵ Crawford Burkitt, *Early Eastern Christianity St. Margaret's Lectures 1904*, (New York: E.P. Dutton & Company, 1904), 16.

¹¹⁶ Burkitt, *Early Eastern Christianity St. Margaret's Lectures 1904*, 16; Mehmet Çelik, *Süryanî Kilisesi Tarihi 1*, (İstanbul: Yaylacık Matbaası, 1987), 40.

¹¹⁷ Çelik, *Edessa'dan Urfa'ya 1*, 403.

¹¹⁸ Ekinci, Paydaş, *Taş Devrinden Osmanlı'ya Urfa Tarihi*, 224.

¹¹⁹ Mattia Guidetti, "The Byzantine Heritage in the Dâr al-Islâm: Churches and Mosques in al-Ruha between the Sixth and Twelfth Centuries", *Muqarnas* 26, (2009): 13.

¹²⁰ Turan, *XVI. Yüzyılda Ruha (Urfa) Sancağı*, 34.

¹²¹ Eliyahu Ashtor, "Edessa", *Encyclopedia Judaica*, (ABD: Thomson Gale, 2007), 6: 147.

1842-1844 yılları arasında bölgeyi ziyaret eden Seyyah George Percy Badger Urfa'daki Yahudî nüfusuna dair bilgi vermez. Fakat Birecik'te bir grup Yahudî ailesinin varlığından bahseder.¹²² 1844'te kazaya uğrayan Seyyah Fletcher ise iki sinagogları bulunan 30 Yahudî ailesinin varlığından bahsetmektedir.¹²³ Urfa kalesinin güney batısındaki Yahudî Mezarlığı ile Kırk Mağara'daki İbranice yazıtlar ile Segal'in aktardığı iki havra kentteki Yahudîler'den geriye kalan kalıntılar olarak kabul edilmektedir.¹²⁴ Urfa merkezindeki Hasan Padişah Câmisinin bulunduğu alanda da eskiden bir Yahudî mabedinin olduğu söylenmektedir.¹²⁵

5.2. Hristiyanlar

Hristiyanlığın şehre girişinden evvel Urfa'nın resmî dini, yani halkın çoğunluğunun dini, gök cisimlerine tapmaktı. Antakya üzerinden doğuya giden ticaret yolu kanalıyla Urfa ve Nusaybin gibi önemli merkezler Hristiyanlık ile tanışmıştı.¹²⁶ Zamanla şehir, Süryanîce konuşan Hristiyanların ilk yerleşim yeri olarak anılmış ve saygın kültürel bir merkez haline gelmişti.¹²⁷ Hristiyanlığın kabulüyle şehir ilk Hristiyanlığın merkezi içerisinde gelişti ve muhtemelen o dönem Hristiyan nüfusunun baskın olduğu ilk şehirdi.¹²⁸ Özellikle II. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, Mezopotamya'nın ve çevre ülkelerin en büyük Hristiyan düşünce merkezi haline geldi. Şehir bu konuma yükselişini, kilisenin en büyük din adamlarından Tityanus ve Bardaysan'nın çalışmalarına borçluydu.¹²⁹

Urfa'nın Hristiyanlık ile tanışmasına dair yazılanlar, Hayes'in de ifade ettiği gibi bulanık ve karışıktır.¹³⁰ Başlangıçtan IV. asra değin Edessa'da Hristiyanlık daha çok efsanevî menkıbelerle bağlantılıdır. Bu efsanelerin en bilineni, Kral V. Abgar (M.Ö 4 - M.S 5 ve M.S. 13-50) ile Hz. İsa arasında yapıldığı öne sürülen mektuplaşmalara dair olan menkıbedir. Urfa'ya Hristiyanlıktaki ününü kazandıran bu

¹²² Badger, *The Nestorians and Their Rituals: with the Narrative V. 1*, 350.

¹²³ Fletcher, *Notes From Nineveh And Travels In Mesopotamia, Assyria, And Syria*, 347.

¹²⁴ Segal, *Edessa (Urfa) Kutsal Şehir*, 60; İkinci, "Urfa'da Yahudilik ve Hristiyanlık", 71.

¹²⁵ İkinci, "Urfa'da Yahudilik ve Hristiyanlık", 72.

¹²⁶ Bülent Özdemir, *Süryanilerin Dünü Bugünü 1. Dünya Savaşı'nda Süryaniler*, (Ankara: TTK Yayınları, 2014), 19.

¹²⁷ Robert H. Hewsen, "Armenia on the Tigris: The Vilayet of Diarbekir and the Sanjak of Urfa", *Armenian Tigranakert/Diarbekir and Edessa/Urfa*, Ed. Richard G. Hovannisian, (California: Mazda Publishers, 2006), 55.

¹²⁸ Hewsen, "Armenia on the Tigris: The Vilayet of Diarbekir and the Sanjak of Urfa", 55.

¹²⁹ Hayes, *Urfa Akademisi*, 47.

¹³⁰ Hayes, *Urfa Akademisi*, 30.

mektuplaşmaya dair en eski metinler, Eusebius'un *Ecclesiastical History* (1, 13) eserinin Grekçe versiyonunda geçer.¹³¹ Söylencenin daha geniş şekli 5. yüzyılda yazılan *Adday Öğretisi* adlı eserde bulunmaktadır. Başrahip Tixeront'un, *Urfa Kilisesinin Kökenleri* adlı kitabında da söylencenin kökeni hakkında bilgiler yer almaktadır. Bu metinlerde özetle; Kral Abgar bir hastalığa yakalanmıştır. Hz. İsa'nın hastalıklılara şifa verdiğini duyan kral, elçi Hananya'yı Kudüs'e gönderdi ve gelip kendisini iyileştirmesini istedi. Hz. İsa bunu kabul etmedi ama Abgar'a bir mektup göndererek, kendisini iyileştirmek için bir öğrencisini yollayacağını bildirdi.¹³² Rivayete göre Hz. İsa elçiyi üstünde simasının bulunduğu bir mendil ile geri göndermişti.¹³³ Ancak Hz. İsa'nın verdiği bu söz, onun ölümünden sonra gerçekleştirilmişti. On iki havariden Tuma (Tomas), bu amaçla Yetmiş İkiler'den Taddeus ya da Adday'ı Urfa'ya göndermişti. Kral Abgar, Adday ile görüşüp, vaazını dinlemiş, çevrede bulunan halk da onun dinine katılmıştı.¹³⁴ Adday Urfa ve çevresinde Hristiyanlığın yayılmasında etkili olmuştu. Ölümünden sonra yerine talebesi Aggay (Aggai) geçmiş ve onun zamanında da Urfa civarında ve Mezopotamya'da misyoner faaliyetlerine devam edilmiştir.¹³⁵ Hristiyanlığa ait menkıbelerin en eski kaynaklarının IV. ve V. yüzyılda kaleme alındığını da belirtmek gerekir. Söylencenin, Hristiyanlığın kabulünden yaklaşık üç yüz yıl gibi bir süre sonra kaleme alınan eserlerde yer alması sahilliği hakkında şüphe uyandırmaktadır.¹³⁶ Zirâ erken dönemde önemli bir kralın Hristiyanlığı kabul etmesi Hristiyan yazarlar tarafından hemen hemen üç yüz yıl boyunca bilinmeyen bir olay olarak kalamazdı.¹³⁷ Yine de Hayes'in ifade ettiği gibi Urfa'da Hristiyanlığın başlangıç olaylarını sırayla ve özet olarak şu şekilde saptayabiliriz: "Urfa'ya Filistin'den Adday adlı bir Hristiyan misyoner geldi. Yahudî dininin yenilenmiş biçimini yaydı ve Nasıralı İsa'nın Eski Sözü'nü yerine getirdi.

¹³¹ Çelik, *Edessa'dan Urfa'ya 1, 2*.

¹³² Gregory Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi C.I*, Çev. Ömer Rıza Doğrul, 3. Baskı, (Ankara: TTK Yayınları, 1999), 120-121; Ekinci, "Urfa'da Yahudilik ve Hristiyanlık", 74; Hayes, *Urfa Akademisi*, 33.

¹³³ Ekinci, *Ortaçağda Urfa - Efsane, Tarih, İnanç, İlim ve Felsefe*, 178.

¹³⁴ Abdullah Ekinci, Kazım Paydaş, "Tarihte Urfa", *Geçmişten Günümüze Şanlıurfa'da Dini Hayat*, Ed. Yusuf Ziya Keskin, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011), 25; Burkitt, *Early Eastern Christianity St. Margaret's Lectures 1904*, 11; Hayes, *Urfa Akademisi*, 34; Steven Runciman, "Some Remarks On The Image Of Edessa", *The Cambridge Historical Journal*, 3/3, (1931): 240.

¹³⁵ Ekinci, *Ortaçağda Urfa - Efsane, Tarih, İnanç, İlim ve Felsefe*, 178; Segal, *Edessa (Urfa) Kutsal Şehir*, 182.

¹³⁶ Menkıbenin tenkit ve tahlili hakkında geniş bilgi için bkz. Segal, *Edessa (Urfa) Kutsal Şehir*, 105-125; Çelik, *Edessa'dan Urfa'ya 1*, 403-408.

¹³⁷ Segal, *Edessa (Urfa) Kutsal Şehir*, 105.

Kentteki Yahudî kolonisinin içinde bir Hristiyan Kilisesi kurdu.”¹³⁸ Edessa’daki Hristiyanlığın, V. Abgar (Abgar Ukkama/Kara Abgar) zamanında değil, onun ile aynı adı taşıyan ve hükümdarlığı boyunca II. yüzyılın ikinci yarısıyla III. yüzyılın başlarında kral olan Büyük Abgar olduğu da bilim adamları tarafından tartışılmaktadır.¹³⁹

IV. yüzyıldan itibaren Edessa kenti, Hristiyanlığın yayılmasında ciddi bir misyona sahip olmuş, özellikle Suriye’ye, Orta Doğu’ya ve Hindistan’a dinin yayılımında mühim bir rolü olmuştur.¹⁴⁰ Doğu Hristiyanlığının önemli bir merkezi olarak şehir, Hristiyan misyonerleri tarafından Osmanlı’nın son devrine kadar misyonerlik güzergâhı olarak kullanılmıştır.¹⁴¹ Öyleki 325’teki İznik Konsili’nde ve daha sonraki bütün önemli kilise toplantılarında temsil edilmiştir.¹⁴² V. yüzyıldan itibaren ise ilahiyat tartışmaları sonucunda Hristiyanlık içerisinde farklı mezhepler (Melkitler, Süryanîler, Nasturîler) son derece önemli bir konuma sahip oldular.¹⁴³ VI. yüzyılda bütün Suriye ve Mezopotamya’ya Monofizitler hâkim olmuştu.¹⁴⁴ Bölgedeki Monofizit Hristiyanlar ile Ortodoks Bizans arasındaki düşmanlık küçümsenmeyecek derecedeydi.

V. yüzyılın sonundan itibaren şehrin çoğunluğu Monofizit iken, idareciler ise Melkit mezhebine mensuptu. İki mezhep arasındaki şiddetli ihtilaflar din kaynaklı zulümlere neden olduğundan Edessa sâkinleri Müslümanları kurtarıcı olarak kabul etmişlerdi.¹⁴⁵ Öyleki Monofizitler arasında Melkitlerden duyulan nefret, Müslümanlara karşı duydukları korkudan daha ağır basmaktaydı.¹⁴⁶ 639’da İslâm fethinin ardından bir İslâmlaşma süreci başladı. Artık şehrin sâkinleri arasından Müslümanlar da yer almaya başlamıştı. İslâm yönetimi altında Hristiyanlara vergilerini ödemek, yeni kilise inşa etmemek ve Müslümanların düşmanlarına karşı yardımda bulunmamak koşuluyla

¹³⁸ Hayes, *Urfa Akademisi*, 45.

¹³⁹ Ekinci, *Ortaçağda Urfa - Efsane, Tarih, İnanç, İlim ve Felsefe*, 178; Segal, *Edessa (Urfa) Kutsal Şehir*, 111.

¹⁴⁰ Ekinci, *Ortaçağda Urfa - Efsane, Tarih, İnanç, İlim ve Felsefe*, 176-177; Ekinci, “Urfa’da Yahudilik ve Hristiyanlık”, 73.

¹⁴¹ Ekinci, “Urfa’da Yahudilik ve Hristiyanlık”, 73.

¹⁴² Segal, *Edessa (Urfa) Kutsal Şehir*, 130.

¹⁴³ Çelik, *Edessa’dan Urfa’ya 1*, 389.

¹⁴⁴ Ernest Honigman, “Urfa”, *İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1986), 13: 52.

¹⁴⁵ Segal, *Edessa (Urfa) Kutsal Şehir*, 251.

¹⁴⁶ Segal, *Edessa (Urfa) Kutsal Şehir*, 145.

müdahale edilmemişti.¹⁴⁷ Hatta 679 yılındaki depremde çatısı ve bazı bölümleri zarar geçiren Urfa Kilisesi, Hristiyan sâkinlerin yoğun isteği üzerine Muaviye'nin izniyle onarılmıştı.¹⁴⁸

İslâm fethinin ardından bölge Arap-Bizans mücadelesine sahne oldu. Türklerin bölgeye gelişi ise Tuğrul Bey döneminde olmuştu.¹⁴⁹ Yüzyıllar sonra I. Haçlı Seferinin kahramanlarından biri olan Boldwin zamanında 1097 yılında Frank veya Latinlerin himayesinde, Mezopotamya'nın batı sınırında 45 yıl var olacak 1. Kontluk kurulunca Hıristiyanlar yeniden eski durumlarına döndü.¹⁵⁰ Ancak Edessa'nın Ermenî krallığı hariç Orta Doğulu Hıristiyanlar, Avrupa'dan dindaşlarının gelişini hoş karşılamamışlardı. Sadakatleri şüpheli hâle geldikçe yerel Hıristiyanlara yönelik Müslümanların tutumları kötüleşmişti.¹⁵¹ 1144'de Zengilerin Urfa'yı ele geçirmesiyle Ermenî nüfusun bir kısmı Kilikya Ermenî Krallığına kaçarken bir kısmı Müslüman yönetim altında yaşamaya devam etmişti.¹⁵² İmadeddin Zengi'nin (1084-1146) fethinden sonra Müslüman yöneticiler Latin yöneticilerin yerine geçti. Yahudîlerin şehre girmesi Heraklius döneminde (610-641) yasaklanmıştı. 1146'da Zengi onların şehre yeniden girmesini sağladı, yani tam altı asır sonra Yahudîler tekrar şehre girebildiler.¹⁵³ Ayrıca yerli Hıristiyanlara, Ermenî, Yakubî ve hatta Rumlara muayyen bir ölçüde serbestlik tanınmıştı.¹⁵⁴ Sürekli el değiştiren şehir Hıristiyan alemince gözde şehirler arasında kalmaya devam etmişti. İdarecileri ister Romalı, Bizanslı, isterse Arap, Ermenî, Türk olsun, Urfa şehri bin yıldan daha fazla bir süre Hıristiyan âlemi tarafından eşsiz bir yer olarak algılanmıştı.¹⁵⁵

5.2.1. Ermenîler

Urfa'nın Ermenî sâkinleri Edessa bölgesine çok geç bir tarihte, XI. yüzyılın başında girdiler. Prens Toros'un 1095'te Urfa'yı ele geçirmesiyle de varlıkları

¹⁴⁷ Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, Ter. Mustafa Fayda, (İstanbul: Siyer Yayınları, 2013), 200.

¹⁴⁸ Levent Öztürk, "Kilise", *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26: 14.

¹⁴⁹ Ekinci, Paydaş, *Taş Devrinden Osmanlı'ya Urfa Tarihi*, 103.

¹⁵⁰ Buckingham, *Travels in Mesopotamia*, 74.

¹⁵¹ Bruce Masters, *Christians and Jews in the Ottoman Arab World: The Roots of Sectarianism (Cambridge Studies in Islamic Civilization)*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2004), 24.

¹⁵² Richard G. Hovannisian, "Tigranakert/Diarbekir and Edessa/Urfa", *Armenian Tigranakert/Diarbekir and Edessa/Urfa*, Ed. Richard G. Hovannisian, (California: Mazda Publishers, 2006), 3.

¹⁵³ Guidetti, "The Byzantine Heritage in the Dâr al-Islâm: Churches and Mosques in al-Ruha between the Sixth and Twelfth Centuries", 13.

¹⁵⁴ Ekinci, Paydaş, *Taş Devrinden Osmanlı'ya Urfa Tarihi*, 219.

¹⁵⁵ Segal, *Edessa (Urfa) Kutsal Şehir*, 27.

pekişmişti.¹⁵⁶ Günümüzde Doğu-Batı Ermenî yazını içerisinde¹⁵⁷ bahsi geçen şehirler arasında Urfa'nın yer alışı şehrin Ermenîler nazarındaki önemli yerine işaret etmektedir. Mesela Ermenî alfabesi üzerine yapılan çalışmaların bir kısmı Urfa'da yürütülmüştür. IV. yüzyılın sonlarında, Ermenî alfabesinin mucidi Mesrob Maşdots'un, Ermenî bilginlerin öne çıktığı Edessa'daki dünyaca ünlü teoloji okulunda çok zaman geçirdiği iddia edilir.¹⁵⁸ Mesrob burada Ermenî yazısının işleyişini tasarlamış, alfabeğe anıtsal bir taraf vermekle meşgul olmuştur.¹⁵⁹

Ermenîler, devlet dinî olarak olarak Hristiyanlığı resmen kabul eden ilk millet olarak övünmektedirler. Ermenî krallığı IV. yüzyılın başında Hristiyanlığı kabul etmiştir. Her ne kadar 217 yılı civarında Edessa çevresindeki Süryanî krallığı Hristiyanlığı devlet dini olarak kabul etmiş olsa da bu krallık tüm Süryanîler üzerinde egemen milli bir krallık olmadığı için Ermenîler Hristiyanlığı kabul eden ilk devlet olarak kendilerini görmektedirler.¹⁶⁰

Urfalı Mateos'a göre o dönem Monofizit Ermenîler ile Süryanîler Bizanslılarla sürekli mezhep anlaşmazlığına düşmekteydi. Bölgedeki bu mücadele Selçukluların işini de kolaylaştırmıştı.¹⁶¹ Nihayetinde şehir 1071 Malazgirt Zaferi'nden sonra Selçukluların eline geçmişti.¹⁶² Selçuklu emirlerinin Urfa, Siverek, Ergani, Adıyaman, Gaziantep, Antakya, Haleb taraflarına doğru hareketleri, özellikle Malatya, Sivas ve Kayseri bölgelerinde siyasal bir oluşumdan yoksun şekilde oturan Ermenîler ile münasebet kurulmasına neden olmuştu.¹⁶³ Bizansın Doğu'daki işgal ve sürgünleri Urfa'ya Ermenî yerleşiminin nedenleri arasındaydı. Van'ın işgali sonrası Bizans

¹⁵⁶ Raymond Kevorkian, Paul B. Paboudjian, *1915 öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler*, 2. Basım, (İstanbul: Aras Yayıncılık, 2013), 329.

¹⁵⁷ Yıldız Deveci, "Tarihî Perspektif İçerisinde Türk-Ermeni İlişkilerinin Çağdaş Doğu-Batı Ermeni Edebiyatına Yansıması", *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler / C. IV*, (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 2007), 558.

¹⁵⁸ Jernazian, *Judgement Unto Truth: Witnessing the Armenian Genocide*, 37.

¹⁵⁹ Gerar Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, Çev. Şule Çiltaş, (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2015), 156.

¹⁶⁰ Boğos Levon Zekiyan, *Kayıp Kentten Manevi Vatana - Ermeni Tarihine Toplu Bir Bakış Denemesi*, (İstanbul: Aras Yayıncılık, 2018), 165.

¹⁶¹ Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor Zeyli (1136-1162)*, Çev. Hrant D. Andreasyan, (Ankara: TTK Yayınları, 2000), 128; Kevorkian, Paboudjian, *1915 öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler*, 329.

¹⁶² Honigman, "Urfa", 13: 54.

¹⁶³ Ali Sevim, *Genel Çizgileriyle Selçuklu Ermenî İlişkileri*, (Ankara: TTK Yayınları, 1983), 21.

bölgedeki Ermenîlerin bir bölümünü Urfa'ya yerleştirmişti.¹⁶⁴ Malazgirt Zaferi ile birlikte Bizans baskısı altında olan Ermenîler daha serbest hareket etmeye başlamışlardı. Savaşın akabinde Bizans'ın Anadolu'daki gücünün zayıflamasıyla Ermenîler Urfa'nın da aralarında bulunduğu bazı şehirlere çekilip, küçük prenslikler kurmuşlar ve nüfus bakımından çoğalmaya başlamışlardı.¹⁶⁵ Mesela Ermenî kökenli Bizans generali Philaretos Brachamios, Bizans'ın bu zayıflığından faydalanarak önce Maraş'ta, akabinde Malatya, Harput, Palu, Elbistan, Tarsus ve Urfa bölgesine hâkim olmuştu. Böylelikle sınırları Çukurova'dan Güneydoğu Anadolu bölgesine kadar uzanan bir Ermenî prensliği kurulmuştu.¹⁶⁶ Sürekli el değiştiren şehir 1144'te Zengiler'in hâkimiyetine girmişti. Şehrin Ermenî sâkinleri, 1146'da idarecileri Joscelin'i şehrin başına getirmeye çalışıyorlardı. Bunun üzerine Atabeg Zengi hareketin elebaşlarının idamını ve Ermenî sâkinlerden bir kısmının şehirden kovulmasını emretmişti.¹⁶⁷

1517'de Osmanlılara geçen Urfa bölgesi, o tarihe kadar Doğu ve Batı'yı, İslâm ve Hristiyanlığı yoğurmuş¹⁶⁸ Doğu'nun tarihî kentlerinden biriydi. Fethin ardından şehir Diyarbekir Beylerbeyliği'ne bağlandı ve idaresi Piri Bey'e bırakıldı.¹⁶⁹ Şehir Osmanlı hâkimiyetine geçtiğinde, Müslüman ve Ermenîler bir arada yaşama deneyimine sahipti. Bu açıdan, toplumun kendi inanç ve geleneklerini yaşayabildiği bir yer özelliğini taşımaktaydı.¹⁷⁰ Fethin akabinde sancak merkezinde yapılan 1518 tarihli tahrir göre *Cemaat-i Erâmine*¹⁷¹ toplam 300 haneden müteşekkildi ve bu sayı şehir nüfusunun % 28'ini kapsamaktaydı.¹⁷² Portekizli gezgin Tenreiro 1523-29 arasında yaptığı gezide Urfa'ya uğramış, bir Ermenî'nin evinde kalmış ve şehirde

¹⁶⁴ Orhan Kılıç, "XVI-XVII. Yüzyıllarda Van Gölü Çevresinde Ermeni Varlığı Ve Türk-Ermeni İlişkileri", *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler / Cilt III*, (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 2007), 442.

¹⁶⁵ Sevim, *Genel Çizgileriyle Selçuklu Ermenî İlişkileri*, 21.

¹⁶⁶ Ali Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi (Başlangıçtan 1086'ya Kadar)*, (Ankara: TTK Yayınları, 1987), 83-84.

¹⁶⁷ Ekinci, Paydaş, *Taş Devrinden Osmanlı'ya Urfa Tarihi*, 219.

¹⁶⁸ Philip Mansel, *Halep – Suriye'nin Muhteşem Tüccar Şehrinin Yükselişi ve Düşüşü*, Çev. Nigâr Nigâr Alemdar, (İstanbul: Everest Yayınları, 2017), 15.

¹⁶⁹ Hoca Saadeddin, *Tâcü't-Tevârih*, C. 2, 320; Honigman "Urfa", *İslâm*, 13: 55; Zeki Tekin, "Yavuz Sultan Selim Döneminde Urfa'nın İdari Taksimatı" *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 20, (2002): 179.

¹⁷⁰ Mansel, *Halep - Suriye'nin Muhteşem Tüccar Şehrinin Yükselişi ve Düşüşü*, 24.

¹⁷¹ Buradaki Erâmine tabiri sadece Ermenîleri değil, genel olarak gayrimüslimleri ya da sadece Ermenî ve Süryanî kitleyi ifade ettiği düşünülmektedir. Yani "Cemaat-i Erâmine" ile sadece Ermenîlerin kastedilmediği ifade edilir; Turan, *XVI. Yüzyılda Ruha (Urfa) Sancağı*, 34.

¹⁷² Turan, *XVI. Yüzyılda Ruha (Urfa) Sancağı*, 34.

Hristiyan ve Türkmenlerin yaşadığını not etmişti.¹⁷³ XVII. yüzyılın ortalarında şehirden geçen Evliya Çelebi ise, şehirde yurt sâhibi Türkmân, Ekrâd ve Ermenî kavimlerinin yaşadığını aktarmıştı.¹⁷⁴

5.2.2. Süryanîler

Etnik olarak Süryanîler Antik çağlarda Urfa, Nusaybin ve Musul'un kültürel merkezler olarak öne çıktığı Kuzey Mezopotamya'da yaşayan Süryanîce olarak bilinen Sami dil ailesinden Aramîce konuşan bir toplumdur.¹⁷⁵ Kullandıkları dil, Edessa ve onun çevresindeki Hristiyan toplulukları tarafından konuşulan bir Doğu Aramîce lehçesiydi.¹⁷⁶ Bu dil, Akdeniz kıyılarından Adiyabenos'a ve Toroslar'dan Basra Körfezi'ne kadarki bölgelerde dinin ve edebiyatın resmî dili olmuştu. Bu evrim, yüzyıllarca sürmüştü.¹⁷⁷ Urfa'nın Hristiyanlığı kabulüyle Süryanîce Hristiyanlık için Grekçe'den sonra en önemli dil olmuştu. O dönem dinsiz olarak görülen Aramîler ile karışmalarını engellemek adına Hristiyanlığı benimseyen Aramîlere Süryanî (Suryoye), dillerine ise Süryanîce adı verilmişti.¹⁷⁸

Urfalı Süryanîler kendilerini Aramîlerin soyundan gelen Süryanî Ortadoks Hristiyanları olarak tanımlamaktadırlar.¹⁷⁹ II. yüzyılda Urfa, Hristiyan Süryanîler için Antakya'dan daha önemli bir merkez haline gelmişti. Zirâ ilk Süryanîce dinî yazılar, şiirler ve İncil'in tercümelemleri burada yapılmıştı.¹⁸⁰ Abgar ailesinin Hristiyanlığı kabulünden itibaren Urfa, Süryanî edebiyatının merkezi olmuştu.¹⁸¹ Milâdî II. yüzyıl itibariyle Süryanîlerin edebî ve felsefî ilk çalışmaları şehirde temayüz etmişti.¹⁸² Öyleki Nasturiliğe bağlı Süryanîlerin yalnız el-Cezire bölgesinde 50 tane okulları bulunmaktaydı.¹⁸³ Süryanîlerin açtığı Urfa Okulu sayesinde Yunan kültür ve felsefesi

¹⁷³ Salih Özbaran, *İran, Türkiye, Irak, Suriye ve Mısır Yollarında Portekizli Seyyahlar*, (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2007), 42-43; Turan, *XVI. Yüzyılda Ruha (Urfa) Sancağı*, 154.

¹⁷⁴ *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi 3*, Haz. Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları 1999), 91.

¹⁷⁵ Özdemir, *Süryanilerin Dünü Bugünü 1. Dünya Savaşı'nda Süryaniler*, 13.

¹⁷⁶ Solomon Asher Birnbaum, "Alphabet, Hebrew" *Encyclopedia Judaica*, (ABD: Thomson Gale, 2007), 1: 697.

¹⁷⁷ Hayes, *Urfa Akademisi*, 23.

¹⁷⁸ Mehmed Sadık Gür, "Süryanîce", *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2010), 38: 174.

¹⁷⁹ Noriko Sato, *Memory and Social Identity among Syrian Orthodox Christians*, (PhD Thesis, Durham University Department of Anthropology, 2001), 83.

¹⁸⁰ Tuma Çelik, Suphi Aksoy, *Mezopotamya Uygarlığında Süryani Tarihi*, 2. Baskı, (Ankara: Nika Yayınevi, 2017), 169.

¹⁸¹ Honigman, "Urfa", 13: 51.

¹⁸² İkinci, *Ortaçağda Urfa - Efsane, Tarih, İnanç, İlim ve Felsefe*, 199.

¹⁸³ İkinci, *Ortaçağda Urfa - Efsane, Tarih, İnanç, İlim ve Felsefe*, 201.

Mezopotamya'ya yayıldı.¹⁸⁴ Dönemin Süryanî din adamları birçok eser geride bırakmıştı. Urfa Süryanî Piskoposu Rabbula'nun pek çok mektubu ve ilâhisiyle Nestorius'a karşı bir vaazı ve çevirileri vardır. Urfalı müelliflerden Narses ise Nasturî kilisesinin önde gelen teologlarındandı. Ardında hayli eser bırakmıştı fakat bu çalışmaları bugüne ulaşmamıştır. V. asrın ikinci yarısında Urfa'da çalışan Mabbuğlu Philoxenus ise bir monofizittir. Ona ait on üç vaaz ile Kitâb-ı Mukaddes'in Süryanîce çevirisinin gözden geçirilmiş bir tercümesi vardır.¹⁸⁵ Bardaysan'ın *The Light and Darness, The Sprituality of the Truth* ile *Book of the Laws of the Countries* adlarıyla çevrilmiş kitapları, Süryanîce litaratürünün en eski örnekleri arasındadır. Mesela, Orijinal adı *Kethaba denamose d'Athrawathhai* olan kitap; kader, hür irade gibi Stoacı felsefe geleneği üzerine temellendirilen felsefî problemleri içermektedir.¹⁸⁶

451'deki Kadıköy Konsili karşıtı Monofizitler V. yüzyılın ortalarında iki ayrı gruptan teşekkül etmekteydi. Bunlar, Süryanîler veya Yakubîler ve Ermenîlerdi.¹⁸⁷ Monofizit öğretinin esas yayıcısı Urfa Piskopusu Jacob Baradaeus'tu (500-578). Yaşamı boyunca misyonerlik yaparak Monofizitizmi Anadolu ve Ortadoğu'da yaymaya çalışmıştı.¹⁸⁸ Bu nedenlerdir ki yüzyıllarca Yakubîler, Ermenîlere bağlı olarak yaşamışlardı. XIX. yüzyılda dahi Süryanîlerin Ermenî kilisesi yönetimi altında olduğu görülmektedir.¹⁸⁹ Monofizitizm anlayışı iki topluluğun bu bölgede yüzyıllarca birlikte hareket etmesini sağlamıştır.

Justinianus'un (527-565) iktidarı döneminde Urfa monofizit piskoposu Jacob Baradaeus'a ayrı kilise örgütü kurma izni verilince, özellikle VIII. yüzyıldan itibaren Anadolu, Suriye, Filistin'de onun takipçilerine Jacobitler (Yakubîler) adı verilmişti.¹⁹⁰ Ancak Bizans imparatoru Herakleius 628'de İran'a baskın çıkmasıyla Urfa'da Ortodoksluğu tekrardan diriltti. İleri gelen Yakubî ailelerini ise şehirden sürdü.¹⁹¹ Aslında Süryanî kökenlilerin şehirden bu ilk sürülüşleri değildi. Mezhep tartışmalarından dolayı 489'da Nasturîler Edessa'dan sürülmüşler, sürgün edilenler

¹⁸⁴ Çelik, Aksoy, *Mezopotamya Uygarlığında Süryani Tarihi*, 202.

¹⁸⁵ Mehmet Aydın, "Hristiyanlık", *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 1998), 17: 343.

¹⁸⁶ Abdullah Ekinci, "Urfalı Bilginler", *Geçmişten Günümüze Şanlıurfa'da Dini Hayat*, Ed. Yusuf Ziya Keskin, (Ankara: TDV Yayınları, 2011), 213.

¹⁸⁷ Segal, *Edessa (Urfa) Kutsal Şehir*, 270.

¹⁸⁸ Aydın, "Hristiyanlık", 17: 355.

¹⁸⁹ BOA, C.ADL: 100/6009.

¹⁹⁰ Özdemir, *Süryanilerin Dünü Bugünü 1. Dünya Savaşı'nda Süryaniler*, 20.

¹⁹¹ Honigman, "Urfa", 13: 52.

Cundişâpûr'a yerleşmişti.¹⁹² Bu tarihten itibariyle Edessa'da bulunan Nasturî Metropolitiği de Nisaybine nakledilmişti.¹⁹³

Şehrin İslâm hâkimiyetine geçişi itibariyle bir İslâmlaşma süreci başladı. Ancak bu yönde herhangi bir zorlamanın olduğu söylenemez. Süreç Hristiyan din adamlarının dahi din değiştirmelerine kadar varmıştı. Zuknin Manastırının adı bilinmeyen Süryanî tarihçisi bir din adamının aktardığına göre; Urfa'da bir Süryanî din adamının İslâm'a yönelişinden vazgeçirmek için insanlar bir araya toplanmış ve gözyaşı dökmüşlerdir. Ancak Süryanî din adamı bir Müslüman bulmuş ve onun vasıtasıyla İslâm'ı kabul etmiştir.¹⁹⁴ XI. yüzyıl sonlarında şehrin nüfusu içerisinde Süryanîlerin çoğunlukta olduğu görülür. Vryonis'in belirttiğine göre 1071-1072 senelerinde Ruha şehrinde 20.000 Süryanî, 8.000 Ermenî, 6.000 Gek ve 1.000 Latin olmak üzere 35.000 kişi yaşamaktaydı.¹⁹⁵ Süryanîler Urfa'da Osmanlı'nın kozmopolit şehirli nüfusunun önemli bir unsurunu oluşturmaktaydı.¹⁹⁶ Osmanlı yönetiminin başlangıcında şehirdeki en kalabalık gruplardan birini teşkil ediyorlardı.¹⁹⁷ Bu dönem özellikle Süryanî Yakubîler Halep ve Urfa gibi bölgelerde önemli azınlık gruplarındandı.¹⁹⁸ XVII. yüzyılın ortasında şehirden geçen Seyyah Tavernier Türkçe, Arapça ve Kürtçe konuşulduğunu aktarır. Seyyah, bu üç dilden başka Yahudî, Ermenî ve Süryanî Hristiyanların; ticarete, dinde ve eğitimde Ermenîce ve Aramîce konuştuklarını nakletmektedir..¹⁹⁹

¹⁹² Recep Uslu, "Cundişâpûr", *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 1993), 8: 118.

¹⁹³ Metin Tuncel, "Nusaybin", *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2007), 33: 270.

¹⁹⁴ Robert G. Hoyland, *Seeing Islam: As Others Saw It: A Survey and Evaluation of Christian, Jewish and Zoroastrian Writings on Early Islam*, (Princeton: Darwin Press, 1997), 338, Zafer Duygu, "Zuknin Manastırı Süryani Kroniği (775) Özelinde İslam İdâresi Altındaki Hristiyanlarda 'Din Değiştirme' Meselesi", *Milel ve Nihal* 10/2, (2013): 186-187.

¹⁹⁵ Ekinci, Paydaş, "Tarihte Urfa" 39.

¹⁹⁶ Özdemir, *Süryanilerin Dünü Bugünü 1. Dünya Savaşı'nda Süryaniler*, 61.

¹⁹⁷ Masters, *Christians and Jews in the Ottoman Arab World: The Roots of Sectarianism (Cambridge Studies in Islamic Civilization)*, 45; Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler, Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukuki Durumları*, 91.

¹⁹⁸ Bruce Masters, "Jacobites (Syrian Orthodox)", *Encyclopedia of the Ottoman Empire*, (New York: Facts On File, Inc, 2009): 294-295.

¹⁹⁹ Ryan Gingeras, *Fall Of The Sultanate - The Great War and the End of the Ottoman Empire, 1908-1922*, (New York: Oxford Univesity Press, 2016), 135.

BİRİNCİ BÖLÜM

MEKÂN VE DEMOGRAFİK YAPI

Sözlükte bir yere inmek, konmak, yerleşmek anlamına gelen hail (halel ve hulul) kökünden türeyen mahalle mefhumu, sürekli veyahût kısa süreli ikamet edilen küçük yaşam alanlarını tanımlar.²⁰⁰ Başka bir ifadeyle bir şehir veya kasabanın taksim edilmiş bölümlerinde, çok sayıdaki haneden oluşan²⁰¹ yerleşim alanlarını belirtir. İslâm dünyasında, bir mabet etrafındaki mahalle örgüsü, Müslüman egemenliği altında yaşayan gayrimüslim tebaanın yerleşim düzenini de şekillendirmiş, nihayetinde onlar da bu düzene tabi olmuştur. İslâm kaidelerini esas alan Osmanlı Devleti de bu mahalle algısıyla bütün tebaaya, taşınabilme ve dilediği mahallede ikamet özgürlüğü tanımıştı. Halbûki Avrupa ve Bizans yerleşiminde Osmanlı'daki gibi isteyen istediği yerde oturma hakkına haiz değildi.²⁰² Osmanlı'da ise Müslim ve gayrimüslim cemaatlerin câmi, kilise veya sinagog çevresinde oluşturduğu²⁰³ homojen mahalleler ile beraber, farklı ögelerin bir arada bulunduğu mahalleler de teşekkül etmişti. Osmanlı'nın son dönemindeki Urfa mahalleleri de bu yerleşim düzenini benimsemiş, yüzyıllardır birlikte yaşama deneyimi edinmiş sâkinlerin oturduğu iskân birimlerinden oluşmaktaydı. Bu toplulukların ortak bir geçmişi ve hayat tarzları vardı.²⁰⁴ Aynı dinlere mensup insanlar birbirlerinin komşusu ya da iş arkadaşıydı; birbirlerinin dilini konuşuyor, benzer evlerde yaşıyor, aynı tip yemekler yiyor ve aynı gaye ve zevkleri paylaşıyorlardı.²⁰⁵ Bu toplulukların nüfus dağılışı, sosyal bağlardan, ekonomik ilişkilere, oturlan mekâna aidiyet hissini veren ögeleri görebilmeyi sağlayacağından, ilk etapta kazanın mekânsal organizasyona değinmek gerekmektedir.²⁰⁶

²⁰⁰ Ali Murat Yel, Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Mahalle" *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27: 323.

²⁰¹ Sami, *Kâmûs-ı Türki*, 1304.

²⁰² Yunus Uğur, "Osmanlı Şehirlerinin "Çok Kültürlü" Varoluşu", *Şehir ve Düşünce* 7, (2015): 44.

²⁰³ Halil İnalçık, Bülent Arı, "Türk-İslam-Osmanlı Şehirciliği ve Halil İnalçık'ın Çalışmaları", *TALİD* 3/6, (2005): 38.

²⁰⁴ Robert İlbet, vd., *Geçici Bir Hoşgörü Modeli: Cemaatler ve Kozmopolit Kimlik – İskenderiye 1860-1960*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2006), 14.

²⁰⁵ Abraham Marcus, *Modernliğin Eşiğinde Bir Osmanlı Şehri Halep*, (İstanbul: Küre Yayıncılık, 2013), 61.

²⁰⁶ Yunus Uğur, "Şehir ve Şehirleşme", *Osmanlı İmparatorluğunda Çevre ve Şehir*, (İstanbul: İstanbul Medeniyet Üniversitesi Yayınları, 2015), 308.

1.1. Gayrimüslim Yerleşim Alanları

Osmanlı fethinin akabinde Ruha'da (Urfa) yapılan 1518 tahririne göre beş mahallede Müslümanlar, birinde ise Ermenîler yaşamaktaydı.²⁰⁷ Müslümanlar, 782 hane ve 75 mücerretten ibaret iken, gayrimüslimler 300 hane ve 42 mücerretten müteşekkildi.²⁰⁸ 1523 tarihli tahrirde Cemaat-i Birûniyân, 1566'daki tahrirde ise Cemaat-i Şeyh Çâkerî²⁰⁹ olmak üzere iki mahalle, süreç içerisinde mevcut mahallelere ilave olmuştu. XVII. yüzyılın ortalarında kazayı ziyaret eden Evliyâ Çelebi'ye göre ise kazada yedi mahalle bulunmaktaydı.²¹⁰ Seyyahın verdiği mahalle adlarına 1629 tarihli Urfa Şer'îyye Sicillerinde de rastlanmak mümkündür.²¹¹ Sicillerdeki Bâb-1 Harran, Bâb-1 Emir, Bâb-1 mâ, Bâb-1 Bire, Erâmine²¹² mahalleleri de eklenince, 1650'lerde Urfa'da 12 mahallenin varlığından bahsedilebilir. XIX. asrın başlarında Seyyah Buckingham ise Ermenî ve Süryanîlerin farklı mahallelerde oturduğunu aktarmaktadır. Yine seyyaha göre iki toplum arasındaki sınırlar belirgindi ve ayrı mabetleri bulunmaktaydı. Ayrıca tarafların ibadet şekilleri farklı olmakla beraber, birinin diğerinden tümüyle farklı lisanları bulunmaktaydı.²¹³

Tertibi, vergi mükellefinin yaşadığı mahalleye göre yapılan cizye muhasebe kayıtları, Osmanlı şehirlerindeki gayrimüslim yerleşim alanlarını tespit etmede en güvenilir kaynaklardır. Ulaşabildiğimiz Urfa'ya ait cizye defterlerinin ilki 1842 tarihlidir. Bu deftere göre Ermenîler; Kenîsâ-i Kebîr, Telfutur, Timur, Esb Bazarı (At Bazarı) ve Bıçakçı mahallelerinde ikamet etmektedir. Süryanîler ise; Kenîsâ-i Sağîr, Dışarı mahalle ve Yukarı mahalle şeklinde üç mahalleye dağılmışlardır. Yahudîler ise sayıca çok azdır ve mahalle isimleri belirtilmemiştir. Sadece cemaat isimlerine vurgu yapılmıştır.²¹⁴ 1843 ve 1844 yılı cizye kayıtlarına göre, önceki yılın verilerine nazaran mahalle isimlerinde bir değişim gözlenmez. Ancak 1845 yılı cizye muhasebesine

²⁰⁷ Müslümanlar; Bâb-1 Berriye, Bâbü'l-mâ, Bâb-1 Amid, Bâb-1 Harran ve Mağaracık mahallelerinde otururken, bir mahallede ise Ermenîler yaşamaktaydı; Honigman, "Urfa", 13: 55.

²⁰⁸ Turan, *XVI Yüzyılda Ruha (Urfa) Sancağı*, 156-160; Tekin, "Yavuz Sultan Selim Döneminde Urfa'nın İdari Taksimatı", 180-181.

²⁰⁹ Turan, *XVI Yüzyılda Ruha (Urfa) Sancağı*, 160.

²¹⁰ Bey Kapısı, Tatlık, Caygırlı, Kalaboynı, Tılıfdır (Telfutur), Kara Meydan ve Bağ-ı Safâ mahalleleri; Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 92.

²¹¹ Üner, *Osmanlı Klasik Dönem Sonlarında Bir Güneydoğu Anadolu Şehri: Urfa (1700-1800)*, 45.

²¹² UŞS, 207/12-255, 22-55, 48-109, 212-487; Üner, *Osmanlı Klasik Dönem Sonlarında Bir Güneydoğu Anadolu Şehri: Urfa (1700-1800)*, 46-47.

²¹³ Buckingham, *Travels in Mesopotamia*, 86.

²¹⁴ BOA, ML.VRD.CMH.d: 689/12.

Keldanîlerin de eklenmiş olduğu görülür. Vergi yükümlüsü Keldanîler'in tamamı, Mahalle-i Musullu²¹⁵ başlığı altında toplanmıştır. 1847'de ise, Keldanîler yeni bir kilise etrafında kümelenildiği anlaşılmaktadır. Bu yıl Mahalle-i Kenîsâ-i Cedîd,²¹⁶ Keldanî mahallesinin yeni adıdır. Aynı yıl Yahudîlerin de Mahalle-i Kenîsâ-i Yahudî²¹⁷ başlığı altında tahrir edildiği görülür. 1848 kayıtlarında ise yerleşim dağılımı bir önceki seneye göre benzerlik göstermektedir.²¹⁸

1851/1852 tarihi itibariyle Urfa'nın Halep Vilâyetine ilhak edildiği anlaşılmaktadır.²¹⁹ 1864 Vilâyet Nizamnamesi ile de Urfa Sancağı yeni bir düzene sokulmuştur. Böylece sancak, kaza ve köylerden oluşan yönetim birimlerine ayrılmıştır.²²⁰ Fırka-i Islâhiyye amacıyla 1866 yılının son günlerinde Halep'e gelen Ahmed Cevdet Paşa yeni idarî taksimatı tamamlayarak²²¹ vilâyeti; Halep, Payas, Adana, Kozan, Maraş, Urfa ile Zor sancakları olarak yedi bölgeye ayırmıştır.²²² Urfa'ya gelemediğini aktaran Paşa, bir mahsus talimat ile Meclis-i İdâre-i Vilâyet ile Divân-ı Temyiz'i oluşturmuş, vilâyetin teşkilatlanmasını bitirmiştir.²²³ Kazanın toplumsal ve inşa edilmiş bir şehir görüntüsü edinmesi de bu andan itibaren gerçekleşmiştir.²²⁴ 1868 senesinde sancağa tabi altı nahiye bulunmaktadır.²²⁵ Kaza merkezi ise 7 ana semtte, alt mahalle birimleri biçiminde 56 mahalleden müteşekkildir. Halilürrahman, Kara Musa, Kötüler, Câmi-i Kebîr, Yusuf Paşa, Hristiyan, Küçük Kenîsâ mahalleleri 7 ana mahalleyi oluşturmaktaydı.²²⁶ Ermenîler ekseriyetle Hristiyan koluna bağlı; Kenîsâ-i Kebîr, Bıçakçı, Telfutur, Timur, Esb

²¹⁵ BOA, ML.VRD.CMH.d: 689.

²¹⁶ BOA, ML.VRD.CMH.d: 935/28.

²¹⁷ BOA, ML.VRD.CMH.d: 935/29.

²¹⁸ BOA, ML.VRD.CMH.d: 1071.

²¹⁹ H. 1268 Tarihli Salname-i Devlet, 65.

²²⁰ Cengiz Eroğlu, vd., *Osmanlı Vilâyet Salnamelerinde Halep*, (Ankara: Orsam Yayınları, 2012) 37.

²²¹ Ahmet Cevdet Paşa'nın kazaskerlik pâyesi 13 Ocak 1866'da vezârete çevrildikten sonra Paşa; Maraş, Urfa, Zor sancakları ve Adana eyaletinin birleştirilmesiyle oluşturulan Halep Valiliğine tayin edildi. İki yıl süren bu görevi sırasında yeni valiliğin teşkilatlanmasını gerçekleştirdi; Yusuf Halaçoğlu, M. Akif Aydın, "Cevdet Paşa", *DİA*, (Ankara, TDV Yayınları, 1993), 7: 444.

²²² Ahmet Cevdet Paşa, *Tezâkir 21-39*, (Yay: Cavid Baysun), 2. Baskı, (Ankara: TTK Yayınları, 1986), 224.

²²³ Taş, *Kadı Sicillerine Göre XIX. Asrın İkinci Yarısında Urfa'da Sosyal Hayat*, 18-19.

²²⁴ Sevilay Kaygalak, *Kapitalizmin Taşrası 16. Yüzyıldan 19. Yüzyıla Bursa'da Toplumsal Süreçler ve Mekansal Değişim*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2008), 9.

²²⁵ Harran, Dögerlü, Uyum Ağaç (Oyma Ağaç), Kabahaydar, Bozabad ve Çay Kuyu; 1285 Tarihli HVS, 192.

²²⁶ 1285 Tarihli HVS, 192-193.

Bazarı²²⁷ mahallelerinde oturuyorlardı. Ermenîlerin bir kısmı ise Yusuf Paşa kolundaki Haseki ve Kadıoğlu mahallelerinde yaşamaktaydı. Kenîsâ-i Saġîr kolunda ise Dışarı, Katolik ve Yahudî mahalleleri gayrimüslim tebaanın sâkin olduğu yerleşim sahasıydı.²²⁸ Tümüyle gayrimüslimlerin yaşadığı mahalleler ile birlikte, Müslümanlar ile yapılan mülk alış-verişleri heterojen mahallelerin oluşumunu sağlamıştı. Halilürrahman,²²⁹ Kadıoğlu,²³⁰ İmâm Sekâkî, Haseki mahallelerinde Müslümanlar ve gayrimüslimler bir arada yaşamaktaydı.

Türkler suriçi olarak tanımlayabileceğimiz kaza merkezinin çoğunluğunu oluşturuyordu. Kazanın kuzeydoğu kesimine yayılan Süryanîler, Kenîsâ-i Saġîr ve Kanberîye²³¹ mahalleleriyle doğusundaki Ömerîye²³² mahallesine dağılmışlardı.²³³ Gerz,²³⁴ Tuzeken,²³⁵ Nimetullah,²³⁶ İmam Kulu (Kolu)²³⁷ mahallelerinde ise Süryanîler ile Müslümanlar bir arada yaşıyorlardı. Yahudîler ise kazanın güneydoğusunda, bugün Harrankapı olarak adlandırılan yerin doğusundaki Askerîye,²³⁸ Halife Mescidi,²³⁹ Çâkerî²⁴⁰ mahallelerine dağılmışlardı.²⁴¹ Hızanoğlu,²⁴² Hacı Gâzî, Meşârikîye ve Müderrîs²⁴³ mahalleleri bu bölgede Müslüman ve Yahudî sâkinlerin komşuluk ettiği yerlerdi.²⁴⁴ Farklı kökenlere sahip unsurların idarede, iktisadî ve gündelik yaşamda faal olduğu çok dilli ve dinli bir yapıya sahip²⁴⁵ kazada, Hristiyan olsun Müslüman olsun, bütün halk genel itibariyle bir arada yaşama deneyimine

²²⁷ Ermenîler; Haseki, Kenîsâ-i Kebîr, Bıçakçı, Telfutur, Timur, Esb Bazarı, Gerz mahallelerinden oluşan sahayı doğrudan “Ermenî Mahallesi” olarak isimlendiriyorlardı.

²²⁸ 1285 Tarihli HVS, 192-193.

²²⁹ UŞS, 215/111/112-607; UŞS, 225/57-69.

²³⁰ UŞS, 215/81-557.

²³¹ UŞS, 215/144-1, UŞS, 215/150-14; UŞS, 208/40-561.

²³² UŞS, 226/3-3; 215/64-531.

²³³ Taş, *Kadı Sicillerine Göre XIX. Asrın İkinci Yarısında Urfa’da Sosyal Hayat*, 61.

²³⁴ UŞS, 215/110-604.

²³⁵ UŞS, 225/64-109; UŞS, 215/166-28; UŞS, 226/5-10.

²³⁶ UŞS, 215/63-525.

²³⁷ UŞS, 215/171-38; 208/29-526.

²³⁸ UŞS, 208/39-557.

²³⁹ UŞS, 208/276-71.

²⁴⁰ UŞS, 215/134-642.

²⁴¹ Bu bölge günümüzde halk arasında Kendirci mahallesi olarak adlandırılmaktadır.

²⁴² UŞS, 215/83-561.

²⁴³ UŞS, 221/75-499.

²⁴⁴ Taş, *Kadı Sicillerine Göre XIX. Asrın İkinci Yarısında Urfa’da Sosyal Hayat*, 60-61.

²⁴⁵ Mehmet İpşirli, “Osmanlı’da Mensubiyet ve Kıyafetler”, *Osmanlı Devleti’nde Din ve Vicdan Hürriyeti*, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2000), 161.

sahipti.²⁴⁶ Varlıklı ve yoksul aynı mahallede yaşıyor fakat haneler farklı, oda sayısı ve gündelik hayatta kullandıkları eşyalar farklıydı.²⁴⁷

Bir mahalledeki mülkün bir cihetini belirtmek amacıyla kullanılan *tarik-i 'âm*, yani umumî güzergâh yerine, 1880'lerden itibaren *sokak ve cadde* kavramları da kullanılır olmuştur. Gerz mahallesindeki *Mesbane (Basmahane) Sokağı*,²⁴⁸ Bıçakçı'daki *Latin Katoliği Sokağı*, Haseki mahallesindeki *Hekim Latin Sokağı*²⁴⁹ bu yer adlarından sadece birkaçıdır. Mahallenin çıkmaz sokağında yaşayan birinin adıyla anıldığı²⁵⁰ anlaşılan Gerz mahallesindeki *Mimar Yano Çıkmazı*²⁵¹ gibi yer adları, mahallelerdeki alt yerleşim örüntülerini görmemizi sağlamaktadır. Mesela Hacı Yedigâr mahallesindeki çıkmaz sokaktaki eviyle anılan *Çolak Afrayım*'in evi, adres tariflerinde Hacı Yedigâr mahallesinin belirgin bir noktasındaydı ki *Çolak Afrayım Tetimmesi* ismiyle kayıtlara geçmişti. Yine aynı mahallede, *Hacı Neccar Tetimmesi*'nde Müslümanlar ile Süryanîler komşuluk etmekteydi.²⁵²

Farklı inanışlara sahip sâkinlerin karşılıklı güven duygusu aynı mahallede komşu olmayı gerektirmiyordu. Aynı mahalle sâkinlerinin de birbirine kefil olduğu veyahut şahitlik ettiği olmuştur. Bu konuda, Mahkeme mahalleli Mevlevî şeyhi Hacı Seyyid Ahmed Efendi'ye, Bıçakçı mahallesinden Berber Karabit ve Bardakçı Serkis'in²⁵³ kefâletleri örnek verilebilir. Burada, Mevlevî önderinin iki Hristiyan'ı kefil gösterişiyle beraber iki Hristiyanın da Mevlevî önderine kefil olmakta sakınca görmemeleri dikkat çekmektedir. Aynı şehirde, bir arada yaşam Molla Mehmed ile Hristiyan Kalaycı Merdo'nun Mesbane (Basmahane) sokakta kapı komşuluğunda da gözlenmektedir.²⁵⁴ Askerî mahallesinde oturan Yahudî Hıdır ve Molla Said'in

²⁴⁶ Özdemir, *Süryanilerin Dünü Bugünü 1. Dünya Savaşı'nda Süryaniler*, 40.

²⁴⁷ Yunus Koç, "Osmanlı'da Kent İskânı ve Demografi (XV. ve XVIII. Yüzyıllar)", *TALİD* 3/6, (2005): 187.

²⁴⁸ UŞS, 208/119-738.

²⁴⁹ UŞS, 214/118-240; Kahraman, *214 Numaralı Urfa Şer'iyye Sicili'nin (H. 1287-H. 1288/M.1870-M. 1871) 1-163. Sayfaları Arası Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi*, 302.

²⁵⁰ Cem Behar, *Bir Mahallenin Doğumu ve Ölümü (1494-2008) - Osmanlı İstanbul'unda Kasap İlyas Mahallesi*, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2014), 43.

²⁵¹ UŞS, 214/161-348.

²⁵² UŞS, 215/21-337.

²⁵³ UŞS, 223/154-74; İsmail Asoğlu "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Urfa Eytam Sandıkları Üzerine Bir Değerlendirme", *Osmanlı Urfası 1*, Ed. Abdullah Ekinci, (İstanbul: Orient Basım, 2018), 399.

²⁵⁴ UŞS, 208/119-738.

komşuluğu²⁵⁵ da muhakkak ki asırlardır benimsenmiş olan köklü bir geleneğin sonucuydu.

1.1.1. Telfutur Mahallesi ve Gayrimüslim Sâkinleri

Telfutur mahallesi, kazanın kuzeybatısındaki tepeliğe uzanan konutlardan oluşmaktaydı. Kazanın Osmanlı egemenliğine girişinden yıkılışına değin bu bölgede Ermenîler yaşamıştı. Gayrimüslim nüfusuna binaen, en yoğun hane dokusunu ve kişi sayısını barındıran mahallenin mevcudiyeti, tabii olarak müşterek inanç ve geleneğe sahip sâkinlerin bir arada yaşamalarının rahatlığıyla ilişkiliydi.²⁵⁶ Mahallenin sınırı Balıklıgöl'e kadar uzanmaktadır.²⁵⁷ Mahalle ve semt düzeyinde mensubiyet duygusunun ve buna bağlı yerel kültürün²⁵⁸ yoğun izlerini taşıyor olmasından, mahalle incelemeye değer görülmüştür.

Neolitik Yeni Mahalle sahası içerisindeki bu alan Şanlıurfa şehrinin en eski yerleşim yeri olarak bilinmektedir.²⁵⁹ 1566 tarihli Osmanlı tahririne istinaden, Ermenîlerin Bey Kapı ve Harran Kapı arasında bir mahallede ikamet ettikleri ileri sürülür.²⁶⁰ Kazaya ait 1629 tarihli şer'îyye sicilinde ise *Erâmine mahallesi*'nin *Futur kurbunda*²⁶¹ şeklinde yazıldığı görülür. Mevkinin *Erâmine mahallesi* yerine, *futur* çevresine istinaden *Telfutur* olarak isimlendirilişine ise Evliyâ Çelebi'nin notlarında rastlamaktayız.²⁶²

Mahalledeki Büyük Kilise ve Ermenî mezarlığı, alanın uzun süreli Hristiyan kimliğinin en net varlığıdır. Kilise Ermenîlerce Surp Astvadzadzin (Meryem Ana) Katedrali olarak isimlendirmiştir.²⁶³ Yapı Hristiyan cemaatinin hem dinî hem de idarî bir birimidir. Murahhashane 1886'da, *Telfutur mahallesinde, Ermenî milletine mahsûs Kenîsâ-i Kebîr demekle ma'rûf kilisede iken, murahhas Muhtaryan Horin el-Piskopos*

²⁵⁵ UŞS, 206/661-443.

²⁵⁶ Özer Ergenç, "Osmanlı Şehrindeki Mahallenin İşlev ve Nitelikleri Üzerine" *Osmanlı Araştırmaları Dergisi* IV, (1984): 71.

²⁵⁷ Abdullah Ekinci, "İki Tepeli Urfa Şehrinin Tarihi Mahalleleri" *Şurkav Dergisi* 2, (2008): 5.

²⁵⁸ Behar, *Bir Mahallenin Doğumu ve Ölümü (1494-2008) - Osmanlı İstanbul'unda Kasap İlyas Mahallesi*, 22.

²⁵⁹ Mehmet Sait Şahinalp, *Şanlıurfa Şehrinin Kuruluş ve Gelişmesi*, (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005), 72.

²⁶⁰ Turan, *XVI Yüzyılda Ruha (Urfa) Sancağı*, 159.

²⁶¹ UŞS, 207/105-235.

²⁶² Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 92.

²⁶³ Kevorkian, Paboudjian, *1915 öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler*, 330; Hovannisian, "Tigranakert/Diarbekir and Edessa/Urfa", 39.

Efendi idi.²⁶⁴ Mahalledeki bu idarî merkez, cemaat sorunlarının çözüm noktasıydı. Olası bir problemde; murahhas, murahhas vekili ruhanî lider ve cemaatin muteberleri ilgili davanın çözümü için bir araya gelirlerdi.²⁶⁵ Bu ileri gelenler topluluğu mahalle ve mahalleli için fayda sağlayacağı kanaatiyle vakıf ve sandık kuruluşları amacıyla da bir araya gelmekteydiler. Mesela Ermenî mahallelerinin su ihtiyacı kurulmuş olan vakıflar sayesinde giderilmişti.²⁶⁶ Hayrî vakıflar, fukara sandığı gibi kuruluşlar, mahalleyi fizikî bir birimden öteye taşımaktadır.²⁶⁷ Muteberlerinin mahalle sâkinleri adına belirli sorumluluklar aldıkları görülür. Bu sorumluluklar vasî tayinlerinde, şahit veyahut kefillik işlemlerinde kendini göstermektedir. Bilhassa vasî atamalarında itimat edilir kişilere lüzum duyulduğundan, bu hususta muhtarlar öne çıkmaktadır.²⁶⁸

Osmanlı son döneminde ileri gelen Ermenî Bedrossian ailesi bu mahallede yaşıyordu.²⁶⁹ Aynı şekilde Dr. Agob Beşlioğlu Kivork (Agop Beşliyan)²⁷⁰ bu mahallenin sâkiniydi. Amerikalı Tabip Tavit mahalledeki Hristiyan okulunun yanında ikamet etmekteydi.²⁷¹ Halk arasında faizci olarak bilinen Attar Agob da bu mahallede oturmaktaydı.²⁷² Nadir de olsa mahallenin birkaç Müslüman sâkini de olmuştu. 1856'da Müslüm bin Hızır ve Aşık Ahmed'in haneleri bu mahalledeydi. 1870'lerde mahallenin Tataroğlu sokağında Hasan bin Osman ikamet ediyordu. 1885'te Şekerci Müslüm Hoca bu mahallede yaşamıştı.²⁷³ Ancak 1885 sonrası sicil kayıtlarında Telfutur'da yaşayan bir Müslüman'ın izine rastlanmadığını belirtmek gerekir.

²⁶⁴ UŞS, 225/111-284.

²⁶⁵ UŞS, 208/40-561; UŞS, 225/111-284.

²⁶⁶ BOA, İ.DH: 1258/98764; BOA, DH.MKT: 1913/80.

²⁶⁷ Doğan Kuban, "Anadolu-Türk Şehri Tarihî Gelişmesi, Sosyal ve Fizikî Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler", *Vakıflar Dergisi* VII, (1968): 66.

²⁶⁸ 9 Şubat 1896'da Haşveciyan Aslan veled-i Tanil'in Telfutur mahallesindeki birkaç yetime vasî tayin edilmesi için mahkemede işlemler yapılmıştı. Haşveciyan'ın güvenilirliği ise Telfutur muhtarı Bedros veled-i Aslan tarafından tasdik edilmişti. Yetimlerin hukukî işlemlerinin takibi işi ise Ermenî muteberlerinden avukat Çilingiryan Bedros ve Agob Alimî efendilere tevdi edilmişti. Mahallenin 1902'de Makdis Serkis veled-i Kivork ve Kivork veled-i Dono olmak üzere iki muhtarı bulunuyordu. 1905'te ise Serkis veled-i Artin ile Kesper veled-i Aruş mahalle muhtarları olarak kayıtlara geçmişlerdi; UŞS, 218/127/128-6-8-9-10; UŞS, 218/132/133-19; UŞS, 215/5-408; UŞS, 215/471-569.

²⁶⁹ Ohannesian, *Autobiography And Recollection Bedros Der Bedrossian Ourfatzi*, 3.

²⁷⁰ UŞS, 215/240-147.

²⁷¹ UŞS, 213/238-357.

²⁷² UŞS, 218/139/140-33.

²⁷³ UŞS, 205/112-250; Cide, 205/2 Numaralı Şanlıurfa Şer'iyye Sicili'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi, 44; Telfutur mahallesinden Müslüm bin Hızır...H. 7 Zika'de 1272 (M. 10 Temmuz 1856); UŞS, 205/157-359; Telfutur mahallesinde vâki şimâlen Aşık Ahmed, şarken Safer menzilleri kibleten ve garben tarîk-i 'amm ile mahdûd bir bâb mülk menzilin kâffe-i hukûkiyla mersûm Bido'ye iki bin altı yüz gursa bey' ve kabz-ı semen idub ...H.13 Safer 1273 (M. 13 Ekim 1856); UŞS, 214/42-82, Telfutur mahallesinin Tataroğlu zokağının ikinci defter ve yüz yirmi altıncı numero ile mukayyed tarafları Hasan bin 'Osman bin Ahmed ve Kileci Şabâb ...H. 3 Rebü'l-evvel 1287 (M. 3 Haziran 1870);

Mahalledeki Büyük Kilisesi'nin ve Ermenî mezarlığının varlığı, diğer mahalle sâkini Ermenîleri de bu mahalleye göre konumlandırmıştı. Papaz Mıgırdiç Kınacıyan bu mahallenin Türk mahallelerinden keskin bir ayrımı olduğunu ifade etmişti.²⁷⁴ Dinî ve etnik aidiyeti ile öne çıkan mahalle, Urfa'daki Ermenî ayaklanmalarının çıkış yeri idi. 1895 ve 1915'teki iki ayaklanmanın da fikir teatisi burada yapılmıştı. Ayaklanmanın seyri mahallenin konumuna göre şekillenmişti. Özellikle 1895 Ermenî İsyanı esnasında, Telfutur ve çevresinde daha öncesinde görülmemiş bir çatışma yaşandı. 1915 Ermenî İsyancıları ise Telfutur mahallesinde yaşayan Mıgırdiç Yodnağperyan ve kardeşi Sarkis Yodnağperyan (Kör Sako) tarafından idare edilmişti. İsyan esnasında Mıgırdiç, Telfutur ve çevresini beş bölgeye ayırmış, bu bölgelerden ikisi Telfutur mahallesinin içerisinde yer almıştı.²⁷⁵

Kazaya yerleşen misyonerlerin ilk tercih ettiği yer Telfutur mahallesi ve çevresiydi. Amerikan Protestan misyonerlerinin hedefindeki Ermenîler arasında Protestanlığı kabul eden grubun mahallede bir mabedi ve 350 öğrencisi bulunmaktaydı.²⁷⁶ Protestan misyoner Corinna Shattuck'un mahalledeki evi Amerikan misyon merkeziydi. Amerika'dan, İngiltere'den gelen yardımların dağıtım merkezi burasıydı.²⁷⁷ Misyoner Shattuk ile Alman Franz Ebkart mahalle ve çevresinde kiraladıkları hanelerde Ermenî yetimlerin yaşelerini sağlamışlardı.²⁷⁸ Kevorkian ve Paboudjiana göre; Surp Asdvadzadzin Katedrali'nin müstemilatında murahhashanenin yönetim birimleri ve 1901'de 1.140 öğrencili Ermenî okulu bulunmaktaydı.²⁷⁹ Aileler ekseriyetle orta ve düşük gelirliydi.²⁸⁰ Mahalledeki cüllâh (dokumacı),²⁸¹ medarcı²⁸²

UŞS, 227/240/241-315, Telfutur mahallesi sâkinlerinden Şekerci Müslüm Hoca...H.14 Zilhicce 1302 (M. 24 Eylül 1885).

²⁷⁴ Knadjian, *The Eternal Struggle: A Word Picture of Armenia's Fight for Freedom*, 193.

²⁷⁵ Diğer alanlar ise Kevork Alahaydoyan (Balıklıgöl): Havuzlar ve camiler kompleksine bakan güney kapısında. Movses Sujian (Samsat): Su Meydan'ı merkezli, Samsat Kapısı'nın yakınındaki alan. Harutiun Rastgelenian (Masmana): Alman halı fabrikası ve onun çevrelediği atölyeler idi; Carlos Bedrossian, "Urfa's Last Stand, 1915" *Armenian Tigranakert/Diarbekir and Edessa/Urfa*, Ed. Richard G. Hovannisian, (California: Mazda Publishers, 2006), 489-490; Ekinci, Asoğlu, "II. Meşrutiyet Yıllarında Urfa'da Cemiyetler ve Kulüpler", 363.

²⁷⁶ Kevorkian, Paboudjian, *1915 öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler*, 330.

²⁷⁷ Harris, Harris, *Ermeni Mektupları 1896-1897*, 59.

²⁷⁸ BOA, DH.TMIK.M: 58/72 H. 3 Zilka'de 1316 (M. 15 Mart 1899).

²⁷⁹ Kevorkian, Paboudjian, *1915 öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler*, 330.

²⁸⁰ 1842'de; 4 a'lâ, 214 evsat, 140 edna²⁸⁰ olmak üzere 358 vergi yükümlüsünden 8.760 kuruş toplamıştı. 1848'e gelindiğinde ise 3 a'lâ, 100 evsat, 176 ednâ olmak üzere 279 vergi mükellefinden 5.760 kuruş toplanmıştı. Genel itibarıyla mahalledeki ailelerin orta ve düşük gelirli bir yapıya sahip olduğu anlaşılmaktadır; BOA, ML.VRD.CMH.d: 689/12, BOA, ML.VRD.CMH.d: 1071/5.

²⁸¹ UŞS, 205/147-332.

²⁸² Bölgede buğdayı öğütmek için kullanılan taş mekanizmaya medar adı verilmektedir. İstilah olarak

gibi iş yerleri,²⁸³ kazanın pazar yerlerinden ayrı bir iktisadî içyapısına işaret etmekteydi. Misyonerlerin desteğini alan mahallenin Ermenî kadınları ise XX. yüzyılın başında kamusal alanda daha sık görünür olmuştu. 1897’de Alman Doğu Misyonu tarafından açılan halı dokuma atölyesine Ermenî dul kadınlar istihdam edilmiş,²⁸⁴ XX. yüzyılın başlarında ise çorap imalathanesinde 1000 kadın çalışmaya başlamıştı.²⁸⁵ Telfutur’da yaşayan Alancı Sultan isimli bir Ermenî kadın ise Urfa kadınları arasında alış-veriş yapmaktaydı. Sultan Hanım, hanesini Hâcî Kâmilzâde Yusuf Efendi’ye rehin bırakmış ve borçlandığı parayla Halep ve Beyrut’tan ticaret eşyaları getirtmişti. Telfutur’daki evinin bir odasında, faturalı ticaret eşyalarının değeri tam olarak 25.249 kuruştur.²⁸⁶

Urfalı Bedrossian’ın hatıratı Ermenî mahallesindeki yaşamı aksettirmesi açısından değerlidir. Otobiyografik eserlerde gerçek ve hayal bir arada²⁸⁷ olsa da söz konusu eser dönemin Urfası açısından önemli kaynaklar arasındadır. Bedrossian, Urfa’da geleneksel 8-10 kişilik grupların, gece eğlencelerinde Sefiller ve Monte Cristo Contu gibi Ermenîce kitaplar okunduğundan bahsetmektedir. Eğlenceler Cumartesi geceleri bir grup üyesinin evinde toplanmak suretiyle yapılırdı. Yine Bedrossian’ın belirttiğine göre; roman okuma, tavlâ veya iskambil oynama, rakı içme, şarkı söyleme, çay ve kahve içme bu gecelerin aktiviteleri arasındaydı.²⁸⁸ Bu gibi eğlencelerde bazen Müslüman ve Hristiyan ahâli aynı ortamda bulunabiliyordu. Örneğin Bekir ve Mehmed kardeşlerin evinde *çalğu ile zevk u safâ olduğu* sırada Ermenî Bozog veled-i Haçir de oradaydı.²⁸⁹ Arkadaşlık ya da iş ilişkileriyle bir araya gelen erkek veya kadınlar,²⁹⁰ hanelerine girdikten sonra özel hayatlarına geri dönüyorlardı. Çarşı-pazar,

dönen şeyin merkezinde istinad ettiği yer, etrafında dönülen nokta anlamına gelmektedir. Bkz. Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, 1311.

²⁸³ UŞS, 212/214-39.

²⁸⁴ Kieser, *İskalanmış Barış, (Doğu Vilâyetleri’nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938)*, 292.

²⁸⁵ Deniz Kandiyoti, *Women, Islam, and the State*, (Philadelphia: Temple University Press, 1991), 45; Taciser Onuk, “Osmanlı Geç Döneminde Kültür, Kadın ve Sanat”, *Bilge Dergisi* 41, (2004), 10.

²⁸⁶ UŞS, 215/507-9 H. 18 Recep 1323 (M. 18 Eylül 1905).

²⁸⁷ Köksal, “Escaping to Girlhood in Late Ottoman Istanbul: Demetra Vaka’s and Selma Ekrem’s Childhood Memories”, 250.

²⁸⁸ Ohannessian, *Bedros Der Bedrossian, Ourfatzi*, 19.

²⁸⁹ UŞS, 206/345-108; Taş, *Kadı Sicillerine Göre XIX. Asrın İkinci Yarısında Urfa’da Sosyal Hayat*, 172-173.

²⁹⁰ İlbirt, vd., *Geçici Bir Hoşgörü Modeli: Cemaatler ve Kozmopolit Kimlik – İskenderiye 1860-1960*, 32.

mahalle ve sokaklardaki ilişkiler, geceleyin yeniden yasallaşmakta, sâkinlerin her şeyden evvel büyük çoğunluğu kendi yaşayışlarına dönmekteydi.²⁹¹

1.1.2. Bir Ara Mekân: Haseki Mahallesi ve Sâkinleri

Gayrimüslim mahallesi olarak bilinmesine rağmen farklı tarihlerde Haseki mahallesinde muhtar ve imâmların²⁹² görev yaptığı görülür. Bu da mahallede Müslümanların varlığına işarettir. Mahalledeki Müslüman yerleşimine ait izlerden biri de hisseleri Müslümanlara ait medar, bakkal, çulha gibi ticarî işletmelerin varlığıdır.²⁹³ Biri Müslüman (Kutbettin mahallesi) diğeri Ermenî (Bıçakçı mahallesi) olmak üzere iki mahalle arasında yer alan mahalle bir ara mekân olarak tanımlanabilir.²⁹⁴ Gayrimüslim ahâlisinin hem kendi dinlerine göre kilise kültürü, hem de Müslüman Osmanlı şehir kültürü içerisinde²⁹⁵ yaşama geleneğine sahip olduğu görülür. Mahallenin Müslüman sâkinlerinin de bu birliktelik bilinciyle hareket ettiği gözlenmektedir. Ermenî sâkinler ekseriyetle Protestan mezhebini ve mahallede bir adet kiliseleri bulunuyordu. Osmanlı'da bazı mahalleler *muhtar-ı evvel* ve *muhtar-ı sanî* olmak üzere iki muhtarla yönetiliyordu.²⁹⁶ Haseki mahallesi de bu şekildeki bir idare ile yönetilmekteydi. 1889'da mahallenin Ermenî muhtar-ı evveli Kirkor veled-i Tarhan, muhtar-ı sanîsi ise Aruş veled-i Melkon idi.²⁹⁷ 1892'de Ermenî muhtarlardan biri Nersis veled-i Dono olmuştu.²⁹⁸ Aynı yıl Müslüman muhtarlarından biri Hasan Efendi²⁹⁹ iken, mahallenin imâmı Müslüm Efendi ibn-i Bekir Baba idi.³⁰⁰ 1893'te ise mahalle imâmı Molla Müslüm Efendi ibn-i Ahmed olup, muhtar İbrahim Efendi'ydi.³⁰¹

²⁹¹ Marie-Carmen Smyrnelis, "İzmir'de Avrupalı Koloniler ve Etnik-Dini Cemaatler, Birlikte Var Olma ve Toplumsallık Ağları (XVIII. Yüzyıl Sonu - XIX Yüzyıl Ortası)" *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yaşamak*, Ed. François Geogon, Paul Dumont, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2011), 221.

²⁹² UŞS, 212/12-34 H. 15 Rebiü'l-evvel 1291 (M. 1 Haziran 1874); UŞS, 220/136/137-842 H. 17 Safer 1310 (M. 10 Eylül 1892).

²⁹³ UŞS, 220/285-1048; UŞS, 220/286-1049.

²⁹⁴ Jacop Künzelere göre Haseki mahallesindeki Alman Halı Fabrikası (Bugünkü Şehit Nusret İlköğretim okulu) iki düşman mahallenin sınırında yer almaktaydı. Yani mahalle Müslüman ve Ermenî mahallelerinin birleştiği alanı kapsamaktaydı; Künzler, *Kan ve Gözyaşları Ülkesinde – Dünya Savaşı Sırasında Mezopotamya'da Yaşananlar 1914-1918*, 72.

²⁹⁵ Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam - Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla*, Çev. Elif Kılıç, (İstanbul: Türk Vakfı Yurt Yayınları, 2014), 102.

²⁹⁶ Ali Akyıldız, "Osmanlılar", *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları 2007), 33: 508.

²⁹⁷ UŞS, 215/69-537.

²⁹⁸ UŞS, 220/97-780.

²⁹⁹ UŞS, 220/58-711.

³⁰⁰ UŞS, 220/136/137-842.

³⁰¹ UŞS, 219/52-69.

Yüzyıllardır kazanın organize hayatının ve toplumun hareket gücünün nasıl sağlanacağına bilincine³⁰² sahip mahalle bireyleri çoğu kez birbirlerine destek olmuşlardı. Medine Hanım, aynı mahalleyi paylaştığı Melkon'u vekil tayin etmiş,³⁰³ alım-satım işlemlerini gerçekleştirmesi için ona vekâlet verecek kadar güvenilebilmişti. Hatta bunu Müslüman vekiller var olmasına rağmen yapabiliyordu ve anlaşılabilir kimsenin tepkisiyle de karşılaşmamıştı. Bu tutum mahallenin toplumsal hayatının geleneksel pratiklerindendi.³⁰⁴ Zirâ buna benzer karşılaşmalar, yardımlaşma örnekleri çok fazlaydı. Aynı mekânı paylaşabilmenin, bir arada yaşayabilmenin en belirgin örneği Mihriban Hanım'ın Protestan Kilisesine karşı oturmada bir sakınca görmemesiydi. Kaldı ki Medine Hanım bir taraftan Makdis Bidros ve bir taraftan da Karabet veled-i Arif Minazlı ile komşuydu.³⁰⁵ Bu durum dinî mekânların yakınlığında da gözlenmektedir. Mesela mahalledeki Müslüman kabristanı³⁰⁶ ile Protestan Kilisesi arasında sadece 45 metre bulunmaktaydı.³⁰⁷ Hacı Yusuf'un oğlu Mustafa'ya ait ev, *kibleten ve şarken Protestan kilisesi, garben makabir-i Müslimin, şimâlen tarik-i 'âm* ile sınırlıydı. Bu satış akdine göre mahalledeki Müslüman kabristanı, Protestan Kilisesi ile Müslüman hane yanyanaydı.³⁰⁸ Anlaşılabilir ikamette, mülk alış-verişinde dinî kaygılar pek etkili değildi.

³⁰² Adalet Bayramoğlu Alada, *Osmanlı Şehrinde Mahalle*, (İstanbul: Sümer Kitapevi, 2008), 116.

³⁰³ UŞS, 208/177-871.

³⁰⁴ Mills, *Hafızanın Sokakları İstanbul'da Peyzaj*, Hoşgörü ve Ulusal Kimlik, İstanbul, 120.

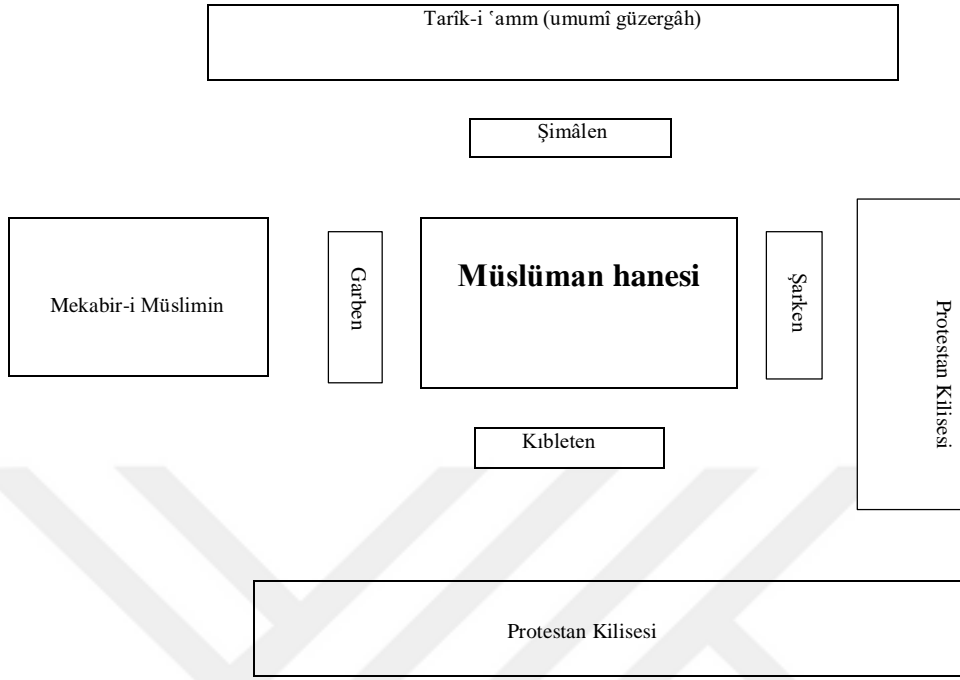
³⁰⁵ UŞS, 210/41-224.

³⁰⁶ UŞS, 212/89-254 H. 1 Rebiü'l-ahir 1293 (M. 26 Nisan 1876).

³⁰⁷ UŞS, 221/213-757 H. 22 Muharrem 1306 (M. 28 Eylül 1888), BOA, ŞD: 2425/30-9-11-13-15.

³⁰⁸ UŞS, 221/213-757.

Şekil.1. 1888’de Haseki Mahallesinde Bir Müslüman Hanesinin Konumu

Bu şekildeki mahalle yerleşim düzeni içerisinde komşular arası çatışmadan doğan bir vakaya rastlanmadığını da belirtmek gerekir. Aynı mahalleyi paylaşmanın yarattığı sorumluluk duygusunun, mahalleli arasındaki sorunların çözümünde de sâkinleri ortak hareket etmeye sevkettiği görülür. Bu doğrultuda mahalle sâkinlerinin kefillik, şahitlik, borç alış-verişi gibi tamamen güven ve samimiyete dayalı birçok paylaşım örneği kadı sicillerindeki davalara yansımıştır. Karşdakinin mesuliyetine katılma, şahsın teslimini devralma³⁰⁹ şeklinde tanımlanan kefillik, Urfa Müslüman ve gayrimüslimleri arasında, aynı mahalleyi, sokağı paylaşımın ötesinde bir samimiyeti yansıtır. Bekir bin Rüşdü ile Ermenî Değirmenci Seko’nun Mehmed bin Şavkan’a kefil oluşları da bu minvalde gerçekleşmiştir.³¹⁰

Kazanın sayılı avukatlarından olan Protestan Çilingiryan Bedros Haseki mahallesi sâkiniydi. Avukatın, şehrin her mahallesinden, her din ve etnisiteden müvekkilliği bulunmaktaydı. Evi Protestan Kilisesi ve avlusundaki mektep ile yanyanıydı.³¹¹ Mahalle sâkini bir diğer avukat ise Kırkor veled-i Minas’tı. Kırkor

³⁰⁹ H. Yunus Apaydın, “Kefâlet”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25: 168.

³¹⁰ UŞS, 223/18-161; Asoğlu, 223 Numaralı Şanlıurfa Şer’iyye Sicili’nin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi (H.1304-H.1334 /M.1887-M.1916), 82.

³¹¹ UŞS, 227/34-480.

Efendi, birçok Müslüman'ın avukatlığını yapmıştı.³¹² Abbasiye Vakfı mütevellisi Hacı Emin Efendi, vakfın *leh ve aleyhine vuku 'bulmuş ve bulacak kâffe-i de 'âvîyi*³¹³ takip etmesi için bu gayrimüslimi atamıştı. Birçok örnekte görüldüğü üzere yaşanan bu ilişkiler farklılığın saygıya dayalı kabulü, çok kültürlü bir mekânı paylaşmanın olağan yansımaları olarak karşımıza çıkmaktadır.³¹⁴

Mahalle sâkini Müslümanlar'ın meslekî eğilime pek sahip olmadıkları görülürken gayrimüslimlerin; bakkal,³¹⁵ kuyumcu,³¹⁶ çizmecî,³¹⁷ terzi,³¹⁸ avukat, nalbant,³¹⁹ değirmenci,³²⁰ kunduracı,³²¹ ekmekçi,³²² kebabçı³²³ gibi çeşitli zanaatları icra ettikleri anlaşılmaktadır. Bakkal,³²⁴ Çulha (dokumacı)³²⁵ dükkânları gibi mahallenin muhtelif köşelerindeki iş yerleri Telfutur mahallesindeki gibi kazanın çarşı ve pazarlarından bağımsız bir iktisadî iç döngüye de işaret etmektedir. Mahalle sâkinleri içerisinde özellikle taş ustaları öne çıkmaktadır. Mesela Taşçı Murad veled-i Bido (26 Mart 1887),³²⁶ Taşçı Manir veled-i Yağob (11 Şubat 1894),³²⁷ Taşçı Vanis veled-i Kivor (11 Şubat 1894),³²⁸ Taşçı Makdis Apram (11 Şubat 1894)³²⁹ öne çıkan sâkinler arasındadır. Terzi İmirza veled-i Nersis (26 Mart 1887),³³⁰ Berber Karabit veled-i Hamamcı Melkon (7 Aralık 1904),³³¹ Avukat Protestan Çilingiryan Bedros veled-i Karabit ve Kirkor veled-i Minas³³² bu mahallenin meslek erbâbı sâkinlerinden sadece birkaçıdır. Mahallede Hamal Kivo ve Tüccar Kirkor³³³ gibi alt ve üst ekonomik gelire sahip insanlar mahallenin farklı köşelerine dağılmış, zengin ve fakir halk yan

³¹² UŞS, 220/34-669; UŞS, 220/103-792; UŞS, 220/126-829.

³¹³ UŞS, 220/379-1167.

³¹⁴ Mills, *Hafızanın Sokakları İstanbul'da Peyzaj, Hoşgörü ve Ulusal Kimlik*, 175.

³¹⁵ UŞS, 221/223-776.

³¹⁶ UŞS, 220/121-820.

³¹⁷ UŞS, 221/130-591.

³¹⁸ UŞS, 223/2-107, 221/383-72.

³¹⁹ UŞS, 222/248-413, 221/223-776.

³²⁰ UŞS, 221/431-92.

³²¹ UŞS, 221/439-106.

³²² UŞS, 222/182-291.

³²³ UŞS, 222/317-535.

³²⁴ UŞS, 220/285-1048.

³²⁵ UŞS, 220/286-1049.

³²⁶ UŞS, 223/2-107.

³²⁷ UŞS, 219/88/89-134.

³²⁸ UŞS, 219/88/89-134.

³²⁹ UŞS, 219/88/89-134.

³³⁰ UŞS, 223/2-107.

³³¹ UŞS, 219/45/46-53.

³³² UŞS, 218/5-642.

³³³ UŞS, 212/43-106 H. 15 Cemâziye'l-ahir 1292 (M.19 Temmuz 1875).

yana yaşamaktadır. Mahalle içerisindeki bir noktayı tarif ederken sokak isimleri ile beraber belirli ticarî işletmeler öne çıkmaktadır. Haseki Sokak ve Rüstem Kuyu Sokağı³³⁴ mahalleye ait bilinen sokaklardandır. Haseki mahallesindeki *Tarhan Medarı* da adres tariflerinde belirli noktalardan biridir.³³⁵

Mahalle, Batı kentleri için genellikle mekânsal bir ayrımı ifade ederken, İslâm şehirleri açısından gündelik hayatı her yönüyle kapsayan, zengin bir anlam bütünlüğünü ifade etmektedir.³³⁶ Evlerin yanyana oluşu, Simon O'meara'nın da ifade ettiği gibi karşılıklı anlaşmaya dayalı bitişiklik fikrini barındırır. Bu nedenle daha önceden var olan bir *dâr*'ın (ev) sahibi bir ya da daha fazla duvarını gelecekteki komşularına üzerine inşa etmeleri için "hediye" etmek zorundadır.³³⁷ Labirent biçiminde inşa edilmiş evlerden oluşan Urfa mahallelerindeki komşuluğun, ortak alanı paylaşma duygusunun da bu anlayışa tabi olduğu görülür. Urfa'daki Gayrimüslim tebaanın da bu geleneksel yapı içerisinde Müslüman komşularıyla aynı algıya sahip olduğu iddia edilebilir. Öyleki bir evin satışına, tamirine ilişkin anlaşmazlıklarda aynı mahalleden, aynı güzergah üzerindeki ev sahiplerinden oluşan bir grup, sorunun çözümü için bir araya gelmekte, mahallenin muteberleri (Müslim/gayrimüslim), çözüm için bizzat aracı olmaktadır. Mesela 1892'de Kuyumcu Merker ile Yağut Hanım arasında mahalledeki bir evin satışı esnasında yaşanan anlaşmazlıkta, Müslüman ahâlinin de şahitliği söz konusu olmuştu.³³⁸ Müslüman şahitlerin gayrimüslim kadına şahitlik edecek kadar yakınlık derecesi hakkında bir bilgiye sahip değiliz. Ancak şunu ifade etmek gerekiyor; mahkeme sürecinden önce, Müslüman şahitlerin adı geçen ev ile ilgili malumatları vardı. Yani evin içi daha önceden gezilmiş ve bilgi edinilmişti. Bu da dava öncesinde bir araya gelindiğine ve bir dayanışma ya da söz birliği üzerine, taraflar arasında bir mutabakat sağlandığına işaret etti.

Bu mütekabiliyet dairesinde hareket eden mahalle sâkinleri, 1879'da Protestan Kilisesinin genişletilmesi hususunda anlaşmazlığa düştüler. Mesele Halep Vilâyet idaresine, oradan Divân-ı Hümâyûn'a kadar gitmişti. Müftünün sakıncalı olduğuna dair yazışmalara düştüğü şerhe rağmen kilisenin genişletilmesinde bir mahzur

³³⁴ Taş, *Kadı Sicillerine Göre XIX. Asrın İkinci Yarısında Urfa'da Sosyal Hayat*, 421.

³³⁵ UŞS, 212/287-254.

³³⁶ Alada, *Osmanlı Şehrinde Mahalle*, 117.

³³⁷ Simon O'meara, *Mekân ve Müslüman Şehir Hayatı Fes Labirentinin Sınırlarında*, (İstanbul: Açılımkitap, 2014), 59.

³³⁸ UŞS, 220/238-967 H. 22 Rebî'ül-ahir 1310 (M. 13 Kasım 1892).

görmeyen devlet, gayrimüslim tebaasının isteğini göz ardı etmemiştir. İslâm mezarlığı ile mahalledeki câmi-i şerifin kiliseye yakınlığı huzursuzluğun temel nedeni iken, mektep ile birlikte sayıca zaten artış gösteren Protestanlar, anlaşılan bir kez daha mahalledeki hâkimiyet alanını genişletmeye çalışmışlardır. Câmi ve mezarlığa yakınlık yetmezmiş gibi kilise genişletilmek isteniyordu. Müslüman ahâlinin rahatsızlığına, yazışmalara düşülen müftünün şerhine rağmen karar Protestanlar lehine sonuçlanmıştı.³³⁹ Bu durum Protestanlar için bir zafer sayılmış olmalıdır. Müftünün kararının ciddiye alınmamış olması ise Müslüman sâkinler nazarında bir kayıp olmuştur.

1.1.3. Kadioğlu Mahallesi: Müslim ve Gayrimüslim Sâkinler

Kadioğlu mahallesi, Osmanlı son dönemi Urfa'daki farklı dinlere ve dillere sahip sâkinlerin bir arada yaşadığı mahallelerden biriydi. Haseki mahallesindeki benzer yerleşim geleneği Kadioğlu mahallesinin de barındırdığı mimârî-kültürel bir özellikti. Mesela Ermenî kadın Vartir'in evinin iki cephesindeki komşuları mahallenin Müslüman sâkinleriydi.³⁴⁰ Mehmet Ali Tetimmesi'nde Helvacıoğlu Şeyho ile Neccar Hamo haneleri Berber Agob'un oğlu Defçi Kivo'nun evleri aynı yapı bileşkesi içerisindeydi.³⁴¹ Yine Demirci Haçadur, Berber Makdis Apram ve bir taraftan da Çerçi Kesper'in hanesinin yanibaşında Bakkal Ali'nin evi bulunmaktaydı.³⁴² Bu dağılım içerisinde belirli noktalar öne çıkmaktaydı ki Kastel Tetimmesi bu yerlerden biriydi. Burası birkaç evden oluşan bloklar şeklinde, yanyana Ermenî komşuların birlikte ikamet ettiği mahallenin bir köşesiydi.³⁴³

Mahalleyi, sokağı temsil eden imâmlar ve muhtarlar, mahalle sâkinleri üzerinde belirli sorumlulukları bulunmaktaydı. 1889'da Kadioğlu mahallesi imâmı Halil Efendi ve Muhtar Bozo³⁴⁴ bu gelenek ve mesuliyet çerçevesinde hareket etmişlerdi. Mahalledeki ortak yaşam dışında, her grup kendi iç dayanışmasına da

³³⁹ BOA, ŞD: 2425/30-9-11-13-15,

³⁴⁰ UŞS, 221/171- 665.

³⁴¹ UŞS, 220/325-1104.

³⁴² UŞS, 227/215/216-200.

³⁴³ Kadioğlu mahallesinde, Kastel Tetimmesi denilmekle ... kâin etraf-ı erbaası kibleten Tato veled-i Degirmancı Arutin, garben Çuval Teryakoğlu, şarken Makdis Karabet menzilleri...UŞS, 221/203 -738.

³⁴⁴ Bekir bin Ramazan bin 'Abbas'ın sulbî sağır oğulları İbrahim ve Derviş ve 'Ömer'in cedd ve vasîden kimesneleri olmamağla vakd-i rüşd ve sedâdlarında değin tesviye-i umûrları için liebb erkarındaşlarının vasî olarak uygunluğu Müslimin ihbarları ile birlikte ilgili dava mahallenin imâmı Halil ve muhtarı Bozo'nun tanıklığı huzurunda gerçekleşmişti; UŞS, 221/527-261.

sahipti. Örneğin mahalle sâkinlerinden Yanikioğlu Aruş'un vefatı üzerine çocukları Kivork ve Karabit'in vasilerinin güvenilirliği mahallenin Ermenî muhtarı Kivork veled-i Minas tarafından teyit edilmişti.³⁴⁵ Özellikle yetim kalan gayrimüslim çocuklara mahalleli sahip çıkmış, yetimin vasiliğini güvenilir mahalle sâkinlerinden biri üstlenmişti.³⁴⁶ Mahallenin Ermenî muhtarı ve Ermenî sâkinlerinden birkaç kişinin bir araya gelerek mahkemede kendi dindaşlarına şahitlik etmeleri³⁴⁷ yine bu minvalde gerçekleşmekteydi. Mahalle imâmları ise Müslim/gayrimüslim sâkinler arasındaki davalarda da hazır bulunmaktaydı. Böylece, tarafların sözleşmelerine şahit olarak, iki dine mensup sâkinler arasında bir muvazene sağlamaktaydılar. Aynı şekilde gayrimüslim taraftan muteber kişiler de ilgili mecliste hazır bulunarak bu muvazenin bir tarafında yer alırlardı.³⁴⁸ Mahallede yaşayanların mevcut sorunları çözmek için bir araya gelmesi mahalle ilişkilerinin karşılıklı olarak birbirine bağlılığını ortaya koymaktaydı.³⁴⁹

Mahalle sâkinlerinin ekonomik durumu, Telfutur sâkinlerine kıyasla daha düşük seviyedeydi. Genellikle nalband,³⁵⁰ çerçi,³⁵¹ sucu,³⁵² bakkal,³⁵³ ekmekçi³⁵⁴ sıvacı,³⁵⁵ gibi meslek kollarında çalışan kişiler mahallede ikamet ediyordu. Agob veled-i Mardiros³⁵⁶ mahallenin taşçılık yapan sâkinlerinden biriydi ve Uncuoğlu Sokağında yaşamaktaydı. Tokatlıoğlu Bedros veled-i Serkis de bu mahallenin suçuluk yapan meslek sahibi sâkinlerindendi. Barındırdığı sâkinlerin ekserîsi Telfutur mahallesindeki kuyumcu,³⁵⁷ tüccar,³⁵⁸ idareci³⁵⁹ gibi seçkinler sınıfından olmaması,

³⁴⁵UŞS, 218/18-666.

³⁴⁶ UŞS, 218/261-279.

³⁴⁷ Kadioğlu mahallesi mütemekkinlerinden fevt olan teba'a-i 'Osmaniye'nin Ermeni milletinden Kasab Serkis veled-i Adur'un sulbi sagîr oğlu Apram ile sulbiye sagîre kızı Meryem'in cedd ü vasiyeden kimesneleri olmamağla sagîrân-ı merkûmânın vakt-i rüşd ve sedâdlarına değin... Vartir vinti Muhtar Agob... kîbel-i şer'îden vasî nasb ve ta'yîn olundukda... Şühûdü'l-hâl: Tokatlıoğlu Bidros veled-i Serkis, Makdis Aruş veled-i Kileci Maksud, Muhtar-ı evvel Apram veled-i Agob. UŞS, 219/225-354.

³⁴⁸ UŞS, 221/203-738.

³⁴⁹ Mills, *Hafızanın Sokakları İstanbul'da Peyzaj, Hoşgörü ve Ulusal Kimlik*, 121.

³⁵⁰ UŞS, 221/203-738.

³⁵¹ UŞS, 221/468-179.

³⁵² UŞS, 222/158-265.

³⁵³ UŞS, 223/88-61.

³⁵⁴ UŞS, 219/209-334.

³⁵⁵ UŞS, 218/176-98.

³⁵⁶ UŞS, 221/439-106.

³⁵⁷ UŞS, 206/246-774.

³⁵⁸ UŞS, 218/183-111.

³⁵⁹ UŞS, 222/19-33, UŞS, 223/211-27, UŞS, 223/73-9.

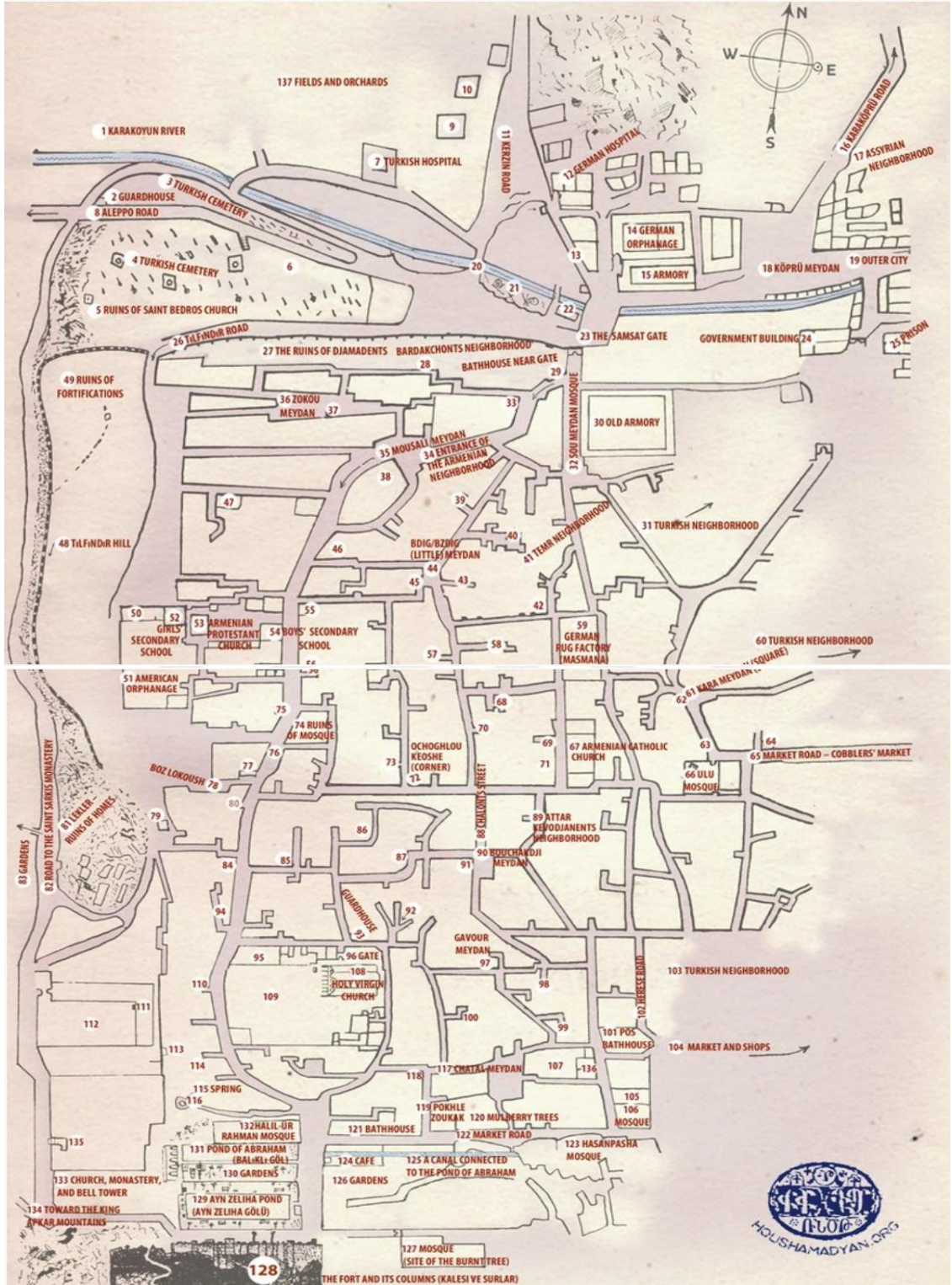
ahâlisinin düşük gelirli olduğuna işaret etmekteydi. Bu çok dinli ve kültürlü mahalle motifi içerisinde, Müslümanlar tarafından uygun görülemeyecek işlerle uğraşan Ermeniler de yaşayabilmişti. Örneğin Meyhaneci Serkis veled-i Agob ile Ohan veled-i Serkis ortaklaşa meyhane işleten mahallenin gayrimüslim sâkinleriydiler.³⁶⁰ 1895 olayları esnasında Meyhaneci Serkis'in evi ve dükkânı yağmalanmış, içindeki eşyalar da çalınmıştı. Yerel idare tarafından dükkân mühürlenmiş ve muhafazaya alındıktan sonra vârislerine teslim edilmişti.³⁶¹ 1896'da ise Meyhaneci Serkis'in çocuklarına vasi tayin edilmesi için mahkemeye başvurulmuştu.³⁶² Ölümünden yaklaşık iki yıl sonra Hafize bint-i Hacı Abuzer isimli bir kadın ise Meyhaneci Serkis'e, kendisine halı almak üzere 493 kuruş verdiği iddiası ile ortaya çıkmış ve meyhanecinin terekesinden bu meblağı talep etmişti. Hafize Hanım'ın şahitlerinden biri Müslüman iken diğeri Süryanî milletinden Allahverdi bin Serkis'in olması ilginçtir. Müslüman kadınların kendi elbiselerini dahi satın almalarının ayıp sayıldığı bu dönemde Hafize Hanım'ın, Meyhane işleten bir Ermenî'ye, kendisine halı alması için para vermesinin yanında, mahkemede kendisine şahitlik edenin bir Süryanî olması da toplumsal ilişkiler açısından pek de alışık olunmayan bir durumdu.

³⁶⁰ UŞS, 227/38-501 H. 11 Şevvâl 1303 (M. 13 Temmuz 1886).

³⁶¹ UŞS, 216/374-923.

³⁶² UŞS, 218/139-31.

Şekil.2. Osmanlı Son Dönemi Urfa Ermenilerinin İkamet Alanları.

Kaynak: Carlos Bedrossian, "Urfa's Last Stand 1915" *Armenian Tigranakert/Diarbekir and Edessa/Urfa*, (Ed. Richard G. Hovannisian), 467-519. California: Mazda Publishers, 2006;

<https://www.houshamadyan.org/mapottomanempire/vilavetaleppo/ourfa.html>.

1.1.4. Meskenler ve Sâkinler

Tanzimat dönemi olarak adlandırılan (1839-1876) dönemde merkezi iktidarın paylaşıldığı devlet mekanizması genişlerken, hukuk, vergi sistemi, eğitim gibi birçok toplumsal sahadaki dönüşüm ve Avrupa ülkeleriyle artan münasebetler, mimarlık pratiklerini de kapsayan Osmanlı toplumsal hayatı üzerinde farklı etkiler yaratmıştı.³⁶³ Devlet ve toplum için bir siyasî reformlar çağı olan bu yüzyıldaki modern şehirleşme faaliyetleri,³⁶⁴ Urfa'nın görünümünde de önemli değişiklikler sağlamıştı. Yüzyılın başında kazadan geçen Buckingham'a göre, meskenlerin tümü taştan yapılmış ve Halep evlerine benzer süslemeliydi. Evlerin sokağa açılan kapıları küçük iken, içyapısı İslâmî anlayış içerisinde, haremlik ve selamlık olarak iki bölüme ayrılmıştı.³⁶⁵ İslâmî anlayışın yansıması mekânsal bölünmeler (haremlik/selamlık), doğal olarak kazanın gayrimüslim hanelerinde görülmez. Ancak bu durum gayrimüslimlerde hane mahremiyetine önem verilmediği anlamına gelmez. Mesela kadının etkinlikleri giriş katında olduğu için, kazanın her yerindeki Müslim/gayrimüslim hanelerinde, alt katlar penceresiz ya da çok az pencereli, dolu bir görünüme sahiptir.³⁶⁶ Mahremiyet ile birlikte güvenlik kaygısı da insanları bu tip bir inşa modeline sevk etmiş olmalıdır. İçeride doğru, hayatlı (avlulu) ve ekserî bir ikinci katı bulunan evler³⁶⁷ Müslüman yapılarında olduğu gibi gayrimüslim meskenlerinin de göze çarpan özelliklerindedir. Bu haneler içerisinde kaç ailenin yaşamış olduğunu tespit etmek mümkün olmadığından, her hanede karı-koca ve çocuklardan oluşan çekirdek aile biriminin yaşadığı varsayılmaktadır. Zirâ hane büyüklüğü nedir, kaç kişiden oluşur, burada kesin mutabakata ulaşılmış bir rakam yoktur.³⁶⁸ 129 gayrimüslim terekesine dayanarak, kazada anne-baba ve çocuklardan müteşekkil hanelerde ortalama Müslüman nüfus 5 kişi, gayrimüslimlerde ise 5 ile 6 kişi yaşadığı düşünülmektedir.³⁶⁹ Ancak ifade edildiği gibi bir hane içerisinde kaç ailenin yaşadığını belirleyebilmek, en azından mevcut

³⁶³ Göksun Akyürek, *Bilgiyi Yeniden İnşaa Etmek - Tanzimat Döneminde Mimarlık, Bilgi ve İktidar*, (Ankara: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2011), 1.

³⁶⁴ Kaygalak, *Kapitalizmin Taşrası 16. Yüzyıldan 19. Yüzyıla Bursa'da Toplumsal Süreçler ve Mekansal Değişim*, 169.

³⁶⁵ Buckingham, *Travels in Mesopotamia*, 79; Şahinalp, *Şanlıurfa Şehrinin Kuruluş ve Gelişmesi*, 146; Taş, *Kadı Sicillerine Göre XIX. Asrın İkinci Yarısında Urfa'da Sosyal Hayat*, 148.

³⁶⁶ Doğan Kuban, *Türk İslâm Sanatı Üzerine Denemeler*, (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1982), 198.

³⁶⁷ Uğur, "Şehir ve Şehirleşme", 310.

³⁶⁸ Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile*, 3.

³⁶⁹ Taş, *Kadı Sicillerine Göre XIX. Asrın İkinci Yarısında Urfa'da Sosyal Hayat*, 143-144.

kaynaklar ışığında zor görünmektedir. Hans-Lukas Kieser Urfa'nın Ermenî mahallesinde yaşayan büyük evlerin sâkinlerinin genelde aynı aileden olup, üç kuşağı ataerkil bir düzende birlikte yaşadıklarını ifade etmektedir.³⁷⁰ Ancak burada bu tip ailelerin “büyük evlerde” yaşayan aileleri kapsadığını belirtmek gerekir. Aynı aileden kardeşler evlendikten sonra hane içerisinde yaşamaya devam edebilirken, ekonomik durumu iyi olan Bedrossian ailesinin üyeleri Nshan ve Aghajan kardeşler gibi evlendikten sonra evlerini ayıranlar da olmuştur.³⁷¹ Varlıklı ailelerin sayısı çok fazla değildi. Her gayrimüslim hanedeki mükelleflerden alınan cizye vergi kategorilerine bakılırsa yüzyılın ortalarında kazanın gayrimüslim ahâlisi ekseriyetle orta ve düşük gelirliydi.

Tablo.1. 1842-1848 Arası Gelir Dağılımına Göre Cizye Mükellefleri

Yıl	ednâ	evsat	a'lâ
1842	1023	1029	46
1843	1034	1022	41
1844	1152	970	40
1845	953	1337	39
1847	1072	968	27
1848	1426	851	20

Sıcak ikliminden dolayı avululu yapıların yanı sıra dar, gölgeli sokak, üstü kapalı pazar yeri, çeşme ve su yolu İslâm kentinin iklime bağlı vasıflarından ileri gelmekteydi.³⁷² XIX. yüzyılın ortalarında Urfa'yı ziyaret eden J. P. Fletcher'a göre Urfa evleri pencerelerle dolu beyaz taştan inşa edilmişti.³⁷³ Evlerin birbirine bitişik olması miraslar, satışlar ve paylaşımlar sonucu hane sınırlarının sıklıkla değiştiğine

³⁷⁰ Kieser, *İskalanmış Barış, (Doğu Vilâyetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938)*, 138.

³⁷¹ Ohannesian, *Autobiography And Recollection Bedros Der Bedrossian Ourfatzi*, 3.

³⁷² Zahide Akkoyunlu, *Geleneksel Urfa Evlerinin Mimari Özellikleri*, (Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 1988), 16.

³⁷³ Fletcher, *Notes From Nineveh And Travels In Mesopotamia, Assyria, And Syria*, 346.

neden olmaktadır.³⁷⁴ Gayrimüslim haneleri içerisinde de bu tür sınırsal değişimler ve problemler yaşandığı, beraber kullanılan hanenin çıkarlarına ters düşen durumlarda³⁷⁵ ise doğrudan kadıya başvurulduğu görülmektedir. Böyle durumlarda mahkeme tarafından bir keşif heyeti tayin edilir, bahis mevzuu hanede taraflar bir araya gelirdi. Mesela 1880’li yılların başında belediye azalarından Mimar Haçir, mahkeme azasından Kivork Ağa davalı hanelerde incelemede bulunurken, Kâtip Salih Efendi ise tespitleri kayıt altına alırdı.³⁷⁶ Bu heyet içerisinde bazen mahalle muhtarları ve papazlar da yer almaktaydı.³⁷⁷

Taraflar arasındaki satışlarda ya da evin durumu ve fiyatının tespitinde *heyet-i hazıra-i mühendise*³⁷⁸ ile beraber söz konusu menzilde taraflar bir araya gelerek anlaşma sağlar, böylece daha sonra yaşanacak çatışmaların önüne geçilirdi. 1876’da, Telfutur mahallesinde Makdis Karabet veled-i Agob ile Hamamcı Aruş veled-i Agob’un müştereken kullandıkları hanede bu minvalde bir problem yaşanmıştı. Hamamcı Aruş, Karabet’e ait odanın duvarı üzerine yeni bir oda inşa edince taraflar mahkemelik olmuştu. Keşif amacıyla mahkeme; Kâtib Mahmud Efendi, Muhzır Hacı Halil, mimar hülefasından Haçir veled-i Agob, Dervişoğlu veled-i Kivork, Ümid veled-i Agob, Makdis Agob veled-i Mesrof’tan oluşan bir tahkik heyeti tayin etti. Heyet yeni inşa edilmiş taraftan *yarım zirâ*³⁷⁹ *arzından ve beş zirâ’ solundan*, duvarın kaldırılmasına dair kararını mahkemeye bildirdi.³⁸⁰ Böylece problem hukuken çözüme kavuşmuştu. Görüldüğü üzere Urfa’daki yapı bilgisine sahip ustalar ve mimarlar genellikle Ermenîler’den oluşmaktaydı.³⁸¹ Ermenîlerin yanı sıra Süryanî mimarlar da bulunmaktaydı. 1902’ye geldiğinde yapı iş kolunun hâlâ gayrimüslimlerin tekelinde olduğu görülmektedir. İmam Kulu (Kolu) mahalleli Süryanî Mimar Hanna veled-i Taşçı Bogos,³⁸² Haseki mahallesinden belediye taşçı ustası Kivo veled-i Mıgırđıç,

³⁷⁴ Jean-Louis Huat, vd., *Kentlerin Doğusu*, Çev. Ali Bektaş Girgin, (Ankara: İmge Kitapevi, 2000), 266.

³⁷⁵ Alen Duben, *Kent, Aile, Tarih*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2012), 114.

³⁷⁶ UŞS, 208/44-573.

³⁷⁷ UŞS, 220/407-1204.

³⁷⁸ UŞS, 208/46-579 H. 3 Muharrem 1297 (M.17 Aralık 1879).

³⁷⁹ Zirâ’: 1. İnsanın dirseğinden orta parmağının ucuna dek olan tül, arşın. 2. Yirmi dört parmağa münkasım olan arşın; zirâ’ mi’ mârı, zirâ’ a’şarı = metre; Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, 648.

³⁸⁰ UŞS, 210/5-116.

³⁸¹ XVIII. yüzyılda yaşamış Ermenî İstepannos (Panos) adlı kişinin Urfa’da beş cami inşa ettiği iddia edilir; Kevork Pamukciyan, *Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar - III Zamanlar, Mekânlar, İnsanlar*, (İstanbul, Aras Yayıncılık, 2003), 164.

³⁸² UŞS, 227/168-127.

Bıçakçı sâkini mimar ustalarından İzakil veled-i Serkis ve Karabit veled-i Asadur,³⁸³ belediye mimarlarından Nersis veled-i Haçir³⁸⁴ şehrin yapı bilgisine sahip kişileri olarak karşımıza çıkmaktadırlar.

Kadı sicillerinde, ev alım-satım ve miras davalarını kapsayan kayıtlarda ikamet örüntülerine ilişkin veriler³⁸⁵ bir gayrimüslim hanesindeki yapı bölümlerini tespit etmeye imkân vermektedir. Döneme has yapı terminolojisinin kullanıldığı bu vesikalar, evlerin oda sayıları ve isimleri, genişlikleri ve yüksekleri hakkında ayrıntılı bilgiler sunmaktadır. Anlaşıldığına göre orta gelirli bir gayrimüslim evinde; avluda bir tuvalet, bir mutfak, zir-i zemin ve en az iki tane büyük ve küçük oda bulunmaktadır. Ayrıca bu hanelerin ekserisinde bir eyvanın³⁸⁶ bulunuşu dikkat çekmektedir. Yine fevkanî³⁸⁷ şeklinde ifade edilen bir ikinci kat birçok gayrimüslim evinin özellikleri arasındadır. Ancak ekonomik durumu iyi olan Bedrossian ailesine ait 10 odalı gayrimüslim evleri de mevcuttur.³⁸⁸ Oymalı mermer sütunlar, kapı ve panjurlarda güzel oyma ahşap işleri³⁸⁹ bulunan gayrimüslim evlerinin olduğu da bilinmektedir. Bu evlerin odalarının yönleri şark-garb ve şimâl-kıble cihetine nâzır³⁹⁰ oluşlarına göre tarif edilmekteydiler. Satış hüccetlerinde *tahtanî* tek katı ifade ederken, *fevkanî* olarak ifade edilen yapıda ise en azından bir üst katın olduğuna işaret edilmekteydi.³⁹¹ Burada sözünü ettiğimiz ev mimarisi, evin insanların bütün şehir ile ilişkilerini, üretim gayretlerini, tasavvurlarını, ibadetlerini çerçeveleyen bir yaşam alanını tasvir etmektedir.³⁹²

Evin bir bölümünün satımı ya da kiraya verilmesiyle ortaya çıkan, bir haneyi birden çok ailenin kullanımı durumunda; sokak kapısı, avlu, mutfak, su kuyusu, lavabo gibi alanlar ortak kullanıma açıldığından, *kapudan hakk-ı mürûr, havşdan (avludan)*

³⁸³ UŞS, 215/16-429.

³⁸⁴ UŞS, 219/88/89-134.

³⁸⁵ Duben, *Kent, Aile, Tarih*, 84.

³⁸⁶ UŞS, 204/127-214, UŞS, 205/77-178, UŞS, 205/162-373, UŞS, 205/250-571, UŞS, 210/349-385, UŞS, 210/353-396, UŞS, 213/195-200, UŞS, 214/128-267, UŞS, 220/238-967.

³⁸⁷ UŞS, 205/190-205, UŞS, 210/166-532, UŞS, 220/238-967, UŞS, 221/537-298, UŞS, 228/13-48, UŞS, 228/17-63, UŞS, 228/20-71, UŞS, 228/84-224, UŞS, 228/98-278.

³⁸⁸ Ohannesian, *Autobiography And Recollection Bedros Der Bedrossian Ourfatzi*, 3.

³⁸⁹ Harris, Harris, *Ermeni Mektupları 1896-1897*, 61.

³⁹⁰ UŞS, 208/282-83.

³⁹¹ Behar, *Bir Mahallenin Doğumu ve Ölümü (1494-2008) - Osmanlı İstanbulu'nda Kasap İlyas Mahallesi*, 75.

³⁹² Turgut Cansever, *Osmanlı Şehri*, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2010), 132.

kadrince hisse,³⁹³ *su kuyusundan hakk-ı şürb ve mutfaktan hakk-ı tabh*³⁹⁴ şeklindeki ifade kalıpları, hane kullanımının taraflar arasında belirli kurallara bağlı olduğunu ortaya koymaktadır. Zirâ bu durum; mutfak ve lavobodan öte, kuyudan su içmenin, kapıdan geçişin dahi bir hak meselesi dâhilinde, iki taraf arasında şartlara bağlanışından anlaşılmaktadır. Bu şekildeki yerleşim alanı bize, sâkinlerinin mahremiyet sınırları olan, aynı mekân içerisinde belirli kurallara dâhil bir yaşam alanı sunmaktadır. Buradaki hane sahipleri genellikle akraba olmakta ya da mülk ortaklığı yapmakta olan kişilerdir.³⁹⁵ Evler ya satın alınıyor ya da daha önce aynı hane içerisinde birlikte yaşadığı aileden birinin ölümü ile miras kalıyordu.³⁹⁶

Evler genellikle düz damlı, iki katlı taş evlerin kemerli yüksek pencerelerden oluşmaktaydı.³⁹⁷ Odalar arasında eyvan olarak tarif edilen bölüm, üç taraftan sınırlı, avluya açılan, üstü kapalı mekânlar³⁹⁸ bir çok gayrimüslim yapısında yer almaktaydı. Bedrossian, eyvan olarak adlandırılan evin bu bölümlerinde, yaz aylarında uyumanın çok yaygın olduğunu aktarmaktadır.³⁹⁹ Zir-i zemin olarak adlandırılan, soğuk oldukları için yazın bozulabilecek ürünlerin saklandığı yer altı odaları, iklim koşullarından dolayı Müslüman/gayrimüslim hanelerinde yer alan ortak bölümlerden biriydi. Birçok Ermenî evinin mutfağında tandır bulunmaktaydı. Bu nedenle Ermenîler’de mutfağa *tındırdun* (tandirevi) adı da verilmekteydi. Tandırda ekmek, bedinkeş (tandirin iç çeperine yapıştırılarak pişirilir) yapılırdı. Bunların yanı sıra kurutularak saklanabilen sac ekmeği de tandırlarda yapılmaktaydı.⁴⁰⁰ Bedrossian’ın ifadesine göre; evlerde banyo olmadığından halk hamamları kullanılırdı. Müslüman ve Hristiyan erkekler bu hamamları her gün öğlenden önce kullanmayı tercih ederlerdi. Kadınlar ise hamamları öğlenden sonra kullanmaktaydı. Hem Müslüman hem de Hristiyan kadınlar için hamamlar, yemekler götürülen ve çoğunlukla her seferinde uzun süre vakit geçirilen neşe dolu, usturuplu bir özgürlük ve genç işi eğlentilerin yaşandığı bir yerdi.⁴⁰¹ Ancak

³⁹³ UŞS, 206/618-672, UŞS, 220/250/983.

³⁹⁴ UŞS, 208/356-237.

³⁹⁵ Yunus Uğur, “Mahalle Biyografisine Bir Katkı: Osmanlı Dönemi Edirne’sinden Dört Örnek”, *Şehir ve Toplum* 3, (2015): 68.

³⁹⁶ UŞS, 208/282-83.

³⁹⁷ Kevorkian, Paboudjian, *1915 öncesinde Osmanlı İmparatorluğu’nda Ermeniler*, 330.

³⁹⁸ Kuban, *Türk İslâm Sanatı Üzerine Denemeler*, 203.

³⁹⁹ Ohannesian, *Autobiography And Recollection Bedros Der Bedrossian Ourfatzi*, 1.

⁴⁰⁰ Sonya Taşcıyan, “Urfa - Yemekler”, erişim: 28.05.2018, <http://www.houshamadyan.org/tur/haritalar/halep-vilayeti/urfa/yerel-ozellikler/urfafafoods.html>.

⁴⁰¹ Mansel, *Halep – Suriye’nin Muhteşem Tüccar Şehrinin Yükselişi ve Düşüşü*, 54.

Müslüman ve Hristiyan kadınlar hamamları aynı gün kullanmamaktaydı.⁴⁰² Kadınların hamamları ayrı günlerde kullanımı Müslüman kadınların başka kadınlara karşı tesettürlerine dikkat etmelerinden ileri gelmekteydi.⁴⁰³ Bu zaman paylaşımı 1800'lerin başında şehre uğrayan Buckingham'ın da dikkatini çekmişti. Kazadaki bir hamama giden seyyah, öğleden sonra erkeklerin gitmiş olduğundan bahsederken, hamamların gün doğumundan ikindiye kadar erkeklere, gün batımına kadar da kadınlara açık olduğunu aktarır. Bu durum Urfa'da bir nevi muvazene teşekkül etmişti.⁴⁰⁴ Bir ictimâî nizam çerçevesinde, hamamların kullanımı dahi taraflar arasında bir düzene bağlanmıştı ve neredeyse yüzyıllardır devam ediyordu.

Davalara konu olan ev-alım satımlarında mekânın sadece bir odasının satışa çıkarılması veya kiraya verilmesine dair birçok kayıt tutulmuştu. Yapıların bu şekildeki kullanımı kazanın Müslim/gayrimüslim, her iki toplumu tarafından uygulanan mekânsal bir paylaşım biçimiydi. Yerleşim geleneği içerisinde, bu ikamet birimi haneler çok esnek bir konuma sahipti. Kolaylıkla birbirlerine ilave edilebiliyor veya birbirlerinden yalıtılabiliyordu.⁴⁰⁵ Bu eklemeler veyahut bölünmeler daha çok evden bir üyenin evliliği nihayetinde gerçekleşirken, kullanım anlaşmazlıkları neticesinde de olabilmekteydi. Aynı haneyi birden çok ailenin kullanımı o hanenin sâkinlerinin ekonomik durumuyla da ilişkiliydi. Bu satış ve kullanım şekli kazanın yerleşim düzeninden de kaynaklanıyordu. 1850'lerden itibaren Ruslar'ın Kafkaslar'dan baskısı ile Anadolu içlerine doğru yaşanan göçler Müslüman nüfusunda belirli bir artış sağlamıştı. Köyden kente göçlerin de yaşanması kazanın mevcut fizikî alanını yetersiz kılmıştı. Evlerin her odasının bir aileye satılacak veya kiraya verilecek şekilde kullanılması;⁴⁰⁶ bir arada yaşama düşüncesinin yanı sıra artan nüfusun ve ekonomik sıkıntıların da bir sonucuydu.

⁴⁰² Ohannesian, *Autobiography And Recollection Bedros Der Bedrossian Ourfatzi*, 8.

⁴⁰³ "Mümin kadınlara söyle ki... Zinet takılan yerlerini kocaları, babaları, kocalarının babaları, oğulları, üvey oğulları, erkek kardeşleri, erkek kardeşlerinin oğulları, kız kardeşlerinin oğulları, kadınları, ellerinin altında bulunanlar (köleler) dışında kimseye göstermesinler", Nur Sûresi, 24/31.

⁴⁰⁴ Ahmet Hamdi Tanpınar, *Beş Şehir*, (İstanbul: Dergah Yayınları, 2016), 38.

⁴⁰⁵ Duben, *Kent, Aile, Tarih*, 113.

⁴⁰⁶ Kaygalak, *Kapitalizmin Taşrası 16. Yüzyıldan 19. Yüzyıla Bursa'da Toplumsal Süreçler ve Mekansal Değişim*, 44.

1.2. Urfa’da Gayrimüslim Mabetleri

XIX. yüzyılın başlarında devletin tebaasına bakışı, Sultan II. Mahmud’un (1808-1839) vurgusuyla; “Ben tebaamın Müslümanını câmide, Hristiyanını kilisede, Musevisini de havrada fark ederim, aralarında başka bir fark yoktur”⁴⁰⁷ şeklindeki veciz ifadelerinde yatmaktaydı. Fakat Padişahın bu söylemi, gayrimüslim tebaaya yönelik Batı ve Rusya’dan gelen baskının önüne geçememişti. Tanzimat ve Islahat Fermanları ile gayrimüslim tebaaya matûf imtiyazlar daha da arttırılmıştı. Özellikle 1856 Islahat Fermanı ile gayrimüslim Osmanlılar’ın yapı faaliyetlerine büyük oranda serbestlik tanınmış, fermanın 11. 13. ve 14. maddeleri, Osmanlı Devleti topraklarında gayrimüslimlere ait yapıları tamir ve inşa etme konusundaki bürokratik engelleri kaldırmıştı.⁴⁰⁸ Aslında fermanın ilanından önce, 25 Haziran 1853’te Sultan Abdülmecid’in Katolik, Rum, Protestan ve Yahudî milletlerine ilişkin emirlerini içeren fermanlar Urfa Kadılığına kadar ulaşmıştı. Fermanlarda adı geçen milletlerin, *ötedenberi olagelen ayin ve umûr-ı ruhanîyelerinde*, istisnasız rahatlık gösterilmesi emredilmişti. Gelen emirde, evvelden ihsan buyrulmuş ruhaniyeye mahsûs imtiyazlar ve Osmanlı sınırlarındaki kilise ve manastırlarıyla onlara bağlı gelirler ve çeşitli emlak ve ibadetgâhlara mahsûs hukukun korunmasına da işaret edilmişti. Ayrıca rahiplere mahsûs muafiyetin, hukukun ve metropolitlerin eski şartlarını kapsayan berâtlarındaki imtiyazların korunması tenbihlenmişti. Eğer aykırı hareket eden olursa padişahın gazabına mazhar olacaktı.⁴⁰⁹ Bu imtiyazlar diğer Osmanlı şehirlerinde olduğu gibi Urfa gayrimüslimleri üzerinde de bir olumlu hava yaratmış olacak ki, Hristiyan sâkinlerin ilk teşebbüsü mevcut kiliseleri onarma ve yeni kiliseler inşa etmek olmuştu. Salnamelerden kazadaki gayrimüslim mabet sayılarına ulaşılsa da yıllara göre ani düşüş ve yükselişler bu verilere ihtiyatla yaklaşılmasını gerektirmektedir. Örneğin 1873/1874’te kazada 7 kilise ve 1 manastır⁴¹⁰ olduğu görülürken, 1885-86’da sadece 4 kilisenin⁴¹¹ mevcut olduğu görülür. Halbuki tanınmış imtiyazlar sayesinde geçen on yıllık süreçte bir artış olması gerekmektedir. 1889/1890’da ise kazada 10 kilise⁴¹²

⁴⁰⁷ Reşat Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, 4. Baskı, (Ankara: TTK Yayınları, 2010), 100.

⁴⁰⁸ Kenan Sağ, “Haydarpaşa İngiliz Mezarlığı”, *Geç Osmanlı Döneminde Sanat Mimarlık ve Kültür Karşılaşmaları*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2016), 93-95.

⁴⁰⁹ UŞS, 205/16-23, UŞS, 205/17-24-25, UŞS, 205/18-26.

⁴¹⁰ H. 1290 Tarihli HVS, 135.

⁴¹¹ H. 1303 Tarihli HVS, 209.

⁴¹² H. 1307 Tarihli HVS, 176.

bulunurken, bu sayının 1890-91'de 8'e⁴¹³ düştüğü görülür. 1894-95'te ise 14 kilise, 1 manastır ve ilk defa 1 havranın olduğu kayıtlara geçirilmiştir.⁴¹⁴ Verilerdeki bu tutarsızlıkların, merkez ile yerel arasındaki yetersiz iletişimden kaynaklandığı düşünülmektedir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla 1880-1910 arasında, daimi surette faal olan kiliseler; Telfutur mahallesinde bulunan Kenîsâ-i Kebîr (Meryem Ana Kilisesi), şehrin batı kesiminde, sur dışında bulunan Surp Sarkis Manastırı (Hıdır İlyas Manastırı), yine Telfutur mahallesinde yer alan On İki Havari Kilisesi (Fırfırlı Kilise), Haseki mahallesindeki Protestan Kilisesi, Babü'l-emir mahallesindeki Aziz Petrus ve Aziz Paulus Kilisesi (Reji Kilisesi), şehrin doğu kapısının dışında yer alan Aziz Sergius Kilisesi/Aziz Şem'un Kilisesi (Aziz Circis Kilisesi) ve Yahudî mahallesinde bulunan Yahudî mabeti, Nimetullah Bey mahallesindeki Keldanî Kilisesi ve Beykapısı'ndaki Fransiskenlere ait kilise, Osmanlı son döneminde, Urfa'da aktif olarak kullanılan gayrimüslim mabetleriydi. Misyonerlerin desteğiyle bu kiliselerin çoğunda çeşitli aralıklarla tadilatlar yapıldı. En büyüğünden en küçüğüne misyoner cemiyetleri hem üye bakımından hem de yapı bakımından sürekli genişleme seyri içerisinde oldu. Kazada sayıca çok fazla üyesi olmayan Fransiskenler dahi XX. yüzyılın başlarında yapı faaliyetlerine girişmişti. 1903'te Beykapısı'ndaki mabetlerine yaptıkları eklemeler için⁴¹⁵ ruhsat almayı başaramışlardı.⁴¹⁶ Yine sayıca çok az üyesi bulunan Keldanîler bile 1897'den beri Nimetullah Bey mahallesindeki ruhsatsız kiliseleri için 1913'te ruhsat alabilmişlerdi.⁴¹⁷

1.2.1. Kenîsâ-i Kebîr (Meryem Ana Kilisesi)

Kilise Osmanlı kaynaklarında genellikle Kenîsâ-i Kebîr şeklinde yazılmıştır. Piskopos Nona tarafından 457 yılında inşa ettirildiği bilinen Aziz Yahya Kilisesi'nin (Aziz Johannes Prodromos Addai Kilisesi)⁴¹⁸ yerine bu kilisenin inşa edildiği tahmin

⁴¹³ H. 1308 Tarihli HVS, 236.

⁴¹⁴ H. 1310 Tarihli HVS, 255.

⁴¹⁵ BOA, BEO: 2155/161566.

⁴¹⁶ BOA, İ. AZN: 56/29, BOA, 2242/168146.

⁴¹⁷ BOA, İ. AZN: 13/20. (1913) Mülk ev İlyas Efendi tarafından Keldanî cemaatine bağışlanmış olup, 10 bin guruş kıymeti değerindedir. 1897'de Keldanî cemaati murahhası Hori Yusuf Efendi tarafından tesviye olunmuştur. Çıkıntısıyla beraber 42 zira' tul, ve 36 zira' 'arz ve zeminden sakfına kadar sekiz zira' sekiz parmak irtifaında, koridor kısmı zeminden sakfına kadar 6 zira' sekiz parmak olarak kargir bir hanedir. 7 aded oda ve 8 kapı ve 12 pencere ve üst katında 2 oda ile 2 kapı ve 5 pencere bulunmaktadır.

⁴¹⁸ Edessa'yı Hristiyanlığa kazandırmış olan Addai'nin kemikleri başlangıçta gömülmüş olduğu süslü kraliyet mezarından alınarak bu kilisenin içine yerleştirilmiştir. 496-97'de söylendiğine göre Bizanslı vali davaları çözüme kavuşturmak için ve ezilenlere yapılan haksızlıkları gidermek üzere Aziz

edilmektedir. “Kilisenin mozaikten yapılmış kubbeleri, Kudüs’teki el-Aksa Câmî onun yerini alıncaya kadar dünyanın üç harikasından biriydi⁴¹⁹ şeklinde El-Makdisî’nin bahsettiği mabetin bu kilisenin yerindeki eski Ermenî mabeti olduğu düşünülmektedir.

Bulunduğu mahalleye adını verdiğinden Osmanlı kaynaklarında genellikle Kenîsâ-i Kebîr şeklinde geçmektedir. Kilise Ermenîler tarafından ise Surp Astvadzadzin Katedrali olarak adlandırılmaktaydı.⁴²⁰ Ermenî geleneğine göre “Asdvadzadzin”, Meryem Ana’nın gökyüzüne yükseliş bayramı olarak ifade edilmektedir. Bu bayram Ermenî Apostolik inancının beş mühim kutlamalarından biridir.⁴²¹ Bu bayramda tanrıya minnettarlığın bir nişanesi olarak çeşitli meyveler sunulmaktadır. Üzümü kutsayan çok az kilise varken bunlardan biri Ermenî Apostolik Kilisesi’dir. Pagan inancına münhasır bu ritüel Ağustos ortalarında kutlanmaktadır.⁴²² Geleneğe İsa ve üzüm birleştirilerek, Meryem Ana ile üzüm okuma bayramı arasında bir bağ kuruluyor. Günümüzde bu ilişki Ermenîler tarafından şu şekilde açıklanmaktadır:

“Meryem Ana, rahminin meyvesi olarak bize Mesih’i verdi. Tufan’dan önce Nuh asma ekıyor, şarap yapıyor. İsa son akşam yemeğinde, şarabı “Bu benim kanımdır” diyerek kutsuyor. Öyleyse üzüm, Mesih’in kendini benzettiği sembollerden biri. Diyor ki, “Ben asmayım, sizler dallarınımsınız; bende kalırsanız meyve verirsiniz.” Mistik anlamda, asma Mesih’in bedeni ve biz Hristiyanlar da dallarıyız; onun üzerinde meyve vermemiz, İsa Mesih’le beraber olmamıza bağlıdır.”⁴²³

Meryem Ana, üzüm ve asma yaprağı Ermenî Apostolik Kilisesi içerisinde köklü bir geleneğin sembolleridir. 1890’larda Ermenîce bir gazetede, Urfa’da bir evin zemininde bulunan mozaikte, Hz. İsa’nın resmi ve etrafında üzüm ve asma

Addai’nin Kilisesi diye de adlandırılan Aziz Yahya Kilisesine başkanlık etmiştir; Ekinci, *Ortaçağda Urfa – Efsane, Tarih, İnanç, İlim ve Felsefe*, 291; Segal, *Edessa (Urfa) Kutsal Şehir*, 240-241.

⁴¹⁹ Segal, *Edessa (Urfa) Kutsal Şehir*, 275.

⁴²⁰ Kevorkian, Paboudjian, *1915 öncesinde Osmanlı İmparatorluğu’nda Ermeniler*, 330.

⁴²¹ Aren Dadıroğlu, “Asdvadzadzin kutlu, üzüm bereketli olsun”, eşiim: 26.06.2018, <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/7791/asdvadzadzin-kutlu-uzum-bereketli-olsun>.

⁴²² Ergün Laflı, “Antik Hellen ve Roma Dönemlerinde Anadolu’da Bağcılık ve Şarapçılık”, *Üzümün Akdeniz’deki Yolculuğu Konferans Bildirileri*, (İzmir: İzmir Akdeniz Akademisi Yayınları, 2017), 38.

⁴²³ Dadıroğlu, “Asdvadzadzin kutlu, üzüm bereketli olsun” <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/7791/asdvadzadzin-kutlu-uzum-bereketli-olsun>.

yapraklarının⁴²⁴ olduğu arkeolojik bulgular bu inanın çok eskilere dayandığına işaret etmektedir. Bu açıdan Ermenilerin yaşadığı yerlerdeki kiliselere verilen genel isimlerden birinin Surp Asdvadzadzin oluşunu, buna inanişına bağlamak gerekir. Zaten XIX. yüzyıl Osmanlı kaynaklarının bir kısmında da kilisenin Meryem Ana Kilisesi olarak tesmiye olunduğu görülmektedir.⁴²⁵ Biri 3 Haziran 679’da diğeri ise 718’de olmak üzere iki kere depremde yıkılmış olan kazadaki Hristiyan kiliselerinden⁴²⁶ birinin Osmanlı kaynaklarındaki Kenîsâ-i Kebîr’in yerindeki eski kilise olduğu düşünülmektedir.

Her iki kiliseyi de Emevi Halifesi Muaviye’nin onardığı bilinmektedir (r. 660-680).⁴²⁷ 1670 dolaylarında mabet yenilenmiş ve giriş üzerindeki kitabesinde “Allah’a şükür (...) Apkar’dan kalma Asdvadzadzin Kilisesi yenilendi (...)” şeklinde bir yazı yazılmıştı. 1841’de Piskopos Harutyun Kabbeciyan (1785-1848) kilisenin yanına bir okul ve piskoposluk merkezini inşa ettirmiştir.⁴²⁸ O dönem kilisenin içinde kadınlar için ayrı bölümün yer aldığı bilinmektedir. Sunağın yakınındaki gümüş çerçeve içindeki “Kutsal Bakire ve Çocuk” resminin bir Hristiyan azizi olan St. Thaddeus tarafından boyanmış olduğuna inanılmaktadır.⁴²⁹ Kilise, Sultan Abdülmecid’den izin alınarak 1845’te yıkılmış, eski temel üzerine yeni bir kilise Mimar Harab (Hayrabad) tarafından inşa edilmiştir.⁴³⁰ Kilise, oldukça sağlam bir duvara sahip olup, içerisinde mezarlığı bulunan geniş avlu ile çevrelenmekteydi. Kapısı demir çubuklardan yapılmış, yüksek pencereleri ise erişimi zorlaştırmaktaydı.⁴³¹ Kilisenin yanında murahhashane, mektep ve kitapçı bulunmaktaydı. 1895 Ermenî İsyancıları esnasında zarar gören kilise için 1898’de tamirine ruhsat talep edince,⁴³² tadilatın mevcut halin üzerine yapılmasına karar verildi. Kilise, aslî hali değiştirilmeden, ayin yapılabilecek surette tamir edilecekti.⁴³³ 53.393 kuruşluk tadilat tutarının bir kısmı servet

⁴²⁴ BOA, MF.MKT: 132/43.

⁴²⁵ BOA, BEO: 1189/89137/ H. 16 Rebîü’l-ahir 1316 (M. 3 Eylül 1898).

⁴²⁶ Honigman, “Urfa”, 13: 53.

⁴²⁷ Guidetti, “The Byzantine Heritage in the Dār al-Islām: Churches and Mosques in al-Ruha between the Sixth and Twelfth Centuries”, 2.

⁴²⁸ Vahe Taşçıyan, “Urfa Kilise, Manastır ve Ziyaret Yerleri”, erişim: 30.06.2018. <http://www.houshamadyan.org/tur/haritalar/halep-vilayeti/urfa/din/kiliseler.html>.

⁴²⁹ Badger, *The Nestorians and Their Rituals: with the Narrative V. I*, 324.

⁴³⁰ Taşçıyan, “Urfa Kilise, Manastır ve Ziyaret Yerleri”, <http://www.houshamadyan.org/tur/haritalar/halep-vilayeti/urfa/din/kiliseler.html>, 30.06.2018.

⁴³¹ Knadjian, *The Eternal Struggle: A Word Picture of Armenia’s Fight for Freedom*, 150.

⁴³² BOA, BEO: 1189/89137.

⁴³³ BOA, A{DVNSKLS.d: 3/147 (622/664).

sahiplerinden nakit olarak, bir kısmı bizzat tadilatla çalışacaklardan hizmet karşılığında, geri kalan kısmı ise halktan yardım talep edilerek karşılanmıştı.⁴³⁴

Hristiyanlara ait murahhashanenin⁴³⁵ burada bulunmasının yanında kilise,⁴³⁶ seçkinlerin toplanma yeri ve karar alma merkezleriydi. Ortaçağ'da dahi burası davaların çözüme kavuşturulduğu bir mahkeme görevi görmüştü.⁴³⁷ XIX. yüzyılda davalar Ermenî milleti murahhasının sâkin olduğu murahhashane odasında görülmekteydi. Taraflar burada bir araya gelmekte ve cemaat içi muhâkemeler burada yapılmaktaydı.⁴³⁸ Bu yüzden kilise, dinî ve idarî misyonundan öte hukukî bir konuma da sahipti.

En eski Hristiyan kiliselerinden biri olan Ermenî Kilisesi tarih boyunca yalnız Ermenîlerin kilisesi olmuş, başka bir etnik grubu temsil etmemişti. Dolayısıyla Apostolik (Havariyun) Ermenî Kilisesi en eski ve sürekli ulusal kiliselerden biri olarak kabul edilmekteydi. Yani kilise entisite ve din eksenli bir konuma sahipti.⁴³⁹ Bu nedenle Urfa'daki Ermenî Kilisesi'nin dinî törenlerin yanı sıra Ermenî milliyetçiliğinin oluşumunda da önemli bir yeri vardı. Anthony Smith'in vurgusuyla kilise, güçlü bir etnik kimliğin oluşumunda, mit ve sembollerin yayılımında, geleneklerin ve ritüellerin aktarımında bir araç olmuş, toplulukların etnik anlamda bir bilincinin oluşumuna katkı sunmuştu.⁴⁴⁰ Bu bilincin oluşumunda misyoner gruplarının da etkileri çok fazlaydı. 1895 olayları esnasında Ermenîlerin bir kısmı bu kilisede toplanmıştı. Amerikalı Protestan misyoner Corinna Shattuck'a göre 1895 Ermenî olaylarındaki kayıpların 3000'i bu kilisede gerçekleşmişti.⁴⁴¹ 7 Ocak 1896'da Urfa'dan gönderilen bir misyoner mektubuna göre ise kilisede 1.500 kişinin öldüğü tahmin ediliyordu.⁴⁴² Kevorkian ve Paboudjian'a göre ise kilisede ölenlerin sayısı 2.000 kadardı.⁴⁴³ İsyân esnasında kilise ve dolaylarında olaylar yaşanmıştı ama yaşanan kayıplar, misyonerlerin verilerindeki kadar yüksek değildi. Çünkü bu veriler

⁴³⁴ BOA, BEO: 1379/103427.

⁴³⁵ UŞS, 208/40-561; UŞS, 225/111-284.

⁴³⁶ Bkz. Ek.1.

⁴³⁷ Süryanî Mar-Yeşua, *Vakaayi'nâme*, Çev. Mualla Yanmaz, (İstanbul: Şehir Matbaası, 1958), 17.

⁴³⁸ UŞS, 226/486-159 H. 2 Cemâziye'l-evvel 1302 (M. 25 Mart 1885).

⁴³⁹ Özdoğan, vd., *Türkiye'de Ermeniler Cemaat – Birey – Yurttaş*, 46.

⁴⁴⁰ Anthony Smith, *Ulusların Etnik Kökeni*, (Ankara: Dost Kitabevi, 1986), 92; Özdoğan, vd., *Türkiye'de Ermeniler Cemaat – Birey – Yurttaş*, 31.

⁴⁴¹ Peabody, *Corinna Shattuck – Missionary Heroine of Oorfa, (Lives Worth Living)*, 137.

⁴⁴² Bliss, *Turkey and The Armenian Atrocities*, 461.

⁴⁴³ Kevorkian, Paboudjian, *1915 öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler*, 328.

abartılı olduğu kadar, birinin diğerini doğrulamadığı verilerden oluşuyordu. Oysa 29 Aralık 1895 tarihli bir telgrafa göre heyetle olay yerine giden bir binbaşı bu hadisede hayatını kaybedenlerin sayısını 700 veya 800 kişi olarak belirlemişti.⁴⁴⁴ 1915 Urfa Ermenî İsyanı öncesinde rahiplerin kiliselerde, silahlanmaya dönük telkinlerde bulunduğu ve konferanslar verdiği bilinmektedir.⁴⁴⁵ Ermenîlerin isyan hazırlığı ve yönetimi konusunda bir araya geldikleri önemli merkezlerden biri de bu kilise olmuştu. Kilisenin güney ve doğu cephelerindeki pencereler örülerek mazgal haline getirilmişti ve buradan asker üzerine ateş açılmıştı. İsyan hazırlığı olarak bu kilisenin altında kuyular, yer altı depoları, dehlizler, gizli yollar açıp evlerin altından kanallar ile bağlantılar kurulmuştu.⁴⁴⁶ Ermenî tehcirinden sonra yapı uzun dönem atıl kalmış, 1930’larda Sanatlar Ocağı ismi altında faaliyet göstermişti. Bir dönem elektrik santrali olarak kullanılan yapı 1992 yılında Selahaddin Eyyübî Câmi adıyla ibadete açılmıştır.⁴⁴⁷

1.2.2. Surp Sarkis Manastırı (Hıdır İlyas Manastırı)

XVII. yüzyılın ortalarında Urfa’dan geçen Seyyah Tavernier, Aziz Efraim’in⁴⁴⁸ yaptırdığı Hıdır İlyas Kilisesi’nin Ermenîlerin en önemli kilisesi olduğunu ifade etmiştir. Seyyah, kilisede Gregoryen yazısıyla bir İncil’in yer aldığını ve çevresinde birçok Hristiyan mezarının bulunduğunu aktarmaktadır. İki üç lambanın sürekli yandığı bir şapelde, sekiz günde bir ayın tertip edildiğini yine seyyahattan öğrenmekteyiz.⁴⁴⁹ Aslında Surp Sarkis Kilisesi Aziz Sarkis’e adanmıştı ama Müslümanlar’ın saygı ve hoşgörülerini kazanabilmek için genellikle Hıdır İlyas olarak isimlendiriliyordu. Seyyah Badger, 1844’te mabetin içerisinde dikkate değer bir şey olmadığını, düzensiz yerleştirilmiş dört sütun üzerinde duran şapelin altında gizli bir

⁴⁴⁴ BOA, Y.A.HUS: 342/105.

⁴⁴⁵ BOA, HR.SYS: 2883/4-2.

⁴⁴⁶ BOA, HR.SYS: 2883/4-3.

⁴⁴⁷ Cihat Kürkçüoğlu, “Dinî Mekânlar”, *Geçmişten Günümüze Şanlıurfa’da Dini Hayat*, Ed. Yusuf Ziya Keskin, (Ankara: TDV Yayınları, 2011), 153.

⁴⁴⁸ Tarihi kesin olmamakla birlikte miladi 285’te doğduğu ileri sürülür. 303’te doğduğu şehir olan Nusaybin’den ayrılarak Urfa’ya yerleştiği bilinmektedir. IV. Yüzyılın en üretken ruhani yazarlarından biridir. IV. yüzyılın başında Nusaybin’de kurulan akademide eğitim alan Aziz Efraim gibi öğrenciler sayesinde ilim faaliyetleri dünyaya yayılmıştır, Daha geniş bilgiler için bkz. Ahmet Küçük, “Nusaybinli Aziz Yakub ve Nusaybin Şehrinin Manevi Savunması (M.S. 338-350)” *Mukaddime* 5, (2012): 20. Gabriyel Akyüz, *Kilise Ataları Tarafından “Kutsal Ruh’un Kavalı Olarak Adlandırılan Süryani Mor Efram’in Şiirleri*, (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2012), 7. Michel Van Esbroeck, “Ephraem Syrus, Saint”, *Coptic Encyclopedia*, (New York: Macmillan Publishing, 1991), 3:963.

⁴⁴⁹ Jean-Baptiste Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi*, (İstanbul: Kitapyayinevi, 2006), 198.

mağaranın (kaya mezarı) olduğunu aktarır. Ona göre bu mağarada sekiz mezar bulunmaktadır ve bunların en büyüğünde Aziz Efraim yatmaktadır. Süryanî Aziz Efraim mezarının Hıdır İlyas Manastırında olduğu düşüncesi, bu mabeti Süryanîler için değerli kılmaktaydı. Kilise, XIX. yüzyılda Ermenîlerin denetiminde olmaya devam etmişti.⁴⁵⁰ Ermenîler ile Süryanîler arasında kilisenin denetimine dair tartışmalar 1874'e değin devam etmiş, bu yıl içerisinde taraflar kadı huzurunda karşı karşıya gelmişlerdi. Amaçları manastırda bulunan mezarların taraflarına ait olduğuna dair bir *sened-i şer'î* elde edebilmektir. Meclis azasından Hacı Mehmed Efendi ve temyiz-i hukuk mümeyyizanından Hacı Said Ağa ve olaya vukuf olan ahâli-i saire ile manastıra gidilmiş ve bir keşif yapılmıştı. Mağarada Ermenî hattıyla yazılmış Apram Hori namıyla meşhur bir kabrin mevcut olduğu tespit edilmişti. Karar Ermenîler lehine verilse de Süryanîlerin buraya ziyaretine engel olunmamasına karar verilmişti.⁴⁵¹ Aslında Süryanîler defalarca azizin mezarını buradan nakletmeyi denemişlerdi.⁴⁵² Özellikle kilise ve çevresindeki mağara ve mezarlara Süryanîler tarafından müdahale, esasen iki millet arasındaki mezhep kaynaklı bir problemdir.⁴⁵³

1873'te Mimar Sarkis Mesrobyan ve oğlu Taşçı Krikor Mesrobyan tarafından manastırda büyük tadilat yapıldı. Yapı yeniden inşa edilmiş, çatıya da bir kubbe eklenmişti.⁴⁵⁴ Manastır 27 Eylül 1878'de kutsanmış, 1881'de ise başına Apraham Arevyan geçmişti.⁴⁵⁵ Her ne kadar murahhashane Kebîr Kenîsâ'da (Meryem Ana Kilisesi) olsa da Ermenîlerin ruhanî merkezinin Hıdır İlyas Kilisesi olduğu öne sürülmektedir.⁴⁵⁶ Surp Sarkis Yortusu esnasında Urfa Ermenîleri burada bir araya gelirler, dinî merasimler yapılır, kurbanlar verilir, oyunlar ve eğlenceler düzenlenirdi.⁴⁵⁷ Bazen şehre uğrayan seyyahlar için de burada geceler düzenlenirdi. Örneğin seyyah Fletcher ve Badger 1844'te Urfa'dan ayrılmadan önce, Mutran Agop

⁴⁵⁰ UŞS, 204/98-172 H. 15 Ramazan 1264 (M. 15 Ağustos 1848).

⁴⁵¹ UŞS, 213/117-1384 H. 8 Rebîü'l-evvel 1291 (M. 25 Nisan 1874).

⁴⁵² Taşçıyan, "Urfa Kilise, Manastır ve Ziyaret Yerleri", 30.06.2018, <http://www.houshamadyan.org/tur/haritalar/halep-vilayeti/urfa/din/kiliseler.html>,

⁴⁵³ BOA, ŞD: 2416/20; BOA, 2447/31.

⁴⁵⁴ Bkz. Ek.2.

⁴⁵⁵ Taşçıyan, "Urfa Kilise, Manastır ve Ziyaret Yerleri", <http://www.houshamadyan.org/tur/haritalar/halep-vilayeti/urfa/din/kiliseler.html>, 30.06.2018.

⁴⁵⁶ Kevorkian, Paboudjian, *1915 öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler*, 330-332.

⁴⁵⁷ Taşçıyan, "Urfa Kilise, Manastır ve Ziyaret Yerleri", erişim, 30.06.2018. <http://www.houshamadyan.org/tur/haritalar/halep-vilayeti/urfa/din/kiliseler.html>.

ile beraber Ermenî ve Süryanî din adamlarının davet edildiği bir eğlence düzenlenmişti.⁴⁵⁸

1.2.3. On İki Havari Kilisesi (Fırfırlı Kilise)

On İki Havari Kilisesi son dönem Osmanlı Urfası'nın ikinci en büyük kilisesiydi. Eğer bu kilise, Süryanî Mar-Yeşua'nın iddia ettiği Havariler Kilisesi⁴⁵⁹ ise 500'lü yıllarda kilisenin var olduğu anlaşılmaktadır. Tam olarak ne zaman inşa edildiği bilinmeyen kiliseye, 1092'de Van Varak Manastırından getirilen mukaddes haçın yerleştirildiği iddia edilmektedir.⁴⁶⁰ Varak Haçı, Hıristiyanların bir bölümüne göre en değerli kutsal miraslardan sayılmakta ve hakiki haçın bir parçası olduğu düşünülmektedir.⁴⁶¹ Mabetin XVIII. yüzyılın başlarında yapıldığına dair iddialar da bulunmaktadır. Fırfırlı Kilise olarak anılması ise, XX. yüzyılın başlarında üzerinde bulunan rüzgârgülü (fırfır) sebebiyledir.⁴⁶² Taş süsleme açısından zengin kilisenin, özellikle batı cihetinde ve köşe kulelerindeki taş işçiliği dikkate değerdir.⁴⁶³

On İki Havari Kilisesi, özellikle 1890'lardan itibaren Protestanlar açısından bir siyasî merkez konumundadır. Bunun en büyük nedeni Protestan misyonerlerin bu mabetin çevresinde ciddi bir örgütlenme içerisine girmiş olmalarıdır. Bu dönem Amerikan misyonerlerinin ikâmetgahı ile kilise arasında sadece bir duvar bulunmaktadır. 1892-1910 arasında misyon yerleşkesinde sadece Corinna Shattuck'un oturduğu bilinmektedir.⁴⁶⁴ Misyoner Corinna Shattuck'un evinin bu kilise ile yanyana oluşu, Protestanlar ile daha yakın bir temas kurmasına olanak sağlamıştı. Misyon bileşkesinin Protestan kilisesinin hemen yanında teşekkülü de muhtemelen bu düşünceden hareketle olmuştu. Kilise, ibadetin yanı sıra misyonerlerin cemaat üyeleri ile toplanma ve görüşme yeri olarak da kullanılmıştı.⁴⁶⁵ Ermenî vatandaşların 1920'de

⁴⁵⁸ Badger, *The Nestorians and Their Rituals: with the Narrative V. 1*, 348.

⁴⁵⁹ Mar-Yeşua, *Vakaayi'nâme*, 25.

⁴⁶⁰ Mateos, *Urfalı Mateos Vakayi-Namesi ve Papaz Grigor'un Zeyli*, 177; İkinci, "Urfa'da Yahudilik ve Hristiyanlık", 79.

⁴⁶¹ İkinci, "Urfa'da Yahudilik ve Hristiyanlık", 79; Işın Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi, (1098-1118) I*, 2. Baskı, (Ankara: TTK Yayınları, 2013), 33.

⁴⁶² Kürkçüoğlu, "Dinî Mekânlar", 152.

⁴⁶³ Kürkçüoğlu, "Dinî Mekânlar", 151; Ayrıca bkz. Ek.3.

⁴⁶⁴ Knadjian, *The Eternal Struggle: A Word Picture of Armenia's Fight for Freedom*, 149.

⁴⁶⁵ Harris, Harris, *Ermeni Mektupları 1896-1897*, 85.

Urfa'dan göçlerinin akabinde bir müddet cezaevi olarak kullanılan yapı, 1956'da câmiye çevrilmişti.⁴⁶⁶

1.2.4. Haseki Mahallesi Protestan Kilisesi

Urfa'da Protestanlara ait kiliselerin artışı XIX. yüzyılın ikinci yarısında hız kazanmıştı. Protestan misyonerlere ait ilk yüksekokul (Mission High School) 1840'ta Boğaziçi/Bebek'te açılmıştı. Hareketin ilk on yılında organize edilen kilise faaliyet sahası içerisinde Urfa ve çevresi de bulunmaktaydı.⁴⁶⁷ İlk faaliyetler İngiliz misyonerler tarafından Ermenîce harfli Türkçe hazırlanmış İncil nüshalarının kazada dağıtılması ile başladı. Kitab-ı Mukaddesleri ilk olarak Urfa'ya getiren Urfa'nın yerlilerinden Kunduracı Giragos olmuştu.⁴⁶⁸ Bu tarihlerden itibaren kazadaki Ermenîler arasında Protestanlığa karşı tedricen bir eğilim gözlenmektedir. Zira dönemin misyonerlerinin Urfa mektuplarında bir "Protestan Uyanışı"ndan bahsedilmektedir.⁴⁶⁹ 1850'lilere gelindiğinde Urfa'daki Ermenî sâkinler arasında, tüm imparatorlukta olduğu gibi Ermenîler arasında harekete geçirilmiş bir sorgulama ruhu devam ediyordu.⁴⁷⁰ Nihayetinde Protestanlara ait Evangelikal kilise 1855'te kuruldu. 1857'de kilisenin dokuz üyesi bulunmaktaydı.⁴⁷¹ Islahat Fermanı'nda zikredilen cemaatlere ait kilise, okul, hastane ve mezarlık gibi yerlerin tamirine zorluk çıkarılmamasına⁴⁷² yönelik madde, imparatorluğun tüm şehirlerinde olduğu gibi Urfa'da da dinî mabetlerin sayısında artış sağlarken, mevcut yapıların tamir edilmesine olanak sağlamıştı. 1864'te kazada bir Protestan şapeli inşa edilmiş, büyük bir Protestan Kilisesi ise II. Abdülhamid zamanında yapılabilmişti. 1864 yılında inşa edilen Protestan şapeli, cemaatin takriben 800 kişiye ulaşmasıyla yeterli gelmeyince 1875'te genişletilmişti.⁴⁷³ Bahsi geçen kilisenin günümüzdeki On İki Havari Kilisesi

⁴⁶⁶ Kürkcüoğlu, "Dinî Mekânlar", 151.

⁴⁶⁷ Leon Arpee, *A History of Amerina Christianity*, (New Jersey: Princeton University Press, 1946), 269-270.

⁴⁶⁸ Frank A. Stone, *Sömürgeciliğin Hasat Mevsimi Anadolu'da Amerikan Misyoner Okulları*, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2011), 178-179; Alan, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Amerikan Protestan Okulları*, 265.

⁴⁶⁹ Kieser, *Iskalanmış Barış*, (*Doğu Vilâyetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938*), 137-138.

⁴⁷⁰ The Missionary Herald, XLVI, Boston: 1850, 6.

⁴⁷¹ The Missionary Herald, LIII, Boston: 1857, 132.

⁴⁷² Azmi Özcan, "Islahat Fermanı ve Din Hürriyetinin Sınırları", *Osmanlı Devleti'nde Din ve Vicdan Hürriyeti*, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2000), 109.

⁴⁷³ Kieser, *Iskalanmış Barış*, (*Doğu Vilâyetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938*) 139.

(Fırfırlı Kilise) olmadığını belirtmek gerekir. Zirâ genişletilen ve eklemeler yapılan kilisenin Haseki mahallesinde bulunan Protestan mabeti olduğu anlaşılmaktadır. Üye sayısının 1000'i aşması üzerine mabetin biraz daha genişletilmesi için Mart 1879'da Protestan murahhas ve azalar mahalli hükümet ile iletişime geçmiştir. Cemaat üyeleri, *Devletin her sınıftan millete ihsan buyurduğu hürriyet, imtiyaz ve musavattan kendilerinin payına düşen nasiplerini* talep ettiklerine dair bir dilekçe hazırlamışlardı. İfadelerine göre niyetleri sadece kilise inşa etmektir, yoksa kahvehane yapmıyorlardı. Mahalleyi Müslümanlar ile paylaşmalarına rağmen kilisenin bulunduğu bölgede İslâm haneleri çok azdı. Mabet çevresindeki 26 haneden sadece 4'ü İslâm hanesiydi. 20 seneden beridir de zaten mabet olarak kullanılıyordu. Çevresindeki Müslüman haneleri vakıf dâhilinde de değildi. 8 yıldan beridir de kilisenin sokağa açılan tarafında birkaç hane satın alınmış ve mektep inşa edilmişti.⁴⁷⁴

Kilise, mahalledeki câmiye güneyden 145 zira' (yaklaşık 110 metre), kuzeyden ise 200 zirâ' (yaklaşık 150 metre) ve kabristana ise 60 zirâ' (yaklaşık 45 metre) uzaklıktaydı. Nizama uygun olduğu takdirde ahâlice de bir mahzur görülmeceği düşünülmüştü.⁴⁷⁵ Fakat düşünülen olmamış, kiliseyi genişletme girişiminden Müslüman sâkinler rahatsızlık duymuşlardı. Mesele Divân-ı Hümâyûna, oradan Şurâyı Devlete havale olunmuş, gerekçeleriyle birlikte karar 12 Aralık 1879'da şu şekilde açıklamıştı:

- Kilisenin dört tarafının Protestan haneleriyle çevrili olduğunun anlaşılması,
- Bu türlü millete mahsus kiliseler, hastane ve mektep inşasında mülkî bir engel olmadığı halde ruhsat verilmesi Islahat Fermanı hükümlerinden olması,
- Mezkûr mabetin, câmi-i şerife olan hudut mesafesi ve kabristana ittisâli nizamem bir mahzur içermemesi,
- Mahallince Müslüman kabristan ve câmisine olan konumda devletçe bir zarar görülmezse ahâlice de bir sakınca görülmeceğinin belirtilmiş olması,

⁴⁷⁴ BOA, ŞD: 2425/30-9-11-13-15.

⁴⁷⁵ BOA, ŞD: 2425/30-9-11-13-15.

- İbadethanenin müceddeden ihdâs edilmeyip, eski mabet yerine yeniden inşasından dolayı kilisenin belirtilen şekle uygun olarak genişletilmesi hususunda Halep Vilâyetine izin verilmesi...⁴⁷⁶

Müslüman ahâlinin rahatsızlığına, müftünün şerhine rağmen karar Protestanlar lehine sonuçlanmıştı. Yani Müslüman dinî lider ve mahalle sâkinleri karşı olmalarına rağmen devlet Protestan tebaasının kilise ve okul inşasına onay vermişti.

1.2.5. Aziz Petrus ve Aziz Paulus Kilisesi (Reji Kilisesi)

Seyyah Badger, 1844'te kilisenin Yakubî Süryanîlere ait olduğunu belirtmektedir. Zaten Osmanlı kaynaklarında da kilisenin, *Nimetullah Bey mahallesinde Süryanî-i Kadîm milletine mahsûs Mar Betrûs ve Pavlis (Pavlus)* adıyla kayıtlara geçirilmiş olması kilisenin Yakubîlere ait olduğunu netleştirmektedir. XIX. yüzyılın ortalarında Urfa'da 180 Yakubî aile bulunurken, 6 Yakubî rahip bulunmaktaydı.⁴⁷⁷ Süryanî Yakubîler Ermenîlere bağlıydı ve dönemin yazışmalarında *Ermenî mezhebinde bulunan Süryanîler* şeklinde ifade ediliyorlardı. Süryanî sınıfı Katolik patrikinin, Yakubîler ise Ermenî patrikinin idaresindeydi. İki grup arasındaki güç mücadelesi Halep ve çevresinde mabetleri zapt etme savaşına neden olmuştu. Bu durumu fırsat bilen Ermenîler ise bazı Süryanî kilise ve manastırlarını, emlak ve akarlarını zapt etmeye çalışmışlardı.⁴⁷⁸ Yakubî Süryanî patrikliği bir taşra patrikliği olup, esas olarak XVIII. yüzyılın sonu, XIX. yüzyılın başlarında Ermenî patriği yönetimine sokulmuştu.⁴⁷⁹ İki taraf arasında, Tanzimat'tan önce süregelen problemler Tanzimat sonrasında da devam etmişti. İçerisinde Urfa Süryanîlerinin de bulunduğu bu mücadeleye Fransa da müdâhil olunca mesele uluslararası bir probleme dönüştü. Tanzimat'ın akabinde Osmanlı yönetimi tarafından, Urfa'daki *efrenc rahiplerini* de kapsayan emirlerin verilmesi üzerine Fransa, Süryanî Katoliklere ait kiliselerin taraflarında kalması için çaba sarfetmişti.⁴⁸⁰

Kaynaklarda Zincirli Kilise olarak da geçen yapının harap halinden dolayı inşa edilmesi için 1859'da ruhsat talep edilmiş, yerel yönetimce bir mahzur

⁴⁷⁶ BOA, İ.ŞD: 49/2728.

⁴⁷⁷ Badger, *The Nestorians and Their Rituals: with the Narrative V. 1*, 325.

⁴⁷⁸ BOA, C.ADL: 100/6009.

⁴⁷⁹ Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi Mit ve Gerçek*, 150.

⁴⁸⁰ BOA, C.ADL: 100/6036.

görülmemişti.⁴⁸¹ Ancak kilisenin bulunduğu mevkiden ötürü bazı karışıklıkların meydana geldiğini ifade etmek gerekir. Mabet Müslüman ev ve ibadethaneleriyle çevriliydi. Zaten dönemin yazışmalarında *vasat-ı belde*, yani beldenin ortasında yer aldığı ifade edilmektedir. Kilise; Nimetullah Bey Câmi ve Hacı Gazi Tekyesi, Mahmudiye ve Hacı Yadigâr ve Ömeriye mescitlerine yakın, bir hane aşırı olmak üzere, bu mescidlerin tam ortasında yer almaktaydı. Bu nedenle Hâc Gazi mahallesinde olduğuna dair sicillerde geçen Katolik Kilisesi'yle⁴⁸² Reji Kilisesi'nin kastedilmiş olduğu tahmin edilmektedir. Seyyah Badger Yakubîler ile Süryanî Katolikler arasındaki çatışmanın önüne geçmek ve mahalledeki Yakubîlerin rahatlığı adına surların dışında, Süryanîler (Katolik) için bir kilise inşasına izin verildiğini aktarmaktadır.⁴⁸³

Hristiyanlar özellikle Müslümanlar ile paylaştıkları mahallelerde ayinleri esnasında çan çalmak yerine tahta çalıyorlardı. Philip Mansel, Gayrimüslim cemaati kilisede toplamak için çan yerine tahta çalmanın yanı sıra sokağa tellal dahi çıktığını söylemektedir.⁴⁸⁴ Aslında Urfa'daki Süryanî mabetinde daha önceleri tahta çalmak gibi bir gelenek yoktu. Mahalledeki Süryanîler 1859'a değin gizlice ve sessizce ayinlerini icra etmişlerdi. Ancak bu tarihten itibaren tahta çalma sesleri duyulmaya başlamıştı. Müslüman mahalleli rahatsız olmuş, ileri gelenlere durum havale edilmişti. Mutasarrıf Rızvan Hafız, Naib Seyyid Hâc İbrahim ve azaların mührüyle bir şikâyet yazıldı. İddiaye göre tahta çalmanın yanında Müslümanlar aşağılayıcı bir muameleye maruz kalmaktaydılar. Kısacası câmi ve mescitlerin cemaati çana tahta ile vurulmasına karşılardı.⁴⁸⁵ 1858'de Ermenî patriği ayinleri gereğince, çan çalmayıp tahta çalmalarına kimse tarafından müdahale olunmamasını istemişti. Mayıs 1858'de bir Emr-i 'Âli verilmiş ve ayinlerine dair her ne arzları olur ise müsaade olunması berât şartlarına eklenmişti. Verilen cevap Müslüman ahâlinin istediği gibi olmamıştı. Ayin esnasında ehl-i İslâm'ı taciz edecek derecede gürültü edilmeyeceğine, tahta çalmalarına ve kendi hallerinde ayinlerini icra etmelerine engel olunmayacağı yönünde karar verilmişti.⁴⁸⁶

⁴⁸¹ BOA, İ.HR: 168/9052.

⁴⁸² UŞS, 227/236-303 H. 3 Zilhicce 1302 (M. 13 Eylül 1885).

⁴⁸³ Badger, *The Nestorians and Their Rituals: with the Narrative V. 1*, 325.

⁴⁸⁴ Macit Kenanoğlu, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Dinlerarası İlişkiler (14-20. Yüzyıllar)" *Millet ve Nihal* 6/2, (2009), 156; Philip Mansel, *Konstantiniyye - Dünyanın Arzuladığı Şehir 1453-1924*, (İstanbul: Everest Yayınları, 2008) 69.

⁴⁸⁵ BOA, HR.MKT: 304/72.

⁴⁸⁶ BOA, HR.MKT: 304/72.

Dikkat çekici durum, meselenin Islahat Fermanı'nın ilanından üç yıl gibi kısa bir süre sonra gerçekleşmesiydi. Aynı yıl içerisinde hem mabetin yenilenmesine izin çıkmış hem de Müslüman ahâli rahatsız olmasına karşın Süryanîlerin tahta ile çan çalmalarına müsaade edilmişti.

1895 Ermenî taşkınlığından Süryanî Yakubîler de nasibini almıştı. İdarelerinde bulunan Yakubîleri Ermenîleştirmek isteyen Ermenîler olaylar esnasında Yakubîlere ait mabeti zabt etmiş ve ayinlerine müdahale etmişlerdi. Mabet cemaatini katletmiş ve emlâkını tahrip ederek yağmalamışlardı.⁴⁸⁷ 1896'da cemaat üyeleri geçim sıkıntısı çektiğinden patrikliğe bir telgraf çekilmiş, hiçbir surette Ermenî milletiyle bir ittifak içinde olmadıkları beyan edilmişti. Anlaşılan şehir sâkini Süryanîler de diğer sâkinler gibi bu dönem ekonomik sıkıntı içerisindeydiler. Mali sıkıntılar bir yana Ermenîler ile problemler devam etmekteydi. 26 Şubat 1896'da Yakubî Süryanî ileri gelenleri, Ermenîler hakkındaki şikâyetlerini patrikliğe iletmek için bir araya geldiler. Altı yüz seneden beri Osmanlı tabiyetinde saadet ve refah içinde yaşamışlardı. Ne devletten ne de Müslümanlar'dan tarafa hiçbir vakit adaletsizliğe maruz kalmamışlardı. Ancak Urfa'da gerçekleşen Ermenî olaylarının ikinci hadisesinde eskiden beri Ermenî mahallesinde oturan Süryanîlerden birkaç kişi öldürülmüştü. Geriye kalan Süryanî haneleri ise erzak ve eşyalarını alamadan, canlarını kurtarmak için Süryanî mahallesine geçmişti. 38 haneden geriye kalan eşyalar, hane ve çevresinde bulunan Ermenîler tarafından yağmalanmıştı. Çalınan malların Ermenî kilisesindeki dağıtımı esnasında, memurlara ulaşmak isteyen Süryanîlerin kiliseye ulaşımı yine Ermenîler tarafından engellenmişti. Telgrafta geçen en dikkat çekici ifade Süryanîlerin, Ermenîleri *millet-i hâine* olarak isimlendirmeleriydi. 1900'de, 1895 olayları esnasında zarar gören Süryanîlerden 73 kişinin bedelât-ı askerîyelerinin ertelenmesi gündeme geldi. Çünkü olaylar esnasında zarar gören Ermenî, Ermenî Katolik ve Protestanlar için böyle bir erteleme yapılmıştı ve Süryanîlerin de bundan faydalanması Süryanî Patrikliği vekâletinden talep edilmişti.⁴⁸⁸ İstek olumlu karşılanmış, 1902'de 73 kişinin bedelât-ı askerîyelerinin bir senelik kaydı düşülmüş ve iki senelik borç da ertelenmişti.⁴⁸⁹

⁴⁸⁷ BOA, HR.TH: 174/10.

⁴⁸⁸ BOA, DH.TMIK.M: 97/47.

⁴⁸⁹ BOA, DH.TMIK.M:119/31.

Urfa'daki Süryanî Yakubîler'in Ermenîlere yönelik bir diğer şikâyetleri de sur dışında bulunan Mar Efraim Manastırı'nın (Hıdır İlyas) zaptedilmiş olduğu iddialarıydı. Bu duruma kaza Müslümanlarını ve diğer sâkinleri de şahit gösteriyorlardı. Manastırın eskiden olduğu gibi Süryanîlere teslim edilmesini istemişlerdi.⁴⁹⁰ Bu konuda hükümete müracaat edilmişse de bir netice alınamamıştı. 27 Aralık 1895'te Süryanî-i Kadîm Patriği⁴⁹¹ Ermenîlerin yarattığı olaylarda Bitlis, Mamuratülaziz, Diyarbekir ve Urfa'nın içerisinde bulunduğu bölgelerdeki Süryanî-i Kadîmlerin de içinde bulunduğu zor durumu padişaha izah amacıyla bir metin hazırlamıştı. Patriğe göre; eskiden beri nüfusları altında kalmayı kabul ettikleri Ermenîler Süryanîlere karşı ciddi bir garz ve düşmanlık beslemekteydiler. Her yerde kilise ve manastırlara el uzatmakta ve eski eserleri tahrip etmekteydiler. Rahipler darb ediliyor, üyeler ayin ve ibadetten mahrum bırakılıyordu. Kabristanlar zabtediliyor, kabirler tahrip ediliyor, ölülerinin defninde dahi zulüm görüyorlardı. Yine patriğe göre Ermenîler, zararlı faaliyetleri amacıyla Avrupa'nın muhtelif bölgelerinde komiteler teşkil etmekte ve külliyetle para toplamaktaydılar. Bunun yanı sıra kendilerini mağdur ve mazlum gösterip Avrupa'nın zihnini bulandırmaktaydılar.⁴⁹²

1924'te Süryanîlerin Halep'e göçlerine değin kilise olarak faaliyet göstermişti. Daha sonra tütün fabrikası olarak da kullanılan yer, tekel sözcüğünün Fransızca karşılığı Regie'den (Reji) hareketle halk arasında Reji Kilisesi olarak isimlendirilmişti.⁴⁹³

1.2.6. Aziz Sergius Kilisesi/Aziz Şem'un Kilisesi (Aziz Circis Kilisesi)

Piskopos Hiba'nın V. asırda yaptırdığı kilise ilk olarak Aziz Sergius olarak isimlendirilirken daha sonraları Aziz Şem'un olarak adlandırılmıştı. Osmanlı kaynaklarında ise Sagîr Kenîsâ olarak kayıtlara geçmişti.⁴⁹⁴ Aslında Urfa'da Aziz Sergius'a adanmış iki kilise mevcuttu. Kilise 503 ve 580'de olmak üzere iki kez

⁴⁹⁰ BOA, HR.TH: 174/10.

⁴⁹¹ Süryanî-i Kadîm patriği Abdülmesih Efendi'nin daha sonraki yıllarda uygunsuz hareketlerinden dolayı azledilmesi için şikâyetler yapılmış olsa da, patriğin Ermenîler hususunda belirtmiş olduğu iddialar dikkate değerdir. Abdülmesih Efendi hakkındaki şikâyet ve azledilme meselesi için ayrıca bkz. BOA, Y.A.RES: 127/5.

⁴⁹² BOA, Y.PRK.ZB: 16/55; William Taylor, *Narratives of Identity: The Syrian Orthodox Church and the Church of England 1895-1914*, (Newcastle: Cambridge Scholars Publishing, 2013), 286-287.

⁴⁹³ *Şanlıurfa Kültür ve Turizm Rehberi*, 52.

⁴⁹⁴ UŞS; 210/218-50, UŞS, 210/356-404.

Perslerin yıkımına uğradı. Kilise, Nimetullah Bey Câminin yerindeki Aziz Sergius Kilisesi ile karıştırılmamalıdır.⁴⁹⁵ En eskisi 457'den önceki bir dönemde Nasturi Psikopos Hiba'nın yaptırdığıydı. Bu kilise şehrin doğu kapısının dışındaydı ve daha sonra Aziz Sergius ve Simeon Kilisesi olarak adlandırılmıştı.⁴⁹⁶ 497-498'de imparator Anastasius'un bir fermanla vergileri kaldırdığına dair haberi üzerine bütün şehir halkı ak elbiseler giyerek; meşaleler, tütsüler dolu buhurdanlar taşıyarak Tanrı'ya şükretmek ve imparatoru takdis için Aziz Sergius ve Aziz Simeon Kilisesi'ne gitmişlerdi.⁴⁹⁷ Urfalı Mateos da Sultan Alparslan'ın Urfa kuşatmasını anlatırken Sergius Kilisesinden bahsetmektedir. Mateos'un iddiasına göre sultan, yadigar olarak İran'a götürülmek üzere buradan bir taş koparabilene büyük mükâfatlar vadetmişti. Müslümanlar onu yıkmak için çok çabalamışlar fakat bir taş dahi koparamamışlardı.⁴⁹⁸ 1971'de Segal'in Circis Peygamber Câmisinde bulunduğu Süryanîce kitabede, 1558 Yakubî patrik Mar İgnatius'un Urfa'ya gelerek Mar George (Circis) Kilisesi'nde vaftizi yeniden canlandığı yazılıdır. En azından bu tarihlerde kilisenin faal olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁹⁹

1844'te Seyyah Fletcher'ın aktardığına göre Süryanîler şehrin surları dışında yeni bir kilise inşa etme izni elde etmeyi başarmışlardı.⁵⁰⁰ Yeni bir kilise talebi Süryanî Yakubîler ile Süryanî Katolikler arasındaki çatışmanın önüne geçmek içindi. Süryanî Katolikler ile çatışmanın önüne geçmek ve mahalledeki Yakubîlerin rahatlığı için surların dışında inşa edilen bu kiliseye izin verilmişti.⁵⁰¹ Kilisede Süryanîce ve Arapça olmak üzere bulunan iki kitabede, kilisenin Sultan Abdülmecid Han döneminde yapıldığı ve H. 1260'da (M.1844) tamamlandığı yazılıdır. İnşaa edilen kilisenin eski Aziz Sergius/Aziz Şem'un Kilisesinin yerine yeniden inşa edildiği düşünülmektedir. Süryanîler izin aldıklarını iddia etselerde 1846 tarihli bir keşif raporuna göre burada izinsiz ayın yapılmaktaydı ve kilisenin yeri de Yusuf Paşa Vakfı'na ait bir arsa üzerine

⁴⁹⁵ Kürkçüoğlu, "Dinî Mekânlar", 150; Segal, *Edessa (Urfa) Kutsal Şehir*, 240; Evren Yılmaz, Süreyya Eroğlu, "Edessa'dan Urfa'ya: Kiliseden Camiye Dönüştürülmüş Yapılar", *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 30, (2013): 6-7.

⁴⁹⁶ Dennis, O'neill, *Passionate Holiness: Marginalized Christian Devotions for Distinctive Peoples*, Canada: Trafford Publishing, 2005), 38.

⁴⁹⁷ Mar-Yeşua, *Vakaayi'nâme*, 18.

⁴⁹⁸ Mateos, *Urfalı Mateos Vakayı-Namesi ve Papaz Grigor'un Zeyli*, 140; Ekinci, *Ortaçağda Urfa – Efsane, Tarih, İnanç, İlim ve Felsefe*, 289.

⁴⁹⁹ Kürkçüoğlu, "Dinî Mekânlar", 150.

⁵⁰⁰ Fletcher, *Notes From Nineveh And Travels In Mesopotamia, Assyria, And Syria*, 349.

⁵⁰¹ Badger, *The Nestorians and Their Rituals: with the Narrative V. 1*, 325.

iki yıl önce yapılmıştı. Rapora göre kilise, Ruha haricinde Beykapısı civarında, Saray mahallesinde yer alıyordu ve yeni inşa edilmişti. Naib Hafız İshak Efendi, memurlardan Odabaşı Mahmud Ağa, Mimarbaşı Seyyid Molla Bekir ve Süryanî kocabaşlarından Maksî Yoşî'den oluşan keşif heyeti kilisede incelemelerde bulunmuşlardı. Keşif sonucunda kilisenin inşasına ve ayin icrasına dair bir emrin de olmadığı anlaşılmıştı.⁵⁰² XIX. yüzyılın başlarında, Kanberkiye mahallesinde, Circis Aleyhisselam Kenîsâsı diye kaynaklarda bahsi geçen kilisenin yanındaki hanelerin bazıları buraya ait bir vakfın tasarrufunda bulunmaktaydı.⁵⁰³

1.2.7. Ermenî Katolik Kilisesi

Ermenî Katolıklara ait Katolik Kilisesi Gerz mahallesinde bulunmaktaydı.⁵⁰⁴ 1860 yılına ait bir sicil kaydında Kutbeddin mahallesinde bir Katolik Kilisesi'nin bahsi geçmektedir.⁵⁰⁵ Kutbeddin mahallesi ile Gerz mahallesinin yakınlığı dikkate alınırca kayıtlara geçmiş bu iki Katolik Kilisesi'nin aynı yer olduğu düşünülmektedir. Gerz mahallesi ile Kutbeddin mahallesi arasında sadece bir yol olduğu düşünüldüğünde, burada Katolik Kilisesi'nin sadece bir adres tarifinde konum vermek için belirtilmiş olduğu anlaşılıyor. Zaten mevcut şer'îye sicilleri incelendiğinde Kutbeddin mahallesinde nadiren Ermenî sâkinlerin bulunduğu, ekserîsinin Müslüman ahâlden oluştuğu anlaşılmaktadır.

1.3. Demografik Yapı

1.3.1. Dinî ve Etnik Dağılım

Osmanlı hâkimiyetine geçişinin ardından yapılan 1518'deki mufassal tahririne göre Urfa'da, hane x 5 hesabıyla,⁵⁰⁶ yaklaşık 3.985 Müslim (%72), 1.542 gayrimüslim (% 28) olmak üzere toplam 5.527 kişi yaşadığı tahmin edilmektedir.⁵⁰⁷ 1526 icmâline

⁵⁰² UŞS, 204/80-140.

⁵⁰³ UŞS, 215/144-1.

⁵⁰⁴ UŞS, 206/189-553.

⁵⁰⁵ UŞS, 205/251-574.

⁵⁰⁶ Osmanlı nüfus tarihi incelemelerinde bir hanedeki kişi sayısı hesaplamalarında genellikle 5 rakamı kullanılmaktadır. Bu konu hakkında daha geniş bilgi için bkz. Doğan Yörük, "XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı İmparatorluğu'nda Yaşayan Gayrimüslimlerin Nüfusu" *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 17, (2007): 627; Nejat Göyünç, "Hâne Deyimi Hakkında", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* 32, (1979): 332; Ömer Lütfi Barkan, "Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Araştırmaları" *Türkiyat Mecmuası* X, (1956): 12.

⁵⁰⁷ Turan, *XVI. Yüzyılda Ruha (Urfa) Sancağı*, 28; Nejat Göyünç, "XVI. Yüzyılda Güneydoğu Anadolu'nun Ekonomik Durumu", *Türkiye İktisat Semineri - Metinler/Tartışmalar (Ankara, 8-10*

göre ise kazada 6.339 Müslüman, 1.759 Hristiyan yaşamaktadır. 1566 mufassal tahririnde ise 8.325 Müslüman, 5.551 Hristiyan olmak üzere 13.876 kişinin Urfa’da sâkin olduğu düşünülmektedir.⁵⁰⁸ Bu tarihten neredeyse yüz yıl sonra Urfa’dan geçen Evliyâ Çelebi’nin aktardığı 2.600 hane sayısı⁵⁰⁹ üzerinden ise, 1646 dolaylarında Urfa’nın toplam nüfusunun yine hane x 5 hesabıyla takribi 13.000 civarı olduğu düşünülebilir. Bu tarihlerden XIX. yüzyıla değin Urfa nüfusu hakkında tahmin yürütebilecek herhangi bir Osmanlı kaydına maalesef rastlanamamıştır.

Yeniçeri Ocağı’nın kaldırılmasından sonra yeni ordu için insan ve vergi kaynaklarını öğrenmek amacıyla nüfus sayımı gerekli görülmüştü.⁵¹⁰ 1831’de yapılan ilk Osmanlı nüfus sayımı da bu düşünceyle yapılmıştı.⁵¹¹ 1831 dışında, II. Meşrutiyet’e kadar da dört kez⁵¹² yapılan sayımlar, Osmanlı’nın modernleşme ve merkezileşme gayretlerinin en mühim unsuru haline gelmişti.⁵¹³ Yine bu süreç içerisinde, nüfus çoğunluğuna istinaden gayrimüslimlerin toprak kazanma mücadelesi⁵¹⁴ ve buna bağlı olarak nüfus verileri üzerinden siyaset, devlet için yönetme erkinin en önemli araçlarından biri olmuştu. II. Abdülhamid döneminde bu doğrultuda devam eden nüfus sayımları, hâkim coğrafyada etno-kültürel alan bilgisine sahip olma⁵¹⁵ isteği ile bağlantılıydı. 1878 Berlin Kongresi’nden evvel Osmanlı yönetimi, vergi tespiti ve askerlik amacıyla yalnız erkek nüfusu kaydetmek istediğinden, nüfusun etnik ya da ulusal dağılımını ciddiye almamış ve kayda gerek görmemişti.⁵¹⁶ Ancak 1881/1882 yılından itibaren yayımlanan resmî Osmanlı nüfus verilerinde, tutarlılık ve güvenilirlik açısından büyük bir aşama kaydedilmişti. Yabancıların çoğu da ufak tefek bazı çekincelerle bu rakamları kabul etmeye başlamıştı.⁵¹⁷ 1881/1882-1893 ve 1907’de

Haziran 1973), haz. Osman Okyar, (Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 1975), 78; Tekin, “Yavuz Sultan Selim Döneminde Urfa’nın İdari Taksimatı”, 180-181.

⁵⁰⁸ Üner, *Osmanlı Klasik Dönem Sonlarında Bir Güneydoğu Anadolu Şehri: Urfa (1700-1800)*, 59.

⁵⁰⁹ Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, *Günümüz Türkçesi İle Evliyâ Çelebi Seyehatnamesi*, C. 3, 1. Kitap, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2006), 201.

⁵¹⁰ Adem Ölmez, *İstanbul’da Sosyal Barışın Bozulması: İstanbul Ermeni Olayları ve Yahudiler*, (İstanbul: Kurtuba Kitap, 2010), 25.

⁵¹¹ Enver Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğu’nda İlk Nüfus Sayımı*, (Ankara: Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü Yayınları, 1943).

⁵¹² 1844, 1881/1893, 1906.

⁵¹³ Dündar, *Kahir Ekseriyet*, 33-34.

⁵¹⁴ Nuri Akbayar, “Tanzimat’tan Sonra Osmanlı Nüfusu”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 5, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1985), 1238.

⁵¹⁵ Murat Arpacı, Öykü Gürpınar, “Başlarken: Bir Yüzyılın Hikâyesine Etnisite, Nüfus, İskân Politikaları Üzerinden Bakmak” *Sosyal Bilimler Enstitü Dergisi* 12, (2015): 11.

⁵¹⁶ Karpat, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, 88.

⁵¹⁷ Karpat, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, 149-150.

tamamlanan nüfus sayımları taşra bölgeleri de dâhil, kapsamlı bir alanda yapıldı. Müslümanların yanı sıra Ermenî, Süryanî ve Yahudîlerin yaşadığı Urfa bölgesi de bu sayımların yapıldığı yerler arasında olmuştu. Şehirdeki Ermenîlerin çoğunluğu Gregoryen, küçük bir kısmı da Katolik ve Protestanlardan oluşmaktaydı. Yahudîler ise küçük bir azınlık iken Süryanîler de dinî ve idarî bakımdan Ermenî Patrikliğine bağlıydı.⁵¹⁸ Bu etnik-dinî ögelerin nüfus sayılarının kaydedildiği belirli kaynaklar öne çıkmaktadır. Urfa Cizye Defterleri (1842-1848), 1881/1882-1893 nüfus istatistikleri, 1867 ila 1908 yılları arasına ait salnameler, muhtelif idarî birimler arasındaki yazışmalar Osmanlı son dönemi Urfa nüfusuna ilişkin yararlanılan kaynaklar olmuştur. Bu kaynaklara göre Osmanlı son dönemlerinde Urfa'da Ermenî (Gregoryen), Ermenî Katolik, Ermenî Protestan, Yakubî Süryanî, Süryanî Katolik, Yahudî, Keldanî, Rum Katoliği, Latin Katoliği⁵¹⁹ gibi muhtelif dinî grupların mevcut olduğu görülmektedir.

1.3.2. Gayrimüslim Nüfus

XIX. yüzyılda Urfa'ya ilişkin ilk nüfus tahmini, 1800'lerin başında şehre uğrayan Seyyah Buckingham tarafından öne sürülür. Seyyaha göre şehrin nüfusu 50.000 civarındayken, bu nüfusun 47.500'ünü Müslümanlar, 2.000'ini Hristiyanlar ve 500'ünü de Yahudîler oluşturmaktadır.⁵²⁰ İlk Osmanlı nüfus sayımı olarak kabul gören 1831'deki nüfus sayımının ise sınırlı bir bölgede icra edildiğinden Urfa bölgesini kapsamadığı bilinmektedir. Urfa'nın XIX. yüzyılına ait pek çok çalışma yapılmış olmasına rağmen bazı kaynaklardan yeterince istifade edilmediği görülür. Örneğin şehirdeki gayrimüslim nüfus hakkında ipuçları sunan Urfa Cizye Defterleri'nden pek istifade edilmediği anlaşılmaktadır.⁵²¹ İlâveten muhtelif idarî birimler arasındaki yazışmalara yansıyan demografik verilerin de gözden kaçtığı anlaşılmaktadır. Ayrıca 1880-1910 arasında vuku bulan veba, eşkıyalık, göç ve kentleşme gibi olguların nüfus yapısı üzerindeki etkilerinin tartışılmadığı görülmektedir.

⁵¹⁸ İlhami Yurdakul, "Urfa'da Ermeni Olayları ve 29 Aralık Vakası (1845-1914)", *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1, (2016): 136.

⁵¹⁹ BOA, Y.A.HUS: 358/2; H.1323 Tarihli HVS, 420; H. 1326 Tarihli HVS, 413; Karpat, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, 407-408.

⁵²⁰ Buckingham, *Travels in Mesopotamia*, 86.

⁵²¹ Mustafa Öztürk'ün "1844 (1260 h.) Tarihli Halep Nüfus Defterine Göre Urfa'da Gayr-i Müslim Nüfus ve Sanatları" adlı çalışması dışında, XIX. yüzyıl üzerine yapılmış çalışmalarda Urfa Cizye Defterleri'nin pek kullanılmadığı anlaşılmaktadır.

Şehrin gayrimüslim nüfusuna yönelik en düzenli kaynaklar Urfa Cizye Defterleridir. 1842 ila 1849 yılları arasındaki cizye muhasebe kayıtlarını içeren veriler sayesinde gayrimüslim nüfusuna dair ortalama bir nüfus tahmini yapılabilmektedir. Ömer Lütfi Barkan'ın da ifade ettiği gibi gerçekten cizye defterleri demografi araştırmaları bakımından büyük kıymet arz etmektedirler.⁵²² Cizye defterlerindeki en büyük sorun, cizye hanelerinden yalnızca aile reisi evli erkeklerin mi yoksa yetişkin bekâr erkekleri de içeren “nefer”in mi kastedildiğinin tespit edilememesidir.⁵²³ Bu durum karşısında farklı katsayıların uygulanmasıyla beraber, hane esas alınırsa genellikle 5,⁵²⁴ nefer esas alınırsa 3 veya 4 katsayısı kullanılmaktadır.⁵²⁵

Tablo.2. 1842-1849 Yılları Arası Cizye Mükellef Sayısı ve Tahmini Nüfus⁵²⁶

H/M	Ermeni	Süryani	Yahudî	Keldanî	Mürûr ve ubûr	Toplam	Nefer x 3 ⁵²⁷
1258/1842	2,048	279	58	-	-	2,396	2.396 x 3 = 7,188
1259/1843	2,047	281	63	36	-	2,427	2,427 x 3 = 7,281
1260/1844	2,107	298	63	-	-	2,503	2,503 x 3 = 7,509
1262/1846	2,280	343	60	24	-	2,707	2,707 x 3 = 8,121
1264/1848	1,984	341	55	28	233	2,641	2,641 x 3 = 7,923
1265/1849	1,984	285	45	18	246	2,578	2,578 x 3 = 7,734

⁵²² Ömer Lütfi Barkan, “894 (1488/1489) Yılı Cizyesinin Tahsilatına Ait Muhasebe Bilançoları” *Belgeler* 1/1, (1964): 3.

⁵²³ Oktay Özel, “Avarız ve Cizye Defterleri”, *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*, (Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, 2000), 45.

⁵²⁴ Yörük, “XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı İmparatorluğu'nda Yaşayan Gayrimüslimlerin Nüfusu”, 627; Göyünç, “Hâne Deyimi Hakkında”, 332; Barkan, “Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi”, 12.

⁵²⁵ Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, 7. Baskı, (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2015), 277; Nejat Göyünç, “Hane”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 1997), 15: 553; Özel, “Avarız ve Cizye Defterleri”, 45, Yunus Koç, “Ömer Lütfi Barkan'ın Tarihsel Demografi Çalışmalarına Katkısı ve Klasik Dönem Osmanlı Nüfus Tarihinin Sorunları” *Bilgi* 65, (2013): 185.

⁵²⁶ BOA, MLVRD.CMH.d: 43; BOA, ML.VRD.CMH.d: 182; BOA, NFS.d: 3728; BOA, ML.VRD.CMH.d: 689; BOA, ML.VRD.CMH.d: 935; - BOA, ML.VRD.CMH.d: 1071.

⁵²⁷ Defterlerde, küçümsenmeyecek bir oran 12-18 yaş aralığında ve bekâr olduğundan, cizye kayıtlarındaki vergiye tabi bütün nüfusu hane sahibi evli ve çocukları olan nüfus olarak kabul etmek mümkün değildir. Bu durumda bütün vergi hanelerini evli ve 5 kişiden müteşekkil haneler olarak kabul etmek yanıltıcı olacaktır. Dolayısıyla vergiye tabi kişi sayısını 3 ile çarpım hesabı daha uygun gözükmektedir; Mustafa Öztürk, “1844 (1260 h.) Tarihli Halep Nüfus Defterine Göre Urfa'da Gayr-i Müslim Nüfus ve Sanatları”, *Halk Kültüründe İktisat ve Ticaret Uluslararası Sempozyumu*, Şanlıurfa, 28- 30 Nisan 2013).

Osmanlılar'da, şer'î hukuka uygun olarak kadın, çocuk, kör, malûl, işsiz ve fakir kimseler cizyeden muaftılar.⁵²⁸ Bu grupların da varlığı dikkate alınırca 1842 ile 1849 yılları arasında Urfa'da, takriben 7.000 ile 7.500 arasında bir gayrimüslim nüfusun olduğu tahmin edilebilir.⁵²⁹ 1844 Mayısında şehri ziyaret eden seyyah Fletcher'a göre Urfa'da yaklaşık 40 bin kişi yaşamakta iken bunun 20 bini Hristiyanlardan oluşmaktaydı.⁵³⁰ Mevcut nüfusun neredeyse yarısını Hristiyanların oluşturduğu iddiasının abartılı olduğunu belirtmek gerekiyor. Oysa kendisiyle beraber şehri ziyaret eden bir diğer seyyah George Badger, Urfa surları içerisinde 1.800 Ermenî ailesinin yaşadığını aktarmaktadır.⁵³¹ Her ailede 5 kişi yaşadığı varsayımıyla şehirde 9 bin Ermenî yaşadığı sonucuna ulaşılır. Seyyahın verdiği 180 Yakûbî Süryanî aile de $180 \times 5 = 900$ kişi ile beraber, küçük bir grup olan Yahudîler de eklenirse yaklaşık 10.000-10.500 gibi bir gayrimüslim nüfusunda bahsetmek mümkündür. Öyle ki seyyah 12 bin Müslüman ailenin yaşadığını aktarmaktadır.⁵³² O halde Müslümanların nüfusu da $12 \text{ bin} \times 5 = 60 \text{ bin}$ olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Aşağıda 1880-1910 yılları arasındaki nüfus verileri incelendiğinde, değişim olmakla beraber, bu oranın sosyal ve iktisadî açıdan, tarihî süreçteki nüfus oranlarıyla örtüşü görülmektedir. Şehirde, 1849'da tamamlanan bir tahririn olduğu bilinmektedir. Ancak sonuçları hakkında bir malumata ulaşılamamıştır.⁵³³

Fırka-i İslâhiyye kapsamında Cevdet Paşa'nın⁵³⁴ Halep Vilâyeti'ni taksimatına göre ise 1866'da Urfa; 1.377'si Müslüman, 974'ü Hristiyan, 29'u da Yahudî olmak üzere 2.380 haneliydi.⁵³⁵ Oysa 1867/1868 tarihli Halep Vilâyet Salnamesine göre;

⁵²⁸ Halil İnalçık, "Cizye", *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 1993), 8: 46.

⁵²⁹ 1841 yılı mukata'a gelir planlamasına göre Urfa'daki hane sayısı 5-6 bin kadardı. Bkz. BOA, İ.MVL: 36/658; Hane x 5 hesabıyla en yüksek nüfus 30.000 olduğu düşünülürse, bu nüfus içerisinde gayrimüslim oranı, cizye nüfus sonuçlarına göre % 25 (7000-7500) oranındadır.

⁵³⁰ Fletcher, *Notes From Nineveh And Travels In Mesopotamia, Assyria, And Syria*, 346.

⁵³¹ Badger, *The Nestorians and Their Rituals: with the Narrative V. 1*, 325.

⁵³² Badger, *The Nestorians and Their Rituals: with the Narrative V. 1*, 328.

⁵³³ BOA, İ.MVL: 156/4457; BOA, MVL: 229/21; Tahir Ögüt, "Urfa'da Tanzimat'a Geçiş Sürecinde İdari ve Mali Yapı", *ZKÜ Sosyal Bilimler Dergisi* 7/14, (2011): 326.

⁵³⁴ Ahmet Cevdet Paşa'nın kazaskerlik pâyesi 13 Ocak 1866'da vezârete çevrildikten sonra Paşa; Maraş, Urfa, Zor sancakları ve Adana eyaletinin birleştirilmesiyle oluşturulan Halep valiliğine tayin edildi; iki yıl süren bu görevi sırasında yeni valiliğin teşkilatlanmasını gerçekleştirdi. Halaçoğlu, Aydın, "Cevdet Paşa", 7: 444.

⁵³⁵ Ahmet Cevdet Paşa, *Tezâkir* 21-39, 224; Taş, *Kadı Sicillerine Göre XIX. Asrın İkinci Yarısında Urfa'da Sosyal Hayat*, 50; Hans Lukas Kieser, her hanede 12 kişi yaşadığı varsayımıyla, 2380×12 hesabıyla, II. Abdülhamid döneminin başında, Urfa'da yaklaşık 30.000 kişinin yaşadığını aktarır. Ancak Urfa şer'îyye sicillerindeki tereke kayıtları incelendiğinde, gayrimüslimler de dâhil hane başına düşen ortalama kişi sayısının 3.5 - 5 arasında, düşük bir seviyede olduğu anlaşılıyor. Kaldı ki Kieser, bu

6.338'i İslâm, 1.015'i Hristiyan ve 29'u Yahudî olmak üzere Urfa'daki hane sayısı 7.382 idi.⁵³⁶ Bu durumda hane x ⁵³⁷ hesabıyla Urfa nüfusu yaklaşık 37 bin kadardı. Aynı hesaplama gayrimüslim nüfus ise 5 bin 220'ye tekabül etmekteydi. Hane deyiminin kaç nüfusluk bir topluluğu ifade ettiği tartışılmakta olduğundan rakamların kesinliği tartışmaya açıktır.⁵³⁸ Ayrıca nüfus sayımlarında Anadolu illerinin hepsinde, kadınlarla çocukların kayda geçirilmesinde eksikler olduğundan bu durumu göz ardı etmemek gerekir.⁵³⁹ Cevdet Paşa'nın Urfa ile ilgili verileri, büyük ihtimal *Tezâkir*'e hatalı geçirilmişti. Zirâ Osmanlı arşivlerinde, 1866 taksimatı esnasında tutulduğu anlaşılan vesikalara göre Urfa Sancağında sadece 2.151 hanede, üst sınır olarak 6.761⁵⁴⁰ gayrimüslim yaşamaktaydı. Sadece gayrimüslim erkek nüfusun yazıldığı anlaşılan bu kayda göre; 1.662 hanede 5.325 Ermenî (Gregoryen), 262 hanede 787 Süryanî Yakubî, 142 hanede 404 Protestan, 85 hanede 245 yerli/yabancı Katolik, 41 hanede ise 123 Yahudî yaşamaktaydı. Sancak genelinde ise 13.288 hanede 49.267 Müslüman yaşamaktaydı.⁵⁴¹ Bu hesaplamalardan yola çıkarak, Ahmed Cevdet Paşa'nın 1866'daki Halep Vilâyet taksimatına göre; Urfa sancağında, 15.439 hanede 56.028 erkek nüfusun yaşadığı söylenebilir.

Hane sayısı ile beraber nüfus miktarının kaydedildiği 1868/1869 yılının verilerinde ise şehirde 8.631 hanenin olduğu görülür. Buna göre; 7.647 hanede İslâm, 959 hanede Hristiyan, 25 hane de ise Yahudîler yaşamaktadır. Sadece erkeklerin kaydedildiği bu yıl, 26.958 olan nüfusun; 21.003'ü İslâm, 5.831'i Hristiyan ve 124'ünün ise Yahudî olduğu görülmektedir.⁵⁴² Buna göre; Hristiyanlar ile Yahudîler % 22'lik bir orana sahipken, Müslümanlar şehir nüfusunun % 78'ine tekabül etmektedir. 1869/1870 yılı salnamesine göre ise 6.167 hanede 21.589 İslâm, 972 hanede 5.872 İsevî, 29 hanede 124 Yahudî sâkindir. Bu verilere göre 7.168 hanede

rakamların 1881 yılına ait rakamlar olduğunu belirtir, ancak rakamlar Cevdet Paşa'nın 1866 yılı için verdiği tartışmalı olan hane rakamlarıdır.

⁵³⁶ H.1284 Tarihli Halep Vilâyet Salnamesi, 147.

⁵³⁷ 129 gayrimüslim terekesine dayanarak, anne-baba ve çocuklardan müteşekkil hanelerde ortalama Müslüman nüfus 5 kişi, gayrimüslimlerde ise 5 ile 6 kişi yaşadığı tespit edilmiştir; Taş, *Kadı Sicillerine Göre XIX. Asrın İkinci Yarısında Urfa'da Sosyal Hayat*, 143-144.

⁵³⁸ Göyünç, "Hâne Deyimi Hakkında", 331.

⁵³⁹ McCarthy, *Müslümanlar ve Azınlıklar*, 197.

⁵⁴⁰ BOA, Y.EE: 37/46; Vesikadaki sayısal hatalar düzeltilerek verilmiştir. Ayrıca Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivlerinde vesikanın tarihi, H. 29 Zilhicce 1295 (M. 24 Aralık 1878) olarak kaydedilmiştir. Ancak belgelerin tarihinin H. 1282 (M. 1866) olduğunu belirtmek gerekir.

⁵⁴¹ BOA, Y.EE: 37/46.

⁵⁴² H.1285 Tarihli HVS, 199; Hane rakamları toplamındaki yanlışlıklar düzeltilerek verilmiştir.

27.585 kişi yaşamaktadır.⁵⁴³ Ancak bu rakamların da sadece erkek nüfusu yansıttığı anlaşılmaktadır.

Kadınların da kaydedildiği 1871/1872 yılında ise toplam nüfus 54.585 kişiydi.⁵⁴⁴ Ancak bu sayının, önceki yılın 27.585 olan nüfus miktarına 27.000 kadın eklenerek elde edildiği anlaşılıyor.⁵⁴⁵ 1873-1874 verilerinde dikkat çekici durum ise üç dört yıl içinde şehirdeki hane sayısının 6.590 artarak 13.758'e yükselmesidir. Bu süreçte hane sayısının bu kadar yükselmesi anormal bir artıştır. Sayımlarda, merkez köyler ve Urfa'ya bağlı altı nahiyenin⁵⁴⁶ de dâhil edilmiş olma ihtimali, yüksek rakamın gerekçesi olarak görülebilir. Hane rakamları dâhilinde bu yıl; 11.600 hanede 45.368 İslâm, 2.129 hanede 10.560 İsevî, 29 hanede ise 248 Yahudî olmak üzere, 13.758 hanede⁵⁴⁷ 56.176 kişi yaşamaktaydı. Müslümanlar nüfusun %76'sını oluştururken, gayrimüslimler ise % 19'unu teşkil ediyordu. Kemal Karpat'ın Urfa için verdiği erkek nüfusunu gösteren 1878-1880 resmî istatistiklerinde Müslümanlar ve gayrimüslimler birlikte verilmiş olup, kazadaki toplam erkek nüfus 53.551 olarak kaydedilmiştir.⁵⁴⁸ Kadın nüfusun erkek nüfusa eşit olduğu varsayımından⁵⁴⁹ hareketle II. Abdülhamid döneminin başlarında Urfa sancak nüfusunun 107.102 civarında olduğu tahmin edilebilir. Aynı yöntemle gayrimüslim nüfus miktarı da 14.364'ye tekabül eder ki bu rakamlar 1873/1874 verileriyle karşılaştırıldığında gayrimüslim nüfusta da bir artış olduğu gözlenir.

Urfa Protestanları tarafından Boston'daki *American Board of Commissioners for Foreign Missions*⁵⁵⁰ merkezine gönderilen 1877 tarihli bir mektuba göre Urfa'da yaklaşık 30.000 kişi yaşamaktaydı. Bu nüfusun 18.000'i Türk, 10.000'i Ermenî,

⁵⁴³ H.1286 Tarihli HVS, 228.

⁵⁴⁴ Taş, *Kadı Sicillerine Göre XIX. Asrın İkinci Yarısında Urfa'da Sosyal Hayat*, 51.

⁵⁴⁵ H.1287 Tarihli HVS, 171.

⁵⁴⁶ Bozabad, Döğürlü ve Uyumağaç (Oyma Ağaç), Çay Kuyu, Kabahaydar ve Harran; H. 1290 Tarihli HVS, 130.

⁵⁴⁷ H. 1290 Tarihli HVS, s. 163.

⁵⁴⁸ Karpat, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, 407-408.

⁵⁴⁹ McCarthy, *Müslümanlar ve Azınlıklar*, 4.

⁵⁵⁰ Türkçe literatürde, ekseriyetle Amerikan Bord, ABCFM ya da BOARD diye anılan Amerikan Protestan örgütü Osmanlı topraklarında misyonerlik yapan örgütler içerisinde en kıdemlisiydi; Kocabaşoğlu, *Anadolu'saki Amerika - Kendi Belgeleri ile 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları*, 15; Pieter Pikkert, *Protestant Missionaries to the Middle East: Ambassadors of Christ or Culture?* (PhD Thesiss, University of South Africa, South Africa, 2006), 37.

1.000'i Protestan, 1,500'ü Süryanî, 120'si Katolik ve 120 Yahudî idi.⁵⁵¹ Toplamda 12.740 sayısı sancak geneli gayrimüslim nüfusu doğrular değerdedir. Ancak yaklaşık 30.000 gibi bir sayı önceki yıllara göre Urfa'nın nüfusu için çok düşük bir rakamdır. 1880'li yılların başında şehre uğrayan Alman oryantalist Eduard Sachau, Urfa nüfusu hakkında kesin bir bilgi elde edemediğini vurgular. Hane sayısını 6.000 olarak aktaran Sachau, her hanede 5 kişi yaşadığı hesabıyla 30.000 kişinin yaşadığını nakleder. Yalnız daha kalabalık olduğunu, tahminine göre şehirde 50.000 kişinin yaşadığını da belirtir.⁵⁵² Seyyaha göre nüfusun 12.000 kadarı Hristiyan'dır. Ermenilere göre Protestan ve Jacobist (Yakubî) Süryanîler daha azdır.⁵⁵³ Sachau ayrıca Urfa'nın bir Türk şehri olduğuna da dikkat çeker. Hristiyan nüfus tahmini, Osmanlı resmî kayıtlarındaki sancak geneli gayrimüslim nüfusu ile örtüşen Sachau'nun Protestan vaiz Hagop Abuhayatyan ile görüşmesi, Hristiyan nüfusuna mahsus tahminleri bu papazdan almış olabileceğini düşündürmektedir.⁵⁵⁴

Şûrâ-yı Devletin 1874 nizamnamelerini de dikkate alarak hazırladığı, kadınların da sayılmasını öngören nizamname (Sicill-i Nüfus Nizamnamesi), 5 Temmuz 1881'de II. Abdülhamid'in onaylamasıyla yürürlüğe girmişti. 1882'de başlanan sayım ancak 1890'da tamamlanabildi. Sonuçlar ise 1893'te açıklandı.⁵⁵⁵ Sayım sonuçlarının kaydedildiği 1884-1885'e ait yıllıklarda, 1873-1874 nüfusuna oranla on yıl içerisinde sancak nüfusu yaklaşık % 12 artarak 100.662'den, 114.283'e yükselmişti. Müslümanlar % 89'luk dilimi kapsarken, Hristiyan ve Yahudî olmak üzere sancak genelinde 12.290 gayrimüslim yaşamaktaydı ve genel nüfusun yaklaşık % 11'ni oluşturuyorlardı. Bu süreç içerisinde gayrimüslim nüfus, on yılı aşkın sürede neredeyse aynı oranda kalmıştı. XIX. yüzyılın ikinci yarısında Rusların baskısıyla Kafkaslardan Osmanlı içlerine doğru göçler başlamıştı. Muhacirin Komisyonu'nun verilerine göre 1876-1899 yılları arasında ülkeye 1 milyonun üzerinde göçmen

⁵⁵¹ Kieser, *Iskalanmış Barış*, (Doğu Vilâyetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938), 282.

⁵⁵² Suraiya Faroqhi, "al-Ruhâ" (The Ottoman and Modern Periods), *The Encyclopedia Of Islâm*, Leiden: E. J. Brill: 1995), VIII: 592.

⁵⁵³ Sachau, *Reise in Syrien Und Mesopotamien*, 209.

⁵⁵⁴ Sachau, *Reise in Syrien Und Mesopotamien*, 210.

⁵⁵⁵ Akbayan, "Tanzimattan Sonra Osmanlı Nüfusu", 1241; Cevdet Küçük, "Cerîde Nezâreti" *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 1993), 7: 409; Hasan Yüksel, "Osmanlı'da Modern Anlamda Yapılan İlk Nüfus Sayımına Göre Divriği'nin Demografik Yapısı", *Nüfusbilim Dergisi* 28-29, (2006-07): 73.

girmişti.⁵⁵⁶ Toprak kayıpları devletin nüfus merkezini Güney Doğu'ya kaydırması.⁵⁵⁷ Bu doğrultuda Urfa'nın da içinde olduğu bir alana muhacirlerin dağılımı yapılmıştı. Temmuz 1861'de 200 haneyi şamil Nogay muhacirlerinin Çankırı'dan Urfa'ya gönderilmesi kararlaştırılmıştı.⁵⁵⁸ Ekim 1861'de ise Dağıstan muhacirlerinden Hoca Husad (Hasad) Efendi takımından üç hane 43 nüfus Urfa'ya yerleştirilmesi amacıyla gönderilmişti. Ayrıca 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı akabinde yaşanan göçler, Osmanlı kentlerinde, Müslüman nüfus lehine bir artış sağlamıştı. Yine Halep'e bağlı sancakların tümünde olduğu gibi Urfa'da da 1888 itibariyle neredeyse her sene farklı derecelerde çekirge saldırısı ve bundan doğan ekonomik zararların,⁵⁵⁹ şehirde içe dönük bir göç hareketini tetiklemiş olma⁵⁶⁰ ihtimalini de hesaba katmak gerekir ki bu hareketliliğin Müslüman nüfus oranına büyük etki ettiği tahmin edilmektedir.

1890/1891 verilerinde nüfus 56.709 olarak kaydedilmiştir. Bu yıl 9.638 kişi sayısı ile gayrimüslimler, şehir nüfusunun %17'sine tekabül etmektedir. Bu nüfusun; 47.071'i İslâm, 7.123'i Ermenî (Gregoryen), 458'i Ermenî Katolik, 716'sı Protestan, 1.075'i Süryanî, 266'sı Yahudî milletinden oluşmaktadır.⁵⁶¹ Bu yılın istatistiği ile tutarlı veriler sunan coğrafyacı Vital Cuinet ise, 1890'da 55.000 civarında bir nüfustan bahseder. Cuinet, bu sayının 40.835'inin Müslüman, 13.843'ünün Hıristiyan ve 322'sinin Yahudî olduğunu aktarır.⁵⁶² Bu yılın salnamesine göre umum nüfus ise 57.364 kadın, 61.377 erkek olmak üzere toplam 118.741 kişi olduğu görülmektedir. 1891/1892'de, bir önceki yıla göre 6.521 kişilik bir artışla şehir nüfusu 63.230'a yükselmiştir. Gayrimüslim yekûnu ise önceki yıla nispetle % 5.54 oranında artarak 10.172'ye yükselmiş ve nüfusun %16'sını oluşturmuştur. 1892/1893 verilerinde, bir önceki yıla göre nüfus oranları değişmezken, 1.322 yabancıların şehirdeki varlığı dikkat çekmektedir. Bu rakam, misyoner grupların maiyetleri ile beraber şehre yerleşmesiyle

⁵⁵⁶ Numan Elibol, "Osmanlı İmparatorluğunda Nüfus Meselesi ve Demografi Araştırmaları", *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi* 12/2, (2007): 156.

⁵⁵⁷ Halil İnalçık, Donald Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1600-1914 C. 2*, (İstanbul: Eren Yayıncılık, 2004), 903.

⁵⁵⁸ BOA, A. } MKT.MHM: 228/40.

⁵⁵⁹ Mehmet Ali Yıldırım, "XIX. Yüzyıl Sonlarından İtibaren Halep Vilayetinde Çekirge İstilalarına Dair Notlar", *Tarih Okulu Dergisi* 19, (2014): 535.

⁵⁶⁰ BOA, DH.MUİ: 1-8/3; Çekirge istilasının en yoğun yaşandığı yıllardan 1910'da, fukaranın, mevsim şartlarının uygun olması halinde göç etme düşüncesinde olduğu anlaşılmaktadır.

⁵⁶¹ 1308 Tarihli HVS, 240.

⁵⁶² Cuinet, *La Turquie d'Asia: Geographie Administrative II*, 261.

izah edilebilir. İlerleyen bölümlerde de değinileceği üzere 1895 Ermenî İsyancıları'ndan önce, şehirde bu kadar yabancıların mevcudiyeti manidardır.

Urfa'daki gayrimüslim nüfus hareketliliğini tetikleyen nedenlerden biri de çekirge istilasından dolayı başka şehirlerden Urfa'ya nakl-i hane eden Ermenîlerdir. Örneğin 1893 yılında Muş'tan göç eden 700 haneden 238 nüfusu kapsayan 100 hane Urfa'ya⁵⁶³ yerleştirilmiştir.

Tablo.3. 1892/1893 Urfa Nüfusu⁵⁶⁴

Millet	Kadın	Erkek	Toplam	
Müslüman	26.539	26.321	52.860	
Ermenî	240	218	458	Gayrimüslim nüfus 10.204 % 16
Katolik				
Süryanî	486	588	1.074	
Ermenî	3.118	4.515	7.633	
Protestan	327	395	722	
Yahudî	154	163	317	
TOPLAM	30.864	32.200	63.064	

1893'te tamamlanan Osmanlı genel sayımına göre Urfa⁵⁶⁵ nüfusunun, 1890/1891'deki sancak nüfusuna nazaran % 6.3'lük bir artışla 118.741'den 126.776'ya ulaştığı görülür. Sancakta, 114,358 kişi sayısı ile Müslümanlar % 90'lık kesimi oluştururken, gayrimüslimler 12.418 nüfuslarıyla % 10'luk dilimi oluşturmuştur. Ermenîler ise 9.783 kişi (takriben % 7'lik bir oranla) ile Müslümanlar'dan sonra en fazla nüfusa sahip millettir. Geriye kalan gayrimüslim nüfus; Süryanîler 1.118, Protestanlar 688, Katolikler 468, Yahudîler 359, Rumlardan da 2 kişi olarak dağılmıştır.

1894-1895'teki veriler şehrin nüfusunu, ecnebi ve yabancılar⁵⁶⁶ hariç 62.366 olarak göstermektedir. Bu rakamın 51.934'ü Müslüman iken, gayrimüslim nüfus 10.432'ye tekabül etmektedir. 1893'te 7.633 olan Ermenî sayısı bu yıl 8.355'e çıkmıştır. Ancak 722 olan Protestan nüfus 490'a gerilemiştir. Süryanî ve Yahudî nüfusu tutarlı bir seyir izlerken, Ermenî, Ermenî Katolik ve Protestan nüfusundaki belirgin değişimler, bu gruplar arasında bir geçişin yaşandığına işaret etmektedir. 1895 Ermenî İsyancıları Osmanlı genelinde olduğu gibi Urfa'da da birtakım olaylara sahne

⁵⁶³ BOA, DH.MKT: 190/71.

⁵⁶⁴ H. 1310 Tarihli HVS, 259.

⁵⁶⁵ BOA, DH.MKT: 56/09.

⁵⁶⁶ Kazanın daimî surette sâkinleri olmadıkları için genel nüfusa dâhil etmek uygun görülmemiştir.

olmuştu. Konsoloslar, müfettişler ve Osmanlı memurları tarafından Müslüman nüfusuna karşılık gayrimüslim yüzdeliği araştırılıyordu. 1896'da Halep, Urfa ve Maraş sancaklarında İslâm nüfusuna nispetle gayrimüslimler en fazla % 25, en az ise % 10 civarında olduğu tahmin edilmekteydi.⁵⁶⁷ İngiliz elçi Philip Currie'nin vekili Fitzmaurice'in⁵⁶⁸ raporuna göre Urfa nüfusu 1895 olaylarından önce 65.000 kadardı. Bunların 20.000'i Ermenî, 3.000 ya da 4.000'i Protestan, Keldanî, Süryanî, Katolik, Rum Katoliği, Marunî ve Yahudî ve küsür kalan 40.000'i Türk, Kürt ve Arap idi.⁵⁶⁹ Elçi vekilinin raporu, 1892-1893 Halep vilâyet salnamesindeki nüfus verilerine yakın bir orandır. Ancak 20.000 Ermenî nüfusu, Osmanlı kaynakları ile örtüşmemektedir. Fitzmaurice'a göre isyan esnasında 8.000 kişi öldürülmüştü. Olaylar esnasında Urfa'da sâkin Bedrossian'a göre ise ilk olaylarda toplamda 400 aile, ikinci olaylarda ise 5.000 kişi hayatını kaybetmişti.⁵⁷⁰ 1892'de Urfa'ya yerleşen Amerikalı Protestan misyoner Corinna Shattuck'a göre ise kayıpların 3000'i Gregoryen Kilisesinde gerçekleşmişti. Protestanların kaybı ise 110'du.⁵⁷¹ 7 Ocak 1896'da bir misyoner tarafından Urfa'dan gönderilen mektuba göre ise kilise de 1.500 kişinin öldüğü tahmin edilmekteydi.⁵⁷² Kevorkian ve Paboudjian'a göre ise kilisede ölenlerin sayısı 2.000 kadardı.⁵⁷³ Yabancı basında propaganda amaçlı yayınlanan gazete haberleri de birbirinden tutarsız rakamlar vermekteydi. Örneğin; The Daily Banner Times Gazetesinin 4 Şubat Salı 1896 tarihli sayısında, 25 Ekim ve 26 Aralık tarihlerinde 3.500 kişi öldürülmüş, sözde 1.500'ü de Gregoryen Kilisesinde gerçekleştirilmişti.⁵⁷⁴ Oysa 29 Aralık 1895 tarihli bir telgrafta, heyetle olay yerine giden bir binbaşuya göre bu hadisede ölenlerin sayısı 700 veya 800 kişiydi.⁵⁷⁵ Görüldüğü gibi yerli bir sâkin,

⁵⁶⁷ BOA, DH.TMIK.S: 4/2, 18 Teşrin-i Sâni 1312 (26 Kasım 1896).

⁵⁶⁸ Mayıs 1890'da konsolos yardımcılığına yükselen Fitzmaurice, Büyük elçi Sir William White tarafından elçilik tercüme bürosunda yardımcı olması için seçilmişti. İstanbul'daki tercüme bürosunda bir yıldan fazla çalıştı. 1896'da Sultan II. Abdülhamid tarafından ihtida vakalarının araştırılması üzerine toplanan Birecik Komisyonuna İngiliz elçiliğinin temsilcisi olarak seçildi; Daha geniş bilgi için bkz. G. R. Berridge, "İngiliz Gizli Belgelerinde Yahudi Dönmesi İttihatçılar" *Gerald H. Fitzmaurice – Türkiye'deki İngiliz Büyükelçiliği Baştercümanı'nın Anıları*, (İstanbul: Kırmızıkeçi Yayınları, 2016), 26-31.

⁵⁶⁹ BOA, Y.A.HUS: 358/2.

⁵⁷⁰ Ohannesian, *Autobiography And Recollection Bedros Der Bedrossian Ourfatzi*, 3.

⁵⁷¹ Emily Clough Peabody, *Corinna Shattuck - Missionary Heroine of Oorfa, (Lives Worth Living)* (İllions: University of Chicago Press, 1915), 137.

⁵⁷² Edwin Munsell Bliss, *Turkey and The Armenian Atrocities*, (Philadelphia: Hubbard Publishing Co, 1896), 461.

⁵⁷³ Kevorkian, Paboudjian, *1915 öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler*, 328.

⁵⁷⁴ Anonim, "Massacre at Ourfa", *Daily Greencastle Banner and Times, Greencastle*, (4 February 1896).

⁵⁷⁵ BOA, Y.A.HUS: 342/105.

misyonerler, elçi vekilinin iddiaları birbiriyle tutarsız tahmini ve yuvarlanmış rakamlara dayanmaktadır. Elçi vekili Urfa'daki tahkikatında misyoner Corinna Shattuck, kolcular müfettişi ve latin papazlarıyla sürekli görüşüp müzakere etmişti. Doğal olarak tahkikatını bunlardan aldığı malumata göre yapmıştı. Bu kişiler olaylara tamamen vakıf olsalar bile ecnebilerden olmaları, abartılı malumatta bulunmaları söz konusuydu.⁵⁷⁶ Ayrıca Fitzmaurice'nin kullanmış olduğu ifadelerde; “iddia olduğuna göre”, “iddia olunuyor”, “Ermenîlerin kavlince”, “zan olduğuna göre” gibi ifadeler, yapmış olduğu tahkikatın sıhhati hakkında şüphe uyandırmaktadır.⁵⁷⁷ 1878 Berlin Kongresi ile birlikte, özellikle Osmanlı'daki Ermenî nüfusu üzerinden siyaset, Batılı devletlerin siyasetinin en büyük aracıydı. Dolayısıyla bu raporda bahsi geçen kayıp sayılarının siyasî gayelerle tahmini verilere dayanması, ilmî olarak güvenilirliğini dikkate almayı zorlaştırmaktadır.

Tablo.4. 1894/1895 Urfa Nüfusu⁵⁷⁸

Millet	Kadın	Erkek	Toplam	
Müslüman	26.113	25.821	51.934	
Ermenî Katolik	102	53	155	Gayrimüslim nüfus 10.432 % 16.7
Ermenî	3.485	4.870	8.355	
Süryanî	486	609	1.095	
Protestan	208	282	490	
Yahudî	162	175	337	
TOPLAM	30.556	31.810	62.366	

Olayların akabinde, tabii olarak geriye yetimlerin kalmış olabileceği aklı gelmektedir. İngiliz elçi vekili Fitzmaurice binlerce yetimden bahsetmektedir. Yerel yönetime göre; Alman misyoner Franz Eckhart, Kenîsâ-i Kebîr mahallesiyle civarındaki hanelerde, 6 yaşından 12 yaşına kadar, erkek ve kız olmak üzere 260 Ermenî eytamını tedris ve iâşe ettirmektedir. Corinna Shattuk ise Telfutur mahallesinde tasarruf ettiği hane ve çevresinde, erkek ve kız, toplam 125 nefer Ermenî eytamının ihtiyaçlarını karşılamaktaydı.⁵⁷⁹ Ayrıca misyonerler tarafından; Siverek, Hısnımansur ve Çermik bölgelerinden toplanan Hristiyan çocukların bu tesislere

⁵⁷⁶ BOA, HR.TH: 171/49.

⁵⁷⁷ BOA, Y.A.HUS, 358/2.

⁵⁷⁸ H.1312 Tarihli HVS, 299.

⁵⁷⁹ BOA, DH.TMIK.M: 58/72. (15 Mart 1899).

yerleştirildiği bilinmektedir.⁵⁸⁰ Anlaşılan o ki yaklaşık 400'e yakın yetim 1895 isyanından sonra misyonerlerin himayesine alınmıştı. Ayrıca çevre nahiyelerden de misyon tesislerine yetimler getirilmekteydi.

Nüfus verilerinde gündeme gelen konulardan biri de ihtida eden gayrimüslimlerdi. Urfa hadisesinde ihtida eden 1.500'e mütecaviz Ermenî'nin birçoğu kadim mezheplerine geri dönmüştü. Ancak takriben 100 kişi İslâmiyet'te ısrar etmişti. Bu durum bizzat tahkik heyeti önünde gerçekleşmiş, 100 kişiden 6'sı Hristiyanlığa avdet etmiş, İngiliz elçi vekili Fithzmaurice de bu duruma şahit olmuştu.⁵⁸¹ Bu açıdan gayrimüslim nüfus verilerinin değişim seyrinde ihtidâ vakalarının pek etkisinin olmadığı düşünülmektedir. 1854-1908 arasında Rusya ve Balkanlardan Anadolu'ya Müslüman göçünün yanı sıra Osmanlı sınırları içerisinde takribi 500.000-800.000 arasında Ermenî, Rum ve Arap da Amerika ve Batı ülkelerine göç etmişlerdi.⁵⁸² 1895 vakasından sonra yurt dışına, Urfa Ermenîlerinin de içinde bulunduğu birçok kişinin, Beyrut ve İskenderun iskelelerinde, Mesajeri Maritim Kumpanyasının Kongo Vizrak adlı vapuruna binerek Marsilya'ya, oradan da Amerika'ya gitmeye çalıştıkları bilinmekteydi.⁵⁸³ Bu yolculuklara,⁵⁸⁴ İskelelerdeki zabıta memurlarının kayıtsızlıklarından ziyade kendilerinin bizzat teşvik ettikleri ve göz yumdukları⁵⁸⁵ bilindiğinden kesin rakamlar tespit edilememektedir. Bir diğer göç noktası ise Halep bölgesiydi. 1895 olayları esnasında Ermenî Katolikleri arasında İslâmiyet'i kabul ederek Halep'e göç edenler olmuş, bu kişiler Halep'e vardıktan sonra eski dinlerine geri dönmüşlerdi.⁵⁸⁶ Görüldüğü üzere Halep'e, Marsilya'ya ve Amerika'ya Ermenîler tarafından bir göç hareketi gerçekleşmişti. Tespitlerimiz resmî belgelere yansiyabildiği kadarıyladır. Göç edenlerin sayısı hakkında bir malumata sahip değiliz. Ancak

⁵⁸⁰ BOA, A.} MKT.MHM: 702/25.

⁵⁸¹ BOA, Y.PRK.UM: 35/85; BOA, Y.A.HUS: 359/6/1-2; BOA, DH.TMIK.M: 14/13.

⁵⁸² Karpat, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, 50.

⁵⁸³ BOA, DH.TMIK.M: 7/31.

⁵⁸⁴ "...Bu Ermenî eşhasın ekseri on sekizden otuz yaşlarına kadar olup, mektebe gidecekleri veyahut ticaret veya ziyaret eyleyecekleri beyanıyla memleketlerinden müzekkire alarak 'ale'l-ekser Fransız vapurlarına râkib olmaktadır. Bunlardan kısm-ı a'zaminin mahal-i 'azimetlerine çıkmayarak Kıbrıs ve İskenderiye tarikiyle Amerika veya Londra'ya gitmekte oldukları bilinmektedir. Bunlar, Londra ve Amerika'ya giderek tahsil-i fesâd eyleyecekleri ve memleketlerine 'avdetlerinde ahâli-i mutî'aya fesâdla efkârlarını zehirleyecekleri mutala'adan hariç tutulamayacağından...", BOA, DH.TMIK.M: 38/81.

⁵⁸⁵ BOA, DH.TMIK.M: 7/31.

⁵⁸⁶ BOA, HR.TH: 175/36; BOA, DH.TMIK.M: 5/47.

yaşanan bu göç hareketlerinin, Urfa'nın gayrimüslim nüfusundaki dalgalanmalara neden olduğu açıktır.

1900/1901 itibariyle şehir nüfusu 64.861 iken, gayrimüslimler 12.008 kişiyle bu sayının % 19'unu oluşturmaktaydı. Ermenî (Gregoryen) nüfus 8.355 kişiyken, bu yıl diğer cemaatlerde artışlar söz konusuydu. Mesela önceki yıllara nazaran Katoliklerin sayısının 155'ten 608'e yükseldiği görülür. Aynı şekilde Süryanî nüfusunda da bir artış gözlenir. Genel olarak Süryanî nüfusunda 1.000 - 1.100 arası değişen hareketlilik gözlenirken, bu yılki Süryanî nüfusunun 1.491'e ulaştığı görülmektedir. XX. yüzyılın başında hükümet nüfus hususunda dikkatli davranıyordu. Urfa nüfus idaresinde görevli Halil Saim Efendi'nin de dikkat çekmesi üzerine; doğumlar, nikâhlar, ölümler ve yazdırılmamış nüfuslar bulunmaktaydı. Nüfus sayım işlemlerine önem verilmesi, işlerin zamanında yerine getirilmesi gibi talepler nüfus sayımlarındaki eksiklere işaret etti.⁵⁸⁷

Urfa'da, nüfus artışıyla birlikte kentleşme yoğunlaşmıştı. Buna bağlı olarak da çeşitli değişimler meydana geldi.⁵⁸⁸ Kent nüfusunda çok yüksek olmasa da yaşanan artış hızları şehir sâkinlerinin yeni alanlara kaymalarına sebep oldu.⁵⁸⁹ Mekânsal örüntüde farklılaşmanın yaşanması, şehrin fizikî formundaki değişim ile ilgiliydi. Ticarî sahanın genişlemesi, ulaşım hizmetlerinin gelişimi, yeni konut alanlarının oluşumu değişimi simgelemekteydi.⁵⁹⁰ Bu dönemde Urfa'da, nüfusun artışı ve yeterli konut eksikliğinden dolayı pek çok kişi kırsal kesimlerde mülkler satın almaya başlamıştı.⁵⁹¹ 1903-1904 tarihli istatistikte toplam nüfusu 66.625 olan kazanın yaklaşık % 81'ini Müslümanlar teşkil ederken, Gayrimüslimler 12.395 kişi ile Urfa nüfusunun yaklaşık %19'una tekabül etmekteydi.

⁵⁸⁷ BOA, DH.MKT: 2381/46.

⁵⁸⁸ Karpat, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, 26.

⁵⁸⁹ İlhan Tekeli, *Modernizm, Modernite ve Türkiye'nin Kent Planlama Tarihi*, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2009), 188.

⁵⁹⁰ Yunus Koç, "Osmanlı Dönemi İstanbul Nüfus Tarihi", *TALİD* 8/16, (2010): 174.

⁵⁹¹ Ohannesian, *Autobiography And Recollection Bedros Der Bedrossian Ourfatzi*, 3.

Tablo.5. 1903/1904 Urfa Nüfusu⁵⁹²

Millet	Kadın	Erkek	Toplam	
Müslüman	27.570	26.660	54.230	
Ermenî	4.657	3.815	8.472	Gayrimüslim nüfus 12.395 %19
Katolik	257	353	610	
Süryanî	833	749	1.582	
Keldanî	57	58	115	
Protestan	686	480	1.166	
Yahudî	256	194	450	
TOPLAM	34.316	32.309	66.625	

Cemaat liderlerinin çekişmesi, Osmanlı idaresini 1905-1906 yılında yeni bir sayım yapmaya zorlayan etkenlerden biri olmuştur.⁵⁹³ Bu yıla ait verilere bakılırsa bir önceki yıla göre nüfus yaklaşık beş yüz kişi artarak 67.097'ye yükselmişti. Bu artış gayrimüslimler lehineydi. Nüfusları geçen yıla göre 444 kişi artarak 12.839'a ulaşmıştı. Müslüman nüfusta ise çok az (38 kişi) bir artış söz konusuydu. 54.258 kişi sayısı nüfusun % 81'ini Müslümanlar oluşturmaktaydı. Protestan ve Katolikler arasında yıllara göre nüfus miktarlarının değişimine, bu mezhepler arasında yaşanan geçişlerin sebep olduğu düşünülmektedir. Ödenemeyen vergilerden kaynaklandığı düşünülen bu durum 1906 senesinde de yaşanmıştır. Bu yıl içerisinde tahrire tabi tutulduğu anlaşılan Urfa'nın Katolik Ermenîleri arasında *nüfus-ı mektûme* (kayıp nüfus) olduğu anlaşılmış ve 15.000 kuruş cezâ-yi nakdi ödemelerine karar verilmiştir.⁵⁹⁴ 40-50 haneye şamil Ermenî Katoliklerin bu meblağı ödeyemeceğinin belirtilmesiyle cezanın affedilmesi söz konusu olmuştur.⁵⁹⁵

Nüfus idaresi kayıtlarından çıkarılan, 1906/1907 genel sayım verilerinde cemaat çeşitliliğinin artışı gözlenir. Bu sayımda, ülke genelinde, nüfus listelerine 8 yeni grubun eklenmesi bu çeşitliliğin gerekçesidir.⁵⁹⁶ Önceki yılın listesinden farklı olarak, bu yıl Süryanî Protestan ve Latin milleti de listeye dâhil edilmiştir. Bu yıl Urfa nüfusunun takriben % 23'ünü oluşturan gayrimüslimler, önceki yıla nazaran 3.219 kişi artarak 16.058 gibi yüksek bir rakama ulaşmıştır. 67.959 genel nüfus içerisinde 51.901 kişiyle toplam nüfusun %77'sini ise Müslümanlar oluşturmaktadır. Bir önceki

⁵⁹² H. 1321 Tarihli HVS, 390.

⁵⁹³ Mehmet Güneş, "Osmanlı Dönemi Nüfus Sayımları ve Bu Sayımları İçeren Kayıtların Tahlili", *Akademik Bakış* 8/18, (2014): 228.

⁵⁹⁴ BOA, DH.TMIK.M: 229/31. Mektûm: Hükümete kayd ve tahrir ettirilmeyen; Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, 1395.

⁵⁹⁵ BOA, DH.TMIK.M: 229/31.

⁵⁹⁶ Kazak, Ulah, Marunî, Süryani, Samiriyeli, Yakubî, Yezidî, Ermenî Katolik. Geniş bilgi için bkz. Dündar, *Kahir Ekseriyet*, 35.

yıla göre Müslüman nüfusun 54.258'den 51.901'e gerilemesi dikkat çekicidir. Önceki yılın 54.258, sonraki yılın ise 54.279 kişi olduğuna bakılırsa bu aradaki yılın Müslüman nüfus verilerinin hatalı kaydedildiği anlaşılmaktadır. Dikkat çeken bir diğer durum ise Ermenî nüfusunun 8.650'den 11.491'e yükselmiş olmasıdır.⁵⁹⁷ Bu yıl Osmanlı genel sayımında ise sancağın toplam nüfusu 155.000 olup, 135.759 kişi ile Müslümanlar Urfa sancağının yaklaşık % 87.6'sını kapsarken, 18.975 kişiyle gayrimüslimler sancak nüfusunun yaklaşık % 12.1'irine tekabül etmektedir.⁵⁹⁸ 1908 verilerinde 70.244 olan nüfus dâhilinde 54.279 kişiyle Müslümanlar yaklaşık % 75.6'lık bir orana sahipken, buna mukabil 15.965 kişi ile gayrimüslimler nüfusun % 23'ünü oluşturmaktaydı. Yabancı ve ecnebi nüfusu olarak belirtilen sâkinler ise nüfusun % 2.2'lik bir orana sahipti.⁵⁹⁹ Ekim 1912'de Urfa'da bir tahrir yapılmak üzere merkezden mutasarrıflığa bildirilmiş⁶⁰⁰ olmasına rağmen, livâ redif zabitanın seferde ve silah altında olması hasebiyle bu tahririn ertelenmiş olduğu bilinmektedir.⁶⁰¹

XX. yüzyılın başlarında, misyonerlerin teşebbüsüyle sanayi kuruluşlarının artışı, kentleşme sürecini de hızlandırmıştı. 1907'lerde 1.000 tane Alman el makinesiyle, kadınların dahi kendi evlerinde çorap üretimi gerçekleştirdikleri bilinmektedir.⁶⁰² Alman misyon hareketi tarafından tesis edilen halı ve dokuma işletmeleri,⁶⁰³ Protestan misyoner Corinna Shattuck'un öncülüğündeki işletmeler de dâhil kapitalist ekonominin Urfa'ya yerleşmesi, nüfus artışı ve kentleşmeyi tetikleyen etkenler arasında oldu.

1878'den 1911'e kadar, Anadolu'nun nüfusu neredeyse %50 oranında artmıştı. Bu süreçte, yüksek doğum oranı,⁶⁰⁴ sağlık şartlarının iyileştirilmesi ve ortalama insan ömrünün uzaması gibi olguların da etkisiyle Urfa kaza nüfusu, nadiren inişli-çıkışlı bir seyir izlemiş, genel olarak ise artan bir profil göstermişti.⁶⁰⁵ 1880'lerin başında kaza

⁵⁹⁷ H. 1324 Tarihli HVS, 414.

⁵⁹⁸ Karpat, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, 344-345.

⁵⁹⁹ Kazada sürekli surette ikamet etmeyen ecnebi ve yabancı nüfus dikkate alınmamıştır.

⁶⁰⁰ BOA, DH.SN.THR: 40/2-1.

⁶⁰¹ BOA, DH.SN.THR: 40/2-3; I. Balkan Muharebesi'nin 8 Ekim 1912'de olduğu düşünülürse, redif zabitanının bu nedenle seferde olduğu anlaşılmaktadır.

⁶⁰² Mehmet Ali Gürol, "Osmanlı Devleti'nde XIX. yüzyılda Çalışma Yaşamı ve Girişimcilikte Kadın", *Osmanlı Ansiklopedisi 3*, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), 594.

⁶⁰³ Turgut, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Amerikan Bord Misyonerlerinin Urfa'daki Faaliyetleri", 207.

⁶⁰⁴ McCarthy, *Müslümanlar ve Azınlıklar*, 2.

⁶⁰⁵ Yakup Karataş, *Sultan II. Abdülhamid Dönemi'nde Erzurum*, (*Sosyal, Ekonomik, İdari ve Demografik Yapı*), (Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2010), 108.

genelinde 10 ila 12 bin arasında bir gayrimüslim nüfus olduğu düşünülürken, bu sayı 1908’lerde neredeyse % 25 artış sağlayarak 16.000’e ulaşmıştı. Sayıca az olan Yahudiler, 1890’larda 266 kişi iken, 1908’de neredeyse iki katına çıkarak 484’e kadar yükselmişti. Aynı şekilde Ermenî (Gregoryen) nüfus 1890’ların başlarında 7.123 iken, 1908’de 11.467’e kadar yükselerek % 39’luk bir artış sağlamıştı. XX. yüzyılın ilk on yılında kazanın tüm dinî gruplarında yaşanan artışta ülkenin ve bölgenin içinde bulunduğu siyasî ve ekonomik havanın da payı vardı. 1904 baharına gelindiğinde vergi yükü özellikle Doğu ve Güneydoğu vilâyetlerinde bir yoksulluk ve sefilliğe neden olmuştu ki, çok sayıda köylü, şehir ve kasabaların yardımıyla maişetini sağlamak ümidiyle köylerinden şehir merkezlerine göç etmeye başlamıştı.⁶⁰⁶ Bu durum kentin nüfus bileşenlerinin, belirli bir yönde değişimini sağlayacak etkiler yarattı.⁶⁰⁷ Buna ilaveten Urfa kırsalında aşiretlerin ve urbanın birbirine ve köy ahâlilerine karşı artarak devam eden tecavüzleri,⁶⁰⁸ kırsaldan merkeze doğru göç hareketlerini tetiklemiş olmalıydı. Bütün istatistiki veriler üzerinden ifade etmek gerekirse; Tablo. 10’da da görüleceği üzere, II. Abdülhamid iktidarından (1876), Jön Türk Devrimine (1908) kadar Urfa’daki gayrimüslim nüfus sürekli bir artış göstermişti.

⁶⁰⁶ Aykut Kansu, *1908 Devrimi*, İstanbul, 5. Baskı, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2015), 38.

⁶⁰⁷ Tekeli, *Modernizm, Modernite ve Türkiye’nin Kent Planlama Tarihi*, 178.

⁶⁰⁸ BOA, BEO: 2506/187932.

Tablo.6. 1876-1908 Arası Urfa Nüfus İstatistikleri

Yıl	Müslümanlar	Gayrimüslimler							Gayrimüslim Toplam Nüfus	Genel Toplam
		Ermeni Gregoryen	Protestan	Katolik	Süryani	Keldani	Yahudi			
1873-1874 ⁶⁰⁹	45.368	10.560					248	10.808	56.176	
1890-1891	47.071	7.123	716	458	1.075	-	266	9.638	56.709	
1891-1892	53.058	7.659	714	458	1.075	-	266	10.172	63.230	
1892-1893	52.860	7.633	722	458	1.074	-	317	10.204 ⁶¹⁰	63.064 ⁶¹¹	
1894-1895	51.934	8.355	490	155	1.095	-	337	10.432	62.366	
1895-1896	51.904	8.335	483	155	1.087	-	330	10.390	62.294	
1900-1901	52.853	8.282	1.147	608	1.491	-	480	12.008	64.861	
1903-1904	54.230	8.472	1.166	610	1.582	115	450	12.395	66.625	
1905-1906	54.258	8.650	1.113	811	1.696	119	450	12.839	67.097	
1906-1907	51.901	11.491	1.070	278	2.313	390	484	16.058 ⁶¹²	67.959	

Yıl	Müslüman	Ermeni	Ermeni Protestan	Ermeni Katolik	Süryani Kadım	Süryani Protestan	Süryani Katolik	Keldani	Yahudi	Latin	Gayrimüslim Toplam Nüfus	Genel Toplam
1908	54.279	11.467	1.072	286	1.794	210	230	390	484	32	15.965	70.244

⁶⁰⁹Bu yılın verilerinde Hristiyan cemaatlerin nüfusu “İsevi” başlığı altında topluca verilmiştir.

⁶¹⁰Yanlış hesaplamalar düzeltilerek verilmiştir; 1310 Tarihli HVS, 209.

⁶¹¹ Ecnebi ve yabancı unsurların şehir sürekli sâkin olup olmadıkları belirsiz olduğundan yabancı nüfus dâhil edilmemiştir. Bu tarihte Urfa’da 20 ecnebi, 1.322 yabancı nüfus bulunmaktadır.

⁶¹² 32 kişiden oluşan Latin Katolikleri de dâhil edilmiştir.

İKİNCİ BÖLÜM

YOL AYRIMINDA HUKUKİ, İDARİ VE MEZHEPSEL

KARŞILAŞMALAR

Hukukî anlaşmazlıkları ve davaları karara bağlamak üzere devletçe görevlendirilen hâkimlere⁶¹³ kadı ismi verilirken, Osmanlı mahkemelerinde bu kadılar tarafından verilen kararların ve tutulan kayıtların toplandığı defterlere genel olarak Şer'îye Sicilleri⁶¹⁴ veyahut Kadı Sicilleri adı verilmektedir. Kadıların verdikleri karar suretlerini, hüccetleri ve yargıyı ilgilendiren farklı yazılı kayıtları içeren bu defterler⁶¹⁵ Osmanlı'da Müslüman, Hristiyan ve Yahudilerin inanç, eylem ve sosyal rollerinin portrelerini oluşturması açısından,⁶¹⁶ bizatihi yerel tarih araştırmalarında başvuru kaynakları arasında gelmektedirler. Kadılar sivil davalara baktığı gibi cezaî davalara da bakar, asayiş, denetleme, belediye, noterlik vb. birçok iş görürdü. Sorumlu olduğu geniş yetki alanı, onun tarafından tutulmuş sicil kayıtlarına yansımakta, dolayısıyla bu vesikalar sosyal tarih kaynağı olarak kıymet arzetmektedirler.⁶¹⁷ Tanzimat'tan sonra şer'î mahkemelerin görev sahaları daraltılmış olsa da varlıkları devam etmişti.⁶¹⁸

Gayrimüslim tebaa üzerinde dahli olmasa da o zümrenin haklarını gözetmek ve malî sorumluluklarını yerine getirip getirmediğini takip etmek kadıların zorunlu görevleri arasındaydı.⁶¹⁹ Şer'î hukuktan faydalanmak isteyen gayrimüslimler, kadının bu sorumluluğunun farkında olarak, kendileri için daha avantajlı sonuç alabilecekleri şer'î mahkemeyi XIX. yüzyılda sıkça tercih etmişlerdi. 1880-1910 yılları arasında Urfa'nın gayrimüslim sâkinleri de bu bilinçle şer'î mahkemeye defalarca müracaat etmişlerdi. Bu süre zarfı içerisinde tutulmuş kayıtlardan; davalı ve davacıların hak arama çabalarını, sistemden yararlanma sıklığını, prosedürün gayrimüslimlerin lehlerine ve aleyhlerine işleyiş şeklini ve devleti temsilen kadıların gayrimüslimlere karşı tutumlarını izleyebilmek mümkün olmuştur. Kadı mahkemesini

⁶¹³ İlber Ortaylı , “Kadı”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2001), 24: 66.

⁶¹⁴ Yunus Uğur, “Şer'îye Sicilleri”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2010), 39: 8.

⁶¹⁵ Akgündüz, *Şer'îye Sicilleri - Mahiyeti Toplu Kataloğu ve Seçme Hükümler 1*, 21.

⁶¹⁶ Edhem Eldem, vd., *Doğu İle Batı Arasında Osmanlı Kenti Halep İzmir, ve İstanbul*, Çev. Sermet Yalçın, 2. Basım, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017), 13.

⁶¹⁷ Feridun Emecen, “Osmanlılar'da Devlet, Toplum ve Mahkeme”, *18. Yüzyıl Kadı Sicilleri Işığında Eyüp'te Sosyal Yaşam*, Ed. Tülay Ertan, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998), 76.

⁶¹⁸ Ekrem Buğra Ekinci, *Osmanlı Mahkemeleri (Tanzimat Ve Sonrası)*, (İstanbul: Arı Sanat Yayınları, 2004), 164.

⁶¹⁹ Ortaylı, “Kadı”, 24: 70.

tercih etmeyen gayrimüslim sâkinlerin yargı konusundaki başvuru merciileri ise Telfutur mahallesindeki Ermenî murahhaslığı olmuştur.⁶²⁰

2.1. Kadı Mahkemesinde Gayrimüslim Unsurlar

Mahkeme tutanakları sıradan insanlar arasındaki ilişkilere dair fikir veren pek çok çeşit anlaşmazlık ve muameleyi gözler önüne sermekteyken,⁶²¹ bunlar içerisinde Müslim/gayrimüslim ahâlinin münasebetlerine ilişkin çokça belge bulunmaktadır. Mahkemeye açılan dava ve diğer şikâyetleri kapsayan belge kümelerinden, her iki toplumun da gündelik kaygılarının hemen hemen aynı olduğu anlaşılmaktadır.⁶²² Kendilerini savunacak bir vekil tayin etmek, nafaka alabilmek, borçlarını tahsil etmek, yetimlere vasî atamak gibi hukukî meseleler iki taraf için mahkemenin yolunu tutma gerekçeleri arasındaydı. Şer'î mahkemeyi tercih eden gayrimüslimler, liderleriyle aralarındaki kişisel veya siyasî farklılıklardan dolayı ya da İslâm hukukunda kendi hukuklarına göre daha avantajlı olan miras hissesi tayininden ve boşanma ödemelerinden faydalanmak amacıyla bu şekilde davranıyorlardı.⁶²³ Ayrıca hukuk sistemlerinin katı kurallar içermesi, özellikle ailevi konularda gayrimüslimlerin şer'î mahkemeyi tercih ediş nedenleri arasındaydı.⁶²⁴ Müslümanlar gibi mevcut nizam çerçevesinde olduğu sürece mahkeme tarafından haklı bulunmuş olan Urfa gayrimüslimleri, bu konuda herhangi bir kamusal engele takılmamıştı. Urfa mahkemesini tercih etmeyen azınlık gruplar ise aralarındaki sorunların çözümü için, dinlerine mahsus murahhashaneye başvurmuşlardı. Cemaat mahkemelerindeki duruşmalar, murahhas ya da murahhas vekili başkanlığında, aynı millete mensup muteber kişilerin, dava mevzusu mecliste hazır bulunmasıyla gerçekleşmekteydi.⁶²⁵ Murahhashanede beklenen çözümün sağlanamadığı durumlarda ise şer'î mahkemenin tercih edildiği görülmektedir. İlk davanın ilgili cemaat murahhası⁶²⁶ önünde gerçekleştiğine dair ipuçları davalıların; *mukaddem merciimiz huzurunda* ya da

⁶²⁰ Urfa murahhashâesinin yeri için bkz. Ek.4.

⁶²¹ Hülya Canbakal, *17. Yüzyılda Aynâb Osmanlı Kentinde Toplum ve Siyaset*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2009), 152.

⁶²² İnalçık, Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1600-1914 C. 2*, 725.

⁶²³ Baer, *At Meydanı'nda Ölüm – 17. Yüzyıl İstanbul'unda Toplumsal Cinsiyet, Hoşgörü ve İhtida*, 35.

⁶²⁴ İzzet Sak, “Şer'iyeye Sicilleri Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Aile Hayatı: Konya Örneği (1700 - 1725)” *Tarihin Peşinde* 7, (2012): 119.

⁶²⁵ UŞS, 208/40-561.

⁶²⁶ UŞS, 221/439-106.

*murahhasımızın murahhashaneye celb eylediğinde*⁶²⁷ gibi açıklamalarından rahatlıkla anlaşılabilir. Gayrimüslimler açısından hukukî sürecin nasıl işlediğine dair daha net ifadeler ise Kadioğlu sâkinlerinden Defçi Kivo'nun oğlu Agob'a vasî tayini esnasında gözlenir. Agob'un annesi Lusiya'nın vasî olarak uygunluğu, *Haseki* mahallesi Ermenî muhtarı Agob veled-i 'Abdo ve Kadioğlu mahallesi Ermenî muhtarı Apram veled-i Aro taraflarından⁶²⁸ düzenlenen ve Ermenî murahhasının da onayının olduğu şehâdetname şer'î mahkemeye sunulmuştu. Annenin vasîlik görevini hakkıyla yürütebilmesi adına yapılan soruşturmada, Ermenî muhtarlar ve murahhas bizzat aracı olmuşlardı. Mahkeme, birçok davada, özellikle gayrimüslim çocuklar söz konusu olduğunda, Ermenî murahhaslığının da görüşünü almaktaydı.⁶²⁹ Bu karşılıklı görüş alış-verişi Süryanî çocukları söz konusu olduğunda da geçerliydi ki Urfa Süryanî-i Kadîm nurahhaslığı ile kadılık arasında dava konularına mahsûs tezkireler gidip gelmişti.⁶³⁰

Şahitliğin sosyal bir vazife olarak algılanması dolayısıyla şahitler belirlenirken toplumsal statülerin dikkate alınma⁶³¹ gereksinimi Urfa mahkemesinin de dikkat ettiği bir husustu. Urfalı bir gayrimüslimin mahkemede hukukî süreci de bu minvalde, davanın türüne göre değişen, gizliden veya aşikâr şekilde, dinî liderlerin, mahalli temsilcilerin ya da cemaat içerisindeki muteber kişilerin dâhil olduğu (şahit, kefil, vekil vb.) bir süreci kapsamaktaydı. Nitekim davalarda taraflardan talep edilen şahitler için *Hristiyan beyninde müstakim ve makbûl* olması, yani cemaat arasında bu şahısların doğru ve kabul gören kişiler olmasına dikkat ediliyordu.⁶³² Fakat Müslümanlar ve gayrimüslimler arasındaki davalarda şahitlik mevzusu değişmekteydi. Müslüman aleyhine bir Hristiyan'ın şahitliği caiz olmadığından dava vekilleri duruşmaları nizamiye mahkemelerine taşıma gayreti içerisinde oluyorlardı. Mesela dava vekillerinden Bedros, müvekkilini savunurken; *ifademin isbât olunmasına dair şahidlerim Hristiyan olup, müddeî İslâm olduğundan İslâm 'aleyhinde Hristiyan şahidinin dinlenilmesi gayr-i caiz olduğundan davanın mercii mahkeme-i*

⁶²⁷ UŞS, 210/228-73.

⁶²⁸ UŞS, 220/268-1010.

⁶²⁹ UŞS, 221/16-412, 213-758, 285-10, 289-19, 340-2, 387-2, 423-71, 443-115; UŞS, 227/2-497, UŞS, 227/22/444-446, UŞS, 227/183-151; UŞS, 219/9-42.

⁶³⁰ UŞS, 221/375-59.

⁶³¹ Yunus Apaydın, "Şahit", *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2010), 38: 280.

⁶³² UŞS, 208/362-251.

*nizameyedir*⁶³³ şeklindeki ifadeleri dava tutanağına yansımıştı. Ayrıca şer'î mahkemenin, aleyhine kararını kabul etmeyen Ohannes gibi davasını temyiz⁶³⁴ mahkemesine taşıyanlar da olmuştu. Fakat şunu ifade etmek gerekir ki incelenen sicillerde gayrimüslim tebaadan olup, hakkının zayi olduğunu düşünerek temyize giden kişi sayı çok nadirdir. Buna istinaden kadı mahkemesinin, gayrimüslimlerin şer'î hukuka göre sahip olduğu hakları koruma konusunda çok titiz davrandığı, kurumun Müslümanlar ve gayrimüslimler arasındaki barışçı ilişkilerin korunmasına katkıda bulunduğu söylenebilir.⁶³⁵

Şer'î mahkemeyi tercih eden gayrimüslim sâkinlerin daha çok orta ve düşük kademedeki insanlar olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü üst sınıf aileler, aile içi tartışmalarını mahkemeye getirmekten kaçınıyorlardı. Bu durum mahkemede üst sınıf gayrimüslim aileler ile ilgili daha az kayıt olmasını açıklamaktadır.⁶³⁶ Tüccar, kuyumcu, idareci, eğitilmiş kesimden oluşan bu ileri gelenler topluluğunun mahkemede bulunma gerekçeleri daha çok cemaat üyelerini temsilen şahit veya kefil olma durumunda gerçekleşiyordu. Davalarda duruşmanın yasallığını onaylayan grup üyelerine *şuhûdü'l-hal* adı verilmekteydi. Davadaki taraflardan birini desteklemek için ifade veren vaka tanıkları ise *'udûl*⁶³⁷ olarak kayıtlara geçmişlerdi. Kuyumcu Kesper,⁶³⁸ Avukat Agob⁶³⁹, Mimar Haçır⁶⁴⁰ cemaat üyeleri adına kadı mahkemesinde defalarca şahit veyahut vaka tanığı olarak bulunmuşlardı.

XIX. yüzyıl içerisinde gayrimüslim unsurların Osmanlı arşiv vesikalarında ifade edilmiş biçimlerine değinmenin faydalı olacağı kanaatindeyiz. Zirâ resmî kayıtlarda değişen ifade kalıpları devletin tebaasına karşı bakışını da yansıtmaktadır. Osmanlı Devleti'nin himayesi altındaki vatandaşlar oldukları için Urfa gayrimüslimleri; *teba'a-i 'Osmâniye'den, teba'a-i Devlet-i 'Alîyye'den*⁶⁴¹ *reaya-i*

⁶³³ UŞS, 222/76-119.

⁶³⁴ UŞS, 208/47-1.

⁶³⁵ İnalcık, Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1600-1914 C. 2*, 726.

⁶³⁶ Iris Agmon, *Family and Court: Legal Culture and Modernity in Late Ottoman Palestine*, (New York: Syracuse University Press, 2006), 199.

⁶³⁷ Canbakal, *17. Yüzyılda Ayntâb Osmanlı Kentinde Toplum ve Siyaset*, 159.

⁶³⁸ UŞS, 212/71-189.

⁶³⁹ UŞS, 210/207-21, UŞS, 221/61-473, 225/111-284.

⁶⁴⁰ UŞS, 210/207-21.

⁶⁴¹ Taş, *Kadı Sicillerine Göre XIX. Asrın İkinci Yarısında Urfa'da Sosyal Hayat*, 34.

*Devlet-i 'Alîyye'den*⁶⁴² ya da *teba'a-i Saltanat-ı Seniyye'den*⁶⁴³ şeklinde farklı ifade kalıplarıyla kayıtlara geçirilmişlerdir. 1845-1855 yılları arasını kapsayan Urfa sicillerine bakılırsa gayrimüslim sâkinlerin dinî ya da etnik aidiyetlerine çok fazla vurgu yapılmadığı görülür. Bu tarihlerde herhangi bir zımmî vatandaş vesikaya doğrudan adı ile kaydedilmiştir.⁶⁴⁴ Ancak nadir de olsa bazı vesikalarda şahsın *Hristiyan'dan*⁶⁴⁵ olduğuna vurgu yapılmıştır. 1869/1870 itibariyle kişilerin *Hristiyan milletinden*⁶⁴⁶ oluşunun yanında, *Süryanî milletinden*⁶⁴⁷ ya da *Ermenî milletinden*⁶⁴⁸ olduğuna özellikle vurgu yapıldığı görülür. 1878 yılı sonrası tutulmuş sicillerde ise doğrudan *teba'a-i Devlet-i 'Alîyye'nin Ermenî milletinden*,⁶⁴⁹ veyahut *teba'a-i Devlet-i 'Alîyye'nin Süryanî milletinden*⁶⁵⁰ şeklinde, kişiler dinî/etnik aidiyetleriyle resmî kayıtlara geçirilmiştir. Resmî kayıtlardaki söylem değişimi, elbette devletin gayrimüslim tebaasına yönelik reformları ile ilgilidir.

Babalarına izafeten kayıtlara geçen gayrimüslim erkekler “veledi”, kadınlar ise “veledet” şeklinde yazılmışlardır. Ancak kâtiplerin bazen bir gayrimüslim ismini yazarken “veled” yerine “bin” yazmayı tercih ettiği de görülür. Aynı şekilde gayrimüslim kadınları yazarken “veledet”⁶⁵¹ yerine “binti”⁶⁵² ile kaydedildiği de olmuştur.⁶⁵³ Bu hususa memurlarca kimi zaman pek dikkat edilmediği anlaşılmaktadır. Resmî evrakta dinî inançlarına göre gayrimüslim erkeklerin kimliğini doğrulayan birilerine ihtiyaç duyulmazken, herhangi bir dinden kadının kimliğini genellikle iki erkeğin mahkemede teyit etmesi gerekiyordu.⁶⁵⁴ Bu hem gayrimüslim hem de Müslüman kadınlar için geçerliydi. Bu nedenle kadınları ilgilendiren davalarda ekseriyetle iki erkek,⁶⁵⁵ davalı veya davacı kadını tanıdığını ifade etmek için orada hazır bulunmak zorundaydı. Gayrimüslim kadınların teyidi için gayrimüslim erkekler

⁶⁴² BOA, A} MKT.UM: 12/76.

⁶⁴³ BOA, HR.MKT: 90/99.

⁶⁴⁴ Bu konuda 204 numaralı Urfa Şer'iyeye Sicilleri'nde H.1262 (M.1845) çokça örnek bulunmaktadır.

⁶⁴⁵ UŞS, 205/95-266.

⁶⁴⁶ UŞS, 206/614-742, UŞS, 206/605-712, UŞS, 206/654-426.

⁶⁴⁷ UŞS, 206/604-710; UŞS, 206/647-814.

⁶⁴⁸ UŞS, 206/647-814.

⁶⁴⁹ UŞS, 209/5-16; Fatma Bağmancı, *216 Numaralı 1315-1317/1897-1899 Tarihli Urfa Şer'iyeye Sicilinin Hukuksal Analizi*, (Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006), 9.

⁶⁵⁰ UŞS, 209/4-13.

⁶⁵¹ UŞS, 206/667-457.

⁶⁵² UŞS, 218/358-42, UŞS, 221/223-777.

⁶⁵³ Taş, *Kadı Sicillerine Göre XIX. Asrın İkinci Yarısında Urfa'da Sosyal Hayat*, 36.

⁶⁵⁴ Masters, *Christians and Jews in the Ottoman Arab World – The Roots of Sectarianism*, 32-33.

⁶⁵⁵ Örnek vesikalar için bkz. 218/340/341-9; UŞS, 227/191-165; UŞS, 227/196-175.

mahkemede hazır bulunduğu gibi bazen Müslüman erkekler de gayrimüslim kadınları tanıdıklarına dair mahkemede hazır bulunmuşlardı. İki Müslüman erkeğin gayrimüslim bir kadının şahsını onaylayışı çok nadirdi. Ancak bu kadınlara şahitlik ettikleri durumlar da olmuştu.⁶⁵⁶

Islahat Fermanı'ndan bir süre önce Urfa kadısına gönderilen bir fermanla gayrimüslimler hususunda birtakım şeylere dikkat edilmesi istenmekteydi. Mesela Hristiyan tebaadan vefat edenlere verilen izinnamelelere *helâk* veya *mürd* oldu gibi küçük düşürücü ifadeler yazılmaması, onun yerine *müteveffa* kelimesinin kullanılması tavsiye edilmişti.⁶⁵⁷ Devlet resmî kayıtlarda dahi idaresi altındaki dinî gruplara karşı ayırım yaratan ifade biçimlerine müdahale etmekteydi. Urfa'da dinî gruplar içerisinde, şer'î hukuktan faydalanmak üzere İslâm mahkemesine müracaat eden çoğunluk nüfus genellikle en fazla nüfusa sahip Ermenîler olmuştu. 1845 yılı itibariyle tutulan sicillerde Ermenî,⁶⁵⁸ Katolik⁶⁵⁹ ve Süryanîlerin⁶⁶⁰ bahsi geçerken, Protestanlar henüz bu tarihlerde millet olarak tanınmadıkları için isimleri kayıtlarda geçmemekteydi. Batılı ülke büyükelçilerinin, özellikle İngiliz ve Prusya elçiliklerinin girişimleri üzerine, 15 Kasım 1850'de Protestan cemaati resmen kurularak tanınmasının⁶⁶¹ ardından diğer Osmanlı şehir yönetimlerine olduğu gibi Urfa'ya da H.17 Ramazan 1269 (M. 25 Haziran 1853)'te *Protestan Hakkında Serefsudûr Buyurulan Fermân-ı 'Âlîşân ve Hatt-ı Humâyûn Sureti* gönderilmişti. Ancak yine de bu tarihlerde Protestan milletinden şer'î mahkemeye başvuran kişilere pek rastlanmamaktadır. 1850'lerden itibaren Protestan misyonerlerin çabalarıyla Ermenîlerden Protestanlığa geçenler olmuş olsa da şer'î mahkemeye ilk başvuru, 30 Ocak 1868'de, Yusuf bin Hasan'dan alacağı dolayısıyla mahkemeye başvuran Protestan Rumoğlu Karabit tarafından yapılmıştı.⁶⁶² Protestan milletinin daha erken tarihlerde tanınmasına rağmen erken tarihli kadı sicillerinde isimlerine pek rastlanmaması nüfuslarının az oluşuyla izah

⁶⁵⁶ UŞS, 222/194-320.

⁶⁵⁷ UŞS, 205/37-77.

⁶⁵⁸ UŞS, 204/98-172

⁶⁵⁹ UŞS, 204/4-6; Yıldız, 204 Numaralı Şer'î Sicili Defterine Göre Urfa'da Ekonomik Sosyal ve Kültürel Hayat, 124.

⁶⁶⁰ UŞS, 204/80-140.

⁶⁶¹ Bozkurt, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)*, 178.

⁶⁶² UŞS, 206/331-54. Atmaca, *206 Numaralı Urfa Şer'î Sicili'nin (H. 1282-1287/M.1865-1870) 187-366. Sayfaları Transkripsiyon ve Değerlendirmesi*, 409.

edilebilir ancak 1880'lerden itibaren Protestanlar'dan şer'î mahkemeyi tercih eden kişi sayısında artış gözlenmektedir.

Yetim çocukların hukuken koruma altına alınması, gayrimüslimlerin şer'î mahkemeyi en fazla tercih etme nedenleri arasında sayılabilir. Mesela yetimleri korumak amaçlı tesis edilmiş eytam sandıklarında gayrimüslim çocukları ilgilendiren yüzlerce tutanak mevcuttur. Ayrıca bu verilerin, Müslim-gayrimüslim farketmeksizin, yetim çocuklar üzerindeki koruma mekanizmasının nasıl işlediğini ortaya koyması açısından eşsiz kaynaklar olduğunu belirtmek gerekir. Bunların yanı sıra gayrimüslim sâkinlerin sosyal ve ekonomik statülerine dair ipuçları edindiğimiz tereke kayıtları da değerli veriler arasındadır. Ayrıca meslekî uğraşlarından dolayı kazanın muhtelif zümreleriyle bağları olan dava vekillerinin tayin tutanakları da iki toplum arasındaki bağlar hakkında ipuçları sunmaktadır. Örneğin bir Müslüman kadının bir gayrimüslim erkeği çok rahatlıkla kendisine vekil tayin edebilmesi ya da bir gayrimüslim kadının benzer şekilde bir Müslüman erkeği vekil atamasında herhangi bir sakınca görmemiş olması dikkate değerdir. Şer'î mahkemeye bu minvalde birçok dava gelmiştir.

2.1.1. Gayrimüslim Kadınlar ve Hak Arama Çabaları

Kadınları ilgilendiren dava tutanakları sayesinde, Urfalı zimmî kadınların görünürlüğüne, toplumsal hayattaki konumlarına ve rollerine tanık olunmaktadır.⁶⁶³ Aile hukukuna ilişkin sorunlarda da zimmîler talep ederlerse şeriata göre hükmedilmek üzere şer'î mahkemeye gidebilmekteydiler.⁶⁶⁴ Bu uygulamanın Osmanlı Devleti'nin sonuna kadar istikrarlı bir biçimde devam ettiği söylenebilir.⁶⁶⁵ Urfalı gayrimüslim kadınlar, şer'î hukukun bahsettiği bu haklardan en az Müslüman kadınlar kadar faydalanmışlardı. Nafaka, vasî tayini, alacak-verecek, vekil tayini, mirasa dair davalar kadınların şer'î mahkemeyi tercih edişlerinin öncelikli konularıydı. Onlar için hukukî mücadele ya kilise mahkemesinde ya da şer'î mahkemede sonuçlanıyordu. Bir gayrimüslim kadın, mahkemede ya şahsen bulunmuş ya da bir avukat tayin ederek davasını özgürce savunabilmişti.⁶⁶⁶ Şer'î mahkemeyi tercih eden özellikle Ermeni/Süryanî Urfalı kadınların sayısı hayli fazlaydı. Çünkü buraların Hristiyan

⁶⁶³ Betül İpşirli Argıt, "Osmanlı Hukuk Çalışmalarında Kadın", *TALİD* 3/5, (2005): 575.

⁶⁶⁴ Bozkurt, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)*, 14.

⁶⁶⁵ Aydın, *Osmanlı Aile Hukuku*, 39.

⁶⁶⁶ Haim Garber, "Position of Women in Ottoman Bursa, 1600-1700", *International Journal of Middle East Studies* 12, (1980): 233.

mahkemesinden daha fazla halden anladığını düşünüyordular.⁶⁶⁷ Bir eş ya da anne, veyahut dul bir kadın olarak mahkemeye çıkmışlar, hak talepleri açısından Müslüman kadınlarla benzer davalar için şer'î mahkemeyi tercih etmişlerdi. Kocalarından kalan dükkânların kiralarnı almışlar, tarlalarını Müslüman işletmecilere kiraya vermişlerdi. Mal varlığı eytam sandığına devredilen yetimlerinin birikimlerinden borç vermek üzere Müslüman erkeklerle karşı karşıya gelmişlerdi. Birçoğu mahkeme tarafından uygun görülerek vasî tayin edilmişti. Bu kadınlara dair vesikalar düzenlenirken öncelikle hangi millete mensup oldukları belirtilmekteydi. Gayrimüslim kadınlara izafeten; *Ermenî, Süryanî, Yahudî ve Protestan milleti taife-i nisvânından*⁶⁶⁸ şeklinde, dini/mezhebi belirtilen kadının akabinde ismi resmî evraka geçirilmişti.

Kadınlr için kadı mahkemesi erkeklerine karşı bir güç elde etmenin yanında, Hristiyan kadınlarının miras yoluyla mülklerinden daha büyük bir pay almasını mümkün kılmaktaydı.⁶⁶⁹ Ataerkil hanelerin dağılması⁶⁷⁰ genellikle babanın ölümüyle gerçekleşiyordu. Aile içi miras paylaşımının ardından babanın alacakları peşine düşülmekteydi. Bu durum Müslim/gayrimüslim kadınların hukuken karşı karşıya geldiği nadir durumlardandı. Narıncı mahallesinden Kabancıoğlu Aruş'un Sultan Bey mahallesinden Hasan bin Halil'e verdiği 1.200 kuruş, iki erkeğin de ölümünden sonra eşleri Hanım ve Hatice arasında mahkemeye kadar varan bir tartışmaya sebep olmuştu.⁶⁷¹ Bu dul kadınların, çocuklarının haklarının zayi olmaması adına bütün yolları denedikleri aşikâr. Bu amaçla çocuklarına birer vasî tayin edilmesi için çabalamışlar, bazen çocuklarına vasî olarak bizzat kendileri atanmışlardı. Bu da çocuklarının babalarından kalan gayrimenkulleri ya da belirli bir miktar meblağı, çocuklar adına işletecekleri, bir hukukî koruma çerçevesinde, onların rüşd yaşına varana dek, onlar yararına çocukların mallarını hıfz edecekleri anlamına geliyordu. Böylece anne olmanın yanında, devlet gözetiminde, bir kurumsal denetimin sorumluluğunu üstlenmiş oluyordular. Bu kadınların mahkemede vasî olarak atanması demek, mahkeme kadısının gayrimüslim kadınlar ve çocukları ile onlara ait mülklerin

⁶⁶⁷ Eric R. Dursteler, *Dönme Kadınlar Toplumsal Cinsiyet, Kimlik ve Sınırlar*, Çev. Deniz Koç, (İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2013), 35.

⁶⁶⁸ UŞS, 218/370-69; UŞS, 218/340/341-9; UŞS, 227/196-175. Cula, 227/2 Numaralı Şanlıurfa Şer'iyeye Sicili Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (H. 1303-1305/M. 1886-1887), 74.

⁶⁶⁹ Mansel, *Halep – Suriye'nin Muhteşem Tüccar Şehrinin Yükselişi ve Düşüşü*, 51.

⁶⁷⁰ Duben, *Kent, Aile, Tarih*, 121.

⁶⁷¹ UŞS, 208/162-835.

koruyucusu, gözetmeni⁶⁷² olduğu bir hukukî korumanın içerisine dâhil oldukları anlamına geliyordu. Eşi Ohan'ı kaybeden Sultan⁶⁷³ ya da eşi Barutçuoğlu Mıgırdiç'i kaybeden Hatun⁶⁷⁴ gibi birçok Ermenî, Süryanî, Protestan, Katolik kadın, çocuklarının vasîliğini üstlenmişti. Babanın ölümü bu kadınları çocuklarını tek başlarına büyütme yükümlülüğünün altına itmiş, dolayısıyla babadan kalan gayrimenkul ya kiralanmış⁶⁷⁵ ya da satılarak⁶⁷⁶ elde edilen para nemalandırılmak üzere eytam sandığında işletilmişti. Böylece sorumlu oldukları çocukları yetiştirmek için ekonomik kazanç sağlıyorlardı. 1895 Ermenî olaylarının akabinde yetim kalan gayrimüslim çocuklara vasî tayin edilmesi için mahkemede bir dizi işlem yapılmıştı. Yapılan işlemlere bakılırsa bu talepler gayrimüslim kadınlar tarafından yapılmıştı. Zirâ vasi tayin edilenlerin çoğu, yetimlerin valideleriydi. Terzi esnafından Halepli Karabit'in çocuklarına anneleri Altun veled-i Terzi Estefan, Basmacı Manofer'in çocuklarına anneleri Vartuş veled-i Basmacı Donavak, Serkisoğlu Makdis'in çocuklarına anneleri İva veled-i Bezirgân Boğos'un vasî tayin edilişleri bu örnekler arasındadır.⁶⁷⁷ Eşlerini kaybeden bu kadınlar kendilerine intikal eden mirasın peşini bırakmıyordu. Buna bağlı olarak eşlerinin kaybı akabinde Müslüman erkeklerle mahkemede karşı karşıya gelebiliyorlardı. Karz bint-i Agob adlı Ermenî bir kadın, vefat eden kocasının bağ kirasından alacağı olan 300 kuruşu Cerdoğlu Hasan ve Şakir bin Ali adlı iki Müslüman'dan alınarak tarafına teslimi için mahkemeye çıkmış ve kadı tarafından haklı bulunmuştu.⁶⁷⁸ Benzer şekilde İva bint-i Terzi Estefan, kocası Halepli Terzi Karabit'in vefatı sonrası çocuklarına vasî olarak atanmış⁶⁷⁹ ardından ise kocasının, Aleksan veled-i Çirçi Debbağ'dan alacağı olduğu iddiasıyla mahkemeye çıkmış, Aleksan'ın verâset iddiasını reddetmesine rağmen, şahitler sayesinde haklı bulunmuştu.⁶⁸⁰ Bu dava 15 Şubat 1896 tarihlidir. Dava, 28-29 Aralık Ermenî olaylarından yaklaşık bir buçuk ay sonrasına tekabül etmektedir. Dönemin Batı basınında ve günümüz yabancı yazınında Urfa'daki bu

⁶⁷² Ronald C. Jennings, "Kadi, Court, and Legal Procedure in 17th. C. Ottoman Kayseri: The Kadi and the Legal System", *Studia Islamica* 48 (1978), 139.

⁶⁷³ UŞS, 208/5-468.

⁶⁷⁴ UŞS, 208/8-473.

⁶⁷⁵ UŞS, 222/73-116.

⁶⁷⁶ UŞS, 215/16-429.

⁶⁷⁷ Bu konuda çeşitli örnekler için bkz. UŞS, 218/129-12; UŞS, 218/129-13; UŞS, 218/130-15; UŞS, 218/133-26.

⁶⁷⁸ UŞS, 218/389-110.

⁶⁷⁹ UŞS, 218/129-12.

⁶⁸⁰ UŞS, 218/130/131-16.

olaylar, devlet tarafından yapılan bilinçli bir soykırım olarak yansıtılmış ve yansıtılmaya devam etmektedir. Oysa dönemin kadı mahkemesinde gayrimüslimlerin gerek kendi aralarında gerekse Müslümanlar ile aralarındaki davalarda mahkemenin takındığı tavır devletin Müslüman olmayan vatandaşlarına karşı yereldeki bakışını yansıtmaktadır.

Kamusal alanda görünmekten çekinen Müslüman kadınların ifadeleri için mahkemeden bir kâtip, davalı/davacı kadının hanesine giderek orda ifadelerini kaydetmekteydi. Ermenî kadınları da bu uygulamadan sıklıkla yararlanmış, mahkeme de bu hizmeti her şekilde sunmaktan geri durmamıştı. 14 Şubat 1896'da, yani 29 Aralık 1895 Ermenî olaylarından neredeyse bir buçuk ay sonra, birkaç Ermenî kadın bir vekâlet işleminin hanelerinde tescil edilmesini talep edince, Kâtib Hoca Salih Efendi kadınların hanelerine varmıştı.⁶⁸¹ Yukarıda bahsi geçen davalara bakılırsa yaşanan Müslim/gayrimüslim çatışmasına rağmen mahkeme tarafsız yargılamaya özen göstermişti. Zaten olaylardan kısa bir süre sonra gayrimüslimlerin şer'î mahkemeyi tercih etmeye devam etmeleri herşeye rağmen mahkemenin adaletine güvendiklerine işaret etmektedir.

Borç ilişkilerinin yaratmış olduğu problemler Müslüman kadınlarla gayrimüslim kadınların mahkemede karşı karşıya geldiği nadir durumlardan biriydi. Müslim/gayrimüslim erkeklerin birbirine olan borçları, onlar öldükten sonra eşleri tarafından talep edilmekteydi.⁶⁸² Bazı gayrimüslim kadınlar ise verdikleri borçları geri alabilmek amacıyla taraflarına rehin bırakılan mülkleri satma ve borcunu tahsil etme amacıyla şer'î hukuktan faydalanmış ve kadı tarafından haklı bulunmuştu.⁶⁸³ Bir kısmı mülklerini rehin bırakarak borçlanmış, aldıkları paraları geçim amaçlı kullandıkları gibi Alancı Sultan gibi ticaretle uğraşanlar da olmuştu.⁶⁸⁴ 500 kuruş karşılığında yıllık 100 kuruş faiziyle borç veren Anna veled-i Bağdis gibi kadınlar ise verdikleri paraları

⁶⁸¹ Hoca Salih Efendi, teba'a 'Osmaniye'nin Ermenî milletinden Sağatil veled-i 'Abdo'nun zevce-i metrûkesi Mehri veled-i Haşveci Nersis'in menziline varub, menzil-i mezbûrede Mehri ve Sağatil'in sulbiye sağıre kızı Lusiya ve müteveffâ Karabit'in zevce-i mezbûre metrûkesi Toma veled-i Attar Kırkor ve müteveffâ Kivork'un zevce-i metrûkesi Marim veled-i Halaçoğlu Mıgırdiç ve müteveffâ Agob'un zevce-i metrûkesi Ağsa veled-i Arzuhalciyan Avanis ile birlikte bir grup kız ve erkek çocuğa vekil olarak Bedros ve Agob Alimi atanmıştı; UŞS, 218/132/133-19.

⁶⁸² UŞS, 208/162-835.

⁶⁸³ Protestan milleti nisvânından Ağya veled-i Haçir, vefat eden Kulanoğlu Makdis Tanil'den alacağı olan 1.400 kuruşu için kendisine rehin bırakılmış evin satışı için mahkemeye çıkmıştı, UŞS, 218/340/341-9.

⁶⁸⁴ UŞS, 215/507-9

geri alamayınca şer'î mahkemenin yolunu tutmuştu. İlginçtir ki Anna'nın şahsını mahkemede teyit edenler eytam müdürü Hacı Hüseyin Efendi ile Meşarikiye mahalleli Ahmed bin Hacı Mehmed isimli iki Müslüman erkek olmuştu.⁶⁸⁵ Bu kadınlar haklarının zayi olmasını engellemek adına bazen dava vekillerini özel olarak tayin ediyorlardı. Esb Bazarında sâkine Şinofe, Protestan Kirkor veled-i Minas'ı vekil tayin ederek vefat eden damadı Neccar Serkis zimmetindeki alacak hakkını 7 Nisan 1891'de talep etmişti.⁶⁸⁶ Davalarda hak taleplerine yönelik iddialar, müddeilerin kesin haklı olduklarına işaret etmediğinden mutlak yargıya varmak çok zordur. Zirâ bu davada iddiaya göre Şinofe torunları Minas ve Hatun'un menziline haksız yere zapt etmişti. Buna karşılık çocukların hakkını aramak için vasîleri Mardo tarafından Toros veled-i Esteban 13 Nisan 1891'de vekil tayin edilmişti.⁶⁸⁷ Çocuklar, babalarından kalan evin kirasıyla geçinirlerken, Şinofe evde oturan kiracıları rahat bırakmamaktaydı. Şinofe'in iddiası evin bir bölümünün kendisine ait olduğuydu. 15 Haziran 1891'de görülen davada evin çocukların malı olduğuna dair 21 şahit gösteren Toros veled-i Esteban davayı kazanmış ve Şinofe'in evi teslim etmesine karar verilmişti.⁶⁸⁸ Gayrimüslim kadınların muhtelif konularda şer'î mahkemeyi tercih edişleri, en azından kendilerini ilgilendiren şeriat kanunlarını çok iyi bildiklerini göstermektedir. Leslie Pierce, XVI. yüzyıl Antep mahkemesini kadınların müttefiki olduğunu vurgular.⁶⁸⁹ Son dönem Urfa'daki şer'î mahkemenin de gerek gayrimüslim kadınların dindaşlarıyla gerekse Müslümanlar ile olan davalarında, kanunlar çerçevesinde hareket ettiği, gayrimüslim kadınları mağdur etmemeye özen gösterdiği rahatlıkla ifade edilebilir.

2.1.2. Mühtedîler ve Mühtedîyeler

İhtidâ, İslâmiyeti kabul etme, başka bir dinden çıkıp Müslüman olmayı⁶⁹⁰ ifade etmektedir. Kur'ân-ı Kerîm'de altmış yerde bahsi geçen ihtidâ mefhumu, bir yandan Allah'ın lütuf ve ihsanına bağlanırken diğer taraftan kulun kendi isteğiyle bir tercihte

⁶⁸⁵ UŞS, 219/72-105.

⁶⁸⁶ UŞS, 222/23-39.

⁶⁸⁷ UŞS, 222/28-48.

⁶⁸⁸ UŞS, 222/73-116.

⁶⁸⁹ Baer, *At Meydanı'nda Ölüm – 17. Yüzyıl İstanbul'unda Toplumsal Cinsiyet, Hoşgörü ve İhtida*, 29.

⁶⁹⁰ Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, 51; İsmail Parlatur, *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, 3. Baskı, (Ankara: Yargı Yayınevi, 2009), 706.

bulunması koşulunu kapsamaktadır.⁶⁹¹ “Mühtedî” ya da “mühtedîye” ise başka dinde iken İslâm dinini kabul etmiş erkek ve kadınlar hakkında kullanılır bir tabirdir. Başka bir ifade ile mühtedî/mühtedîye, ihtidâ eden, hidayet bulan, İslâmiyeti kabul eden demektir.⁶⁹² Meseleye şahsî yönden bakıldığında İslâmiyet; “ya kabul ya red” mantığıyla sunulmamış, ilkin onun bazı ilkelerini kabul etme, akabinde İslâmî geleneği tamamıyla özümseme süreçleri yaşanmıştır.⁶⁹³ Şer’î hükümleri benimseyen Osmanlı Devleti de bu anlayışla zorla ihtidâ ettirmek yolunu seçmemiştir. Çünkü böyle bir tutum herşeyden önce cizye vergisinin kalkacağı manasına gelir ki bu da devletin maddî çıkarına tersti.⁶⁹⁴

Vesîkalarda din değiştirme vakaları genellikle benzer kalıpları izlemektedir.⁶⁹⁵ Mühtedî veya mühtedîyelerin *akîl ve bâliğ* olması, dininden dönen kişinin *bi't-tav' ve'r-rızâ*'sının (kendi istek ve rızası) gözetilmesi, bir ihtidâ vakasında mahkemelerin dikkat ettikleri hususlardandı. Nihayetinde şahsın, *kelime-i şehâdet* getirerek *şeref-i İslâm ile müşerref* olduğu kayda geçirilirdi.⁶⁹⁶ Olay kadı huzurunda, şahitler eşliğinde gerçekleştiğinden ihtidâ mevzusu sadece bir tebdîl-i din olayı değil en az bunun kadar önemli bir hukuk meselesi haline gelmekteydi.⁶⁹⁷ Vakalara gösterilen hassasiyet Tanzimat'ın ilanı akabinde devlet tarafından daha da ciddiye alınan bir mesele haline gelmişti. Bu nedenle kadınlara gönderilen fermanlarda rızaları olmadan gayrimüslimlerin zorla Müslüman edilmemesi vurgulanmıştı. Osmanlı Devleti'nin klasik çağında İslâmiyet'e geçenler ile XIX. yüzyılda ihtidâ edenler arasında büyük farklar vardı. XIX. yüzyılda dinî kimlik ile milli kimlik arasında o kadar sıkı bir bağ vardı ki din değiştirmek bir kimlik kaybı, yani ulussuzlaşmanın habercisi gibi görünüyordu.⁶⁹⁸ Islahat Fermanı'nın gayrimüslimleri koruyucu maddeleri yüzünden de olası bir ihtidâ vakası, Batılı devletlerin müdahalesi ile

⁶⁹¹ Ali Köse, “İhtidâ”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2000), 21: 555.

⁶⁹² Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü 2*, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1983), 607.

⁶⁹³ Köse, “İhtidâ”, 21: 556.

⁶⁹⁴ Ercan, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimler - Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukuki Durumları*, 146.

⁶⁹⁵ Deringil, *19. Yüzyıl Osmanlı Devleti'nde İhtida ve İrtidad*, 76.

⁶⁹⁶ UŞS, 204/149-260; UŞS, 228/69-176; UŞS, 228/69-177; UŞS, 228/74-189, UŞS, 228/12-44; Tekin, *228 Numaralı Urfa Şer'iyeye Sicili'nin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi (H. 1288-1289/M. 1871-1872)*, 137.

⁶⁹⁷ Selahattin Özçelik, “Osmanlı İç Hukukunda Zorunlu Bir Tehir (Mürted Maddesi)”, *OTAM* 11, (2000): 348.

⁶⁹⁸ Deringil, *19. Yüzyıl Osmanlı Devleti'nde İhtida ve İrtidad*, 25.

sonuçlanıyordu. Bundan dolayı devlet vilâyetlere irâdeler, tahriratlar gönderip durmaktaydı.⁶⁹⁹ 1859'da bu minvalde Halep valisine Urfa'da yaşanan bir ihtidâ vakasını etraflıca araştırması için bir tahrirat yollanmıştı. Devletin ihtidâ vakasına göstermiş olduğu hassasiyeti yansıtan olay, bir karı-kocanın ihtidasını kapsamaktaydı.

1859'da, karısıyla birlikte Şam'dan Urfa'ya gelen bir adam kilisede misafir olduktan birgün sonra yerel idareye başvurarak Müslüman olmak istemiş, sonra da kilisedeki karısının celbini talep etmişti. Kadın, zaptiyelerce kiliseden meclise zorla getirilmiş, ancak kadim dininden vazgeçirilememişti. İddiaya göre hakim, şer'î hükümler gereği kadının mezhep hususunda zevcine tabi olması gerektiğini bildirmişti. Anlaşılan kadın eski dininde kalmakta ısrar etmişti ki Halid Efendi isimli birinin hanesinde tutulmak üzere tevkif edilmişti. Metropolit, muamelenin usule aykırılığını beyan üzere meclise bir papaz göndermiş, ancak hakimden istenilen cevap alınamamıştı. Mahalli hükümete durumun arzı için bir grup ruhban taifesi de kaimmakamla görüştürülmemiş, üstelik zaptiyelerce darp edilerek geri çevrilmişti. Ertesi gün ise kadının İslâmiyeti kabul etmiş olduğu havadisi yayılmıştı. Halbuki kadın, kiliseye müracaat etmiş ve dininden ferağat ihtimali olmadığını bildirmişti. Bunun üzerine hükümetçe ruhanî reisler meclise davet edilmiş ise de nizamaya uygun olmadığı gerekçesiyle din adamları bu davete icabet etmemişlerdi. Olayın onuncu günü şehirde bir havadis yayıldı. Söylentiye göre; kaimmakam ile eski hâkim ve Halid Efendi tarafından bütün meşâyih ve dervişler çağrılarak bir alay tertip edildi. Zabtiye neferâtı bayraklar çekerek, rast geldikleri Hristiyan'ı aşağılamış, kadının zevcini de bir at üzerinde, bütün şehirde dolaştırmıştı.⁷⁰⁰

Yaşanan olay iki toplum arasında bir krize neden olmuş olmalıdır. Zirâ kaimmakam, kadı, gayrimüslim ruhanî reisler, dervişler ve zaptiyelerden oluşan kazanın çeşitli zümreleri bu olayın müdâhili olmuşlar ve meselenin bir tarafında yer almışlardı. İhtida eden adamın bir at sırtında dolaştırılmasıyla da tüm ahâli olaya şahit olmuştu. Bu şekilde İslâmiyet'i kabul etmek isteyenler için memleket meclisinde kişinin *mezheb-i aslisinin rüesasını hazır olması* ve *tarafsız şekilde* soruşturmanın yapılması gerekiyordu. Bahsi geçen kaimmakamın, gayrimüslim kadın hakkında böyle *hilâf-ı şer'î* ve *usûl-i muamelât-ı cebriyeye* cesaret edişi ve adamın bir alay ile kazanın

⁶⁹⁹ Geniş bilgi için bkz. Deringil, *19. Yüzyıl Osmanlı Devleti'nde İhtida ve İrtidad*, 70-76.

⁷⁰⁰ BOA, HR. MKT: 326/94.

çarşısında dolaştırılması devlet yönetimi tarafından *layıksız* olarak addedilmişti. Nihayetinde bu işe karışan taraflar hakkında her türlü tahkikatın yapılması konusunda kesin emir verilmişti. Olayın hakkıyla açığa çıkarılmasının peşinde olan devlet, vakanın soruşturması için namuslu ve dirayetkâr bir memur tayin edilmesini emretti. Olayın sıhhati ne ise *garazdan arî* meydana çıkarılması gerekiyordu.⁷⁰¹ Bu hususta devletin hassasiyeti ilerleyen senelerde de devam etti. 1864/1865 tarihli Urfa Kadılığına gönderilen *Katolikler Hakkında Ferman Sureti*'nde de bu hususa riayet edilmesi, *bir zimmînin kendü rızâsı yoğiken kimesne Müslüman eylemeye*,⁷⁰² şeklinde uyarılar devam etmekteydi. XIX. yüzyılın ikinci yarısı ile XX. yüzyılın başlarında kendi rızası ile Urfa'da İslâmiyet'e geçenler olmuştu ama ihtidâ mevzusunun politik açıdan uluslararası boyuta varacak kadar büyümesi, 1895 Ermenî İsyânları'nın akabinde olmuştu. 1895 olaylarındaki ihtidalar daha öncekilerden farklıydı. Bu tarihten önce tekil ihtidâ vakaları çok önemli görünmezken, bu yılki çatışmalar yüzünden toplu ihtidâlar gerçekleşmişti. Bu da meselenin uluslararası bir boyuta taşınmasına neden oldu. İhtidâ meselesi artık dinî mesele olmaktan öte siyasî bir probleme dönüşmekteydi. Yerli sâkinlerden Behnam Nakashah'ın 27 Ekim 1895'te tutmuş olduğu kayda göre kaza sâkinlerinden 1.500 kişi zorla ihtidâ ettirilmişti. Behnam Nakashah ayrıca Urfa valisinin, kasaba Hristiyanlarını İslam'ı kabule zorlamak için kalabalığı azarladığını aktarmaktadır.⁷⁰³ Olayların ardından bir kısım Ermenî'nin Müslüman olması üzerine İngiltere, Urfa ve çevresindeki olaylar hakkında bir rapor hazırlattı. İngiliz konsolos Philip Currie'nin vekili Fitzmaurice olayları incelemek amacıyla Urfa'ya gönderildi. Vekilin raporuna göre; yerel idare mühtedîleri resmen tanımaktan imtinâ etmiş ve Ermenîlerin elindeki silahların tesliminde ısrarcı olmuştu. Fitzmaurice'e göre olaylar esnasında ihtidâ edenlerin sayısı 400-500 arasındaydı. Her ne kadar yerel yönetim mühtedîleri resmen tanımamış ise de memurlar ve ahâl-i İslâmiyye bunlara Müslüman nazarıyla bakıyorlardı.⁷⁰⁴ Konsolos vekili bu raporunu 16 Mart 1896'da Urfa'dan Konsolos Philip Currie'ye göndermişti. Oysa 8 Eylül 1896'da Yıldız Sarayı Başkitâbet Dairesine, Urfa'da bulunan tahkik heyeti tarafından gönderilen şifreli bir telgrafa göre olaylar esnasında 1.500 kadar kişi

⁷⁰¹ BOA, HR. MKT: 326/94.

⁷⁰² UŞS, 204/105-177.

⁷⁰³ Taylor, *Narratives of Identity: The Syrian Orthodox Church and the Church of England 1895-1914*, 207.

⁷⁰⁴ BOA, Y.A.HUS: 358/2, BOA, HR.SYS: 2859/63.

İslâmiyet'e geçmişti. Ancak tedbirlerin sağlanmasıyla bunların büyük bir çoğunluğu eski dinlerine geri dönmüşlerdi. Yapılan nasihat neticesinde bir kısmı daha eski dinlerine dönmelerine rağmen 100 kadar Hristiyan İslâmiyet'te kalmakta ısrar etmişlerdi. Hatta olaylardan dolayı Urfa'da bulunan Fitzmaurice bile tedbirleri, nasihatları kâfi görmüştü. Urfa'da daha fazla kalmayı gerektirecek bir durum kalmadığına kanaat getirince de bölgeden ayrılmaya karar vermişti.⁷⁰⁵

1895 isyanlarında Ermenî Katolikleri arasında zorla İslâmiyet'i kabul edenler olmuş fakat bunların bir kısmı Haleb'e giderek orada eski dinlerine geri dönmüşlerdi. Bu Katoliklerin memleketlerine iade edileceği haberi üzerine de Fransızlar olaya dâhil olmuşlardı. Sefarete göre bu şahıslar memleketlerine geri dönecek olurlarsa kendilerini ihtidâya zorlamış olan Müslümanlar tarafından kötü muamele görecektir. Bu nedenle yeni bir haber alınana değin bu kişilerin Haleb'te kalmaları daha uygundu. Aslında olayların ardından Halep'te toplanan ve giderek artan işsiz güçsüz serserilerin memleketlerine gönderilmesi söz konusuydu.⁷⁰⁶ Fransa genel vakalara dâhil olduğu gibi münferit ihtidâ vakalarına da müdâhil olmuştu. Örneğin İslâmiyet'i korkudan benimsediği ileri sürülen Birecik eşrafından Karabet Şahbazyan Efendi'nin ailesiyle birlikte, güvenli bir şekilde Dersaadet'e götürülmesi bizzat Fransa Sefâreti tarafından talep edilmişti.⁷⁰⁷

İletişim olanaklarının artışı olayların hızlıca yayılmasına neden oluyordu. Bilgi aktarımı, bölgeye tahkikat amacıyla gelen İngiliz temsilci Fitzmaurice ile olmaktadır. Fitzmaurice raporlarını İngiltere konsolosu Philip Currie'ye,⁷⁰⁸ o da İngiltere Hariciye Nazırı Lord Salisbury'e aktarmaktaydı. Bu iletişim ağı içerisinde haliyle İstanbul'daki yabancı gazete temsilcileri olayı Avrupa ve Amerikan basınına neşreliyordu. Böylece Ermenî kaynaklı meseleler bir vesile ile uzun müddet Avrupa basınına konusu olmuştu.⁷⁰⁹ XX. yüzyılın başlarında taşrada İslâmiyet talebiyle müracaat edenler hususunda birtakım usulsüzlüklerin çıkması üzerine de 1904'te bir tebliğat yayımlandı. Tebliğata göre din değiştirmek için zorla muamele uygun değildi. Kişinin din değiştirmesi esnasında mensup olduğu dinin ruhanî reisi ya da ebeveyni hazır

⁷⁰⁵ BOA, Y.PRK.UM: 35/85; BOA, Y.A.HUS: 359/6/1-2; BOA, DH.TMIK.M: 14/13.

⁷⁰⁶ BOA, HR.TH: 175/36; BOA, DH.TMIK.M: 5/47.

⁷⁰⁷ BOA, DH.TMIK.M: 5/47.

⁷⁰⁸ BOA, Y.A.HUS: 358/2, BOA, HR.SYS: 2859/63.

⁷⁰⁹ Baykal, "Salisbury'nin Osmanlı İmparatorluğunun Taksim Plânı", 778.

bulunmalı, eğer bunlardan biri yoksa akrabalarından biri hazır olmalıydı. Gayrimüslim kadınlar arasında İslâmiyet'i kabul etmek isteyip de gizlice müracaat edenlerin yerine, sorgu esnasında İslâm kadınlarının geçtiğine dair şikâyetler olunca, bu kadınların hüviyetlerinin ebeveyn ve akrabasına tasdik ettirilmesi ve yüzleri açık bulundurulmasına dikkat edilmesi istenmişti.⁷¹⁰

Her bir ihtidâ vakası kendi içerisinde başka bir davaya zemin hazırlamıştı. İhtidâ ettikten sonra Urfalı Reşid ile evlenen Ermenî bir kadının eski dindaşlarının telkinleri ile önceki dinine dönmek istemesi üzerine, kadının durumunun ne olacağı konusunda yerel yönetimin bir fikri yoktu.⁷¹¹ İhtidâ meselesi artık eskisi gibi önemsiz değildi. Meseleye Batılı güçler müdahale ediyor, Karabet Şahbazyan örneğinde olduğu gibi bir tek kişi için Fransa Sefâreti araya girebiliyordu.⁷¹² Bir başka sorun 1908'de yaşandı. Rumkale'de bir mülk hanenin kaydı daha önce Mühtedî Ali Rıza adına değiştirilmişti. Ancak Mühtedî Ali Rıza eski dinine geri dönerek mahalli hükümete resmî başvurusunu yapmış, ismini de Kuyumcu Manofer veled-i Artin olarak değiştirmişti. Şahsın ihtidâ ettiği anda tasarrufuna geçen mülkün irtidat ettikten sonra tasarrufa hâle gelip gelmeyeceğinin ve irtidat sebebiyle tasarruf hakkının kaybolması halinde, mülkün ne tarafa rücu edeceği konusunda Defter-i Hakanînin dahi bir fikri yoktu.⁷¹³ Aslında eski dinlerine rücu edenlerin tasarruflarının engellenmesine dair bir kanun yoktu. Buna göre Kuyumcu Manofer'e de evvelce satın almış olduğu emlakta da ona göre muamele yapılması önerilmişti.⁷¹⁴

Urfa'daki ihtidâ vakaları, 1871 yılına kadar sicil defterlerine, *ihtidâ ilâmu* olarak kaydedilmişken, bu tarihten sonra söz konusu usulün terk edildiği ve ihtidâlar devam ettiği halde sicillere ilâmla kaydedilmediği anlaşılmaktadır.⁷¹⁵ Bu tarihten itibaren şer'iyeye sicillerinden, ihtidâ edenlere mahsûs bilgilere dolaylı şekilde de olsa

⁷¹⁰ BOA, DH.HMŞ: 13/47.

⁷¹¹ BOA, DH.ŞFR: 191/95.

⁷¹² BOA, A}MKT.MHM: 651/6.

⁷¹³ BOA, BEO: 3304/247782.

⁷¹⁴ BOA, BOE: 3304/247782.

⁷¹⁵ 6'sı Arapça 24'ü Türkçe yazılan bu ilâmlardan söz konusu tarihler arasında Urfa'da 30 kişinin ihtidâ ettiği anlaşılmaktadır. Bu kişiler dikkatlice incelendiğinde 10'u erkek, 8'i kadın olmak üzere 18'inin Yezidîlik'ten, 5'i erkek 6'sı kadın olmak üzere 11'inin de Hıristiyanlık'tan İslâm'a geçtiği görülmektedir. 1 erkeğin ise eski dini kaydedilmemiştir; Taş, *Kadı Sicillerine Göre XIX. Asrın İkinci Yarısında Urfa'da Sosyal Hayat*, 308-309.

ulaşmak mümkündür. Bu kişiler ekseriyetle; şahitlik,⁷¹⁶ vekâlet,⁷¹⁷ vasi tayini⁷¹⁸ mevzularını içeren mahkeme sicillerinde karşımıza çıkmaktadırlar. İhtidâ etmiş kişi erkek ise mühtedî, kadın ise mühtedîye şeklinde kaydedilmiştir. Kişilerin isminin önünde mühtedî ya da mühtedîye sıfatı, şahsın Müslüman oluşundan sonra da bir belirteç olarak kullanılmaya devam ediyordu. Mahkeme tutanaklarında bu kişilerden herhangi birinin, cebren Müslüman edildiğine, ne ailelerinden ne eski dindaşlarından ne de cemaat liderlerinden gelen bir şikâyete rastlanmadığını da belirtmek gerekir.⁷¹⁹ Bu da dininden dönenlerin kendi özgür iradeleri ile İslâm'ı kabul ettiklerine işaret etmektedir. Hatta Müslüman olduktan sonra hâcca gidecek kadar İslâm'ı benimseyenler olmuştur. Ancak bu kişilerin isimlerinin önünde “hacı” sıfatından önce “mühtedî” sıfatıyla anılmaya devam ettikleri dikkat çekmektedir. Nimetullah Bey mahallesinden Mühtedî Hacı Ömer bin Abdullah⁷²⁰ bu kişilere örnek teşkil etmektedir. Aynı şekilde Mühtedî Şeyh Müslim ibn-i Abdullah'ın, “şeyh” sıfatının önünde “mühtedî” sıfatıyla anıldığı görülür.⁷²¹ Mesela mühtedi olup “şeyh” olarak anılan bir diğer kişi Mühtedî Şeyh Mustafa daha önce bir Süryanîydi. Müslüman olmasına rağmen oğlu Musa ise Süryanî kimliğiyle dolaşmaktaydı.⁷²²

İhtidâ eden gayrimüslimler haliyle Müslümanlar'dan oluşan bir sosyal çevrenin içerisine dâhil oluyorlardı. Ancak bu değişim eski dindaşlarıyla bağlarının kat'î surette kesintiye uğradığı anlamına gelmemektedir. Eski dindaşları ve akrabaları ile bağlarını koparmayan bu kişilerin karşılıklı etkilenmeye ve yeni ihtidâlara zemin hazırladıkları iddia edilebilir.⁷²³ Zirâ Urfa'daki birçok mühtedî ve mühtedîyenin hem Müslümanlar ile hem de eski dindaşları ile münasebetlerinin devam ettiğine dair birçok işaret bulunmaktadır. Mesela Mühtedî Hamamcı İbrahim Halil, Müslüman olmasına rağmen çoğunluğu Ermenî olan Haseki mahallesinde yaşamaya devam etmişti. 1897'de eski dindaşı İva'nın talebiyle de kendisine şahit olmuştu. Üstelik Mühtedî İbrahim'in güvenirliliği, mensup olduğu Haseki mahallesi imâmı Müslüm

⁷¹⁶ UŞS, 215/458/459/460-551; UŞS, 218/169/170-85; UŞS, 215/12-421

⁷¹⁷ UŞS, 216/57-320.

⁷¹⁸ UŞS, 218/227-209.

⁷¹⁹ Taş, *Kadı Sicillerine Göre XIX. Asrın İkinci Yarısında Urfa'da Sosyal Hayat*, 312.

⁷²⁰ UŞS, 219/71-103.

⁷²¹ UŞS, 216/114-441.

⁷²² UŞS, 209/132-78.

⁷²³ Taş, *Kadı Sicillerine Göre XIX. Asrın İkinci Yarısında Urfa'da Sosyal Hayat*, 311.

Efendi ile mahalle muhtarı İbrahim Halil'den⁷²⁴ alınan bilgiler ile teyit edilmişti. Anlaşılan Mühtedî İbrahim Halil, bir taraftan Hristiyan çevresi ile ilişkilerini sürdürmekte, diğer taraftan yaşadığı mahallenin Müslüman ahâlisi ve temsilcileri tarafından tanınır hale geldiği yeni bir sosyal çevrenin içerisinde yaşamına devam etmekteydi. Mühtedî olduktan sonra eski çevresiyle bağlarını koparmayan bir diğer kişi ise Mühtedî Ali Yaver Efendi'ydî. Halilürrahman mahallesinde ikamet eden Ali Yaver Efendi, mahkemede eski dindaşlarına şahitlik eder konumda karşımıza çıkmaktadır.⁷²⁵ Gayrimüslim yetimlere vasilik yaparak onların bakımlarını üstlenmesi de dikkat çekmektedir.⁷²⁶ Benzer şekilde Mühtediye Zeyneb, Müslüman olmasına rağmen ailesi tarafından dışlanmış olacak ki babası Nerso veled-i Abdo mirasını taksim için ölmeden önce kızı Zeyneb'e vasiyet vermişti.⁷²⁷ Hal-i nasraniyetinde iki defa evlenmiş olduğu anlaşılan Mühtedi Zeliha adlı bir kadın ise Müslüman olmasına rağmen ölen gayrimüslim kocasının alacaklarının peşine düşmüştü.⁷²⁸

Kazanın gayrimüslim avukatları arasında iki kişinin ihtidâsı ve sonraki yaşamları, meslekî uğraşları dolayısıyla devam ettirdikleri münasebetleri, ihtidâ eden birinin İslâmiyet'i kabûlünden sonraki hayatı hakkında bazı ipuçları sunar. Agob Ragıb veled-i Ohanis bunlar arasında belki de en önemli simalardan biridir. Agob Efendi kazanın tanınmış hukuk adamlarından biriydi. Pek çok Müslüman'a vekillik etmiş, mahkemede haklarını savunmuş ve davalarını onların lehine çevirebilmişti. Mecelle'ye hâkim, yasaları iyi bilen, davalarına hazırlanarak gelen bir dava vekiliydi. Agob Efendi'nin müvekkilliği arasında hacılar, idareciler, esnaflar, kadınlar olmak üzere toplumun her zümresinden insanlar bulunuyordu. Sipahi Çarşısı'nda bir yeri bulunmaktaydı.⁷²⁹ 1884 ile 1896 yılları arasındaki süre zarfında, kadı huzurunda 114 defa vekilliği tescil edilmişti. Urfa'nın tercih edilen avukatlarından biri olan Agob Ragıb, Esb Bazarı mahallesinde oturan, aslen Antepli bir Ermeni'ydî. 1895 olaylarının akabinde tutulan sicillerde Agob Efendi'nin ismine rastlanmamaktadır. Sonraki tarihlerde Esb Bazarı mahallesinden Mehmed Ragıb bin Abdullah⁷³⁰ isminde birinin

⁷²⁴ UŞS, 215/458/459/460-551 H. 24 Rebîü'l-evvel 1323 (M. 29 Mayıs 1905).

⁷²⁵ UŞS, 218/169/170-85.

⁷²⁶ UŞS, 218/170-86.

⁷²⁷ UŞS, 208/63-626 H. 8 Safer 1297 (M. 21 Ocak 1880).

⁷²⁸ UŞS, 221/60-471.

⁷²⁹ UŞS, 227/200-183.

⁷³⁰ UŞS, 218/154-57.

dava vekilliği yaptığı tespit edilmiştir. Kendisine Mühtedî Mehmet Ragıb da denildiği⁷³¹ için bu kişinin Agob Ragıb olduğu, 1895 olaylarından sonra Mehmed Ragıb ismini alarak Müslüman olduğu anlaşılmaktadır. Müslüman olmayı seçen Agob Ragıb'ın vekil sıfatıyla edindiği konumunu kaybetmek istemediği ve bu nedenle Müslüman olmayı tercih ettiği olasıdır. Müslüman olmasından sonra da Müslim-gayrimüslim ahâli tarafından dava vekili olarak atanmaya devam ettiği görülmektedir.⁷³²

Bazar Câmî mahallesinde oturan Mühtedî Faik Efendi de dava vekili olup, Hristiyanlık'tan dönmüştü. Faik Efendi; Müslüman, Ermenî,⁷³³ Süryanî⁷³⁴ halktan birçok kimsenin vekil tayininde karşımıza çıkmaktadır. Mühtedî olması anlaşılan mesleğini icra etmesinde bir engel yaratmamıştı. Kendisi gibi sonradan Müslüman olan Mehmed Ali ile İbrahim Halil'in vekilliğini üstlenmişti.⁷³⁵ 1902'de Süryanî Kudsiye'nin vekilliğini sürdürmekteydi.⁷³⁶ Haziran 1897'de Urfa eşrafından Kürçüzâde Ahmed Bican Efendi'nin oğulları Ömer, Osman, Ali Rıza ve Bekir Efendilerin davalarını takip için vekil tayin edilmişti.⁷³⁷ Ancak kendisine havale edilen bir vekâlet kaydı vardır ki eski dindaşlarının nazarındaki yerine işaret etmesi açısından dikkate değerdir. Dönemin murahhası Ananya Efendi, mütevellisi bulunduğu kilise vakfına bağışlanmış ev, dükkân, bağ ve bahçe gibi yerlerin leh ve aleyhindeki bütün davaları takip etmesi için Mühtedî Ahmed Faik Efendi'yi tayin etmişti.⁷³⁸ Ermenî vakfına ilişkin hukukî takibin, Hristiyanlık'tan dönme birine, özellikle de cemaat lideri tarafından verilmiş olması, mühtedî oluşun eski dindaşlarla olan bağların devamına engel olmadığına işarettir. Yani mühtedîler dinen bir yol ayrımına girmiş olsalar da gündelik rutinleri değişmemiş, çevreleri ile olan münasebetleri olduğu gibi devam etmişti. İslâm'a geçiş, doğal olarak Müslüman ahâli ile kişisel bağların artışı da

⁷³¹ UŞS, 218/166-79 H. 28 Şevvâl 1313 (M. 12 Nisan 1896).

⁷³² UŞS, 217/57-124; UŞS, 216/74-356.

⁷³³ UŞS, 215/139-647.

⁷³⁴ UŞS, 215/21-337.

⁷³⁵ “Urfa'nın Kadioğlu mahallesi mütemekkinlerinden teba'a-i devlet-i 'alîyyenin Ermenî milletinden olup, ismi Kesber veled-i Vano iken şeref-i İslâm ile müşerref olup ihtidâ eden Mehmed Ali bin 'Abdullah ve kezâlik medîne-i mezkûre mahallâtından Haseki mahallesi mütemekkinlerinden ve teba'a-i devlet-i 'Osmaniye'nin Ermenî milletinden olup ismi Hamamçı Haco veled-i Karabit iken şeref-i İslâm ile müşerref olup ihtida iden İbrahim Halil bin 'Abdullah...”, UŞS, 216/57-320.

⁷³⁶ UŞS, 215/21-337 H. 23 Safer 1320 (M. 1 Haziran 1902).

⁷³⁷ UŞS, 218/407-154.

⁷³⁸ UŞS, 216/79-368.

beraberinde getirmişti. Mesela, Mühtedî Mehmed'in vekilliği Kazgancı mahallesinden iki Müslüman'ın kendisini onaylamasıyla tescil edilmişti. Yani iki Müslüman onu tanıdığını ve kim olduğunu teyit etmişti.⁷³⁹ Yine Mühtedî Eyüp Sabri, Kadioğlu mahallesi sâkinlerindendi ve üç Müslüman tarafından vekil olarak tayin edilmişti.⁷⁴⁰ Hüseyin Paşa mahallesinde oturan eski müftü Hacı Mehmed Efendi, Mehmed isimli bir mühtedi ile komşuluk ediyordu.⁷⁴¹ Bu kişilerin isimlerine en sık rastladığımız belge türleri arasında vasi tayin tutanakları gelmektedir. Mesela Ermenî Maksek Mano'nun kızı Vartir'in yakını olmadığı için Temozâde Müslüm Efendi vasi tayin edilmiş, Mühtedî Abdurrahman da şahitlik etmişti.⁷⁴² Mühtedî Mustafa Rıza ise ölen kardeşi Kazgancı Aruş'un çocuklarına vasi olmayı kabul etmişti. Güvenilir biri olduğu üç Müslüman tarafından teyit edilen Mühtedî Mustafa, çocuklar rüşdlerine varana dek onların mallarına sahip çıkacaktı.⁷⁴³ Benzer şekilde Mühtedî Müslüm bin Abdullah da yeğenleri için vasi tayin edilmiş ve güvenilir olduğu iki Müslüman şahit tarafından onaylanmıştı.⁷⁴⁴ Aynı şekilde *Müslimin ihbârlarıyla* doğruluğu onaylanan Mühtedî Mehmed Durak'ın da vefat eden Kınacıoğlu Alancı Kivork'un yetimlerinin vasîliğini üstlenmişti.⁷⁴⁵

Sicillerde yer alan, Hıristiyan ve Yahudî erkeklere ait 129 terekenin ve çeşitli sebeplerle açılmış olan yüzlerce davanın hiç birinde, gayrimüslimlerin birden fazla kadınla evli olduklarına dair herhangi bir kayıt mevcut değildir.⁷⁴⁶ Urfa'daki Hıristiyan ve Yahudîler'de dinî emirleri mucibince karşılaşmadığımız çok eşlilik, bu dinlerden İslâm'a geçen mühtedîler arasında görülmektedir. Nitekim 14 Nisan 1888 tarihli bir belgeye göre, Hekimdede mahallesinde vefat eden Mühtedî Ali Şakir bin Abdullah'ın Elif ve Satha adında iki eşi bulunmaktadır.⁷⁴⁷ Buna ilaveten hukuken mümkün olduğu halde Müslüman erkeklerin gayrimüslim kadınlarla evliliğine dair örnekler bulunmamaktadır.⁷⁴⁸ Ancak Rumkale kazasına bağlı Cibin köyünde gerçekleşen bir

⁷³⁹ UŞS, 218/166-79 H. 28 Şevvâl 1313 (M. 12 Nisan 1896).

⁷⁴⁰ UŞS, 215/12-421 H. 9 Safer 1320 (M. 18 Mayıs 1902).

⁷⁴¹ UŞS, 206/654-426.

⁷⁴² UŞS, 218/416-174.

⁷⁴³ UŞS, 218/227-209.

⁷⁴⁴ UŞS, 218/257-263.

⁷⁴⁵ UŞS, 218/283-323.

⁷⁴⁶ Taş, *Kadı Sicillerine Göre XIX. Asrın İkinci Yarısında Urfa'da Sosyal Hayat*, 143-144.

⁷⁴⁷ Taş, *Kadı Sicillerine Göre XIX. Asrın İkinci Yarısında Urfa'da Sosyal Hayat*, 90.

⁷⁴⁸ Aydın, *Osmanlı Aile Hukuku*, 79.

kaçırılma vakasında, Müslüman bir erkek ile evlenmek amacıyla bir gayrimüslim kızın ihtida ettiği kayıtlara yansımıştır. Cibin köyünden Kâhya'nın oğlu Ahmed, aynı köyden Nersez'in iddiasına göre kızı Cevheri kaçırmıştı. Ancak Nersez'in kızı kendi rızasıyla İslâm'a geçmiş Ahmed ile anlaşarak kaçmıştı. Kızın babası, telkin yoluyla dininden dönmemesi hususunda kızını razı etmek amacıyla *üç gün kadar umûr-ı ruhanîye memurlarına* teslim edilmesini talep etmişse de bu isteği uygun bulunmamıştı.⁷⁴⁹

Gayrimüslim kocanın Müslüman oluşuyla da birtakım problemler yaşanmıştı. Bu durumda kocasıyla imtizacı bozulan Hristiyan kadınlar ziynetlerini talep edebiliyor, çocuklarının nafakalarının ödenmesini şart koşuyorlardı. Mühtedî Mehmed Ali ile eşi İva bint-i Karabit arasında da buna benzer bir dava süreci yaşanmıştı.⁷⁵⁰ İslâm kaidesinde gayrimüslim eşlerden birinin İslâm'a geçmesi dâhilinde, çocukların "hayrî'l-ebevyne", yani ebeysinden hayırlı olana teslimi kaidesinin uygulandığı bilinmektedir.⁷⁵¹ Burada ihtida eden gayrimüslimlerin küçük çocuklarının anne ve babalarına verilmelerindeki tek amaç, onların Müslüman olarak yetişmelerini sağlamaktır.⁷⁵² Mühtedî Mehmed Ali de çocukların, *kendisine tabiiyetle İslâm milletinden ma'dûd*⁷⁵³ olduğunu, yani Müslüman sayıldıklarını iddia ederek karısına karşı dava açtığı görülür. Aslında İslâm'da erkeklerin, ehl-i kitap, yani semavî dinlerden birine inanan kadınlarla evlenmesi caizdir.⁷⁵⁴ Örnek vakadaki boşanma sebebi de ihtidadan kaynaklandığını tahmin ettiğimiz, taraflar arasındaki *imtizâcın mümkün olmaması*⁷⁵⁵ meselesidir. Evlilik devam etmiş olsa dahi bu karı-kocanın birbirine miras bırakamayacağını da belirtmek gerekir. İslâm hukukçuları, din farkının

⁷⁴⁹ BOA, MVL: 758/43; A. }MKT.UM: 487/76.

⁷⁵⁰ Kocası Müslüman olan İva bint-i Karabit, kocası Mühtedî Mehmed Ali'den hilyâtı da dâhil 5.000 kuruş alacağıyla birlikte 7 çocuğunun tarafına teslim edilmesini⁷⁵⁰ ve nafakalarını Mühtedî Mehmed Ali'nin ödemesini talep etmişti; USŞ, 221/223-777.

⁷⁵¹ Çocuklara bakım hususunda babaların yetersiz olması, çocuğun en azından belirli bir yaşa değin gayrimüslim anne tarafında bırakılması uygun görülmektedir; Nuri Çevikel, "Osmanlı Kıbrısı'nda Müslim-Gayrimüslim İlişkileri ve İhtidâ Meselesi (1746-1801)", *Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu (Tarih ve Medeniyetler Tarihi)* II, (2012): 951; Osman Çetin, *Sicillere Göre Bursa'da İhtida Hareketleri ve Sosyal Sonuçları (1472-1909)*, (Ankara: TTK Yayınları, 1994), 92.

⁷⁵² Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi Mit ve Gerçek*, 347.

⁷⁵³ USŞ, 221/224-780; Hind-i gayrimüslimenin zevci Zeyd-i gayrimüslim şeref-i İslâm ile müşerref oldukda Zeyd'in Hind'den mütevellide sağıra kızı Zeyneb babasına tebe'an müslime itibar olunmak lazım olur mu? el-Cevab: Olur, Pehlul Düzenli, *Gayrimüslimlere Dair Fetvalar*, (İstanbul: Klasik Yayınları, 2015), 42.

⁷⁵⁴ Cin, Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi* 2, 83.

⁷⁵⁵ USŞ, 221/223-777.

ülke farkı gibi verasete bir engel teşkil ettiğini iddia ederler. Yani bir Müslüman erkek bir Yahudî ya da Hristiyan ile evlenebilir ancak bu evli karı-koca birbirine varis olamazlardı.⁷⁵⁶ Benzer bir vaka 1888 tarihinde yaşanmıştı. Gerz mahallesinde oturan Hatun, eşinin kaybindan sonra Müslüman olunca Zeliha ismini almış, çocukları ise analarının tabiyetine geçerek, oğlu Kivor İbrahim Halil, kızı Ananya ise Emine ismini almıştı.⁷⁵⁷ Hatun ve çocuklarının Müslüman olmasına rağmen kadı tarafından atanan *vasi-i mansûbları* Ermenî Serkis'in⁷⁵⁸ bu görevden azledilmemesi, çocukların vasiligini sürdürmesi de dikkat çekicidir. 1896'da Mühtediye Zeliha'nın Gerz mahallesinden Dergzenli mahallesine taşınmış olduğu anlaşılmaktadır. Zelihâ hanım mühtedîye olduktan sonra bir gayrimüslim mahallesi olan Gerz mahallesinden ayrılmış olmalıdır. 1896'da kızı Emine, Molla Mustafa'nın oğlu Mehmed Nuri ile nişanlanmasına rağmen daha sonra bilinmeyen bir nedenden dolayı nişanın bozulduğu anlaşılmaktadır.⁷⁵⁹ Gayrimüslim kadınların ihtidâsıyla ortaya çıkan sorunlardan biri kadınların ihtidâ etmesiyle nikâhın son bulması durumudur. Evli gayrimüslim kadının Müslüman olması dâhilinde gayrimüslim kocaya Müslüman olması teklif edilir, koca bu teklifi kabul ederse evlilikleri devam eder, reddederse bir Müslüman kadının gayrimüslim bir erkekle evli kalması mümkün olmadığından nikâhları fesh edilir.⁷⁶⁰ Buna dair kadı mahkemesine gelen nadir davalar olduğu gözlenir. Çalıştığımız zaman aralığında olmasa da yüzyılın ortalarında buna benzer birkaç davanın olduğu görülmektedir. 1847 tarihli bir belgeye göre, kelimeyi şehâdet getirerek Müslüman olan Münevver'in kocası Kasab Makdis Aro veled-i Kirkor İslâm'a davet edilmiş, fakat Müslüman olmayı kabul etmeyince mahkeme tarafların boşanmalarına karar vermişti.⁷⁶¹

2.1.3. Tereke Kayıtlarında Müslümanlar ve Gayrimüslimler

Terekeler bir kişinin vefatında kaydı tutulan tüm maddi varlığının listesidir. Kaydedilen her eşyanın değeri kadı tarafından belirlenmiştir. Bir insanın bütün mal varlığını bir liste şeklinde gördüğümüz zaman şahsın sosyal hayatına dair birçok

⁷⁵⁶ Hamidullah, *İslâm'da Devlet İdaresi*, 404.

⁷⁵⁷ UŞS, 221/204-740.

⁷⁵⁸ UŞS, 221/204-740.

⁷⁵⁹ UŞS, 218/313-406.

⁷⁶⁰ Aydın, *Osmanlı Aile Hukuku*, 80.

⁷⁶¹ UŞS, 204/44-69; Taş, *Kadı Sicillerine Göre XIX. Asrın İkinci Yarısında Urfa'da Sosyal Hayat*, 318.

ayrıntıyı farkedebiliyoruz.⁷⁶² Ölen şahısların ardında bıraktığı mal varlığı sayesinde toplumsal konumu belirlenebilmekte, şehirdeki muhtelif zümreler arasında fark ve benzerlikler, alışkanlıklar maddî kültür nesnelere üzerinden okunabilmektedir. Kadı mahkemelerinde terekelerin tanzimi konusunda dinî-etnik ayırım yapılmadığından, bu miras kayıtları sayesinde şehrin farklı kültürleri arasında da kıyaslama yapılabilmektedir. Bu vesikaları önemli kılan, ölen kişilerin ardında kalan malların kapsamlı şekilde tutulmalarıdır. Satışa mevzu olan eşyaların türleri, miktarları, nitelikleri titizlikle kayda geçirilmiştir. Taraflar ve kâtipler, küçük ayrıntıları dahi ihmal etmemişlerdir.⁷⁶³ Terekelerde taraflar arasındaki fark ve benzerliklerin belirlenmesi; mutfak-araç gereçleri, giyim-kuşam ve muhtelif ev eşyaları üzerinden olmaktadır. Tespit edilen somut örnekler, devletin Batılılaşma evresinde, bir taşra kazasında Müslüman ve gayrimüslim ahâlinin yaşam şekilleri hakkında ipuçları sunması açısından önemlidir. Kadı sicillerinde, miras ihtilâflarının şer'î mahkemede İslâm hukukuna göre çözümlendiğine dair belgelerin⁷⁶⁴ yanı sıra gayrimüslim terekelerine dair yapılacak işlemlere yönelik talimatlar yer almaktadır. Bu amaçla Urfa Kadılığına gönderilen 2 Ekim 1880 tarihli talimata göre; şer'î mahkemenin Hristiyan tereke tahrirlerini talimatlara göre yapması, görevlilerin vazifeleri harici davranışta bulunmaması emredilmişti.⁷⁶⁵ Aynı amaca yönelik 4 Nisan 1883'te ise Ortodoksların miras davalarında Patrikhane yerine Osmanlı makamlarına da müracaat edebilecekleri açıklanmıştı. Aslında 14 Ağustos 1861 tarihli bir tezkere ile daha önceden şartlar belirlenmişti. Buna göre Hristiyanlar talep etmedikçe terekelerine asla müdahale edilmeyecekti. Varislerden biri tarafından terekenin kendi aralarında paylaşımından dolayı birbiri aleyhine şikâyet olduğu takdirde, o vakit icabına bakılacaktı.⁷⁶⁶

Urfa kadı sicillerinden seçtiğimiz terekeler kazanın dâimi surette sâkinlerine ait terekelerdir. Özellikle de 1880 ile 1910 yılları arasında tanzim edilmiş terekeler seçilmiştir. Konuya geçmeden evvel, Yasin Taş'ın Urfa kadı sicillerindeki terekelere

⁷⁶² Halil İnalçık, "Eyüp Sicillerinde Toprak, Köy ve Köylü", *18. Yüzyıl Kadı Sicilleri Işığında Eyüp'te Sosyal Yaşam*, Ed. Tülay Artan, (İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998), 9.

⁷⁶³ Fatih Bozkurt, *Tereke Defterleri ve Osman Maddî Kültüründe Değişim (1785-1875 İstanbul Örneği)*, (Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 2011), 11.

⁷⁶⁴ Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi Mit ve Gerçek*, 317.

⁷⁶⁵ UŞS, 208/227-987.

⁷⁶⁶ Düstur, Tertip 1, Cild 1, 298; Bozkurt, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)*, 173.

göre yapmış olduğu değerlendirmeye kısaca değinmekte fayda vardır. Taş'a göre tüm sicillerde tesbit edilen 923 terekeden 129 tanesi gayrimüslimlere aittir. Bu da yaklaşık olarak % 13'e tekabül etmektedir. Erkek terekelerinden yola çıkarak Müslüman terekelerinin ortalamasını 10.295 kuruş, gayrimüslim erkeklerin ortalaması ise 6.276 kuruş olarak tespit edilmiştir. Buradan hareketle Müslim/gayrimüslim ahâlinin ekonomik açıdan birbirine yakın seviyelerde bir hayat sürdürdükleri ileri sürülmektedir. Tespit edilen 129 gayrimüslim terekesinin 122 (% 94.5)'si erkeklere, 7 (% 5.5)'si kadınlara aittir. Buradan gayrimüslim kadınların tereke taksimi için şer'î hukuku daha çok tercih ettikleri sonucuna ulaşılmıştır. Yine Taş'a göre, şehirde anne-baba ve çocuklardan oluşan hanelerde ortalama Müslüman nüfus 5 kişi, gayrimüslimlerde ise 5 ile 6 kişi arasındadır.⁷⁶⁷ Tespit edebildiğimiz kadarıyla 1880-1910 arasında ise Urfa kazasında Müslümanlara ait 170 terekenin taksimi yapılmışken, gayrimüslim sâkinlerin *taleb ve ma'rifetiyle*⁷⁶⁸ veyahut *istid'â ve iltimâsları*⁷⁶⁹ üzerine 29 terekenin tanzim edildiği anlaşılmaktadır.

⁷⁶⁷ Daha detaylı bilgi için bkz. Taş, *Kadı Sicillerine Göre XIX. Asrın İkinci Yarısında Urfa'da Sosyal Hayat (1850-1910)*, 129-146.

⁷⁶⁸ UŞS, 208/241-1019.

⁷⁶⁹ UŞS, 208/19-500.

Tablo.7. Urfa Sâkinlerine Ait Tereke Kayıt İstatistikleri (1880-1910).

Defter no.	Hicrî/Milâdî Yıl	Müslim		Gayrimüslim		Toplam	
		E	K	E	K	Müslim	Gayrimüslim
208	1298-1299 (1879-1882)	39	16	2	-	55	2
209	1294-1302 (1878-1885)	-	-	-	-	-	-
215	1320-1324 (1902-1906)	20	3	-	-	23	-
216	1315-1316 (1897-1899)	16	1	1	-	17	1
217	1317-1320 (1899-1902)	4	-	-	-	4	-
218	1312-1317(1895-1900)	4	-	14	-	4	14
219	1311-1312 (1894-1895)	6	3	-	-	9	-
220	1309-1311 (1892-1894)	5	1	1	1	6	2
221	1305-1308 (1888-1901)	9	3	-	-	12	-
222	1308-1309 (1891-1892)	1	-	1	1	1	2
223	1304-1333 (1887-1915)	-	-	-	-	-	-
225	1297-1304 (1880-1887)	-	-	-	-	-	-
226	1299-1302 (1882-1885)	20	10	4	3	30	7
227	1303-1305 (1886-1887)	8	1	1	-	9	1
	Toplam	132	38	24	5	170	29

Miras taksimine dair bir duruşmada, mevcut varislerin dışında *varis ve terekeye müstehak aher kimesnenin*⁷⁷⁰ olmadığına şahitlik etmek için gayrimüslim muhtarlar veya şahitliği cemaat içerisinde kabul görenler hazır bulunmaktaydı.⁷⁷¹ Ölen şahsın mal varlığının şer'î mahkeme tarafından tanzim ve taksiminden ardından aile içi anlaşmazlıklar dâhilinde, bir kez daha kadı mahkemesine başvurulmakta, aile içi problemin giderilmesi için şer'î hukukun kararına razı olunmaktaydı.⁷⁷²

Her türlü ev içi kullanım eşyaları üzerinden bir Müslüman ve gayrimüslim hanesinde benzer nesnelere kullanıldığı ileri sürülebilir. Döşekten oturlan mindere,

⁷⁷⁰ UŞS, 215/9-414, UŞS, 215/34-362.

⁷⁷¹ UŞS, 215/9-414.

⁷⁷² UŞS, 208/218-963, UŞS, 208/29-30-526, UŞS, 216/151-512, UŞS, 216/152-515.

giyilen elbise türlerinden mutfak araç-gereçlerine kadar benzer eşyalar göze çarpmaktadır. Mesela Müslim/gayrimüslim terekelerinde rastladığımız en yaygın ortak ev eşyasının *köfte leğeni* ve *mangal* olduğunu belirtmek gerekir.⁷⁷³ Fakat bu her iki toplum arasında farklılıklar olmadığı anlamına gelmemektedir. Meseal *Rakı bardağı*,⁷⁷⁴ *kadeh*, *emzikli rakı ibriği*⁷⁷⁵ *rakı ağızlığı*,⁷⁷⁶ ya da *kumar kâğıdı*⁷⁷⁷ gibi eşyalar sadece gayrimüslim terekelerinde öne çıkar. Dikiş makinesi,⁷⁷⁸ et makinesi⁷⁷⁹ gibi döneme göre modern sayılabilecek araçlar, nadir de olsa yine gayrimüslim terekelerine özgü eşyalar arasında dikkat çeker. Terzi ve ayakkabıcılarda bulunan dikiş makinelerine bir alacağa karşılık bazen el konulduğu olmuştur.⁷⁸⁰ Kazanın çeşitli resmî dairelerinde çalışan gayrimüslim memurlara ait herhangi bir terekenin bulunmayışı da dikkat çeker. O halde bu kişilerin varisleri mal taksimlerini ya kendi kilise mahkemelerinde yapmışlardı veyahut miras paylaşımını bir şekilde aralarında çözümlemişlerdi. Yine Yahudîlere ait terekelere rastlanmadığını belirtmek gerekir. Fakat birkaç Yahudî'nin miraslarını şer'î hukuka göre taksim edilmesini talep ettikleri görülmektedir.⁷⁸¹

Müslüman terekeleri sadece gayrimüslim terekeleri ile kıyaslama imkânı vermez, Müslüman ahâli arasında kıyas yapmamıza olanak sağlar. Bu konuda Kumandan Ferik Hüseyin Vasfî Paşa'nın terekesi incelemeye değerdir. Yusuf Paşa mahallesinde oturan kumandan 22 Temmuz 1883'te vefat etmiştir. Kuşkusuz kumandan toplum nazarında kabul gören biriydi. Terekesi 16 Ağustos 1883'te tanzim edilmişti. Hüseyin Vasfî Paşa'nın terekesinde üst sınıf ahâliye ait terekelerde pek rastlayamadığımız *beyaz şal bornoz*, *yemek havlusu* gibi eşyalar öne çıkmaktadır. 3 adet *Basma Kelâm-ı Kadîm* ile beraber terekede *İncil-i Şerif*'in yer alması ayrıca dikkat çekmektedir. Bunlara ilaveten Paşa'nın *havyar ve istakoz yediği* de anlaşılmaktadır.⁷⁸²

⁷⁷³ UŞS, 208/23-513; UŞS, 210/6-122; UŞS, 213/218-283; UŞS, 220/422-1228; UŞS, 220/379/380-1168, UŞS, 227/338-339.

⁷⁷⁴ UŞS, 226/9/10-22.

⁷⁷⁵ UŞS, 218/253/254-256.

⁷⁷⁶ UŞS, 216/233/234-674.

⁷⁷⁷ UŞS, 218/159/160/161-68; UŞS, 218/253/254-256.

⁷⁷⁸ UŞS, 218/147/148-36.

⁷⁷⁹ UŞS, 218/159/160-68.

⁷⁸⁰ UŞS, 215/40-373.

⁷⁸¹ UŞS, 218/379-90; UŞS, 218/381/382-95.

⁷⁸² UŞS, 226/220-465.

Mesela tespit edilen terekeler içerisinde yemek esnasında kullanılan *çatal ma'a bıçak* gibi eşyalara pek rastlanmasa da kazanın ileri gelenlerinin mutfaklarında bu araç-gereçlerin yer aldığı tespit edilmiştir. Vefat eden Yüzbaşı Süleyman Efendi bunlardan biridir. Süleyman Efendi'nin terekesinde yer alan; *elbise fırçası, gümüş düğmeli setre*⁷⁸³ gibi öğeler⁷⁸⁴ giyimine dikkat ettiği, sıradan ahâlden ayrı bir yaşam tarzına sahip olduğuna işaret etmektedir. Aynı şekilde kazanın önde gelenlerinden Şeyhzâde Hüseyin Feridüddin Paşa'nın 6 Mart 1903'te Bozova/Ağviran'daki çiftliğinde, vefatı sonrasında yapılan tereke taksimine göre muhalefatı içerisinde *çatal, kaşık ve bıçak takımı*⁷⁸⁵ yer aldığı görülmektedir. Gayrimüslim ahâli arasında ise sahip olduğu servetiyle öne çıkan kaza sâkinlerden biri Terzi Makdis veled-i Toros idi. Gerz mahallesindeki evi 40.000 kuruş değerindeydi. O günün şartlarına göre ortalama bir evin 3 bin ila 10 bin kuruş arasında değiştiği düşünülürse terzinin evinin konak tarzı bir yapı olduğu düşünülebilir. Terzi Makdis, toplam 151.640 kuruşluk mal varlığı ile neredeyse kazanın en zenginleri arasındadır. Kazanın çeşitli kesimlerinden çok sayıda kişinin kendisine borcu olduğu terekesinden anlaşılmaktadır. Çoğunluğu Ermenî olsa da birkaç Müslüman, Süryanî ve Yahudî'nin de kendisine borçlu olduğu görülür. Terzinin vasiyeti arasında hayır vesilesi ile bağışlar da yer almaktadır. Kenîsâ-yı Kebîr'e 1000 kuruş, Ondalık Sandığına 1000 kuruş, Germuş Kenîsâsına 1000 kuruş, Protestan mabetine 1000 kuruş, Fukara Sandığına 1000 kuruş olmak üzere terekesinden tahsil edildiği görülür.⁷⁸⁶ Aynı konuya ilişkin seçkin Müslümanlara ait terekelere bakıldığı zaman benzer durumla karşılaşılır ki birçok zımmînin vefat eden Müslüman'a borcunun olduğu anlaşılmaktadır. Varislerine 707.275 kuruş gibi yüksek miktarda bir servet bırakan Katrano lakaplı Mutaftzâde Ömer Ağa yüklü servetiyle öne çıkmaktadır. Muhtelif ortaklıkları bulunduğu anlaşılan Ömer Ağa'nın ölümünden sonra Külâhyan Nazar'dan 11.430 kuruş, Germuş karyeli Der Onan ve çocukları Nersis ve Serkis'ten 5.204 kuruş alacakları tahsil edilmiştir.⁷⁸⁷ Aynı şekilde 3 Ağustos 1892'de tanzim edilen İmâmzâde Mehmed Müderris Efendi'nin terekesine göre de

⁷⁸³ Setre: Düz yakalı ve önü ilikli çuha elbise, makam-ı resmîde giyilir; Sami, *Kâmûs-i Türkî*, 708. Parlatır, *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, 1496.

⁷⁸⁴ UŞS, 215/16/17-430.

⁷⁸⁵ UŞS, 215/219/220/221/222-117.

⁷⁸⁶ UŞS, 208/241/242-1019

⁷⁸⁷ UŞS, 215/122/123/124-623.

gayrimüslim ahâlden kendisine borcu olanlar bulunmaktaydı.⁷⁸⁸ Tereke kayıtlarında tespit edilebilen bu karşılıklı borç alış-verişi sadece parasal kaygılardan kaynaklanan münasebetlerle açıklanamaz. Bu alış-verişler kuşkusuz bir güven ve samimiyeti de içermektedir. Tereke sahiplerinin tefeci olup olmadığını kestirebilmek çok güçtür. Ancak bu tereke sahiplerinin hepsi tefeci olamayacağına göre Müslümanlar ile gayrimüslimler arasındaki borç alış-verişlerinin karşılıklı güvene dayandığı rahatlıkla ileri sürülebilir. Bu borç ilişkileri ister istemez ticarî münasebetlere süreklilik kazandırmakta, fakiri zengine veya borçluyu alacaklısına mecburen bağlı kılmaktaydı.

Terekelerde yer alan kitaplar, kültürler ve zümreler arası farklılığa işaret eden eşyalar arasındaydı. Kazanın daha çok âlim ve idarecilerinin terekelerinde rastlanan kitaplara sıradan ahâli muhallefatinde pek rastlanmaz. Mesela 8 Ağustos 1881’de vefat eden Mutasarrıf es-Seyyid Mehmed Şefik Paşa’nın terekesinde; 3 cild *Hayrabati Manzûmesi*, *Nabi Divânçesi*, *Coğrafiye*, 1 cild *İbn Haldun*, Şair Enderunlu Fazıl’ın *Habunname* ve *Defter-i Aşk* isimli eserleri, Veysî’nin, *Şehâdetnâme-i Veysî*, Harirî’ye ait *Makamat-ı Harirî* gibi din ve edebiyat üzerine kitaplar da yer almaktaydı. Molla Mehmed Efendi’nin torunu Bazallah Efendi’nin terekesi ise; *Nasihât Kitabı*, *Naat Kitabı*, *Divân-ı Mahmudî Kitabı*, *Nefî Divânı*, *Behçet Kitabı*, *Ahvâl-i Selâtin Risalesi*, *Ferâiz Ceridesi*, *Tasadduk Kitabı* gibi dinî ve edebi kitapları barındırmaktaydı.⁷⁸⁹ 6 Mart 1903’te Şeyh Efendizâde Hüseyin Feridüddin Paşa’nın muhallefatinde ise; *Kelâm-ı Kadîm*, *Delâil-i Şerîf*, *Tarih-i Gülşen*, *Lügat-ı Osmânî*, *Arazî Kanûnı*, *Risale-i Müteferrika* gibi çeşitli yazma eserlerin bulunduğu görülür.⁷⁹⁰ Örneğin orduya mensup, tabur kolağalarından, İhlasiye mahalleli Salih Efendi’nin evinde *İlaveli Lügat-ı Ecnebî*, *Fransızca Kitab*, *Fransızca Lügat-ı ‘Osmanî* gibi kitaplar bulunmaktaydı.⁷⁹¹ Anlaşılan Salih Efendi ya Fransızca biliyordu veyahût öğrenmeye heveslenmişti. Kitapları ile öne çıkan nadir Müslüman kadınlardan biri olan Ayşe Hanım bint-i Abdullah, Harputlu Hacı Hüseyin Efendi’nin zevcesi olarak tanınıyordu ve vefat ettiğinde zahirde bir varisi bulunamamıştı. Muhallefatı arasında *Tuhfe-i Vehbî*, *Kutbü’l-‘Arifiyye Yahya Efendi*, *Kaside*, *Tabîrnâme*, *Kavâid-i Fârisî*, *Hikâye-i Şahmeran*, *Muhavere-i Rind ü Zâhid*, *Tarih-i Konstantiyye* ve *Evliya Çelebî* gibi

⁷⁸⁸ UŞS, 220/432-1241.

⁷⁸⁹ UŞS, 228/208/209-174.

⁷⁹⁰ UŞS, 215/219/220/221-117.

⁷⁹¹ UŞS, 216/319/320-832.

kitaplar dikkat çekmektedir.⁷⁹² Gayrimüslim terekelerinde de kitaplar yer almaktaydı. Ancak tereke taksimleri esnasında gayrimüslimlerin dinlerine ve dillerine mahsûs kitapları kayda geçiren kâtipler, yazı dilini bilmedikleri kitapları *Hristiyanca kitap* şeklinde kayıt altına almışlardı. Protestan Varcit Haçir veled-i Bulutoğlu Avanis'in terekesindeki 45 cild kitap bu şekilde kaydedilmişti.⁷⁹³

Müslim ve gayrimüslim kadın terekelerindeki maddi kültür öğelerinden anlaşıldığı kadarıyla her iki taraf kadınları da temizliğe ve takıya önem vermekteydi. *Altın küpe, aynalı sandık*⁷⁹⁴ *gümüş kemer*,⁷⁹⁵ *altın halhal, sim halhal, yeşil ve beyaz purlanta*⁷⁹⁶ gibi değerli ziynetler zengin fakir farketmeksizin her iki taraf kadınlarının maddi güçlerine göre mal varlıkları içerisinde yer almıştı. Hamamda kullanılan türlü eşyalar kadın terekeleri içerisinde dikkat çeken nesnelere arasındaydı. *Hamam leğeni, hamam kesesi*⁷⁹⁷ *kırmızı bezden hamam döşemesi, hamam basması, al ipek futa, ipekten işleme hamam döşegi*⁷⁹⁸ eşyalar hem Müslüman hem de gayrimüslim kadınların terekelerinde yer almaktaydı. Bu konuda örnekleri çoğaltmak mümkünken burada birkaç örnek vermeyi yeterli görüyoruz.⁷⁹⁹

2.1.4. Müvekkiller ve Gayrimüslim Dava Vekilleri

Vekâlet; başkasının işini görmeye memur olma, başkasının yerine işi yürütmek veyahut vekillik için kullanılan hukukî bir terimdir.⁸⁰⁰ Vekillik, mahkemelerde davalı ya da davacıların kendilerini bir temsilci aracılığı ile temsil ettirebilmelerinin ihtiyaç haline gelmesiyle ortaya çıkmıştır.⁸⁰¹ Kendisine iş tevdi edilen tarafa vekil, verilen işe müvekkülün-bih, işi verene müvekkil, vekil kılmaya tevkil denir.⁸⁰² Bu kökten türeyen “tevekkül”, Kur‘ân-ı Kerîm’de kırk dört âyette; “kefil, güvenilir dost, koruyucu ve yardımcı” olarak Allah’ın sıfatları arasında, yirmi dört yerde geçer.⁸⁰³ İslâm hukukunda

⁷⁹² UŞS, 219/248-385.

⁷⁹³ UŞS, 226/350-733.

⁷⁹⁴ UŞS, 228/196/197-135.

⁷⁹⁵ UŞS, 220/303-1077.

⁷⁹⁶ UŞS, 222/353-600; UŞS, 219/203-336.

⁷⁹⁷ UŞS, 220/303-1077.

⁷⁹⁸ UŞS, 222/353-600.

⁷⁹⁹ Başka örnekler için bkz. UŞS, 226/336-706; UŞS, 226/155-322; UŞS, 226/189-404; UŞS, 226/360-757; UŞS, 226/442-67.

⁸⁰⁰ Samî, *Kâmûs-i Türki*, 1497; Parlatır, *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, 1789.

⁸⁰¹ Müfit Mert Balak, *Türkiye’de Avukatlık Mesleği Tarihi ve Gelişimi*, (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Bilgi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2009), 8.

⁸⁰² Ahmed Cevdet Paşa, *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye*, (İstanbul: Matbaa-i Osmaniye, 1300), 486.

⁸⁰³ Bilal Aybakan, “Vekâlet”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2013), 43: 1.

ve Tanzimat devrine değin Osmanlı yargı sisteminde Batı ¼lkelerindekine benzer, “baro” gibi bir iş örgütüne bağlı şekilde çalışan avukatlara rastlanmaz.⁸⁰⁴ Ancak İslâm’daki dava vekilliğinin, 1875 senesinde “Mekteb-i Hukuk’un” açılışına kadar Osmanlı Devleti’nde de bulunduğu bilinmektedir.⁸⁰⁵ Avukatların yerine tezvîr, müzevvir, ayak kavafi, dava vekili, muhâmî gibi kavramlar ile anılan kişiler avukatlığa benzer görevlerde bulunmuşlardı.⁸⁰⁶ Tanzimat dönemindeki kanûnî düzenlemelerle avukatlık kurumunun ortaya çıkışı için ilk adımlar atılmış oldu.⁸⁰⁷ Böylelikle mesleğin hukukî normlarını belirlemek için nizamnameler yayınlandı ve dava vekili olacak şahıslarda aranacak koşullar maddeler halinde kanunlaştı. 1861 tarihli *Usul-i Muhâkeme-i Ticaret Nizamnamesi* ile birlikte tarafların bizzat mahkemeye gelmeleri ya da güvenilir bir vekil tayin etmeleri mecburi kılınmıştı.⁸⁰⁸ Davacının mahkemeye gelemediği durumda mahkemenin kabul edeceği sıfatta bir vekil tayin etmesinin uygun olacağı, 7 Mayıs 1869 tarihli Şûrâ-yı Devlet Nizamnamesi’nin altıncı maddesinde izah edilmişti. 1874’te ise Adliye Nezaretinde oluşturulan bir komisyon tarafından, Mehâkim-i Nizamiye dava vekilleri için sınav yapılmasına ve bu sınavı geçenerle ruhsat verilmesine ilişkin düzenleme yapıldı.⁸⁰⁹ Bu şekilde dava vekilliği için hukukî yeterliliğe sahip, uygun kişiler seçilmesi amaçlanmıştı. 13 Ocak 1876 tarihli *Mehâkim-i Nizamiye Dava Vekilleri Hakkında Nizamname*’nin ikinci maddesine göre ise Mehâkim-i Nizamiye’de dava vekâleti ile iştigal olacaklar için;

- 1.) Mekteb-i Hukuk’a devam ve tahsil-i fûnûn ile imtihan edilmiş olması,
- 2.) Dava vekilliği yapacak kişinin yirmi bir yaşında olması,
- 3.) Memuriyeti devlette bulunmaması,
- 4.) Mahkûmen ceza görmemiş olması,

⁸⁰⁴ İbrahim Durhan, “Ülkemizde Avukatlık Kurumunun Tarihsel Gelişimi”, *A.Ü. Erzincan Hukuk Fakültesi Dergisi* 3-4/VIII, (2004): 25.

⁸⁰⁵ Durhan, “Ülkemizde Avukatlık Kurumunun Tarihsel Gelişimi”, 27.

⁸⁰⁶ Umut Karabulut, “Muhâmât Kanunu: Türkiye’de Avukatlık Kurumunun Düzenlenmesi ve İstanbul Barosunda Yaşanan Tasfiyeler”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi* XIII/27, (2013): 80.

⁸⁰⁷ Durhan, “Ülkemizde Avukatlık Kurumunun Tarihsel Gelişimi”, 30.

⁸⁰⁸ *Düster Tertip* 1, Cild 1, 786.

⁸⁰⁹ Nevin Ünal Özkorkut, “Savcılık, Avukatlık Ve Noterlik Kurumlarının Osmanlı Devleti’ne Giriş” *AÜHF* 52/4, (2003): 151.

5.)Tüccar ve sarraflık yapmış olup da resmen iflas etmemiş veyahut iflas eyledikten sonra kanûnen iade-i itibar edilmiş olması⁸¹⁰ gerektiği gibi şartlar getirilmiştir. Ahmed Cevdet Paşa'nın Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyesi'nin 11. Kitâbı, Kitâbü'l-Vekâle'de de dava vekillerine yönelik maddeler yer almıştı.⁸¹¹ Mecelle'de vekâletin genel hükümleri, çeşitleri, davaya vekâletin usulleri, tarafların hak ve sorumlulukları gibi bazı meselelerdeki boşluklar doldurulmaya çalışılmış ancak dava vekâleti sadece özel hukuk açısından ele alınmıştı.⁸¹² 1885'te *Mehâkim-i Nizamiye Dava Vekillerinin Usûl-i İntihâb ve İmtihanlarına Dair Kararnâme* gereğince; dava vekilliği yapmak isteyenler için sınav usulü getirilmiş ve mesleğin şartları açıklanmıştır. Ancak bu tüzük 1901'de neşredilmişti.⁸¹³ Vekil tayinleri genel olarak iki yöntemle yapılmıştı. İlki vekil ve müvekkilin mahkemeye başvurmasıyla gerçekleştirilmişti. İkinci yöntem ise dava yoluyla vekilliğin şahitler ile belirlenmesiydi.

Osmanlı'da, Galatasaray Sultanîsi dava vekili yetiştiren ilk okuldur. Okulun dersleri Fransızca olduğundan ilk yıllarda Fıkıh ve Mecelle dışında dersler Fransızca okutulmuştur. 17 Haziran 1880'de Hukuk Mektebi açılmıştır.⁸¹⁴ Kapitülasyonların sürdüğü dönemde yabancı kökenli avukatlar 1870 yılında İstanbul'da bir baro teşekkül etmişler ve bu, II. Meşrutiyet'in ilanına kadar (1908) devam etmiştir.⁸¹⁵ Dinî düzenin yargı üzerindeki gücünü kaldırmaya çalışan II. Abdülhamid, Mekteb-i Nüvvâb denilen okulların müfredat programlarını modernleştirerek geleceğin hâkimlerini profesyonel olarak eğitirmesinin yanında Mekteb-i Hukuk dava vekilleri (avukatlar) ve dernekleri (barolar) bu nüvvâb okulları sayesinde gelişme sağlamıştır.⁸¹⁶ 23 Şubat 1916 tarihli

⁸¹⁰ Düstur Tertip 1, Cild 3, 198; Atilla Sav, Musa Toprak, *Türkiye'de Savunma Mesleğinin Gelişimi*, 2. Baskı, (Ankara: Türkiye Barolar Birliği Yayınları: 278, 2015), 19.

⁸¹¹ Ahmed Cevdet Paşa, *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye*, 486-516.

⁸¹² İbrahim Durhan, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Yargı Teşkilâtındaki Gelişmeler", *EÜHFD*, XII/ 3-4 (2008): 104.

⁸¹³ Orhan Seyfi Güler, *Avukatlık Mesleğinin Tarihçesi, Genç Hukukçular Hukuk Okumaları Birikimler I*, Ed. Muharrem Balcı, (İstanbul: Kurtiş Matbaacılık, 2003), 389.

⁸¹⁴ Zafer Toprak, "Baro", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1993), 2: 58-61.

⁸¹⁵ Şener Battal, Nurşen Erdem, "Avukatlık Mesleğinin Türkiye'deki Tarihçesi", *Ankara Baro Dergisi* 5-6, (1985): 678.

⁸¹⁶ Kemal Karpat, *İslâm'ın Siyasallaşması (Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Kimlik, Devlet, İnanç ve Cemaatin Yeniden Yapılandırılması)*, 5. Baskı, (İstanbul, Timaş Yayınları, 2013), 273.

Memâlik-i Osmaniye’de Bulunan Ecneblerin Hukuk ve Vezaifi hakkındaki muvakkat kanûnda da avukatlık işinin sadece Türklere ait olacağı belirtilmiştir.⁸¹⁷

Osmanlı son döneminde Urfa’da dava vekilliği yapanlar genellikle gayrimüslimlerdi. Kazanın Müslim/gayrimüslim sâkinleri tarafından tayin edilmek üzere birçok defa bu vekiller mahkemede hazır bulunmuştu. Resmî tayin işlemlerinin ardından kişilerin ilgili oldukları davalar bu vekiller tarafından takip edilmekteydi. Bir vekâlet verme işlemi esnasında, öncelikle vekâlet sahibinin adı ve yaşadığı mahal belirtilmişti. Akabinde ise vekâletin verilmiş amacıyla beraber, vekâlet verilen şahsın hüviyeti kaydedilmişti. Tarafların kabulüyle de işlem kadı huzurunda tescil edilmişti. Vekâletin kuruluşuyla taraflar arasında bir borç ilişkisi oluşmakta ve tarafların bundan sonra üstlendikleri borçları ifa etme yükümlülüğü başlamaktaydı.⁸¹⁸ Böylece bir dava vekili müvekkilinin mülkü üzerinde yasal olarak dizayn edilmiş bir güce sahip olmuş olurdu.⁸¹⁹ Vekil ile müvekkil arasındaki ilişki, vekâlet akdine dayanarak, vekilin görev ve yetkileri vekâlet aktinde açıkça belirtilmişti.⁸²⁰ Böylelikle vekilin müvekkiline karşı sorumlulukları kayıt altına alınmış olurdu.⁸²¹ Bütün bu işlemler neticesinde dava vekilinin tarafına bir *vekâlet hücceti* verilerek, vekillik sıfatı resmîyet kazanmış olurdu. Dava vekilliğine dair kanûnnamelerin çıkışından evvel *ehl-i tezvîr* sıfatıyla duruşmalara katılan ve davaların seyrine etki eden kişiler bulunuyordu. Yalan ve hile yoluyla vekillik yapan bu kişiler defalarca şikâyet konusu olmuşlardı. Örneğin; 1847’de Urfa’da Osman bin Veli Kâhya, *ehl-i tezvîr* olarak, şer’î açıdan makbul olmadığı halde bazı davalara karışmış ve şikâyet edilmişti. Kazanın ileri gelenlerinin şikâyetiyle Osman’ın davalara katılımı yasaklanmıştı. Osman’ın tezvirlikten ekonomik bir çıkar sağladığı açıktır. Zirâ bir süre sonra bu işe yeniden başlamıştı.

⁸¹⁷ Battal, Erdem, “Avukatlık Mesleğinin Türkiye’deki Tarihçesi”, 678.

⁸¹⁸ Aybakan, “Vekâlet”, 43: 2.

⁸¹⁹ Ronald C. Jennings, “The Office of Vekil (Wakil) in 17th Century Ottoman Sharia Courts”, *Studia Islamica* 42 (1975): 150.

⁸²⁰ Durhan, “Ülkemizde Avukatlık Kurumunun Tarihsel Gelişimi”, 26.

⁸²¹ Vekil tayin edilen kişinin görevlerini açıkça belirtilmekteydi: *...işbu tarihe gelinceye değin sairlerin ‘aleyimde ve benim sairleri ‘aleyhinde vuku’bulmuş ve bulacak kâffe-i de’âviyi Urfa Mahkeme-i Şer’iyyesinde ve bidâyet hukuk ve mahkeme-i ticaret ve mahkeme-i cezâ ve müstantık nezdinde takrîre ve devâir-i sairede bidâyet ve temyizen, istinafen taleb ve da’vâ ve ahz ü kabza ve ‘l-isâle ve hasbe ‘l-icâb husûmet ve redd-i cevaba ve kendü imzâsıyla ‘arzuhal ve levâyah ve müzekkire takdime ve hacz-i emvâl ve icrâ mu’âmelesine ve son dereceye kadar muhâkeme ve mürâfa’â ve müdafâ’aya ve bi’d-derecat mütevakıf olduğu umûrun küllisine vekâlet-i ‘amme-i mutlaka-i sahiha-i şer’iyye ile tarafımdan işbu merkûm Kirkor’u vekil ve nâib-i menab nasb ve ta’yin eyledim dedikde... UŞŞ, 222/192-312.*

Haksızlığa uğrayanların sayısı artınca da bu sefer durum, Kaimmakam Seyyid Osman Nuri Paşa'ya kadar iletilmişti.⁸²²

Vekiller, öncelikle güvenilen yakın akraba ve dostlardan atanmaktaydı. Ancak 1880'li yılların ortalarından itibaren *da'vâ vekâletiyile meşgul*⁸²³ olan kişiler, Urfa sâkinlerince tercih edilir olmuştu. Hukukî tahsil ve birikim gerektiren dava vekilliği Urfa'da genellikle Ermenîlerin tekelindeydi. Kazanın muhtelif konum ve hanlarındaki yerleri, özel bir meslek koluna bağlı ofis/büro kullanımının şehirdeki ilk pratikleri olarak sayılabilir. Halil Bey Hanında Bedros veled-i Karabit,⁸²⁴ Sipahi Çarşısında Agob Ragıb veled-i Ohanis,⁸²⁵ Bican Efendi Hanında Süryanî Antepi Agob veled-i Ağya⁸²⁶ mesleğini bu bürolarda icra eden gayrimüslimlerdi. Hacı Ali Efendi ibn-i Ahmed⁸²⁷ ile İbrahim Halil bin Baba Abeş de Müslüman dava vekilleriydiler.

Urfa Şer'îyye Sicillerine Göre Urfa'da Dava Vekâletiyile Meşgul Vekiller

- 1- Kayseriyeli Toros veled-i Esteban
- 2- Protestan Bedros veled-i Karabit
- 3- Antepi Agob Ragıb veled-i Ohan (Ohannes)
- 4- İbrahim Halil bin Baba Abeş
- 5- Protestan (Ketenciyan) Kirkor veled-i Minas
- 6- Hacı Ali Efendi ibn-i Ahmed
- 7- Süryanî Antepi Agob veled-i Ağya
- 8- İzakil veled-i Kivork
- 9- Rum Katolik Cozif veled-i Nasrallah Ribat
- 10- Süryanî İlyas veled-i Yakob

1886-1894 tarihleri arasında 128 davaya vekil tayin edilen Toros veled-i Esteban aslen Kayseriyeli olup, Bıçakçı mahallesinde oturmaktaydı. Dava vekili olan

⁸²² UŞS, 204/58-97; 110-189.

⁸²³ UŞS, 227/241-316.

⁸²⁴ UŞS, 227/237-306.

⁸²⁵ UŞS, 227/200-183.

⁸²⁶ UŞS, 222/55/56-90.

⁸²⁷ UŞS, 220/346-1132.

kardeşi Agobcan veled-i Esteban da Toros ile beraber vekillik yapmaktaydı. Din, dil farketmeden, kaza eşrafından mahkemede haklarını savunmuşlardı. Hacı Sakıb Efendi'nin oğlu Halil Bey kendisini savunmak üzere Toros Efendi'yi vekil tutmayı uygun görmüştü.⁸²⁸ Toros Efendi'nin; Rukiye Hatun'un,⁸²⁹ Safiye Hatun'un,⁸³⁰ Süryanî Cobur, Ermenî Kivork⁸³¹ gibi her dinden, her cinsiyetten müşterisi bulunmaktaydı. Emine Hanım'ın boşanma davası,⁸³² kocasından şiddet gören ve evinden kovulan Adile Hanım'ın mesken ve nafaka davaları avukat Toros'un sorumluluğunda olan davalardan sadece birkaçıydı.⁸³³

Yaklaşık olarak on yıl içerisinde 126 davayı üstlenmiş olan Bedros veled-i Karabit de Urfa'da tercih edilen vekiller arasındaydı. Haseki mahallesinde ikamet eden Bedros Efendi'nin Halil Bey Hanında bir yeri bulunmaktaydı. Hem Müslüman hem de gayrimüslimler tarafından tercih edilen Bedros Efendi'nin şehrin her mahallesinden müvekkilleri bulunmaktaydı. Siverekli mahallesinden Zabtiye Şeyh Ali,⁸³⁴ Kıbrıs mahallesinden Mahizâde Salih Ağa⁸³⁵ Bazar Câmî mahallesinden Tüccar Hâckâmilzâde Hacı Osman Bey,⁸³⁶ Debbağhane mahallesinden Hasan Ağa⁸³⁷ gibi her mahalleden çeşitli statüye sahip müvekkilleri bulunmaktaydı. Din adamları da bu kişileri vekil atamaktan çekinmemişlerdi. Mesela Mollâ Osman bin Mollâ Ramazan Câmî-i Kebîr'de oturan dava vekili Agob veled-i Ağya'yı vekil tutmayı uygun görmüştü.⁸³⁸ Yerel yöneticeler de özellikle gayrimüslim vekilleri tercih etmişlerdi. Urfa livası miralaylarından İsmail Hakkı Paşa'nın görev yeri Kerkük'e çıkınca meclis idare azalarından Haçir Ağa'yı aleyhine açılacak davalar için vekil tayin etmişti.⁸³⁹ Yine 1891'de eski evkaf müdürü İbrahim Rüşdü Efendi Protestan Kırkor veled-i Minas'ı vekil tayin etmişti.⁸⁴⁰ Tuzeken mahallesinde oturan Belediye Reisi Haydar Ağa da Câmî-i Kebîr sâkini Ermenî Antepli Agob Ragıb'ı, hakkındaki bütün davaları

⁸²⁸ UŞS, 227/298-285.

⁸²⁹ UŞS, 220/440-1253.

⁸³⁰ UŞS, 222/14/15-25.

⁸³¹ UŞS, 222/99-150.

⁸³² UŞS, 222/135-220.

⁸³³ UŞS, 221/19-418.

⁸³⁴ UŞS, 222/226/377.

⁸³⁵ UŞS, 222/293-501.

⁸³⁶ UŞS, 222/305-524.

⁸³⁷ UŞS, 222/347-591.

⁸³⁸ UŞS, 220/401-1195.

⁸³⁹ UŞS, 222/19-33 H. 22 Şa'bân 1308 (M. 2 Nisan 1891).

⁸⁴⁰ UŞS, 222/49-77.

yürütmesi için atamıştı.⁸⁴¹ Bunların dışında; Hamidiye elli üçüncü süvari alayının binbaşısı İmam Ağa ve kolağası Abdülkadir Efendi'nin Protestan Bedros veled-i Karabit'i,⁸⁴² aynı şekilde Hamidiye yüzbaşılardan Salih Ağa'nın Süryanî Protestan Cebra veled-i Mihail'i,⁸⁴³ Urfa Ceza Reisi Ahmed Nazif Efendi'nin Toros veled-i Esteban'ı,⁸⁴⁴ belediye eski reisi Recebzâde Haydar Ağa'nın Agob Alimî Efendi'yi⁸⁴⁵ vekil tayinleri bu örnekler arasında sayılabilir. Yerel yöneticiler, bu gayrimüslim vekiller ile birçok kez ya karşı karşıya gelmişlerdi ya da kendilerini savunmak üzere belirli bir para ödeyerek onları vekil tayin etmişlerdi. Taşrada idarecilere ilişkin problemler hayli fazlaydı. Doğal olarak sorun yaşayan idareciler, bu gayrimüslim dava vekilleriyle sıkı bir bağ içerisinde olmuştu. Mahkeme kayıtlarında sadece bir vekil atamadan ibraret gibi görünen münasebetlerin, vekil tayin sürecinden önceye dayandığı muhakkaktır. Vekil ile müvekkili arasında mahkeme sürecinden önce gerçekleşen görüş alış-verişleri ve devam eden mahkeme süreçleri de dikkate alınırca taraflar arasında daha yakın bağların oluştuğu söylenebilir.

Dava vekillerinden Agob Ragıb veled-i Ohanis'in Sipahi Çarşısında bir yeri bulunmaktaydı.⁸⁴⁶ 1884-1896 yılları arasındaki süre zarfında 114 defa kadı huzurunda vekilliği tescil edilmişti. Urfa'nın tercih edilen avukatlarından biri olan Agob Ragıb, Esb Bazarı mahallesinde oturan, aslen Antepli bir Ermeniydi. Agob Ragıb'ı tercih eden birçok Müslüman kadın ve erkek bulunmaktaydı. Hatice ve Fatma⁸⁴⁷ hanımlar, Anna bint-i Ohannis, yirmi altıncı alay, beşinci bölük taburundan Osman ibn-i Halil, Hacı Hamza mahallesi sâkinlerinden Behramzâde Ahmed b. Halil,⁸⁴⁸ İran şehbenderi Parmaksızzâde Hacı Bekir Ağa gibi toplumun her kesiminden müvekkili bulunmaktaydı.⁸⁴⁹ Agob Ragıb'ın vekilliğini üstlendiği önemli davalardan biri de Divan Efendisi Vakfi hissedarlarının vekilliğini üstlediği davaydı. İddiaya göre vakfın mütevellisi Mevlevî şeyhi Seyyid Ahmed, 3.900 guruşluk vakıf gelirini zimmetine

⁸⁴¹ UŞS, 222/129-209 H. 28 Muharrem 1309 (M. 3 Eylül 1891).

⁸⁴² UŞS, 215/9-415 H. 30 Muharrem 1320 (M. 9 Mayıs 1902).

⁸⁴³ UŞS, 215/15-427 H. 16 Safer 1320 (M. 25 Mayıs 1902).

⁸⁴⁴ UŞS, 219/25-9.

⁸⁴⁵ UŞS, 218/74-775.

⁸⁴⁶ UŞS, 227/200-183.

⁸⁴⁷ UŞS, 227/370-389.

⁸⁴⁸ UŞS, 222/266-447.

⁸⁴⁹ UŞS, 219/153-244.

geçirmişti. Vakfın hissedarlarından 22 kişi Agob Ragıb'a vekâlet vermişlerdi. Agob Ragıb'a tevdi edilen vekâletin ayrıntıları ise şu şekildeydi:

- Vakıf gelirlerinden hisselerine düşen payların mütevellice taraflarına verilmesine,
- Müteveli Seyyid Ahmed'in azledilmesi talebine,
- Vakfa yeni bir müteveli tayin isteğine,
- Müteveli Seyyid Ahmed'in, vakıf hissedarlarının aleyhine açacağı bütün davaları dinlemeye,
- Temyiz ve istinafa,
- vekilin imzâsıyla arzuhâl ve müzekkire ve layiha takdimine...⁸⁵⁰

Hukukî alanda gerekli bütün işlemlerin yürütülmesi amacıyla vekâlet sözleşmesi mahkeme kâtibi Mahmud Efendi tarafından kayda alınarak resmîyet kazanmıştı. Mahkeme kayıtlarında Agob Ragıb'ın 1895'ten itibaren vekil tayin edildiğini gösteren herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Onun yerine yine Esb Bazarı mahallesinden Mehmed Ragıb bin Abdullah⁸⁵¹ isminde birinin dava vekilliği yaptığı görülmektedir. Bu kişiye Mühtedî Mehmet Ragıb da denildiği⁸⁵² için bu şahsın Agob Ragıb veled-i Ohanis olduğu ve 1895 olaylarından sonra Mehmed Ragıb ismini alarak Müslüman olduğu anlaşılmaktadır. Mehmed Ragıb adıyla olaylardan sonra da tarafına pek çok vekâlet tevdi edildiği görülmektedir.⁸⁵³

Dava vekillerinden Ketenciyan Kirkor veled-i Minas ise Haseki mahallesinde⁸⁵⁴ yaşayan bir Protestandı.⁸⁵⁵ Kirkor Efendi Hükümet Konağı kapısının bitişiğinde bir odayı⁸⁵⁶ kullanmaktaydı. Bazı belgelerde ise Belediye Çarşısında mukim olduğu yazılıydı.⁸⁵⁷ Narıncı mahallesinden Zübeyde hanımın miras davasını,⁸⁵⁸

⁸⁵⁰ UŞS, 227/18-427.

⁸⁵¹ UŞS, 218/154-57.

⁸⁵² UŞS, 218/166-79 H. 28 Şevvâl 1313 (M. 12 Nisan 1896).

⁸⁵³ UŞS, 218/262-281; UŞS, 218/272-305; UŞS, 218/303-364; UŞS, 218/291-337; UŞS, 218/307-394.

⁸⁵⁴ UŞS, 221/290-22.

⁸⁵⁵ UŞS, 220/295-1066.

⁸⁵⁶ UŞS, 222/10-14; Benzer, *222 Numarlı Urfa Şer'iyeye Sicili'nin (Birinci Kısım) Traskripsyon ve Değerlendirmesi (H. 1308-1309/M. 1891-1892)*, 69.

⁸⁵⁷ UŞS, 222/56-91; UŞS, 221/13-402.

⁸⁵⁸ UŞS, 221/282-2.

Kürkçüzâde Mahmud Nedim Efendi'den miras haklarını talep eden Emine ve Elife hanımların⁸⁵⁹ davalarını takip eden Kirkor Efendi, Urfa'nın tanınmış dava vekilleri arasındaydı. 1886-1894 yılları arasında 108 davayı üstlenmişti. Abbasiye Vakfı'nın da vekilliğini yürütmekteydi.⁸⁶⁰ 24 Mayıs 1894 ise vakfın başında görünen Ayşe bint-i Mustafa adlı kadın Kirkor yerine dava vekillerinden Çilingiryan Bedros'u atamıştı.⁸⁶¹ Benzer şekilde Eyüp Nebi Aleyhisselâm Vakfının mütevellisi Şahin Efendi'nin vekilliğini İzakil veled-i Kivo adlı bir Ermenî vekil yürütmekteydi.⁸⁶² Kazanın Müslüman dava vekilleri İbrahim Halil Baba Abeş ve Hacı Ali Efendi'nin müvekkilleri genellikle Müslüman ahâlidendi ama müvekkilleri arasında gayrimüslimler de olmuştu.⁸⁶³ Yusuf Paşa mahallesinde⁸⁶⁴ oturan Hacı Ali Efendi ibn-i Ahmed, Bican Efendi Hanında⁸⁶⁵ bir bürosu bulunan Süyanî Antepî Agob veled-i Ağya, Esb Bazarı mahallesi sâkinlerinden İzakil veled-i Kivo, Rum Katolik Cozif veled-i Nasrallah Ribat, Süryanî İlyas veled-i Yakob gibi gayrimüslimler de 1884-1896 yılları arasında, Urfa mahkemesinde vekillik yapmış kaza sâkinleri arasındaydı.

2.1.5. Müslüman Kadınlar ve Gayrimüslim Vekilleri

Urfa kadı sicillerinde kadınlara mahsus vesikalar genellikle mehir, miras, nafaka, nişan, evlilik, boşanma, vekâlet vb. davaları içermektedir. Özellikle kendilerini temsil etmek üzere vekil tayin işlemleri Urfalı Müslüman kadınların mahkemeye çıkış sebeplerinden biriydi. Bazıları mahkemeye bizzat çıkabilirken, mahkemeye gelmeyen/gelemeyen kadınların evlerine bir kâtib gönderilmiş, şahitler huzurunda vekil tayin işlemleri bu şekilde gerçekleşmişti. Bu kadınların mahkemeye katılmama sebebi olarak da *muhadderâtdan*⁸⁶⁶ ya da *muhadderât-ı nisadan* olmaları ileri sürülmüştü.⁸⁶⁷ Bu şekilde kamusal alanda görünmekten imtina eden kadınların, en

⁸⁵⁹ UŞS, 221/290-22; Câmi-i Kebîr mahallesinden Emine ve Elife benât Mustafa adlı kadınlar, vefât eden Kürkçüzâde Hâcî Hâcî Ömer Ağa'nın terekesinde haklarının olduğunu ileri sürmekteydiler. Terekeyi elinde bulundurduğunu iddia ettikleri Kürkçüzâde Mahmud Nedim Efendi'den haklarını talep eden kadınlar, gerekli hukukî işlemelerin takibi için Kirkor veled-i Minas ve Ahmed Efendi'yi vekil tayin etmişlerdi.

⁸⁶⁰ UŞS, 220/379-1167.

⁸⁶¹ UŞS, 219/131-207.

⁸⁶² UŞS, 219/144-228.

⁸⁶³ UŞS, 222/157-262; UŞS, 222/191-320; UŞS, 222/210-353; UŞS, 222/346-590.

⁸⁶⁴ UŞS, 220/ 346-1132.

⁸⁶⁵ UŞS, 222/55/56-90.

⁸⁶⁶ Muhadderât; Muhaddere kelimesinin çoğulu olup, Muhaddere: Örtünen (kadın), Müslüman kadın, iffetli kadını ifade eder; Parlatır, *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, 1114; Sami, *Kamûs-i Türkî*, 1308.

⁸⁶⁷ UŞS 222/248/249-415 H. 28 Cemâziye'l-evvel 1309 (M. 30 Aralık 1891).

azından mahkeme ile münasebetlerini takip edecek bir vekil atayabilmeleri, onlar adına büyük kolaylık olmuştu. Kocasının vefatıyla terekesinden mehr-i müeccelinin tazmini için Ermenî Antepli Agob Alimi'ye vekâlet veren Gafure⁸⁶⁸ adlı kadın gibi Müslüman kadınlar kendilerini temsilen ekserîyetle bir dava vekili atamışlardı. Müslüman kadınların Ermenî bir dava vekilini tayin edebilecek kadar rahat olması, kazada bu durumun pek yadırganmadığına işaret etti. Öyle ki en yakınlarıyla mahkemelik oldukları durumda dahi bu vekiller Müslüman kadınları savunmuştu.⁸⁶⁹ Özellikle Müslüman kadınların kocalarına karşı hukuk mücadelesinde bu gayrimüslim vekiller önemli roller oynadılar. Mesela dava vekili Toros, Emine Hanım'ın boşanma davasını takip etmişti.⁸⁷⁰ Aynı şekilde kocasından şiddet görerek hanesinden kovulan Adile Hanım'ın, bir mesken tahsisi ve nafakasının ödenmesi için açtığı davayı takip etmek üzere Toros Efendi'ye vekâlet verdiği görülmektedir.⁸⁷¹ Elbette bütün Müslüman kadınlar mahkemeye çıkmamalık etmemişti. İki erkeğin tanıklığı eşliğinde mahkemede hazır olan Müslüman kadınlar da olmuştu ama kamusal alana çıkmaktan çekinen veyahut hakkının daha iyi savunulacağını düşünen Urfalı Müslüman kadınlar, kendilerine bir gayrimüslim vekil atamaktan çekinmemişlerdi. 1895 Ermenî olaylarından çok kısa bir süre önce dahi gayrimüslim dava vekilleri, Urfalı Müslüman kadınlar tarafından tercih edilmeye devam etmişti. Emire Hatun gibi Müslüman dava vekilini azledip, yerine Süryanî Cozif gibi gayrimüslim bir vekili rahatlıkla atayabilmişlerdi.⁸⁷²

2.1.6. Eytam Sandığı Gözeteminde Gayrimüslim Çocuklar

İstilah olarak yetim; babası veya ana-babası ölmüş çocukları ifade etmektedir.⁸⁷³ Eytam ise "yetimler"⁸⁷⁴ manasıyla kullanılan çoğul bir terimdir. Yetim kelimesi, Kur'ân-ı Kerîm'de on iki sûrede, yirmi üç yerde geçmektedir.⁸⁷⁵ Örneğin;

⁸⁶⁸ UŞS, 218/47/48-720.

⁸⁶⁹ Vekâletini gayrimüslim bir vekile havale eden bir diğer Müslüman kadın ise Hâcî Şemo ibni 'Abdullah'ın kızı Besey'dir. Besey hanım babasından kalan miras konusunda kardeşleri ile olan anlaşmazlıkta Hekimdede mahallesinde oturan Rum Katolik milletinden Cozif ibni Nasrallah Ribat'ı vekil tayin etmiştir; UŞS, 227/201-185.

⁸⁷⁰ UŞS, 222/132-220.

⁸⁷¹ UŞS, 221/19-418.

⁸⁷² UŞS, 218/37-699.

⁸⁷³ Samî, *Kâmûs-i Türkî*, 1497; Parlatır, *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, 1544.

⁸⁷⁴ Parlatır, *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, 428.

⁸⁷⁵ Nesimi Yazıcı, "Tanzimat Döneminde Yetim Mallarının Korunmasına Yönelik Yasal Düzenlemeler ve Bazı Uygulamalar", *Vakıf Haftası Dergisi* 12 (1995): 45. Ayrıca bkz. Nesimi Yazıcı, "Osmanlılarda

En'âm Sûresi'nde; "Ve rüşd yaşına erişmeden önce yetimin mal varlığına - onun iyiliği için olmadıkça- dokunmayın"⁸⁷⁶ diye buyurulmuştur. İslâm Hukuku tatbikatında, Osmanlı Devleti de imkânlar dâhilinde çocukların korunmaları ve iyi yetiştirilmelerine önem vermiştir.⁸⁷⁷ 1851'de yayımlanan Eytam Nizamnamesi'nden⁸⁷⁸ önce yetimlerin muhafazası vakıflar aracılığı ile yürütülürken, bu tarihten itibaren, devlet yönetiminde kurumsal bir koruma mekanizmasının işleyişine tanık olunmaktadır.⁸⁷⁹ Sandıklar, yetimlerin rüşd yaşından sonraki yaşamını güvence altına almayı hedeflediği gibi öz kaynakların yetersiz olduğu dönemlerde başvurulmuş ve amacı gereği hem kredi alanın hem de verenin fayda sağladığı bir mekanizma olarak karşımıza çıkmaktadır.⁸⁸⁰ Atanan bir vasînin dışında yetimler, eytam müdürleri ve valilerin de sorumluluğuna verilerek, çok yönlü bir koruma tesis edilmişti. 21 Şubat 1876 tarihli kanunla vasî tahtında bulunan Müslim/gayrimüslim yetimlerin mallarına dokunulmaması ve nizamına göre hareket edilmesi konusunda kanun çıkarılmıştı.⁸⁸¹ Dönemin şartlarına binaen, gerek görüldüğü takdirde çeşitli tarihlerde kurumun işleyişine ilişkin nizamnameler yayımlanmaya devam etmişti.⁸⁸²

Sandıklarda yetimlere ait mevduatlar genellikle *mu'âmele-i şer'îyye* adı altında nemâlandırılmıştı.⁸⁸³ Bu işlemde belli bir vade ile kefil istenerek veya rehin alınmak

Yetimlerin Korunması Üzerine Bazı Değerlendirmeler'', *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi XLVIII/1*, (2007): 4.

⁸⁷⁶ En'âm Sûresi / 152'de; "Ve lâ takrebû mâlel yetîmi illâ billetî hiye ahsenu hattâ yebluga eşuddeh (eşuddehu), ve evfûl keyle vel mîzâne bil kîst (kîstî), lâ nukellîfu nefsen illâ vus'ahâ ve izâ kultum fa'dilû ve lev kâne zâ kurbâ, ve bi ahdillâhi evfû, zâlikum vassâkum bihi leallekum tezekkerûn (tezekkerûne); Muhammed Esed, *Kur'an Mesajı Meal-Tefsir 1*, 5. Baskı, (İstanbul: İşaret Yayınları, 1999), 263.

⁸⁷⁷ Yazıcı, "Osmanlılarda Yetimlerin Korunması Üzerine Bazı Değerlendirmeler", 146.

⁸⁷⁸ Eytam Sandıklarına yönelik ilk nizamname, "Eytam Nizamnamesidir" başlığı altında, H. 7 Rebîü'l- evvel 1268 (M. 31 Aralık 1851)'de yayımlanmıştı; *Düstur*, Tertip 1, Cild 1, 270-275.

⁸⁷⁹ Bu nizamnameye göre; eskiden olduğu gibi terekelerin kaydı için gönderilen şer'î memurlara, teşkil edilen Emvâl-i Eytam Nezareti tarafından görevlendirilen bir memurun da eşlik etmesi kararlaştırılmıştı. Eytam mallarından borç alma ve borç vermeye ilişkin işlemler bizzat eytam nezaretinin bu memurları tarafından icra edilecekti. Borç yüzde 11,5 faizle verilecek, sağlam bir kefil ve rehin ile para yetimin yararına işletilecekti; *Düstur* Tertip 1, Cild 1, 272.

⁸⁸⁰ Yavuz Cezar, "18. Yüzyılda Eyüp'te Para ve Kredi Konuları Üzerine Gözlemler", *18. Yüzyıl Kadı Sicilleri Işığında Eyüp'te Sosyal Yaşam*, Ed. Tülay Artan, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998), 18.

⁸⁸¹ *Düstur* Tertip 1, Cild 3, 31, Otuzuncu madde - Hıristiyan terekelerinde zuhur eden vasiyetler ahkâmı muhafaza olunarak valî ve vasî tahtında bulunan eytam-ı müslime gayr-ı müslime emvaline dokunulmayub nizam ve kaidesine tevfi-k-i hareket edilecek ve vasiyetlerin ızrar-ı eytama tasaddilerinden şikâyet olunur ise taht-ı himayet ve sahayete alınub esbab-ı şikâyet temyiz ve tahkik olunacaktır.

⁸⁸² *Düstur* Tertip 1, Cild 1, 276; *Düstur* Tertip 1, Cild 4, 89-90; *Düstur* Tertip 1, Cild 3, 551. *Düstur* Tertip I, Cild 8, 515-548.

⁸⁸³ 1873-1924 arasında Urfa Eytam Sandığında vasîleri tarafından mevduatları işletilen gayrimüslim bazı yetimler şunlardı: Serkis veled-i Abdik'in sağır oğlu Avanis, Abdo veled-i Serkis'in sağır oğlu

suretiyle idâne edilen para, vade sonunda yine başta kararlaştırılan bir orandaki nemâyyla birlikte geri alınmakta veya sadece nemâsı tahsil edilerek işlem yenilenmekteydi.⁸⁸⁴ Eytam sandığındaki paranın istirbâh yoluyla işletilmesi, para vakıflarının fon yaratma usulleri ile benzerlik göstermektedir. Para vakıflarında, vakfa konu olan ana sermaye olduğu gibi korunmakta, nakit farklı usullerde işletilerek gelir kazanılmakta ve bu gelir vakfiyede öngörülen hizmetlerin finansmanında kullanılmaktaydı.⁸⁸⁵ Benzer şekilde yetimin yararına nakde çevrilerek nemâlandırılmaya çalışılan yetimin malı, nemâlandırılmak için aynı uygulamaya tabi tutulmaktaydı.⁸⁸⁶ Her iki yöntem ile tefeciliğin önüne geçilmekte ve belirlenen yüzdelik faiz oranı ile kredi imkânı sağlanmaktaydı. Böylelikle kurum, kıyı bölgelerinden uzak, iç bölge kentlerine ekonomik açıdan finans kaynağı yaratmış oldu. Bu açıdan, Osmanlı İmparatorluğu'nun finansal uygulamalarında para vakıflarının yanında, yetimlerin mallarını şer'î ölçülere göre korumak ve değerlendirmek üzere kurulmuş eytam sandığı, günümüz bankacılığının birtakım uygulamalarına benzetilmektedir.⁸⁸⁷

Hanefî ve Mâlikî hukukçularına göre yetimin temyiz çağından önceki bütün tasarrufları hükümsüzdür.⁸⁸⁸ Çocuk, eda ehliyetine sahip olmadığı için hukukî tasarrufları hiçbir sonuç doğurmaz ve batıldır.⁸⁸⁹ Bu nedenle yetimlere, mallarını idare edebilecek⁸⁹⁰ vasîler tayin edilmiştir. Özellikle yetim kalan Müslim ve gayrimüslim çocukların, rüşdlerine varana kadar muhafazalarını sağlamakla görevli vasîlik görevi, eytam sandıklarının teşekkülü ile beraber kurumsal bir hüviyet kazanmıştır. Vasîler çocuğun velisi vefat etmeden önce atanabildiği gibi velisinin vefatı durumunda kadılar tarafından tayin edilmiştir. Baba ve dede tarafından belirlenen vasî; “vasî-i muhtâr”,

Serkis, Cano veled-i Cano'nun oğulları Kivork ve Avanis, Hamal Simo'nun sağır oğlu Kivo. Bkz. UŞS, 223/9-132, UŞS, 223/10-133, UŞS, 225/163-62, UŞS, 225/93-247, UŞS, 209/44-61, UŞS, 209/46-72, UŞS, 223/24-183.

⁸⁸⁴ Tahsin Özcan, “Osmanlı Toplumunda Yetimlerin Himayesi ve Eytam Sandıkları” *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14, (2006): 109.

⁸⁸⁵ İrfan Türkoğlu, “Osmanlı Devleti'nde Para Vakıflarının Gelir Dağılımı Üzerindeki Etkileri”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 18, (2013): 189.

⁸⁸⁶ Nurullah Eski, *Hak ve Sorumlulukları Bakımından İslam Hukukunda Yetimler*, (Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi, 2007), 81.

⁸⁸⁷ Hüseyin Tunç, *Katılım Bankacılığı - Felsefesi Teorisi ve Türkiye Uygulaması*, (İstanbul: Nesil Yayınları, 2010), 67.

⁸⁸⁸ Abdüsselam Arı, “Yetim”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2013), 43: 501-502.

⁸⁸⁹ Cin, Akgündüz, *Türk-İslam Hukuk Tarihi* 2, 19.

⁸⁹⁰ Parlatır, *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, 1781.

kadı tarafından tayin edilene ise “vasî-i mansûb” adı verilmiştir.⁸⁹¹ Vasîlik uygulamasından yalnızca Müslüman çocukları değil, Osmanlı ülkesindeki gayrimüslim tebaanın çocukları da aynı kanunî haklardan, kendi dindaşlarından veya Müslüman bir vasînin tayiniyle yararlanabilmiştir⁸⁹² ki Urfa kadı sicillerinde bu vasî tayinlerini içeren çokça belge mevcuttur.

Urfa kadı sicilleri içerisinde özellikle 212 (1873-1877), 209 (1878-1884/1885), ve 223 (1887-1924) numaralı defterler, eytam sandığına mahsûs idâne hüccetleri ve yetimleri ilgilendiren farklı hukukî davaları kapsamaktadır. 225 (1880-1887) numaralı defterin yarısı ise borç hüccetleriyle birlikte eytam muhasebe kayıtlarını içermektedir. Defterlerin giriş bölümlerinde; *İdâneye mahsûs sicil-i atik hitâm olduğundan işbu mecelle-i sicil ittihaz kılınmıştır*⁸⁹³ ya da *İdâneye mahsûs olmak üzere işbu defter-i sicil ittihaz kılınmıştır*⁸⁹⁴ gibi ibâreler, bu defterlerin yetimler için hususî olarak tutulduğuna işaret etmektedir.⁸⁹⁵ İdâne hüccetleri Müslim/gayrimüslim ayrımı olmadan sicillere kaydedilmiştir. Yalnız vasîlerin ifadelerine bakılırsa Ermenîler için ayrı bir eytam sandığı tesis edilmiştir. 1884 tarihli bir vekâlet kaydında; *Devlet-i ‘Âliyye’nin idâresi tahtında küşâd kılınan eytâm sandığında ve gerek Ermenî milleti eytâm sandığında mallarını muhasebeye...* şeklindeki ifadeler, ayrı bir sandığın varlığına işaret etmektedir.⁸⁹⁶ Avanis veled-i Barsum’un ifadelerine bakılırsa *Ermenî milleti eytam Sandığı* 1886’da da mevcuttu.⁸⁹⁷ Bu yıl Hristiyan eytam müdürü Karabit⁸⁹⁸ iken, 1887’de yerine Dadyan Agob’un geçtiği anlaşılmaktadır.⁸⁹⁹ Der Kirkoryan Kirob, Laklakoğlu Karabet⁹⁰⁰ ve Çalağanyan Karabit⁹⁰¹ isimli Ermenîler ise sandığın idare azalarıdır.

Belirli bir orandaki faiz ile borçlanma sağlayan bu kredi kuruluşu sayesinde Urfa’nın Müslim/gayrimüslim sâkinleri defalarca şer’î mahkemede karşı karşıya

⁸⁹¹ Ali Bardakoğlu, “Vesâyet”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları 2013), 43: 66.

⁸⁹² Yazıcı, “Osmanlılarda Yetimlerin Korunması Üzerine Bazı Değerlendirmeler”, 16.

⁸⁹³ UŞS, 223/1, UŞS, 209/1.

⁸⁹⁴ UŞS, 212/1.

⁸⁹⁵ Asoğlu, “XIX. Yüzyılım İkinci Yarısında Urfa’da Eytam Sandıkları Üzerine Bir Değerlendirme”, 359-360.

⁸⁹⁶ UŞS, 226/330-691.

⁸⁹⁷ UŞS, 220/449-1260 H. 14 Muharrem 1311 (M. 28 Temmuz 1893).

⁸⁹⁸ UŞS, 227/49-526.

⁸⁹⁹ UŞS, 227/367-385.

⁹⁰⁰ UŞS, 221/61-473.

⁹⁰¹ UŞS, 221/110-556.

gelmişlerdi. İdâne işlemleri esnasında; mahkeme kadısı, eytam müdürü, yetimin vasîsi, borç alacak kişi ve kefilleri hazır bulunurdu.⁹⁰² Kuyumcular, terziler, demirciler, kahveciler sandıktan sıklıkla kredi kullanmıştı. 1873 ila 1924 yılları arasında Müslüman yetimlerin sandıktaki mal varlıklarından gayrimüslimler 297 kez kredi kullanmışlardı. Bu süre zarfında gayrimüslim yetimlerin mal varlıklarından kredi kullanmak üzere Müslümanlar ise 74 defa mahkemeye başvurmuşlardı. Kendi dindaş yetimlerinin mal varlığından kredi kullanan gayrimüslimler ise 192 kez mahkemeye çıkmışlardı. Sandığın sağladığı kredi imkânından kuyumcular, tüccarlar yararlanabildiği gibi maddi sıkıntı yaşayan alt tabaka sâkinler de faydalanmıştır. Ayrıca kaza esnafından; kasap,⁹⁰³ bardakçı,⁹⁰⁴ pabuççu⁹⁰⁵ demirci⁹⁰⁶ gibi meslek erbabının nakit para ihtiyacı yine bu kurum sayesinde giderilmiştir. Kurumun işleyiş biçimi, farklı dinî ve etnik yapıdan insanı, gönüllü veyahut gönülsüz karşı karşıya getirmekte, zorunlu bir alış-veriş içerisine sokmaktaydı. Devletin amacı rüşdlerine varana değin yetimlerin infakını sağlamaktı. Ancak uygulama farklı dinden insanları borç ilişkisiyle bir araya getirmekteydi.⁹⁰⁷ Borçlanmalar esnasında tarafların birbirine kefil oluşu ise tamamen güvene dayalı münasebetin işaretiydi. Mesela, Hacı Abbas Vakfı mütevellisi Zabtîye Hacı Emin Efendi'nin aldığı krediye karşılık, Süryanî Hamamcı Yoseb ve Bolis'in oğlu Aruş'un⁹⁰⁸ mütevellîye kefâletleri bu mütakabiliyet çerçevesinde gerçekleşmişti. Taraflar arasındaki bu münasebet muhakkak ki davadan önceye dayanan, uzun bir tanışıklığa da işaret etti. Urfa Müddeî Umûmî Muâvini Mehmed Tefkik Bey'in borcuna, bidâyet mahkemesi azası Karabit Efendi'nin kefaleti,⁹⁰⁹ bidâyet mahkemesi odacısı Ziver Bey'in borcuna Avukat Toros'un

⁹⁰² Eytam idaresi emanetine tayin edilecek memurların zimmetine para geçirmesi ihtimaline karşılık, kazaların ileri gelenlerinin atanacak kişiye kefaletleri söz konusuydu. 1892'de Bank-ı İcrâ mübâşiri Hacı Hüseyin Efendi'nin *zimmetine akçe-i küllî ve cüzî geçirmesi* halinde paranın tahsili Hacı Emin Yahyazâde, İbrahim bin Kâti, Molla Bekirzâde Saraç Halil ve Ekmekçi Mardiros'dan temin edileceği taahhüt edilmişti; UŞS, 220/72-735.

⁹⁰³ UŞS, 209/1-1.

⁹⁰⁴ UŞS, 209/59-127.

⁹⁰⁵ UŞS, 209/12-43.

⁹⁰⁶ UŞS, 209/16-50, UŞS, 209/74-9.

⁹⁰⁷ Örneğin; Haseki mahalleli Ermenî Taşçı Murad veled-i Bido, Göncü Hacı Abo'nun oğlu Salih'in sandıktaki varlığından 300 kuruş borçlanmıştı. UŞS, 223/2-107; Aynı şekilde Ömeriyye mahalleli Süryanî milletinden Külhancı Artin veled-i Serkis, Göncü Hacı 'Abo'nun diğer oğlu Ahmed'in malından vasî-i mansûbî Halil bin Baba Abeş'den 500 guruş borç almış, nemâsıyla birlikte 560 guruş geri ödeyeceğini mahkemede taahhüt etmişti; UŞS, 223/19-165.

⁹⁰⁸ UŞS, 225/57-72. Umut, 225 Numaralı *Urfa Şer'îye Sicili Transkripsiyon ve Değerlendirme*, 177.

⁹⁰⁹ UŞS, 223/73-9.

kefilliği⁹¹⁰ bu surette gerçekleşmişti. Sandık uygulamasının yarattığı ilişkilerin en dikkat çekici örneği ise Mevlevî Şeyhi Hacı Seyyid Ahmed Efendi'ye, Berber Karabit ve Bardakçı Serkis'in kefaletleriydi.⁹¹¹ Sadece Ermenîlerin Müslümanlara kefaletleri söz konusu değildi. Değirmenci Aboçık'ın borcuna, Kadızâde Müslüm Efendi ve Eyüb'ün oğlu Mehmed'in kefil olmuştu.⁹¹² Bu borç alış-verişi şehrin Müslüman dinî önderleri ile gayrimüslim ahâlinin bir vesile ile münasebet içerisine girmelerine neden olmaktadır. Mesela Molla Ömer, Ermenî Serkis'in oğlu Avanis'in eytam sandığındaki birikiminden borçlanırken çocuğun vasîsi Kuyumcu Kesper'in eliyle bu parayı alabilmişti.⁹¹³ Yine Şeyh Hasan'ın oğlu Halil sandıktan borçlanırken aldığı parayı yine Avanis'in vasîsi Kesper yediyle temin etmişti.⁹¹⁴

Sandığın sağladığı nakit desteği, nadir de olsa kazanın Müslüman kadınları ile gayrimüslim erkeklerini yüzyüze getirmekteydi. Borcuna karşılık, Nalband Apram'ın Zeyneb Hanım'a dükkânını rehin bırakışına dair sözleşme, Ermenî Apram ve Zeynep Hanım'ın karşı karşıya geldiği mahkemede yapılmıştı.⁹¹⁵ Aynı şekilde Ermenî Kirkor ile Halil kızı Fatime Hanım'ın karşı karşıya gelişleri sandıktan borçlanma esnasında gerçekleşmişti.⁹¹⁶ 1914'te Ermenî milletinden muhasebe odacısı Kirekos veled-i Haçir Efendi sandıktan son kez kredi kullanan gayrimüslim olmuştu.⁹¹⁷ Bir Müslüman'a bir gayrimüslimin kefil olduğunu gösterir son kayıt ise 23 Şubat 1923 tarihlidir. Bu kayda göre; Hüseyin Paşa mahallesi sâkini Abamorzâde Şefik Efendi'nin sandıktan aldığı 5,000 kuruşa, Meşarikiye mahallesinden Süryanî Circis bin Abdullah kefil olmuştur.⁹¹⁸

2.1.7. Gayrimüslim Vasîler ve Yetimler

Bir fıkıh terimi olarak vesâyet, birşeyi yerine getirmeye gücü yetmeyen kişileri koruma ve onlara ait malları idare etmeye ilişkin yetki ve sorumluluğu kapsamaktadır.

⁹¹⁰ UŞS, 223/97-88.

⁹¹¹ UŞS, 223/154-74.

⁹¹² UŞS, 223/91-72.

⁹¹³ UŞS, 209/54-105.

⁹¹⁴ UŞS, 209/31-12.

⁹¹⁵ Kebîr Kenisâ mahallesi sâkinlerinden Ermenî Nalband Atdöğenoğlu Apram veled-i Kivo yetim Sultan'ın eytam sandığındaki birikiminden aldığı 1.000 kuruşu nemâsıyla birlikte 1150 kuruş olarak ödemek şartıyla dükkânını yetimin vasîsi Zeyneb Hanım'a rehin bırakmış, parayı ödeyemediği takdirde dükkânın satışı için ona vekâlet vermiştir; UŞS, 212/58-148.

⁹¹⁶ UŞS, 223/5-116.

⁹¹⁷ UŞS, 223/273-3.

⁹¹⁸ UŞS, 223/299-47.

Bu görevin tevdi edildiği kişilere ise vasî adı verilmektedir.⁹¹⁹ Başka bir ifade ile yetimlerin emvâl ve mevrûsesini idare ve kendilerini infak iden kişilere vasî denilmektedir.⁹²⁰ Mahkemeler, nizama uygun olarak bu vasîlerin güvenilir vasıflara haiz olmalarına dikkat etmekteydi. Böylece yetimlerin korunması ve geçindirilmesi, yerel yöneticilerin (kadı, eytam müdürü) ve gerektiğinde mahalle muhtarları ve ileri gelenlerin dâhil olduğu bir idarî sistem içerisinde işlemekteydi. Gayrimüslim yetimler söz konusu olduğunda ise ruhanî reislerden fikir alınmakta ve cemaat içerisinde bir mutebere bu görev havale edilmekteydi. Yetim haklarının muhafazası, vasîyetlerin yerine getirilip getirilmediğinin kontrolü ve mirasçılar arasında küçük yaşta çocuklar varsa hisselerinin vasîlerine teslim edilmesi ise kadıların görevleri arasındaydı. Görevini kötüye kullanan vasîler olduğu takdirde kadılar onları azledip yerlerine başkalarını tayin etmekteydi.⁹²¹ Devlet de gerektiğinde nizamnameler yayınlamak üzere yerel yönetimleri bu konuda uyarmaktaydı. Buna istinaden, 1861’de yayınlanan nizamnamede vefat eden zımmî şahsın küçük çocukları olur ise emvalini muhafaza etmenin Devlet-i Âliyye’nin görevi olduğu belirtilmişti. Çocuklara kalan mirasın iktizâ-yı şer’îsi tahrîr olunduktan sonra yetimlerin velisi veyahut vasîsi taraflarına devredilmesi, yalnız bu kişilerin uygunsuz ve müsrif takımından olmaması özellikle vurgulanmıştı. Nizamnameye göre; olur da yetimin yakın bir kimsesi bulunmaz ise milletlerinin emin ve mutemed adamlarından bir vasî atanması kararlaştırılmıştı. Böylece çocukların nafakaları, talim ve terbiyeleri, kefil ve senet karşılığında bu vasîlere devredilmesi kararlaştırılmıştı.⁹²² Osmanlı son dönemlerinde Urfa mahkemesi tarafından bu nizam çerçevesinde yüzlerce vasî tayin hücceti düzenlenmişti. Hüccetlerin başında öncelikle vefat eden şahıs ve yaşadığı mahalle belirtilirdi. Akabinde ise şahsın yetimlerinin isimleri sıralanmış, varsa akrabalarından atanacak vasînin hüviyeti belirtilmiştir. Eğer yetimin bir yakını yok ise güvenilir bir kişi, açık kimliği ile kayıt altına alınarak vasî tayin edilmiştir.⁹²³ İşlem bitiminde yazılan bu

⁹¹⁹ Bardakoğlu, “Vesâyet”, 43: 66.

⁹²⁰ Samî, *Kâmûs-i Türkî*, 1492-1493.

⁹²¹ Ömer Lütfi Barkan, “Edirne Askerî Kassamı’na Ait Tereke Defterleri (1545-1659)”, *Belgeler* III/5-6, (1966): 2.

⁹²² *Düstur Tetip* 1, Cild 1, 298.

⁹²³ Örnek bir metin için bkz. UŞS, 222/216-361; “Medîne-i Urfa mahallâtından Hâcî Hamza mahallesi sâkinlerinden iken bundan akdem vefat iden Ahmed bin Karaşeyhli Mustafa’nın sulbîye sagîre kızı Zülfîye’nin cedd ü vasiyeden kimesnesi olmamağla kibel-i şer’den bir vasi nasbı ehem ve elzem olmağın emânet ile ma’rûfe ve istikamet ile mevsûfe ve her vechile vesâyet ‘uhdesinden gelmeğe kadire idüğü zeyl-i hüccetde muharrerü’l-esâmî müslimin ihbârlarıyla mütehakkik olan mahalle-i mezbûre

hüccet-i şer'iyeler yetimin vasîsi yedine teslim edilmiştir.⁹²⁴ Urfa kadı sicillerindeki çok sayıda örnekte görüleceği üzere, ana ve babadan birinin veya her ikisinin ölmesi durumunda şer'î mahkemeye başvurulduğu takdirde, çocukları ve onların mahfuz haklarının korunması için yasaların da uygunluğu istikametinde, önlem alındığı görülmektedir.⁹²⁵ Çocuğun rüşdüne değin korunmasını içeren bu hukukî haklardan Urfa Ermenîlerinin sıkça yararlandığı gözlenir. Bıçakçı mahallesinde iken ölen Toros veled-i Apram'ın kızı Kudsiye'ye amcası Tanir'in,⁹²⁶ Esb Bazarı mahallesinde sâkin iken vefat eden Agob'un oğlu Aruş ve kızı Hanım'a valideleri Horek'in vasî tayinleri bu örnekler arasındadır.⁹²⁷ Çocukların hakları kadı ve eytam müdürü tarafından sağlanırken, atanacak vasîlerin; *beyne'l-milleten istikamet ile mevsûf*⁹²⁸ ya da *beyne'l-milleten müstakim ve emânet ile ma'rûf*⁹²⁹ veyahut *her vechile vesâyet 'uhdesinden gelmeğe kadir*⁹³⁰ muteber kişilerden olmasına dikkat edilmiştir. Bu bağlamda vasîlerin tespitinde eytam idaresinin, Ermenî murahhası ve Ermenî azalarının takdiri göz önünde bulundurulmuştur.⁹³¹ Bu Süryanîler için de geçerlidir ki Süryanî yetimlere vasî tayin edileceği vakit Süryanî Katolik murahhası ile de bir görüş alış-verişi yapıldığı anlaşılmaktadır.⁹³² Gayrimüslim yetimlere vasî gerektiği durumda, murahhashane tarafından *vesâyet ehliyeti zahir bulunan*⁹³³ kişiler tespit edilmiş ve mahkemeye

sâkinlerinden ma'rifetü'z-zât sagîre-i mezbûrenin validesi Rahime ti Bayro sagîre-i mezbûrenin vakt-i rüşd-i sedadilerine değin tesviye-i umûrlarına kibel-i şer'den vasi nasb ve ta'yîn olundukda ol-dahi vesâyet-i mekûreyi kabul ve hıdmet-i lâzimesini kemâyenbaği edaya ta'ahhüd ve iltizâm etmeğın mâ-vaki' bi't-taleb ketb ve imlâ olundu. Fi'l-yevmi's-sâlis min cemâziye'l-evvel lisenet-i tis'a ve selâsemiete ve elf.

⁹²⁴ Düstur Tertip 1, Cild 1, 272.

⁹²⁵ Cezar, "18. Yüzyılda Eyüp'te Para ve Kredi Konuları Üzerine Gözlemler", 28.

⁹²⁶ UŞS, 208/3-458; Şilen, *208 Numaralı Urfa Şer'iyeye Sicili'nin Trankripsiyon ve Değerlendirilmesi* (H. 1296-1299/M. 1879-1882), 104.

⁹²⁷ UŞS, 208/3-460.

⁹²⁸ UŞS, 221/78-504; Bıçakçı mahallesi mütemekkinlerinden ve tebaa-i 'Osmaniye'nin Ermenî milletinden olub bundan akdem vefat eden Barutçuoğlu Makdis Agob'un sulbî sagîr oğulları ... ve Agob ve Bidros ve sulbîye sagîre kızları Meryem'in cedd ü vasîleri olmamağla kibel-i şer'iden vakt-i rüşd ve sedâdlarına değin umurlarına bir vasî nasbı ehem ve elzem olmağla beyne'l-milleten istikamet ile mevsuf ve umûr-ı vesâyeti muktedir Ermenî milleti eytam idaresi a'zâlarından Der Kirkoryan Kirob ve Laklakyan Karabit nam kimesnelerin ve Ermenî milleti murahhası tarafından üç yüz beş senesi cemâziye'l-evvelinin yirmi altıncı günü tarihli takdim kılınan takrîrnâme me'âlinden müstebân olan sığar-ı merkumunun akrabalarından ve mahalle-i mezbûre sâkinlerinden Ermenî milletinden Barutçuoğlu Tanil'in sığar-ı merkumunun vakt-i rüşd ve sedâdlarına değin tesviye-i umurlarına vasi nasb ve tay'yîn olundukda.

⁹²⁹ UŞS, 220/224-951.

⁹³⁰ UŞS, 222/196-324; Kuş, *222/2 Numaralı Urfa Şer'iyeye Sicili'nin* (H. 1309/m. 1891-1892) *Traskripsiyon ve Değerlendirmesi*, 56.

⁹³¹ UŞS, 221/78-504.

⁹³² UŞS, 227/124-67.

⁹³³ UŞS, 221/197-720.

önerilmişti. Gayrimüslim çocukların geleceği adına kadı ile murahhas arasındaki bu karşılıklı görüş alış-verişine mahalle muhtarları ve azalar da dâhil olmaktadır.⁹³⁴ Böylece yetimler üzerinde çoklu gözetim sağlanarak usulsüzlüğün önüne geçilmek hedeflenmişti. Vasî yetimin annesi olsa dahi bu surette bir önlem alınmaktaydı.⁹³⁵ Burada gayrimüslim çocuklar için, yerel idareciler, kaza sâkinleri ve dinî önderlerin dâhil olduğu çok yönlü bir koruma ağının varlığı söz konusudur. Bu koruma ağı içerisine bazen Müslüman ahâli de dâhil olmuştur. Atanan bir gayrimüslimin güvenilir olup olmadığı Müslümların şahitliği ile belirlenmiştir.⁹³⁶ Murahhasın tavsiyesi, mahkemenin yasal denetimi ve mahalle idarecilerinin gözetimi, vasîlerin olası usulsüzlüklerinin önünü almıştır. Zirâ yetimlerin eytam sandığında işletilen mevduatları dışında kiraya verilmiş evler, tarlalar, dükkânlar gibi gelir getiren gayrimenkulleri de bulunabilmekteydi. Bu yüzden vasîler sürekli denetim altında tutulmuştu. Çocukların geçimini sağlamak amacıyla gerekli işlemleri yürüten vasîler, yetimler adına bir mülkün satışında kadıdan izin almak zorundaydı. Bu satış izinleri, genellikle *müşrif-i harab* (harab olmaya yüz tutmuş) mülkler için talep edilmekteydi. Yetimin mülkü tamire imkânı olmayınca evin satışı için kadıdan izin almakta, satıştan gelecek para yine vasî aracılığıyla istirbah edilmekte ve çocukların geçimi sağlanmaktaydı.⁹³⁷ Örneğin, Süryanî Afrayim'in kızları Marim ve Sido'nun Kara Musa mahallesindeki babadan kalma evin satımı için talep üzerine vasîlerine mahkmeden izin verilmişti.⁹³⁸ Bir yakını veyahût cemaati içerisinden bir vasî bulunamayan gayrimüslim yetimlere, Müslüman ahâleden bir vasî tayin edildiği de olmuştu. Mesela, Muhzır Hacı Halil, Pes Yano'nun oğlu Abocik'in mal varlığını, onun yararına idare etmeyi kabul etmişti.⁹³⁹ Aynı şekilde Karabet veled-i Avanis'in oğlu Avanis'e, Mahmud Efendi vasî olmaya razı olmuştu.⁹⁴⁰ Bu iki vesika 1874 tarihlidir. 1874

⁹³⁴ UŞS, 220/224-951; UŞS, 218/34-695.

⁹³⁵ Lelebici Makdis Aruş'un yetimleri Zekeriya, Avanis, Mıgırdıç, Karabit ve Hatun'a vasî olarak anneleri Meryem Hanım uygun görülmüştü. bu işin üstesinden gelebilecek güvenilir bir olduğu, mahallenin birinci muhtarı Kivork veled-i Savad ile ikinci muhtarı Agob veled-i Kirkor ile beraber azalardan Nersis veled-i Makdis Karz ve Makdis Agob davaya tanıklığıyla onaylanmıştı; UŞS, 227/231-289.

⁹³⁶ Germuş karyesi sâkinlerinden Apram veled-i Nersis'in sagire kızı Marim'e amcası Karabit veled-i Nersis vasî tayin edilirken, Karabit'in güvenilirliği Hâcî Halil, Halil Efendizâde Salih Efendi ve Mehmed Efendi'nin şahitliği doğrultusunda tasdik edilmişti; UŞS, 214/96-185.

⁹³⁷ UŞS, 215/164-25; UŞS, 215/164-24; UŞS, 218/48-721; UŞS, 222/107-162.

⁹³⁸ UŞS, 208/31-533.

⁹³⁹ UŞS, 212/22-24; UŞS, 209/30-11.

⁹⁴⁰ UŞS, 212/24-32.

itibariyle tanzim edilmiş vasî tayin hüccetlerine bakılırsa, gayrimüslim bir yetime Müslüman vasî atandığı pek görülmez. Protestan Gardiyan Makdis Kapril'in vefatı sonrası çocuklarına bir Süryanî vasînin atanmış olması da nadir örnekler arasındadır.⁹⁴¹

Hristiyan bir yetime atanacak vasî, *Hristiyan beynlerinde müstakim* ya da *millet-i mezbûre beynlerinde müstakim* şeklinde kişinin doğruluğu, yine kendi dindaşları tarafından onaylanmaktaydı.⁹⁴² Fakat nadir de olsa Müslümanların bildiriyle vasîliği onaylanan gayrimüslimler de olmuştu.⁹⁴³ Vasîliği sıradan bir idare olarak düşünmemek gerekir. Zirâ çocuğun rüşdüne varana değin, onun geçimini ve beslenmesini sağlamak hukuken vasînin sorumluluğu altındaydı. Bu da şahsın uzun yıllar sorumluluğundaki yetimi, neredeyse kendi çocuklarıyla eş değer görerek, gözetimi altında tutması anlamına gelmektedir. Diğer alanlarda olduğu gibi Yahudî sâkinlerin vasîlik uygulamasından yararlanmak adına şer'î mahkemeyi tercih etmedikleri anlaşılmaktadır. 1873-1924 arasında Yahudîler adına tek vasi hücceti 4 Nisan 1897'de tanzim edilmiştir.⁹⁴⁴

2.1.8. Ermenî Bir Vasî: Eşraftan Kuyumcu Kesper Efendi

1851 tarihli Eytam Nizamnamesi'nde bazı yetimlerin sandıktaki malı idane olunmayıp da sandıkta ziyade akçesi kaldığı durumda, yetimin menfaati için sarraflara, muteber ve kavî esnafa kesesi beş kuruş faizle borç verilmesi caiz görülmüştü.⁹⁴⁵ Urfa'daki kuyumcular da eytam sandığından defalarca kredi kullanmışlar,⁹⁴⁶ bazıları ise bir yetime vasî tayin edilmişlerdi. Ermenî eşrafından Kuyumcu Kesper Efendi örnek vasîlerden biridir. Kuyumcunun vasîliğine dair işlemleri içeren kayıtların ilki 1876 tarihlidir.⁹⁴⁷ Kuyumcunun vasîliğine ilişkin son kayıt ise 10 Ekim 1890 tarihlidir.⁹⁴⁸ Kuyumcu Kesper, vasîlik görevi dâhilinde 15 yılda 99 defa mahkemeye çıkmıştır. Eytam sandığındaki yetime ait mal varlığından faydalanmak üzere 59 defa

⁹⁴¹ UŞS, 218/76-780.

⁹⁴² BOA,208/8-473, UŞS, 208/11-479.

⁹⁴³ Sultan isimli Ermenî kadının, çocukları Kirkor ve Gadsıye'ye vasî olarak uygunluğu Müslümanların bildiriyle onaylanmıştı; UŞS, 208/5-465.

⁹⁴⁴ Eliyahul veled-i Menahir veled-i Davud'un oğulları Menahim ve Yakub'un akrabalarından kimseleri olmadığı için Yahudî Yakub veled-i İbrahim çocukların rüşdüne varana dek vasîleri olmayı kabul etmiştir; UŞS, 218/373-73.

⁹⁴⁵ Düstur Tertip 1, Cild 1, 271-272.

⁹⁴⁶ UŞS, 209/135-89; UŞS, 209/136-92; UŞS, 209/79-25.

⁹⁴⁷ UŞS, 212/106-41; UŞS, 212/139-143; UŞS, 212/165-215.

⁹⁴⁸ UŞS, 223/60-70.

Hristiyan dindaşları ile karşı karşıya gelirken, 40 defa Müslüman ahâli ile yüzyüze gelmiştir. Yetim Avanis'in iâşesini sağlamak üzere, resmî işlemleri için kadı, eytam müdürü ve Müslim/gayrimüslim ahâli ile sık sık bir araya gelmiştir. Ekserîyetle denetimindeki yetimleri için mahkemeye çıkmıştır. Meslektaşlarına şahitlik etmek,⁹⁴⁹ dindaşı kadınlara vekillik yapmak üzere de mahkemede bulunmuştur.⁹⁵⁰

Kesper Efendi'nin yetimi Avanis'in mevduatı üstünde gözle görülür bir usulsüzlüğüne rastlanmamıştır. Bu gibi yolsuzluk durumlarında kadılar vasîleri azledip, yerine bir başkasını atayabilmekteydiler. Avanis'in mal varlığının işletilmesinin denetim ve takibi kurumun uhdesinde olmasına karşın, kredi kullananlar parayı vasî yedinden almaktaydılar. Böylece farklı dinlere mensup bu insanlar arasında para alış-verişine dayanan karşılıklı bir mutabakat oluşmaktaydı.⁹⁵¹ 1890 itibariyle yetim Avanis rüşdüne erişmişti. 21 Ocak 1891 itibariyle mahkeme kayıtlarında Avanis veled-i Katırcı Serkis hüviyetiyle kaydedilmişti. Avanis bu tarih itibariyle rüşdünün ispatlanması, vasîsi Kuyumcu Kesper ve eytam müdürü ile hesaplarının görülmesi, verilen borçların takip ve tahsili için Agob Ragıb'ı da vekil olarak atamıştı.⁹⁵²

2.2. Ermenî Vakıf Tescilleri ve Vakıflararası İhtilaflar

İslâm hukukunda Hanefî mezhebi Hristiyanların vakıf tesislerine müsaade ederken, bir Hristiyan, şahsına ait akarını kilise veya manastıra vakfedebilir fakat onun adına kaydettirmesine izin vermemektedir.⁹⁵³ Osmanlı'da da gayrimüslim tebaaya kendi ayinleri üzere vakıf kurulmasına izin verilmişti. Ancak kuracakları vakıflar *mülkiyet üzere mutasarrıf oldukları menzil ve sâir şeyler* üzerinden ve ancak bir hüccet-i şer'iyeye ile yapılabilmekteydi.⁹⁵⁴ Yalnız kilise, manastır gibi mabetlerin termimine veyahut yeniden inşasına ve dinî kitaplarının çoğaltılması ve yayımına

⁹⁴⁹ UŞS, 223/65-12.

⁹⁵⁰ UŞS, 212/28-49.

⁹⁵¹ 15 Eylül 1880'de, Molla Ömer bin Ahmed yetim Avanis'in vasîsi Kesper mahzarında ikrâr-ı tam ve takrîr-i kelâm edub, Avanis'e zimmetimde edası vacib borcum olan 585 kuruşu, bir sene tamamına değin bir cild kitab semeni 87,5 kuruş ki toplam 673 kuruş 10 para Avanis'e zimmetimde deynim ve borcumdur şeklinde ifade etmişti; UŞS, 209/69-160; Benzer şekilde, 7 Mart 1886'da ise Hâfız Halil'in oğlu Müslüm'ün sandıktan borç alımı esnasında vasî Kesper mahkemede hazır bulunmuştu; UŞS, 225/97-265.

⁹⁵² UŞS, 221/541/542-303.

⁹⁵³ Kenanoğlu, *Osmanlı Millîyet Sistemi: Mit ve Gerçek*, 336; Mustafa Alkan, "Azınlık Vakıfları (Tarihî Arkaplanı, Hukukî Yapısı ve İç Analizi)", *Akademik Bakış* 2/4, (2009): 97.

⁹⁵⁴ Ercan, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimler - Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukukî Durumları*, 213.

matuf kurulacak vakıfların geçersiz olduğunu da belirtmek gerekir. Buradaki amaç sosyal bir faydayı gözetmektir.⁹⁵⁵ Halkın ihtiyaçlarını gidermek ve dinî faaliyetlerin idamesini sağlayabilmek için tesis edilen bu vakıflar, Osmanlı şehircilik anlayışında kendini yönetme ve süreklilik unsurlarına olanak sağlayan bir durumdur.⁹⁵⁶ Bu vakıflar ekseriyetle murahhasların denetiminde olmuştur. Bütün vakıfların idaresinin murahhasın kontrülünde olması, dinî liderlerin yedinde ciddi bir ekonomik gücün varlığına da işaret etmektedir.

2.2.1. Ermenî Vakıf Tescilleri

Urfa'daki Ermenî vakıflarının büyük çoğunluğunda esas amaç Ermenî mahallesinin ortak çıkarına yöneliktir.⁹⁵⁷ Ermenî vakıflarının Müslüman vakıflarından farkı, kurucuların ahfadına herhangi bir ödeme şartının vakfiyelerde belirtilmemiş olmasıdır. Kurulan vakıflar ekseriyetle; *kilise fukaralarına, mekteb talebeleri fukaralarına, su yollarının tamir ve termimine* harcanmak üzere sosyal faydaya yöneliktir. Tespit edilebildiği kadarıyla Urfa'da, Ermenîlere ait kadı önünde şer'î usullere göre kurulan⁹⁵⁸ 16 zimmî vakfın kaydı bulunmaktadır. Nüfus miktarına binaen Ermenî vakıflarının çoğunluğu göze çarpmaktadır. Nadir olarak Süryanîlerin de kiliselerine münhasır vakıfların olduğu görülür. Bu vakıflar genel olarak eğitim, fukaraya yardım ve bayındırlık gibi kamu hizmetlerini yerine getirmek üzere kurulmuşlardır.⁹⁵⁹ Vakıfların dışında hali vakti yerinde Ermenî sâkinler tarafından kiliselere muhtelif bağışlar da yapılmıştır. Kaza Ermenîlerine ait Kebîr Kenîsâ ile Hıdır İlyas Manastır'ı bünyesinde, çeşitli hizmetlere dönük birer vakıf mevcuttur.⁹⁶⁰ Bu iki kilise vakfına, yüzyılın sonlarında sahipleri tarafından kamu yararı ve dinsel amaçlara vakfedilmiş⁹⁶¹ gayrimenkuller Urfa'daki gayrimüslim bağışlarının başında gelmektedir. Bu gayrimenkuller çoğunlukla hane ve dükkânları kapsamaktadır.

⁹⁵⁵ Ahmet Akgündüz, *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, (İstanbul: OSAV Yayınları, 1996), 239-240; Öztürk, *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*, 337.

⁹⁵⁶ Yunus Uğur, "Şehir ve Şehirleşme", 317.

⁹⁵⁷ Behar, *Bir Mahallenin Doğumu ve Ölümü (1494-2008) - Osmanlı İstanbul'unda Kasap İlyas Mahallesi*, 66.

⁹⁵⁸ Bozkurt, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)*, 22.

⁹⁵⁹ Halil Cin, Ahmet Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi I*, (İstanbul: Timaş Yayınları, 1990), 373.

⁹⁶⁰ Yasin Taş, "Şer'iye Sicillerine Göre Ermenilerin Urfa Kazasındaki Vakıf Faaliyetleri (1884-1889)", *Route Educational and Social Science Journal* 1(3), (2014): 245.

⁹⁶¹ Dror Ze'evi, *Kudüs - 17. Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağında Tolun ve Ekonomi*, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000), 3.

Mülklerden elde edilen kira gelirleri; kilise fukaralarına, mektep talebelerine, kilise tamirine, suyollarına harcanması vakfiyelerdeki ortak şartları oluşturmaktadır. Tespit edilen 16 Ermenî vakfından 14'nün banileri erkekler iken, sadece 2 vakıf Ermenî kadınlar tarafından kurulmuştur. Vakfa bağışlanan gayrimenkule ait kira gelirlerinden bir kısmının gayrimenkulün sarfına harcanması, neredeyse tüm vakıfların öncelikli şartıdır. Yine vakıfların tamamındaki ön koşullardan biri, kilise fukaralarına hisse ayrılmış olmasıdır. Özellikle Ermenî mahallelerinin içme suyunu sağlayan su şebekesinin bakım ve onarımı, Ermenî hayırseverlerin vakıflarındaki ortak şartlar arasında yer almaktadır. Bu da mahalle için suyun ne denli önemli olduğuna işaret eder. Bu nedenle vakıfların sunduğu bilgiler, gayrimüslim cemaatin iktisadî tasarrufunun hayrî cihetini ortaya koyarken, halkın gündelik kaygılarını da yansıtmaları açısından değerlidirler. 1891'de Murahhas Horin Muhtaryan'ın; “*öteden beri içecek sudan mahrumiyetleri der-kâr olan Urfa'nın Kebîr Kenîsâ, Telfutur ve Haseki mahallâtının teşnegân (susamış) ahâlisi...*”⁹⁶² şeklindeki ifadeleri, mahallenin su şebekesine hasretini ve ona gösterdiği ehemmiyeti ortaya koymaktadır. 1890'lı yılların başında Halep ve çevresinde kolera salgınının varlığı⁹⁶³ halkı su konusunda bu yıllarda daha dikkatli olmaya sevk etmiş olmalıdır. Gayrimenkullerin yanı sıra Ermenî varlıklı hayırseverlerin bağışları vakıf gelirleri arasında önemli bir yekûnu oluşturmaktadır. Örneğin 1881 tarihli terekesine göre Terzî Makdis; Kenîsâ-i Kebîr, Germuş ve Protestan mabetgahının her birine 1.000'er kuruş bağışlamıştı. Yine kilise bünyesindeki ondalık sandığı ve fukara sandığına 1.000'er kuruş verilmesi için vasiyette bulunmuştu. Terzi, toplamda hayır amaçlı 5.000 kuruş bağışlamıştı.⁹⁶⁴ Bir diğer bağışçı Sasunlu Tavuscan ise hayattayken alacaklarını kilise fukarasına bağışlamıştı.⁹⁶⁵ Yoksullar ise kilise tamirinde çalışarak yardımda bulunmuşlardı.⁹⁶⁶ Bu dönemde, özellikle İstanbul'da, geçmişten tamamen farklı olarak, hayırseverliğin kişisel bir durum olmaktan çıktığı ve toplu bir gönüllü pratik haline geldiği bir dönemdir. Bu dönem Urfa'da henüz cemiyetlere benzer oluşumlara rastlanmasa da

⁹⁶² BOA, İ.DH: 1258/98764.

⁹⁶³ BOA, DH.MKT: 1774/70; BOA, Y.PRK.UM: 20/29; BOA, Y.PRK.UM: 19/105-4

⁹⁶⁴ UŞS, 208/241-242-243/1019.

⁹⁶⁵ “...Sasunlu Dilenci Tavuscan veled-i Kirkor hayattayken kendisine borcu olanlardan üç yüz yirmi sekiz gurusunu Kenîsâ-i mezkûre fukarâsına vasiyet...”, UŞS, 205/29-55.

⁹⁶⁶ BOA, BEO: 1379/103427.

hayırseverlik amacıyla cemaat ileri gelenlerinin bir araya geldiklerine şahit olunur.⁹⁶⁷ Ermenî cemaatine mahsus meclis tarafından seçilen komisyon, mütevelliler, üç mahalle ahâlisi ve kilise sandığından sağlanan 186 bin kuruş ile mahalleye su şebekesi çekilmiştir.⁹⁶⁸ Hayırsever cemiyetlerin küşadıyla bu tür faaliyetler daha da genişlemiştir.⁹⁶⁹ Aslında Ermenî cemaati içerisinde bu tür faaliyetler “semt ve kilise yönetimleri” bünyesinde yapılmaktaydı. 1863 Ermenî Milleti Nizamnamesi’nin 52. maddesine göre bu birimin belirli görevleri bulunmaktaydı. Milli işleri görmek, kilise ve okulları idare etmek, fakirleri korumak, kişiler arasındaki ilişkileri geliştirmek, cemaatin kiliselerini güzelleştirmek vb. bu görevler arasındaydı.⁹⁷⁰

Agob veled-i Nikoğos Vakfı: Vakıf, Gözüm Uğbir (Oğbir) adıyla tanınan Ermenî Agob veled-i Nikogos tarafından Dergezenli mahallesindeki han, içme suyu ve müştemilatıyla birlikte vakfedilmesiyle tesis edilmişti. Han; Depo-yı Hümâyûn (Cephanelik), Kabristan ve umumî güzergâh ile çevriliydi. Hanın kiraya verilecek, ve yıllık gelirin bir kısmı ise hanın tamirine sarf edilecekti. Geriye kalan gelirin 1/3’ü Kebîr Kenîsânın gerekli yerlerinin tamirine, 1/3’ü kilisedeki mektep fukaralarına ve 1/3’ü de kilise fukaralarına harcanması için şart koşulmuştu. 30 Haziran 1884’te ise vakıf tescil edilmişti. Vakfın mütevelliliğine de Horin Muhtaryan atanmıştı. Murahhas Urfa’da olduğu sürece vakfın mütevellisi olacak ve şartlara riayet edecekti. Eğer azledilir ise patrikhaneden yerine gelen murahhaslar müteveli olacaktı.⁹⁷¹

1897’de Yusuf Paşa Vakfı mütevellisi, Ermenî kilisesine mevkûf bu han ile içme suyunun Yusuf Paşa Câmî Vakfına ait olduğu iddiasıyla Ermenî murahhası aleyhine dava açmıştı. Murahhas Ermenî Patrikhanesini bilgilendirmiş, Adliye ve Mezahib Nezaretlerine birer tahrîr sunulmuştu. Patrikhaneye göre; hanın arsası ve içme suyu müştemilatı mahalli hükümet tarafından talibine satılmak üzere 1878’de müzayedeye konulmuş ve müzayede pusulası tellal, gazete ve afişlerle bir seneye kadar ilan edilmişti. Nihayetinde arsa 52.250 kuruşa Haydar Ağa isimli birine

⁹⁶⁷ Murahhashanede bir araya gelen seçkinler, Kebîr Kenîsâ fukarasının yararlanması şartıyla bir içme suyu şebekesi satın alarak vakfetmişlerdir. Vakfın mütevelliliğine de Piskopos Horin Efendi atanmıştır. UŞS, 225/111-284.

⁹⁶⁸ BOA, İ.DH: 1258/98764.

⁹⁶⁹ Haris Eksertzoglou, *Nostaljinin Ötesinde Kaybedilmiş Memleketler - Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Rumların Toplumsal ve Kültürel Bir Tarih*, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2015), 80.

⁹⁷⁰ Bebiroğlu, *Tanzimat’tan II. Meşrutiyet’e Ermeni Nizamnameleri*, 99; Murat Bebiroğlu, *Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslim Nizamnameleri*, Ed. Cahit Külekçi, (İstanbul: Kişisel Yayınları, 2003), 151.

⁹⁷¹ UŞS, 226/412-24.

satılmıştı. Haydar Ağa da arsayı aynı bedel ile Ermenî Agob veled-i Nikogos'a satmıştı. 22 Şubat 1879'da da Defter-i Hakanî tarafından zabt ve tasarrufunu kapsayan bir senet Agob Efendi'ye verilmişti. Agob Efendi mezkûr arsa ve su müştemilatını tasarruf ettikten ve üzerinde mezkûr han inşa olunduktan sonra gelirlerini Kebîr Kenîsâ mektebi ihtiyaçlarına harcanmak üzere vakfetmişti. Adı geçen vakıf, 1884'te şer'î mahkemede Horin Efendi önünde tescil edilmişti. Dolayısıyla patrikhane, Yusuf Paşa Vakfı mütevellisinin on üç sene sonra açmış olduğu davanın hükümsüz olduğunu ileri sürmüştü. Fakat şer'î mahkemede dava görülecek olsa İslâm aleyhine Hristiyanların şahadeti kabul edilmeyeceğinden, bu gayrimüslim vakfın hukukunun göz göre göre zayi olacağı düşünülmekteydi. Patrikhanenin önerisi, Müslüman vakıf ile Hristiyan vakfı arasındaki çekişmenin karma bir komisyon huzurunda çözümlenmesiydi. 13 Mayıs 1902'de Adliye Nazırı Abdurrahman Nureddin Paşa davanın Urfa'daki şer'î mahkemede tamamlanmasını talep etmişti. Çıkacak hükme razı olmayan taraf ise temyize gitmeliydi. Bu öneri 12 Mart 1902'de zaten patrikliğe bildirilmiş olduğundan, başka bir mumaleye gerek görülmemiştir.⁹⁷² Davanın nasıl sonuçlandığına dair maalesef herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır.

Kileçi Kirekos Vakfı: Kileci Kirekos Kebîr Kenîsâ mahallesinde ikamet eden bir Ermeniydi. Kebîr Kenîsâ'da bir dükkân, Timurcu Pazarında bir dükkân, Urfa'nın Çıkunoğlu sokağında bir dükkân olmak üzere üç dükkân vakfetmişti. Dükkânlardan hâsıl olan gelirlerin 1/4'ü dükkânlarına, geriye kalan gelirin 1/3'ü Ermenî milleti kilisesi tamirine, 1/3'ü Hristiyan mektebi fukaralarına ve 1/3'ü kilise fukaralarına verilmesine şart koşulmuştu. Urfa'da olduğu sürece mevcut murahhasın müteveli olması, murahhasın azledilmesi durumunda ise yerine atanacak murahhasların müteveli olmaları yönünde şartları içeren vakıf, 20 Temmuz 1884'te şer'î mahkemede tescil edilmişti.⁹⁷³

Timurcu Kapril Vakfı: Kapril Efendi, Kebîr Kenîsâ mahallesinde iki dükkân, Esb Bazarında ise bir dükkân olmak üzere üç dükkânını vakfetmişti. Dükkânlardan elde edilen gelirin 1/4'ü dükkânların tamirine, geriye kalan gelirin 1/3'ü Ermenî milleti kilisesi fukaralarına, 1/3'ü Hristiyan mektebi muallimlerine ve 1/3'ünün kilise fukaralarına verilmesi şart koşulmuştu. Mütevellisinin murahhas olması, azl edilirse

⁹⁷² BOA, BEO: 1824/136754.

⁹⁷³ UŞS, 226/411-23.

yerine gelen murahhasların mütevellî olması şartını kapsayan vakıf 20 Temmuz 1884'te tescil edilmişti.⁹⁷⁴

Çaloğlu Boğos Vakfı: Ermenî cemaati yararına mülklerini bağışlayan gayrimüslimlerden biri de Kebîr Kenîsâ sâkinlerinden Ermenî Çaloğlu Boğos veled-i Bidros'tur. Boğos Efendi Narıncı mahallesinde bulunan; Muharrem Hamamı Külhanı, Azizoğlu hanesi, Hacı Sakıb Efendi Vakfı dükkânları ve ana yola sınırı bulunan bir adet mülk menziline, aynı mahallede Azizoğlu hanesi ve yola sınırı olan bir adet dükkânını, yine aynı mahallede Azizoğlu hanesi, Muharrem Hamamı Külhanı ve bir taraftan Neccar Sofî Mehmed menzili ve yol sınırlı harebe fırınına vakfetmiştir. Menzil, fırın ve dükkânlar mütevellî tarafından kiraya verilecek, elde edilecek kazancın 1/4'ü evvela dükkânların ve fırının tamirine sarf olunacaktı. Geriye kalan fazla gelirin 1/3'ü Ermenî kilisesi tamirine, 1/3'ü Ermenî mektebi fukaralarına ve 1/3'ü de kilise fukaralarına verilecekti. Murahhas Urfa'da oldukça mütevellî olması, murahhasın azledilmesi durumunda yerine tayin edilen murahhasların mütevellî olması şart koşularak vakıf tescil edilmişti.⁹⁷⁵

Kileçi Ebker Vakfı: 20 Temmuz 1884'te, tasarrufundaki mülkleri Ermenîlerin yararına bağışlayan Kileçi Değnek Merdo'un oğlu Kileçi Ebker, Kebîr Kenîsâ mahallesi sâkinlerindendi. Haseki mahallesinde Çakal İbo, Taşçı İsa ve Külhancı Aboc menzilleri ile çevrili bir adet menzili ile Telfutur mahallesinde Serab ve Makdis Aruş ve Makdis Safer menzillerine ve yola sınırlı olan iki menziline vakfetmişti. Menziller mütevellî tarafından kiraya verilecek, hasılatından öncelikle menziller tamir edilecekti. Fazla kalan meblağın 1/3'ü Ermenî kilisesi tamirine ve 1/3'ü Ermenî milleti mektebi fukaralarına ve 1/3'ü de kilise fukaraları yararına harcanması şart koşulmuştu.⁹⁷⁶

Ermenî Cemaatine Mahsûs Su Vakfı: Su Vakfı, Tasmaseki'den getirilen su şebekesinin, Ermenî cemaati hayırseverleri tarafından satın alınarak, Urfa Ermenî Kilisesi fukarası namına vakf edilmesiyle 2 Kasım 1886'da tesis edilmişti.⁹⁷⁷ Kebîr

⁹⁷⁴ UŞS, 226/412-25.

⁹⁷⁵ UŞS, 226/412-26.

⁹⁷⁶ UŞS, 226/412-26.

⁹⁷⁷ Yazışmalarda "Ermenî cemaati" tarafından tesis edildiği belirtilen vakıf, "Ermenî Cemaatine Mahsus Su Vakfı" şeklinde isimlendirilmiştir. BOA, İ.DH: 1258/98764; BOA, DH.MKT: 1906/18; BOA, DH.MKT: 1913/80.

Kenîsâ'daki murahhashanede Horin Efendi ve Telfutur mahallesinden Ermenî cemaat üyeleri⁹⁷⁸ ve mahkeme kâtibi Mahmud Efendi bir araya gelmişlerdi. Bozabad'a bağlı Cavsak köyünün Tasmaseki bölgesinden akan 15 lüle⁹⁷⁹ içme suyu, suyolu ile birlikte müteveffa Hacı Sakıb Efendi varislerinden büyük kızı Hacı Fatma Hanım ile oğulları müteveffa Halil Bey ve Derviş Osman Efendi varislerinden satın alınmıştı. İçme suyundan yararlanma hakkı Kebîr Kenîsâ fukarasına bırakılmıştı. Vakfın tevliyeti ise diğer vakıflarda olduğu gibi Horin Efendi'ye tevdi edilmişti. Kendisinden sonra gelecek diğer murahhaslar ve vekiller de aynı şekilde vakfın mütevellisi olacağı yönünde şart koşulmuştu.⁹⁸⁰ Su, şehrin suruna bitişik Karakoyun Çayı'na kadar getirilmişti. Suyun üzerinden geçiş amacıyla 90 zirâ (68.19 mt) uzunluğunda, 6 zirâ (4.54 mt) genişliğinde bir köprü inşa edildi. Ermenî cemaatine mahsus meclis tarafından seçilmiş komisyon, mütevelliler, üç mahalle ahâlisinden ve kilise sandığından sağlanan 186 bin kuruş sadece Ermenî cemaati tarafından toplanmıştı. Cemaat, köprüye Hamidiye Köprüsü adını vermişti. 8 Mayıs 1891'de, Hamidiye isminin uzun yıllar devamı niyetiyle II. Abdülhamid'in tuğrası ile süslenmesi Mabeyn-i Hümayûn Başkitâbeti'nden telgraf ile istirham edildi. Fakat bir cevap alınamamış, istek yeniden arz edilmişti. Çay üzerine yapılan köprüye İstanbul'dan gelen bir emre göre Hamidiye yerine Osmaniye adı daha uygun görülmüştü.⁹⁸¹

Etmekçi Hovannes Vakfı: Vakfın kurucusu Kasaboğlu Samyas'ın oğlu Etmekçi Hovannes'ti. Vakıf, Etmekçi Hovannes'in Hamevizâde Hanı yanındaki bir adet dükkânını bağışlamasıyla 17 Mayıs 1891'de tescil edilmişti. Kira gelirleri evvala dükkânın tamirine, fazla gallesi ise Kebîr Kenîsâ'da sâkin Ermenî millet fukarasına verilmesine şart koşulmuştu.⁹⁸²

⁹⁷⁸ "...Makdis Sağatıl Efendi veled-i Kivork, Kuyumcu Tarhanaoğlu Makdis Melkon, Agob veled-i Seyo Nerso, Karabet Efendi veled-i Sağatıl Efendi, Değirmenci Erkenoğlu Makdis Aruş, Etmekçi Karabet veled-i Makdis Serkis, Cağaloğlu Vanis veled-i Tavit, Ahberleroğlu Aruş veled-i Serkis, Tokatlıoğlu Kazgancı Makdis Apram, Kazgancı Boğos, Tokatlıoğlu Bidros, Nikogosoğlu Kirkor, Nezar veled-i Kınacıoğlu Haçir, Seferoğlu Tüfenkçi Makdis Kirkor, idare azasından Ohan Ağa, Değirmenci Pilo'nun oğlu Kivork, Erkenoğlu Serkis, Semukoğlu Aruş, Der Kirkoryan Karabit...", UŞS, 225/111-284.

⁹⁷⁹ Su vakıflarında kullanılan ölçü birimlerinden olan 1 lüleden dakikada 36 litre; günlük 52 m3 su akmaktadır. "Masura" da bir diğer su ölçü birimidir. 1 lüle 8 masuraya denk gelmektedir; Kazım Çeçen, "Ayyat Bendi", *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 1991), 4: 295; Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü 2*, 413.

⁹⁸⁰ UŞS, 225/111-284.

⁹⁸¹ BOA, İ.DH: 1258/98764; DH.MKT: 1913/80.

⁹⁸² UŞS, 221/320-5.

Avidis ve Abdo Kardeşler - Kileçi Nezer (Nazer) Vakfı: Bu vakıf, Bıçakçı mahalleli Avidis ve Abdo veled-i Ador kardeşler ile Kadıoğlu mahallesinden Kileçi Nezer'in 5 Ocak 1895 bir araya gelerek, bir adet dükkânlarını vakfetmeleriyle tesis edilmiştir. Vakfın öncelikli şartı Ermenî mahallesine gelen su şebekesinin onarımına matuftur. Vakıf, mahkeme kâtiplerinden Hocasâde Salih Efendi'nin Ermenî kilisesinde hazır bulunduğu esnada tescil edilmiştir. Vakfın mütevelliliğine Horin Muhtaryan atanmıştır. Bıçakçı mahallesinde Abozâdeoğlu Çıkmazı ve Baylanoğlu Karz ve Kasab Kirkor menzilleri ile mahdud bir adet menzil vakfa bağışlanmıştır. Menzil kiraya verilmesiyle elde edilecek gelirin 1/4'ü menzilin tamirine, fazla kalan gelir ise Telfutur'daki selsebillere ve Kebîr Kenîsâ'ya akan suyollarının tamir edilmesine şart koşulmuştur. Tamire ihtiyaç olmadığı senelerde fazla gelirim istirbâh olunmasına karar verilmiştir.⁹⁸³

Etmekçi Agob ve Vanis veled-i Etmekçi Tavit Vakfı: 5 Ocak 1895 tescil tarihli vakıf, Bıçakçı mahalleli Etmekçi Agob ve Vanis kardeşler tarafından kurulmuştur. Vakıf, Kâtib Hocasâde Salih Efendi'nin Ermenî kilisesinde, Horin Muhtaryan ve Ermenî cemaat üyelerinin bir arada bulunduğu mecliste tescil edilmiştir. Adı geçen kardeşler, Urfa'nın sur dışında Kehriz mahallinde Hatibzâde Hacı Mübarek Efendi bağı ile sınırı olan 600 adet kûrûmî (üzüm kütüğü/tiyek) bağlarını vakfetmişlerdir. Bağın kirayısıyla elde edilen gelirin 1/4'ü tamir ve lazım gelen masraflara sarf olunması, geriye kalan gelirin ise Urfa'nın kuzeyinde bulunan su kanallarının belde suruna değin olan kısımlarının tamirine sarf olunması şart koşulmuştur. Suyolunun tamire muhtaç olmadığı senelerde fazla gelirin istirbah olunmasına karar verilmiştir.⁹⁸⁴

Horin Muhtaryan Vakfı: Vakıf, Murahhas Horin Efendi'nin kendi bağışları kapsamında 5 Ocak 1895'te tescil edilmiştir. Kâtip Hocasâde Salih Efendi ile birlikte Kebîr Kenîsâ'da toplanan mecliste; Agob veled-i Haçir, Kirkoryan Kirob, Kileçi Kiraf veled-i Bedros ve Gemiciyan Kapril veled-i Melkon ve Kivork veled-i Kileçi Bedros gibi Ermenî ileri gelenleri vakıf tescili esnasında hazır bulunmuşlardı. Horin Efendi, sur dışında, Cavsak taraflarında Değirmenci Agob bağı ile sınırlı, 900 tiyek üzüm bağı ile içindeki hanesini vakfetmişti. Vakfın şartlarına göre bağ kiraya verilerek

⁹⁸³ UŞS, 219/302-475.

⁹⁸⁴ UŞS, 219/304-477.

gallesinden evvela 1/4'ü ile tamir giderleri karşılanacaktı. Gelirin fazlası ise Kebîr Kenîsâ'dan Hıdır İlyas Manastırı'na giden su yolu ile manastırdan Kırk Mağara mevkiindeki selsebile giden su yolunun tamir masraflarına ayrılması kararlaştırılmıştı. Horin Efendi'nin Urfa'da olduğu sürece müteveli olması ve kendisinden sonra gelecek Ermenî murahhasların da vakfın şartlarına riayet eylemeleri koşuluyla vakıf tescil edilmişti.⁹⁸⁵

Gemician Kapril Vakfı: Ermenî mahallesinin su ihtiyacını karşılayan kanalların bakım ve onarımına matuf kurulan vakıflardan biri de Bıçakçı mahallesinde oturan Kapril veled-i Melkon veled-i Gemician Agob tarafından tesis edilmişti. Vakfa bağışlanan gayrimenkullerin yönetimine müteveli olarak, diğer vakıflarda olduğu gibi Piskopos Horin Efendi atanmıştı. Vakfın şartlarına göre Horin Efendi vefat eder veya başka bir mahale gider ise yerine atacak murahhas müteveli olacaktı. Vakfa bağışlanan iki mülk menzil Narıncı mahallesinde yer almaktaydı. Mülklerden biri, Kebîr Kenîsâ vakfına ait harabe fırın arsası ile sınırı bulunmaktaydı. Gemician Kapril'in bağışladığı diğer mülkün, Narıncı mahallesinde İplik Pazarı ve Berber Avanis menzili ile sınırı bulunmaktaydı. Mülklerin kirasından elde edilecek gelirin 1/4'ü onarım işlerine ayrılacaktı. Geri kalan gelir Tasmaseki'den Telfutur'daki selsebillere ve Kebîr Kenîsâ'ya akan su yollarının tamirine sarf edilecekti. Tamire muhtaç olmayan senelerde ise fazla gelir istirbah yoluyla işletilip, gerektiği zaman yine suyollarına harcanacaktı.⁹⁸⁶

Duhrî bint-i Laklakoğlu Kivork Vakfı: Vakıf, Gerz mahallesinde oturan Duhrî isimli Ermenî kadının tarafından tesis edilmişti. Bir adet mülk menzilini bağışlamasıyla kurulan vakıf, 18 Mart 1897'de tescil edilmişti. Vakfın tescili esnasında, Kâtip Hocasâde Salih Efendi, Bıçakçı mahalleli Bireciklioğlu Haçir veled-i Karabit, Telfutur sâkini Ağayan Kirkor veled-i Nikoğos ve Seyoyan Agob veled-i Nerso hazır bulunmuştu. Bu tarihlerde Horin Efendi'nin yerine Ananya Efendi murahhas olduğu için vakfın mütevellîği ona tevdi edilmişti. Vakfa bağışlanan mülk, Duhrî'nin Gerz mahallesinin Mesbane (Basmahane) sokağında üç oda bir mutfak ve bir heladan oluşan hanesiydi. Mülk kirasından elde edilecek gelire menzilin tamire muhtaç olan mahalleri onarılacaktı. Gelirin fazlası ise Kebîr Kenîsâ'daki tekrar yapılan

⁹⁸⁵ UŞS, 219/303-476.

⁹⁸⁶ UŞS, 219/301/302-474.

Hristiyan Eytam Mektebindeki yetim öğrenci fukarasına sarf olunacaktı. Her kim murahhas olur ise vakfın mütevellisinin o olması, vakfın şartlarına riayet eylemesi koşullarıyla vakıf tescil edilmişti.⁹⁸⁷

Taşçıyan Agob veled-i Haçir Vakfı: Vakıf, Bıçakçı mahallesinden Ermenî Taşçıyan Agob veled-i Haçir'in bir adet dükkânını bağışlamasıyla tesis edilmiştir. Agob Efendi, Gerz mahallesinde vaki tarafları batıdan kendisine ait dükkân, doğudan Sıvacı Pis Pano'nun Hallaç dükkânı, kuzeyden Çörtanoğlu Karabit veled-i Aleksandır menzili ve güneyden umumî yol ile çevrili bir bab çulha dükkânını vakfetmiştir. Tescil işlemleri 7 Temmuz 1898'de, Agob Efendi'nin Bıçakçı mahallesindeki evinde, Arabîzâde Müslüm Efendi, Ermenî murahhas vekili Ananya Efendi hazır bulunduğu esnada yapılmıştır. Ermenî murahhas her kim olur ise vakfın mütevellisi olacak, dükkân kirasıyla öncelikle dükkânın tamire muhtaç olan mahalleri onarılacaktı. Geriye kalan gelire ise Kebîr Kenîsâ hademesi fukarasına ve nisf hissesi dahi Kebîr Kenîsâ fukarasına sarf olunacaktı.⁹⁸⁸

Toros veled-i Haşveciyan Avanis Vakfı: Kebîr Kenîsâ'daki mekteb talepleri fukaraları ile kilise fukaralarına yardım amaçlı 7 Temmuz 1898 tesis edilen bir vakıftır. Vakfın tescili Kâtib Arabîzâde Müslüm Efendi ile Ermenî murahhas vekili Ananya Efendi'nin Haşveciyan Toros'un Telfutur'daki evinde hazır bulunduğu esnada gerçekleşmiştir. Vakfa bağışlanan gayrimenkul, Telfutur mahallesinde Haşveciyan Toros'a ait bir hanedir. Evin doğusunda Kebîr Kenîsâ, batısında Bıçakçı Avidis'in varisleri mülkü kuzeyin de ise umumî güzergâh yer aldığı belirtilmiştir. Vakfın mütevelliliğine ise Ananya Efendi atanmıştır.⁹⁸⁹

Dehrî (Dührî) bint-i Agob Vakfı: Şer'iyeye sicilleri içerisinde tespit edilen ikinci Ermenî kadın vakfıdır. 7 Temmuz 1898'de Dehrî isimli Ermenî kadının Gerz mahallesindeki hanesinde, mahkeme kâtibî Arabîzâde Müslüm Efendi tarafından tescil işlemi yapılmıştır. Tescil esnasında Ermenî milletinden Kirkor veled-i Ağa'nın oğlu Nikoğos ve Agob veled-i Nersis hazır bulunmuşlardır. Dehrî Hanım, kızı müteveffa Makrit veled-i Tulkoğlu Tursun'dan kalan Gerz mahallesindeki evden üç hissesini vakfetmiştir. Ermenîlerden kim murahhas tayin edilirse o vakfın mütevellisi olacaktır.

⁹⁸⁷ UŞS, 218/361-50.

⁹⁸⁸ UŞS, 216/270-744.

⁹⁸⁹ UŞS, 216/269-742.

Üç sehim hisse bu müteveli eliyle icare olunup gelirden evvela hanenin tamiri sağlanacaktır. Geriye kalan gelirin ise yarısı Ermenî Kenîsâsındaki mektep talebeleri fukarasına ve diğ er yarısı da kilisenin sair fukaralarına harcanması şart koşulmuştur.⁹⁹⁰

Etmekçi Serkis veled-i Karabit Vakfı: Etmekçi Serkis'in mülk hanesini Ermenî kilisesindeki mektep talebeleri fukarasına bağışladığı vakfın tescili 7 Temmuz 1898'te yapılmıştır. Mahkeme kâtibi Arabîzâde Müslüm Efendi tarafından tescil işlemi yapılan vakfın mütevelliliğine murahhas vekili Ananya Efendi atanmıştır. Vakfa bağışlanan evin doğusunda Merkepçi Hamza bin Abdullah menzili, batısında Abd Gulî bin Abdullah menzili, güneyinde ise Halil bin Şeyho menzili yer alırken kuzeyinden yol geçmekteydi.⁹⁹¹

2.2.2. Hristiyan ve Müslüman Vakıflar Arası İhtilâflar

Osmanlı son döneminde Urfa Hristiyanları ile Müslümanları arasında yaşanan rekabet, vakıf mülklerine sahip çıkma ve bu vakıfları tescil ettirme yönünde, hukukî ve ekonomik temelli bir güç mücadelesinin ana mevzularından biri olmuşt u. İki millete ait vakıflar konusunda yaşanan hukukî mücadele çoğunlukla Murahhas Horin Muhtaryan (1881-1896) döneminde yaşandı. Murahhas, döneminde kurulan vakıfların tamamına müteveli olarak tayin edilmişti. Dönemin kadı sicillerine yansıdığı kadarıyla murahhasın denetimindeki vakıfların dışında kiliseye bağışlanmış ciddi bir mülk listesi bulunmaktadır. Mesela Narıncı mahallesinde, Millet Kahvehanesi olarak kayıtlara geçen kahvehanenin Kebîr Kenîsâ Vakfı'na ait olduğu görülmektedir.⁹⁹² Tespit edilen 16 vakfın içerisinde bu kahvehanenin vakıf tesciline dair bir kayda rastlanmamıştır. Anlaşılan burası başka bir Hristiyan vakfının müsakkafatı içerisinde dir. Yine 1880'lerde Demirci Pazarında Müslüman işletmeleri ile yanyana bulunan dükkânların Ermenî Kilisesi Vakfına ait olduğu görülmektedir.⁹⁹³ Kiliselere ait vakıf dükkânların bunlarla sınırlı olmadığı görülür. Horin Efendi 20 Temmuz 1884'te kilise vakfına ait Kebîr Kenîsâ'da 5 bab menzil, 1 karakolhane ve Köroğ lu Çarşısında 3 bâb dükkânın tescili için tekrardan kadının huzuruna çıkmıştır. Murahhasın amacı vakıfların tesciline dair şer'î mahkemeden bir senet alabilmektir.⁹⁹⁴

⁹⁹⁰ UŞS, 216/270-743.

⁹⁹¹ UŞS, 216/271-745.

⁹⁹² UŞS, 219/10/11-45.

⁹⁹³ UŞS, 208/64-630 H. 25 Safer 1297 (M. 7 Şubat 1880).

⁹⁹⁴ UŞS, 226/413/414-28.

Bu minvalde 1886'da Dergezenli mahallesinde Kebîr Kenîsâ fukarası evkafına bağlı Millet Han'ın şark hududu konusunda ve aleyhine açılacak tüm davaların takibi için kazanın önde gelen dava vekillerinden Agop Ragıb veled-i Avanis'i vekil tayin etmişti.⁹⁹⁵ Vakıf geliri açısından elinde ciddi bir ekonomik gelirin olduğu anlaşılan murahhas, Müslüman vakıfları ile yaşanan ihtilaflarda Ermenî Patrikhanesi ile doğrudan iletişim geçmiş, Adliye ve Mezahip Nezareti'ni yereldeki sorunlara dâhil etmişti.⁹⁹⁶ Horin Efendi'nin iddiasına göre, günümüzde Sakıb'ın Köşkü olarak bilinen saha da Hıdır İlyas Manastırı fukarasına meşrut bir vakfa aitti. Müteveffa Hacı Sakıb Efendi ve daha sonra oğlu Halil Bey hayatta iken, Halepli Bağçesi olarak bilinen mahali usulsüzce zabt etmişlerdi ve 1886'da bahçe Sakıb Efendi'nin torunu Ahmed Bey'in elindeydi.⁹⁹⁷ Aslında 1880'de Rızvaniye Vakfı mütevellisi Mustafa Bey de aynı iddiada bulunmuştu ama onun iddiasına göre bahçe Rızvaniye Vakfı'na aitti.⁹⁹⁸ Anlaşılan Halepli Bağçesi uzun yıllar; Hacı Sakıb Hankahı, Rızvaniye ve Hıdır İlyas Manastırı Vakfı arasında bir mücadeleye neden olmuştu. Yerin Hıdır İlyas Manastırı'na bağlı vakfa teslimi için görülecek davalarda murahhas 1886'da Avukat Toros'u vekil tayin etmişti.⁹⁹⁹

Gayrimüslim vakıfları ile en fazla problem yaşayan Müslüman vakfı Yusuf Paşa Vakfıydı.¹⁰⁰⁰ Kazanın birçok yerinde akarı bulunan vakıf, haliyle diğer vakıflar ile daha fazla sorun yaşamıştı. 1846 tarihli bir keşif raporuna göre Bey Kapısı/Saray mahallesinde 1844'te inşa edilmiş Süryanî Kilisesi, Yusuf Paşa evkafına ait bir arsa üzerine izinsiz yapılmıştı.¹⁰⁰¹ 1890'da taraflar şer'î mahkemede zemin kirası nedeniyle yeniden karşı karşıya gelmişlerdi. Yusuf Paşa Vakfı mütevellisi vekili el-Hâc Seyyid Ahmed Bey'in iddiasına göre; *bağçe ve kabristan*¹⁰⁰² ve bir bâb kenîsânın zemini Yusuf

⁹⁹⁵ UŞS, 227/14-415.

⁹⁹⁶ BOA, BEO: 1824/136754.

⁹⁹⁷ UŞS, 227/35-481.

⁹⁹⁸ UŞS, 225/11/12-9.

⁹⁹⁹ UŞS, 227/35-481.

¹⁰⁰⁰ Osmanlı döneminde, Urfa'daki vakıf banileri arasında önde gelen hayırseverlerden biri de Arapgirli Yusuf Paşa'dır. H. 1120 (M. 1710). Urfa valisi olduğu dönemde adına kurduğu Yusuf Paşa Câmisini, mahkeme binasını, valiler sarayını, mektep ve medreseyi, çeşmeleri ve suyuollarını yaptırmıştır; Daha geniş bilgi için bkz. Bahattin Turgut, *Urfa Vakıfları (1850-1900)*, (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013), 25-26.

¹⁰⁰¹ UŞS, 204/80-140.

¹⁰⁰² Zimmîlerin bir vakfa ait arsaya ölülerini gömmelerine vakıf mütevellisinin izin vermeyebileceğine dair fetvalar mevcuttur: "Ehl-i zimmet taifesinden birkaç kimesneler icâreteyn ile mutasarrıf oldukları vakıf arsaya mevtalarını defn murad eyleseler mezbûrları müteveli men'a kadir olur mu? el-cevab: Olur", Düzenli, *Gayrimüslimlere Dair Fetvalar*, 198.

Paşa Vakfından olup eskiden beri icâre-i zemîn nâmıyla otuz beş gurûş cânib-i vakfa i'tâ olunmakda iken bu defa Süryanîler kirayı vermekten imtina etmişlerdi. Fetvâhanenin görüşü alınarak, vekil Bedros'a eskiden beri ödenen meblağı ödemeleri konusunda uyarı yapılmıştı. Her ne kadar Bedros Efendi Süryanî Kilisesi Vakfının işleri ile ilgili olmadığı konusunda ısrar etmiş olsa da el-Hâc Seyyid Ahmed Bey'in gösterdiği şahitler ile vakfın işlerinden sorumlu olduğu kanıtlanmıştı. Neticede Süryanî Kilisesi Vakfının Yusuf Paşa Vakfı'na ödediği zemin kirasının ödenmesine karar verilmişti.¹⁰⁰³

Yusuf Paşa Vakfının hak iddiasında bulunduğu yerlerden bir diğeri Agob veled-i Nikogos'un kiliseye bağışladığı hanın yeri idi. Problemden dolayı Ermenî Partikliği, Adliye ve Mezahib Nezaretleri arasında birtakım yazışmalar gerçekleşmiş, mesele adliye nazırının müdahalesini gerektirecek kadar büyük boyutlara ulaşmıştı. Nihayetinde nazır Abdurrahman Paşa davanın mahaldeki şer'î mahkemede tamamlanmasını uygun görmüş ve gerekirse tarafların temyize gitmelerini önermişti.¹⁰⁰⁴ Kararın nasıl sonuçlandığına dair bir dava kaydına maalesef ulaşamamıştır. Kanatımızca bu hanın gelirleri, Hristiyanlara hizmet verdiği son ana kadar Kebîr Kenîsânın tasarrufunda olmuştur.

2.2.3. Hristiyanlar Arasında Mezhepsel Çatışmalar

Üç semavi dinin mensuplarını barındıran Urfa kazasında, Balıklıgöl ve Hz. İbrahim'in hikâyesi kazanın tüm sâkinleri tarafından kutsal kabul edilmekteydi. Müslümanlar, Hristiyanlar ve Yahudîler tarafından Hz. İbrahim'in Urfa'da doğduğuna olan inanç paylaşımı,¹⁰⁰⁵ şehir sâkinlerinin inandıkları ortak değerler arasında en öndeydi. Zirâ muhtelif tarihlerde şehri ziyaret eden birçok seyyahın dikkatini de bu husus çekmişti.¹⁰⁰⁶ Örneğin Seyyah Buckingham'ın aktardığına göre; Yahudîler der ki; Allah, İbrahim'i bu ateşten çıkarmıştır ve Talmut âlimleri İbrahim'in burada ateşe

¹⁰⁰³ UŞS, 221/534-699.

¹⁰⁰⁴ BOA, BEO: 1824/136754.

¹⁰⁰⁵ Henry C. Barkley, *A Ride Through Asia Minor and Armenia: Giving A Sketch of the Characters, Manners and Customs of Both The Mussulman and Christian Inhabitants*, (London: Printed by Willam Clows and Sons, 1891), 253.

¹⁰⁰⁶ Moltke, "*Moltke'nin Türkiye Mektupları*", 236; Verney Lovett Cameron, *Türkler Arasında*, (İstanbul: Dergah Yayıncılık, 2008), 103-106; Francis Rawdon Chesneys, *Narrative of the Euphrates Expedition 1835, 1836 and 1837*, (London: Printed by Spottiswoode & Co, 1868), 419.

atıldığını ve mucizevi şekilde kurtarıldığını onaylar.¹⁰⁰⁷ İbrahim isminin Müslümanlar tarafından İbrâhim, Hıristiyanlar'da İbrâm (İprâm/Apram), Yahudîler'de Abraham¹⁰⁰⁸ veya Avram şeklindeki kullanımı, Hz. İbrahim'e kaza ahâlisi tarafından yüzyıllardır gösterilen kudsiyete işaret etmektedir. Kazadaki mabet dağılımı da Hz İbrahim'in ortak mirasını temsil eder gibi neredeyse yüz yıllardır tüm sâkinleri kapsayıcı bir dağılım görüntüsü çizmektedir.¹⁰⁰⁹ Urfa'daki Müslümanlar, Hristiyanlar ve Yahudîlerin çoğu kendi dindaşlarıyla; bir câmiye, kiliseye veya sinagoga yakın yaşamaktaydılar.¹⁰¹⁰ Müslüman mahallelerinde oturan gayrimüslimler için de dinî ve idarî merkezleri evlerine en yakın ibadethaneleriydi. XIX. yüzyıl başlarında kazayı ziyaret eden Buckingham'a göre Ermenî ve Süryanîlerin her birinin özel kilisesi mevcuttu ve farklı yerleşimlerde yaşıyorlardı. Farklı törenlerine ek olarak dilleri ve yazıları da birbirlerinden çok farklıydı. Ermenî ve Süryanî dilleri, dinî törenler ve evlerinin içi ile sınırlıydı. Yabancılarla ilişki kurarken Ermenîler Türkçe, Süryanîler Arapça'yı tercih ediyordu.¹⁰¹¹ Cemaat üyesi bakımından Urfa'da en kalabalık kilise, Doğu'nun en eski milli kilisesi olarak kabul gören Apostolik Ermenî Kilisesine¹⁰¹² (Kenîsâ-i Kebîr/Meryem Ana) mensup Gregoryen Ermenîlerdi.¹⁰¹³ Katoliklerin de kendilerine ait kiliseleri mevcuttu. 15 Kasım 1850'de Protestanlığın resmen kurulup tanınması¹⁰¹⁴ ile beraber kazada bir Protestan örgütlenmesi ve kilise faaliyetleri hızlanmıştı. Yüzyılın ikinci yarısında Urfa mahkemesine başvuran Protestan sayısındaki artış, nüfus verilerinde sayısal yükseliş bir Protestan uyanışının, aşamalı bir şekilde devam ettiğini göstermekteydi. Misyonerler; sağlık, eğitim ve sosyal hizmetler alanındaki temel ihtiyaç faaliyetleri sayesinde ciddi oranda Ermenî nüfus Protestanlaşmıştı.¹⁰¹⁵ Bu durum, Müslim-gayrimüslim ilişkilerine etki ettiği gibi köylere kadar geleneksel ilişkileri değiştirerek, Ermenî toplumunun arasına da açıkça

¹⁰⁰⁷ Buckingham, *Travels in Mesopotamia*, 70.

¹⁰⁰⁸ Taş, *Kadı Sicillerine Göre XIX. Asrın İkinci Yarısında Urfa'da Sosyal Hayat*, 297.

¹⁰⁰⁹ Gingeras, *Fall Of The Sultanate –The Great War and the End of the Ottoman Empire, 1908-1922*, 135.

¹⁰¹⁰ Mansel, *Halep - Suriye'nin Muhteşem Tüccar Şehrinin Yükselişi ve Düşüşü*, 49.

¹⁰¹¹ Buckingham, *Travels in Mesopotamia*, 86.

¹⁰¹² Özdoğan, vd., *Türkiye'de Ermeniler Cemaat - Birey - Yurttaş*, 113.

¹⁰¹³ Apostolik kilisesi, Ortodoks/Gregoryen kilisesi olarak da ifade edilmektedir; Ortaylı, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet", 999.

¹⁰¹⁴ Bozkurt, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)*, 178.

¹⁰¹⁵ Yıldız Devci Bozkuş, "Mary Caroline Holmes'un "Urfa'da Ermeni Yetimhanesi" Adlı Eserinde Urfa'daki İşgal Yılları Ve Ermeni Yetim Çocukları" *Turkish Studies* 9/4, (2014): 343.

ayrılık sokmuştu.¹⁰¹⁶ Örneğin kazadaki Ermenîlerden Latin Katolikliğine geçen 25 kişi; ibadetlerini, mezarlık yerlerini ve nikâh merasimlerini de değiştirmek zorunda kalmışlardı. 1905'te nüfuslarının Latin Katolik Defteri'ne kaydedilmesini talep eden 25 kişiden 3'ü Kenîsâ-i Kebîr, 1'i Hüseyin Paşa, 10'u Kadıoğlu, 4'ü Haseki, 4'ü Telfutur, 3'ü de Esb Bazarı mahallesinde oturmaktaydı. Toplam 25 kişi 3 ailenin fertlerinden oluşmaktaydı. Dönemin Latin Katolik lideri Pier Jean Baptiste'nin ifadesiyle vaftizlerini ve nikâhlarını Katolik Kapusenlerin kiliselerinde yapıyorlardı ve ölülerini de yine bu tarikatın mezarlarına defn etmeye başlamışlardı. Grubun Latin Katolikliğine geçişleri on yıl önce, yani 1895 olaylarının akabinde olmuştu. Urfa'ya bağlı Suruç ve Birecik'te de benzer mezhepsel ayrışmalar söz konusuydu. Mezhep değiştirmelerine rağmen bölgedeki Protestanlar, Ermenîlerin idaresinde kalmıştı. Bu durum mezhepsel anlaşmazlıklara dayanan bir dizi şikâyeti beraberinde getirdi. Bu yüzden Protestan milletvekili Estefan aracılığıyla Protestanların kendi içlerinden birinin kocabaşı¹⁰¹⁷ olarak tanınması talep edilmişti.¹⁰¹⁸

Çatışmalar sadece Protestanlar ile Ermenîler arasında değildi. Mesela uzun yıllardır Ermenîler ile Süryanîler arasında devam eden ciddi problemler vardı. Osmanlı idaresindeyken, kazanın Müslim/gayrimüslim ahâlisi, neden ve sonuçları bakımından daha öncesinde 1895 Ermenî İsyanı'na benzer bir çatışmayla karşı karşıya gelmemişti. Bu olay iki dine mensup halkın arasını açtığı gibi Süryanî sâkinlerin Ermenîlere bakışını da değiştirmişti. Aslında Süryanîler ile Ermenîler arasındaki anlaşmazlık yüzyılın ilk yarısından beri sürmekteydi. Ermenîler, Yakubî Süryanîlere sapkın olarak bakmıyordu. Zira onlar da Bizans'ta monofizit olarak değerlendirilen teolojik anlayışı benimsiyorlardı. Yalnızca hiyerarşik ve kuşkusuz daha ırksal hususlarla onlardan ayrılıyorlardı.¹⁰¹⁹ 1838'de bölgedeki Ermenîlerin Süryanîleri tamamen kendilerine bağlayarak kilise ve akarlarını zapt etmeye çalıştıkları bilinmektedir.¹⁰²⁰ İki grup arasında daha önceden de devam eden anlaşmazlıklar, olaylar esnasında Ermenîlerin taşkınlıkları ile daha da gün yüzüne çıkmıştı. Süryanî-i Kadîm milletini Ermenîleştirmek niyetinde olan Ermenîler, olaylar esnasında Süryanî Kilisesini zapt

¹⁰¹⁶ Kieser, *Iskalanmış Barış*, (Doğu Vilâyetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938), 141.

¹⁰¹⁷ Kocabaşı: Köy ihtiyat heyetinin birincisi, muhtar. Parlatur, *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, 913.

¹⁰¹⁸ BOA, DH.TMIK.M: 55/66.

¹⁰¹⁹ Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, 250.

¹⁰²⁰ BOA, C.ADL: 25/1502. ş

etmiş, ayin ve ibadetlerine müdahale etmişlerdi. Süryanîlerden bir kısmını da katledip, mülklerini tahrip ederek yağmalamışlardı. Bu durum sadece Urfa'da değil Bitlis'te de yaşanmıştı. Süryanî ruhani reisler ve ileri gelenler, Süryanî-i Kadîm Patrikliği'ne şikâyetlerini iletmişlerdi. Aslında Urfa Süryanîleri ile Ermenîleri arasındaki çatışmanın ana nedeni, Hıdır İlyas Kilisesi üzerinde tarafların hak iddialarıydı. Süryanîlerin Mar Efraim olarak isimlendirdiği kilise, iddiaya göre uzun yıllardır Ermenîler tarafından zabt edilmişti. Çatışmalar sırasında Ermenî mahallesinde oturan 38 Süryanî hanesinin Ermenîler tarafından yağmalanması ve 21 Süryanînin öldürülmesi¹⁰²¹ ise iki taraf arasındaki ayrılığı daha da derinleştirdi.

Amerikalı ve Avrupalı misyonerlerin Hristiyan tebaayı Protestan ve Katolik olarak ayırma teşebbüsleri¹⁰²² çatışma kaynağının bir diğer tarafını oluşturmaktaydı. Dinî grupların teksir edilmesinde Ermenîler her türlü yalana kanmaya daha müsaitlerdi. İsyân sonrası büyük kilisenin tahribatı Protestan misyonerleri harekete geçirmiş, Gregoryenleri Protestan kilisesinde ibadet ettirmeye çalışmışlardı. Her milletin kendi kilisesinde ayinini yapması gerektiği mutasarrıf tarafından uygun bir dille ifade edildi. Misyonerlerin birincil amacı Gregoryen nüfusu Protestanlaştırmak olduğu için yerel yönetim, bu tutumun mezhepsel bölünmeleri daha da hızlandıracağı düşüncesindeydi.¹⁰²³

XX. yüzyılın başlarında Ermenîler ile Katolik Fransiskenler arasında da bir sürtüşme mevcuttu. 1910'a gelindiğinde Katolik Fransisken rahibelerine karşı birkaç Ermenî tarafından saldırı düzenlenince, Fransız Konsoloslğu doğrudan Dâhiliye Nezareti ile iletişime geçmişti.¹⁰²⁴ Gayrimüslimlerin kendi aralarındaki mezhep çatışmaları Müslümanlarla Hristiyanlar arasındaki anlaşmazlıkların önüne geçişe benziyor. Görüldüğü gibi süreç içerisinde yaşanan mezhep ayrışmaları sadece Müslümanlar ile gayrimüslimlerin arasındaki münasebetlere etki etmemiş, Ermenî toplumunun kendi içerisinde, binlerce yıllık alışkanlıklarını dahi değiştirmişti. Bu farklılaşma ve akabinde ayrışmaya tartışmasız, gayrimüslim din adamlarının ve misyonerlerin etkisi çok büyük olmuştu.

¹⁰²¹ BOA, DH.TMIK.M: 13/23.

¹⁰²² BOA, HR.SYS: 54/4.

¹⁰²³ BOA, HR.SYS: 54/4-5.

¹⁰²⁴ BOA, DH.H: 25/3.

2.3. Yerel Yönetimde Müslümanlar ve Gayrimüslimler

1856 Islahat Fermanı'nın gayrimüslim milletlerin yeniden örgütlenmesi ve bu reform hareketinin sağladığı fırsatlar, ruhani reislerin yanı sıra aydınlar ve onları destekleyen esnaf, liberal tüccar ve serbest meslek sahiplerine, cemaatlerinin yönetiminde etkinleşme fırsatı vermişti.¹⁰²⁵ İdarî meclislerde Müslümanların yanı sıra gayrimüslim halktan temsilcilerin bulunmasıyla seçim usulünün uygulanması¹⁰²⁶ gayrimüslim tebaanın şehir yönetimlerinde etkinliğini arttırmıştı. 1864 Vilâyet Nizamnamesinde ise; vâlinin maiyetinde bir idare meclisi tertip olunacak üyelerden ikisi Müslim, ikisi gayrimüslim ahâlden seçilmesi kararlaştırılmıştı.¹⁰²⁷ 1867'de yayımlanan *Dâire-i Belediye Meclislerinin Suret-i Tertibi ve Memûrlarının Vezâifi* adlı talimatnamenin birinci bendinde, belediye meclis üyelerinin *sünûf-ı muhtelifeye dâhil olarak*, gerektiği kadar teftiş memurlarının istihdamı şartı yer almıştı.¹⁰²⁸ 1868 tarihli hukukî düzenlemeler ile kazalarda kadının başkanlığında 3 Müslüman ve 3 gayrimüslimden oluşan dava meclisleri, sancaklarda ise yine kadının başkanlığında 3 Müslüman ve 3 gayrimüslimden oluşan 6 kişilik hukuk ve ceza meclisleri kurulması kararlaştırılmıştı.¹⁰²⁹ 1877 Belediye Kanununda ise seçmek ve seçilmek için eskisinden farklı şartlar getirilmişti. Bu şartlar arasında; meclis-i belediye azalığına intihap olunabilmek için gerek şartlar arasında tebaa-i Osmanîye'den olmak ve Türkçe tekeklüm edebilmek koşulu getirilmişti.¹⁰³⁰

1878 sonrası Hristiyanlar ve Müslümanlar arasında yükselen milli bilinç, esas olarak etnik ve dilsel bağlardan kaynaklanıyordu. Her grup bilinçli olarak veya olmayarak, kendi siyasal gücüne odaklanmaya başlamıştı.¹⁰³¹ Yerel yönetimdeki idarî kaidelerin reforme edildiği bu dönem, gayrimüslim toplumun kendi iç yapılanmalarındaki dinî otoritenin etkisi kırılmakta, cemaat yönetiminde sivil unsurlar öne çıkmaktaydı. 1876'da I. Meşrutiyet ilan edilmiş, 19 Mart 1877'de açılan Meclis-i

¹⁰²⁵ Özdoğan, vd., *Türkiye'de Ermeniler Cemaat - Birey - Yurttaş*, 22.

¹⁰²⁶ Nilüfer Hatemi, "Osmanlı'nın Son Dönemine Kısa Bir Bakış: III. Selim'den İstanbul'un İşgaline", *Geç Osmanlı Döneminde Sanat Mimarlık ve Kültür Karşılaşmaları*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2016), 20.

¹⁰²⁷ Düstur Tertip 1, Cild 1, 610; Bozkurt, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)*, 111.

¹⁰²⁸ Düstur Tertip 1, Cild 2, 491.

¹⁰²⁹ Bozkurt, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)*, 114.

¹⁰³⁰ Düstur Tertip 1, Cild 4, 533; İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, 2. Baskı, (Ankara: TTK Yayınları, 2011), 189.

¹⁰³¹ Karpat, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, 124.

Mebûsan'da 115 milletvekili (69 Müslüman, 46 gayrimüslim) yer almıştı.¹⁰³² Neticede gayrimüslimler, yerel yönetimlerden başlayarak devlet kademesinin her yerinde görünür hale gelmişlerdi. İktidar kademelerinde yükseliş, gayrimüslimler ile Müslümanlar arasında zaman zaman güç mücadelelerine dönüşmeye başlayacaktı. Misyonerlerin yerelde kurdukları ağlar sayesinde özellikle Ermenî gençleri Avrupa ve Amerika'ya eğitim amaçlı yollanmaya başlamıştı. Geri dönen gençler gayrimüslim okullarında görev almaktayken, Osmanlı idaresinde memur da olabilmekteydiler. İmparatorluğun geçirmiş olduğu bu idarî dönüşüm yıllarında, Urfa'daki Gayrimüslim ahâli içerisinde sıradan halktan ayrılmış dinî ve lâik liderlerden oluşan seçkin bir yönetici kadrosu vardı.¹⁰³³ 25 Mayıs 1860'ta patrik tarafından onaylanarak yürürlüğe giren Ermenî Nizamnamesine göre taşra yönetimi, ruhanî önderlerin bulunduğu şehirlerde ruhanî ve lâik meclisler kurarak, taşranın dinî ve dünyevî işlerinin yönetimini onlara teslim etmişti.¹⁰³⁴ Milletvekili dağılımında da Urfa'ya 1 adet vekil düşmüştü.¹⁰³⁵ Bu devir, Gayrimüslim tebaanın eğitim almış cenahında "ulusal" farkındalık öne çıkmaktadır. Bu duruma özellikle Ermenî tebaasına yönelik Protestan misyonerlerin çabaları da eklenmelidir.¹⁰³⁶ Urfalı gayrimüslimler, yerel yönetim kademelerinde 1860 itibariyle görülmeye başlar. 1861 yılına münhasır muhtelif memurlara ait maaşları gösterir bir cetvelde sarayın suyolcusu Seko'nun 100 kuruş maaşla çalıştığı görülür.¹⁰³⁷

Şehrin çeşitli kurumlarında görevli idarecilerin yıllara göre dağılımı Halep Vilâyet Salnamelerinde mevcuttur. Ancak bu kayıtlara ihtiyatlı yaklaşmak gerekir. Birbiri ardına yayımlanan salnamelerde yer alan bilgilerin bir önceki yılın verileriyle yeniden basıldığı görülmektedir. Mesela nüfus istatistikleri, dükkân sayıları bir önceki yıl ile aynı olan salnameler mevcuttur. Oysa süreç içerisinde nüfus miktarlarında, dükkân sayılarında muhakkak bir değişim yaşanmış olmalıdır. Kurum idarecilerinin isimlerinde de aynı durum söz konusu olduğu için bu ihtimali göz ardı etmemek

¹⁰³² Zafer Toprak, "Meşrutiyet'te Seçimler ve Seçim Mevzuatı", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1985), 4: 973.

¹⁰³³ Marcus, *Modernliğin Eşiğinde Bir Osmanlı Şehri Halep*, 94.

¹⁰³⁴ Bebiroğlu, *Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e Ermeni Nizamnameleri*, 45.

¹⁰³⁵ Bebiroğlu, *Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e Ermeni Nizamnameleri*, 72.

¹⁰³⁶ Oktay Özel, "Muhacirler, Yerliler ve Gayrimüslimler -Osmanlı'nın Son Devrinde Orta Karadeniz'de Toplumsal Uyumun Sınırları Üzerine Bazı Gözlemler", *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar* 5, (2007): 95.

¹⁰³⁷ BOA, ML.MSF.d: 15709.

gerekir. Mesela Urfa kadı sicillerinde isimlerine rastladığımız bazı gayrimüslim memur isimlerine salnamelerde yer verilmediğini belirtmek gerekir. Örneğin Telfutur mahallesinde oturan Bidayet Zabit Kâtibi Avenis Efendi, Vergi Damga Kâtibi Ermenak veled-i İsa¹⁰³⁸ gibi memurların isimleri vilâyet salnamesine kaydedilmemişti. Aynı şekilde yine Halilürrahman mahallesinden adliye kalemi ketebesinden Ohanis Efendi,¹⁰³⁹ Bidayet mahekemesi ketebesinden Avanis veled-i Adur¹⁰⁴⁰ gibi memurların salnamelerde isimleri yoktu. Yine Çolağyan Agob veled-i Makdis Arutin Urfa mal sandığı eminiydi¹⁰⁴¹ ama salnamelere ismi kaydedilmemişti.

Urfa'daki gayrimüslim memurlar genellikle Liva Meclis İdaresi, Liva Temyiz Meclisi, Belediye Meclisi, Telgrafhane, Ticaret Mahkemesi gibi yerel yönetim organlarında görev almışlar ve Müslümanlar ile aynı idarî birimlerde yanyana çalışmışlardı. 1868'de Ahmed Efendi ve muhabere memuru Musa Efendi ile beraber lisan-ı ecnebi memuru beşinci sınıftan Dimitros Efendi¹⁰⁴² Urfa Telgrafhanesinde bir arada çalışmaktaydılar. Sağatıl Efendi de aynı yılın meclis idaresinde, altı kişi içerisinde gayrimüslim aza olarak yer almıştı.¹⁰⁴³ Bir sonraki yıl ise Sağatıl Efendi ile beraber Yakob Ağa da meclis idare azaları arasında yer almıştı. Sağatıl Efendi meclis azalığı yanında tahrirat müdürlüğü de yapmaktaydı. Uzun yıllar Liva Meclis İdaresinde görev yapan Sağatıl Efendi 1869'dan¹⁰⁴⁴ 1888'e¹⁰⁴⁵ değin bu görevde bulundu. Aynı şekilde Ticaret Mahkemesi (Meclisi) idaresinde uzun yıllar üye bulunan Serkis Ağa ile Artin Ağa da 1869'dan¹⁰⁴⁶ 1879'a¹⁰⁴⁷ kadar bu görevlerini devam ettirmişlerdi. Belediye Meclisi'ndeki görevinde uzun yıllar kalan Haçir Ağa,¹⁰⁴⁸ Aruş Efendi gibi gayrimüslim idareciler de 1881'den¹⁰⁴⁹ 1890'a¹⁰⁵⁰ kadar meclis üyelikleri devam etmişti. Bidayet Mahkemesi Hukuk Dairesinde Mihail Efendi ile Ceza

¹⁰³⁸ UŞS, 223/211-27.

¹⁰³⁹ UŞS, 221/325-16.

¹⁰⁴⁰ UŞS, 223/117-162.

¹⁰⁴¹ UŞS, 219/235-369.

¹⁰⁴² H. 1285 Tarihli HVS, 99.

¹⁰⁴³ H. 1285 Tarihli HVS, 56.

¹⁰⁴⁴ H. 1286 Tarihli HVS, 56.

¹⁰⁴⁵ H. 1305 Tarihli HVS, 194.

¹⁰⁴⁶ H. 1286 Tarihli HVS, 91.

¹⁰⁴⁷ H. 1295 Tarihli HVS, 94.

¹⁰⁴⁸ Belediye meclis azalarından Kınacıoğlu Haçir veled-i Avanis; UŞS, 208/296-114 (H. 9 Şubat 1298 (M. 7 Temmuz 1881)).

¹⁰⁴⁹ H. 1299 Tarihli HVS, 90.

¹⁰⁵⁰ H. 1307 Tarihli HVS, 171.

Dairesindeki Karabet Efendi ise 1884'ten¹⁰⁵¹ 1892'ye kadar birlikte çalışmışlardı.¹⁰⁵² Karabet Efendi görevinde göstermiş olduğu gayretten dolayı Urfa mutasarrıflığına, 1887'de rütbe-i sâlise ile ödüllendirilmesi öngörülmüştü.¹⁰⁵³ 1896/1897'de nişana layık görülen altı kişiden biri, yine Karabet Efendi isimli bir gayrimüslim olmuştu.¹⁰⁵⁴ 1898'de ise Urfa ileri gelenlerinden ve Süryanî-i Kadîm cemaatinden Aruş, Cebrail, Numan ve Mihail Resam efendilerin *hıdemât-ı memdûha* 'larından, yani övgüye değer hizmetlerinden ötürü patrik vekillerinin talebi üzerine rütbe-i sâlise ödüllendirilmeleri talep edilmişti.¹⁰⁵⁵

1897'deki idarî kurum çalışanları içerisinde toplamda 11 gayrimüslim yer almaktaydı. Adliye'de 42 çalışandan 5'i, maliyedeki 27 çalışandan 1'i, Düyûn-ı Umumîyede 8 kişiden 1'i, belediyede ise 16 çalışandan 3'ü gayrimüslimdi. Bu yıl Urfa Bidayet Mahkemesi azası Batris Ganime Efendi ve Karabet Efendi iken zabıt kâtibi Ohannes Efendi'ydi. Düyûn-ı Umumîyede ise Kolcu Serkis Ağa ve Kolcu Boğos Ağa çalışmaktaydı. Belediyede ise Tabip Osib Efendi, Mimar Kivork Ağa, Odacı Agob Ağa çalışmaktaydı.¹⁰⁵⁶ Gayrimüslim memurlar özellikle Amerikan misyoner okullarında aldıkları eğitimler sayesinde dil eğitiminde daha avantajlıydılar. Gayrimüslim gençler bu okullarda kendi dillerinin yanında Türkçe, Fransızca ve İngilizce eğitimi almaktaydılar. Mesela misyoner okullarında yetişen Tüccar Kivork'un oğlu Agob Beşliyan Efendi Arapça, Türkçe, Fransızca ve İngilizce tahsilinin yanı sıra Arapça ve Kürtçe de konuşabilmekteydi.¹⁰⁵⁷ Urfa Süryanî-i Kadîm mektebinde Türkçe ve Süryanîce eğitimi aldıktan sonra hususî surette Arapça, Farsça, dersleri alan Manuk Efendi'nin oğlu ise Ermenîce tahsil edip; Türkçe, Süryanîce ve Ermenîce konuşup yazabilmekteydi.¹⁰⁵⁸ Yerel idare kademelerinde görevli Müslüman memurlar ise Türkçe'nin yanında bir ikinci dil olarak Arapça, Farsça veyahut Kürtçe bilmekteydiler.¹⁰⁵⁹ Ancak bunlar içerisinde Türkçe kitabetinin yanında Arapça'yı

¹⁰⁵¹ H. 1302 Tarihli HVS, 184.

¹⁰⁵² H. 1308 Tarihli HVS, 227.

¹⁰⁵³ BOA, İ.DH: 1178/92109.

¹⁰⁵⁴ H. 1314 Tarihli HVS, 264.

¹⁰⁵⁵ BOA, İ.TAL: 196/79.

¹⁰⁵⁶ BOA, DH.TMIK.S: 11/2-1.

¹⁰⁵⁷ BOA, DH.SAİd: 185/6.

¹⁰⁵⁸ BOA, DH.SAİd: 93/99.

¹⁰⁵⁹ BOA, DH.SAİDd: 71/27; BOA, DH.SAİDd: 161/35; BOA, DH.SAİDd: 48/51; BOA, DH.SAİDd: 7/75; BOA, DH.SAİDd: 179/77.

konusabilen Farsça ve Fransızca'ya aşinâ olduğu bilinen Urfa sancağı Defter-i Hakanî memuru Süleyman Safî Efendi'nin oğlu Mahmud Celâleddin Efendi gibiler de bulunmaktaydı. Mesela Akka Naibi Ulemâzâde Ali Naki Efendi'nin oğlu Ahmed Hamdi Efendi Arapça ve Türkçe okuyup yazmakta iken Kürt ve Ermenî lisanlarıyla tekellüm edebilmekteydi ve çeşitli şehirlerde görevlerde bulunmuştu.¹⁰⁶⁰ Urfa Telgrâf ve posta merkezi müdürü İzzet Efendi'nin oğlu Mehmed Şakir Efendi ise Halep vilâyeti Mekteb-i Rüşdiyye-i Askeriyesinde okumuştı; Türkçe, Arapça ve Fransızca okuyup yazabilmekteydi.¹⁰⁶¹

Gayrimüslim cemaatlerin yerel yönetimde temsil hakkı elde edişleriyle başlayan iktidar mücadelesi 1870'lerden itibaren hız kazanmıştı. 1877 Belediye Kanunu¹⁰⁶² ile her din ve etnisiteden gruplar, yerel idarede kendi temsilcilerinin yer alması için yoğun bir çalışma içerisine girmişlerdi. 1873'te Urfa Meclis-i Temyiz azalığına Protestanlardan biri seçilmiş olmasına rağmen, yerine Katolik birinin tayin edilmesi taraflar arasında bir çekişmeye neden olmuştu. Prostestan vekili bu durumun düzeltilmesi için Halep Vilâyetine müracaat etti.¹⁰⁶³ Benzer bir vaka 1890'da yaşanmış, Meclis-i İdâre ve Mahkeme-i Bidayet azalarının seçimi esnasında bir karışılık olmuştu. Ermenî Katolik ve Süryanî Katolik murahhaslar bu durumu Halep idaresine şikâyet etmişlerdi.¹⁰⁶⁴ 1891'deki seçimde ise daha az oy almış Arslan Efendi aza seçilince, Serkis Sabah imzalı bir arzuhal Halep Vilâyetine gönderilmişti.¹⁰⁶⁵ Gayrimüslim cemaatler arası bu çekişme XX. yüzyıl başlarında da devam etti. Öyleki aza seçimlerinde meydana gelen anlaşmazlıklara Dersaddet patrik vekilleri dâhil olmakta ve gereğinin yapılması için ricacı olmaktaydılar. Mesela, 1902'de Bidayet Mahkemesi azalığına Şamas Bolis Efendi seçilmiş olmasına rağmen, mecliste bir Ermenî aza¹⁰⁶⁶ mevcut olduğu halde bu yeni azalığın da Ermenîlere tahsisi Süryanî-i Kadîm milletini huzursuz etmiş, mesele millet patrikliğine bildirilmişti.¹⁰⁶⁷

¹⁰⁶⁰ BOA, DH.SAİDd: 54/69.

¹⁰⁶¹ BOA, DH.SAİDd: 156/176.

¹⁰⁶² Düstur Tertip 1, Cild 4, 520-553.

¹⁰⁶³ BOA, ŞD: 24/11-15.

¹⁰⁶⁴ BOA, DH.MKT: 1729/69.

¹⁰⁶⁵ BOA, DH.MKT: 1870/84.

¹⁰⁶⁶ Bu yıl Bidayet Mahkemesi azası olarak Ermenî Agob Efendi ibn-i Usta Haçir görev yapmaktadır. Bkz. UŞS, 215/78-552 (h. 19 Receb 1320/h. 22 Ekim 1902).

¹⁰⁶⁷ BOA, DH.MKT: 509/21.

Salnamelere göre azaların çoğunluğu Meclis İdaresinde bulunmaktaydı. Haliyle aza seçiminde daha fazla problem yaşanıyordu. Daha önceki yıllara nazaran 1895/1896'da Belediye meclisinde gayrimüslim unsurların artışı söz konusudur. Bu yıl Markar Ağa, Sandık Emin Karabet Efendi, Tabip Osip Efendi, Toros Efendi, Aruş Efendi ve İlyas Efendi Belediye meclis üyeleri arasında görülürler.¹⁰⁶⁸ 1896/1897'de ise sadece Tabip Osip Efendi, eczacı vekili Agob Efendi meclisin üyeleri arasında yer almıştır.¹⁰⁶⁹ 1908'de sanayi mektebinin açılmasıyla gayrimüslim muallimler burada görev yapmışlardır. Demirci muallimi Agob Ağa, kunduracı muallimi Agob Ağa adlı iki gayrimüslim görev yapan muallimlerdenidir. Mektebin komisyon üyeleri arasında gayrimüslim olarak sadece İmirziyan Karabet Efendi bulunmaktaydı.¹⁰⁷⁰ Bu yıl belediye dairesinde ise Tavit Ağa, Mühendis Hristidi Efendi, Salahyan Agob Ağa, Vanes Ağa¹⁰⁷¹ gibi isimler yer almıştı. Sonraki yıllarda da gayrimüslim meclis üye sayısında artış ve azalışların olduğu gözlenir. Yıllara göre rakamların düzensizliği, yerel yönetim ile yapılan bilgi alışverişlerinin eksiliğine bağlanabilir.

Kaza idaresinin muhtelif idarî birimlerinde yer bulan gayrimüslim unsurların seçim ve tayini Müslüman ahâli ve idareciler nazarında bazı endişelere sebebiyet vermişti. Özellikle Reji İdaresi ve çalışanlarının usulsüz seçimleri ve davranışları Urfa ahâlisi nazarında rahatsızlık yaratmıştı. Reji İdaresi, 20 Aralık 1881'de bir kararname ile Düyûn-ı Umumiye kapsamında kurulan bir şirketti. Osmanlı'nın borçlarına karşılık tütün üretimi, işlenişi ve pazarlaması bu şirkete havale edilmişti. Şirket yurt geneline öyle bir yayılmıştı ki memurları ve 1.112'ye varan kolcuları ile adeta devlet içinde devlet konumuna gelmişti.¹⁰⁷² Bu imtiyazlı kurumun müdür ve çalışanlarının Urfa'da da keyfi davranışları huzursuzluk yaratmıştı. Urfa ahâlisince şirkete dönük ilk şikâyetler 1888'de başladı. Şirket müdürü Emil Efendi ve 150 kişiden oluşan, usul bilmez kefilsiz kolcularının davranışları, Mevlüd-i Halil mahallesi imâmı Halil riyasetinde Müslim/gayrimüslim ahâliyi bir araya getirmişti. Ahâlinin amacı müdürün başka bir kazaya gönderilmesiydi.¹⁰⁷³ Kurum ve çalışanlarına gösterilen en ciddi tepki

¹⁰⁶⁸ H. 1313 Tarihli HVS, 278.

¹⁰⁶⁹ H. 1314 Tarihli HVS, 263.

¹⁰⁷⁰ H. 1326 Tarihli HVS, 397.

¹⁰⁷¹ H. 1326 Tarihli HVS, 399.

¹⁰⁷² Cevdet Küçük, Tevfik Ertüzün, "Düyûn-ı Umûmiyye" *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 10: 60.

¹⁰⁷³ Kâmilzâde Mehmed Kâmil, Hâcıkâmilzâde İbrahim Halil, Salih Efendizâde Mahmud, Hâfızâde Davud Muhlis, Hâcî İsayâde Mehmed Ali, Cumâlizâde Abdülkadir, Çerçizâde Ali, Keçeçizâde İsmail,

ise Urfa'daki ilk Ermenî olayları esnasında gösterildi. 1895 Eylülünde eski reji müdürü İstanbul'a doğru Urfa'dan ayrılmıştı. Yerine ise Urfa'da tüccar, kumpanya efradından bir Ermenî memur tayin edilmişti. Yeni müdür eski kolculara ek olarak, ahvaline itimat edilmeyen 22 kişiyi, kefilsiz kolculuğa almıştı. Ayrıca mevcut müstahdemlerin başına Ermenî yöneticiler tayin etmişti. Ayrıca seyyar kolcu namıyla itimat edilmeyecek 5 Ermenî süvari kolcusu ilave etmişti. Kumandan Latif Efendi'ye göre; bu yeni tertibat bir memur alımından ziyade, eski memur Kasab Efendi namındaki diğer Ermenî'nin işiydi. Kasab Efendi, Urfa Reji müdüriyetindeyken birçok Ermenî'yi idare işlerine getirmek istediğinden Müslümanların tepkisini aldığı gibi Hristiyanlardan ise bir hayli taraftar peyda etmişti. Kasab Efendi, Müdür Ata Bey'in zamanında idare işlerine müdahale edememişti. Ancak *gayret-i milliyesini* güden yeni müdür mafizzamirine (gizli fikirlerine) uygun düşmekteydi. Bu nedenle şirketin muhasebesine dair malumatından dolayı müdüre yol göstermeye başlamıştı. Yine Kumandan Latif Efendi'ye göre; kazanın Hristiyan ahâlisinin bir kısmı neden ise biraz şırmarmıştı. Ermenîlerin vazifeleri gereği öteyi beriyi arama ve araştırmaları İslâm ahâlisi tarafından çok görülmeye başlamıştı ve bu durum İslâm ile Hristiyan ahâli arasında problem yaratacak gibiydi. Ayrıca Ermenî cemiyet-i fesadiyesi tarafından Urfa bölgesi barut imaliyle istenilen noktaya sevki için seçilen şehirden biriydi. Bundan dolayı daha da dikkat edilmesi gerekiyordu. Yüzbaşı Ziya Efendi Urfa haricinde Beştepe namındaki mağaralara giderek barut imal edildiğine dair ipuçları bulmuştu. Kumandana göre reji kolcularının elinde adi değnekten başka bir silah olmamalıydı. Ayrıca bu gibi memuriyete tayin olunacakların birer kefil göstermeleri ve ahvallerine bakılması gerekmekteydi. Bunlar ilaveten idare meclisi tarafından hal ve şanları kayıt

Esperağazâde Hasan, Hâcı Velizâde Mehmed, Birketzâde Hüseyin, Hâcı İszâde Mehmed, Mehmed Ali Ağazâde Salih, Ahmedzâde Ahmed, Keçeciâde Mahmud, Mehmed Efendizâde Bedreddin, Şeyh Osmanzâde Mustafa, Kadızâde Mehmed, Harranzâde Ali, Kürdoğlu Şeyho, Hâcı İszâde Bedreddin, Abdurrahman Beyzâde Beyazıd, Gazizâde Mustafa, Tekâüd Yüzbaşısı Osman, Bozmahozâde Hâcı Mehmed, Handan Mahmud, Handan-ı belde Müslüm Reşid, Abdurrahman Beyzâde Mustafa, Ğabancızâde Yahya, Abacıoğlu Eyyüb Sabri, Selim Beyzâde Bekir, Taplamazâde Eşref, Bekirzâde Mehmed, Hüseyin Paşazâde Mahmud, Monlâzâde Kamil, Halil Kahyâzâde Halil, Mamozâde Mustafa, Attarzâde Mehmed, Mamozâde Abdülkadir, Rızvanağazâde Mehmed Ali, Ratıbzâde Ali Rıza, Abdurrahman Beyzâde Ahmed, Saatçizâde Ahmed, Yenigcezâde Ali, Halalzâde Ahmed, Rızvanağazâde Hâcı Müslüm, Hâcı İszâde Abdülkadir, Kırkincizâde İbrahim, Köroğluzâde Osman, Kürkçüzâde Bakır, Ai Efendizâde Sıdkı, Hocasâde Mehmed, eşraftan Ali, eşraftan Ahmed, eşraftan Sıdkı, eşraftan Hakkı, Hatıbzâde Mustafa, muteberandan Bedros, muteberandan Kivork, muteberandan Cebrail, muteberandan Toma, muteberandan Betros, muteberandan Ohannes, muteberandan Boğos, esnaf Naum, esnaf Betos, esnaf Amo, esnaf Toma, esnaf Hano, esnaf Aruş, esnaf Yakob, esnaf Yakob İshak; BOA, Y.PRK.AZJ: 14/36; BOA, DH.MKT: 1543/114.

altına alınmalıydı.¹⁰⁷⁴ Osmanlı son dönemlerinde Urfa'da; buldukları mevki, kazandıkları itibar ile öne çıkan gayrimüslim memurlar olduğu gibi yolsuzlukları ile anılan gayrimüslim idareciler de olmuştu. Mesela bu konuda; geniş çevresi ile öne çıkan Süryanî Katoliği Abud Ganime, Belediye tabipliği yapmış olan Agop Beşliyan, yolsuzluk davasıyla öne çıkan Sandık Emimi Agop, Urfalı bir Süryanî olup çeşitli vilâyetlerde görev yapan Circis Efendi gibi memurların isimleri öne çıkmaktadır.

2.3.1. İdare Meclis Üyesi Abud Ganime

Süryanî Abud Ganime misyonerler ve konsoloslar ile bağlantısı bulunan varlıklı bir gayrimüslimdi. Kendisi 1894/1895'te Ticaret ve Ziraat Odası üyeleri arasındaydı.¹⁰⁷⁵ 1895/1896'da ise livâ idare meclis üyeleri arasında da ismi geçmektedir.¹⁰⁷⁶ Abud Ganime aslında Fransa konsolos memuru Mösyö Erman Martin'in tercümanlığını da yapmaktadır.¹⁰⁷⁷ Hoca lakaplı Abud Ganime yabancı devletlerin yerel işbirlikçileri olan Alman ve Amerikan misyonerlerle sürekli ilişki içinde olduğu için kendisinin Urfa'daki gayrimüslim halkın önde gelen liderlerinden olduğu ihtimali yüksektir. Mesela Alman misyonuna ait yetimhanenin yeri Abud Ganime'nin tasarrufundaydı ve Almanya'daki Şirket-i Hayriye namına 500 altına misyonerlere satılmıştı.¹⁰⁷⁸ Kazanın seçkinleri arasında sayılabilecek bu gayrimüslimin Müslüman ahâliye kefâleti de söz konusuydu.¹⁰⁷⁹ Karısı Süryanî Katoliği Feride bint-i Hazardano'ya vekil tayin edilişi esnasında iki Müslüman erkek Ganime ailesini tanıdıklarına dair hazır bulunmuşlardı. Böylelikle tescil işlemi tamamlanmış Abud Ganime karısının tüm davalarında onun adına vekili olmuştu.¹⁰⁸⁰ Nisan 1892'de ise kendisini temsil etmek üzere Süryanî İlyas veled-i Yakob'u kendisi vekil tayin etmişti.¹⁰⁸¹ Yerel idaredeki memurlarla da bağlantıları bulunduğu anlaşılan Abud Ganime 8 Temmuz 1896'da eski Ticaret Kâtibi Ahmed Efendi'ye vekâletini tevdi etmişti.¹⁰⁸² Tuzeken mahallesinde oturan Süryanî Katoliği Yusuf veled-i Mihail

¹⁰⁷⁴ BOA, A}MKT.MHM: 646/37-5.

¹⁰⁷⁵ H. 1312 Tarihli HVS, 291.

¹⁰⁷⁶ H. 1313 Tarihli HVS, 274.

¹⁰⁷⁷ H. 1300 Tarihli HVS, 111.

¹⁰⁷⁸ BOA, DH.TMIK.M: 58/72.

¹⁰⁷⁹ UŞS, 221/316-75.

¹⁰⁸⁰ UŞS, 218/358-42.

¹⁰⁸¹ UŞS, 222/353-601.

¹⁰⁸² UŞS, 218/232/233-218.

Ganime, Abud Ganime'nin kardeşiydi.¹⁰⁸³ Diğer kardeşi Batris Ganime veled-i Mihail ise İmam Kulu (Kolu) mahallesinde oturmaktaydı. Döğerlü nahiyesinde 2000 guruş değerinde tarlası bulunmaktaydı.¹⁰⁸⁴ Ganime ailesinin bir başka üyesi olan Davud Ganime de 1878'de İran şebenderinin tercümanları arasında görülmektedir.¹⁰⁸⁵ 1880/1881'de Hoca Davud Ganime olarak adlandırılan bu kişinin tercümanlık görevine devam ettiği anlaşılır.¹⁰⁸⁶ Aynı yıl Fransa konsolos vekili Erman Martin'in tercümanı ise Hoca Abud Ganime'dir.¹⁰⁸⁷ Abud Ganime'nin tercümanlık görevine 1882/1883'te de devam ettiği anlaşılmaktadır.¹⁰⁸⁸ 1887/1888'de hâlâ bu görevdedir.¹⁰⁸⁹ Gayrimüslim ahâlinin yetimlerine vasilik yaptığı da olmuştur.¹⁰⁹⁰ Benzer şekilde dindaşlarına şahitlik yaptığı,¹⁰⁹¹ Ermenî kadınların mahkemede vekillliğini üstlendiği görülmektedir.¹⁰⁹² Süryanî ileri gelenlerinden olduğu anlaşılan Abud Ganime 1895'teki ilk Ermenî vukuatından sonra Süryanî murahhaslar ile birlikte yerel yönetimin gerekli önlemleri aldığını bildirir bir telgrafta ismi bulunmaktaydı. Alınan önlemlerden dolayı saygılarını ileten Süryanî cemaati içerisinde *belde-i mütehayyizân*, yani itibarlı kişilerden olarak geçmekteydi. Başta Abud Ganime'nin isminin yer aldığı telgrafta İlyas Asud, Süryanî Katolik murahhası Horin, Latin milleti murahhası Basilyus, Süryanî-i Kadîm murahhası Kas Betros, Mihail Abacı, İlyas Kesab, Aruş Mazbatacı gibi Süryanî ileri gelenlerinin isimleri de yer almıştı.¹⁰⁹³ Abud Ganime'nin misyonerlere tahsis ettiği evin dışında eski Arasa Hamamı külhanı ve çevresinde mülkü bulunmaktaydı.¹⁰⁹⁴

2.3.2. Sandık Emini Agob Efendi

Sandık emini; devlete ait para ve menkul kıymetleri alıp veren ve elinde tutan ve bunların alınıp verilmesinden ve saklanmasından sorumlu memur hakkında

¹⁰⁸³ UŞS, 218/250/251-237.

¹⁰⁸⁴ UŞS, 227/4-376.

¹⁰⁸⁵ H. 1295 Tarihli HVS, 114.

¹⁰⁸⁶ H. 1299 Tarihli HVS, 94.

¹⁰⁸⁷ H. 1299 Tarihli HVS, 94.

¹⁰⁸⁸ H. 1300 Tarihli HVS, 111.

¹⁰⁸⁹ H. 1305 Tarihli HVS, 210.

¹⁰⁹⁰ UŞS, 212/15-3.

¹⁰⁹¹ UŞS, 208/190-901.

¹⁰⁹² UŞS, 212/64-168.

¹⁰⁹³ BOA, Y.A.HUS: 340/15.

¹⁰⁹⁴ UŞS, 220/287-1051.

kullanılır bir tabirdir.¹⁰⁹⁵ Sandık emini belediyenin muhasebe şefiydi,¹⁰⁹⁶ yani belediyeye ait tüm parasal mevzular sandık emini tarafından yürütülmekteydi.¹⁰⁹⁷ 1891 itibariyle Urfa Sandık Emini Agob isimli bir gayrimüslim olmuştu.¹⁰⁹⁸ 1894'te de görevinin başından olduğu anlaşılmaktadır. Ancak bu tarihten itibaren kayıtlarda herhangi bir sandık emininin ismine rastlanmamaktadır. Agob Efendi'den önce de sandık eminliği görevini gayrimüslimler yürütmüştü. Mesela 1869/1870'te Kırkor Ağa,¹⁰⁹⁹ 1871/1872'de Nersis Efendi,¹¹⁰⁰ 1873/1874'te ise Karabet Efendi¹¹⁰¹ sandık emini olarak görev yapmışlardı. Vilâyet salnamelerinin dışında sicillerde isimlerine rastladığımız Süryanî Corci veled-i Anton'un,¹¹⁰² Ermenî Apram veled-i Kivork'un¹¹⁰³ da bir dönem sandık eminliği yapmış oldukları anlaşılmaktadır.

Agob Efendi, zimmetine para geçirdiği iddiasıyla 1894 itibariyle görevinden azledilmişti. 23 Ocak 1894'te Halep Valiliğinden Şûrâ-yı Devlet Riyâseti Vekâletine çekilen bir telgrafa bakılırsa Agob Efendi suçlu bulunmuş ve davayı istinafen bir üst mahkemeye taşımıştı.¹¹⁰⁴ Yerel mahkemede verilen karara göre; Birecik kazasından gelen 14.250 kuruşu Agob Efendi zimmetine geçirmiş, muhasebeci vekili Halid Efendi ise buna müsaade etmişti. Mülkiye Müdde-i Umumîsinin iddianamesi sonucu 16 Aralık 1893 Cumartesi günü reis vekili Mekki Bey Efendi başkanlığında, azadan Zeki Bey, Mehmed Esad ve Ahmed ve Sekbaş ve Habib efendilerden oluşan heyette Müdde-i Umumî Tevfik Bey ve Hazine Dava Vekili Toros Efendi hazır bulunmuştu. İlgili mecliste ifade vermek üzere Agob Efendi ile Halid Efendi de yer almış, iddianame zanlılara karşı Zabıt Kâtibi Hacı Abdi Efendi tarafından okunmuştu. Birecik'ten gelen paranın zimmete geçirilmesinin yanı sıra nizama aykırı surette sarf edilmiş olması ve harcamaların günlüğe kaydedilmemesi, memurların mahkûmiyet

¹⁰⁹⁵ Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* 3, 122.

¹⁰⁹⁶ Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, 190.

¹⁰⁹⁷ 1877 tarihli belediyeler kanûna göre; her meclis-i beledî sandık emini kefâlet-i mu'tebereye merbût olduğu halde dâire-i vâridâtının kabz ve sarfına ve yevmi vuku'bulan makbûzât ve medfu'âtı ve sandık mevcudunu ve cins ve nev'ini hâvî bir cedvel tanzimiyle her akşam reise i'tâya me'mûr ve mecbûrdur. Reis tarafından evrakı üzerine verile, dinlemedikçe ve kâtib tarafından târîh konularak zîri imzalanmadıkça sandıktan hiç kimseye bir akçe veremeyecektir; Düstur, Tertip 1, Cild 4, 548.

¹⁰⁹⁸ H. 1309 Tarihli HVS, 157.

¹⁰⁹⁹ H. 1286 Tarihli HVS, 87.

¹¹⁰⁰ H. 1288 Tarihli HVS, 51.

¹¹⁰¹ H. 1290 Tarihli HVS, 63.

¹¹⁰² UŞS, 219/37-36.

¹¹⁰³ UŞS, 222/101-155.

¹¹⁰⁴ BOA, ŞD: 2225/11-4.

nedenleriydi. Hazine Dava Vekili Toros Efendi'nin iddiasına göre; 19 Nisan 1892'de Urfa Postahanesinden Halid ve Agob efendiler mühürleriyle 14.250 kuruş teslim alınmıştı. Ancak günlüğe kaydedilmediğinden para ve usulsüz sarf edilen meblağ hazineye ödenmeliydi. Halid Efendi, kayıt işlemlerinden Agob Efendi'yi sorumlu tutmuştu. Agob Efendi'nin bir avukat tayin talebi dolayısıyla dava 20 Aralık 1893 Çarşamba gününe ertelenmişti. Sandık eminin savunmak üzere Agob Alimi Efendi'nin mahkemeye katılımıyla dava devam etmişti. Sandık eminin iddiasına göre kendisi Birecik'ten gelen parayı, Muhasebeci Faik Efendi'ye vermişti. Tarafların tüm savunma ve iddialarına karşın, postahanedan paranın alındığına dair Agob Efendi'nin mührünün bulunması, parayı zimmetine geçirmiş olduğuna kanıt sayıldı. Bu nedenle ceza kanunnamesinin doksanıncı maddesine¹¹⁰⁵ göre Agob Efendi'nin üç ay hapsiyle bahsi geçen paranın kendisinden tahsiline karar verilmişti. Halid Efendi'nin görevindeki vekaleti son bulmuş olduğundan ve aslî memurluktan çıkarılmış olmasından dolayı hakkındaki suçlamalardan dolayı cezaya mahal görülmemiştir (16 Ocak 1894).¹¹⁰⁶

Agob Efendi tarafından istinaf edilen dava 27 Mayıs 1895'te görülmüş ancak Agob Efendi'ye celbname gönderilmiş ve imzalanmış olmasına rağmen sandık emini mahkemeye gelmemiştir. İstinaf talebinin reddine karar verilirken,¹¹⁰⁷ Şûrâ-yı Devletten Halep Vilâyetine yazılan 22 Temmuz 1897 tarihli tahrirata göre Agob Efendi hakkında gıyaben karar verilmişti.¹¹⁰⁸ Urfa mutasarrıflığı, 25 Ağustos 1899'da Agob Efendi'nin vefat ettiğini duyurdu. Mahkeme ilâmı eski sandık emininin zevcesine tebliğ edilmişti. Şahsın terekesinden hak talebi baki kalmak üzere, kefillerinden ikişer kalemden dört defada 14.250 kuruşun tahsil edilmişti. Ayrıca masraflar ve gecikmeden ötürü biriken meblağ için ise mahkeme bir tahkikat başlatmıştı.¹¹⁰⁹

2.3.3. Dr. Agob Beşliyan Efendi

Tüccar Kivork Efendi'nin oğlu olan Agob Beşliyan 1880/1881'de Urfa kasabasında doğmuştu. Urfa'daki Katolik ruhban mektebinde bir sene ve yine Urfa'da

¹¹⁰⁵ “her ne suretle olur ise olsun zimmetine mal-i mîri geçiren veyahûd ahire geçmesine müsaade eden mülkiye ve maliye memurları memuriyetinden tard ile üç aydan iki seneye kadar habsi veyahûd altı aydan üç seneye kadar nefy olunur”; BOA, ŞD: 2225/11-10.

¹¹⁰⁶ BOA, ŞD: 2225/11-10.

¹¹⁰⁷ BOA, ŞD: 2980/7-38.

¹¹⁰⁸ BOA, ŞD: 2980/7-36.

¹¹⁰⁹ BOA, ŞD: 2235/4.

Amerikan eytamhanesinde üç sene Arapça, Türkçe, Fransızca ve İngilizce tahsîl ettikten sonra Antep'teki Amerikan Kolejinden diploma almıştı. Türkçe, İngilizce, Ermenîce ve Fransızca kitâbet etmekte, Arapça ve Kürdçe tekellüm eylediği tercüme-i hâl varakasından anlaşılmaktadır. Agob Beşliyan, Mekteb-i Fünûn-ı Tıbbîye-i Osmâniye'nin 4 Ağustos 1908 tarihli ve 2916 numaralı tabâbet diplomasına sahipti. 29 Eylül 1908'de 500 kuruş maaşla II. Abdülhamid tarafından yaptırılmış olan Gurebâ Hastanesi tabâbet vekâletine tayin edilmişti. 13 Mart 1909 itibariyle kendisiyle yapılan mukâvele gereğince 1.200 kuruş maaşla göreve başlamıştı. 9 Aralık 1910'da ise 500 kuruşa görevlendirilmiş olduğu Beledî Tabâet Vekâletinden ayrılmıştı.¹¹¹⁰

2.3.4. Circis Efendi

Alaca tüccarlarından müteveffa Manuk Efendi'nin oğlu olan Circis Efendi 1858/1859 Urfa doğumlu olup, kazanın Süryanî-i Kadîm ahâlisindendi. Urfa Süryanî-i Kadîm mektebinde Türkçe ve Süryanîce eğitimi aldıktan sonra hususî surette Arabî, Farisî, coğrafya, cebir, hendese, tarih vb. dersler alarak rüşdî ve idâdî derecesinde tedris etmiştir. Ermenîce tahsil edip; Türkçe, Süryanîce ve Ermenîce tekellüm edip yazabilmekteydi. 13 Ekim 1887'de, 1.200 kuruş maaşla Dersaadet Süryanî-i Kadîm Patrikhanesi Kapu Kethüdalığı Başkitâbetine tayin edilmiştir. Çeşitli kilise mekteplerinde Türkçe ve Süryanîce ibtidaî muallimliği yaptıktan sonra 25 Ekim 1896'da 2.500 kuruş maaşla Genç Sancağı mutasarrıf muavinliğine tayin edilmiştir. 28 Kasım 1896'da patrikhanedeki hizmetinden ayrılmıştır. Kulb kazası Mizan nahiyesi ihâle-i aşar mübâşirliği riyasetliğinde de bulunmuştur. 27 Haziran 1900'de doğrudan irâde-i seniyye ile Muş mutasarrıf muavinliğine atanmıştır. Görevindeki gayretlerinden ötürü aynı sene içerisinde terfi ettirilmiş, dördüncü rütbeden Mecidi nişanı ihsan edilmiştir. Bu başarılı memuriyet hayatına rağmen ikâmetgahında bulunan zararlı evraklardan dolayı bidayeten bir buçuk sene hapis cezasına mahkûm olmuştu. Havva bint-i Hamparsumyan hakkında Muş mahkemesince cereyan eden davaya müdahale ederek kadının berat etmesine sebep olduğundan, memuriyet tayini esnasından sadakatinden dönmeyeceğine dair ettiği yemini suiistimal ettiği için münasip muamele-i şedîde buyrulmuş ve görevinden azledilmiştir. Hıyanetle suçlanan Muş Sancağı Protestan mektebi muallimesi Havva bint-i Hamparsumyan'ın odasında

¹¹¹⁰ BOA, DH.SAİd: 185/6.

yakalanan ve tercümesinin Circis Efendi'ye yaptırıldığı Ermenî ibareli iki zararlı evrakı gerçeğe aykırı tercüme etmek ve mahkeme esnasında dahi bu evrakların zararlı olmadığını ifade edip, muallimenin berat etmesine sebep olmak ile suçlanmıştı. Neticede Diyarbakir Hapishanesine gönderilen Circis Efendi'nin mahkemesi Diyarbakir'de devam etmişti. Buradaki Bidayet Mahkemesi Ceza Dairesince yapılan mahkeme neticesinde suçsuz bulunarak tahliyesine karar verilmişti. 22 Ocak 1909'da Sivas Vilâyeti vali muavinliğine atanmıştı. Bir dönem Selanik ve Canik taraflarında da görevlerde bulunmuştu.¹¹¹¹

2.4. Kaza Yönetiminde İdareci Zafiyeti

Osmanlı'nın son döneminde Urfa'da görünür şekilde bir yönetim zafiyeti bulunmaktaydı. 1850-1900 yılları arasındaki süre zarfında Urfa'ya otuzdan fazla yöneticinin atanmış olması, çok sayıda görevden uzaklaştırmanın olduğuna işaret etmektedir.¹¹¹² İdarecilerin bölgenin önemini yeteri derece kavrayamamaları, idarecilik yönünden zayıf olmaları, görev sürelerinin kısa olmasına neden olmuştu.

Kasabanın siyasî, sosyo-ekonomik problemlerinde bir araya gelen yerli halk, 1895 isyanları sonrası bu ortak tavır geleneğini kaybetmeye başlamıştır. Yaşanan asayişsizlikler, aşiret yağmaları, yerel yönetici zafiyetleri de bu durumun oluşmasına zemin hazırlamıştı. Yöneticilerin sürekli değiştirilmesi de idarenin işleyişinde bozukluklara yol açmıştı. Bu uygulama özellikle mutasarrıfları hedef almaktaydı. Yerel iktidarın fazla güçlenmesini engellemek amacıyla gidilen bu yol sisteme zarar vermekte, işleyemez hale getirmekteydi.¹¹¹³ Mesela 1895 Ermenî olaylarının yatıştırılmasında yetersizliği görülen Mutasarrıf Hasan Rıza Paşa görevden alınmıştı. İdaresi esnasında Urfa'da 600 kişi vefat etmişti. Paşa'nın mutasarrıflıktan önce mal müdürlüğü ve defterdarlıkta çalışmış biri olarak nasıl mutasarrıf olduğu bilinmemekteydi. Urfa olaylarındaki sorumsuzluğu yüzünden Dâhiliye Nezareti, bu tarih itibariyle liva mutasarrıflığı gibi mühim bir hizmete atanmasını uygun görmedi.¹¹¹⁴ 1895 öncesinde idareciler ve usulsüzlükler dolayısıyla bir araya gelen ve şikâyetlerini başkente sunan Müslim/gayrimüslim ahâli, mezkûr tarihten itibaren ortak

¹¹¹¹ BOA, DH.SAİd: 93/99.

¹¹¹² Taş, *Kadı Sicillerine Göre XIX. Asrın İkinci Yarısında Urfa'da Sosyal Hayat*, 25.

¹¹¹³ Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, 237.

¹¹¹⁴ BOA, BEO: 761/57030.

hareket etme eğilimini de kaybetmiş gibidir. Mutasarrıfların aşiretlerden rüşvet alarak fenalıklara göz yumması Müslim/gayrimüslim halk arasında huzursuzluğa neden olsa da tarafların bu adaletsizliklere karşı bir araya geldiği görülmez. Burada sadece Müslüman yerlilerin çıkışları göze çarpar. XX. yüzyılın ilk yıllarında Mutasarrıf Hasan Refet Bey'in uygunsuz davranışlarını şikâyet etmek için sadece Müslüman ileri gelenlerin bir araya geldiği görülür.¹¹¹⁵ İddiaya göre mutasarrıf; Türkmen beyi Abid Bey'den bir baş kır kısrağ ve Cümevli aşireti Hamadi Bey'den bir baş kır kısrağ ve Haltanlı aşiretinden Nebi Beyzade Hüseyin Bey'den bir baş al erkek ve Berazi aşiretinden Mustafa Kahyazâde Osman Ağa'dan bir baş turî erkek ve Dögerlü beylerinden Bekir Bey'den bir baş yağız kısrağ almıştır. Anlaşılığ kadarıyla bu alışveriş aşiretlerin de işine gelmektedir. Fenalıklarına göz yumulacağı düşüncesiyle birbirlerinin kervanlarına saldırıları artmıştı. Mutasarrıf da almış olduğu hediyelerden dolayı sessiz kalmaya mecbur olmuştu. Bu nedenle dört kasabadan taşraya çıkılamıyordu. Mutasarrıf İbrahim Paşa'dan beklediği atı alamayınca, meydana gelen olayları paşanın üzerine yıkmaya çalışmıştı. Yine ahâlinin iddiasına göre farklı aşiretler arasındaki gaspların dahi İbrahim Paşa'ya atfedilmesi ve bu yöndeki telgraflar mutasarrıfın tahrik ve teşvikinden ileri gelmekteydi. Mutasarrıfın, Hüseyin Bey'den aldığı at, Dersaadet'te mutasarrıfın kayın biraderinin nezdindeydi, kayınvalidesi ile beraber gönderilmişti. Mutasarrıf, aşiretlerden ve ahâli-i fukaradan rüşvet almaktaydı.¹¹¹⁶ İddiaya göre 100 lira borçlanarak Urfa'ya gelen mutasarrıf şimdiye kadar Dersaadet'e 1.000 liradan fazla irsalatta bulunmuştu.¹¹¹⁷ Aslında ahâlinin bu sıkıntısı yersiz değildi. Halep valisi Mecid Efendi'nin Memûrîn-i Mülkiye Komisyonu Riyasetine sunduğu rapor kazanın yıllardır idarecilerden yana sıkıntısını anlatıyordu. Valiye göre; Urfa sancağı esasen her nokta-i nazarda haiz-i ehemmiyet fevkalade iken, senelerden beri kazaya memur olan mutasarrıflardan hiçbiri bir yararlılık göstermemiş, liva cidden ıslaha muhtaç ve hizmet beklemekteydi. Bu nedenle şehre deneyimli ve önemli mutasarrıflıklarda bulunmuş olan, sadakat ve ehliyeti ortada, gayet müstakim,

¹¹¹⁵ Dönemin mutasarrıfının usulsüzlüklerini şikâyet etmek üzere; Hâcıkâmilzâde Bali, Hamevizâde Mehmed Ali, Hâcî Mübarek Efendizâde, Şabaniye Müderrisi Halil bin Mehmed, Haydariye müderrisi Mehmed Ali, Rahimiye müderrisi İbrahim Halil ve Halilürrahman müderrisi Mustafa gibi ileri gelenler biraraya gelmişlerdir; BOA, BEO: 2133/159970.

¹¹¹⁶ BOA, BEO: 2062/154607.

¹¹¹⁷ BOA, BEO: 2133/159970.

dindar ve faal birinin gönderilmesi devlet ve memleket adına hususî olarak talep edilmişti.¹¹¹⁸

1909'un ilk günlerinde ise Mutasarrıf Sami Bey'in değiştirildiğini işiten Şabaniye müderrisi Ömer, Hüseyin Paşa müderrisi Halil, Rızaiye müderrisi Hüseyin, efendiler; mutasarrıfın şimdiye kadar memlekete gelmemiş olmasına binaen Meşrutiyet idaresinin verdiği salahiyyete dayanarak mutasarrıfın görevinde kalmasını tüm şehirliler adına talep etmişlerdi. Buna karşılık Meşrutiyet idaresinin ahâliye böyle bir hak vermediği bildirilmişti.¹¹¹⁹

2.5. Gizli Bir Cemaat: Osmanlı Son Dönemi Urfa Yahudîleri

Yahudîlerin kutsal kitabı Tanah'ta Urfa'nın söz verilmiş, vaat edilmiş anlamına gelen Arz-ı Mevud bölgesi içerisinde bulunuşu, Urfa ve çevresini Yahudîler için daha da önemli kılmaktadır. Yahudîler tarafından Arz-ı Mevud, Tanrı Yahve/Yehova'nın Hz. İbrahim'e ve onun soyundan gelenlere verilmesi vaat edilen topraklar şeklinde tanımlanmaktadır. Yahudî toplumu için burası bir merkez, ölümün akabinde beden ve ruhun birleşerek dirilmesinin meydana geleceği mekânların yer aldığı saha olarak görülmektedir.¹¹²⁰

Medler ve hemen akabinde bölgeye gelen Persler döneminde Harran İranlılar'ın hâkimiyetine girdi. Bu dönemde bölgeye bir miktar Yahudî'nin yerleştiği ileri sürülür.¹¹²¹ İmâdeddin Zengi'nin 1146'da Haçlı Kontluğu'nu ortadan kaldırmasının akabinde 300 kadar Yahudî aileyi Urfa'ya yerleştiği bilinmektedir.¹¹²² Urfa Kalesi'nin güney batısındaki Yahudî Mezarlığı ve Kırk Mağara'daki İbranice yazıtlar ile Segal'in aktardığı iki havra şehirdeki Yahudîler'den geri kalan izler olarak kabul edilmektedir.¹¹²³

Osmanlı Yahudîleri, XIX. yüzyılda dinî kimliğe olduğu kadar etnik kimliğe dayalı olan Hristiyan milliyetçiliğinin anti-Müslüman ve anti-Semitik oluşumlara

¹¹¹⁸ BOA, BEO: 2374/178033.

¹¹¹⁹ BOA, DH.MKT: 2700/73.

¹¹²⁰ Mehmet Alparslan Küçük, "Anadolu'daki Arzı Mevud: Urfa", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 5/2, (2016): 168-169.

¹¹²¹ Ekinci, "Urfa'da Yahudilik ve Hristiyanlık", 71; Ramazan Şeşen, *Harran Tarihi*, (Ankara: TDV Yayınları, 1996), 5.

¹¹²² Işın Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1118-1146) 2*, (Ankara: TTK Yayınları, 1994), 152.

¹¹²³ Ekinci, *Urfa'da Yahudilik ve Hristiyanlık*, 71.

neden olacağıının farkındaydı. Gelecek yazgılarından korkan Yahudiler Osmanlı toprak bütünlüğünün korunması taraftarı oldular.¹¹²⁴ Nitekim 1895 yılında Urfa'da vuku bulan Ermenî İsyanı'nda, Urfa Yahudileri'nin yer aldığına veyahût herhangi bir şekilde isyana katkı sağladıklarına dair çok fazla kayıt yoktur.¹¹²⁵ Yahudî cemaatinin olaylara doğrudan dahli olmasa da münferid vakaların ve bireysel katkıların olduğu anlaşılmaktadır. Mesela Halep komiseri Bekir Sıdkı tarafından gönderilen 31 Ekim 1895 tarihli şifreli bir telgrafa göre Halep'ten Urfa'ya hareket eden mekkârecilerin naklettikleri eşyalar arasında Ermenî Avaz ve Musevî Refol adına 45 revolver ile 6.600 revolver barut kesesi ortaya çıkmıştır.¹¹²⁶ Ayrıca 2 Aralık 1895'te gerçekleşen bir vukuatta Yahudiler'den de 2 yaralı olduğu görülmektedir.¹¹²⁷ Yaralı Yahudilerin hangi tarafta bulunduğu esnada yaralandığı bilinmemektedir. Burada Ermenîlerin saldırıları esnasında yaralanmış olma ihtimalleri yüksektir. Zirâ bugüne ait olayların müsebbibi Ermenîler olarak gösterilmektedir.¹¹²⁸

Osmanlı devri Urfa'sında Yahudî tebaanın pek görünürlüğü yoktur. En azından mevcut kaynaklar Osmanlı Dönemi Urfa Yahudileri hakkında çok az bilgi sunmaktadırlar. Sayıca az olmalarının yanı sıra Yahudilerin gizli yaşayış biçiminin de bu durumda etkili olduğu düşünülmektedir. XIX. yüzyılda kazayı ziyaret eden seyyahlar Yahudiler hakkında çok az bilgi vermektedirler. Urfa'ya Yahudilerin yerleşimine ilişkin bilgiler daha çok göç ve ticaretle bağlantılıdır. Ortaçağ'da olduğu gibi Osmanlı döneminde de Yahudî nüfusu diğer din mensuplarına göre düşük seviyede kalmıştır.¹¹²⁹ Sayıları çok az olmasına rağmen Urfa, Yahudiler için önemli bir yerleşim yeridir. Edessa Yahudî topluluğunun şehir sâkinlerinin düşünce ve eylemleri üzerinde önemli etkileri olduğu öne sürülür.¹¹³⁰ XIX. yüzyılın başında Yahudilerin sinagogu olup olmadığını kesin olarak öğrenemeyen Seyyah Buckingham, Yahudî evlerinin sayılarına bakarak ayrı bir ibadethaneleri olduğuna dair tahminlerini

¹¹²⁴ Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Türkiye Cumhuriyeti'nde Yahudiler*, 295.

¹¹²⁵ Taş, *Kadı Sicillerine Göre XIX. Asrın İkinci Yarısında Urfa'da Sosyal Hayat*, 46.

¹¹²⁶ BOA, Y.PRK.ZB: 16/64.

¹¹²⁷ 2 Aralık 1895 tarihinde gerçekleşen bir vukuatta Urfa'da 4 Müslüman erkek öldürülmüştü. 23 kişi de yaralanmışken bunlardan 10'u askerdi. Ermenîler'den ise 16 kişi ölmüştü. 26 Ermenî yaralıdan 1'i kadın 1'i de çocuktü. Süryanîlerden de 1 maktul, 2 yaralı bulunmaktaydı. İşbu vukuatın hiçbirinde ecânibe taarruz vuku bulmamıştı. Vaka tamamen Ermenîler tarafından gerçekleştirilmişti; BOA, Y.PRK.BŞK: 43/111.

¹¹²⁸ BOA, Y.PRK.BŞK: 43/111.

¹¹²⁹ Ekinci, "Urfa'da Yahudilik ve Hristiyanlık", 71.

¹¹³⁰ Segal, *Edessa (Urfa) Kutsal Şehir*, 63.

aktarır.¹¹³¹ Seyyah Badger 1844'te kazada birkaç Yahudî ailesinin olduğundan bahseder.¹¹³² Seyyah Fletcher'a göre ise 1844'te Urfa'da 30 Yahudî ailesi vardır ve 2 sinagoga sahiplerdir.¹¹³³ Cizye defterlerine göre ise 1847 ve 1848'de cemaatin yaşadığı Yahudî mahallesinde bir mabet bulunduğu anlaşılmaktadır.¹¹³⁴ 1848'de şehri ziyaret eden Seyyah J. Joseph Benjamin, ekonomik standardı çok iyi durumda olan 150 Yahudî ailenin var olduğunu aktarır ancak bu ailelerin kültürel açıdan aşağı seviyede olduklarını belirtir. Bu ailelerden sadece üçtebiri din kitaplarını okuyabilmektedir.¹¹³⁵ 1859'da Harran Kapı civarında Yahudîlerin yaşadığı mahallede bir Yahudî mabetinin varlığı bilinmektedir. 1867'de Halife mahallesinde bahsi geçen kilisenin Yahudî mabeti olduğu düşünülmektedir.¹¹³⁶ Zira Yahudîlerin yaşadığı üç mahalleden biri burasıdır.¹¹³⁷ Yahudîlerin 1880'de şehirdeki büyük bir yangından kurtuldukları iddia edilir.¹¹³⁸

Yahudîler arasında bilinen "Dayan" ailesinin bir kısım üyesi son dönem Osmanlı Urfa'sının Yahudî sâkinleri arasındaydı. Örneğin; 1880'lerde Urfa cemaatinin başı Aaron Dayan (Harun Dayan, ö. 1893) bu ailenin bir mensubuydu. Kendisi şehrin tüccarları arasındaydı. Ayrıca İran Şehbenderliği¹¹³⁹ yapmaktaydı. "Beit Aharon" isimli bir vaaz kitabı yazmıştı (Yayımlanmamış).¹¹⁴⁰ 1869 tarihli bir vesikada Hoca Harun veled-i Davud Dayan'ın, Köroğluzâde Haydar Ağa'nın Debbağhane mahallesindeki konak hissesini 25.000 kuruşa satın aldığı görülür.¹¹⁴¹ Hızanoğlu

¹¹³¹ Buckingham, *Travels in Mesopotamia*, 86.

¹¹³² Badger, *The Nestorians and Their Rituals: with the Narrative V. 1*, 350.

¹¹³³ Fletcher, *Notes From Nineveh And Travels In Mesopotamia, Assyria, And Syria*, 347.

¹¹³⁴ BOA, ML.VRD.CMH.d: 935/29.

¹¹³⁵ J. Joseph Benjamin, *Eight Years in Asia and Africa from 1846 to 1855*, (Hanover: Published by the Author, 1859), 54; Ashtor, "Edessa", 6: 147.

¹¹³⁶ UŞS, 206/303-1034.

¹¹³⁷ Yahudîler şehrin güneydoğusunda, bugünkü Harrankapı'nın hemen doğusundaki Halife Mescidi, Askeriye, Çâkerî mahallelerinde kümelenmişlerdi.

¹¹³⁸ Ashtor, "Edessa", 6: 147.

¹¹³⁹ Şehbender: Ticaret Nezaretinin teşekkülünden önce ticaret mevzularına bakmak ve tüccarlar arasındaki anlaşmazlıkları çözmekle vazifelendirilen memurun ünvanıdır; Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü 3*, 316.

¹¹⁴⁰ Abraham David, "Dayan", *Encyclopaedia Judaica*, (ABD: Thomson - Gale, 2007), 5: 495.

¹¹⁴¹ "...mutasarrıf olduğum mahalle-i mezbûrda vâki' tarafları Harran Şeyhîzâde Mehmed menzili ve Nazlı Hatun menzilleri ve tarik-i 'âmm ile mahdûd bir bâb konak ile harem derûnunda yönü kibleye bir kebîr ahur ve yönü şarka iki aded kab ve uğruna dört göz üzere eyvân ve fevkinde yönü kibleye iki aded çardak ve derûnunda bir hazîne odası ve yönü şarka bir kebîr köşk ve harem dâ'iresinde yönü kibleye bir kebîr kâb ve bir hatîb katı ve bir koç boynuzu kab ve bir su kuyusu ve iki memîşhane ve mikdâr-ı vâki' iki 'aded sulu ve konak ve harem dâ'iresinde bulunan havuzlarda Narıncı Câmî'-i Şerîf'den cereyân eden mâ'-ı cârînin tamam ve mâ'-ı mezkûrun yolları hîn-i ta'mîre olacak mesârifin altı sehemde bir sehemî müşterî-i merkûm üzerine olmak üzere evsâf-ı mezkûr müştemil bir bâb konak

mahallesinde oturan Harun Dayan'ın yüklü bir servete sahip olduğu anlaşılmaktadır ki hayvancılıkla da uğraştığı bilinmektedir. Öyleki, 1892'de, 23.000 kuruş değerinde 200 erkek, 300 dişi koyunu Şammar eşkiyaları tarafından gasp edilmiştir. Askerlerin Şammar eşkiyelerinden geri aldığı hayvanlardan kendi payını talep etmek için mahkemeye çıkmıştır.¹¹⁴² 1878'de, İran Şehbenderliği görevi esnasında, Dayan ailesinden Hoca Salamon Dayan da tercümanlığını yürütmektedir. Aynı yıl Hoca Azra Nasır ile Davud Ganime de Harun Dayan'a tercümanlık yapan diğer kişiler arasında görülür.¹¹⁴³ 1881-1882'de tercümanları arasında Ohannes Sarrafyan'ın adı geçmektedir.¹¹⁴⁴ Harun Dayan'ın 1893'teki ölümüne değin İran şehbenderlik görevini yürüttüğü anlaşılmaktadır.¹¹⁴⁵

1893'te cemaatin başında Haham Davudyan'ın olduğu görülür. Çakerî mahallesindeki Yahudî mabetinde¹¹⁴⁶ kaldığı düşünülmektedir. Hukukî davalarını takip etmesi için Protestan Kirkor veled-i Minas'ı kendisine vekil tayin etmiştir.¹¹⁴⁷ 1894'te ise dava vekili Ermenî Agob Alimi'yi vekil tayin ettiği gözlenir.¹¹⁴⁸ Şehirde bir haham olmasına rağmen kayıtlarda Urfa Yahudîleri'nin herhangi bir merkeze bağlılığı konusunda bir veriye ulaşılamamıştır. Mesela Süryanîler, Ermenîler, Protestanlar, Katoliklerin doğrudan patrikliklerine başvurdukları gözlenirken, Urfa Yahudîlerinin talep veya şikâyetlerini herhangi bir hahambaşılığa ilettiklerine dair bir bulguya maalesef rastlanmamıştır. Urfa Yahudîlerinin, yakın olması hasebiyle Halep Hahambaşılığına bağlı oldukları tahmin edilmektedir. Kaza Yahudîleri ile ilgili dikkat çeken bir diğer durum da yetim kalan çocuklara ait Urfa Eytam Sandığında herhangi bir Yahudî yetimin mal varlığının bulunmamasıdır. Halbûki 209, 212, 223 ve 225 nolu Urfa kadı sicilleri incelendiğinde Müslüman, Ermenî ve Süryanî yetimlere ait mal varlıklarının işletildiği görülür. Diğer dikkati çeken durum ise şehrin Müslüman,

ve haremın tamâmına tarafından icâb ve kabûlü havî şürût-ı müfside ve mübtieleden ârî gabn ve tağrîrden berî yirmi beş bin kuruşa merkûm Harûn'a bey'-i bât-ı kat'î-i sahîh-i şer'î ile bey'...", 206/617-748.

¹¹⁴² UŞS, 220/28-661.

¹¹⁴³ H. 1295 Tarihli HVS, 114.

¹¹⁴⁴ H. 1299 Tarihli HVS, 94.

¹¹⁴⁵ H. 1300 Tarihli HVS, 111, H. 1302 Tarihli HVS, 199, H. 1303 Tarihli HVS, 220, H. 1305 Tarihli HVS, 210, H. 1306 Tarihli HVS, 143, H. 1307 Tarihli HVS, 113, H. 1308 Tarihli HVS, 124, H. 1309 Tarihli HVS, 90, H. 1310 Tarihli HVS, 157.

¹¹⁴⁶ UŞS, 206/252-802.

¹¹⁴⁷ UŞS, 220/275-1026.

¹¹⁴⁸ UŞS, 219/189-303.

Ermenî ve Süryanî sâkinlerinin eytam sandığından nema yoluyla borçlandığı görülürken, ticaretle uğraştıkları bilinen Yahudîler'den neredeyse hiç kimsenin eytam sandığından yararlanmadığıdır. 1899 yılında, sandıktan 1.772 kuruş alarak sandığa borçlanan Müderris mahalleli Musevî Nesim veled-i İshak binlerce borçlanan içerisinde tek Yahudîdir.¹¹⁴⁹ Yahudî milletinin yaşadıkları yerlerde genel olarak ticaretle uğraştığı, sarraflık yaptığı, faizle borç verdikleri bilinmektedir. Kapalı yapısından dolayı Yahudî sâkinlerinin, borç alış-verişlerini de kendi iç örgütlenmesi dâhilinde çözümlendiği düşünülmektedir. Dikkat çeken diğer bir husus ise Yahudîler tarafından tesis edildiğine dair tescil edilmiş bir vakfin ya da yardım amaçlı kurulmuş bir sandığın olmayışıdır. Kazadaki Yahudî halkının diğer dinî gruplara nazaran görünmez olmasına neden olan faktörler bulunmaktadır. Bunlardan biri Yahudîlerin demografik durumudur.¹¹⁵⁰ Kamusal alanlarda diğer milletlere kıyasla daha az görünür olmalarının nedeni nüfuslarının az oluşudur. Doğal olarak da resmî kayıtlarda daha az yer almışlardır. Yahudî toplumunun yaşadıkları bölgelerde geleneklerini koruma saikiyle pek görünür olmadıkları bilinmektedir. Ancak XIX. yüzyıl sonlarında cemaatin yayın organları bu durumu göndeme getirecek, Yahudî toplumun devlet kademelerinde yer alması için çalışılması gerektiği vurgulanacaktır. Örneğin İzmir'de yayınlanan gazete La Esperansa'nın baş editörü Aron de Yosef Hazan, bir yazısında Osmanlı Yahudîlerine atıfla, "Gözlerimizi kapamaya ve bir cehalet hali içerisinde kalmaya devam edemeyiz. Yahudî geleneğine bağlılık, kendilerini dünyaya kapatmaları için yeterli bir sebep değildir"¹¹⁵¹ şeklindeki ifadeleriyle bu durumu eleştirmiştir.

Doğu Yahudîleri içerisinde ilk büyük göç hareketi Urfa Yahudîlerince 1896 yılında gerçekleşmişti. 42 kişiden oluşan aile Urfa'dan ayrılarak Kudüs'e göç etmişti. Topluluktaki ileri yaşlıların anlattıklarına göre ilk önce Halep'e gidilmiş, akabinde Kudüs'e geçilmişti.¹¹⁵² Göç edenler arasında bir tanığa Urfa'yı terketme nedenleri sorulunca şu cevabı vermişti.

¹¹⁴⁹ UŞS, 223/186-8.

¹¹⁵⁰ Cohen, *Osmanlılaşmak – Modern Çağda Sefarad Yahudileri ve İmparatorluk Yurttaşlığı*, 26.

¹¹⁵¹ Cohen, *Osmanlılaşmak – Modern Çağda Sefarad Yahudileri ve İmparatorluk Yurttaşlığı*, 66.

¹¹⁵² Süleyman Şanlı, "Türkiye'nin Doğu Yahudileri Üzerine Etnografik Bir Alan Araştırması", *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 11/2, (2018): 1286.

“Orada çok iyiydik. Müslümanlara ait bereketli toprakları işliyorduk. Ermenî olayları başladıktan sonra rahatımız kaçtı. Neticede oradan uzaklaşıp buraya gelmek zorunda kaldık.”¹¹⁵³

XIX. yüzyılın sonu ile XX. yüzyılın başlarında Yahudî nüfusu giderek azalmıştır. Kasaba Yahudîleri'nin çoğu Kudüs'e yerleşerek orada Urfalılar topluluğunu oluşturmuştur.¹¹⁵⁴ Kudüs'e varan Urfalı Yahudîler ilk dua evlerini 1904'te tesis etmişlerdir.¹¹⁵⁵ 1906 yılında Urfa'da bulunan bir gezgine göre; Urfalı Yahudîlerin neredeyse tamamı fakirdir. Hepsî çevredeki köylere kumaş ve baharat satmaktadır. Yahudîler içerisinde durumu iyi olan iki aile vardır. Birinin servetinin 200.000 Fransız frangı olduğuna dair söylentiler dolaşmaktadır. Cemaat çok güzel bir sinagoga sahiptir. Ortada kışın dua edilen kapalı bir mekân, solda yazın kullanılan bir avlu bulunmaktadır. Sağda Talmud Tora okulu için iki oda ve iki avlu yer almaktadır. Bu dönem Urfa'da üç Talmud Tora okulu faaldir. Urfalı Yahudîlerin en tercih ettikleri yiyecek çiğköftedir.¹¹⁵⁶

Urfa Yahudîleri'nin kamusal alanda en fazla görünür olduğu yer kadı mahkemesiydi fakat yine de kadı huzuruna çok fazla çıktıkları söylenemez. Çoğunlukla hukukî bir problemler dâhilinde, kendilerini savunacak bir vekil tayininde mahkemede hazır bulunmuşlardır. Debbağhane mahallesi sâkini Musevî Merdak el-Alifa ve Hızanoğlu mahallesinden Abud Tosun veled-i Elyaho 17 Ocak 1895'te Ermenî Antepli Agob Alimî'yi kendilerine vekil tayin edişleri nadir davalar arasındadır.¹¹⁵⁷ Musevî Hanna veled-i Osib gibi kendisine bir Müslüman'ı vekil tayin edenler de olmuştur.¹¹⁵⁸ Yukarıda bahsi geçtiği üzere Haham Davudyan da kendisine vekil tayin etmek üzere mahkemede bulunmuştu. Bazen de vasisi buldukları çocukların geçimini sağlayabilmek adına miras kalan mülklerin kadıdan satış iznini alabilmek adına mahkemeye çıkmışlardı.¹¹⁵⁹ Nadir de olsa Yahudî Feriha gibi kocası Berho veled-i Tosun'un Mustafa bin Abeş'in oğlu Mehmed'den alacağını talep için

¹¹⁵³ Rıfat N. Bali, *Devlet'in Yahudileri ve "Öteki Yahudi"*, 5. Baskı, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2010), 416.

¹¹⁵⁴ Ashtor, "Edessa", 6: 147.

¹¹⁵⁵ Abraham J. Braver, "Jewish Communities (Urfalis)" *Encyclopedia Judaica*, (ABD: Thomson - Gale, 2007), 10: 298.

¹¹⁵⁶ Bali, *Devlet'in Yahudileri ve "Öteki Yahudi"*, 418.

¹¹⁵⁷ UŞS, 219/300-482.

¹¹⁵⁸ UŞS, 218/125-2.

¹¹⁵⁹ UŞS, 217/34-70.

şer'î mahkemeye başvuran Yahudî kadınlar olmuştu.¹¹⁶⁰ Yahudî erkekler genellikle attar, çerçi, ırgat ve koltukçuydu.¹¹⁶¹ Yahudî Falcı Hayum veled-i İlyas ise falcılıkla uğraşmaktaydı ve cizye defterine böyle kaydedilmişti.¹¹⁶²

¹¹⁶⁰ UŞS, 208/270-59.

¹¹⁶¹ BOA, ML.VRD.CMH.d: 43/1-39; BOA, ML.VRD.CMH.d: 182/1-40; BOA, NFS.d: 3728/1-31.

¹¹⁶² BOA, ML.VRD.CMH.d: 43/34.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İKTİSAT VE EĞİTİM ALANINDA GAYRİMÜSLİMLER

Konumu gereği Urfa kazasının bulunduğu nokta, ticarî açıdan geçmişinden süregelen bir öneme sahipti. Büyük İskender'in Selevkoslu halefleri burayı Edessa olarak isimlendirmiş ve akabinde şehir, Doğu ile Batı arasında hem ticarî ürünlerin hem de fikirlerin değiştirildiği önemli bir ticaret ve öğrenim merkezi olmuştu.¹¹⁶³ Anadolu'nun oldukça kentleşmiş güneydoğu bölgesini boydan boya geçmeyi tercih eden yolcular, seyyahlar, tüccarlar, Birecik ve Urfa üzerinden Diyarbakir ve Tebriz'e de ulaşabilmekteydi.¹¹⁶⁴ Kazanın Halep ile olan bağlantısı ticarî açıdan zaten çok canlı bir gidiş-geliş istikameti haline gelmesini sağlamıştı. Konumundan ötürü sağlamış olduğu ticarî avantajlar siyasî kargaşa dönemlerinde kesintiye uğramıştı. Özellikle XVII. yüzyılda Celalî olarak bilinen köylü isyancı dalgası esnasında şehir zor zamanlar geçirmişti.¹¹⁶⁵ XVI. yüzyılın son yıllarında bazı sekban bölükbaşları Anadolu'da boydan boya at koşturup, belli başlı muhkem kentleri ele geçirmişlerdi ki bunlar arasında Urfa da bulunmaktaydı. 1599'da isyan eden Karayazıcı hükümet kuvvetlerine karşı zafer kazanmış ve Urfa Kalesini ele geçirdikten sonra resmî makamlara tayin ile meşruiyet sağlamıştı.¹¹⁶⁶ 1600 öncesi ve sonrası vuku bulan bu karışlıkların bir sonucu olarak bölgeler arası ticarete sıklıkla kesintiler yaşandı. Kalenderoğlu ve Tavail gibi belli başlı Celâlî önderleri kalelere yerleşip ordular kurmuşlar, Urfa'da dahi kışlamışlardı.¹¹⁶⁷ İsyânların bastırılmasının ardından bir restorasyon dönemi, Urfa'nın modern çağın başlangıcındaki toparlanmasını sağlamasına yardımcı olmuştu.¹¹⁶⁸ 1738 yılı yazında ünlü seyyah Pococke burayı ziyaret ettiğinde şehrin yeniden bolluk ve zenginlik içinden yükseldiğini yazmıştı.¹¹⁶⁹ XIX. yüzyılın başlarında seyyah Buckingham'ın izlenimleri ise kazadaki ticarî mekânların tasviri açısından kıymetlidir. Çok sayıda iyi donatılmış pazarlarda kumaş ve belirli mallar satılmaktadır. Ayakkabı

¹¹⁶³ Gordon Severance, Diana Severance, *Against the Gates of Hell: The Life & Times of Henry Perry, A Christian Missionary in a Moslem World*, (USA: University Press Of America, 2012), 71.

¹¹⁶⁴ Suraiya Faroqhi, "Krizler ve Değişim 1590-1699", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Ed. Halil İncelik, Donald Quataert, (İstanbul: Eren Yayınları, 2004), 614.

¹¹⁶⁵ Gingeras, *Fall Of The Sultanate - The Great War and the End of the Ottoman Empire, 1908-1922*, 135.

¹¹⁶⁶ Faroqhi, "Krizler ve Değişim 1590-1699", 548.

¹¹⁶⁷ Faroqhi, "Krizler ve Değişim 1590-1699", 568.

¹¹⁶⁸ Gingeras, *Fall Of The Sultanate - The Great War and the End of the Ottoman Empire, 1908-1922*, 135.

¹¹⁶⁹ Buckingham, *Travels in Mesopotamia*, 77.

pazarı küçük fakat alışılmışın dışında temiz ve düzenlidir. Diğer pazarlardan daha geniş, iyi yapılmış duvar bir çatıyla örtülmüştür. Yine seyyahın aktarımına göre diğer pazarların çoğu da çevrelenmiş, temiz, ferah hem yağmur hem güneşten korunaklıdır. İzmir, Kahire, Şam ve Halep'teki diğer pazarlarda olduğu gibi buralarda kumaş, pamuk türü eşyalar satılmaktadır.¹¹⁷⁰ Buckingham'a göre Urfa'da genellikle Türkçe konuşulmaktaydı. Ancak her sınıf kendi arasında; İbranice, Ermenice, Süryanice, Kürtçe ve Arapça konuşmaktaydı. Yerli sâkinler münasebet içerisinde olduklarıyla gayet kibarlardı, hatta yabancılara ve farklı inançtaki kişilere nazik ve hoşgörülülerdi.¹¹⁷¹ Ticaret, göç ve siyasetteki değişimler, XIX. yüzyılın başlamasıyla Urfa'nın çeşitli toplulukları arasında yeni sınırlar ve köprüler yaratmıştı. Bölgenin kaliteli deri ve pamuklu ürünler üretme konusundaki itibarı, küresel pazarla bütünleşmesini sağlamıştı.¹¹⁷² XIX. yüzyılın ortalarında Urfa'dan geçen J. P. Fletcher'e göre ise; Urfa'nın çevresindeki tepelerin kenarları, en mükemmel kalitede şarap üreten Hıristiyanlara ait üzüm bağlarıyla kaplıydı. 1844'te kazada bulunan Seyyah Badger ise; kazanın başlıca ihracat ürününü, İskenderiye'ye ordan da Avrupa'ya gönderilen yün olduğunu yazmıştı.¹¹⁷³

Tanzimat uygulamalarına geçiş yıllarında kazada asayişsizlik had safhadaydı. Bu asayişsizlik, haliyle ekonomik hayatı etkilemişti. Bununla birlikte halk Tanzimat'ın yeni malî yükümlülükler getireceği kanaatindeydi. Bu yönde devlet tarafından birtakım düzenlemeler yapılmıştı. Mesela Urfa'da 1852'den itibaren vergilerde, ahâlinin hal ve tahammülüne göre vergilendirilme usulüne geçilmişti.¹¹⁷⁴ Süveyş Kanalı'nın 1860'larda açılmasıyla, Bağdat ve İran'ın İskenderun Limanı ile Avrupa'ya bağlanan hattı kesilmiş, bahsi geçen ticaret güzergâhının yön değiştirmesiyle Halep, Maraş, Urfa, Antep, Kilis ve Antakya'nın sanayi üretimini olumsuz etkilemişti. Öyle ki kumaş tezgâhlarının yarısı işlemez hale gelmişti.¹¹⁷⁵ II. Abdülhamid döneminin başlarına dair bilgiler sunan dönemin tanıklarından Hasan Açıanal'a göre; kaza ihracatı

¹¹⁷⁰ Buckingham, *Travels in Mesopotamia*, 80.

¹¹⁷¹ Buckingham, *Travels in Mesopotamia*, 88.

¹¹⁷² Gingeras, *Fall Of The Sultanate - The Great War and the End of the Ottoman Empire, 1908-1922*, 136.

¹¹⁷³ Badger, *The Nestorians and Their Rituals: with the Narrative V. I*, 330.

¹¹⁷⁴ Konu hakkında detaylı bilgi için bkz. Öğüt, "Urfa'da Tanzimat'a Geçiş Sürecinde İdari ve Mali Yapı", 330-335.

¹¹⁷⁵ Harun Şahin, "Osmanlı Döneminde Maraş'ta Ticaret (XIX. Yüzyılın Sonu ve XX. Yüzyılın Başlarında)", *Akademik Bakış Dergisi* 29, (2012): 9.

talebin çok altındaydı ve mevcut ticaret ancak şehrin ihtiyaçlarını karşılayacak durumda, alelade satıcılıktan ibaretti. Sanayi de aynı şekilde ancak kendi ihtiyacına yetecek kadardı. Sınai üretimin tamamı kasabada tüketiliyordu.¹¹⁷⁶ 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşının neden olduğu bozuk iktisadî durum,¹¹⁷⁷ muhakkak Urfa'nın ticarî hayatına da etki etmişti. 1880'de Urfa'dan geçen Heyet-i Teftişîye'nin II. Abdülhamid'e sunduğu bir layihada ise Urfa'nın; İslâm, Ermenî, Protestan ile Süryanîleri barındıran, ticaretle uğraşan bir merkez niteliği taşıdığı belirtilmekteydi.¹¹⁷⁸ Bu tarihlerde Urfa'dan geçen Alman Sachau'nun ise en çok ilgisini çeken şey kazadaki Avrupa mallarının çeşitliliği idi.¹¹⁷⁹ Verney Lovett Cameron ise Urfa ziyareti esnasında; İranlı, Ermenî, Cenevizli, Venedikli ve Hintli tacirlerin bir araya geldiği, büyük ve muhteşem bir pazardan bahseder ve buradan her türlü mal temin edilebildiğini aktarır.¹¹⁸⁰ Bu durum kadı sicillerindeki borç alış-verişlerine dair davalara yansımış olan İngiliz lirası, Fransız lirası, Moskov lirası¹¹⁸¹ gibi para birimlerinin yerli halkta bulunmasını da açıklamaktadır ki bu para birimleri yabancı tüccarlarla yapılan alış-verişlerde kullanılmış olmalıdır.

Osmanlı Devleti'nin, XIX. yüzyılda Avrupa ülkeleriyle yeni ticarî münabesetlerinin getirdiği hızlandırıcı değişimler, üretim ve tüketim yapılarını doğrudan etkilemişti.¹¹⁸² 1856 Islahat Fermanı, Hristiyanlar için ekonomik kârlara dönüşen teşvikleri beraberinde getirirken, toplumsal tabakalaşma, etnik-dinî ilişkiler, devlet bürokrasisi ile gayrimüslim tebaa arasındaki takınılan tavır ve Hristiyanların egemenliğinde bir ticaret sektörünün oluşmasına olanak sağlamıştı.¹¹⁸³ Yüzyılın sonuna doğru ise gayrimüslim çoğunlukta bir ticaret burjuvazisi tedricen yükselişe geçmiş,¹¹⁸⁴ Ermenî ve Rumlar ile beraber Yahudîler, Osmanlı Devleti'nin ticarî faaliyetlerini ellerine almıştı.¹¹⁸⁵ Urfa kazasında da durum pek farklı değildi. Şehir

¹¹⁷⁶ Açıanal, "Ondokuzuncu Yüzyıl Sonlarında Urfa'da Sosyal Hayat", 6.

¹¹⁷⁷ Feridun Emecen, *Unutlmş Bir Cemaat Manisa Yahudileri*, (İstanbul: Eren Yayıncılık, 1997), 98.

¹¹⁷⁸ Musa Çadircı, "II. Abdülhamid'e Sunulan Bir Layiha", *OTAM* 3, (1992): 419.

¹¹⁷⁹ Sachau, *Reise in Syrien Und Mesopotamien*, 194.

¹¹⁸⁰ Cameron, *Türkler Arasında*, 102.

¹¹⁸¹ UŞS, 206/657-433.

¹¹⁸² Eksertzoğlu, *Nostaljinin Ötesinde "Kaybedilmiş Memleketler" Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Rumların Toplumsal ve Kültürel Bir Tarih*, 123.

¹¹⁸³ Karpat, *İslâm'ın Siyasallaşması (Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Kimlik, Devlet, İnanç ve Cemaatin Yeniden Yapılandırılması)*, 122.

¹¹⁸⁴ Özel, "Muhacirler, Yerliler ve Gayrimüslimler – Osmanlı'nın Son Devrinde Orta Karadeniz'de Toplumsal Uyumun Sınırları Üzerine Bazı Gözlemler", 95.

¹¹⁸⁵ Dündar, *Kahir Ekseriyet*, 36-37.

ticaretinin büyük kısmı birkaç Müslüman zengin dışında Ermenîlerin elinde olmuştu. Mimarlar, taşçılar, demirciler, kuyumcular, halıcılar gibi zanaat örgütlerinde çok aktiftiler.¹¹⁸⁶ Papaz Ephraim Jernazian'a göre ise Urfa Ermenî zanaatkârları ahşap, metal, deri, tekstil ve kilim alanında çok iyiydiler.¹¹⁸⁷ Batılı misyonerlerin sağladığı pozitif eğitim yine Hristiyan tebaanın yükselişine yaramıştı. Urfa kazası adına özellikle 1890 itibariyle şehre kalıcı olarak yerleşen Amerikan ve Alman misyonerlerin üretim kaynaklı teşebbüsleri, yeni işletmelerin ortaya çıkmasını sağlamıştı. Kentleşme süreciyle beraber ortaya çıkan bu farklılaşma, şehrin değişim değerlerini öne çıkaran ve şehre kapitalist ruhun yerleşmeye başladığını gösteren ibarelerdi.¹¹⁸⁸

Geç Osmanlı toplumunun “kapitalist dünya ekonomisi” ile bütünleşmesini önemli ölçüde teşvik eden ve hızlandıran, öncelikle (özel) kuruluşlar olmuştu. Bu kuruluşlar, Osmanlı ekonomisi ve ekonomik düzeni üzerinde etkili olurken, sosyal ve kültürel şartları da etkileyerek değiştirmişlerdi.¹¹⁸⁹ Urfa'da misyonerler tarafından açılan Alman Halı Fabrikası, Amerikan Sanayi Enstitüsü bünyesindeki ayakkabı ve dikiş atölyeleri bu değişimin önde gelen kuruluşları olmuşlardı. Osmanlı ekonomisinin Batı ekonomisiyle birleşme sürecinde ortaya çıkan,¹¹⁹⁰ yabancı yardım kuruluşlarıyla desteklenen bu işletmeler Urfa'daki ticarî işletme şekillerinin değişimindeki ilk örneklerdi. 1890'larda iyileştirilen yollar sayesinde ticaret biraz olsun canlanmıştı. Yüzyılın sonunda surların dışına doğru gelişme göstermesinin de bir sonucu olarak şehir gelişmeye başlamıştı.¹¹⁹¹ Bu dönem geçimini kaçakçılıktan sağlayan Ermenî gençleri Reji İdaresi ile mücadele içerisindeydi. Tütün kaçakçılığı ile tütünü daha ucuza satarak yasadışı iş yapan Ermenî genç erkek grupları çoğu zaman devriyelerle karşılaşmışlardı. Papaz Kandjian'a göre bu kaçakçı grubun lideri Bakaghenzt Abojig, şirketin adamları arasında korku yaymıştı.¹¹⁹² Devletin içinde olduğu darboğaz

¹¹⁸⁶ Keorkian, Paboudjian, *1915 öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler*, 332.

¹¹⁸⁷ Jernazian, *Judgement Unto Truth: Witnessing the Armenian Genocide*, 39.

¹¹⁸⁸ Kaygalak, *Kapitalizmin Taşrası 16. Yüzyıldan 19. Yüzyıla Bursa'da Toplumsal Süreçler ve Mekânsal Değişim*, 10.

¹¹⁸⁹ Yavuz Köse, *Dersaadet'te Tüketim (1855-1923)*, Birinci Basım, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2016), 21.

¹¹⁹⁰ Nursel Gülenaz, “Son Dönem Osmanlı İstanbul’unda Ticaret Yapıları: Hanlar, Pasajlar”, *Geç Osmanlı Döneminde Sanat Mimarlık ve Kültür Karşılaşmaları*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2016), 81.

¹¹⁹¹ Hewsens, “Armenia on the Tigris: The Vilayet of Diarbekir and the Sanjak of Urfa”, 79.

¹¹⁹² Knadjian, *The Eternal Struggle: A Word Picture of Armenia's Fight for Freedom*, 145.

yetmezmiş gibi bölgede yaşanan kuraklık ve çekirge istilaları da yerel yönetimin mücadele içerisinde olduğu sorunlar arasındaydı. Bir başka sorun ise hayvancılık alanındaydı. Urfa ve çevresindeki şehirler, hem yerleşikler hem de göçebeler için bir iktisadî işletme alanıydı. Bu bölgeden göçebeler, orta ve hatta Batı Anadolu'ya kadar yayılım göstermeleriyle sürüler besleme işi geniş bir iktisadî üretim halini almıştı.¹¹⁹³ Hayatın tarımsal faaliyetlere dayandığı ve geniş arazilerin bulunduğu Urfa'da, toprak sahipleri çeşitli nedenlerle bu arazilerin ekim ve bakımını ziraî ortaklıklarla gerçekleştirmekteydi.¹¹⁹⁴ Ancak özellikle 1892-1894 yılları arasında binlerce hayvan otladıkları esnada saldırgan Şammar, Aneze eşkıyaları tarafından defalarca gasp edilmişlerdi. Bu sıkıntı merkezden çevreye, yerel yönetimin uğraştığı sorunlar arasında olmuştu.

Kazadaki ticarî hayatın Müslümanlar ve gayrimüslimler açısından seyrinde belirli kaynaklar öne çıkmaktadır. Bu konuda özellikle siciller, kurumların işleyiş biçimi, toplumsal ve ekonomik hayattaki önemli rolleri hakkında pek çok bilgi sunmaktadır.¹¹⁹⁵ Bu kaynaklara ilaveten kazaya ait cizye muhasebe kayıtlarından, gayrimüslim vergi mükelleflerinin meslekî uğraşları ve mensup oldukları cemaatlerin yıllara göre ödedikleri toplam vergi miktarları tespit edilebilmektedir. Yerel ile merkez arasındaki muhtelif yazışmalar, misyonerlerin raporları, seyahat literatürü kazadaki iktisadî döngü hakkında ayrıca bilgi sunan kaynaklar arasındadır.

3.1. Cizye Defterlerine Göre Urfa Gayrimüslimleri

Cizye, “kâfi gelmek; karşılığını vermek, ödemek” manasındaki ceza mastarından türemiş bir isim olup, İslâm literatüründe tebaadan olan gayrimüslimlerin ödedikleri vergiye, harbî olanlardan ayrı tutulmalarına, can ve mal güvenliğine kavuşturulmalarına karşılık sayıldığı için bu ad verilmiştir.¹¹⁹⁶ Şer'î bir vergi türü olarak cizye, İslâm hukukuna göre kişi başına toplanan şahsî bir yükümlülük olarak sayılmış, zimmîler üzerine konulan himâye ve güvenlik vergisi şeklinde isimlendirilmiştir.¹¹⁹⁷ Fert başına alınması itibarıyla cizye vergisi baş vergisi şeklinde

¹¹⁹³ Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İctimai Tarihi*, 2. Baskı, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2014), 504.

¹¹⁹⁴ Taş, *Kadı Sicillerine Göre XIX. Asrın İkinci Yarısında Urfa'da Sosyal Hayat*, 377.

¹¹⁹⁵ Ze'evi, *Kudüs – 17. Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağında Tolum ve Ekonomi*, 175.

¹¹⁹⁶ Mehmet Erkal, “Cizye”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 1993), 8: 42.

¹¹⁹⁷ Yusuf Halaçoğlu, “Klasik Dönemde Osmanlı Devlet Teşkilatı”, *Türkler Ansiklopedisi*, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 9: 810-811.

de adlandırılmakta, vücut ve akılca sâlim her ferde ki bu Osmanlıların uygulamasında genelde 14 yaşın üzerindeki yetişmiş kişilerden 75 yaşını dolduruncaya kadar olan kişilerden alınır.¹¹⁹⁸ H. 16 Zilhicce 1249 (M. 26 Nisan 1834) tarihinde bir irâde ile Cizye'yi 60, 30 ve 15 kuruş olmak üzere tespit ve cizyenin toplanması için yeni bir usul tanzim edilmiştir.¹¹⁹⁹ Ömer Lütü Barkan'ın ifâdesiyle; cizye muhasebe kayıtları, muayyen bir tarihte imparatorluğun cizye mükellefi Hristiyan ve Yahudî, bütün tebaasının adedinin yer yer veya tümü ile hesaplanmasına yarayacak rakamları ihtiva etmek ve müteakip yıllarda bu rakamlarda vukua gelen değişimlerin sebep ve miktarlarını işaret etmiş bulunmakla, tarihî ve demografi araştırmaları bakımından büyük kıymet arz etmektedirler.¹²⁰⁰ Kadı sicillerinde kişi isimlerinin önünde yer alan zanaatkâr terimleri, ölen kişinin işine değil, babası veya atalarının işine atıfta bulunur olabileceğinden dikkatli olmak gerekir.¹²⁰¹ Bu bakımdan, mükelleflerin doğrudan meslekî uğraşlarına göre kaydedilmiş olduğu cizye defterleri, meslek sahiplerinin iş uğraşları hakkında daha sıhhatli bilgiler sunduğunu belirtmek gerekir.

Osmanlı devrinde kazadaki gayrimüslim nüfustan alınan vergilere dair ilk veriler 1518 tarihlidir. “Cizye-i Kefere” adıyla bu yıl 27.500 akçenin toplandığı anlaşılmaktadır. Bu rakamın 1523'te 29.102 akçeye yükseldiği görülür. Yine 1523 yılı icmâlîne göre gayrimüslimlerden olmak üzere “ispençe-i erâmine”¹²⁰² vergisi adı altında toplamda 11.500 akçe alınmıştır. 1566 tarihli tahrîrde ise “ispençe-i gebran” adı altında 27.185 akçe toplandığı anlaşılmaktadır.¹²⁰³ Tespit edebildiğimiz kadarıyla 1518'den XIX. yüzyılın ortalarına değin gayrimüslimlerden tahsil edilmek üzere düzenli aralıklarla tutulmuş defter kümelerine henüz rastlanmamıştır. 1842 ile 1849 yılları arasını kapsayan toplam 6 adet cizye muhasebe defterinin önemi de burada yatmaktadır. Birbirini takip eden yıllarda tutulmuş olması süreklilik açısından

¹¹⁹⁸ Boris Chritoff Nedkoff, “Osmanlı İmparatorluğında Cizye”, *Bulleten* VIII/32, (1944): 621. Temel Öztürk, “XVIII. Yüzyıl İlk Yarısı Trabzon Sancağı Nüfus Tespitinde Avarız ve Cizye Defterlerinin Kullanılabilirliği”, *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi* 5, (2017): 97.

¹¹⁹⁹ Nedkoff, “Osmanlı İmparatorluğunda Cizye”, 627.

¹²⁰⁰ Barkan, “894 (1488/1489) Yılı Cizyesinin Tahsilatına Ait Muhasebe Bilançoları”, 3.

¹²⁰¹ Colette Establet, “1700 Civarında Şamlı Zanaatkârlar”, *Ekmek Aslanın Ağzında – Osmanlı Şehirlerinde Hayatlarını Kazanmak İçin Mücadele Eden Zanaatkârlar*, Der. Suraiya Faroqhi, (İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2017), 107.

¹²⁰² İспенç resmi: rüüs (baş) üzerinden istifa olunurdu. Bu resim; evli olsun, bekâr olsun, toprak sahibi olsun, toprak sahibi olsun veya arazisi bulunmasın her Hristiyandan alınırdu. Mükellefiyet bölüğ ile başlardı; Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* 2, 88.

¹²⁰³ Daha geniş bilgi için bkz. Turan, *XVI. Yüzyılda Ruha (Urfa) Sancağı*, 100-102.

önemlidir. Defterlerde cizye vergisi yükümlü nüfus, evli aile reisleri ve bekâr yetişkin erkek temelinde ve diğer ayırt edici özellikleriyle kaydedilmişlerdir.¹²⁰⁴ Defterlerin girişinde ifade bulunduğu üzere ayırt edici bu özellikler, *ehl-i zimmetin isimleri ve şöhretleri ve eşkâlleri ve sinn ve sana'atları*¹²⁰⁵ olarak öne çıkmaktadır. Cizyenin toplanması hususunda ise, kadı, mütesellim ve voyvodadan oluşan mahalli bir komisyon, Müslümanlardan, orada sâkin, şayan-ı itimat kimseler öne çıkmaktaydı.¹²⁰⁶ 1846 yılının başında Urfa Kadılığına ulaşan cizyenin toplanması hususundaki fermanda; a'lâ (zengin) için 60, evsat (orta) için 30, ednâ (fakir) içinse 15 kuruş cizye ödenmesi gerektiği belirtilmişti. Zenginler Muharrem ayı itibariyle bir ay içinde, orta gelir grubundakiler iki ay içinde, yoksulların ise üç ay içinde ödemesi vurgulanmıştı. Fermanda ayrıca cizyesini ödeyen gayrimüslimlere, isim ve eşkâllerinin kaydedildiği birer senet verilmesi ve hiçbir surette tekrar cizye istenmemesi emredilmişti.¹²⁰⁷

Tablo.8. Cizye Mükellefleri ve Ödenen Vergi Miktarları (1842-1849)

Yıl	Ednâ (15 kuruş)	Evsat (30 kuruş)	A'lâ (60 kuruş)	Toplam Mükellef	Kuruş
1842	1,097	1,249	50	2,396	56,925
1843	1,137	1,246	44	2,427	57,045
1844	1,278	1,182	43	2,503	57,210
1846	1,102	1,564	41	2,707	65,910
1848	1,422	1,191	28	2, 641	54,300
1849	1,609	949	21	2,578	54,930

Mükellef sayısı ve ödenen toplam cizye miktarları arasındaki farkların belirli nedenleri vardır. Birincisi; 1842, 1843 ve 1844 yıllarına ait defterlerde isimlerine rastlanmayan, fakat 1847 itibariyle *mürûr ve 'ubûr eden reaya*¹²⁰⁸ (gelip-geçen) veyahut *garib* şeklinde kayda geçmiş Urfalı olmayan gayrimüslimlerden alınan vergiler bu artışın nedenleri arasındadır. İkincisi ise vergi ödeyen ednâ, evsat ve a'lâ sınıfı içerisindeki mükelleflerin yıllara göre değişen sayısıdır. Örneğin 1848'de evsat kategorisinde 1.191 kişi vergi ödemişken, 1849'da bu sayı yaklaşık 200 kişi azalarak

¹²⁰⁴ Oktay Özel, "Avarız ve Cizye Defterleri", 44.

¹²⁰⁵ BOA, ML.VRD.CMH.d: 43/1.

¹²⁰⁶ Nedkoff, Osmanlı İmparatorluğunda Cizye", 628.

¹²⁰⁷ UŞS, 204/13-21; Taş, *Kadı Sicillerine Göre XIX. Asrın İkinci Yarısında Urfa'da Sosyal Hayat*, 35.

¹²⁰⁸ BOA, ML.VRD.CMH.d: 935.

949'a düşmüştür. Buna mukabil ednâ kategorisinde vergi ödeyenlerin sayısı da bir önceki yıla göre 200 kişi artarak 1.609'a yükselmiştir. Bu geçişler haliyle ödenen vergi miktarlarının değişimine neden olmuştur. Islahat Fermanı ile kaldırılan cizyenin yerine Hristiyanlardan bedel-i askerî alınması usulü getirilmiştir.¹²⁰⁹ 1889/1890'da kazada cizye vergisi yerine alınan bedel-i askerîye olarak 148.888 kuruş toplanmıştı.¹²¹⁰ Anlaşılan ciddi oranda vergi kaçağı olmuştu veyahut toplanan vergi miktarı salnamelere yanlış yazılmıştı. Çünkü 1890/1891'de 227.074,¹²¹¹ 1891/1892'de 227.148¹²¹² kuruş bedel-i askerîye vergisi toplanmıştı.¹²¹³ 1842'den yüzyılın sonuna değin ödenen vergi miktarı neredeyse 4 kat artmıştı. Vergi miktarındaki bu artış, gayrimüslim nüfustaki düzenli artışa da işaret etmekteydi.

Meslekî alanda aktif olan gayrimüslimler belirli meslek kollarında öne çıkmaktaydılar. Mesela culfa/culha (dokumacılık) mesleğinde ciddi manada öndeydiler. 1842'de, 2.396 kişi içerisinde 614 kişi bu işle meşguldü. 1843'te 2.427 kişiden 504'ü culfa olarak kaydedilmişti. 1844'te ise 2.503 kişiden 523'ü culfaydı. Pabuçculuk işinde de hayli gayrimüslim meslek sahibinin olduğu görülür ki 1842'deki 2.396 vergi mükellefinden 166'sı pabuçcu olarak kaydedilmişti. Sayıca fazla oldukları anlaşılan bir diğer meslek grubu üyeleri ise taşçılardı. 1842'de 104 kişiydiler. 1844'te sayıları 94'e düşmüştü. 1848'de sayılarında bir artış meydana gelmiş, cizye ödeyen mükellef 2.641 kişiden 146'sı taşçı esnafı olarak kaydedilmişti. Bazıları ednâ (15 kuruş) sınıfındayken, bazıları evsat (30 kuruş) kategorisindeydi. A'lâ gelir düzeyindekiler, özellikle bir meslek grubundakilerden (kuyumcu, tüccar gibi) oluşmuyor, çeşitlilik gösterebiliyordu. Mesela; bir koltukçu¹²¹⁴ basmacı, kileci,¹²¹⁵ çerçi¹²¹⁶ a'lâ düzeyde vergi ödeyebilmişti. 1842'de yüksek gelir düzeyinde 50 kişi bulunurken,¹²¹⁷ 1849'a gelindiğinde bu sayıyı yarı yarıya inmişti.¹²¹⁸

¹²⁰⁹ Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü 1*, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1983), 185.

¹²¹⁰ H. 1307 Tarihli HVS, 176.

¹²¹¹ H. 1308 Tarihli HVS, 240.

¹²¹² H. 1308 Tarihli HVS, 168.

¹²¹³ H. 1310 Tarihli HVS, 258.

¹²¹⁴ BOA, ML.VRD.CMH.d: 1071/14.

¹²¹⁵ BOA, ML.VRD.CMH.d: 1071/16.

¹²¹⁶ BOA, NFS.d: 3728/29.

¹²¹⁷ BOA, ML.VRD.CMH.d: 43/39.

¹²¹⁸ BOA, ML.VRD.CMH.d: 1071/29.

Gayrimüslim zanaatkârları içerisinde terziler ve kuyumcular da sayıca fazlaydılar. 1849 tarihli cizye defterinde merkez kazada 69 kuyumcunun olduğu görülür. İşin ilginç tarafı servet sahibi olarak düşünebileceğimiz bu meslek üyelerinin a'lâ, yani yüksek vergi diliminde yer almadığıdır. Sadece Bıçakçı mahallesinde oturan, uzun boylu, kara sakallı 55 yaşındaki Kuyumcu Karabit veled-i Kivo o yıl vergisini yüksek dereceden ödemişti.¹²¹⁹ Geriye kalan 68 kuyumcunun gelir düzeyi orta ve düşük olarak kaydedilmiştir. 27 kuyumcu düşük gelirlili, 41'i ise orta gelire sahipti.¹²²⁰ Cizye defterlerine göre gayrimüslim ahâlinin uğraştığı diğer meslekler şu şekildeydi: Abacı, affaf, attar, bakkal, babuçu, balcı, bardakçı, basmacı, berber, boyacı, cerrah, culfa, çerçi, çilingir, çizmeci, değirmenci, dellâl, dellek, demirci, ekmekçi, halburcu, hallaç, hamal, ırgat, iğneci, kahveci, kâhkeci, kalaycı, kalıbcı, kasap, katırcı, kazancı, kebabçı, kılıççı, kınacı, kileci, koltukçu, kömürcü, köşker, külhancı, ma'saracı, meyhaneci, medarcı, nakkaş, nalbant, oturakçı, palancı, sabuncu, süpergeci, rençber, tahmisçi, tarakçı, taşçı, terzi, tüfenkçi, tütüncü, tüccar, uncu, yazmacı, yemenici.¹²²¹

3.2. Üretim Faaliyetleri: Esnaf ve Dükkânlar

İmparatorluğun yaklaşık son elli yılında Urfa'daki esnaf ve tabii oldukları esnaf örgütleri; kullanılan hammaddenin türüne, işin yer aldığı üretim aşamasına, üretilen malın özellikli niteliğine, hitap edilen alıcı zümrelerine göre fevakaalede çok yönlü mozaik görüntüsü sunmaktadır.¹²²² Bu görüntü içerisinde; Müslümanlar, Ermeniler, Süryanî ve Yahudiler kazanın çarşı ve pazarlarında yanyana işletmeleri barındıran ticarî bir saha içerisinde görülürler. Her müteşebbis kendi iç örgütlenmesi dâhilinde bir *taifeye* veyahut *sınıfa* aidiyetiyle;¹²²³ yani *tüccar sınıfından* veyahut *zürâ'*¹²²⁴ *sınıfından*¹²²⁵ gibi aynı meslekî uğraşı içerisindekiler, bağlı oldukları esnaf birliğiyle anılmışlardır. Bu birlikler devletin narh politikası için en önemli yürütme ve denetim aracıydılar. Birlik, çözümleri kendi içinde arar ve dışa kapalıdır.¹²²⁶ Birliğe

¹²¹⁹ BOA, ML.VRD.CMH.d: 1071/11.

¹²²⁰ BOA, ML.VRD.CMH.d: 1071/1-23.

¹²²¹ BOA, ML.VRD.CMH.d: 43/1-39; BOA, ML.VRD.CMH.d: 182/1-40; BOA, NFS.d: 3728/1-31.

¹²²² Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, 295.

¹²²³ UŞS, 218/54-733.

¹²²⁴ Zürrâ': Çiftçiler, çift sürenler; Parlatır, *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, 1884.

¹²²⁵ UŞS, 218/28-684.

¹²²⁶ Kenan Mortan, vd. *Çarşı, Pazar, Ticaret ve Kapalı Çarşı*, 2. Baskı, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2011), 71.

üye esnaflar zanaatlarını icrâ edecekleri vakit öncelikle şehremânetinden bir *esnaf tezkeresi* almaktaydılar.¹²²⁷ Her meslek grubu içerisinde Müslüman veya gayrimüslim esnaf yer alabilmekteyken, bazı meslekler ise doğrudan, ya Müslümanların veyahut gayrimüslimlerin tekelindeydi. Keçeci,¹²²⁸ neccar,¹²²⁹ bağçeci,¹²³⁰ kürkçü,¹²³¹ debbağ,¹²³² abacı¹²³³ esnafı olanlar ekseriyetle Müslümanlardı. Kalaycı,¹²³⁴ attar,¹²³⁵ değirmenci,¹²³⁶ kahveci,¹²³⁷ bakkal,¹²³⁸ kunduracı ya da köşker,¹²³⁹ hamamcı,¹²⁴⁰ berber¹²⁴¹ kasap,¹²⁴² culha¹²⁴³ gibi meslekler hem gayrimüslim hem de Müslümanlar tarafından icrâ edilen ekonomik uğraşlar arasındaydı. Bazı iş kolları ise sadece gayrimüslimler tarafından icrâ edilmekteydi. Mesela terzi,¹²⁴⁴ kuyumcu,¹²⁴⁵ bardakçı,¹²⁴⁶ demirci,¹²⁴⁷ sıvacı,¹²⁴⁸ taşçı,¹²⁴⁹ ekmekçi,¹²⁵⁰ mimar,¹²⁵¹ kazgancı,¹²⁵² bıçakçı¹²⁵³ gibi meslek erbâblarının genellikle gayrimüslimler olduğu anlaşılmaktadır. Bütünüyle gayrimüslim tekelinde olan tek iş ise haliyle meyhanecilikti. Cizye defterlerine göre kazada; 1842'de 7,¹²⁵⁴

¹²²⁷ BOA, A.}MKT.NZD: 230-35.

¹²²⁸ UŞS, 209/139-106; UŞS, 209/162-190; UŞS, 209/184-265; UŞS, 209/203-349; UŞS, 218/65-759; UŞS, 225/70-138; UŞS, 218/86-795.

¹²²⁹ UŞS, 225/80-187; UŞS, 225/84-203; UŞS, 225/111-283; UŞS, 225/149-12; UŞS, 225/164-65.

¹²³⁰ UŞS, 208/9-478. UŞS, 208/250/16.

¹²³¹ UŞS, 209/189-284; UŞS, 225/96-261; UŞS, 220/72-735; UŞS, 220/178-897.

¹²³² UŞS, 220/362/363/364/365-1154.

¹²³³ UŞS, 220/88/89-763; UŞS, 223/23-177; UŞS, 223/28-1; UŞS, 223/33-11.

¹²³⁴ UŞS, 209/163-196; UŞS, 213/234-339.

¹²³⁵ UŞS, 205/64-153; UŞS, 218/137/138-30; UŞS, 220/226-955; UŞS, 225/95/259.

¹²³⁶ UŞS, 209/192-297; UŞS, 209/216-396; UŞS, 209/192-297; UŞS, 209/216-396; UŞS, 225/106-264.

¹²³⁷ UŞS, 209/102-1; UŞS, 209/190-288, UŞS, 225/97-270; UŞS, 225/148-7.

¹²³⁸ UŞS, 209/187-277; UŞS, 209/221-13; UŞS, 209/112-21; UŞS, 225/68-124; UŞS, 225/74-164; UŞS, 225/102-251; UŞS, 209/221-13; UŞS, 225/103-255.

¹²³⁹ UŞS, 209/196-309; 209/212-381; UŞS, 209/222-16; UŞS, 209/143-120; UŞS, 209/146-130; UŞS, 209/212-381; UŞS, 209/222-16.

¹²⁴⁰ UŞS, 209/219-3; UŞS, 212/156-188; UŞS, 212/51-125; UŞS, 212/124-102; UŞS, 213/317-643; UŞS, 225/148-8; UŞS, 225/155-31; UŞS, 209/219-3; UŞS, 225/167-74.

¹²⁴¹ UŞS, 209/89-58; UŞS, 209/214-390; UŞS, 212/186-281; UŞS, 220/458-7.

¹²⁴² BOA, BEO: 401/30033.

¹²⁴³ UŞS, 220/285-1048; UŞS, 223/88-59.

¹²⁴⁴ UŞS, 212/153-178; UŞS, 212/155-184.

¹²⁴⁵ UŞS, 225/57-69; UŞS, 225/104-259.

¹²⁴⁶ UŞS, 209/206-359; UŞS, 209/156-170; UŞS, 216/233-674; UŞS, 209/204-352.

¹²⁴⁷ UŞS, 209/153-158; UŞS, 209/210-372; UŞS, 209/210-373; UŞS, 209/160-185; UŞS, 209/210-372; UŞS, 209/210-373; UŞS, 225/62-95; UŞS, 227/350-358; UŞS, 218/86-796.

¹²⁴⁸ UŞS, 209/199-324; UŞS, 209/216-395; UŞS, 225/78-181; UŞS, 225/85-208.

¹²⁴⁹ UŞS, 209/230-49; UŞS, 225/92-241; 223/9-132.

¹²⁵⁰ UŞS, 225/110-280.

¹²⁵¹ UŞS, 213/221-293; UŞS, 213/230-233.

¹²⁵² UŞS, 220/94-772; UŞS, 220/250-983; UŞS, 222/69-111; UŞS, 222/69-112; UŞS, 222/132-216; UŞS, 223/9-132.

¹²⁵³ UŞS, 209/188-281; UŞS, 225/68-127.

¹²⁵⁴ BOA, ML.VRD.CMH.d: 43/3-7-8-25-27.

1843'te 7,¹²⁵⁵ 1844'te 8,¹²⁵⁶ 1846'da 7,¹²⁵⁷ 1848'de 9,¹²⁵⁸ 1849'da ise 10¹²⁵⁹ meyhaneci bulunmaktaydı ve bunların 9'u Urfa kazasında, 1'i ise Birecik'te oturuyordu. Buradaki meyhaneci sayısının, kazadaki meyhane adedine işaret etmediğini belirtmek gerekir. Zirâ bir meyhaneyi aynı aileden dört kişi birlikte işletebilmekteydi. 1846'da; Meyhaneci Bağdo veled-i Mercan, oğlu Meyhaneci Artin, diğer oğlu Meyhaneci Vartan ve karındaşı Meyhaneci Agob ile aynı hane içerisinde yaşamaktaydı ve muhtemelen dördü de aynı meyhaneyi birlikte işletiyordu. 1874'te Halilürrahman mahallesinde Keşiş Avanis'in oğlu Mehyaneci Avanis'in¹²⁶⁰ varlığı bilinmesine rağmen bu tarihlere ait salnamelerde şehirde meyhane olduğuna dair bir veri yoktur. Kazada 5 meyhanenin olduğuna dair ilk kayıtlar 1885/1886 tarihli salnamede geçmektedir.¹²⁶¹ 1889/1890 ise 1 adet müskirat fabrikasının açıldığı görülür.¹²⁶² Bu tarihlerde mevcut bir fabrika ile daha sonraki tarihlerde açılacak olan Alman halı fabrikası kazanın bir kentleşme süreci içerisinde girdiğine işaret etmektedir. Nüfus artışıyla birlikte hızlı kentleşmenin diğer bir sonucu ise kazadaki işletme sayısının, 1868/1869'da 1.595'ten,¹²⁶³ 1908/1909'a gelindiğinde 2.095'e yükselmiş olmasıdır.¹²⁶⁴ Ticaret merkezleri olarak kullanılan hanların sayısı ise 1867'de 7 iken,¹²⁶⁵ 1908'e gelindiğinde 32'ye yükselmiştir.¹²⁶⁶ Kırk yıl içerisinde şehirdeki fırın sayısında artış olmazken sayıları 22'den¹²⁶⁷ 18'e¹²⁶⁸ düşmüştür. Annuaire Oriental'ın 1891, 93-94, 95, 96-97 yıllarına ait verilerine bakılırsa Osmanlı'da sabun sanayiinin geliştiği ve faal olduğu merkezler arasında sabun fabrikası olarak geçen işletmelerin bulunduğu merkezler belirtilmiştir.¹²⁶⁹ Bu merkezler arasında Şam, Trablusgarb, Kudüs, Halep gibi yerler arasında Urfa da yer almaktaydı.¹²⁷⁰

¹²⁵⁵ BOA, ML.VRD.CMH.d: 182/1-12-21-23.

¹²⁵⁶ BOA, NFS.d: 3728/3-5-10-36-40.

¹²⁵⁷ BOA, ML.VRD.CMH.d: 5-26-33.

¹²⁵⁸ BOA, ML.VRD.CMH.d: 4-30-40-45.

¹²⁵⁹ BOA, ML.VRD.CMH.d: 2-3-10-14-16-26.

¹²⁶⁰ UŞS, 212/50-123.

¹²⁶¹ H. 1303 Tarihli HVS, 209.

¹²⁶² H. 1307 Tarihli HVS, 176.

¹²⁶³ H. 1285 Tarihli HVS, 199.

¹²⁶⁴ H. 1326 Tarihli HVS, 404.

¹²⁶⁵ H. 1284 Tarihli HVS, 148.

¹²⁶⁶ H. 1326 Tarihli HVS, 404.

¹²⁶⁷ H. 1285 Tarihli HVS, 199.

¹²⁶⁸ H. 1326 Tarihli HVS, 404.

¹²⁶⁹ Bu işletmeler, gerçek anlamda fabrika olacağı gibi küçük atölyeler de olması mümkündür.

¹²⁷⁰ Said Öztürk, "Osmanlı Devleti'nde Sabun Sanayii" *Türkler Ansiklopedisi*, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 10: 784.

Kaza mahallelerinde perakende sâkinler hariç tutulursa, esas itibariyle mahalleler, etnik/dinsel olarak temellenmişken, diğer yanda da etnik ve dinsel açıdan bütünüyle heterojen olan ekonomik ve ticarî uğraşı sahaları¹²⁷¹ Müslüman ve gayrimüslim farketmeksizin kaza esnaf ve tüccarının olağan birliktelik yerliydi. Kiliselerin etrafında boy veren mahallelerde, ayrı ayrı oturma eğiliminde olan kazanın dinî grupları,¹²⁷² çarşı ve pazarlarda birbirleriyle karşılıklı ve yanyana işletmelerde kazançlarını sağlıyorlardı. Attar Pazarında Kürkçüzâde Mahmud Nedim'e ait dükkân ile Hristiyan Melkon dükkânları yanyanaydı.¹²⁷³ Aynı şekilde Ermenî Ahberleroğlu Makdis Agob'un hayatta iken mülkünde olan Keçeci Pazarındaki dükkânın güneyinde Keçeci Mamo, doğusunda Hacıkâmilzâde Hacı Mehmed Bakır Efendi dükkânı, batısında ise Kazğancı Seco'nun dükkânı bulunmaktaydı.¹²⁷⁴ Yanyana işletmeleri bulunan bu insan topluluğunun çoğunluğu muadil ekonomik şartlara sahipti.¹²⁷⁵ Üç kuşak Müslümanların dükkânlarında kiracı bulunan gayrimüslim aileler mevcuttu ki bu durum uzun yıllar boyunca Müslüman dükkân sahibi ve gayrimüslim kiracıları arasında herhangi bir problemin yaşanmadığına işaret etti.¹²⁷⁶ Bu işletmelerin sahipleri, sıkıntılarına göre değişen konularda mahkemeye çıkmışlar/çıkma zorunda kalmışlardı. Urfa kadı sicillerinde yer alan birçok örnek, işlemlerin günümüzde noterlerin yaptığı gibi tasdik edilmesi veya mahkeme dışında taraflar arasındaki sözleşmelerin kayda geçirilemsinden ibaretti.¹²⁷⁷ Buna ilaveten, esnafın alış-verişlerinden kaynaklanan problemler, eytam sandığından borçlanma, işletmeciler ve dükkân sahipleri arasındaki anlaşmazlıklar esnafın mahkemede bulunma sebepleri arasındaydı. Zanaatkârlar ve dükkân sahipleri ekseriyetle mahkemeye birey olarak çıkmışlardı.¹²⁷⁸ Esnaf taifelerinin hukukî işlemlerinin takibi için ise bir veya birkaç

¹²⁷¹ Behar, *Bir Mahallenin Doğumu ve Ölümü (1494-2008) - Osmanlı İstanbulu'nda Kasap İlyas Mahallesi*, 23.

¹²⁷² Eldem, vd., *Doğu İle Batı Arasında Osmanlı Kenti Halep İzmir, ve İstanbul*, 126.

¹²⁷³ UŞS, 218/363/364-54.

¹²⁷⁴ UŞS, 216/187-588.

¹²⁷⁵ Marcus, *Modernliğin Eşiğinde Bir Osmanlı Şehri Halep*, 91.

¹²⁷⁶ UŞS, 206/656-432.

¹²⁷⁷ İklil Selçuk, 15. "Yüzyıl Bursa Mahkeme Kayıtlarında Esnafın İzini Sürmek", *Ekmek Aslanın Ağzında - Osmanlı Şehirlerinde Hayatlarını Kazanmak İçin Mücadele Eden Zanaatkârlar*, Der. Suraiya Faroqi, (İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2017), 70.

¹²⁷⁸ Selçuk, 15. "Yüzyıl Bursa Mahkeme Kayıtlarında Esnafın İzini Sürmek", 76.

vekil tayin edilmişti.¹²⁷⁹ Her esnaf grubunun başında lider olarak; *şeyh*,¹²⁸⁰ *baş*,¹²⁸¹, *ahi baba*¹²⁸² *kethüda*¹²⁸³ gibi kavramlarla ifade edilen kişiler bulunmaktaydı. Bu kişiler sorumlu oldukları esnaf gruplarının yerel ve merkezi yönetim arasındaki bağı sağlayamaktaydı.¹²⁸⁴ Yapılan işteki üye çoğunluğuna göre esnaf grubunun başında bir Müslüman veyahut gayrimüslim yer alırdı. Mesela, 1856'da Neccar şeyhi Hacı Ahmed,¹²⁸⁵ Bahçeci şeyhi Bekir¹²⁸⁶ Değirmeciler şeyhi Bido,¹²⁸⁷ iken 1858'de kuyumcu esnafının başı Melkon,¹²⁸⁸ 1892'de Köşker Şeyhi Usta Halil'di.¹²⁸⁹ Birkaç örnek dışında gayrimüslim esnaf liderleri *şeyh* ünvanı yerine genellikle *baş* tabirini kullanmıştı. Bu kişiler esnafın sorunları ile ilgilenmekte, gerektiğinde esnaf üyelerine mahkemede şahit¹²⁹⁰ veya kefil¹²⁹¹ olmaktaydılar. Esnaf arasında birşey hakkında hususî ve etraflı malumatı olan *ehl-i hibre*¹²⁹² de (bilirkişi) davalarda yer alan esnaf üyeleri arasındaydı.¹²⁹³ İş ilişkileriyle bir araya gelen Müslüman ve gayrimüslim esnaf ve muteberan birbirine kefil veyahut şahit olmakla birlikte, yerel idarecilerin haksız veyahut kötü yönetimine karşı bir araya gelebilmişti. 1888'de Reji İdaresi müdürü Emil Efendi'nin kazadan gönderilmesi için Müslim/gayrimüslim ahâli bir

¹²⁷⁹ Halilürrahman'dan cârî olan suyun cümlesi şehirden çıkıp bahçeleri sakî imekte iken Kazgancı mahallesinden Bekir ve Ahmed'in, bir yol ile suyu kendi hanelerine cereyan etmeleri, bahçelerin suyunun noksan gelmesine neden olmuş, bahçeci esnafı vekilleri Bakır Ağa ibn-i Bekir Alemdar ve Efkâroğlu Osman tarafından mahkemede temsil edilmişti; UŞS 205/137-305.

¹²⁸⁰ UŞS, 220/318/319/320-1102, UŞS, 205/11-14; Korkmaz, 205/1 Numaralı Şanlıurfa Şer'iyye Sicili'nin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi, 1.

¹²⁸¹ UŞS, 205/92-217.

¹²⁸² Ahi Babalık: Debbağlar ve saraçlar gibi esnafın başlarındaki adamlara tevcih edilen resmî bir ünvandı. Ahi; Osmanlılar'dan önce Azerî ve Selçukî memleketlerinde esnaf kâhyalarıyla şeyhler hakkında kullanılır bir tabirdi; Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü 1*, 29; Mehmet Genç, ahi babalığın 18. yüzyıldan itibaren birçok esnafta yavaş yavaş ortadan kalkarak ancak bazı esnaf örgütlerinde devam ettiği şeyh ve ahi baba'dan, isim benzerliğine rağmen, fonksiyon bakımından farklı olduğunu belirtmektedir; Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi* 296, Urfa sicillerinde "ahi baba" teriminin çok geçmediğini, bunun yerine esnaf başlarını ifade etmek için şeyh, baş terimlerinin kullanıldığını ifade etmek gerekir.

¹²⁸³ Kethüdâ, kahyâ anlamına gelmekte olup, kahyâ ise esnaf teşkilâtlarında lonca başkanını ifade eder bir terimdir; Parlatur, *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, 821.

¹²⁸⁴ BOA, Y.PRK.AZJ: 32/23.

¹²⁸⁵ UŞS, 205/67-157.

¹²⁸⁶ UŞS, 220/309/1089.

¹²⁸⁷ UŞS, 205/ 84-200.

¹²⁸⁸ UŞS, 205/189-465.

¹²⁸⁹ UŞS, 220/70-734.

¹²⁹⁰ UŞS, 205/67-157; UŞS, 205/28-54.

¹²⁹¹ UŞS, 209/90-61.

¹²⁹² Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü 1*, 509.

¹²⁹³ Kayıp kısrağ davasında, kısrağın yaşını beyan etmek için ehl-i hibreden ve canbaz esnafından Hamey Onbaşı ve Gömükoğlu Mehmed kısrağı inceleyerek on beş yaşını geçmiş olduğuna kanaat getirmişlerdi. Bkz. UŞS, 220/257/258-997.

araya gelmişti. Müdür adeta ahâli-i belde aleyhine harp ilan etmişçesine 150 kişiden oluşan usul ve nizam bilmez kefilsiz birtakım kolcu heyeti teşkil etmişti. Bu kolcular sabahlara kadar tüfenk ve kurşun sıkmakta, sebepsiz yere hanelere baskın vermekte, bu yüzden de birçok kadının korkudan çocuklarını düşürmesine sebep olmaktaydılar. Ayrıca bu kolcular memleket kapılarında durup, tütün bahanesiyle gelip geçen kadınların koyunlarına el uzatmak gibi meşru olmayan hareketlere cesaret etmekteydiler. Dayanamayacak hale gelen ahâli müdürün başka bir mahale defedilmesini istemişti. Şikâyetin altında Müslim/gayrimüslim ahâliden esnaf ve mutebaranın isimleri yer almaktaydı.¹²⁹⁴ Benzer bir şikâyet ise 12 Mayıs 1894'te yerel yönetimin et fiyatlarına narhsız müdahalesi neticesinde gerçekleşmiş, Müslüman ve gayrimüslim yirmi kasap bir araya gelmişti. Ahmed, İmam, Ömer, Bekir, Çağfer, Ali, İbrahim, Kivork, Agob, Aruş, Karabet, Musa, Kesper, Kirkor, Ohan, Ağya, Kivork, Karabet, Aruş, Makmis isimli kasapların iddialarına göre; Mutasarrıf vekili Ahmed Efendi, narh olmadığı halde etin kıyyesi 2 kuruş 30 para diyerek esnafın ağnamlarını zorla kestirip başkasına satmakta, bazı kasapları da tevkif ettirmekteydi.¹²⁹⁵ Şikâyet nasıl sonuçlandı bilinmemekte fakat 1895 Ermenî isyanlarından yaklaşık bir yıl öncesinde, Urfalı Müslüman ve gayrimüslim esnaflarının bu dayanışması dikkate değerdir. Zira bu ortak tavır sürekliliği olan bir dayanışmanın da işaretidir. Çarşı ve pazarlardaki farklı dine mensup esnafın bu tutumu aslında esnaf birliğini korumaya da yönelikti. Anlaşılan bu dönem tüm esnaf taifesinin zorluk yaşadığı bir dönemdi.

¹²⁹⁴ Kâmilzâde Mehmed Kâmil, Hâcıkâmilzâde İbrahim Halil, Salih Efendizâde Mahmud, Hâfızâde Davud Muhlis, Hâcî İszâde Mehmed Ali, Cumâlizâde Abdülkadir, Çerçizâde Ali, Keçeciâde İsmail, Esperağazâde Hasan, Hâcî Velizâde Mehmed, Birketzâde Hüseyin, Hâcî İszâde Mehmed, Mehmed Ali Ağazâde Salih, Ahmedzâde Ahmed, Keçeciâde Mahmud, Mehmed Efendizâde Bedreddin, Şeyh Osmanzâde Mustafa, Kadızâde Mehmed, Harranzâde Ali, Kürdoğlu Şeyho, Hâcî İszâde Bedreddin, Abdurrahman Beyzâde Beyazıd, Gazizâde Mustafa, Tekâüd Yüzbaşı Osman, Bozmahozâde Hâcî Mehmed, Handan Mahmud, Handan-ı belde Müslüm Reşid, Abdurrahman Beyzâde Mustafa, Ğabancızâde Yahya, Abacıoğlu Eyyüb Sabri, Selim Beyzâde Bekir, Taplamazâde Eşref, Bekirzâde Mehmed, Hüseyin Paşazâde Mahmud, Monlâzâde Kamil, Halil Kahyâzâde Halil, Mamozâde Mustafa, Attarzâde Mehmed, Mamozâde Abdülkadir, Rızvanağazâde Mehmed Ali, Ratibzâde Ali Rıza, Abdurrahman Beyzâde Ahmed, Saatçizâde Ahmed, Yenigcezâde Ali, Halalzâde Ahmed, Rızvanağazâde Hâcî Müslüm, Hâcî İszâde Abdülkadir, Kırkncızâde İbrahim, Koroğluzâde Osman, Kürçüzâde Bakır, Ai Efendizâde Sıdkı, Hocazâde Mehmed, eşraftan Ali, eşraftan Ahmed, eşraftan Sıdkı, eşraftan Hakkı, Hatibzâde Mustafa, muteberandan Bedros, muteberandan Kivork, muteberandan Cebrail, muteberandan Toma, muteberandan Betros, muteberandan Ohannes, muteberandan Boğos, esnaf Naum, esnaf Betos, esnaf Amo, esnaf Toma, esnaf Hano, esnaf Aruş, esnaf Yakob, esnaf Yakob İshak; BOA, Y.PRK.AZJ: 14/36.

¹²⁹⁵ BOA, BEO: 401/30033.

Zirâ aynı yılın Ağustos ayında bu defa da bakırcı kethüdası Kirkor ve macar¹²⁹⁶ kethüdası Ahmed tarafından çekilen telgrafta ağır vergilerden şikâyet edilmişti. 10 seneden beridir devam eden çekirge belasından vergilere yapılan 3/1'lik zam Müslim ve gayrimüslim ahâliyi zor durumda bırakırken, biriken altı senelik amele-i mükellefe bedelinin baskısıyla birçoğu tutuklanınca, çaresiz olarak elbiselerini ve aslî ihtiyaçlarını satmak suretiyle vergilerini ödeyebilmişlerdi.¹²⁹⁷ Ekonomik darboğazda vergi affı için merkeze telgraf çeken, yerel idarecilerin haksız muamelelerine karşı ortak karar alabilen Müslim/gayrimüslim esnafın, 1895 olaylarından sonra herhangi bir ortak harekette bir araya geldiği pek görülmez. Mesela 1906 Taşçı esnafının vergilerden dolayı yaptıkları şikâyette Müslümanların olduğu görülmez. Taşçı ustası namına Agob bin Astur'un yazısına göre vergi konusunda ikinci kere merhamet dilenmekteydi. Urfa Mutasarrıflığı, taşçı esnafının mükellef oldukları vergiyi ödemede muhalefetleri üzerine esnafın faaliyetlerini yasaklamıştı ve şikâyetin kaynağı buydu. Daha sonra esnafın bir kısmı vergisini ödemiş, bir kısmı da teminata bağlanarak ocakların işlettilmesine izin verilmişti.¹²⁹⁸ XIX. yüzyılın sonlarından XX. yüzyılın başlarına kadar farklı loncalar tarafından şikâyete konu olan sorunlar esnafın arasındaki anlaşmazlıktan merkez ve yerel yönetimin fiyat belirleme ve ek vergilerine bağlı olarak gelişmişti. Loncaların bu aktif direnişi, kazançlarına göre değişen kendi aralarındaki rekabetin de bir sonucu olmalıydı. Ticarî kaygıdan doğan şikâyetler zaman zaman tek bir lonca tarafından gerçekleşmişken, örneklerde görüldüğü üzere, çeşitli esnaf gruplarının farklı dinî-etnik kökenden esnafını bir araya getirebilmişti. Kısacası ticarî kaygılar söz konusu olduğunda dinî-etnik aidiyetlerin kaza sâkinleri nazarındaki önemi mekânsal sınırlar (mahalle – ibadethane - hane) gibi net sınırlara sahip olmamıştı. Dinî aidiyetler farklı olsa da şehir sâkinleri karşılıklı olarak aynı imkânlardan yararlanmaya devam etmişlerdi. Bu durum sosyal ve iktisadî ilişkilerin gelişimiyle artan bir zarûretin sonucuydu.¹²⁹⁹

¹²⁹⁶ Derleme sözlüğüne göre “macar kelimesinin yörelere göre değişen çeşitli anlamları bulunmaktadır. Küçük taneli kırmızı buğday, koyu sarı renkli, üstünde kırmızı benekler olan fasulye, kırmızı şereker pancarı, kızılçıktan yapılan turşu, kama biçiminde keskin bıçak, av tüfeği, kapı kilidi, manda yavrusu, yarım Cumhuriyet altını gibi anlamlara gelmektedir. Kanaatimizce macar kethüdası Ahmed, av tüfeği veyahut kapı kilidi işiyle uğraşan esnafın başıydı. *Derleme Sözlüğü*, (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1993), 3098.

¹²⁹⁷ BOA, Y.PRK.AJZ: 32/23.

¹²⁹⁸ BOA, BEO: 2893/216969 H. 24 Cemâziyelahir 1324 (M. 15 Ağustos 1906).

¹²⁹⁹ Cansever, *Osmanlı Şehri*, 18.

Yüzyılın sonlarında, ülkenin içinde bulunduğu ekonomik şartların da etkisiyle kaza sâkinleri arasında ciddi sayıda alacak-verecekli bir insan topluluğu karşımıza çıkmaktadır. Eytam sandığından yüzde 10/12'lik faizle sağlanan kredilerin dışında, insanlar arasında da hayli borçlanmalar mevcuttu. Özellikle esnaflar arasındaki borçlanmalarda, taraflardan birinin dükkânında bir araya gelinmekte, ileride yaşanabilecek problemlere binaen, borç alış-verişi esnasında şahitler de hazır bulunmaktaydı. Meyhaneci Serkis, Ateşoğlu Osman'a borç vermek üzere Osman'ın Timurcu Pazarındaki dükkânında hazır bulunmuş, 3 adet mecîdi lirası altını (1 mecîdi 125 kuruş) borç verirken Harmandar ve Halil bin Hasan ve Bakkal Halid ve Sofizâde Mahmud Efendi şahit olarak dükkândaki mecliste hazır bulunmuşlardı. Bir ay sonra Ateşoğlu Osman'ın ölmesi üzerine terekesinden alacağını talep eden Meyhaneci Serkis'e adı geçen Müslümanlar şahitlik etmiş ve Serkis haklı bulunmuştu.¹³⁰⁰ Gerektiğinde bu esnaflar cemaatleri adına harekete geçebilmekte, hayır işlerinde aktif rol almaktaydılar. Böyle bir durumda gayrimüslim esnaflardan, muhtemelen ekonomik durumu iyi olanlar, cemaatleri adına alınacak kararlarda dinî lider ile bir araya gelmekte ve ilgili sorun için çözümün bir parçası olmaktaydılar. Ermenî mahallesinin su sorunu için cemaatin meslek sahipleri Kasım 1886'da bir araya gelmişti. Kuyumcu Tarhanaoğlu Makdis Melkon, Değirmenci Erkenoğlu Makdis Aruş, Etmekçi Karabit veled-i Makdis Serkis, Tokathoğlu Kazgancı Makdis Apraham ve Kazgancı Boğos, Tüfenkçi Makdis Kirkor gibi esnaflar bu mecliste hazır olmuştu. Mahallenin su sorununu gidermek için Ermenî milleti ruhani reisi Horin Episkopos Efendi mütevelli atanmış, vakıf cemaate mensup esnaf ve ileri gelenlerin çabaları ile tesis edilmişti.¹³⁰¹ Ölen bir esnafın yetimine başka bir esnafın vasî olmayı kabul etmesi¹³⁰² veyahut cemaatlerine mensup bir kadının kimliğini onaylamak üzere kadı mahkemesinde hazır bulunuşları, karşımıza cemaat içi sorumlulukları olan bir esnaf tipi çıkarmaktadır.¹³⁰³

¹³⁰⁰ UŞS, 222/190/191-308 H. 30 Rebîü'l-evvel 1309 (M. 3 Kasım 1891).

¹³⁰¹ UŞS, 225/111-284 H. 4 Safer 1304 (M. 2 Kasım 1886).

¹³⁰² UŞS, 220/235-963.

¹³⁰³ UŞS, 220/238-967; UŞS, 220/268-1011.

3.2.1. Taşçılar ve Mimarlar

Urfa'da yapı bilgisine sahip taşçı ve mimarlar genellikle Ermenilerdi. Bu meslekî tekelin tarihi çok eskilere dayanmaktadır. Öyleki XVIII. yüzyılda yaşamış Ermenî İstepannos (Panos) adlı bir kişinin Urfa'da beş câmi inşa ettiği iddia edilir.¹³⁰⁴ Hane, dükkân, mabet gibi yapıların tamirinde işçi olarak çalışan taşçı ustaları olduğu gibi belediye bünyesinde çalışan taşçı ve mimar ustaları bulunmaktaydı. Yapıyla ilgili davalarda keşif amacıyla mahkeme tarafından bir heyet tertip edilirdi. Bu kişiler; hane anlaşmazlıklarında, bir yapının masraflarının tespitinde ilgili davalara dâhil olmuşlar, tartışma konusu yapılarda keşif ekibiyle birlikte incelemede bulunmuşlardı.¹³⁰⁵ Bu ekibe *heyet-i hazıra-i mühendise* adı verilirdi. Kâtib Mahmud Efendi ve Muhzır Hacı Halil ile mimar hülefasından Haçir veled-i Agob, Dervişoğlu veled-i Kivork, Ümid veled-i Agob, Makdis Agob veled-i Mesrof gibi isimlerden oluşan heyet üyeleri bir nevi bilirkişi görevi görmekteydiler.¹³⁰⁶ Bu heyet, dava konusu hanelerde yaptıkları inceleme sonuçlarını¹³⁰⁷ muhtemelen yazılı bir rapor ile mahkemeye iletmışlerdi. Özellikle komşulararası yapı anlaşmazlıklarında bu bilir kişiler bahis mevzu hanelerde inceleme yaparak, yapılması gerekenleri tespit ederlerdi. Örneğin, *mâlik olunan menzilin makarr-ı nisvân*¹³⁰⁸ mahalleri (avlu, kuyubaşı, mutfak), yani kadınların en fazla vakit geçirdikleri ev içi bölümlerini gören komşu pencereleri, taraflar arasında tartışmaya neden olabilmekteydi. Mahremiyetten kaynaklanan bu kaygı sadece Müslüman ahâlîce gözetilmemiş, kazanın gayrimüslim sâkinlerince de dikkat edilen bir husus olmuştu. Mimar Agob'un, Vanis'in oğlu Koko ile komşusu Bido arasındaki tartışma konusu pencere yerinin kontrolü için görevlendirilişi de bu minvalde gerçekleşmişti.¹³⁰⁹ Mimar Agob dışında, Mimar Haçir ve Dervişoğlu Kivork kazanın meşhur ustaları arasındaydı. 1869'daki depremde askerî kışlanın şark ve şimâl

¹³⁰⁴ Pamukciyan, *Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar - III Zamanlar, Mekânlar, İnsanlar*, 164.

¹³⁰⁵ UŞS, 213/256-412; UŞS, 213/320-649.

¹³⁰⁶ UŞS, 208/46-579 H. 3 Muharrem 1297 (M.17 Aralık 1879).

¹³⁰⁷ UŞS, 204/131-230; UŞS, 210/5-116.

¹³⁰⁸ Makarr-ı nisvân: Bir evin, kadınların daha fazla görünür olduğu (mutfak, avlu gibi) mahallerini ifade etmektedir. Mecelle'nin 1202. maddesine göre; "Matbah, kuyubaşı ve hanenin avlusu gibi makarr-ı nisvân olan mahalin görünmesi zarar-ı fâhiş 'ad olunur. Binâen 'alâ zalik bir kimsenin hanesinde ihdâs eylediği penceresinden yâhûd müceddeden inşa eylediği binânın penceresinden car-ı mülâsıkının yâhûd zokak aşuru hanesi olan bir kimsenin makarr-ı nisvân olan mahali görünür olsa bu zararın ref' iyle emr olunur. Ol kimesne dahi nisvân görünmeyecek surette divar yâhûd tahta perde yapub ol zararı def' etmeye mecbûr olur ama beher hal pencerisini sedd etmek üzere cebr olunamaz; Ahmed Cevdet Paşa, *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye*, 396-397.

¹³⁰⁹ UŞS, 206/616-744.

tarafındaki köşeleri zarar görmüş olduğundan tamire ihtiyaç duyulmuştu. Kışladaki hasarı kontrol eden heyet içerisinde Mimar Ustası Haçir, Süryanî Yakub, Dervişoğlu gibi yapı bilgisine sahip gayrimüslimler yer almıştı.¹³¹⁰ Mimar Haçir Ağa 1886'da belediye bünyesinde çalışmaktaydı ve hane davalarında bilirkişilik görevine devam etmekteydi.¹³¹¹ 28 Eylül 1854'te şiddetli bir fırtınanın Urfa'yı vurduğu ve rüzgârın kuvvetinden bazı minarelerin tahrip olduğu anlatılır. Bu minareleri onaranın Hayrebed isimli bir Ermenî olduğu ileri sürülür. 1850'lerin sonlarında, Atpazarı denilen yerde inşa edilmiş Tekke ve Herese adı verilen binaların mimarları Hayrebed Usta ile Dervişoğlu Kivork'tur (Kevork Devruşoğlu). Hatta yaşanan bir sel sonucunda yıkılan Hasan Paşa Câmisi'nin minaresini 1864'te tekrardan onaranların bu mimarlar olduğu iddia edilmektedir. Yine 1871'de yapılan Ermenî mektebinin mimarları arasında Dervişoğlu Kirkor'un ismi de anılır.¹³¹² Bu taş ustaları ve mimarlar kendi mabetgahlarının yeniden inşa ve tamirinde sorumluluk almışlar, karşılıksız hizmet etmişlerdi. Mesela 1898'de tamir edilmesi için ruhsat talep edilen Kenîsâ-i Kebîr'in¹³¹³ 53.393 kuruşluk tadilat tutarının bir kısmı servet sahiplerinden nakit olarak, bir kısmı bizzat tadilatla çalışacaklardan hizmet karşılığında, geri kalan kısmı ise halktan yardım talep edilerek karşılanmıştı.¹³¹⁴ Hizmet karşılığında çalışacak olanlar muhtemelen taş ustalarıydı. Surp Sarkis Manastırının 1873'teki tadilatında ise Mimar Sarkis Mesrobyan ve oğlu Taşçı Krikor Mesrobyan görev almıştı. Yapı yeniden inşa edilmiş, çatıya da bir kubbe eklenmişti. Manastır 27 Eylül 1878'de kutsanmış, 1881'de ise başına Apraham Arevyan geçmişti.¹³¹⁵ Bazı mimarların evleri yaşadıkları mahallenin bir bölümünü ifade etmek amacıyla adres tariflerinde belirli noktaları vurgulamak için kullanılmıştı. Gerz mahallesindeki Mimar Yano Çıkmazı¹³¹⁶ bunlardan biriydi. 1846'da Mimarbaşı Seyyid Molla Bekir,¹³¹⁷ 1856'da Mimarbaşı Mustafa¹³¹⁸ isimli Müslümanlar esnafın başında yer almış görülseler de bu işteki çoğunluk

¹³¹⁰ BOA, İ.DH: 617/2990.

¹³¹¹ UŞS, 227/204/205/206-189.

¹³¹² Vahe Taşçıyan, "Urfa Zanaatları", erişim: 6 Kasım 2018, <https://www.houshamadyan.org/tur/haritalar/halep-vilayeti/urfa/ekonomi/trades.html>.

¹³¹³ BOA, BEO: 1189/89137.

¹³¹⁴ BOA, BEO: 1379/103427.

¹³¹⁵ Taşçıyan, "Urfa Kilise, Manastır ve Ziyaret Yerleri", erişim tarihi 30 Haziran 2018:

<http://www.houshamadyan.org/tur/haritalar/halep-vilayeti/urfa/din/kiliseler.html>.

¹³¹⁶ UŞS, 214/161-348.

¹³¹⁷ UŞS, 204/80-140.

¹³¹⁸ UŞS, 205/92-217.

gayrimüslimlere aitti. 1844 cizye tahsilinde 2.503 vergi ödeyen arasında 113 kişi taşçı esnafı ve çıraklarından oluşmaktaydı. 1849'a gelindiğinde vergi ödeyen 2,578 gayrimüslimden 118'i taşçılardan oluşmaktaydı. 1880 ila 1910 arasında kadı mahkemesine çıkan esnaflar arasında da mimar ve taşçılar ekseriyetle gayrimüslimlerdi. Ermenîlerin yanı sıra Süryanî mimarlar da bulunmaktaydı. 1902'ye gelindiğinde yapı konusundaki bilgi tekelinde durum pek değişmemişti. İmam Kulu (Kolu) mahalleli Süryanî Mimar Hanna veled-i Taşçı Bogos,¹³¹⁹ Haseki mahallesinden belediye taşçı ustası Kivo veled-i Mıgırđıç, Bıçakçı sâkini mimar ustalarından İzakil veled-i Serkis ve Karabit veled-i Asadur,¹³²⁰ belediye mimarlarından Nersis veled-i Haçir¹³²¹ şehrin yapı bilgisine sahip kişileri olarak bu tarihlerde karşımıza çıkmaktadırlar.

3.2.2. Dokumacılar ve Terziler

Urfa'da dokuma, yani kumaş üretimi kaza sanayisinin temel uğraşlarından biriydi. Kaza sâkinlerinin bu alandaki deneyimleri çok eskiye dayanır. 1518 tarihli Ruha Kanunnamesinde cullah¹³²² çukuru olarak tesmiye olunan tezgâhların varlığı bilinmektedir ki bu yerlerden ayda iki akçe alındığı yazılıdır.¹³²³ Cullah çukurlarından ve dükkânlarından alınan bu vergi, muhtemelen daha önceki Memlûk ve Akkoyunlu yönetimi zamanından kalma bir vergidir.¹³²⁴ Bu iş üzerine kurulu işletmelerin varlığı yüzyıllarca devam etmiş, XIX. yüzyılda da icra edilen iş kolları arasında olmuştur. XIX. yüzyılın ortalarında dokumacılık, kazanın gayrimüslim sâkinlerinin hayli aktif olduğu bir iş sahasıdır. 1842-1849 yılları arasındaki cizye muhasebe kayıtlarına bakılırsa Hristiyanlar arasında pek çok culha olduğu görülür. 1842'de, 2,396 kişi içerisinde 614 kişi bu işle meşguldür.¹³²⁵ 1843'te 2,427 kişiden 504'ü culha olarak kaydedilmiştir.¹³²⁶ 1844'te ise 2,503 kişiden 523'ü culhadır.¹³²⁷ Kısacası şehirdeki

¹³¹⁹ UŞS, 227/168-127.

¹³²⁰ UŞS, 215/16-429.

¹³²¹ UŞS, 219/88/89-134.

¹³²² Cullah: Osmanlı'da dokumacılık işiyle uğraşan esnafa bu isim verilirdi; Feridun Emecen, "Cullah", *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 1993), 8: 83.

¹³²³ Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukukî Tahlilleri 3*, (İstanbul: Fey Vakfı Yayınları, 1991), 278; Mehmet Emin Üner, *Urfa Gümrük Defterleri - Traskripsiyon ve Değerlendirme (H. 1148-1153/M. 1736-1741)*, (Şanlıurfa: Şanlıurfa Ticaret ve Sanayi Odası Yayınları, 2017), 318,

¹³²⁴ Feridun Emecen, "Cullah", 8: 83.

¹³²⁵ BOA, ML.VRD.CMH.d: 43.

¹³²⁶ BOA, ML.VRD.CMH.d: 182.

¹³²⁷ BOA, NFS.d: 3728.

gayrimüslim zanaatkarların neredeyse ¼'ünün dokuma işiyle uğraştığı görülmektedir. Alman misyonerler de bu potansiyeli keşfetmiş olacak ki XIX. yüzyılın sonlarında kazaya geldiklerinde Alman Halı Fabrikası ile Alman misyonunun tesis ettiği Ermenî Yetimhanesi'nde dokuma atölyeleri tesis etmişlerdir. 1867 tarihli Halep Vilâyet Salnamesine göre kazada bez ve pamuktan aba yapılmakta; Harput, Kayseri ve sair yerlere satılmaktaydı.¹³²⁸ 1887/1888'de kazada 221 adet kumaş tezgâhı bulunmaktaydı. Bu tezgâhlarda pamuk ve iplikten âla maşlahlık¹³²⁹ beyaz şal, aba, gayet dayanıklı beyaz ve kırmızı bez üretimi yapılmaktaydı¹³³⁰ ama bu Antep'teki 3.185 tezgah ile kıyaslandığında çok az bir rakamdı. 1908'e gelindiğinde dokuma sanayi ilerleme aşamasındaydı. İpekli alaca, minder, yatak, yasdık ve yorgan yüzü, perdelikler, beyaz bezler, yünden imal edilen namazlık şallar, iplik ve yünden kilim, halı ve kırdan çuval, siyah çadır üretimi yapılmaktaydı.¹³³¹ Bunların dışında, terekelerde rastladığımız; Acem şalı,¹³³² Antep alacası, Halep alacası,¹³³³ Helep yemeni, Urfa bezi, Urfa alacası, Halep kutnisi,¹³³⁴ Beyrut kutnisi, Zeytun kutnisi¹³³⁵ İstanbul ipeği¹³³⁶ gibi kumaş türleri Urfa'da satılan ve kullanılan kumaş türleri arasında yer almaktaydı.¹³³⁷

Kumaşın daimi alıcısı şüphesiz terzi esnafıydı. Cizye defterlerinde vergi mükellefi terziler; isimleri, fiziksel özellikleri ve ödedikleri vergiler ile karşımıza çıkarlar. Kadı sicillerinde ise genellikle tereke ve eytam sandığına ilişkin davalarda görülürler. 1842'de vergi ödeyenler arasında 38 terzi bulunurken, 1849'da 43 terzi vergi dilimi içerisinde yer almıştı. Kazada Müslüman terziler de bulumaktaydı ama esnaf çoğunluğunu gayrimüslimlerin oluşturduğu farkedilir. Bu terziler, ya eytam sandığından kredi kullanırken veyahut bir borçluya kefil olurken karşımıza çıkarlar. Kazanın terzileri genellikle Ermenîlerdi. İkamet yerleri genellikle Haseki,¹³³⁸

¹³²⁸ 1284 Tarihli HVS, 148; Bayraktar, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Urfa Sancağı - İdari, Sosyal ve Ekonomik Yapı*, 206.

¹³²⁹ Maşlah: Kisve, aba gibi üste giyilen tek parçalı üstlük, şehirli kadınların giydikleri üstlük; Parlatur, *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, 1019.

¹³³⁰ H. 1305 Tarihli HVS, 199.

¹³³¹ H. 1326 Tarihli HVS, 406-407.

¹³³² UŞS, 226/461-110; UŞS, 226/350-733.

¹³³³ UŞS, 226/524-258.

¹³³⁴ UŞS, 226/524-258; UŞS, 227/49-527.

¹³³⁵ UŞS, 226/360-757.

¹³³⁶ UŞS, 227/103-27.

¹³³⁷ Urfa'da yün üretimi için bkz. Ek.5.

¹³³⁸ UŞS, 210/21-159; UŞS, 212/99-21.

Kutbettin,¹³³⁹ Gerz ve Bıçakçı¹³⁴⁰ mahalleleriydi. Attar Pazarında Terzi Agob veled-i Nerse,¹³⁴¹ Gümrük Hanında Terzi İngiliz Karabit gibi kazanın muhtelif pazar ve hanlarında dükkânları bulunmaktaydı. Bu terziler sipariş usulü çalışmaktaydılar ve iki türlü talep söz konusuydu. Terzilerden talep edilen giysilerin biri yerel kıyafetler olurken diğeri ise Batılı tarzda giyimdi. İdareciler, doktorlar, avukatlar, eczacılar vs. burjuva sınıfının temsilcileri anlaşılacağı üzere daha modern tarzda sipariş vermekteydiler.¹³⁴² 1895 olaylarının ardından zarar gören kilisenin onarılmasının ardından Ermenî basmacılar bir araya gelmişlerdi. Kebîr Kenîsâ (Meryem Ana) mihrabının 7 metre uzunlukta ve 14 metre genişliğindeki çiçekli desenli örtüsü Ermenî basmacılar tarafından yapılmış ve kiliseye bağışlanmıştı. Örtüyü hazırlayan ustalar arasında Arakel, Aruş ve Avedis Misiryan kardeşler, Aruş Cigergants ve iki oğlu Apraham ve Hovagim, Sarkis, Hovsep, Aruş ve Ananya Maraşlonts kardeşler, Kevork, Nazar ve Hagop Kızıloğliyan kardeşler, Kevork Haleboğliyan gibi kişilerin adları yer almaktadır.¹³⁴³ Bu terzilerin idareci, din adamı gibi her sınıftan müşterileri bulunmaktaydı. Mesela kazanın şair ve müderrislerinden İhlasiye Medresesi'nde müderris olan Saizâde Mahmud Asaf Efendi'nin¹³⁴⁴ Terzi Serkis'e 11 kuruş¹³⁴⁵ borçlu olduğu görülür ki âlimin elbiselerini Terzi Serkis'e yaptırdığı anlaşılmaktadır. Aynı şekilde 1888'de Mutasarrıf Cavid Bey'in adamlarından Ali Efendi'nin de terekesindeki borcuna binaen elbiselerini Terzi Nikogos'a yaptırdığı anlaşılmaktadır.¹³⁴⁶ Terzi Serkis Efendi ise Kumandan Ferik Hüseyin Vasfî Paşa'nın terzisiydi.¹³⁴⁷ Mesela, Yusuf Paşa mahallesinde oturan Erganili Ali Ağa vefat ettiğinde Terzi esnafından İngiliz Terzi Karabit'e çuka ve keten elbise borcu bulunmaktaydı. Üstelik buna iki Müslüman şahit olmuştu. Nihayetinde Erganili Ali Ağa'nın terekesinden borcun tahsiline karar verilmişti.¹³⁴⁸

¹³³⁹ UŞS, 209/77-18.

¹³⁴⁰ UŞS, 212/43-106; UŞS, 212/99-20; UŞS, 209/166-201.

¹³⁴¹ UŞS, 210/246-120.

¹³⁴² Taşçıyan, "Urfa Zanaatlar", erişim: 5 Kasım 2018, <https://www.houshamadyan.org/tur/haritalar/halep-vilayeti/urfa/ekonomi/trades.html>.

¹³⁴³ Taşçıyan, "Urfa Zanaatlar", erişim: 5 Kasım 2018, <https://www.houshamadyan.org/tur/haritalar/halep-vilayeti/urfa/ekonomi/trades.html>.

¹³⁴⁴ Mahmut Karakaş, *Cumhuriyet Öncesi Şanlıurfa'da Kültür ve Eğitim*, (Ankara: Şanlıurfa Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, 2012), 188.

¹³⁴⁵ UŞS, 217/421/422/423/424-302.

¹³⁴⁶ UŞS, 221/114-575.

¹³⁴⁷ UŞS, 226/220/221/222-465.

¹³⁴⁸ UŞS, 210/289-237.

Kazanın esnaf ve tüccarlarının nakit para ihtiyaçları için ilk başvurdukları kurum eytam sandığıydı ve bu iş sahipleri nemasıyla birlikte geri ödemek şartıyla birçok kez sandığa borçlanmışlardı. Alınan kredilerin tasarruf cihetine dair bir bilgimiz yoktur. Tanzim edilen hüccetlerde borçlanan kişilerin aldıkları parayı; *umûrlarına sarfla istihlâk etmiş* olmalarından, aldıkları kredileri iş alanlarında harcadıkları tahmin edilebilir. Gayrimüslim terzi esnafı da defalarca yaptıkları iş üzerine kullanmak üzere sandıktan borçlanmışlardı. Terzi İngiliz Karabit defalarca sandıktan borç alan esnaflardan biriydi. Gümrük Hanında dükkânı bulunan Terzi İngiliz Karabit, 1874'te Abdi Ağazade'nin yetimlerinin sandıktaki birikiminden 2.000 kuruş borçlanmış ve bir yıllık vade sonunda 2.300 kuruş ödeyeceğine dair Haseki mahallesindeki evini rehin bırakmıştı.¹³⁴⁹ Üstelik bu terzinin tek kredi kullanışı da değildi. 20 Şubat 1882'de, 1.893 kuruş kredi kullanmış, Terzibaşı Serkis veled-i Urs da kendisine kefil olmuştu.¹³⁵⁰ 9 Şubat 1883'te anaparanın faizi olarak 297.5 kuruşu vasî vekiline teslim etmiş, 1.983 kuruş üzerinden borcunu bir yıl daha ertelemişti.¹³⁵¹ Terzi bu tarihten itibaren de defalarca kredi kullanmış ve geri ödemişti.¹³⁵² Nakit paraya sürekli ihtiyaç duyduğu anlaşılan terzinin mesleki uğraşısına göre harcama yaptığı düşünülürse, kumaş üzerine bir alım-satım içerisinde olduğu tahmin edilebilir. Zira bir terzinin her yıl belirli bir miktar kredi kullanıp, bir yıl sonra ise yaklaşık %12 faizliyle geri ödemesi aldığı parayla yaptığı işten bir kazanç sağladığına işaret etmektedir. 1875'te Kebîr Kenîsâ mahallesinde oturduğu anlaşılan İngiliz Karabet'in,¹³⁵³ 1884'te Haseki mahallesinde¹³⁵⁴ de bir evinin olduğu görülür. Sandığın sağladığı kredi imkânından tek yararlanan Terzi İngiliz Karabit değildi. Terzi esnafından Tavit veled-i Karabet,¹³⁵⁵ İmirza veled-i Serkis,¹³⁵⁶ Çalağanoğlu Terzi Karabit veled-i Bidros,¹³⁵⁷ Büyük Seko veled-i Abdo¹³⁵⁸ Küçük Terzi Seko veled-i Kivo,¹³⁵⁹ Terzi Kivork veled-i Agob,¹³⁶⁰

¹³⁴⁹ UŞS, 212/43-106.

¹³⁵⁰ UŞS 209/90-61.

¹³⁵¹ UŞS, 209/139-104.

¹³⁵² UŞS, 209/213-384; UŞS, 209/225-29; UŞS, 225/91-237; UŞS, 225/116-288.

¹³⁵³ UŞS, 212/43-106.

¹³⁵⁴ UŞS, 209/225-29.

¹³⁵⁵ UŞS, 212/99-20.

¹³⁵⁶ UŞS, 212/99-21.

¹³⁵⁷ UŞS, 212/102-28.

¹³⁵⁸ UŞS, 212/103/34.

¹³⁵⁹ UŞS, 212/153-178.

¹³⁶⁰ UŞS, 209/77-18.

Karz veled-i Karabit,¹³⁶¹ Terzi Nersis veled-i Serkis¹³⁶² gibi Ermenî terziler çeşitli tarihlerde eytam sandığından borçlanmışlardı.

Osmanlı ülkesine dikiş makinesinin giriş tarihleri 1870'ler sonrasıdır. Bu tarihten itibaren İstanbul'dan taşraya Avrupa'nın dikiş makineleri ve kıyafet kalıpları yayılmıştır. Singer marka dikiş makinesinin ilk şubesi 1881'de İstanbul'da açılmış, zamanla diğer ilçelerine yayılmıştır.¹³⁶³ Araç gereçlerin değişimine ve üretim faaliyetlerindeki farklılaşmaya dayanarak Urfa'daki değişime işaret eder örnekler alacak-verecek davaları ile tereke kayıtlarında karşımıza çıkmaktadır. Aslen Halepli Terzi Karabit vefat ettiğinde ardında bıraktıkları arasında 250 kuruş kıymetinde bir dikiş makinesi de bulunmaktaydı.¹³⁶⁴ Câmi-i Kebîr mahallesi sâkini olan terzi muhtemelen 1895 yılının son günlerindeki Ermenî İsyânı'nda ölmüştü. Dikiş makineleri Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında alacak-verecek mevzularına konu olmuş, ordu mensubu Hacı bin Ömer ile Kadioğlu mahallesinde oturan Danyal oğlu Kunduracı Minas'ın mahkemelik olmalarına neden olmuştu.¹³⁶⁵

Terzi esnafı içerisinde servetiyle öne çıkan aileler bulunmaktaydı. Mesela Bedrossian ailesi terzilik yapmalarının yanında kumaş tüccarıydılar. Aile üyeleri, Terzi Pazarında yanyana dört dükkânı işletiyorlardı.¹³⁶⁶ Abileri Nshan, Aghajan ve Krikor bu dükkânların ikisinde alım-satım yapmakta, diğer ikisinde ise Hagop'un denetiminde, 7-8 işçiyle dikiş dikilmekteydi. Üretilen elbiseler ise patakta satıcılara dağıtılıyordu.¹³⁶⁷ Ardında bıraktığı mal varlığıyla önce çıkan terzilerden bir diğeri ise Gerz mahalleli Makdis Toros adlı bir Ermenî idi. Tanzim edilen 1 Şubat 1881 tarihli terekesine bakılırsa terzi kazanın en zenginleri arasında bulunmaktadır. Terzinin Gerz mahallesindeki evi 40.000 kuruş değerindeydi. Terekesine bakılırsa çoğunlukla Hristiyan olmak üzere Müslüman ve Musevîler'den kendisine hayli borcu olan

¹³⁶¹ UŞS, 209/166-201.

¹³⁶² UŞS, 223/10-133.

¹³⁶³ Kübra Kurukamçı, *Osmanlı İmparatorluğunda Tüketim Alışkanlıklarının Değişimi*, (Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017), 46-47.

¹³⁶⁴ UŞS, 218/141/142-36.

¹³⁶⁵ Hacı bin Ömer borcuna karşılık kunduracının dikiş makinesine el koyunca, Kunduracı Minas zaptiyeye şikâyet etmiş ve Hacı bu yüzden hapsedilmişti. Minas'ın iddiasına göre; Hacı hapisten çıktıktan sonra kendisinin dükkânına gelerek, borca karşılık dikiş makinesiyle ödemiş ve aralarında anlaşmışlardı. Ancak Hacı, böyle bir anlaşma yapmadığını ifade edince, iddiasını şahitlerle ispatlayamayan kunduracının borcunu ödemesine karar verilmişti; UŞS, 215/40-373.

¹³⁶⁶ Ohannesian, *Autobiography And Recollection Bedros Der Bedrossian Ourfatzi*, 26.

¹³⁶⁷ Ohannesian, *Autobiography And Recollection Bedros Der Bedrossian Ourfatzi*, 3.

bulunmaktaydı. 2.000 kuruş değerinde bir üzüm bağı da bulunmaktaydı. Toplamda 200.000 kuruş mal varlığından borçları ve vasiyetleri çıkarılınca varislerine 151.640 kuruş miras kalmıştı. Vasiyet şartları arasında; Kenîsâ-yı Kebîre 1000, ondalık sandığına 1000, Germuş kilisesine 1000, Protestan mabetgahına 1000, fukara sandığına 1000 kuruş verilmesi de yer almıştı.¹³⁶⁸

3.2.3. Değirmenciler, Ekmekçiler ve Fırımlar

Kazanın ekmek üretiminin her kademesinde gayrimüslim girişimcilerin yer aldığı anlaşılmaktadır. Müslüman vakıflara veyahut şahıslara ait değirmen gibi gayrimenkulleri genellikle gayrimüslimler kiralamıştı.¹³⁶⁹ XIX. yüzyılın ortalarında kazada ortalama 70 kişi ekmekçilik yapmaktaydı.¹³⁷⁰ Değirmenciler şeyhi ise Bido isimli bir Ermenî'ydı.¹³⁷¹ Muhtelif tarihlerdeki değirmen alım/satımlarına veyahut değirmenciler ve kiracıları arasındaki ihtilaflara bakılırsa bu meslekî uğraşda da Ermenî sâkinler öne çıkmaktadır. Sicillerdeki davalar dikkatlice incelendiğinde bu değirmenlerin çoğunlukla Müslümanlara ait olduğu ancak neredeyse tamamının Ermenî esnaf tarafından kirayla işletildiği görülmektedir.¹³⁷² Sahip oldukları hisseler üzerinden alım/satım, kira geliri, işletme masrafı gibi problemler müşterekler arasında şer'î mahkemeye taşınan anlaşmazlıklara sebep olmuştu.¹³⁷³ Mesela, mülkü Hacı Sakıb Efendi'de bulunan değirmeni 9.000 kuruşa kiralayan Astor veled-i Gogo, Moşe veled-i Karz ve Vartan veled-i Merdo isimli üç gayrimüslim aralarında uyumsuzluk çıkınca hisselerini almak üzere mahkemeye çıkmışlardı.¹³⁷⁴ Benzer şekilde Dodaş karyeli Hammey Bey, Dögerlü nahiyesinde Bolyoz Değirmeni olarak bilinen iki göz döner taş değirmende olan yarı hissesini 4.750 kuruşa Ermenî Kivork ve Avanis'e satmıştı.¹³⁷⁵

Bir lonca etrafında teşkilatlanan ve esnaf liderinin bir Ermenî oluşundan yola çıkarak ekmekçi esnafının da genellikle Ermenî sâkinlerden olduğu rahatlıkla ifade edilebilir. Bu konuda Rüşdiye müdürü İhsan Şerif Saru'nun 1899'da; "kazada bir tane

¹³⁶⁸ UŞS, 208/241/242/243-1019.

¹³⁶⁹ Taş, *Kadı Sicillerine Göre XIX. Asrın İkinci Yarısında Urfa'da Sosyal Hayat*, 168.

¹³⁷⁰ BOA, ML.VRD.CMH.d: 935; BOA, ML.VRD.CMH.d: 1071.

¹³⁷¹ UŞS, 205/84-200.

¹³⁷² Taş, *Kadı Sicillerine Göre XIX. Asrın İkinci Yarısında Urfa'da Sosyal Hayat*, 359.

¹³⁷³ UŞS, 222/202-339.

¹³⁷⁴ UŞS, 213/198-211; Küçükcaçar, *213 Numarlı Şanlıurfa Şer'iyeye Sicili'nin (176-349 Sayfaları Arası), Transkripsiyon ve Değerlendirmesi*, 132.

¹³⁷⁵ UŞS, 213/248-390.

dahi Müslüman ekmekçi bulunmuyor” şeklindeki feryadı, aslında tüm zanaatkârların gayrimüslimler olduğunu gösteriyordu. Çoğunluğun sağladığı tekel sayesinde loncanın başına, 1878’de yine bir Ermenî olan Ekmekçibaşî Ohanis veled-i Abdik¹³⁷⁶ geçmişti. 1880’de ise loncanın başında Ekmekçibaşî Serkis bulunmaktaydı.¹³⁷⁷ Bu görev, Kasım 1894’te Ekmekçibaşî Vanis veled-i Makdis Mardo uhdesindeydi.¹³⁷⁸ Ekmek sadece mahallelerdeki hanelerin değil, vakıf çatısı altında tekke ve medreselerin de günlük olarak tedarik etmesi gereken temel gıda maddesiydi. Örneğin Sâkıbiye Tekkesi’nin bünyesinde, her gün yemek pişirilip, dağıtılmaktaydı. Tekkenin mutfağında fırından ekmek alıp dağıtan aşçı yardımcısına aylık 25’er kuruş ücret verilmekteydi. Tekkedeki talebelerle misafirlere her gün yarım buğday ekmeği verilmesi vakfiyede belirtilmişti.¹³⁷⁹ Temin edilen ekmeklerin ücreti yüzünden zaman zaman Ermenî ekmekçiler ile vakıf yöneticileri arasında mahkemeye kadar varan anlaşmazlıklar yaşanmıştı. Mesela, Sakıbiye Tekyesi Vakfının Ekmekçi Vartan’a tam olarak 3.200 kuruş borcu birikmişti. Anlaşılan Ekmekçi Vartan vakfin tahsildarı Osman bin Mustafa’dan borcu talep etmiş, biriken borcu tahsil edemeyince de mahkemeye başvurmuştu.¹³⁸⁰ Hamidiye alay kumandanı Kaimmakam Hamdi Bey ise Ekmekçi Aruş’a 413 kuruş ekmek borcunu ödeyemeden vefat edince, ekmekçinin alacağı kumandanın terekesinden tahsil edilmişti.¹³⁸¹ Bu ekmekçilerin işlettikleri fırınlar genellikle çarşı ve pazarlarda yer almaktaydı. Koyun Pazarında Miftahizâdeler’in büyük ekmekçi fırını, Etmekçi Avanis tarafından işletilmekteydi.¹³⁸² Aslen Bitlisli olan Ekmekçi İpek veled-i Aslan da Koyun Pazarında küçük bir fırını işletmekteydi ve burada mukîmdi.¹³⁸³ Yine 1870’lerde, Demirci Pazarında bir ekmek fırını bulunmaktaydı.¹³⁸⁴ Ekmekçi Karabit veled-i Mıgırđıç ve Kabril veled-i Melkon dükkânları yine bu pazar içerisindeydi.¹³⁸⁵ Bazı fırınlar ise şerikler arasında sağlanan şirket akdi ile ortaklaşa idare edilmekteydi. Ekmek fırını üzerine kurulan şirket ortaklığında yaşanacak olası hukukî problemlerde, ortaklar mahkemede kendilerini

¹³⁷⁶ UŞS, 210/211-32.

¹³⁷⁷ UŞS, 208/303/304-131.

¹³⁷⁸ UŞS, 219/235-368.

¹³⁷⁹ Taş, *Kadı Sicillerine Göre XIX. Asrın İkinci Yarısında Urfa’da Sosyal Hayat*, 228.

¹³⁸⁰ UŞS, 213/286-498.

¹³⁸¹ UŞS, 216/314-821.

¹³⁸² UŞS, 220/396-1191.

¹³⁸³ UŞS, 222/152/153-253.

¹³⁸⁴ UŞS, 214/1-1.

¹³⁸⁵ UŞS, 208/12-482.

temsil edecek birini vekil tayin etmekteydi. Haseki mahalleli Ermenî Taşçı İsaoglu Mıgırdiç ile Ermenî Cano'nun oğlu Kivork aralarındaki mukavele gereğince her biri 2.000'er kuruş sermaye ile 1891'de Akarbaşı'nda kiralık bir dükkânda ekmekçilik yapmaktaydılar. Taşçı İsaoglu Mıgırdiç, ekmekçi dükkândaki alet/edavat, odunlar ve zahair eşyalara nezaret etmek ve muhasebelerini görmek, şirketin feshine, şeriki ile her türlü mahkemeye, resmî gayriresmî şirket hususuna yönelik her türlü işlerini görmeye Protestan Kapril veled-i Karabit'i atamıştı.¹³⁸⁶

1880'de Akarbaşı'nda, Sakıbiye Hankâhının yanında Fatma Hanım bint-i Halil Bey'in mütevellisi bulunduğu vakfa ait ekmekçi dükkânını Kivork veled-i Çömlek Aro isminde bir Ermenî, yıllık 750 kuruşa işletiyordu. Taraflar arasında kira anlaşmazlığı çıkınca iş mahkemeye taşınmıştı. Aslında fırın önceden bir hane iken Ekmekçi Kivork 5.000 kuruş harcayarak bir ocak inşa ettirmiş ve haneyi firma çevirmişti. İddiasına göre bunu da Fatma Hanım'dan önceki müteveli izniyle yapmıştı. İki Müslüman şahit ile haklı bulunan Kivork'a vakıf cihetinden 5.000 kuruşu ödenmesine, Kivork'un da dükkânı boşaltmasına karar verilmişti.¹³⁸⁷

Eytam sandığı müdürünün zimmetine para geçirmeyeceği hususuna kefil olan Mollâ Bekirzâde Saraç Halil, Göncü Hacı Eminzâde Hacı Yahya, Hacı Bekir bin Mollâ Ahmed gibi muteberlerin yanında Ermenî ekmekçi esnaflarından Ekmekçi Mardiros da bulunmaktaydı.¹³⁸⁸ Kendisi ekmekçi başı¹³⁸⁹ olması hasebiyle böyle bir sorumluluk altına girmiş olmalıydı. Kadioğlu mahallesinde oturan Ekmekçi Serkis,¹³⁹⁰ Ekmekçi Karabit veled-i Agob,¹³⁹¹ Fırıncı Agob,¹³⁹² Dergezenli mahallesinde Etmekçi Karabit veled-i Sato,¹³⁹³ Halilürrahman mahallesinden Ekmekçi Aruş¹³⁹⁴ şehirde ekmekçilik yapan gayrimüslimlerden sadece birkaçıydı. Müslümanlar'dan ise Timurcu Çarşısında Hacıkamilzâde Hacı Haşim Ağa'nın ekmekçi fırını ve Keçeci Pazarında Hacı Bekir Ağa'nın fırını bilinen fırınlar arasındaydı.¹³⁹⁵

¹³⁸⁶ UŞS, 222/182/183-291.

¹³⁸⁷ UŞS, 208/89-667.

¹³⁸⁸ UŞS, 220/72-735.

¹³⁸⁹ UŞS, 219/250-387.

¹³⁹⁰ UŞS, 219/209-334.

¹³⁹¹ UŞS, 220/228-959.

¹³⁹² UŞS, 214/110-218.

¹³⁹³ UŞS, 220/101-788.

¹³⁹⁴ UŞS, 223/5-116.

¹³⁹⁵ UŞS, 220/338-1124; UŞS, 225/28-3.

3.2.4. Tüccarlar ve Ticaret

Geçiş güzergâhları üzerinde veyahut bir sınırda yer alan kentleri, Ursula Le Guin şu şekilde tanımlamaktadır: “Bir sınırın iki tarafı vardır. Bir eşiğe dayanmanın bütün tehlikesi ve vaadini içeren ara yüzey, bir eşik alan, bir hudut bölgesidir sınır.”¹³⁹⁶ Bu tanım Urfa’yı anımsatıyor gibidir. Urfa; bir ara mekân, bir eşik, geçiş, bir varış noktası. Doğu-Batı arasındaki büyük ticaret yollarının üzerinde yer alan Yukarı Mezopotamya’nın ana ticaret merkezi Urfa, her dönem büyük tüccarların uğrak yeri olmuştur.¹³⁹⁷ Batı tarafından, yeni baharat, kıymetli taşlar, müslin (Musul işi kumaş) ve Hindistan ve Çin ipeği peşinde yollara koyulan kervanların, Roma dönemi Bizansının piyade taburlarının, hacıların ve öğrencilerin izledikleri yoldan Urfa’ya yaklaşan yolcu, şehre birkaç mil yaklaşmaya kadar kendisini bekleyen manzara hakkında fazla bir fikre sahip değildir.¹³⁹⁸ Şehir Türk/İslâm tarihi boyunca Müslümanların hâc güzergâhı ve ziyaret merkezlerinden biri olmanın yanı sıra, Halep üzerinden hem karayolu hem de denizyolu vasıtasıyla Avrupa ve Arap coğrafyasına bağlanan önemli bir ticarî merkezdir.¹³⁹⁹ Fırat’ın büyük yayı içerisinde kalan bölge Dicle Nehri ile Fırat Nehri ve Suriye arasındaki topraklarda meydana gelen ticaret ve fetih hareketlerinde önemli bir paya sahip olmuştur.¹⁴⁰⁰ Güneyde Halep şehrinin ticarî yapısı, Anadolu’nun ticaret merkezlerine bağlayan yolları üzerindeki Urfa gibi yerlerin yoğun olmasını sağlamıştı.¹⁴⁰¹ Büyük İskender’in Selevkoslu halefleri burayı Edessa olarak isimlendirmiş ve akabinde Doğu ile Batı arasında hem ticarî ürünlerin hem de fikirlerin değiştirildiği önemli bir ticaret ve öğrenim merkezi olmuştur.¹⁴⁰²

Osmanlı hâkimiyeti sonrasında kervanların Urfa’ya getirdiği her çeşit mal ve eşya burada gümrüğe tabi tutulmakta, bâc ve damga adıyla gelirler kaydedilmekteydi.¹⁴⁰³ XVIII. yüzyılda ise tüccarlar sayesinde hem tüketim malları hem de şehirdeki çeşitli sanayi kollarının temel ihtiyaçları olan ipek, yün, pamuk, boya, şap

¹³⁹⁶ Ursula K. Le Guin, *Zihinde Bir Dalga - Yazar, Okur ve Hayal Gücü Üzerine*, (İstanbul: Metis Yayınları, 2017), 43.

¹³⁹⁷ Kevorkian, Paboudjian, *1915 öncesinde Osmanlı İmparatorluğu’nda Ermeniler*, 332.

¹³⁹⁸ Segal, *Edessa (Urfa) Kutsal Şehir*, 27.

¹³⁹⁹ Yurdakul, “Urfa’da Ermeni Olayları Ve 29 Aralık Vakası (1845-1914)”, 136.

¹⁴⁰⁰ Segal, *Edessa (Urfa) Kutsal Şehir*, 33.

¹⁴⁰¹ Marcus, *Modernliğin Eşiğinde Bir Osmanlı Şehri Halep*, 48.

¹⁴⁰² Severance, Severance, *Against the Gates of Hell: The Life & Times of Henry Perry, A Christian Missionary in a Moslem World*, 71.

¹⁴⁰³ Turan, *XVI. Yüzyılda Ruha (Urfa) Sancağı*, 164.

ve benzeri hammaddeler temin edilmekte; imal edilen mallar da uzak yerlere götürülerek pazarlanmaktaydı.¹⁴⁰⁴ Bu yüzyıl içerisinde Müslüman ve gayrimüslim tüccarların genel de benzer ticarî malları farklı bölgelerden getirip Urfa'da sattıkları görülüyor. Bu dönem Yahudîler lüle ticaretinde öne çıkmakta olup, şehir merkezinde yaşamaktaydılar ve genelde ticaretle meşguldüler. Ermenî tüccarlar daha çok Urfa'ya bağlı Germuş köyünden iken, Müslüman tüccarlar ise Karaköprü bölgesindedi.¹⁴⁰⁵ XIX. yüzyılın başlarında ise Hristiyanlar ve Yahudîler tüccar ve işletme sahibi olduğu bilinmektedir. Tüccarlar malları şehirden şehre gezdirirken, dükkân sahipleri yerleşik pazarlarda bulunuyordu.¹⁴⁰⁶ Kumaş üzerine ticaret yüzyıllar boyu devam etmiş, XIX. yüzyılda Müslim/gayrimüslim tüccarların birincil derecede alıp/sattıkları ürünler arasında olmuştu. Yüzyılın başında şehrin pazarları bol bol Hint, Pers, küçük Asya kumaşlarıyla doluydu. Şehrin üreticileri temel ihtiyaçlara önem vererek tüketimin çoğunluğunu pamuk ve yün eşyalarla sınırlamaktaydı.¹⁴⁰⁷ Cizye kayıtlarına göre 1842'de kazada 10 gayrimüslim tüccar bulunurken,¹⁴⁰⁸ 1849'a gelindiğinde gayrimüslim tüccar sayısı 15'e yükselmişti.¹⁴⁰⁹ Bu dönem Avurpa ile artan münasebetler sonucunda Avrupa tüccarının haiz olduğu imtiyazları gören yerli tüccarlar da imtiyaz elde etmek istiyorlardı. Öncelikle gayrimüslim Osmanlı tüccarı, Avurpa tüccarını ve sefaret tercümanlarını emsal alarak bazı hukuk ve imtiyazata nail olmuşlardı. Buna karşın Müslümanlar da bu hakları elde ettiler ki bu imtiyazları elde eden Müslüman tüccarlara da "Hariyye Tüccarı" adı verildi.¹⁴¹⁰ Özellikle Islahat Fermanı'nın akabinde Urfalı Müslüman tüccarlar gayrimüslim tüccarların nail olduğu bu haklara erişebilmek için başvurularında bulundular ve tüccar berâtı almaya çalıştılar.¹⁴¹¹ Osmanlı sınırları dışında ticaret yapmak isteyen bu tüccarlar, *tüccar-ı hayriyye şebkenderi* ve *muhtar-ı tüccar-ı hayriyye* aracılığı ile taraflarına verilen bir tüccar berâtı almak koşuluyla ticaret yapabilmekteydiler. Mesela; Urfa'da Gümrük Hanında sâkin Mehmed veled-i Yahya isimli tacire deniz ve kara üzerinden, Avrupa,

¹⁴⁰⁴ Üner, *Osmanlı Klasik Dönem Sonlarında Bir Güneydoğu Anadolu Şehri: Urfa (1700-1800)*, 190.

¹⁴⁰⁵ Üner, *Urfa Gümrük Defterleri – Traskripsiyon ve Değerlendirme (H. 1148-1153/M. 1736-1741)*, 330.

¹⁴⁰⁶ Buckingham, *Travels in Mesopotamia*, 86.

¹⁴⁰⁷ Buckingham, *Travels in Mesopotamia*, 83.

¹⁴⁰⁸ BOA, ML.VRD.CMH.d: 43.

¹⁴⁰⁹ BOA, ML.VRD.CMH.d: 1071.

¹⁴¹⁰ Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü 1*, 116.

¹⁴¹¹ UŞS, 205/194-473; UŞS, 205/200-485.

Acem ve Hindistan'a ticaret yapmak amacıyla bir kıta berât, Şehbender es-Seyyid el-Hâc Bekir ile muhtarları el-Hâc Mehmed Emin ve Mehmed Emin tarafından verilmişti.¹⁴¹²

Aralarındaki dinî inançların farklılığı tüccarlar arasındaki güven ve ortaklığa engel değildi. Bilâkis bu fayda bile sağlayabiliyordu çünkü her iki ortak da diğerinin hitap edemediği müşteri kitlesine erişimi kolaylaştırıyordu.¹⁴¹³ Aynı çarşı ve pazarlarda işletme sahibi olan bu tüccarlar gerektiğinde birbirlerine şahit olmaktan çekinmemişlerdi. 4 Eylül 1895'te Ermenî Vanisoğlu Mıgırdiç'e iki Müslümanın şahitliği de bu minvalde gerçekleşmişti. Kumaşçı Mıgırdiç'in iddiasına göre, Koltukçu Pazarı bekçisi Buharalı Hacı Said, dükkânından kumaşlar çalmış ve Boyahane civarındaki kendi dükkânına saklamıştı. Eşyaların dükkânına atıldığını ileri sürren Bekçi Hacı Said ise suçlamayı reddetmişti. Kadı, eşyaların kendisine ait olduğuna dair Mıgırdiç'ten şahit talebi üzerine, Neccâr Hacı Mehmed ve Tüccar Bekir, Mıgırdiç'e şahitlik etmişlerdi. Şahitlerin güvenilirliği ise ikamet ettikleri mahallelerin imâm ve muhtarları tarafından onaylanmıştı.¹⁴¹⁴

29 Eylül 1895'te patlak veren Ermenî İsyânı'ndan kısa bir süre önce gerçekleşen bu olayda, Müslim/gayrimüslim tüccar ve esnaflar birbirlerine şahitliği söz konusu olsa da taraflar arasında bir hâkimiyet mücadelesi de söz konusuydu. Yüzyılın sonlarına doğru mutasarrıf, ticaret odası heyetinde revizyona gidince bazı Müslüman tüccarların tepkisini almıştı. İddiaya göre itibar ve haysiyetten mahrum birtakım eşhasdan mürekkep yeni bir heyet teşkil edilmiş, Arslan ve Kiğork isimlerinde hırsızlığı ile tanınan iki gayrimüslim ticaret mahkemesi azalığına tayin edilmişti. İleri gelen beş tüccar, mutasarrıf ile mahkeme-i ticaret reisi hakkında şikâyette bulunmuş, heyet ve azaların değiştirilmesini talep etmişlerdi. Aynı anda Arslan ve Kiğork tarafından da içeriği bilinmeyen bir telgraf Halep Vilâyetine gönderilmişti.¹⁴¹⁵ 1893'te gerçekleşen bu olay, taraflar arasında bir güç mücadelesinin varlığına ve yöneticilerin de bu mücadele içerisinde yer aldığına işaret etti.

¹⁴¹² BOA, A.}DVN: 116/90.

¹⁴¹³ Marcus, *Modernliğin Eşiğinde Bir Osmanlı Şehri Halep*, 243.

¹⁴¹⁴ UŞS, 218/61-750.

¹⁴¹⁵ BOA, BEO: 198-14794.

Kazanın ticaret hayatında Halepli gayrimüslim tüccarların önemli bir yeri olduğunu belirtmek gerekir. Zirâ birçok gayrimüslim Halepli tüccar Urfa'ya ticaret amacıyla geldiği gibi kaza ve çevresinden gayrimenkuller de edinmişti. Urfalı tüccarlar ile iş yapan Halepli Tüccar Hoca Naum,¹⁴¹⁶ pamuk ticareti ile uğraşan ve nakliyesi için Urfalılarla pazarlığa girişen Hoca Abdullah veled-i Nasrî,¹⁴¹⁷ Mustafa bin Genco ile tönbaki (nargile tütünü) alış-verişi yapan Halepli Tüccar Circis,¹⁴¹⁸ Terzi Makdis Toros'un borçlu olduğu Halep tüccarından Mihail¹⁴¹⁹ bu tüccarlardan sadece birkaçıydı. Urfa ve çevresinden hane, tarla, bağ ve değirmen gibi gayrimenkul edinen Hoca Denriri veled-i Filekroz,¹⁴²⁰ Hoca Hazer veled-i Abdo¹⁴²¹ gibi Fransız Devleti tebaasından tüccarlar için ise, Urfa verimli bir ticarî saha olmalıydı. Zirâ bölgede ticaret yapmalarının yanı sıra mülkler edinmişlerdi.¹⁴²² Bu tüccarlar Müslüman ileri gelenler ile yakın ilişki içindeydiler. Mesela esb (at) satın almak üzere Urfa'da bulunan Fransa tebaasından Yosef veled-i Nasrî Urfa'ya geldiğinde Hacı Said Efendi'nin konağında misafir olarak kalmıştı.¹⁴²³ Kazanın Müslim/gayrimüslim sâkinlerinin bu yabancı tüccarlar ile alışverişlerinin kesintisiz devam ettiği anlaşılmaktadır. Yüzyılın ikinci yarısında Urfa'daki yabancı tüccar profilinin ekserisi Halepli idi ve Fransız vatandaşıydı. Kaza hayli Müslüman tüccar da bulunmaktaydı. Mahkeme tutanakları sayesinde isimlerine ulaştığımız Müslüman tüccar aileler arasında Kürkçüzâde¹⁴²⁴ ve Hacıkamilzâde¹⁴²⁵ lakabıyla öne çıkan aile üyelerinin bazıları *tüccaran-ı muteber* olarak kayıtlara geçmişlerdi. Bu Müslüman tüccarlar arasında; Câmi'-i Kebîr mahallesinde yaşamış olan Kürkçüzâde Mahmud Nedim Efendi kazanın tanınan tüccarları arasındaydı. Kendisi II. Meşrutiyet yıllarında Urfa'yı temsil eden vekiller arasında olmuştu. Anlaşılan Beyrut gibi uzak yerlere kadar ticaret amacıyla gidip

¹⁴¹⁶ UŞS, 206/613-739.

¹⁴¹⁷ UŞS, 206/621-762.

¹⁴¹⁸ UŞS, 228/68-174.

¹⁴¹⁹ UŞS, 208/241/242/243-1019.

¹⁴²⁰ UŞS, 206/646-808; UŞS, 206/668-461 (H. 17 Şaban 1286 (M. 22 Kasım 1869)).

¹⁴²¹ UŞS, 206/672-470; UŞS, 206/684-494.

¹⁴²² H. 7 Safer 1284 (M. 16 Haziran 1869) tarihli kanunun yayımlanmasından önce, ecnebilere Osmanlı'da gayrimenkul mülkiyeti edinmek hakkı tanınmıyordu. Ancak yasak olsa dahi ecnebilere bu yasağı bertaraf etmeyi başarmışlardı. Bir gayrimenkul alan yabancı, bu mülkü bir Osmanlı tebaasından birinin üzerine yaptırabiliyordu ya da kendisini Osmanlı tebaasından olarak gösteriyordu; Daha geniş bilgi için bkz. Nedjib H. Chiha, "Osmanlı Devleti'nde Gayrimenkul Mülkiye Bakımından Yabancıların Hukuki Durumu", Çev. Halil Cin, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 1/24, (1967): 247-274.

¹⁴²³ UŞS, 206/621-763.

¹⁴²⁴ UŞS, 210/226-70.

¹⁴²⁵ UŞS, 205/194-473; UŞS, 214/84-169; UŞS, 222/305-524.

gelmekteydi.¹⁴²⁶ Yine aynı aileye mensup Kürkçüzade Bican Ağa'nın gayrimüslim esnaflar ile ticarî ilişkilerinin olduğu bilinmektedir. Öyleki ekmekçi esnafı içerisinde kendisine senet karşılığında borçlu olanlar bulunmaktaydı.¹⁴²⁷ İsimlerinin önünde herhangi bir lakab barındırmayan ama tüccar oldukları belirtilen kişilerin de sayısı azımsanmayacak derecede fazlaydı.¹⁴²⁸ Tüccar oluşları onları hatırı sayılır, saygın kişiler arasına koymaktaydı. Bu nedenle mahkemede defalarca kefil veyahut şahit¹⁴²⁹ olarak dinlenilmişlerdi. 1880-1910 arasında tüccarlar tarafından en çok alıp/satılan ürünler arasında yüzyıllardır ticareti devam eden kumaş türleri yer almaktaydı. Özellikle; Acem şalı,¹⁴³⁰ Antep alacası, Halep alacası,¹⁴³¹ Halep yemeni ve Urfa bezi, Urfa alacası, Halep kutnisi,¹⁴³² Beyrut kutnisi, Zeytun kutnisi¹⁴³³ İstanbul ipeği,¹⁴³⁴ gibi kumaş türleri Urfa'ya tüccarlar aracılığı ile giren kumaş türleriydi. Hınta (buğday) şa'îr, (arpa)¹⁴³⁵ yünk, rugan (yağ) ve çeşitli hayvanlar da tüccarlar tarafından alınıp satılmaktaydı.¹⁴³⁶ Bu tüccarlar ile müşterileri arasında yaşanan hukukî sorunlar, genellikle tayin edilen bir avukat tarafından takip edilmekteydi.¹⁴³⁷ Bu tüccarların davalarını takip eden avukatlar arasında Kirkor veled-i Minas,¹⁴³⁸ Bedros veled-i Karabit,¹⁴³⁹ Antepli Agob Alimi veled-i Ağya¹⁴⁴⁰ gibi Ermenî avukatlar da yer almıştı. Mesela 1892'de Katolik tüccarlardan İmâm Kulu (Kolu) mahallesi sâkinlerinden Habib Ganime veled-i Mihail, Tüccar Hacı Mehmed gibi tüccarlar davalarını takip etmek üzere birer avukat tayin etmişlerdi.¹⁴⁴¹

¹⁴²⁶ Kötüler mahallesi sâkinlerinden sabık ağnam (koyun-keçi) tüccarından olan Mehmed bin İsmail Urfa bidayet mahkemesinde Câmî'-i Kebîr mahallesi sâkinlerinden Kürkçüzâde Mahmud Nedim Efendi ibn-i Şeyh Müslüm Efendi ibn-i Hâcî 'Osman Ağa'yı, Beyrut mahkeme-i şer'iyeye ve nizamiyesinde savunmak üzere vekil ve nâib-i menab nasb ve ta'yîn eylemişti; 222/299-508.

¹⁴²⁷ UŞS, 221/534-294.

¹⁴²⁸ UŞS, 223/149-61; UŞS, 223/244-116.

¹⁴²⁹ UŞS, 208/35-545; UŞS, 208/49-592; UŞS, 212/17-8; UŞS, 212/39-96, UŞS, 212/12-32; 212 Karabulut, *Numaralı Urfa Şer'iyeye Sicili'nin (H. 1290-1294/M. 1873-1877) Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi*, 58-59.

¹⁴³⁰ UŞS, 226/461-110; UŞS, 226/350-733.

¹⁴³¹ UŞS, 226/524-258.

¹⁴³² UŞS, 226/524-258; UŞS, 227/49-527.

¹⁴³³ UŞS, 226/360-757.

¹⁴³⁴ UŞS, 227/103-27.

¹⁴³⁵ UŞS, 214/3-7.

¹⁴³⁶ UŞS, 214/3-7; UŞS, 222/299-508.

¹⁴³⁷ UŞS, 222/308-524.

¹⁴³⁸ UŞS, 222/310-529;

¹⁴³⁹ UŞS, 222/308-524.

¹⁴⁴⁰ UŞS, 219/121-188.

¹⁴⁴¹ UŞS, 220/399-1194; UŞS, 220/89/90-766.

Bu tüccarlar ticaret eşyası alım satımının dışında, nakit paraya ihtiyaç duyanlara kredi imkânı da sağlamaktaydılar. İhtiyaç sahipleri *bey' bi'l-vefâ*¹⁴⁴² tarikiyle tasarruflarında bulunan mülkü rehin bırakarak borçlanmaktaydı. Bu yol ile nakit paraya erişimde ilk başvuru alan kişiler genellikle sermaye sahibi kuyumcular ile tüccarlar olmaktadır. XI. yüzyılda Hanefi fakihleri tarafından ortaya konmuş bir akit türü olan *bey' bi'l-vefâ* ile Müslüman halkın faizsiz borç sağlayabilmede karşılaştığı sıkıntılar, faiz sayılmayacak bir yöntemle ortadan kaldırılmış oldu. Borca karşılık ise sermaye sağlayacak kişilerin verdikleri krediye karşılık bir teminat ve bir kazanç elde etmeleri gözetilmişti.¹⁴⁴³ Bu uygulamadan gayrimüslim Osmanlı tebaasının da yararlandığı görülür. Tüccar Haçır'ın belirli bir kredi sağlayarak dindaşlarının hanelerini bir süre rehin alarak, onlara kredi sağladığı kayıtlardan anlaşılmaktadır.¹⁴⁴⁴

XX. yüzyıla girerken aşiretlerin ve bazı Hamidiye alayı süvarilerinin Urfa çevresinde uygunsuz hareketleri idarecilerin sık sık uğraştığı problemler arasında olmuştur.¹⁴⁴⁵ Yaşanan gasp vakaları Urfa'da ticareti olumsuz etkilemişti. Mesela, Germuş köyünden Viranşehir'e ticaret amacıyla giden 35 Ermenî'nin öne Karakeçi aşiretinden ve Hamidiye kaimmakamı Halil Bey'in alayından isimleri belirsiz altı kişi tarafından kesilmiş, Ermenîler'den birkaçı yaralanmış, bir kişi de öldürülmüştü.¹⁴⁴⁶ 1901 Ağustos'unda olayların devam etmesi ticarî hayatı olumsuz etkilemeye devam ediyordu ki Urfa ve çevre ahâlden tüccarlar, Müslim/gayrimüslim din adamları, muhtarlar ve ahâlinin şikâyetleri yükselmeye devam etmişti.¹⁴⁴⁷ Şubat 1903'e gelindiğinde şikâyetler hâlâ devam etmekteydi. Tüccarlar tarafından yazılan şikâyetlere göre; Milli, Karakeçili, Şeyhanlı, Şammar ve Aneze aşiretlerine mensup birçok kanlı katil ve asker firarileri köylerin içlerine saldırmakta, çiftçileri öldürmekte,

¹⁴⁴² Kararlaştırılan müddet içinde satılanı geri almak koşuluyla gerçekleşen satış akdidir. Alınan bey' ile intifa eylemesine nazaran "bey'-i caiz", tarafların kısmen muktedir olmalarına göre, "bey'-i fâsit", alan, mebi'i âhar satamadığı cihetle "rehin" hükmündedir; Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü 1*, 215.

¹⁴⁴³ Abdülaziz Bayındır, "Bey' bi'l-vefâ", *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 1992), 6: 20.

¹⁴⁴⁴ UŞS, 222/72/73-116.

¹⁴⁴⁵ BOA, DH.TMIK.M: 81/9.

¹⁴⁴⁶ BOA, DH.TMIK.M: 81/9.

¹⁴⁴⁷ Meşayih Hüseyin, tarikat-i Kadiriyyeden meşayih Mehmed, Meddah Muhyiddin, İmam Hüseyin, Süryanî Katolik reis-i ruhanîsi Afrim, Süryanî-i Kadîm reis-i ruhanîsi Estefan, Ermenî reis-i ruhanîsi Artin, Ermenî Katolik reisi Ohannes Estefan, Muhbiran Haşra, Muhtar Batros, Muhtar İlyas, Muhtar Mustafa, Muhtar Ahmed, Muhbiran Yahya, Muhbiran Mihail, Muhbiran Halil, Muhbiran Halil, Muhbiran İsa, bu dahi Eyüb, bu dahi Mehmed, bu dahi Mehmed, bu dahi Betros, Diyarbekirli Tüccar Mustafa, bu dahi Eyüb, Mardin tüccarından Naum, bu dahi Kirkor, bu dahi Estebani bu dahi Mıgırdıç v.dğr. BOA, DH.TMIK.M: 108/8.

mallarını ve havyanlarını yağmalamaktaydılar. Birçok mamur köyü harap etmelerine rağmen ceza görmemeleri yüzünden iş daha da kötüleşmekteydi. Birecik'ten kara ile Diyarbekir Siverek caddeleri ve Urfa'ya bir saat mesafesi olan köylerin yolları eşkiyalarca kapatılmış, bu nedenle ticaret sekteye uğramıştı. İddiaya göre Harran ve Döğerlü nahiyeleri çevresinden 150 köy harabe olmuştu ki bunun hazineye etkisi resmî kayıtlarda açıkça görülmekteydi. Bunun nedeni ise gerekli asker kuvvetinin bölgede bulunmayışı olarak görülmüyordu.¹⁴⁴⁸ Ticarî hayata sekte vuran yereldeki bu güvensiz ortamda, Batı ekonomisine bağımlılığın da bir sonucu olarak 9 Nisan 1903'te Almanların teşebbüsüyle yapılan Konya-Ereğli demiryolu hattı için Konya, Halep ve Urfa'nın aşarı karşılık gösterilmişti. Ancak İngiltere ve Rusya bunu kabul etmemişti.¹⁴⁴⁹ İçerisinde Urfa bölgesinin de bulunduğu Almanya'nın Ortadoğu pazarına açılma güzergâhı olan hat, nihayetinde 1904'te açılmıştı.¹⁴⁵⁰ Aslında Almanların öncelikli hedefi bölgedeki petrol yataklarıydı. Zirâ daha 1901'de Alman mühendislerinden Groskopf-Bergingen'in hazırladığı raporda; İskenderun Halep, Birecik, Urfa, Siverek ve Diyarbekir sahalarında iyi petrol yataklarının olmadığı yazılmıştı.¹⁴⁵¹

3.2.5. Kuyumcular

Kuyumculuk zanaatının Urfa'daki geçmişi çok eskilere dayanmaktadır. Şehrin çevresinde yapılan arkeolojik kazılarda elde edilen bulgulara göre bu meslek, M.Ö 7000 - 5000'li Neolitik çağlara kadar geri gitmektedir.¹⁴⁵² Zirâ Şanlıurfa Arkeoloji Müzesi takı envanterine göre altın yüzük, altın küpe, altın kandil¹⁴⁵³ gibi eşyalara göre bu zanaatın şehirdeki geçmiş serüveni binlerce yıl önceye dayandırılabilir. Ünlü ilim adamları arasında, meşhur Kurra ailesinden Sabit bin Kurra'nın (826-901) felsefe ile ilgilenmeden önce sarraf olduğu bilinmektedir.¹⁴⁵⁴ Ruha'nın Osmanlı'ya geçişinden evvel, H. 775 (M. 1374) tarihli Emir Mencek (Mencik) vakfiyesine göre kazada,

¹⁴⁴⁸ BOA, DH.TMIK.M: 139/24.

¹⁴⁴⁹ İlber Ortaylı, *İkinci Abdülhamid Döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfusu*, (Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları No: 479, 1981), 87.

¹⁴⁵⁰ Lionel W. Lyde, *A Geography of Asia*, Third Edition, (London: Adam and Charles Black, 1907), 37.

¹⁴⁵¹ Ortaylı, *İkinci Abdülhamid Döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfusu*, 93.

¹⁴⁵² Feriha Akpınarlı, vd., *Şanlıurfa El Sanatları ve Sözlü Kültür Malzemeleri*, (Ankara: Şurkav Yayınları, 2012), 426.

¹⁴⁵³ Nuri Durucu, “*Şanlıurfa Kuyumculuk Sanatına Genel Bir Bakış*”, *Uluslararası Arkeoloji ve Tarih Sempozyumu: Harran ve Çevresi*, (Şanlıurfa. 3-5 Kasım 2017).

¹⁴⁵⁴ Mahmut Karakaş, *Urfa'nın Kültür ve İnançlar Serüveni*, (Şanlıurfa: Şanlıurfa Valiliği Yayınları, 2009), 297.

ismini bir kuyumcudan alan Sarraf Seyfeddin isimli bir han da bulunmaktaydı.¹⁴⁵⁵ 1566 mufassal tahririnden derlenen bilgilere göre şehrin esnafları içerisinde kuyumcular da bulunmaktaydı.¹⁴⁵⁶ 1736 ila 1738 tarihli gümrük kayıtlarında Sarraf Musa,¹⁴⁵⁷ Sarraf Manuk¹⁴⁵⁸ gibi kişiler şehre giriş yapan kişilerdi ve eşyaları için belirli bir vergi ödemişlerdi. 1741’de ise Bağdad tarafından gelen Halep sarraf eşyasından gümrük ve bâc¹⁴⁵⁹ vergisi alınmıştı. 1842’de 2.396 vergi mükellefi arasında 81 kişinin kuyumcu olduğu görülür.¹⁴⁶⁰ 1849’a gelindiğinde mükellef kuyumcu sayısı 70 olarak kaydedilmiştir.¹⁴⁶¹ Kuyumcular genellikle borç alacak/verecek veyahût şahit/kefil olmak amacıyla dâhil oldukları mahkeme davalarında görünürler. Üye çoğunluğuna binaen esnafın başında, 1858 Kuyumcubaşı Melkon¹⁴⁶² isimli bir gayrimüslim yer almıştır. Yine sicil kayıtlarına göre 1887’de kuyumcu esnafının bir dellâlı olduğunu görüyoruz ki bu kişi Kirkor veled-i Uncıklınc Karabit adlı bir Ermenîdir.¹⁴⁶³

Eytam sandığı Urfalı gayrimüslim kuyumcuların nakit ihtiyacını karşıladığından doalyı önemli bir kurumdu. Birçok kuyumcu defalarca sandıktan borçlanmıştı.¹⁴⁶⁴ Bunlar arasında; Kuyumcu Apro,¹⁴⁶⁵ Sarraf Boğos veled-i Agob,¹⁴⁶⁶ Kadioğlu sâkini Kuyumcu Agob veled-i Aruş¹⁴⁶⁷ sarraflar bulunmaktaydı. Kuyumcu Kesper gibiler ise vasîlik görevi dâhilinde¹⁴⁶⁸ 15 yılda 99 defa mahkemeye çıkmıştı. Tereke kayıtlarına bakılırsa birçok Müslüman ve gayrimüslim kuyumculara borçlu vefat etmişti.¹⁴⁶⁹ Öyleki 1895 Urfa Ermenî İsyânları’nın görünürdeki sebebi de Boğos isimli bir sarrafın öldürülmesiydi. Eytam sandığından borçlanan Sarraf Boğos veled-i Agob, olaylar esnasında öldürülen sarraf ise kendisi 1882’lerde Esb Pazarı

¹⁴⁵⁵ Turan, *XVI. Yüzyılda Ruha (Urfa) Sancağı*, 168.

¹⁴⁵⁶ Turan, *XVI. Yüzyılda Ruha (Urfa) Sancağı*, 166.

¹⁴⁵⁷ Üner, *Urfa Gümrük Defterleri – Traskripsiyon ve Değerlendirme (H. 1148-1153/M. 1736-1741)*, 35.

¹⁴⁵⁸ Üner, *Urfa Gümrük Defterleri – Traskripsiyon ve Değerlendirme (H. 1148-1153/M. 1736-1741)*, 149.

¹⁴⁵⁹ Üner, *Urfa Gümrük Defterleri – Traskripsiyon ve Değerlendirme (H. 1148-1153/M. 1736-1741)*, 303.

¹⁴⁶⁰ BOA, ML.VRD.CMH.d: 43.

¹⁴⁶¹ BOA, ML.VRD.CMH.d: 1071.

¹⁴⁶² UŞS, 205/189-465.

¹⁴⁶³ UŞS, 227/215/216-200.

¹⁴⁶⁴ UŞS, 212/46-112; UŞS, 223/8-126; UŞS, 223/50-42; UŞS, 223/53-50.

¹⁴⁶⁵ UŞS, 209/68-159.

¹⁴⁶⁶ UŞS, 209/136-92.

¹⁴⁶⁷ UŞS, 225/151-19.

¹⁴⁶⁸ UŞS, 212/106-41; UŞS, 212/139-143; UŞS, 212/165-215.

¹⁴⁶⁹ UŞS, 208/60-621.

mahallesinde oturmaktaydı.¹⁴⁷⁰ Olay 29 Ekim 1895'te, Attâr Birecikli İsmail bin Mehmed'in Sarraf Boğos'u kama ile öldürmesi ile vuku bulmuştu.¹⁴⁷¹ İngiliz konsolos vekili Fitzmaurice'in Urfa'daki tahkikat raporuna göre; attâr, Sarraf Boğos'tan bir miktar borç almıştı ancak borcunu ödemekte gecikmiş, bu nedenle sarraf attârın kapısına kadar giderek borcunu talep etmişti. Sarrafın kapısına kadar gelmesine sinirlenen attâr birgün sonra sarrafı Ermenî kilisesi civarında yakalayarak öldürmüştü.¹⁴⁷² Bu alacak-verecek meselesi daha sonra Müslümanlar ile Ermenîler arasında büyük çatışmalara neden olmuştu. Elbette olayların yegâne sebebi bu borç alacak-verecek meselesinden kaynaklı değil, bilâkis birinin diğeri ile ilişği olan gelişmelerin sonucuydu.¹⁴⁷³ Farklı dinlere ve kültürlere sahip iki taraf arasındaki iletişime dikkat çekmek amacıyla örnek bir alacak-verecek meselesi üzerinde durmak gerekiyor. Kazanın muteberlerinden Hacı Sakıb'ın oğlu Halil Bey ile Kuyumcu Merker arasındaki borç ilişkisi bu minvalde incelemeye değerdir. Öyle ki borçlanmaya şahit olanlar ve Kuyumcu Merker'i mahkemede onaylayanlar da Müslüman ahâlidendir. 16 Temmuz 1887'de Merker Ağa'nın mahkemeye sunduğu kırk altı kalemi hâvî bir kıta deftere göre, Halil Bey'in Kuyumcu Merker'e 10.590 kuruş borcu bulunmaktaydı ve üstelik bu borç Halil Bey'in vefat tarihinden öncesinden, yani 1879'dan beridir ödenmemiştir. Halil Bey hayatta iken borcunun sadece 2.246.5 kuruşunu ödemiştir. Geriye 8.343.5 kuruş kalmıştır. Hatta Halil Bey vefat ettiği seneden bir yıl önce, yani 1879 senesinde Suruç kazasının ıslahı için azimeti esnasında Merker Ağa bir grup Müslüman ahâli huzurunda borcunu talep etmiştir. Halil Bey de kuyumcuya haksızlık ettiğini kabul ederek Suruç'tan dönüşte borcunu ödeyeceğini söylemişti fakat borcunu ödeyemeden vefat etmiştir. Kuyumcu, Halil Bey'in avukatı Toros'tan hâlâ borcunu talep etmekteydi fakat avukat bu borcu mahkemede inkâr etmiştir. Bu durumda kuyumcudan müddeasını isbat için şahitler talep edilince, Merker Ağa tarafından; Mollâ Hüseyin'in oğlu Mevlüd Efendi, Topuzzâde Hacı Mustafa Ağa ve Köse Hasan'ın oğlu Abdurrahman ve Topçuoğlu Ömer Ağa'nın içerisinde bulunduğu beş Müslüman şahit mahkemeye sunuldu. Şahitler de Merker Ağa'yı teyit

¹⁴⁷⁰ USS, 209/88-55.

¹⁴⁷¹ Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi I*, (Ankara: Başbakanlık Devleti Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığı Yayınları, 1993), 101.

¹⁴⁷² Konsolos vekili Fitzmaurice'in Urfa tahkikatına dair tam metni için bkz. BOA, HR.SYS: 2859/63/14-43; BOA, Y.HUS: 358/2/5-12.

¹⁴⁷³ Bu konuya Dördüncü Bölüm'de ayrıntıları ile değinilmiştir.

edince borcun ödenmesi için müvekkiline izafetle avukat Toros'a tenbihde bulunulmuştu.¹⁴⁷⁴ Halil Bey şehrin ileri gelenlerinden Hacı Sakıb'ın oğluydu ve kayıtlara *eşrâf-ı memlekette*n, yani kazanın itibarlı kişilerinden olarak kaydedilmişti. Dikkat çeken husus Halil Bey'in ölüm tarihi olan 1879'dan 1887'e kadar borcun ödenmemiş olmasıydı. Anlaşılan varisler bu borcu sürekli inkâr etmişti ancak Kuyumcu Merker Müslüman şahitleri sayesinde borcun tahsiline karar verilmişti. Eytam sandığının sağlamış olduğu %12'lik yıllık nemâ ile kredi imkânın dışında Görünen o ki Müslim/gayrimüslim birçok kişi kuyumculardan borçlanmıştı. Öyleyse kuyumcuların, kazadaki nakit para döngüsünün bir tarafında yer aldıkları ileri sürebilir. Bu kuyumcular arasında Müslüman olmayı tercih etmiş olan İmâm Sekâkî mahallesinde oturan Mühtedî Kuyumcu Mustafa gibileri de bulunmaktaydı.¹⁴⁷⁵ 1887'de belediye azalığı yapan Kuyumcu Merkel gibi yerel yönetim kadrosunda yer alanlar da olmuştu.¹⁴⁷⁶ Esb Bazarı mahallesinde oturan Kuyumcu Karakaşoğlu Karabit veled-i Marker,¹⁴⁷⁷ Kuyumcu Tarhanoğlu Makdis Melkon,¹⁴⁷⁸ Gerz mahallesinde oturan Kuyumcu Agob veled-i Agob,¹⁴⁷⁹ Kuyumcu Agob veled-i Aruş¹⁴⁸⁰ veyahut Kuyumcu Mihail veled-i Melkon¹⁴⁸¹ gibileri 1880-1910 arasında kazada kuyumculuk yapan diğer esnaflar arasındaydı. Aile üyeleri içerisinde hayli kuyumcu bulunan ailelerden biri de Sarafyan ailesiydi. İddiaya göre 1895 İsyânı esnasında aile üyelerinin birçoğu ölmüş, aile üyelerinden geriye sadece Harutiun Sarafyan kalmıştı. Varter Saghatelyan ile evlenen Harutiun'un Rebeca, Boghos ve Jorge isimli üç çocuğu olmuştu. 1911 doğumlu Jorge Sarafyan 1920'lerden sonra Urfa'da ayrılmış ve son olarak Buenos Aires'e yerleşmişti. Ekonomik durumu burada iyileşen Sarafyan ailesi Ermenî topluluklar arasında vakıf faaliyetlerinde aktif rol aldı. Jorge Sarafyan'ın, içerisinde Ermenî ve Fransız eserlerin de yer aldığı kitapları İspanyolcaya tercüme ettiği ve yazılar yazdığı da bilinmektedir.¹⁴⁸²

¹⁴⁷⁴ UŞS, 227/298-285.

¹⁴⁷⁵ UŞS, 216/426-1047.

¹⁴⁷⁶ UŞS, 225/169/170-84.

¹⁴⁷⁷ UŞS, 209/101-6.

¹⁴⁷⁸ UŞS, 220/148-856.

¹⁴⁷⁹ UŞS, 208/45-578.

¹⁴⁸⁰ UŞS, 222/134-218.

¹⁴⁸¹ UŞS, 208/364-256.

¹⁴⁸² Urfa'dan Buenos Aires'e: Don Jorge Sarafyan, *1915'ten Bugüne Ermeni Portleri*, (Diyarbakır: Zan Vakfı Yayınları, 2018), 177-181.

3.3. Müşterek Kullanım Mekânları: Çarşılar ve Pazarlar

Bir kentin ticaret sahasının bütünü anlamında, hem dükkân, hem şehrin ticaret merkezi için kullanılabilen Arapça *sûk* kavramından daha sık olmak üzere, Osmanlıca bir terim olan *çarşı* geçer. Arapça karşılığı gibi çarşı da hem bir ticaret semti, hem de çok sayıdaki dükkânı kapsayan kapalı pazar (bedesten) için kullanılabilir.¹⁴⁸³ Osmanlı döneminde, Urfa'daki ticarî sahaların mekânsal organizasyonunu da bu şema dâhilinde düşünmek mümkündür. Şehrin Osmanlı hâkimiyetine girişinden itibaren, kervan ticareti ile beslenen ekonomik yaşam, alış-veriş merkezleri olan çarşılarda devam ettirilmekteydi.¹⁴⁸⁴ Tüm dinî grupların ortak karşılaşma alanı ve onları ticarî ilişkilerde bir araya getiren yer çarşılardı.¹⁴⁸⁵ 1649'da şehirden geçen Evliya Çelebi çarşı ve pazardaki dükkân sayısını 400 olarak nakleder.¹⁴⁸⁶ XIX. yüzyılın başında çok iyi donatılmış pazarlar vardır ve kumaş türü mallar satılmaktadır. Ayyakkabı Pazarı küçük ama alışılmışın dışında temiz ve düzenlidir. Seyyah Buckingham; kumaş, pamuk, diğer ürünler satılan pazarların İzmir, Kahire, Şam ve Halep'teki diğer pazarlar ile benzer olduğunu ifade eder.¹⁴⁸⁷ Diğer Osmanlı şehirlerinde olduğu gibi bu çarşılar içerisindeki hanlar, dükkânlar, pazar yerleri önemli ticarî mekânlardır.¹⁴⁸⁸ Bu saha içerisinde Müslümanlar, Hristiyanlar ve Yahudiler aynı dükkânlara gitmekte,¹⁴⁸⁹ aynı çarşı ve pazarda yanyana dükkân işletmekteydiler. Aynı çarşuyu, pazarı paylaşan Müslüman ve gayrimüslimler çok benzer koşullarda çalışmaktaydılar. Esnafın ekseriyetle Müslim/gayrimüslim vakıf mülklerinde (çoğunluğu Müslüman vakıflara ait) kiracı olarak bulunurken, Çulcu Pazarındaki Mekkiye Hanım'ın dükkânını 5.500

¹⁴⁸³ Köse, *Dersaadet'te Tüketim (1855-1923)*, 49.

¹⁴⁸⁴ XIX. yüzyılın ikinci yarısında Urfa'daki mevcut çarşı ve pazarların isimleri şu şekildedir: Kadioğlu Çarşısı, Köroğlu Çarşısı, Eski Arasa Çarşısı, Timurcu Çarşısı, Sarayönü Çarşısı, Belediye Çarşısı, Begkapı Çarşısı, Akar Çarşısı, Sipâhî Çarşısı, Bedesten Çarşısı, Hanönü Çarşısı, Kavafhane Çarşısı ve Hüseyiniye Çarşısı. Pazarlar ise; Attâr Pazarı, Beyt Pazarı, (Bit Pazarı), Bıçakçı Pazarı, Boncukçu Pazarı, Buğday Pazarı, Çadirci Pazarı, Çubukçu Pazarı, Çulcu Pazarı, Esb (At) Pazarı, Eskici Pazarı, İplik Pazarı, Kalaycı Pazarı, Kazâz Pazarı, Kazgancı Pazarı, Keçeci Pazarı, Kınacı Pazarı, Koğacı Pazarı, Koltukçu Pazarı, Koyun Pazarı, Kunduracı Pazarı, Kuşçu Pazarı, Kuyumcu Pazarı, Merkep Pazarı, Mızrakçı Pazarı, Mutâf Pazarı, Neccâr Pazarı, Pamukçu Pazarı, Penbeci Pazarı, Peynirci Pazarı, Saatçi Pazarı, Sabuncu Pazarı, Sarıkçı Pazarı, Serrâc Pazarı, Sipâhî Pazarı, Tenekeci Pazarı, Timurcu Pazarı, Uncu Pazarı; Taş, *Kadı Sicillerine Göre XIX. Asrın İkinci Yarısında Urfa'da Sosyal Hayat*, 370-371.

¹⁴⁸⁵ Koç, "Osmanlı'da Kent İskânı ve Demografi (XV. ve XVIII. Yüzyıllar)", 163.

¹⁴⁸⁶ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 3. Kitap, 93.

¹⁴⁸⁷ Buckingham, *Travels in Mesopotamia*, 80.

¹⁴⁸⁸ Cihat Kürkcüoğlu, Sabri Kürkcüoğlu, *Şanlıurfa Çarşıları-Hanları ve El Sanatları*, (Ankara: Şanlıurfa Belediye Başkanlığı - Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Yayınları, 2011), 16.

¹⁴⁸⁹ Mansel, *Halep - Suriye'nin Muhteşem Tüccar Şehrinin Yükselişi ve Düşüşü*, 51.

kuruşa satın alan Herbo veled-i Nerso gibi kendi mülklerini işletenler de bulunmaktaydı.¹⁴⁹⁰ Çarşı ve pazar içerisinde her esnaf grubunun, duyuruya çıkan bir dellâlı bulunmaktaydı. Örneğin; 1887’de kuyumcu esnafının dellâlı, Kirkor veled-i Uncıkılınç Karabit adlı bir Ermenîydi.¹⁴⁹¹

Çarşı ve pazarlardaki dükkânlar ekseriyetle bir vakfın müsakkafatı içerisinde olduğundan, Müslim/gayrimüslim esnafların kiralari bir şahsa değil, hayrî bir vakfa sarf edilmek üzere vakıf idarecilerine teslim edilmekteydi. Bu durum zaman zaman dükkân sahipleri ile vakıflar arasında problemler yaratmıştı. Bu gibi meseleler kimi zaman pazarın tüm esnafını müşterek bir çözüm etrafında buluşturmuştu. Böyle durumlarda ilk başvuru mercii mahkeme olmaktaydı. İplik Pazarında, Sakıbiye Vakfı ile Rızvaniye Vakfı dükkânlarında kiracı olan Müslim/gayrimüslim esnaf 10 esnaf, kira ödemesinde yaşanan anlaşmazlık yüzünden bir araya gelmiş ve kadıya başvurmuşlardı. Müftünün de fetvasına başvurularak çözülen dava 8 Haziran 1881 tarihli duruşmada esnafların lehine sonuçlanmıştı.¹⁴⁹² Benzer şekilde, Akarbaşı’nda ekmekçi fırını bulunan Kivork veled-i Çölmek Aro da dükkân kirası nedeniyle işlettiği dükkânından çıkarılmak istenmiş, ancak eski müteveli ile olan anlaşmasına binaen kadı tarafından, kendisini onaylayan Müslüman şahitlerin ifadeleriyle haklı bulunmuştu.¹⁴⁹³ Mevcut vakıf dükkânları sadece Müslüman vakıflarına ait değildi. Demirci Pazarında Behçet Efendizâde ile Kürdoğlu Hacı Müslüm’ün dükkânları ile Ermenî Kilisesi’ne merbut vakıf dükkânlar yanyana yer alıyordu.¹⁴⁹⁴ Aynı şekilde Musaf Pazarında Mimar Haçir’in dükkânları ile Mestçizâde Abdurrahman ve Hacı Bektaş’ın dükkânları birbirine komşu işletmelerdi.¹⁴⁹⁵ Yeni Haffafhane Çarşısında Kebîr Kenîsâ mahallesinde oturan Sağatıl veled-i Sağatıl ile Hoca Ahmed mahallesinde yaşayan emlak memuru Ali Çinizâde Hacı Bekir Ağa’nın üç dükkânı

¹⁴⁹⁰ UŞS, 208/221-969.

¹⁴⁹¹ UŞS, 227/215/216-200.

¹⁴⁹² Esnaflar Sakıbiye Vakfı tahsildarı Mahalli bin İsmail’e 4 Aralık 1880’de kira için 1.791 kuruş teslim ettikleri halde, Rızvaniye Vakfı müteveli vekili Mehmed Bey de kira için aynı meblağı talep etmişti. Sakıbiye Vakfı câbisi, kira gelirleri 3 Mart 1881’e değin Sakıbiye Vakfı’na ait olduğunu iddia edince tarafların ifadeleri müftü efendiye havale edilmiş, Rızvaniye Vakfı müteveli vekili Mehmed Bey’in kiracılardan Sakıbiye Vakfı’na verilen parayı talep edemeyeceği hükmüne karar verilmişti; UŞS, 208/285-90.

¹⁴⁹³ UŞS, 208/89-667.

¹⁴⁹⁴ UŞS, 208/64-630 H. 25 Safer 1297 (M. 7 Şubat 1880).

¹⁴⁹⁵ UŞS, 208/253-21.

yanyana yer alıyordu.¹⁴⁹⁶ Öyleki bazı gediklerin¹⁴⁹⁷ yarı hissesi uzun yıllar bir gayrimüslimde diğer yarı hissesi bir Müslüman'ın tekelinde bulunabilmişti.¹⁴⁹⁸ Bu işletmeler arasında karı-koca gayrimüslim yedinde bulunan gedikler de mevcuttu.¹⁴⁹⁹ Gedik hukuku; gediklerin alınması, satılması ve miras olarak kalması öğelerini içermekteydi.¹⁵⁰⁰ Mesela, Koltukçı Pazarında babadan tevarüs eden mesleğini devam ettiren Bozek'in gediği, 20 senedir aynı aile yedinde bulunmaktaydı.¹⁵⁰¹ Aynı çarşıda Müslüman/gayrimüslim ortaklığında işletmeler de mevcuttu. Mehmet bin Bakkal Mustafa ile Tütüncü Agobcan Kınacı Pazarında bir süre aynı kahvehanede ortaklık yapmışlardı.¹⁵⁰²

Her milletten tüketicilerin ve üreticilerin buluştuğu dükkânlar, talep edilen ürünlerin işlendiği ve satın alındığı yerlerdi. Gündelik alış-verişin yapıldığı bu yerlerde, esnaflar bir araya gelir, şahitler huzurunda çeşitli konularda sözleşmeler yaparlardı.¹⁵⁰³ Çarşılarda sadece ticarî amaçla işletmeler değil, belirli bir iş koluna bağlı özel büro tarzı iş yerleri de XIX. yüzyılın sonlarına doğru açılmaya başlamıştı. Özellikle gayrimüslim avukatların kazanım çeşitli han ve çarşılarındaki yerleri, muhtemelen davalardan önce müvekkilleriyle görüşme yaptıkları oda/dükkân gibi yerler günümüz avukatlık bürolarına benzetilebilir. Örneğin Sipahi Çarşı'sında Avukat Agob Ragıb veled-i Ohanis'in yeri,¹⁵⁰⁴ Belediye Çarşı'sındaki Avukat Protestan Kırkor'un¹⁵⁰⁵ bürosu bu yerler arasında sayılabilir. Çarşılarda nadir de olsa *mağaza*¹⁵⁰⁶ adıyla anılan işletmelerin ilk örneklerine ise 1882 itibariyle rastlıyoruz ki bu mağazalardan biri Eskici Pazar'ında Helvacı Şeyhizâde Hacı İmam'ın mağazasıydı.¹⁵⁰⁷ Sıkı bir örgütsel ve finansal doku içinde olmak üzere bu alanlarda; yerleşik parakende ve seyyar ticaret, özel ve kamusal hizmetler, toptan ve aracı ticaret, uzak ve dış ticaret,

¹⁴⁹⁶UŞS, 221/284-7.

¹⁴⁹⁷ Gedik: Tasarruf hakkı manasında kullanılan bir kavramdır. Ticarrette tekel, imtiyaz anlamlarını da içermektedir. Ahmed Akgündüz, "Gedik", *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 1996), 13: 541.

¹⁴⁹⁸ UŞS, 204/47-77.

¹⁴⁹⁹ UŞS, 204/105-179.

¹⁵⁰⁰ Mortan, vd. *Çarşı, Pazar, Ticaret ve Kapalı Çarşı*, 78.

¹⁵⁰¹ UŞS, 205/262-598.

¹⁵⁰² UŞS, 206/80-199; Şen, *206 Numaralı Urfa Şer'iyeye Sicili'nin (H. 1282-1287/M.1865-1870) 1-186. Sayfaları Transkripsiyon ve Değerlendirmesi*, 213.

¹⁵⁰³ UŞS, 206/276-911.

¹⁵⁰⁴ UŞS, 227/200-183.

¹⁵⁰⁵ UŞS, 222/72-116; UŞS, 222/83-124.

¹⁵⁰⁶ Mağaza: Büyük dükkân, ticarethane, mal ve eşya koymaya yarayan yer, depo; Parlatır, *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, 988.

¹⁵⁰⁷ UŞS, 225/50-6.

finans ve kredi, zanaat ve sanayi bir araya gelmekteydi.¹⁵⁰⁸ Bedros Der-Bedrossian'a göre pazarlarda 40-50 dükkân bulunmaktaydı ve burada Ermenî terziler, ayakkabıcılar, kuyumcular, demirciler, bakır işçileri, tüfenkçiler, kılıç üreticileri yer almaktaydı.¹⁵⁰⁹ Yahudîler ise baharat, sebze, tekstil ve kuyumculuk işleriyle meşguldüler. Hacıkamil Hanı, Mencek Hanı, Bıçakçı Meydanı, Gümrük Hanı, Yahudîlerin iş sahaları arasındaydı.¹⁵¹⁰ Urfa'nın ticarî hayatında Yahudîlerin etkisi büyüktü. Şehrin ilk asırlarından itibaren bilinen bu ticaret kültürü, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde ise Barutçu Hanında (Yahudî Hanı) devam ettirilmişti.¹⁵¹¹

3.3.1. Urfa Hanlarında Gayrimüslimler

Osmanlı hâkimiyetinden sonra 1523 yılı kayıtlarına göre şehirde 33 han bulunmaktaydı. Bu hanlar arasında; Bey Hanı, Sarraf Seyfeddin Hanı, Pirinç Hanı, Meyve Hanı ve Sebil Hanı'nın isimleri geçmektedir. Kitâbesine bakılırsa şehrin önemli ticaret merkezlerinden biri olan Gümrük Hanı da 1562'de Behram Paşa tarafından yaptırılmıştı.¹⁵¹² Evliya Çelebi ise şehirde; Hacı İbrahim Han'ı, Samsad Kapusu Hanı, Beğ Kapusu Hanı ve Beğ Kapusundan taşra Sebil Hanı ve Samsad Kapusundan taşra mağara hanlarının varlığından bahseder.¹⁵¹³ Urfa'nın bu hanlarından sur içinde olanlar tüccarlar için ve çeşitli malların alış-verişinin yapıldığı ve muhafaza edildiği yerler olarak inşa edilmiştir.¹⁵¹⁴ Zanaatın ve perakende ticaretin merkezi olan bu hanlar¹⁵¹⁵ Urfa'nın ticaret hayatında önemli merkezlerdi. Urfa'daki hanlar da tıpkı çarşılar, pazarlar gibi Müslim/gayrimüslim şehir halkının birlikte, her sınıf esnaftan dükkânların yan yana karşı karşıya çalıştığı ticarî alanlardı.¹⁵¹⁶ 1867'de 7¹⁵¹⁷ olan han sayısı 1908'e gelindiğinde 32'ye¹⁵¹⁸ kadar çıkmıştı.¹⁵¹⁹ Kaza yerlisi gayrimüslimlerin

¹⁵⁰⁸ Köse, *Dersaadet'te Tüketim (1855-1923)*, 51.

¹⁵⁰⁹ Ohannesian, *Autobiography And Recollection Bedros Der Bedrossian Ourfatzi*, 11.

¹⁵¹⁰ Dora Niyego, "Dora Niyego Eyüp Badem İle Görüştü", http://www.hasturktv.com/turkiyede_bugun/4141.htm 01.08.2108.

¹⁵¹¹ Ekinci, "Urfa'da Yahudilik ve Hristiyanlık", 71-73.

¹⁵¹² Turan, *XVI. Yüzyılda Ruha (Urfa) Sancağı*, 168.

¹⁵¹³ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 3. Kitap, 93.

¹⁵¹⁴ Kürkçüoğlu, Kürkçüoğlu, *Şanlıurfa Çarşıları-Hanları ve El Sanatları*, 26.

¹⁵¹⁵ Köse, *Dersaadet'te Tüketim (1855-1923)*, 53.

¹⁵¹⁶ İnalçık, Arı, "Türk-İslam-Osmanlı Şehirciliği ve Halil İnalçık'ın Çalışmaları", 38.

¹⁵¹⁷ H. 1284 Tarihli HVS, 148.

¹⁵¹⁸ H. 1326 Tarihli HVS, 404.

¹⁵¹⁹ Urfa şehir merkezinde, tamamını veya bir bölümünü muhafaza ederek günümüze ulaşan 11 şehiriçi hanı yer almaktadır; Daha geniş bilgi için bkz. Adil Özme, "Ruha (Urfa) Hanları Üzerine Bir Değerlendirme" *Bellekten* LXIX/254, (2005): 131.

bu hanlarda birer yerleri olduğu gibi dışarıdan ticaret amacıyla gelen Ermenî ve Süryanîler de bu hanların geçici misafirleri olmuşlardı. Sakıbiye Hanında Haziran 1881’de Diyarbakirli Ermenî Boğos veled-i Kivork,¹⁵²⁰ aynı yılın Eylül ayında ise Mardinli Süryanî Katolik Melkon veled-i Cebrail¹⁵²¹ misafir olarak kalmışlardı ki şüphesiz ticaret amacıyla Urfa’da bulunmuşlardı. Diyarbakirli olup, Urfa’ya yerleşen ve yine Hacı Sakıb Efendi’nin Çifte Hanında 1903’te ticaretle meşgul olduğu anlaşılan Köroğluyan Ohanis veled-i Kesper¹⁵²² gibi tüccarların da bu hanlarda işletmeleri olmuştu. 1891’de ise Haçik veled-i Bağdasar gibi Urfa’ya ticaret amacıyla geldikten sonra Halil Bey Hanında vefat edenler olmuştu.¹⁵²³ Mesela, Avanis adlı bir Ermenî’in Gümrük Hanında, muhtemelen ofis olarak kullandığı ve müşterileri ile görüşme yaptığı bir odası bulunmaktaydı.¹⁵²⁴ Gerz mahalleli Ermenî Haçiryan Minas’ın ise Sakıb Efendi’ye ait Tütün Hanının üst katında anbar olarak kullandığı iki odası mevcuttu.¹⁵²⁵ Yerli Bedrossian’ın aktardığına göre Gümrük Han’ın üst katında 30’dan fazla oda bulunmaktaydı. Yerel boyalar ile renkli desenler tasarlanmaktaydı ve burada bulunan bütün boyacılar Ermenîlerdi.¹⁵²⁶ Handa ticaretle meşgul Hacı Mustafa ve Halil Ağa gibi Müslümanlar da iş yapmaktaydı.¹⁵²⁷ Yine Gümrük Hanında mukim Rum Katolikleri’nden Mihail veled-i Anton Abacı da aslen Halepli idi. Anlaşılan Halepli birkaç Rum Katolik Urfa ile Halep arasında ticaret maksadıyla sürekli gidip gelmekteydi.¹⁵²⁸ Hatta bazıları Urfa’ya daimi surette yerleşmiş ve burada vefat etmişti. Mesela, Halepli olup Urfa’da ticaretle uğraşan Bazar Câmî mahalleli Rum Katoligi, tüccardan Yosef Kandalifet veled-i Nimetullah Kandalifet Urfa’da vefat etmişti.¹⁵²⁹ Yosef Kandalifet’in kardeşi Dimitri veled-i Kandalifet’in ise Gümrük Hanında yeri bulunmaktaydı. Bu iki tüccar kardeş Halep’in Saliba mahallesindendiler.¹⁵³⁰ 1886’da Hacıkâmil Hanında ticaretle uğraşan Farc Acemi veled-i Nesim tüccar esnafı olarak kayıtlara geçmişti.¹⁵³¹ Aynı dönem Tüccar Belitzâde Corci Halep’ten ticaret amacıyla

¹⁵²⁰ UŞS, 208/285-87.

¹⁵²¹ UŞS, 208/313-150.

¹⁵²² UŞS, 215/149-10.

¹⁵²³ UŞS, 220/17-647.

¹⁵²⁴ UŞS, 220/404/405-1201.

¹⁵²⁵ UŞS, 218/214-183.

¹⁵²⁶ Ohannesian, *Autobiography And Recollection Bedros Der Bedrossian Ourfatzi*, 11.

¹⁵²⁷ UŞS, 215/194-80.

¹⁵²⁸ UŞS, 218/221-199.

¹⁵²⁹ UŞS, 218/221-199.

¹⁵³⁰ UŞS, 218/252-251.

¹⁵³¹ UŞS, 227/18-425.

gelmişti ve Gümrük Hanında geçici olarak kalmaktaydı.¹⁵³² Bu tüccarlar anlaşılabilir ellerindeki malları satana değin bu hanlarda geçici olarak ikamet ediyorlardı. Ticarî amaçlı şehirde bulunan gayrimüslimler, ticarettten kaynaklı bir problem dâhilinde, kendilerini ticaret yaptıkları şehrin mahkemesinde savunacak birer vekil tayin etmeyi de ihmal etmemişti.¹⁵³³

3.3.2. Müslüman Vakıf İşletmelerinde Gayrimüslim Kiracılar

Urfa gayrimüslimlerinin, bir meslek icra etmek üzere Müslüman vakıf işletmelerindeki varlıkları çok eskilere gitmektedir. Mesela, 1629'da Mevlüd-i Hazret-i Halilürrahman Vakfına münhasır su değirmeni, su arkının temizlemesi ve taş harcı ve sair giderlerini karşılamak üzere, Musullu veled-i Serkis'e kiralanmıştı.¹⁵³⁴ XIX. yüzyılda da Müslüman vakıf mülklerinde gayrimüslim işletmeciler mesleklerini icra ettiklerine tanık olunmaktadır. Doğal olarak vakıf idareleri ve Müslim/gayrimüslim kiracılar arasında zaman zaman problemler yaşanmıştı. Vakıflara bağlı ticarethanelerin *ecr-i misl*,¹⁵³⁵ yani mülkün rayiç değeri üzerinden kira meselesi, Müslüman ve gayrimüslim esnaf arasında ortaya çıkan anlaşmazlıklar arasındaydı. 1895'te Celâliye Vakfının Haffafhane'deki iki mülk dükkânının kiralanmasında yaşanan anlaşmazlık üzerine taraflar kadıya başvurmuşlardı. Celâliye Vakfı'na ait iki dükkân Küstan veled-i Karabit'e yıllık 600 kuruşa kiralanmış olmasına rağmen eski kiracı Haffaf Hacı Veli'nin dükkânları boşaltmaması üzerine, taraflar 28 Temmuz 1895'te mahkemelik olmuştu. Haffaf Hacı Veli'ye göre dükkânların rayiç bedeli aslında 300 kuruştu ama haffaf esnafının kendisine garezi vardı. O nedenle 600 kuruş rayice bilerek razı olmuşlardı. Mütevelliye göre rayiç fiyatları değişmişti. 300 kuruş geçen yılın rayiç bedeliydi. Bu yıl dükkânların kira bedeli 600 kuruş olmuştu. Kâtip Salih Efendi, mütevelli, şahitler ve davalılar adı geçen dükkânları incelemek üzere bir araya gelmişler ve rayiç bedeli 600 kuruş olarak kararlaştırılmıştı. Hacı Veli, şahitlerden Mahmud'un Mevlevihane'de dünbelek çaldığı iddiasıyla şahitliğini kabul etmemişti.

¹⁵³² UŞS, 227/21-440.

¹⁵³³ UŞS, 215/132-636.

¹⁵³⁴ UŞS, 207/20-44; Mehmet Emin Üner, "XVII. Yüzyılda Müslim-Gayrimüslim İlişkilerinin Olumlu Bir Örneği: Urfa'da Müslüman-Ermeni İlişkileri" *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 43, (2007): 109.

¹⁵³⁵ Hanefî hukukuna göre vakfa ait mülklerin kira bedeli noksan-ı fahiş ile *ecr-i misl*den düşük ise kira sözleşmesi bozulur. Bu halde kiracıya kira ücretini *ecr-i misl* miktarına yükseltmesi fırsatı verilir, buna yanaşmadığı durumda mütevelli kira akdini iptal etmelidir; Ahmet Akgündüz, "İcâre-i Vâhîde", *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2000), 21: 388.

Bu iddia şer'ân kabule şayan olmadığından, karar Küstan lehine sonuçlanmış ve Hacı Veli'nin dükkânları Küstan'a teslimine karar verilmişti.¹⁵³⁶

Çarşı, pazar ve hanlarda bulunan dükkânların birçoğu bir vakfa ait olduğundan Müslüman gayrimüslim farketmeksizin, iş yapmak isteyen tüccarlar, zanaatkârlar bir vakıf dükkânını kiralamak zorundaydı. Bu kiralık yapıların tamiri veyahut yapılacak işe uygun dönüşümleri, vakıflar ile gayrimüslim kiracıları arasında anlaşmazlık yaratan meselelerden biriydi. Bu gibi durumlarda davalar, bireysel veyahut avukatlar aracılığıyla takip edilebilmekteydi.¹⁵³⁷ 13 Kasım 1886'da vakıf idaresi ile gayrimüslim kiracısı arasında, kiralık yapıya yapılan masraftan kaynaklanan bir dava görülmüştü. Şehrin en kalabalık hanlarından Gümrük Hanında Rızvaniye Vakfı müsakkafatından Gümrük Odası olarak bilinen oda, 1878'den beridir Ermenî Bakkalyân Serkis tarafından kiralana gelmişti. Mütevellî Hamevîzâde Mustafa Bey'in iddiasına göre Serkis Ağa 1886 yılı kirasını ödememişti. Serkis Ağa ise odaya belirli bir masraf yapmıştı ve iddiasına göre bunu mütevellî ile anlaşarak yapmıştı. Ancak mütevellî böyle bir durumdan haberi olmadığını, keşif neticesinde şer'ân gerekirse masrafı karşılamayı kabul edeceğini ifade etmişti. Müftülükten bir fetva alındı. Serkis Ağa ile mütevellî Mustafa Bey'in masraf için tekrardan bir araya gelmelerine, kira bedelinin ise vakfa ödenmesine karar verilmişti.¹⁵³⁸

Benzer bir dava ise 1887'de görülmüştü. Câmi-i Kebîr Vakfının mütevellîsi Ramazan Efendi'nin iddiasına göre Berber Nersis'in hanesi kendi vakıflarına aitti. Bu nedenle yıllık toptan yarım batman mum bahası olarak vakfa 15 kuruş verilmesini talep ediyordu. Berber Nersis'in avukatı Agob veled-i Ohan,¹⁵³⁹ evi Fındık Abuzer'den alındığını ispatlayınca vakfın mütevellîsi davadan men edilmişti.¹⁵⁴⁰ Yerel mahkemede çözüme kavuşan bu anlaşmazlıkların yanı sıra yerelde çözüm bulunamayan davalar da olmuştu. Misyonerlerce açılan yetimhane, atöyle gibi yapılar üzerinde Müslüman vakıfların hak iddiaları, konsolosların da dâhil olduğu büyük davalara dönüşmüştü. Halep Vilâyeti'ne oradan İstanbul'a kadar havale edilen anlaşmazlıkların bir tarafında her zaman konsoloslar olmuştu. 1900 senesinde Alman misyoner Franz Eckhart'ın

¹⁵³⁶ UŞS, 218/35-697.

¹⁵³⁷ UŞS, 227/173-138.

¹⁵³⁸ UŞS, 227/285-275.

¹⁵³⁹ UŞS, 227/315-303.

¹⁵⁴⁰ UŞS, 227/350-358.

elinde bulunan sabunhane üzerinde Rızvaniye Vakfı mütevellisi Mustafa Bey hak iddiasında bulunmuştu. Dava, şer'î mahkemeye taşınmış, karar misyoner aleyhine verilmişti. Franz Eckhart, kararın istinafen incelenmesi talebiyle itiraz bulunmuştu. Urfa mahkemesinden gönderilen 19 Nisan 1900 tarihli şer'î ilâma göre; Rızvaniye Vakfı mütevellisi Mustafa Bey adına mahkemede vekilleri Hacı Ahmed ve Kirkor Efendi bulunmuştu. Misyonerin avukatları ise Ahmed Faik Efendi ile Agob Efendi idi. Evkaf müdürü Mustafa Tevfik Efendi de ilgili davaya dâhil edilmişti. İddiaya göre Franz Eckhart'ın yedinde bulunan sabunhane Rızvaniye Vakfının mülkleri arasındaydı. Misyoner ilk sene 500 kuruş kira bedeli ödemişti. Ancak kira süresi bitmiş olmasına rağmen sabunhaneyi teslim etmiyordu. Vakfın avukatları sabunhanenin vakfa teslimi için uyarı talep etmişlerdi. Misyoner avukatlarının iddialarına göre ise, sabunhane M. Libo isimli birinin üzerineydi. Üstelik misyonerin yedinde geçici olarak bulunmaktaydı. Bu sebeple üzerine dava açılmazdı. Fakat mahkeme müdafaayı uygun bulmamış, sabunhanenin tahliyesine karar vermişti.¹⁵⁴¹ Franz Eckhart, Halep Alman Konsolosluğundan tebliğ edilmediği sürece sabunhaneyi boşaltmayacağını ifade edecek kadar ileri gitmişti. Yazışmalara bakılırsa muhaberenin sonuçlanmasına değin mahkeme, ilâm hükmünün ertelenmesine karar vermişti.¹⁵⁴²

3.3.3. Protestan Misyonerler ve Ticarî Kuruluşlar

Urfa şehrinin İncil'e ait geçmişi, İbrahimî topraklardaki yaşamları iyileştirmek ve ruhları kurtarmak için çabaladığını ileri süren, Avrupalı ve Amerikalı misyonerlerin istikrarlı bir akışımı sağlamıştı.¹⁵⁴³ Misyoner örgütlerinin dinî faaliyetlerinin yanı sıra bilgi aktarımı ve parasal destekler sayesinde geleneksel üretim biçimi değişmiş, el emeğinden ziyade daha pratik üretime geçiş, misyonerlerin sağladığı araç-gereçler, özellikle Ermenîler tarafından tatbik edilmişti. Böylelikle daha önce meslekî yeterliliği Müslümanlara nazaran üst düzeyde olan Ermenîler, bu örgütlerin sağladığı bilgi aktarımı sayesinde refah seviyelerini bir kat daha arttırmış oldular. Misyoner öğretilerinin birikimi ile belirli bir ekonomik refaha ulaşan Ermenîler, üretim ve pazarlama sektörde uzmanlaşmaya başladılar. Misyonerlerin ekonomik açıdan en büyük destekleri, Batı'daki fonlayıcı kuruluşlar sayesinde, ürettikleri mallara

¹⁵⁴¹ UŞS, 217/Ek: 166/1-9, 1440.

¹⁵⁴² BOA, DH.MKT: 582/77.

¹⁵⁴³ Gingeras, *Fall Of The Sultanate - The Great War and the End of the Ottoman Empire, 1908-1922*, 136.

Avrupa’da daimî alıcılar sağlamak olmuştur. Tamamı gayrimüslim çalışanlardan oluşan halı fabrikası,¹⁵⁴⁴ dikiş-nakış ve ayakkabı atölyeleri gibi onlarca kişinin çalıştığı üretim merkezleri gayrimüslimlerin istihdamı açısından önemliydi. Daha kalabalık gruplarla bir arada çalışma ekonomik kalkınmayı sağlarken, bu birliktelik Hristiyan cemaat arasında dayanışma duygularını daha da arttırmıştı. Halbuki daha önce çarşı ve pazarlarda gayrimüslimlere ait müstakil veyut birkaç kişiden oluşan şirket ortaklığı üzerine işletmeler mevcuttu. XIX. yüzyılda diğer Osmanlı şehirlerinde olduğu gibi Urfa’da da faaliyet gösteren en etkin misyon yapılanması, literatürde ABCFM ya da BOARD diye anılan American Board of Commissioners for Foreign Missions adlı Amerikan misyoner örgütüydü.¹⁵⁴⁵ Bu örgüte nazaran daha geç bir aşamada Urfa’da teşkilatlanan Alman misyonu ise Dr. Johannes Lepsius tarafından kurulan *Deutshcher Hülfsbund für christliche Liebeswerk im Orient* (Doğudaki Hristiyanlara Alman Yardım Delegasyonu) ve *Deutshcher Hülfsbund für Armenian* (Alman Ermenî Yardım Derneği) çatısı altında faaliyetlerini yürütmekteydi.¹⁵⁴⁶

1892 itibariyle Urfa’ya yerleşen Amerikan Board misyoneri Corinna Shattuck tarafından Ermenî dul ve yetimlerin istihdamı için tesis edilen bir Amerikan Sanayi Enstitüsü kurulmuştu.¹⁵⁴⁷ Böylelikle yardıma muhtaç 160’a aşkın kız ve erkek çocuk için kurmuş olduğu yetimhanenin iâşesini nakış, kilim imali ve bazı el işleri ile sağlamaktaydı.¹⁵⁴⁸ Genellikle uğraştığı yetimhane işleri esnasında, çocuklara endüstriyel çalışma alanları açarak; fırıncılık, terzilik, ayakkabıcılık, bağcılık, marangozluk, demircilik ve dikiş-nakış gibi farklı iş kollarında eğitim görmelerini sağladı.¹⁵⁴⁹ Öyle ki 1895’te açmış olduğu tarımsal kuruluş, misyon alanları içerisindeki en büyük endüstriyel tesisti. Misyon tesisinin erkek yetimhanesinin Harran Ovası’nda buğday ve arpa yetiştirilen iki büyük çiftliği bulunmaktaydı. Gerekli ekmek ihtiyacı

¹⁵⁴⁴ Hali fabrikası ve çalışanları için bkz. Ek.6.

¹⁵⁴⁵ Kocabaşoğlu, *Anadolu’daki Amerika, (Kendi Belgeleriyle 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Amerikan Misyoner Okulları)*, 15.

¹⁵⁴⁶ Selami Kılıç, *Türk-Alman Arşiv Belgeleriyle Ermeni Sorunu ve Almanya*, (Ankara: TTK Yayınları, 2015), 95.

¹⁵⁴⁷ Dimitra Giannuli, “Errand of Mercy” American Women Missionary and Philanthropists in The Near East, 1820-1930”, *Balkan Studies* 39/2, (1998): 242; İkinci, Asoğlu, “Urfa’da Bir Hristiyan Kadın Misyoner: Corinna Shattuck ve Faaliyetleri”, 410.

¹⁵⁴⁸ BOA, A. } MKT.MHM: 702/25-2.

¹⁵⁴⁹ BOA, DH.İD 59/50; Yücel, “Bir Misyonerlik Uygulamasının Teorisi ve Pratiği: Urfa Amerikan Körleri Okulu (1902-1914): 73-74.

bu şekilde sağlanıyordu.¹⁵⁵⁰ Kızlar için sanayi dalları daha çok dokuma ve tekstil üzerine yoğunluk kazanmıştı. Halı işlerinden mendil kenarlarına ince dikişlere, narin ipeklere oyaya, kız çocukları meslekî eğitim almış oluyorlardı.¹⁵⁵¹ Açılmış olan tesis eski Ermenî bilgisinin de kullanıldığı bir nakış imalathanesi şeklindeydi. Yapılan ürünler Türkiye’de pek talep edilmiyordu. Ürünlerinin satışı için Amerika, İngiltere ve İsviçre’de pazar imkânları yaratılmıştı.¹⁵⁵² Bu amaçla misyoner kadın Avrupa’ya bir ziyaret ile Belfas/İrlanda’daki McBride Company’yi ve bir Alman firmasının temsilcisi olarak güvence sağladı. Bu tarihten sonra nakış işleri sabit bir finansal dayanak üzerine kuruldu. Bu sayede 2.000 üzerinde kadın ve kız çocuğu düzenli olarak istihdam edilmişti ve her hafta 500 düzine işlenmiş mendil nakliye edilmekteydi. Hatta Amerika’da bir iş adamı, Urfa’daki bu çalışma alanı için, bulunduğu bir cemiyet içerisinde en büyük bağışçılardan biri oldu.¹⁵⁵³ Amerikan Protestan cemiyeti bünyesinde kurulan endüstri kuruluşu; terzilik, ayakkabıcılık, marangozluk ve demircilik mesleklerini üzerinden eğitim sağlamaktaydı. 1913’te kuruluş bünyesinde; dolap ve marangozluk atölyesinde 21, demircilik ve makine işinde 7, ayakkabı yapımında 9, terzilikte 11 çırak çalışmaktaydı. Endüstriyel çalışmalara kadınların katkısı kaçınılmazdı. Özellikle mendil üretiminde 1.777 kadın çalışmaktaydı.¹⁵⁵⁴ Buralarda iş yapan erkeklere mezun olduklarında emeklerine karşılık bir miktar ücret ödeniyordu.¹⁵⁵⁵ 1905’e gelindiğine misyon tesisindeki kundura atölyesi yoğun çalışma içerisindeydi. Corinna Shattuck namına Avrupa’dan ayakkabı yapımına yönelik çeşitli alet edevat gelmektedir. Bu araç gereçler içerisinde; 44 çift ağaç kundura kalıbı, 38 çift ağaç kundura kalıbı (küçük), 1 düzine demir, kunduracı eğesi, 1 düzine demir, kunduracı eğesi (küçük), 1 düzine demir, kunduracı eğesi (daha küçüğü), 1 düzine demir, kunduracı eğesi (daha küçüğü) 4 düzine ağaç saplı demir, 5 düzine ağaç bez ucu, 25 düzine demir bez ucu, 3 düzine ketan makara, 3 düzine harir makara, 1 adet mezura kutuda kundura ipliği, 24 kilo demir kundura masarı, 10 çifte düzine mantar

¹⁵⁵⁰ Nazan Maksudyan, “Being Saved To Serve: Armenian Orphans of 1894-1896 and Interested Relief in Missionary Orphanages”, *Turcica* 42, (2010): 63.

¹⁵⁵¹ Maksudyan, “Being Saved To Serve: Armenian Orphans of 1894-1896 and Interested Relief in Missionary Orphanages”, 63.

¹⁵⁵² Kieser, *İskalanmış Barış, (Doğu Vilâyetleri’nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938)*, 291-292.

¹⁵⁵³ Peabody, *Corinna Shattuck – Missionary Heroine of Oorfa, (Lives Worth Living)*, 138-139.

¹⁵⁵⁴ Devrim Ümit, “American Protestant Missionary Network in Ottoman Turkey, 1874-1914”, *International Journal of Humanities and Social Science* 4/6(1), (2014), 44.

¹⁵⁵⁵ Döşkaya, “Amerikan Board ve Misyoner Corinna Shattuck’ın Urfa Faaliyetleri”, 104.

taban, 4 top penbe potin şeridi, 6 kilo ketan kundura ipliği, 38 adet makara, kundura kalıbı (adet 300), 2 düzine demir kunduracı eğesi, 25 kilo demir kundura masarı, 6 metre harir ince, penbe potin lastiği, demir kundura masarı yer almaktaydı. Bunların yanı sıra 100 kilo debbağlanmış deve derisi kavasele, 13 kilo vidalu sahtiyan, 1 düzine sahtiyan, 1 düzine elvan meşin, 9 kilo keçi derisi sahtiyan şeklinde ayakkabı imali için gereken eşyalar bulunmaktaydı.¹⁵⁵⁶ Misyoner kadın gelen bu aletlerin gümrükten muaf tutulması için girişimlerde bulunmuştu. Ancak aletler nizamnamede¹⁵⁵⁷ yer alan eşyalar arasında değildi. Bâb-ı Âli'den gelen yazı ile eşyaların vergiden muaf olamayacağı bildirilmişti.¹⁵⁵⁸ Nisan 1907 itibariyle Shattuck'un endüstriyel kuruluşlarında toplam 1.500 kişi çalışmaktaydı.¹⁵⁵⁹ Shattuck'un bu yoğun çalışma faaliyetleri aslında, dinsel ahlakın bir meslek içinde kutsanan rasyonel emeğe nüfus etmesini savunarak, Katolikliğe karşı önemli bir ilerleme sağlayan Luthercilik öğretisiyle de örtüşmekteydi.¹⁵⁶⁰

1896'da Urfa'ya yerleşen Almanlar ise başladıkları üretim faaliyetlerinde bu kadın misyonerin çalışmalarından ilham almıştır.¹⁵⁶¹ Ancak Alman Protestan misyonu daha çok sağlık çalışmaları ile öne çıkmıştır. Misyon bünyesinde kurulan halı dokuma fabrika ile Almanların kazadaki faaliyet sahaları daha da genişlemişti. Bu fabrika özellikle Ermenî kadınlar için yeni bir istihdam anlamına geliyordu. Atölye, Müslüman mahallesi ile Ermenî mahallesi arasındaki sınır hattında bulunuyordu. Yüksekliği dolayısıyla çevresindeki Müslüman hanelerine rahatlıkla hâkim bir pozisyona sahipti.¹⁵⁶² Alman Şark Misyonu adına açılan fabrika, 1897 Mayıs'ında Franz Eckhart yönetimindeydi.¹⁵⁶³ Bu amaçla Dr. Lepsius, Friesdorf'ta fakir kız çocukları için tesis ettiği halı dokuma tezgahların Urfa'ya göndermişti.¹⁵⁶⁴ Halı fabrikasının

¹⁵⁵⁶ BOA, DH.MKT: 1020/19-3. 24 Temmuz 1905

¹⁵⁵⁷ Düstur Tertip 1, Cild 2, "Devlet-i Aliyye ve Düvel-i Ecnebiye Tebaasından ve Mezahib-i Muhtelifeden Bi'l-Cümle Ruhban Takımıyla Bunların Manastır ve Emâkin-i Sâiresi Hakkında Gümrük Muâfiyeti Nizamnamesi", (İstanbul: 1289), 610-617.

¹⁵⁵⁸ BOA, DH.MKT: 1020/19.

¹⁵⁵⁹ Frank Wood, *Life and Light for Woman*, (Boston: Woman's Board of Mission by The Published, 1907), 238-239.

¹⁵⁶⁰ Anthony Giddens, *Siyaset, Sosyoloji ve Toplumsal Teori*, 4. Basım, (İstanbul: Metis Yayınları, 2014), 40.

¹⁵⁶¹ Kieser, "Bir Misyoner Hastanesinin Çevresindeki Küçük Dünya: Urfa, 1897-1922", 264.

¹⁵⁶² Künzler, *Kan ve Gözyaşları Ülkesinde – Dünya Savaşı Sırasında Mezopotamya'da Yaşananlar 1914-1918*, 72.

¹⁵⁶³ Kieser, *İskalanmış Barış*, (Doğu Vilâyetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938), 292.

¹⁵⁶⁴ Kılıç, *Türk-Alman Arşiv Belgeleriyle Ermeni Sorunu ve Almanya*, 96.

açılmış olduğu Urfa istasyonu, Alman misyonun Doğu'daki en büyük faaliyet alanıydı. Açıldığı ilk yılda 200 kadının çalıştığı fabrikada,¹⁵⁶⁵ 1900'de çalışan kadın sayısı 300'e yükselmiş, 1913'e gelindiğinde ise bu sayı 600 olmuştu.¹⁵⁶⁶ 1900 yılı itibariyle halı endüstrisi ciddi bir ekonomik kazanç sağlamış olacak ki misyondan tamamen ayrılarak kendi kendine yetmeye başlamıştı.¹⁵⁶⁷ Yine misyon bünyesinde olmak üzere 1901'de Alman yetimhanesine bağlı marangozluk atölyesi için Almanya'dan yeni makineler getirilmiş, öğrencilere makinelerin kullanımını öğretmek amacıyla da Otto Camin isimli bir Alman öğretmen görevlendirilmişti.¹⁵⁶⁸

XX. yüzyılın ilk yıllarında Danimarkalı misyoner örgütü DDA'nın (De Danske Armeniervenner/The Danish Friends of Armenia) Urfa'da teşkilatlanmaya çalıştığı görülür. Karen Jappe teşkilatın Urfa'daki temsilcisidir. Urfa'ya yerleşimin ardından giysi imalatı için bir girişim başlatmıştır. Konfeksiyon üretiminde yerel olarak yeni fikirler ve yenilikler getirmek için Danimarka'dan desenler ve tasarımlar temin etmiştir.¹⁵⁶⁹ Misyonerler sayesinde sağlanan ekipmanlar ve kurulan şirketler, kentlerin değişim değerlerinin ve kapitalist ruhun yerleşiminin göstergeleriydi.¹⁵⁷⁰ Osmanlı ekonomisinin Batı ekonomisiyle birleşme sürecinde ortaya çıkan, yabancı yardım kuruluşlarıyla desteklenen bu işletmeler Urfa'daki ticarî işletmelerin dönüşümünü de sağlamıştı.¹⁵⁷¹

3.4. Borç İlişkilerinde Müslümanlar ve Gayrimüslimler

Osmanlı son dönemi Urfa sicillerinde, alacak-verecek üzerine düzenlenmiş birçok dava tutanağına bakılırsa kaza sâkinleri arasında nakit paraya hayli ihtiyaç duyulmaktaydı. Eytam sandığından sağlanan kredilerin yanı sıra ahâlinin kendi arasındaki borçlanmaların sayıca fazla oluşu buna işaret etmektedir. Özellikle kuraklık yıllarında yaşanan kıtlıklar, kazanın iktisadî hayatını olumsuz etkilemişti. Öyle ki muallim maaşlarının ödenmesi dahi yağmurun yağmasına şart koşulmuştu.¹⁵⁷²

¹⁵⁶⁵ İnan, *Osmanlı Devleti'nde Almanların Protestan Misyonerlik Faaliyetleri*, 334.

¹⁵⁶⁶ Muttalip Şimşek, "Osmanlı Devleti'nde Alman Yetimhaneleri (1860-1921)" *History Studies*, 8/3, (2016): 167.

¹⁵⁶⁷ İnan, *Osmanlı Devleti'nde Almanların Protestan Misyonerlik Faaliyetleri*, 359.

¹⁵⁶⁸ İnan, *Osmanlı Devleti'nde Almanların Protestan Misyonerlik Faaliyetleri*, 378.

¹⁵⁶⁹ Kauffeldt, *Danes, Orientalism And The Modern Middle East Perspectives From The Nordic Periphery*, 125.

¹⁵⁷⁰ Kaygalak, *Kapitalizmin Taşrası 16. Yüzyıldan 19. Yüzyıla Bursa'da Toplumsal Süreçler ve Mekansal Değişim*, 10.

¹⁵⁷¹ Gülenaz, "Son Dönem Osmanlı İstanbul'unda Ticaret Yapıları: Hanlar, Pasajlar", 81.

¹⁵⁷² BOA, MF.MKT: 477/57-2.

Terekelere bakılırsa ölenlerin borç ve alacaklarına ilişkin verilerin çoğu hem miktar olarak düşük düzeydeydi, hem de büyük ticarî ilişkilerin sonucu oluşmayıp, genellikle esnaf ve yakın çevre ile gündelik ilişkilerde kaynaklanan borç ve alacaklar tipindeydi.¹⁵⁷³ Müslümanlar ile gayrimüslimler arasındaki borçlanmalar genellikle *ticaret eşyası bahasından*¹⁵⁷⁴ şeklinde kayıtlara geçmişti. Bu eşyalar arasında tütün,¹⁵⁷⁵ sade yağ¹⁵⁷⁶ ve koyun¹⁵⁷⁷ vb. ticarî mallar yer almıştı.

Aynı çarşı, pazar, han gibi ticarî alanlarda iş yapan Müslüman ve gayrimüslim sâkinlerin doğal olarak karşılıklı alışverişleri ve iş ortaklıkları olmuştu. Borç yapılan işin türüne göre değişen sermaye yatırımı, alım-satımlar, doğrudan güvene dayalı elden verilen borçlar, son olarak da faiz amaçlı sağlanan krediler Müslüman ahâli ile gayrimüslim sâkinler arasındaki borçlanmaların sebepleriydi. Borçlara ilişkin tanzim edilmiş tutanaklara göre Osmanlı parasının yanında İngiliz, Fransız, Moskov paraları ile de borçlanmaların olduğu görülür. Yabancı para birimlerinin iş hayatında kullanılışı, yabancı tüccarların şehre yoğun olarak girişleri ve kendi para birimleri üzerinden alışverişleriyle ilgilidir. Yüksek mal varlığına sahip Urfalı Müslüman terekelerinde de Osmanlı paraları dışında İngiliz, Fransız para birimlerinin mevcudiyeti,¹⁵⁷⁸ İngiliz ve Fransız ticarî mallarının ve tüccarlarının Urfa'nın iktisadî yaşamında etkin olduğuna işaretti. Mesela bir dönem ortaklıkları bulunan Ermenî Kivo veled-i Boğos ile Mollâ Mustafa arasındaki ticaret İngiliz, Fransız ve Moskov lirası gibi para birimleri üzerinden yapılmıştı.¹⁵⁷⁹ Bu borçlanmaların bir tarafında esnaf, tüccar, idareci gibi toplumun her kesimden insanlar yer almaktaydı. Hamidiye Alayı kumandanlarından Kaimmakam Hamdi Bey öldüğünde Terzi Vartan'a 912 kuruşu borcu bulunmaktaydı. Büyük ihtimal Terzi Vartan kaimmakamın özel terzisiydi. Yine Ekmekçi Aruş'a 639,10 kuruş, Kuyumcu Haçir'e 94 kuruş Ekmekçi Nersis'e ise 413 kuruş borcu olan Hamdi Bey'in bu borçları terekkesinden tahsil edilmişti.¹⁵⁸⁰ Urfa muhasebecisi Manastırlı Mehmed Faik Efendi ile Urfa sabık sandık emini Çolağyan

¹⁵⁷³ Cezar, "18. Yüzyılda Eyüp'te Para ve Kredi Konuları Üzerine Gözlemler", 23.

¹⁵⁷⁴ UŞS, 206/325-25; UŞS, 206/329-44; UŞS, 206/331-54; UŞS, 206-335-67, UŞS, 206/351-131; UŞS, 206/341-93.

¹⁵⁷⁵ UŞS, 206/284-942.

¹⁵⁷⁶ UŞS, 206/290-977.

¹⁵⁷⁷ UŞS, 206/198-599.

¹⁵⁷⁸ UŞS, 220/432-1241.

¹⁵⁷⁹ UŞS, 206/657-433.

¹⁵⁸⁰ UŞS, 216/413/414/415-1001 H. 14 Cemâziye'l-evvel 1316 (M. 18 Eylül 1898).

Agob arasında borçlanmadan doğan bir dava olmuştu.¹⁵⁸¹ Aynı şekilde Urfa eytam müdürü Osman Efendi'nin İstanbul'da vefatı üzerine tanzim edilen terekesine göre alacaklıları arasında Fransız Hanna, Aruş veled-i Bido, Circi Behnan gibi gayrimüslimler yer almıştı.¹⁵⁸²

İki taraf arasındaki borç ilişkileri şer'î mahkemeye intikal ettiği takdirde hukukun gereği olarak üçüncü şahıslar, yani *şahitler* bu davaların seyrinde etkin rol oynayan kişilerdi. Buradaki esas, şahitlerin en az iki erkek ve Müslüman olmalarıydı.¹⁵⁸³ Müslümanlar sadece kendi dindaşlarının değil, gayrimüslim ahâlinin kendi aralarındaki davalara da müdâhil olmuşlardı.¹⁵⁸⁴ Bu şahitler çarşı pazarın esnafi olmakta veyahut çarşı pazardan geçerken olaya tanık olan ahâlden birileri olmaktadır. Parasal ilişki daha çok çarşı ve pazarda dönmüş olduğundan borçlanma ilişkilerine dair senetleşmeler, tartışmalar da doğal olarak bu ticarî çevre içerisinde gerçekleşmekteydi. Borçlanma esnasında, ileride yaşanacak bir anlaşmazlık durumunda tanık olmaları için şahitler orada hazır tutulmaktaydı. Alacak verecek meselesine tesadüfen şahit olanlar da olmuştu. Örneğin; vefat Ateşoğlu Osman'ın borcunu varisinden talep eden Meyhaneci Serkis'e şahitlik eden Bakkal Abdülkadir ile Bakkal Halid ifadelerinde; *Ateşoğlu Osman vefat etmeden önce Demirci Pazarındaki dükkânında Meyneci Serkis ile bir araya gelmişti. Ateşoğlu Osman işbu Serkis'in zimmetimde üç aded Mecidi lirası altını alacak hakkıdır deyu huzurumuzda ikrar ve itiraf eyledi. Bizler bu hususa bu vechle eşhedü billah şahidleriz şehadet dahi ederiz* şeklinde Meyhaneci Serkis'i mahkemede doğrulamışlardı.¹⁵⁸⁵ Oysa 1886'da vefat eden Helvacı Hüseyin'in dükkânındaki birtakım malın kendisine ait olduğunu iddia eden Batmanoğlu Nezo'nun şahitleri Melhûzoğlu Halil ve Mollâ Ömer; *Keçeci Bazarından savuşur iken Batmanoğlu Nezo'nun helvacı dükkânında bir galebelik (kalabalık) gördükleri anda bu cemiyet nedir* diye sordukları zaman olaya şahit olmuşlardı.¹⁵⁸⁶

¹⁵⁸¹ UŞS, 219/158-256.

¹⁵⁸² UŞS, 227/338-339.

¹⁵⁸³ Borç meselesine dair Kur'an-ı Kerim'de; "Erkeklerinizden iki şahit bulundurun. Eğer iki erkek bulunamazsa rıza göstereceğiniz şahitlerden bir erkekle biri yanılırsa diğerinin ona hatırlatması için iki kadın olsun" (el-Bakara 2/282) şeklinde ayet-i kerime bulunmaktadır. Bu konu hakkında detaylı bilgi için bkz. H. Yunus Apaydın; "Şahit", *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2010): 38: 280.

¹⁵⁸⁴ UŞS, 221/34-438 .

¹⁵⁸⁵ UŞS, 222/190/191-308 H. 30 Rebü'l-evvel 1309 (M. 3 Kasım 1891).

¹⁵⁸⁶ UŞS, 221/72/73/74-497.

İş ortaklarının kâr payı üzerinde yaşadığı anlaşmazlıklar¹⁵⁸⁷ taraflar arasında borç ilişkilerini doğuran sebepler arasındaydı. Müslim/gayrimüslim yatırımı ile çevre illerden getirelen ticarî eşyalar, belirli bir kâr üzerinden satılmakta ve elde edilen kâr taraflar arasında bölüşülmekteydi.¹⁵⁸⁸ İşletme üzerinde ortaklığı bulunan şeriklerden birinin vefatı durumunda, ölen tarafın varislerinin alacak iddiaları, Müslim/gayrimüslim sâkinler arasındaki borç ilişkilerinin başka bir tarafını oluşturmaktaydı. Mesela, Arap Ağa ile Ermenî milletinden Tekâveroğlu Avanis veled-i Kivork ve Serkis Sabağ veled-i Ağya ve Boğos arasında boyacılık üzerine kurulu bir şirket bulunmaktaydı. İki dükkânda sürdürülen ortaklık esnasında Serkis Sabağ'ın vefatı üzerine varisleri hisselerini talep etmişti.¹⁵⁸⁹ Aynı şekilde Mollâ Mustafa'nın oğlu Hamo ile Makdis Kivo'nun ortak olduğu, Makdis Kivo'nun vefatıyla varislerin alacaklarını talep ettiği görülür.¹⁵⁹⁰

1895 isyanları kurulu şirketlerin dağılmasına da neden olmuştu. Olaylarda hayatını kaybedenlerin varisleri, ortaklar ile şirket hisseleri üzerine mahkemelik olmuşlardı. Ermenî kadınlar özellikle vasiliğini üstlendiği çocukları için bu hakların peşine düşmüşlerdi. Vekil tutmuşlar, kadı huzuruna çıkmışlar ve eşlerinden kalan hisseleri, borçları talep etmişlerdir.¹⁵⁹¹

Hans-Lukas Kieser, 1895 Urfa Ermenî olaylarının sebeplerinden bahsederken, iki toplum arasındaki sosyal uçurum farkından bahsetmektedir. Ayrıca İngiliz elçi vekili Fitzmaurice'in raporundan iktibas ederek; Kürtlerin ve Arapların bazılarının şehirde yaşayan Ermenîlere borçlandığını iddia etmektedir.¹⁵⁹² Meslekî eğilimleri daha fazla olan Ermenîlerin ekonomik açıdan Müslüman ahâliye nazaran daha iyi durumda olduğu muhakkaktır. Ancak Urfa şer'iyeye sicillerindeki birçok örnekte görüleceği gibi Müslümanların Ermenîlere olduğu gibi 1895 öncesinde Müslümanlara borcu olan birçok Ermenî de bulunmaktaydı. 20 Aralık 1892'de vefat eden Kaya Mescidi mahalleli İmamzade Mehmed Müderris Efendi'nin miras dökümüne göre kendisine borcu olan gayrimüslimler bulunmaktaydı ve bu bir kişiden ibaret değildi. Terzi

¹⁵⁸⁷ Marcus, *Modernliğin Eşiğinde Bir Osmanlı Şehri Halep*, 136.

¹⁵⁸⁸ UŞS, 206/646-810.

¹⁵⁸⁹ UŞS, 218/165-76 H. 10 Şevval 1313 (M. 25 Mart 1896).

¹⁵⁹⁰ UŞS, 206/657-433.

¹⁵⁹¹ UŞS, 218/165-76.

¹⁵⁹² Kieser, *İskalanmış Barış, - Doğu Vilâyetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938*, 285.

Seko'nun oğlu Aruş'ta toplam 352.20 alacağı bulunuyordu. Kartaloğlu Aruş'tan 150, Terzi Haleblioğlu Kivo'dan 19.30, Attar Sefer'in oğlu Kivo'dan 1.000, Genç Avanis oğulları Mıgırđıç'ten 1.828.20, Kilecioğlu Kivo zimmetinde 5.593 ve Boyacı Agobcan ve Timurcu Serkis'ten ise 103 kuruş alacağı vardı.¹⁵⁹³ Olayların sonrasına ait siciller incelendiğinde Ermenilerin kendi aralarında da bir hayli borçlandıkları görülür ki bu durum velisini kaybeden çocukların anneleri veyahut vasileri tarafından açılan birçok alacak-verecek davalarından gözlenebilmektedir.¹⁵⁹⁴ Nadir de olsa Müslüman bir kadının bir Ermeni'ye faizi ile borç verdiğiine dair kayıtlar da mevcuttur.¹⁵⁹⁵

Karşılıklı bu borç alış-verişi olaylardan sonra dahi devam etmişti. 15 Kasım 1901'de Melhuzzâde Hacı Halil'in tanzim edilen terekesine göre Batris Ganime'nin kendisine 47 kuruş borcu bulunmaktaydı. Yine Tarhanaoğlu Gogo'dan 35 kuruş alacağı tahsil edilmişti.¹⁵⁹⁶ Daha erken tarihlerde Müslüman kadınlara dahi borcu olan gayrimüslim erkekler olmuştu. Örneğin; Zeliha bint-i İsmail'in tanzim edilen terekesine bakılırsa Bireciklioğlu Haçir zimmetinde 4.150, Merçioğlu Serkis'de 500 kuruş alacağı bulunmaktaydı.¹⁵⁹⁷ Aynı şekilde Emine bint-i Mehmed'in vefatı sonrası Hristiyan Çirçi'den 500 kuruş alacağı olduğu tespit edilmişti.¹⁵⁹⁸ Karşılıklı bu borçlanmalardan hareketle, kent içindeki mahallelerde veya çarşılarda Müslüman ve gayrimüslim nüfusun iç içe, kaynaşmış bir yaşam sürdürdüğüne, din faktörünün onların borç-alacak münasebetlerini etkileme açısından önemli bir faktör oluşturmadığına hükmetmek mümkün görünmektedir.¹⁵⁹⁹

3.5. Alım-Satım Münasebetlerinde Müslümanlar ve Gayrimüslimler

Alım-satım ilişkileri, Urfalı Müslim/gayrimüslim sâkinlerin arasındaki ilişkilerin bir tarafını oluşturmaktaydı. Bu karşılıklı alış veriş genellikle hane, dükkân, bağ, tarla, değirmen gibi mülkleri kapsamaktaydı. Taraflar arasında yapılan sözleşmeler, satış akdi çevçevesinde mahkeme huzurunda tescil edilmekteydi. Kadı huzurunda yapılan alım satım sözleşmelerinde, satışı yapan tarafın *bi't-tav' ve'r-rızâ*, yani satıcının özgür iradesi, kendi istek ve rızasıyla satışı yaptığı belirtilirdi. Merkeze

¹⁵⁹³ UŞS, 220/432-1241 H. 9 Muharrem 1310 (M. 3 Ağustos 1892).

¹⁵⁹⁴ UŞS, 218/129/130-14; UŞS, 218/130/131-16; UŞS, 218/131/132-18; UŞS, 218/140/141-34.

¹⁵⁹⁵ UŞS, 206/288-965.

¹⁵⁹⁶ UŞS, 217/417/418-297.

¹⁵⁹⁷ UŞS, 226/436-53.

¹⁵⁹⁸ UŞS, 226/443/444-71.

¹⁵⁹⁹ Cezar, "18. Yüzyılda Eyüp'te Para ve Kredi Konuları Üzerine Gözlemler", 24.

bağlı çevre nahiye ve köylerde yaşayan gayrimüslimler mülk sahibi olduğu gibi kiracı ve ortakçı konumunda¹⁶⁰⁰ toprak işletiyorlardı. Bu minvalde gerçekleşen toprak alım satımları veyahut belirli bir hisse devrini kapsayan alım satımlar iki taraf arasındaki münasebetlere konu olmaktaydı. Müslümanlar genellikle Müslümanlara, gayrimüslimler de genellikle kendi dindaşlarına satış yapmışlardır.¹⁶⁰¹ Ancak bu Müslümanlar ve gayrimüslimler arasında alım-satım gerçekleşmediği anlamına gelmemektedir. Örneğin, Değirmen üzerindeki hisselerin satışı Müslümanlar ile Hristiyanlar taraflar arasında alım satım mevzularındadır. Şerif Bey, Harran tarafındaki 9 hisseli değirmende bulunan 1 hissesini Ermenî Mimar Haçir'e 2000 kuruşa satmıştı.¹⁶⁰² Kenîsâ-i Kebîr mahallesinde oturan Kirekos'un, Hacı Halil'e tahimini 1.000 tiyek üzüm bağını 1.900 kuruşa satışı da bu minvalde gerçekleşmişti.¹⁶⁰³ Bir mülkün satışı ardından, satıcının mülkten elini çekmemesi taraflar arasında münazaaya neden olmakta, bu gibi anlaşmazlıkların çözüm yeri yine mahkeme olmaktaydı.¹⁶⁰⁴

Bir satış yönetimi olarak *bey' bi'l-vefâ*¹⁶⁰⁵ usulüne alım satımlar Müslümanlar ve gayrimüslimler arasındaki alış-verişlerde sıkça başvurulan bir yöntem olarak karşımıza çıkmaktadır. Buradaki amaç işlem sonucunda iki tarafın da kazanç sağlayacağı bir satışın gerçekleşmesidir. Nakit paraya ihtiyaç duyan kişinin, başta kararlaştırılan bir süre dâhilinde borç alacağı kişiye mülkünü rehin bırakmak suretiyle yapılan alım-satımlar, taraflar arasında bir ilişki doğurmaktaydı. Kısa süreli satış üzerinden sağlanan borç kimi zaman geri ödenememekteydi. Bu durumlarda rehin bırakılan gayrimenkul satılarak borç temin edilmekteydi. Nitekim 25 Ağustos 1884 tarihli bir kayıta, İzakil veled-i Cano, Halilürrahman mahallesindeki evini, 23.000 kuruş karşılığında *bey' bi'l-vefâ* tarikiyle Siverekli mahallesinden Hacı Şeyho Bey'e teslim etmiş ancak borcunu zamanında ödeyememesi üzerine eşi Ağya, rehin evi Hacı Şeyho'ya satarak borcu ödemek zorunda kalmıştı.¹⁶⁰⁶ Bu alım-satımlar kazanın her mahallinde gerçekleşebilmekteydi. Mesela Müslüman yerleşimi olarak bilinen

¹⁶⁰⁰ Özel, "Muhacirler, Yerliler ve Gayrimüslimler - Osmanlının Son Devrinde Orta Karadeniz'de Toplumsal Uyumun Sınırları Üzerine Bazı Gözlemler", 95.

¹⁶⁰¹ Cezar, "18. Yüzyılda Eyüp'te Para ve Kredi Konuları Üzerine Gözlemler", 21.

¹⁶⁰² UŞS, 213/221-293.

¹⁶⁰³ UŞS, 206/283-939.

¹⁶⁰⁴ UŞS, 206/336- 73.

¹⁶⁰⁵ Bu yöntemle borca karşılık sermaye sağlayacak kişilerin verdikleri krediye karşılık bir teminat ve bir kazanç elde etmeleri gözetilmiştir. Bayındır, "Bey' bi'l-vefâ", 6: 20.

¹⁶⁰⁶ Taş, *Kadı Sicillerine Göre XIX. Asrın İkinci Yarısında Urfa'da Sosyal Hayat*, 354.

Kazgancı mahallesinde Kivo veled-i Abdo'nun dükkânlarının bulunabilmesi, gayrimüslimlerin Müslüman mahallelerinde oturabildikleri gibi, iş yapabildiklerini, yani kazanç elde edebildiklerini de göstermektedir.¹⁶⁰⁷

3.6. Gayrimüslim Kadınların İş Hayatına Katılımı

Misyonerlerin gelişiyle Urfalı gayrimüslim kadınların iş hayatına atılımları aynı anda gerçekleşmiştir. XX. yüzyılın başlarında, misyonerlerin teşebbüsüyle sanayi kuruluşlarının artışı, kentleşme sürecini de hızlandırmıştı. İş hayatında gayrimüslim kadınlar ile Müslüman kadınlar neredeyse aynı statüye sahipti. Ev ekonomisine bir katkı sağlanacaksa, buna yönelik uğraşlar genellikle evin içinde gerçekleşmekteydi. Amerikan Board'ın Merkezi Türkiye Misyonu içerisinde yer alan bölgelerde 1880'li yıllardan itibaren kadınlara yönelik faaliyetler kadın, misyonerler tarafından yürütülmeye başlamıştı. Bu istikamette Urfa'da ilk olarak Kızlar Yüksek Okulu açılmıştı.¹⁶⁰⁸ Yukarıda bahsi geçtiği üzere kız çocukları için öncelikli iş alanı dokuma ve tekstil üzerine yoğunlaşmıştı. Halı işleri, dikiş tarzı işler kız çocuklarının bir meslek edinmelerine dönüktü.¹⁶⁰⁹ Bu çalışma hayatının yanısıra Protestan öğretilerin kazandırılması için toplantılar da düzenlenmekteydi. 1890 yılı boyunca sekiz farklı mahallede kadın dua toplantıları yapılmıştı.¹⁶¹⁰ Üretilen mallar Türkiye'de talep edilmediğinden Bayan Shattuk Avrupa ve Amerika'da bir pazar imkânı yaratmıştı.¹⁶¹¹ Bu tarihten sonra nakış işleri sabit bir finansal dayanak üzerine kuruldu. Bu sayede 2.000 üzerinde kadın ve kız çocuğu düzenli olarak istihdam edilmişti ve her hafta beş yüz düzine işlenmiş mendil nakliye edilmekteydi. Hatta Amerika'da bir iş adamı, Urfa'daki bu çalışma alanı için, bulunduğu bir cemiyet içerisinde en büyük bağışçılardan biriydi.¹⁶¹² Misyoner kadın tarafından açılan işleme atölyesinin, başlangıçta Saghatellerin mahallesinde kurulduğu bilinmektedir. Daha sonraları ise Protestan mabetine yakın Şaghogh'ların evi atölye olarak kullanılmıştır. Atölye

¹⁶⁰⁷ UŞS, 208/17-495.

¹⁶⁰⁸ Alan, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Amerikan Protestan Okulları*, 279.

¹⁶⁰⁹ Maksudyay, Nazan Maksudyay, "Being Saved To Serve: Armenian Orphans of 1894-1896 and Interested Relief in Missionary Orphanages", *Turcica* 42, (2010), 63.

¹⁶¹⁰ Ayşe Aksu, *Amerikalı Misyonerlerin Osmanlı Anadolu'sundaki Eğitim Faaliyetleri (1820-1900) ve Bunun Osmanlı Toplum Yapısına Etkileri*, (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010), 109.

¹⁶¹¹ Kieser, *İskalanmış Barış*, (*Doğu Vilâyetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938*), 292.

¹⁶¹² Peabody, *Corinna Shattuck - Missionary Heroine of Oorfa, (Lives Worth Living)*, 138-139.

bünyesinde 1.000 kadar kadının çalıştığı ileri sürülmektedir. Bayan Shattuck bir Ermenî köyü olan Germuş'ta da bir şube açmış ve şubenin başına Yeve Alahaydoyan isimli bir gayrimüslim yerleştirmişti.¹⁶¹³ Alman Doğu Misyonu tarafından tesis edilen halı fabrikası ise sadece Ermenî dulların istihdamı için açılmıştı. Fabrikada işe başlayan Ermenî dulları, buradan aldıkları maaş sayesinde evlerine bakabilecek güce ulaşınca yetimhanede bulunan çocuklarını da yanlarına almaya başlamıştı. Fabrikanın kazancı artınca misyon bütçesinden ayrılarak, Urfa Teppic Manufaktur adıyla yeniden yapılanmıştı.¹⁶¹⁴ Öyle ki fabrikanın açılışından kısa bir süre sonra üretilen halılar Avrupa pazarında büyük rağbet görünce, siparişler gecikmeye başlamıştı. Fabrikanın müdürü Franz Eckhart siparişleri yetiştirmek için bazen kadınları ve çocukları gece gündüz çalışmaya zorlamıştı.¹⁶¹⁵

XX. yüzyılın başında; Halep, Adana ve Urfa el örme makinalarıyla çevrilmişti. Urfa ve Adana gibi bölgelerde evlerde bulunan tezgahlarda kadınlar çorap üretimi yapmaktaydı. Bu sayı Urfa'da hayli fazlaydı. Kazaya 1.000 Alman el makinesi getirilmiş ve kadınlar kendi evlerinde üretim yapar hale gelmişlerdi.¹⁶¹⁶ Ancak gündelik ücretlerin en düşük olduğu yerler arasında Urfa bulunmaktaydı. Günlüğü 1 kuruşa iş yapan kadın işçilerin sayısı az değildi.¹⁶¹⁷ Hoş karşılanmasa da bu tarihlerde kadınların kent yaşamında, aktif olarak rol almaya başladığını söylemek mümkündür.¹⁶¹⁸ Bu durum Ermenî cemaati arasında, eskiye nazaran tedrici bir dönüşüm yarattı. Önceleri daha çok erkeklerin iş gücüyle varlığını sürdüren cemaat, kadınların da kamusal alana dâhil olması ve ekonomik faaliyet sahalarında yer almasıyla daha da zenginleşti. Bu iktisadî şekillenme, kazanın gelişmekte olan bölümlerinde yoğunlaşan yeni kurumlarla birebir bağlantılıydı.¹⁶¹⁹ Cemiyet/kulüp gibi siyasal hareketlerin ortaya çıkışıyla eş zamanlı yaşanan bu ekonomik dönüşüm şehrin Müslümanları ile gayrimüslimleri arasında rekabet alanlarını daha da genişletmiş oldu. Bireysel olarak iş yapan gayrimüslim kadınların sayısı çok azdı. Bu konuda Muhtar Alancı Makdis'in eşi Alancı Sultan'ın Urfa kadınları arasında yaptığı alış-veriş dikkat

¹⁶¹³ Taşçıyan, "Urfa - Zanaatlar", erişim: 7 Aralık 2018, https://www.houshamadyan.org/tur/haritalar/halep_vilayeti/urfa/ekonomi/trades.html.

¹⁶¹⁴ İnan, *Osmanlı Devleti'nde Almanların Protestan Misyonerlik Faaliyetleri*, 385.

¹⁶¹⁵ İnan, *Osmanlı Devleti'nde Almanların Protestan Misyonerlik Faaliyetleri*, 387.

¹⁶¹⁶ Gürol, "Osmanlı Devleti'nde XIX. yüzyılda Çalışma Yaşamı ve Girişimcilikte Kadın", 594.

¹⁶¹⁷ Gürol, "Osmanlı Devleti'nde XIX. yüzyılda Çalışma Yaşamı ve Girişimcilikte Kadın", 595.

¹⁶¹⁸ Faroqhi, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla*, 184.

¹⁶¹⁹ Eldem, vd., *Doğu İle Batı Arasında Osmanlı Kenti Halep İzmir, ve İstanbul*, 126.

çekidir. Sultan hanım hanesini Hacı Kamilzâde Yusuf Efendi'ye terhin ve para istikraz ile Halep ve Beyrut vilâyetlerinden türlü eşyalar getirterek Urfalı kadınlar arasında alış-veriş yapmaktaydı. Telfutur'daki evinin bir odasında faturalı ticaret eşyalarının değeri tam olarak 25.249 kuruştur.¹⁶²⁰ Şehrin taife-i nisvaniyla alış-veriş yaptığı belirtilen Sultan Hanım'ın sadece kendi dindaşları ile değil, Müslüman kadınlar ile de bir alış-veriş içerisinde olduğu anlaşılmaktadır.

3.7. Eğitim-Öğretimde Müslümanlar ve Gayrimüslimler

Urfa'da gayrimüslim eğitime geçmeden önce Müslümanların eğitim öğretimdeki durumlarına değinmek yerinde olacaktır. Eğitimin modernleşmesi bakımından dönüm noktası sayılan ve eğitim programının yeniden düzenlenmesini öngören 1869 Maârif Nizamnamesi¹⁶²¹ özellikle taşra vilâyetlerdeki kurumların nasıl işleyeceğine dair hükümleri içermekteydi.¹⁶²² Nizamnamenin ardından Urfa'da da eğitimdeki ilk adımlar atılmaya başlamıştı. Bu minvalde, şehrin ileri gelenleri, bir rüşdiye mektebinin açılması için 1869'da bir araya gelmişti. Okul inşası için müderrisler, azalar, tüccarlar, imâmlar, muhtarlar, mahkeme reisleri, gayrimüslimler müştereken yardımda bulunmuşlardı. Mutasarrıf Şibli Paşa da bu iş için yoğun çaba sarfetmişti. Eski mahkeme binasının tadilatıyla burasının rüşdiye mektebi olarak kullanılması öngörülmüştü.¹⁶²³ Mektebin inşasında gayrimüslim ahâlinin de yardımı olduğundan, rüşdiyeye Müslim/gayrimüslim çocukların birlikte tahsilinde ahâlice bir mahzur görülmemişti. Taraflar arasındaki muhabbet ve irtibat fevkaladeydi. Birbirlerinin hukuk-ı millîyelerini muhafazaya iki tarafın itina ve dikkatlerinin ileri derecede olduğu özellikle belirtilmişti. Ancak çocukların bir arada eğitim almaları uygun görülmemişti.¹⁶²⁴ Bilindiği üzere II. Abdülhamid döneminde modern okulların açılışı hızlanmış, taşra şehirlerine kadar bir seferberlik başlatılmıştı. Eski sistem yerine yeni uygulamalara alışmaya çalışan Osmanlı Müslümanları ise bu canlanma karşısında

¹⁶²⁰ UŞS, 215/507-9 (H. 18 Recep 1323 (M. 18 Eylül 1905).

¹⁶²¹ Düstur Tertip 1, Cild 2, 184-219.

¹⁶²² Burcu Özgüven, "Son Dönem Osmanlı İmparatorluğunda Meslek Öğrenimi: Sanayi Mektebi Binaları", *Geç Osmanlı Döneminde Sanat Mimarlık ve Kültür Karşılaşmaları*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2016), 48.

¹⁶²³ BOA, ŞD: 2212/53; İsmail Asoğlu, "II. Abdülhamid Devrinde (1876-1909) Urfa'da Sosyo-Mekânsal Değişimler", *Osmanlı Urfası 2*, (İstanbul: Orient Basım Yayın, 2108), 148.

¹⁶²⁴ BOA, ŞD: 2212/53.

daha gerideydi.¹⁶²⁵ Sıbyan mekteplerinden rüşdiyeye öğrenci geçişi gerekiyorken bu hususa pek itina gösterilmemişti. Zirâ ilk dört yıl içerisinde beklenen olmamış, Urfa Rüşdiye Mektebine devam eden öğrenci sayısı çok az olmuştu.¹⁶²⁶

II. Abdülhamid devrinin eğitimdeki en temel sorunu paraydı. Yerel yönetimlerin gelirlerinin bir kısmıyla maârif hissesine katkıda bulunmaları gerektiği halde, genellikle bu paralar gelemediğinden okullar inşa edilemiyor, öğretmen maaşları ödenemiyordu.¹⁶²⁷ Urfa mekteplerinin temel problemi de para sıkıntısıydı. XIX. yüzyılın ikinci yarısında gayrimüslimler dinî bağlarını güçlendirmelerinin yanı sıra genel ve pratik eğitim sistemlerini yaygınlaştırarak siyasî bir yeniden uyanışı gerçekleştirmişlerdi.¹⁶²⁸ Kurmuş oldukları vakıfların gelirlerinin bir kısmını Hristiyan mektebine ve buradaki fakara çocuklara bağışlayarak eğitim seferberliğine katkı sağlamışlardı.¹⁶²⁹ Diğer devlet kademelerinde olduğu gibi maârif komisyonlarında da söz sahibi olmaya başlamışlardı. 1882/1883'te 6 kişilik Urfa maârif komisyonu üyeleri içerisinde tek gayrimüslim üye Makdis Kivork Efendi'ydı.¹⁶³⁰ 1906 ila 1908 arasında ise maârif komisyon üyeleri arasında Şeyh Safvet, İhsan Bey (Şerif Saru), Hacı Kamilzâde Kâmil Efendi ile birlikte Urfa'nın Ermenî eşraflarından, toprak ağası ve tüccar¹⁶³¹ İmirziyan Karabet yer almıştı.¹⁶³²

1888/1889'da kazadaki 18 gayrimüslim okulunda 1.134 çocuk eğitim görürken, modern anlamda tek Müslüman okulu 1 adet rüşdiye mektebiydi ve 74 öğrencisi bulunmaktaydı.¹⁶³³ 1893'te mektebe bir Fransızca ve riyaaziye hocası gerekmiş ancak yeterli derecede maaş bulunamadığından atama yapılamamıştı. Mahallinden karşılık bulunduğu takdirde tayinlerin yapılabileceği bildirilmişti.¹⁶³⁴ 1879'dan itibaren eski sıbyan mekteplerinin ıslahı cihetine gidilirken, yeni ibtidaî

¹⁶²⁵ Selim Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)*, (İstanbul: Doğan Kitap, 2014), 112.

¹⁶²⁶ BOA, MF.MKT: 9/89.

¹⁶²⁷ Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)*, 121.

¹⁶²⁸ Karpat, *Osmanlı Modernleşmesi - Toplumsal, Kuramsal Değişim ve Nüfus*, 106.

¹⁶²⁹ UŞS, 216/270-743; UŞS, 216/271-745; UŞS, 218/361-50; UŞS, 226/411-23; UŞS, 226/412-25; UŞS, 226/412-26.

¹⁶³⁰ H. 1300 Tarihli HVS, 101.

¹⁶³¹ Selçuk Akşin Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi İslamlaşma, Otokrasi ve Disiplin*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2015), 167-168.

¹⁶³² H. 1324 Tarihli HVS, 395; H. 1326 Tarihli HVS, 395.

¹⁶³³ H. 1306 Tarihli HVS, 213.

¹⁶³⁴ BOA, MF.MKT: 174/31.

mekteplerin açılmasına hız verilmişti.¹⁶³⁵ Ancak bu dönemde Urfa’da bir ibtidaî mektebinin varlığından söz edilemez. 1894/1895 yıllarında; İrfâniye Mektebi, Suadiye Mektebi, Hayriye Mektebi, Feyziye Mektebi ismiyle ilk ibtidaî mektepler açılmıştı.¹⁶³⁶ 1890’ların sonunda bu ibtidaîlerden rüşdiyenin birinci senesine ancak 34 öğrenci yetiştirebilmişti.¹⁶³⁷ Bir sonraki yıl bir misli daha artması düşünülürken zarûrî masraflar için devamlı bir varidat bulunmayışı temel sıkıntıydı. Mekteplerin geliri, Karakoyun deresinde yıkanan yapağıya karşılıktı. İki yıldır devam eden kuraklık derenin kurummasına neden olunca okulların gelirleri de kesilmişti. Reji dairesinden, bir dükkân ve ahırdan sağlanan gelirler eğitim için ayrılmıştı. Ancak Reji dairesinin eski kira bedelinde düşüşe gitmesi, gelirleri daha da azaltmıştı.¹⁶³⁸ Mekteplerin esaslı bir gelirinin olmayışı kapanma tehlikesi yaratmıştı. Ancak asıl sorun çocukların misyoner ve Hristiyan okullarına meyl olmaya başlamasıydı.¹⁶³⁹ Muallimler tarafından Bâb-ı ‘Âli’ye gönderilen aşağıdaki telgraf, aslında eğitim konusunda çekilen zorlukları özetlemektedir:

*Maaşatımıza yağmurun yağması karşılık tutulmuş idi. Kuraklık hasebiyle üç aydır maaş alamıyoruz. Çoluğumuz çocuğumuzla aç kalıyoruz. Dilenerek toplayabildiğimiz parayı, keyfiyeti halîfe-i mukaddesimizi haberdar için telgraf ücreti verdik, ferman.*¹⁶⁴⁰

Urfa’ya gönderilen rüşdiye muallimi İhsan Şerif Saru’nun 1899’da hazırladığı lâyhada ise kazanın eğitim durumu mülâhaza edilmiş, Müslümanlar ve gayrimüslimler arasındaki eğitim seviyesinin farkına dikkat çekilmişti. Saru’ya göre; mektebin 50 öğrencisinden 20’si zabitanın, geriye kalan 30’u ise yerli ahâlidendi. Livânın nüfûs-ı umumîyesine oranla 1.500 kûsûr nüfusta bir nüfus isabet etmekteydi. Bunların içerisinde ahâlinin ileri gelenlerinden birinin çocuğu dahi bulunmamaktaydı. Mektep muallimlerinin maaşları ödenemediğinden de mektep kapanma tehlikesi içerisindeydi. Saru, devlet hizmetinde çalışabilecek faydalı kişilerin Urfa’dan çıkmayışını ise şu ifadeler ile belirtmişti:

¹⁶³⁵ Bayram Kodaman, “II. Abdülhamid Hakkında Bazı Düşünceler”, *Osmanlı 2*, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), 283; Abdullah Ekinci, İsmail Asoğlu, “Osmanlı’da Sıbyân Mektepleri ve Urfa Örneği”, *Osmanlı Urfası 1*, (İstanbul: Orient Basım Yayın, 2018), 335.

¹⁶³⁶ H. 1312 Tarihli HVS, 294.

¹⁶³⁷ BOA, MF.MKT: 477/57.

¹⁶³⁸ BOA, MF.MKT: 477/57-4.

¹⁶³⁹ BOA, MF.MKT: 599/49.

¹⁶⁴⁰ BOA, MF.MKT: 477/57-2.

*Müsâvât-ı 'umûmîye-i siyâsiyyesinde ganî ve fakir, vazî' ve şerîf memalik-i mahrûse-i şâhânenin her noktasından her sınıf ahâliden devlet ve milletine hıdemât-ı hasene ibrazına muvaffak olmuş birçok zevât yetişmiş iken Urfa'nın şu şerefden mahrûmiyeti buraca ma'ârifin derece-i i'tibârını nazarlara ta'yîn ider.*¹⁶⁴¹

Memleket idaresinde, ülkenin her noktasından, her sınıf ahâlden devlet ve millete yararlı hizmetlere muvaffak olmuş birçok kişi bulunurken Urfa'dan bu tarz insanların çıkmayışı eğitiminin kötü durumuyla ilişkilendirilmişti. Eğitimdeki bu problemleri gidermek üzere 1905'te Urfa'da açılması planlanan sanayi mektebi için Dersaadet sanayi mektebinden 2 usta istenmişti. Sanayi mektebi bir komisyon marifetiyle yönetilmekteydi. Bu gayretlerin hepsi, Osmanlı eğitim sisteminin modernleştirilmesi niyetiyle 1867'de Fransız Eğitim Bakanı Victor Dury'e hazırlanan projeye dayanmaktaydı.¹⁶⁴² 1906 senesine gelindiğinde 80 bin guruş karşılığında bir sanayi mektebi açılmıştı. 1908'de mektebin muallimleri arasında demirci muallimi Agob Ağa, kunduracı muallimi Agob Ağa gibi gayrimüslimler de yer almıştı. Mektebin komisyon üyeleri arasında gayrimüslim olarak sadece İmirziyan Karabet Efendi yer almıştı.¹⁶⁴³ XX. yüzyılın başında açılan okullara az sayıda gayrimüslim de devam etmekteydi. 1903/1904'te¹⁶⁴⁴ idâdî mektebine devam eden 110 öğrencinin 82'si Müslüman, 28'i gayrimüslimdi.¹⁶⁴⁵

Kaza merkezindeki eğitim teşebbüslerinin yanı sıra livâ mülhakatında da bir hayli okullar inşa edilmişti.¹⁶⁴⁶ 1907'ye gelindiğinde Urfa idâdisine, Farisî muallimliğine Darü'l-fünûn 'ulûm-ı 'âliye şubesinden mezun Muhyiddin Efendi, ahlak dersine ise ahlak muallimi vekili Mehmed Emin Efendi tayin edilmişti. Fransızca muallimliğine ise İbrahim Bolis Şamas adlı bir gayrimüslim atanmıştı.¹⁶⁴⁷ II. Abdülhamid döneminde yeni okul binaları yapımında büyük oranda başarı

¹⁶⁴¹ BOA, MF.MKT: 477/57-1.

¹⁶⁴² Ekinci, Asoğlu, "II. Meşrutiyet Yıllarında Urfa'da Cemiyetler ve Kulüpler" 323.

¹⁶⁴³ H. 1326 Tarihli HVS, 397.

¹⁶⁴⁴ Aynı yılın Maârif Salnamesinde ise 140 öğrencinin sadece 15'i gayrimüslim olarak kaydedilmiştir; H. 1321 Tarihli Maârif Salnamesi, 457.

¹⁶⁴⁵ H. 1321 Tarihli HVS, 378.

¹⁶⁴⁶ BOA, DH.MKT: 1055/61.

¹⁶⁴⁷ BOA, MF.MKT: 1100/18-2.

sağlanmıştı. Ancak yapılan yeniliklere rağmen eğitim-öğretim konusunda Avrupa düzeyinde bir sonuç alınmamıştı.¹⁶⁴⁸

3.7.1. Misyonerler ve Eğitim Faaliyetleri

Osmanlı Devleti'nde tıbbîenin dışında gayrimüslimlerin bütün mekteplerde okuyabilmeleri, kendi okul ve kurumlarını da istedikleri gibi yönetebilmeleri ancak Islahat Fermanı'nın ilanı ile gerçekleşmişti. Bu imtiyaz memnuniyetle karşılanmış olmasına rağmen gayrimüslimler; bir meslek, sanat ve iyi bir ticaret vasıtası olan Mülkiye Tıbbîyesi ile Eczacı Mektebinden başka okullara rağbet göstermemişlerdi.¹⁶⁴⁹ Fermanın sonrasından gayrimüslimler çok sayıda özel okul kurmuştu. Resmî devlet okullarına girmekte ise tereddüt etmişlerdi.¹⁶⁵⁰ Hükümet 1869'da yayımladığı Maârif-i Umumiye Nizamnamesi ile Müslim/gayrimüslim çocuklar için ayrı ayrı sıbyan ve rüşdiye mektepleri açılmasına karar kılmıştı.¹⁶⁵¹ Nizamnamenin birinci maddesine göre mektepler iki kısma ayrılmıştı. Birinci kısma göre mekteplerin nezaret ve idaresi devlete aitti. İkincisi ise hususî mekteplerdi ki yalnız nezareti devlete, tesisi ve idaresi kişiler veyahut cemaatlere ait olanlardı.¹⁶⁵² 1876 Anayasası'nın 15. ve 16. maddeleri ile de özel eğitim serbestiyeti ve cemaatlerin eski imtiyazlarının korunacağı kararlaştırılmıştı.¹⁶⁵³

1869'da Urfa Rüşdiye Mektebinin inşa masraflarında iki taraf ahâlinin de yardımları olmuş, rüşdiyeye Müslim/gayrimüslim çocukların birlikte tahsilinde ahâlice bir mahzur görülmemişti. Birbirlerinin hukuk-ı millîyelerini muhafazaya iki tarafın itina ve dikkatlerinin ileri derecede olduğu özellikle belirtilmişti. Zaten Müslüman ahâli de rüşdiye mektebinden gayrimüslimlerin faydalanmasını talep ediyordu. Müslümanlar, gayrimüslim etfalinin zulmette (karanlıkta), cehalette kalmalarını uygun görmemişti. Bu nedenle gayrimüslim ahâli de rüşdiye mektebinin inşasına ortak edilmişti. Ancak yönetimce çocukların bir arada eğitim almaları uygun

¹⁶⁴⁸ Tuğrul Özcan, *Merkezî ve Modern Eğitim Kapsamında Osmanlı Gayrimüslim Cemaat ve Yabancı Okulları*, (Ankara: Gece Kitaplığı, 2017), 28.

¹⁶⁴⁹ Osman Nuri Ergin, *Türk Maarif Tarihi 1-2*, (İstanbul: Eser Matbaası, 1977), 728-729.

¹⁶⁵⁰ Bozkurt, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)*, 159.

¹⁶⁵¹ Bozkurt, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)*, 161.

¹⁶⁵² Düstur Tertip 1, Cild 2, 184.

¹⁶⁵³ Bozkurt, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)*, 163; Ergin, *Türk Maarif Tarihi 1-2*, 733.

görülmedi.¹⁶⁵⁴ Eğitim konusunda atılan belkide ilk ortak adım böylece başarısız olmuştu. Berlin Kongresi'nde tanımlanan, Osmanlı Devleti'nin bütün tebaasının kanun önünde eşit olacağı ilkesiyle bağlantılı olarak, 1879 tarihli bir kabine mazbatasını, rüşdiye okullarına başvuran bütün gayrimüslimlerin bu okullara kabul edileceğini hükme bağladı.¹⁶⁵⁵ Fakat Protestan misyonerlerin gayrimüslimlere yönelik yoğun faaliyetleri de bu dönem itibari ile başlamıştı. Okulların yanı sıra misyonerlerce tesis edilen yetimhaneler ve atölyeler farklı eğitim merkezleri olarak öne çıkmıştı. Urfa'da eğitimde en etkin misyoner örgütü Amerika'daki Protestan misyoner örgütlerinin en deneyimli ve de en büyüklerinden Amerikan Board¹⁶⁵⁶ idi. Almanlar ise 1896 yılında Dr. Johannes Lepsius'un girişimiyle Deutsche Orient-Mission (Alman Doğu Misyonu) adıyla Urfa'ya yerleşmişlerdi.¹⁶⁵⁷ Urfa'daki Alman misyonu, Anadolu'daki faaliyetler için merkez olarak doğu misyonları arasında en büyüğüydü. Misyon bünyesinde bir yetimhane, bir halı atölyesi ve bir de hastane bulunuyordu.¹⁶⁵⁸ Amerikalılar adına Corinna Shattuck, Almanlar adına da Dr. Johannes Lepsius, İsviçreli Dr. Josephine Zürcher, Dr. Andreas Vischer, hasta bakıcı Jacob Künzler gibi isimler, II. Abdülhamid döneminin Urfa'daki öncü misyonerleriydi. Urfa'daki Ermenîleri örgütlenme ve eğitim sahasında ilerlemeyi amaç edinen misyonerlerden biri de 1903'te Urfa'ya gelen Danimarkalı Karen Jappe idi. Jappe, Ermenî okullarındaki geleneksel öğretim metotlarında ve müfredat türlerinde yeniliğe gitmişti.¹⁶⁵⁹ Bu misyonerler, bölgedeki din adamlarını yetiştiriyor, gerekirse Avrupa'da eğitim almalarını sağlıyorlardı. Bu doğrultuda Protestan lideri Papaz Abuhayatyan İngiltere'ye davet edilmişti.¹⁶⁶⁰ Özellikle İstanbul ve oradan Avrupa'ya giderek teoloji eğitimi alan Urfalı yerli Ermenîler, misyonerlerin refanslarını kullanıyorlardı. Hagop Abuhayatyan ilk örneklerdendi. Mıgırdıç Hagop Knadjian da aslen Urfalı idi. İngiltere'ye teoloji

¹⁶⁵⁴ BOA, ŞD: 2212/53.

¹⁶⁵⁵ Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi İslamlaşma, Otokrasi ve Disiplin*, 295.

¹⁶⁵⁶ Kocabaşoğlu, *Anadolu'daki Amerika, (Kendi Belgeleriyle 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları)*, 15; İkinci, Asoğlu, "Urfa'da Bir Hristiyan Kadın Misyoner: Corinna Shattuck ve Faaliyetleri", 405.

¹⁶⁵⁷ İkinci, Asoğlu, "Osmanlı Arşiv Vesikalarına Göre Misyoner Dr. Andreas Vischer ve Urfa'daki Faaliyetleri", *III. Uluslararası Osmanlı Sancağından Cumhuriyet Kentine Urfa Tarihi Sempozyumu*, (6-8 Nisan, Şanlıurfa, 2018).

¹⁶⁵⁸ İnan, *Osmanlı Devleti'nde Almanların Protestan Misyonerlik Faaliyetleri*, 334.

¹⁶⁵⁹ Kauffeldt, *Danes, Orientalism And The Modern Middle East Perspectives From The Nordic Periphery*, 124.

¹⁶⁶⁰ Nurdoğan, "Hristiyan Oryantalizminin Kadınlar Şubesi: Anglo-Sakson Misyon Tarihinde Kadınlar", 84.

eğitimi almak için gitmişti.¹⁶⁶¹ Sağlanan eğitimler, yerel ölçekte, “milliyet” ve “ulus (devlet)” kuruculuğu için ideolojik çerçeve¹⁶⁶² inşa ediyordu. Böylece Hristiyan nüfusun bulunduğu bölgelerde etnik-dinî farkındalık öne çıkarılarak Osmanlıya karşı içeriden bir başkaldırının temelleri atılmıştı. Öncelikli olarak imparatorluğun Güneydoğu Avrupa’daki vilâyetlerinde Hristiyan ayrılıkçılığı teşvik ederek Türkleri Asya’ya geri gönderme hedeflenmişti.¹⁶⁶³

Ermenî milleti asırlar boyu kilise temelli işlemişti. Bu nedenle eğitim kurumları kilise ile temas içerisinde olmuş ve ona bitişik bir yapıda gelişmişti.¹⁶⁶⁴ Urfa’daki gayrimüslim mekteplerinin çoğunluğu da bu şekildeki bir planlamaya sahipti. Ermenî gençleri tesis edilen bu okullarda dil öğrenmişler, sanat edinmişlerdi. Yetenekli bireylerin yetişmesine önem veren gayrimüslim ahâlinin içerisinde yetişen gençlerin varlığı cemaatlerin genel kültür düzeylerinin bir göstergesiydi.¹⁶⁶⁵ Gayrimüslim terekelerinde; zarf, basma kâğıt, yazı kâğıdı,¹⁶⁶⁶ kurşun kalem, nakışçı kalemi, defter¹⁶⁶⁷ gibi yazı malzemelerine daha çok rastlanmış olması, gayrimüslimlerin okuma-yazma eğiliminin başka bir işaretiydi. Yüzyılın sonuna doğru gayrimüslim ahâlinin eğitime verdiği destek, bu alanda misyonerler yardımıyla gelinen nokta, aslında İhsan Şerif Saru’nun Ermenî mekteplerine dair 1899’daki malumat ve mülâhazatında açıkça beyan edilmekteydi:

Memâlik-i şâhânenin her yerinde olduğu gibi burada dahî bu millet bütün kuvvetlerini marifet kazanmaya ayırıyor. Ermenî Protestan mekteplerinin nezâret-i ‘umûmîyesi Urfa Hristiyanlık âlemince bir azîze derecesinde övülen Mis Şatık (Corinna Shattuck) nâmında Amerikalı bir misyoner kadına emânet edilmiştir. Bu kadın vazifesini; görevimizi icra etmede, bizlere ibret ve uyanış örneği olacak şekilde, harika bir çalışma içinde ifa ediyor. Arz edeyimki; postanın muayene vazifesi bana havale olduğundan üç seneden beri koca bir livânın idâre-i ‘umûmîyesine bakan mutasarrıflık adına her postada beş altı adet

¹⁶⁶¹ Knadjian, *The Eternal Struggle: A Word Picture of Armenia’s Fight for Freedom*, 3-5.

¹⁶⁶² Sibel Özbudun, *Antropoloji Gözüyle: Sınıf, Kültür, Kimlik Yazıları*, 2. Baskı, (Ankara: Üyopya Yayınevi, 2014), 20.

¹⁶⁶³ Campos, *Osmanlı Kardeşler – Erken Yirminci Yüzyıl Filistin’inde Müslümanlar, Hristiyanlar ve Yahudiler*, 20.

¹⁶⁶⁴ Necmettin Zorlu, “Osmanlı Devleti’nde Ermeni Eğitim Kurumları ve Faaliyetleri”, *Yeni Türkiye* 60, (2014): 5.

¹⁶⁶⁵ Emecen, *Unutmuş Bir Cemaat Manisa Yahudileri*, İstanbul, Eren Yayıncılık, 95.

¹⁶⁶⁶ UŞS, 218/159/160-68.

¹⁶⁶⁷ UŞS, 218/159/160-68.

resmî ve hususî evrak zuhur ettiği halde, bu kadın nâmına Amerika ve İngiltere'nin çeşitli mahallerinden hiçbir zaman içeriğinin bilinmediği, elliden aşağı mektup zuhur etmiyor. Bunların içeriğinin önem derecesine göre tamamına cevap veriyor. İki seneden beri Urfa'ya yerleşerek bir halı fabrikası küşâd etmiş olan Alman misyonerleri dahi, gerçi henüz resmen bir mektep edinmemişler ise de onlar dahi kız ve erkek Ermenî eytamını himâye hakkı bahanesiyle tedrisata başlamışlardır. Mesaîleri aynı Mis Şatık derecesindedir. Fransisken¹⁶⁶⁸ rahib ve rahibeleri dahi aynı mesaî ve perde ile işlerini idâre etmekten elbette geri durmazlar. Ancak şurası üzüntü vericidirki; askerî malumatlarını ilerletme maksadıyla Almanya ve Fransa'ya gönderilen zabitân İslâmoğlu İslâm, Osmanlıoğlu Osmanlı oldukları halde geri döndükten sonra yanlarında buldukları devletlerin terakkîyât-ı askeriyelerini birbirine tercihen tasdik ettirmek için aralarında mücadele derecesinde münakaşat ve münazaat-ı lafziye gerçekleştiği hergün görülen durumlardan iken, sadakatleri şüphe götürür ve sırf tabiiyetden gayri bir ilişkileri bulunmayan Ermenîlerin, çocukluklarından itibaren terbiyeleri ecnebilerin ellerine terk ediliyor. Her gün her saat neşv ü nemâ halinde bulunan dimağları kim biliyor? Ne türlü zararlı fikirler ile zehirleniyor ve acı acı tecrübeler meydanda iken gelecekte bu sabilerden herbirinin devlet ve milletin başına ne yaman bir belâ kesilecekleri kati'ân nazar-ı dikkate alınmıyor. Her gün her câminin avlusunda kırk elli Müslüman etfalın ve hatta yirmi otuz yaşlarındaki heriflerin çelik çomak oyunuyla meşgul oldukları meşhûd olurken, Ermenîlerden bir çocuk bile sokaklarda görünmüyor. Burada tüm sanayi onların elinde bulunuyor. Hatta İslâm'dan bir ekmeğe olsun bulunmuyor.¹⁶⁶⁹

Ma'rûzât-ı kemterânem; Maârif-i 'Umûmîye-i Nezâret-i Celîlesinin 15 Nisan sene 1315 tarih ve on yedi numarolu tahrîrât-ı 'umûmîyesinde salnamenin tab'ından

¹⁶⁶⁸ Katolikliklere bağlı Fransisken tarikatının kurucusu Assisili Aziz Francis'tir. 1181 ya da 1182 yılında İtalyan'ın Assisi şehrinde doğmuş ve yine burada 1226'da ölmüştür. 1221'de ise tarikata ait bir tüzük tertiplenmiştir. Bu tüzükle Papa III. Honorius'a başvuran Francis, tarikatı için Papa'dan onay almıştır. Daha geniş bilgi için bkz. Muhammet Tarakçı, "Fransisken ve Dominiken Tarikatları", *Felsefe Ansiklopedisi*, C. 6, Ed. Ahmet Cevizci, (Ankara: Ebabil Yayıncılık, 2009), 830.

¹⁶⁶⁹ BOA, MF.MKT: 477/57 (H. 15 Rebîü'l-âhîr 1317 (M. 23 Ağustos 1899)).

maksad ne idük hakkındaki istizâhâta cevaben hatıradır. Ferman. Fî 11 Mayıs sene 1315.

*Urfa Rüşdiye Muallimi İhsan Şerif bin Mehmed*¹⁶⁷⁰

Amerikan, Alman, Fransız ve İtalyan misyonerlerin kaza Hristiyanlarına yönelik çabaları ve elde ettikleri başarı, anlaşılan Urfa'daki Müslüman okul yöneticileri tarafından dikkatle takip edilmişti. Buna karşılık Müslüman okullarında muallim maaşları ödenemiyordu. Ahâli de durumun farkındaydı. Haziran 1899'da Mektûbî Kalemine rahatsızlığı beyân eden bir telgraf çekildi. Telgrafa göre; Misyoner Corinna Shattuck ve diğer misyonerler sayesinde, Osmanlı çocukları (Hristiyan) mezheben ve mesleken istedikleri yolda talim fırsatı yakalamışlardı. Başlarda bunlara kolaylık gösterilmiş olması, Hristiyan ahâlinin büyük bir aç gözlülükle onların tarafına geçişini hızlandırmıştı.¹⁶⁷¹

İttihat ve Terâkki Partisi Urfa mebusu Şeyh Safvet Efendi, imtiyaz sahibi ve ser muharriri olduğu Tasavvuf Dergisi'nin 13 Nisan 1911 tarihli sayısında, *Urfa'da Terâkkîyât-ı Maneviyye* adlı bir yazı kaleme almıştı. Safvet Efendi'nin bu yazıyı siyasî gayelerle kaleme almış olduğu düşünülse de yazının mahiyeti, Meşrutiyet öncesi ve sonrası Urfa'nın durumuna ilişkin değerlendirmeleri içermesi açısından dikkat çekicidir. Ona göre bu medeniyetin beşiği, bir zamanlar nice âlimlerin tecelligâhıydı ve Nabi gibilerin çıkış yeri idi. Ancak geçmiş istibdadın duvarları içerisinde baştan aşağı tahrip olmuştu. Meşrutiyet'in tüm Osmanlı'da estirdiği ruhtan, İttihat ve Terakkî'nin mübarek cömertliğinden Urfa'da nasibini almış, bu istikametde Câmî-i Kebîr'in yanındaki eski bir medrese dairesinde bir darü'l-fünûn tesis edilmişti.¹⁶⁷²

3.7.2. Düşünce Değişiminde Okullar, Yetimhaneler ve Atölyeler

Misyoner okulları II. Abdülhamid dönemi siyasetini meşgul eden önemli sorunlardan biriydi. Amerikan misyon cemiyetleri yüzyıl içerisindeki en etkin misyoner grubunu oluşturmaktaydı. Faaliyetlerine XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde başlayan hareketin üyeleri, yeterli bir eğitim (lâik ve dinsel) aldıkları gibi, ABD'yi

¹⁶⁷⁰ BOA, MF.MKT: 477/57.

¹⁶⁷¹ BOA, MF.MKT: 477/57-4

¹⁶⁷² Şeyh Safvet, "Urfa'da Terakkîyât-ı Ma'neviye", *Tasavvuf* 4, (1329): 7-8.

terketmeden önce görevli oldukları ülkeler hakkında detaylı bilgiler alıyorlardı.¹⁶⁷³ 1893'te Osmanlı genelinde erkek ve kız olmak üzere 392 Amerikan/Protestan Okulu bulunmaktaydı. Bunlardan 284 adedi II. Abdülhamid'ten önce, 108'i ise padişahın cülûsundan sonra açılmıştı.¹⁶⁷⁴ Yüzyıl içerisinde, Amerikalılara nazaran daha geç bir aşamada Osmanlı topraklarında örgütlenen Almanlar da neredeyse aynı dönemde ilk faaliyetlerine başladıkları görülmektedir. Örneğin 1820'li yıllarda Yunan ayaklanmasına yardım eden İsviçre'den Basel Misyoner Örgütü, ağırlıklı olarak Alman misyonerlerin görev aldığı bir topluluk olma özelliğini taşıyordu.¹⁶⁷⁵

Misyonerlerin eğitim faaliyetleri içerisinde, modern düşünce ve Anglo-sakson metodları özellikle Ermenîler için bir nimetti.¹⁶⁷⁶ Öğrenciler bu okullarda Batı dillerinin yanı sıra Avrupa'dan gelen yeni bilgiler, fen bilimleri ve matematik üzerine dersler alıyorlardı.¹⁶⁷⁷ Kieser'in ifade ettiği gibi bu misyonerler, gelişmiş bir toplumsal ağ ile birlikte fikir, düşünce eksenli, misyonlara özgü deneyimin yansımasıyla donanmış bir "zihni faaliyet mekânı" yaratmışlardı.¹⁶⁷⁸ Zamanla bu mekânlar, hem kişiler hem de toplumsal değişim düzeyinde, kendinin farkında olma ve kendini gözlemlene sürecinin beslenmesine yardımcı oldu.¹⁶⁷⁹ Urfa bölgesi de misyonerlerin bu "zihni faaliyet mekânları" arasında bulunmaktaydı.

Sağlanan eğitimler, özellikle kazanın Ermenî sâkinleri üzerinde bireysel kimlik, grup kimliği ve etnik kimlik bilincinin kazanımında büyük etki yaratmış, ilki 1895'te olmak üzere devlete karşı kitlesel eylemleri tetiklemişti. Misyonerlerin hedef kitlesi olan Ermenîler, bir yandan ulus stratejisi içinde, ancak diğer yandan Hristiyan dininin stratejileri¹⁶⁸⁰ üzerinden bir siyasî mücadele içerisine dâhil edildiler. Bu mücadele içerisinde, 1895 İsyanı akabinde Urfalı tüm Ermenî gençlerinin katılmaya davet edildiği gizli bir topluluk kuruldu. Bu örgütlenmeyi sağlayabilmek için kaza dışından Dikran Aryan ve Arusag Ananian isimli Ermenî Devrimci Federasyonu

¹⁶⁷³ Kocabaşoğlu, *Anadolu'daki Amerika (Kendi Belgeleriyle 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları)*, 33.

¹⁶⁷⁴ BOA, Y.EE: 102/38.

¹⁶⁷⁵ İnan, *Osmanlı Devleti'nde Almanların Protestan Misyonerlik Faaliyetleri*, 124.

¹⁶⁷⁶ Nakashian, *A Man Who Found a Country*, 19.

¹⁶⁷⁷ Eldem, vd., *Doğu İle Batı Arasında Osmanlı Kenti Halep İzmir ve İstanbul*, 66.

¹⁶⁷⁸ Kieser, "Bir Misyoner Hastanesinin Çevresindeki Küçük Dünya: Urfa, 1897-1922", 258.

¹⁶⁷⁹ Kafadar, *Biz Burada Yoğ İken, -Dört Osmanlı: Yeniçeri, Tüccar, Derviş, Hatun*, 44.

¹⁶⁸⁰ Özdoğan, vd., *Türkiye'de Ermeniler Cemaat - Birey - Yurttaş*, 22.

üyeleri gelmişti.¹⁶⁸¹ Özellikle Dikran Aryan topluluğu büyük devrimci parti ve onun faaliyetleri konusunda bilgilendiriyorken, Arusag Ananian ise kız okulunda öğretmenlik yapmaya başlamıştı.¹⁶⁸²

Urfa Ermenîlerini eğitimde ilerletmek Amerikan ve Alman misyonlarının temel amaçlarıydı.¹⁶⁸³ Misyonerler, özellikle okul ve eğitim vasıtasıyla ulusal aidiyeti, yani bir arada olma bilincini¹⁶⁸⁴ Urfa Ermenîlerine aşılatabilmek için öncelikli olarak okullaşma ve eğitim faaliyetlerine yönelmişlerdi. Bilinçli eğitimciler ve din adamları yetiştirmeye ehemmiyet veren misyonlar yurtdışında eğitim imkânı sağlıyorlardı. Böylece eğitim alan kişiler geri döndüklerinde misyonun amaçlarına uygun hareket edecek en ideal kişiler oluyorlardı. Mesela 1871 yılı itibariyle, Urfa protestanlarının başında, Avrupa’da eğitim almış Hagop Abuhayatyan bulunuyordu.¹⁶⁸⁵ Papazın Avrupa ile bağı sayesinde kazadaki gayrimüslim okullarına yardımlar yapılmaktaydı. Kadınlara yönelik faaliyet gösteren Society for Promoting Female Education in the East (Şarkta Kadın Eğitimini Destekleme Cemiyeti) isimli Protestan cemiyeti, Urfa’da Rahip Hagop Abuhayatyan idaresindeki kız okuluna yardımlarda bulunmuştu. Cemiyet, Urfa ve Harran bölgelerinin Hristiyanlık açısından yerine ve yörenin Müslümanlardan önceki sâkinlerinin bilhassa yerli halktan Kürtler’e tanıtılması hususuna önem vermekteydi.¹⁶⁸⁶ Şehirli Ermenî sâkinlerin Batı ile uzun vadede ve çeşitli konulardaki bu temasları, onların eğitim durumlarının, diğer Osmanlı tebaalarından daha iyi olmasını sağlamıştı.¹⁶⁸⁷

1870’te Çukurova Ermenî Protestan Birliği’nin yıllık toplantısı Urfa’da yapılmıştı.¹⁶⁸⁸ Toplantılar, toplumsal uyanış hareketini sağlayacak okulların açılmasına ve eğitimci yetiştirilmesi üzerine yapılmaktaydı. Bu uyanış, kitap okuma ve tartışma ortamları ile sağlanmaya çalışıldı. 1899’da Urfa’ya mektep açmak bahanesiyle gelen misyoner Karel, Tüccar Reşaroşeher ve Mullime Elizabet’in eşyaları arasında bulunan

¹⁶⁸¹ Knadjian, *The Eternal Struggle: A Word Picture of Armenia's Fight for Freedom*, 168-169.

¹⁶⁸² Knadjian, *The Eternal Struggle: A Word Picture of Armenia's Fight for Freedom*, 182.

¹⁶⁸³ Kauffeldt, *Danes, Orientalism And The Modern Middle East Perspectives From The Nordic Periphery*, 124.

¹⁶⁸⁴ Özdoğan, vd., *Türkiye’de Ermeniler Cemaat - Birey - Yurttaş*, 22.

¹⁶⁸⁵ Kieser, *İskalanmış Barış, (Doğu Vilâyetleri’nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938)*,

¹⁶⁸⁶ Nurdoğan, “Hristiyan Oryantalizminin Kadınlar Şubesi: Anglo-Sakson Misyon Tarihinde Kadınlar”, 88.

¹⁶⁸⁷ Stone, *Sömürgeciliğin Hasat Mevsimi Anadolu’da Amerikan Misyoner Okulları*, 110.

¹⁶⁸⁸ Stone, *Sömürgeciliğin Hasat Mevsimi Anadolu’da Amerikan Misyoner Okulları*, 227.

“Şark’da Hristiyanlık” adlı kitap muzır neşriyat içeriyordu.¹⁶⁸⁹ Trieste’den¹⁶⁹⁰ İskenderun Limanına, Urfa’daki Fransız Capucin/Kapusen Manastırı rahipleri adına gelen kitaplarla dolu bir sandığın içerisinde ise Kur’ân-ı Kerîm sûrelerinin Latinceye tercümelerini içeren bir kitap bulunmuştu. Diğer kitaplardan üçü Venedik’te Surp Gazar Matbaasında basılmıştı. Tab edilmiş Ermenîce gazeteler ise “Ermenîstan tarihinden”, “Ermenî krallarının resimlerinden” oluşuyordu. Ayrıca “Ermenîler ne yapalım”, “Ermenîler isterler ise herşeyi yaparlar” gibi makaleleri içeriyordu.¹⁶⁹¹ Bahsi geçen kitap ve makalelerin içerikleri, misyonerlerin çabalarını ve uyanışı sağlayacak bilgi birikiminin nasıl sağlandığını göstermesi açısından önemliydi.¹⁶⁹² 1911’e gelindiğinde Urfa’daki misyoner okulları yerel yönetimi meşgul eden sorunlar arasında olmaya devam etmişti. Misyonerler hane başvurusu niyetiyle ruhsat alıyorlar, akabinde haneyi birer mektebe çeviriyorlardı. Böylece ruhsata tabi olmayan yabancı okulların sayısı artmış oluyordu. Örneğin Badercan Efendi riyasetinde İtalyan Kapusenlere ait küçük kızlara mahsus nakış mektebi 1911’de bu şekilde tesis edilmişti.

Küçük bir grup olmalarına rağmen uzun seneler Urfa’da misyonerlik yapan cemiyetlerden biri de Fransiskanlerdi.¹⁶⁹³ 1883’te Lons-le-Saunierli¹⁶⁹⁴ Fransiskan rahibeleri kazada bir dikiş-nakış atölyesi açmış, kızlar okulunun sorumluluğunu üstlenmişlerdi.¹⁶⁹⁵ 1899/1900 tarihli Maârif Salnamesinde bahsi geçen İtalyanlara mensup bir adet Fransız Katolik mektebi Bey Kapısı’ndaki bu okul olmalıydı. Okulun 30 inâs, 23 zükûr öğrencisi bulunmaktaydı.¹⁶⁹⁶ Tarikat tarafından XX. yüzyılın başlarında okula ek oda inşa etme girişimleri¹⁶⁹⁷ öğrenci sayısı bakımından bir artışa işaret etmekteydi. Eklemeler suretiyle mekteplerdeki genişleme siyaseti tüm misyoner gruplarının ortak yöntemleriydi. 1901’de Protestanlara ait mektebe de eklemeler yapılmak istenmişti.¹⁶⁹⁸ Misyonerler, yeni bir yapı inşa etmektense, dikkat çekmemek

¹⁶⁸⁹ BOA, DH.TMIK.M: 68/40.

¹⁶⁹⁰ İtalya’da bir liman şehridir.

¹⁶⁹¹ BOA, DH.MKT:1131/31 (H. 5 Ramazan 1324 (M. 23 Ekim 1906).

¹⁶⁹² Ekinci, Asoğlu, “Urfa’da Bir Hristiyan Kadın Misyoner: Corinna Shattuck ve Faaliyetleri, 407.

¹⁶⁹³ 1841’de, iki İspanyol Fransiskan, Latince ibadet eden birkaç Ermenî ve Süryanî aile için ilk Katolik misyon merkezini kazada tesis etmişlerdir; Kieser, “Bir Misyoner Hastanesinin Çevresindeki Küçük Dünya: Urfa, 1897-1922”, 262.

¹⁶⁹⁴ Fransa’da bir şehir.

¹⁶⁹⁵ Kieser, “Bir Misyoner Hastanesinin Çevresindeki Küçük Dünya: Urfa, 1897-1922” *Osmanlı İmparatorluğu’nda Yaşamak*, 262.

¹⁶⁹⁶ H. 1317 Tarihli Maârif Salnamesi, 1130-1131.

¹⁶⁹⁷ BOA, BEO: 2155/161566-2-1.

¹⁶⁹⁸ BOA, DH.TMIK.M: 101/38.

adına mevcut yapılara ilaveler yapmayı tercih ediyorlardı. Böylece daha az dikkat çekmeyi planlıyorlardı. Bu yapılanmaların takibi ise dönemin yazışmalarına göre *tahkikat-ı hafîye*¹⁶⁹⁹ ile yapılmaktaydı. Bu durum misyonerlerin her hareketinin takip edildiği bir istihbarat ağına işaret etti. Oysa Fransisken rahibeleri yapı iznini Halep'teki Fransız konsolosuna iletmiş, Halep valisi araya girmiş ve Urfa belediye idaresinden daha önceden izin alınmıştı.¹⁷⁰⁰

1889/1890 Halep Salnamesine göre 8 gayrimüslim okulunda 1.134 öğrenci okuyordu.¹⁷⁰¹ Fransız coğrafyacı ve oryantalist Vital Cuinet'in de yararlanarak verdiği bu sayı içerisinde; Latinlere ait 2 okulda 90 öğrenci, Ermenî Katoliklere ait 6 ilkokulda 344 öğrenci, Ermenî Gregoryenlere ait 8 okulda 460 öğrenci, Ermenî Protestanlara ait 1 okulda 190 öğrenci, Süryanî Yakubîlere ait 1 okulda ise 50 öğrenci bulunuyordu.¹⁷⁰² 1893'te Urfa Sancağı genelinde ise 7 Protestan okulu bulunmaktaydı. Ancak bunlar hakkında Urfa'dan tam olarak bir bilgi alınamamıştı.¹⁷⁰³ II. Abdülhamid devri maârif nâzırlarından Ahmed Zühdü Paşa'nın 1894'te hazırladığı Osmanlı'daki yabancı mekteplere ilişkin raporuna göre Urfa kazasında 2 adet yabancı okul bulunuyordu.¹⁷⁰⁴ Bu okulları yöneten misyonerlerin 1895 Ermenî olaylarında faal oldukları anlaşılınca, Encümen-i Mahsûs-ı Vükelâ¹⁷⁰⁵ kararı ve II. Abdülhamid'in irâdesiyle Bitlis ve Mamûretü'l-aziz ile birlikte Urfa'daki misyonerlerin sınır dışı edilmesine karar verilmişti.¹⁷⁰⁶ Ancak sınır dışı kararı Urfa'da uygulanmamıştı. Zirâ Urfa'daki misyonerlerin sonraki yıllarda da çalışmalarını sürdürdüğü görülmektedir. 1896'ya gelindiğinde Urfa'da ruhsatsız bir Amerikan kilisesi ve mektebi bulunmaktaydı. Ayrıca 2 ruhsatsız yetimhane bulunuyordu.¹⁷⁰⁷ Amerikan Sefaretine göre 1903'te Urfa'da 1 adet Amerikan mektebi ile beraber 2 adet yetimhane bulunmaktaydı.¹⁷⁰⁸

¹⁶⁹⁹ BOA, ŞD: 2727/45-1.

¹⁷⁰⁰ BOA, BEO: 2242/168146.

¹⁷⁰¹ H. 1307 Tarihli HVS, 188.

¹⁷⁰² Cuinet, *La Turquie d'Asia: Geographie Administrative II*, 261.

¹⁷⁰³ BOA, Y.EE: 102/38-9.

¹⁷⁰⁴ Adnan Şişman, "Misyonerlik ve Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Kurulan Yabancı Sosyal ve Kültürel Müesseseler" *Türkler Ansiklopedisi*, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 14: 175; Zühdü Paşa'nın bu raporunun sadece Urfa kazasını kapsadığı düşünülmektedir.

¹⁷⁰⁵ Sadrazamın riyasetinde nâzırların dâhil olduğu Osmanlı yönetimini niteleyen meclis; Ali Akyıldız, "Meclis-i Vükelâ", *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28: 251.

¹⁷⁰⁶ Mutlu, *Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları*, 310.

¹⁷⁰⁷ Mutlu, *Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları*, 363.

¹⁷⁰⁸ Mutlu, *Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları*, 313-314.

1907’de Urfa’daki Amerikan müesseseleri arasında mektep, yetimhane, küçük bir kilise ve çeşitli meskenler bulunmaktaydı.¹⁷⁰⁹

Kevorkian ve Paboudjian’a göre, 1901’de Telfutur mahallesinin aşağı kesiminde yükselen Surp Asdvadzadzin Katedrali’nin (Meryem Ana Kilisesi/Kebîr Kenîsâ) ek binlerinde başpiskoposluğun yönetim birimleri ve 1.140 öğrencili Ermenî okulu bulunuyordu.¹⁷¹⁰ Oysa 1899/1900 Tarihli Maârif Salnamesine göre tüm gayrimüslim okullarındaki öğrenci sayısı 330 kişiydi. Yerel yönetimden bu okullar ve öğrenci sayılarına ilişkin merkeze tam bilgi aktarılamadığı anlaşılmaktadır. Aradaki farkın bu kadar fazla oluşunun, yerel yönetimin bilgi eksikliğinden kaynaklanmış olabileceği gibi yabancı müelliflerin istatistiki veriler hususunda abartılı rakamlar sunduğunu da göz ardı etmemek gerekir.

Protestanlara mahsus Antep’teki Merkezî Türkiye Koleji, Urfa’daki gayrimüslim gençlerinin eğitim hayatında önemli rol oynamıştı. 1913-1914 yılı Merkezî Türkiye Koleji’nde eğitim gören Urfalı gayrimüslim son sınıf öğrencilerine bu istikamette hazırlatılan tezler; *Urfa’nın Dinsel Tarihi*, *Urfa Ermenilerinin Lehçe ve Gelenekleri*, *Urfa’da Çocuk İşçiler*, *Urfa’da El Sanaatları*, *Harran ve Sâkinleri*, *İbrahim Paşa*¹⁷¹¹ gibi bölge tarihi ve kişileri üzerine araştırmaları içeriyordu. 1901-1902 eğitim-öğretim yılı içerisinde, kolejin hazırlık bölümü de dâhil tüm sınıflardaki Urfalı öğrenciler şunlardı:

Birinci sınıfta; Hagop Najarian, Boghos Kouladjian (özel öğrenci).

İkinci sınıfta; Arshak Roumian, Hagop Beshlian (Agop Beşlioğlu), Mgrditch Tashjian.

Üçüncü sınıfta; Abraham Najarian.

Kolejin hazırlık bölümünde ise;

Beşinci sınıfta; Hovhannes Eskijian.

Altıncı sınıfta; Dikran Kassabian, İmirza Ketenjian, Bedros Der Bedrossian, Krikor Jelladian, Krikor Yerosian.

¹⁷⁰⁹ Mutlu, *Osmanlı Devleti’nde Misyoner Okulları*, 329.

¹⁷¹⁰ Kevorkian, Paboudjian, *1915 öncesinde Osmanlı İmparatorluğu’nda Ermeniler*, 330.

¹⁷¹¹ *Central Turkey College*, “Central Turkey College: the year before the war,” American Research Institute in Turkey, Istanbul Center Library, online in Digital Library for International Research Archive, Item #11075, Erişim: 19.02. 2019. <http://www.dlir.org/archive/items/show/11075> .

Yedinci sınıfta Haroutune Khacherian¹⁷¹²

Gayrimüslim çocukların devam ettiği bir diğer kolej Suriye Protestan Kolejiydi. Anlaşıldığı kadarıyla Agob Beşliyan ve İmirza Toros Ketanjan bir dönem Suriye'deki koleje devam etmişti. Diğer öğrenciler arasında; Krikor Kevork Bakkalian, Yeghia Garabed Aroyan, Abraham İsa Attarian adlı öğrenciler bulunmaktaydı. Abraham İsa Attarian ve Karekin Toros Turekian kolejin eczacılık bölümünde okuyorlardı.¹⁷¹³ Abraham Attarian mezun olduktan sonra Urfa'da eczane açmış, misyoner hastanelerine ilaç desteği sağlamıştı. Özellikle Ermenî isyanlarında yaralılara ilaç desteği onun ilaç deposundan tedarik edilmişti. Olaylar esnasında ilaç deposundaki ilaçlar bir doktorun sorumluluğu altında güvenli bir yere nakledilmiş ve saklanmıştı.¹⁷¹⁴ Çevre şehirlerde okuyanların dışında, Dişçi Bedros Berberyan Ohannes ve Urfalı Kirağos veled-i Kigork gibi Mekteb-i Tıbbîye'den şehâdetname almak amacıyla izin başvurusu yapan Ermenî gençleri de olmuştu.¹⁷¹⁵ Yurt dışına öğrenci gönderilmesinde ise Misyoner Corinna Shattuck aracı oluyor ve izinler almaya çalışıyordu. Mesela Protestan Aruş'un oğlu Dilsiz Serkis'in Amerika'daki bir okulda eğitim alabilmesi için izin almayı başarmıştı.¹⁷¹⁶ Nadir de olsa Urfa'daki okullara da başka şehirlerden öğrenciler gelmekteydi. Örneğin Dicran Poladian (1876-1916) bir dönem Urfa'da eğitim almıştı. Çok iyi Türkçe konuşuyordu. Yine Antep doğumlu Garabed Moughamian da bir dönem Urfa'daki Ermenî okullarında okumuştur.¹⁷¹⁷

Bayan Shattuck'un Urfa'ya ilk gelişi 1876'da, Dr. Fuller ile birlikte şehre yaptığı uzun gezi ile olmuştu. Urfa'daki gözlemlerinin ardından burada ileri düzey bir kız okulu açmak için Antep'teki işini bırakmıştı.¹⁷¹⁸ Birkaç hafta sonraki raporunda okulun 5 kadın 13 kız çocuk öğrencisi olduğunu bildirmişti. Rahip Abuhayatyan'ın da kız çocuklarına Pazar öğlenden sonraları vaazlar verdiğini rapor etmişti.¹⁷¹⁹ 1884'te Haseki mahallesinde Amerikan Protestan misyonerlerinin mülkü olan bir binada idâdî

¹⁷¹² *Catalogue of Central Turkey College at Aintab Vilayet of Aleppo Turkey in Asia, Constantinople*, (Constantinople: Press of Matteosian, 1901), 31-35; Erişim: 19.02.2019. <http://www.dlir.org/archive/archive/files/67ee3e989426ed69a688082ac72eaf75.pdf>.

¹⁷¹³ *Catalogue of the Syrian Protestant College Beirut, Syria*, Printed at the American Mission Press Beirut, Syria, 1906, 75-105.

¹⁷¹⁴ Knadjian, *The Eternal Struggle: A Word Picture of Armenia's Fight for Freedom*, 194.

¹⁷¹⁵ BOA, ZB: 426/58.

¹⁷¹⁶ BOA, DH.TMIK.M: 74/19. (15 Ağustos 1899).

¹⁷¹⁷ Kevork A. Sarafyan, *A Briefer History of Aintab*, (Boston: Union of the Armenians of Aintab, 1957), 76.

¹⁷¹⁸ Joseph K. Greene, *Leavening the Levant*, (New York: The Pilgrim Press, 1916), 175.

¹⁷¹⁹ Peabody, *Corinna Shattuck – Missionary Heroine of Oorfa, (Lives Worth Living)*, 134.

derecesinde 4 yıllık eğitim vermek üzere bir kız mektebi daha açılmıştı. Misyoner Mr. Knapp tarafından açılan okulda, 2 erkek, 2 bayan Osmanlı tebaasından öğretmen Ermenî ailelerin çocuklarına ders vermişti.¹⁷²⁰ İlk kız okulunun açılışına önyak olduktan bir yıl sonra Urfa'dan ayrılan Shattuck, 18 yıllık hayatını adayacağı Urfa'ya 1892'de, Ida Mellinger adında bir kadın ile birlikte, daimî surette yerleşmişti. Shattuck'un, 1892'de kalıcı olarak yerleşiminden,¹⁷²¹ 1915 Birinci Dünya Savaş'ına kadar, Urfa'ya misyoner akını oldu. Misyunun 1889'daki yıllık raporuna göre Urfa'daki Protestan okulunda 23 öğrenci bulunmaktaydı. Bu dönem kız okulunun başında Henrietta West isimli bir misyoner kadın bulunmaktaydı.¹⁷²² 1892'den itibaren yönetiminde olan Protestan okulunun dışında Ermenî dul ve yetimlerin istihdamı için Amerikan Sanayi Enstitüsü kurulmuştu.¹⁷²³ Bu enstitünün mülkiyetinde, yine misyoner kadının çabalarıyla 1902'de kör yetimler için bir okul tesis edildi. 1910'da Shattuck'un ölümüyle birlikte, okulun adı "Shattuck School for the Blind" (Shattuck Körler Okulu) olarak değiştirilmişti.¹⁷²⁴ Finans kaynağı büyük ölçüde ABD'den sağlanan bağışlar ile idare edilen okul, 1902'de Shattuck ve Mary Haroutunian tarafından açılmıştı.¹⁷²⁵ Mary Haroutunian, Maraş'taki Merkezî Türkiye Kız Koleji (The Central Turkey Girls' College'den) 1893 yılında mezun olmuştu. 1898'de Urfa'ya gelen Haroutunian, bir yıl sonra göz iltihaplanması yüzünden bir gözünü kaybetmişti. Shattuck'un desteğiyle Londra'daki Royal Normal School for the Blind adlı körler okuluna gönderildi. On dokuz ay süresince, körlerin eğitimine ilişkin modern anlamda bir müfredat ile eğitim araç gereçlerine dönük malumat alarak, 1902'de Urfa'ya geri dönmüş ve Shattuck ile beraber Urfa Körler Okulu'nu açmışlardı.¹⁷²⁶ Öğrencilerin eğitimi amacıyla Londra'dan kabartma yazılı kitaplar Mary Haroutunian adına getirilmekteydi. Ancak bu kitapların ne lisan üzerine yazıldığı postahane memurları tarafından

¹⁷²⁰ Alan, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Amerikan Protestan Okulları*, 293.

¹⁷²¹ BOA, A. } MKT.MHM 702/25-2; Greene, *Leavening the Levant*, 176.

¹⁷²² Henrietta West Bir dönem Urfa'da görev yapan Dr. Avedis Nakkasian ile evlenmiştir. Erişim: 24.07.2018; <http://www.dlir.org/archive/orc-exhibit/items/show/collection/12/id/1727>.

¹⁷²³ Kieser, *Iskalanmış Barış*, (*Doğu Vilâyetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938*), 284.

¹⁷²⁴ Giannuli, "Errand of Mercy" *American Women Missionary and Philanthropists in The Near East 1820-1930*, 242.

¹⁷²⁵ Mustafa Gündüz, *Maâriften Eğitime (Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Eğitim Düşüncesinde Dönüşüm)*, 1. Baskı, (Ankara: Doğu-Batı Yayınları, 2016), 293.

¹⁷²⁶ Yücel, "Bir Misyonerlik Uygulamasının Teorisi ve Pratiği: Urfa Amerikan Körler Okulu (1902-1914): 74.

anlaşılamayınca, yasak olup olmadığı hususunda tereddüt yaşanmıştı.¹⁷²⁷ Muhtelif zanaat dallarından, lisans öğretimi ve pozitif ilimleri sunmasına rağmen okul çalışmalarının zemininde dinî boyut daha fazlaydı.¹⁷²⁸ Urfa Körler Okulunun 1910 Haziranında yapılan mezuniyetinde, Bâb-ı Âlî müfettişinin okuldan övgülerle bahsetmesi, okulun devlet tarafında da takdirle karşılandığına işaret etmekteydi.¹⁷²⁹

Corinna Shattuck'tan sonra 1897 yılında Urfa'ya Almanya'dan Matmazel Polifa (Pauline Patrunky) ve Mösyö Harnesin Kalisne ve Frans Ebkari'den (Ebkart/Eckhart) oluşan bir misyoner grubu Urfa'ya ayak bastı. Misyonerler, dul ve yetimlere mahsus, Shattuck idaresindeki yapıyı üzerlerine almak istiyorlardı. Yardıma muhtaç Hristiyanları burada toplayan Corinna Shattuck, 160'a aşkın kız ve erkek çocuğun yer aldığı tesisin iâşesini nakış, kilim imali ve bazı el işleri ile sağlamaktaydı.¹⁷³⁰ Urfa'da gayrimüslim yetim çocukların; fırıncılık, terzilik, ayakkabıcılık, bağcılık, marangozluk, demircilik ve dikiş-nakış gibi meslek dallarında eğitim almalarına ön ayak olmuştu.¹⁷³¹ Alman misyonerler ise Urfalı Süryanî Abud Ganime'den Almanya'daki Şirket-i Hayriye namına 500 altına satın aldıkları bir haneyi eytamhaneye çevirmeye çalışıyorlardı. Misyonerler, mülk edinmelerinin yanısıra başka haneleri de kiralarak, Siverek, Hısn-ı mansur ve Çermik kazalarından getirdikleri Hristiyan çocukları bu hanelerde toplama çabasındaydılar. Bu misyon bileşkelerinde çocuklara sanâat öğretimi ile beraber İngilizce ve Ermenîce okuyup yazma dersleri verilirdi. Atölyelerin eğitim araç-gereçleri ise Avrupa'dan gelmekteydi.¹⁷³² Alman Misyonu 1900'de redif deposu yanındaki Millet Hanı'nı da kiralanmış ve mektep haline getirmişti. Burada da 200 kadar erkek ve kız yetimlerin tedrisiyle birlikte el işlerine yönelik eğitim verilmekteydi. Misyon bileşkelerinin redif deposuna yakınlığı kumandanlık tarafından uygun görülmemiş, engellenmesi talebiyle Halep Vilâyet idaresine bildirilmişti.¹⁷³³ Hükümet bu tür yapıların yardım amaçlı görünmelerine rağmen siyâsî maksad içerisinde oldukları için izin verilmemesi

¹⁷²⁷ BOA, MF.MKT: 808/29.

¹⁷²⁸ Yücel, "Bir Misyonerlik Uygulamasının Teorisi ve Pratiği: Urfa Amerikan Körler Okulu (1902-1914)", 75.

¹⁷²⁹ Yücel, "Bir Misyonerlik Uygulamasının Teorisi ve Pratiği: Urfa Amerikan Körler Okulu (1902-1914)", 82.

¹⁷³⁰ BOA, A.} MKT.MHM: 702/25-2.

¹⁷³¹ BOA, DH.İD: 59/50; Yücel, "Bir Misyonerlik Uygulamasının Teorisi ve Pratiği: Urfa Amerikan Körler Okulu (1902-1914)", 73-74.

¹⁷³² BOA, DH.TMIK.M: 58/72.

¹⁷³³ BOA, Y.MTV: 210/89 H. 6 Ramazan 1318 (M. 28 Aralık 1900).

konusunda valilikleri uyarıyordu.¹⁷³⁴ Ancak bu misyon tesislerinin hiçbirine dokunulmamış, sadece işleyişleri takip edilmişti.

Yüzyılın ortalarında Süryanîler misyonerlik faaliyetlerine henüz dâhil edilmemişlerdi. 1840'larda kazada Süryanîlere mahsus bir okul bulunuyordu.¹⁷³⁵ Seyyah Fletcher'a göre okullar mükemmel koşullardaydı. Ancak en temel eserlerinin bile çoğaltılmasının izin verilmemesinden yakındıklarını aktarmaktadır.¹⁷³⁶ XIX. yüzyılın ikinci yarısı Süryanîlerin de eğitimde atağa geçtiği bir dönemdi. Sayıları Ermenîlere oranla azdı. Ancak okuyan gençleri olmuştu. Örneğin Nimetullah Bey mahallesinden Süryanî Kadîm milletinden Habib bin Hanna Mekteb-i Tıbbîyenin eczacı şubesinde okumaktaydı.¹⁷³⁷

Tablo.9. 1898 Tarihli Maarif Salnamesine Göre Urfa'daki Gayrimüslim Okulları¹⁷³⁸

	Kaza	Okul Türü	Mektebin ismi	Mektebin mensup olduğu cemaat	Namına ruhsat verilmiş mesul müdür	Talebe Adedi	
						İnâs	Zükûr
1	Urfa	Rüşdî	Ermenî Mektebi	Ermenî	Kapancıyan	-	30
2	Urfa	Rüşdî	Ermenî Mektebi	Ermenî	Kapancıyan	25	-
3	Urfa	Rüşdî	Süryanî Protestan	Süryanî Protestan	Karabet Efendi	-	23
4	Urfa	İdâdî	Ermenî	Ermenî	Kapancıyan	43	-
5	Urfa	Rüşdî	Süryanî Protestan	Süryanî Protestan	Karabet Efendi	32	-
6	Urfa	İdâdî	Protestan Mektebi	Protestan	Agob Efendi		45
7	Urfa	Rüşdî	Ermenî	Ermenî	Kapancıyan		21
8	Urfa	Rüşdî	Ermenî	Ermenî	Kapancıyan		30
9	Urfa	İdâdî	Protestan mektebi	Protestan	Agob Efendi	43	
10	Urfa	Rüşdî	Ermenî mektebi	Ermenî	Kapancıyan Efendi		50
11	Urfa	Rüşdî	Protestan mektebi	Protestan	Manuk Efendi		35
12	Urfa	Rüşdî	Protestan Mektebi	Protestan	Manuk Efendi	46	
Toplam: 423						189	234

¹⁷³⁴ BOA, A. } MKT.MHM: 702/25-2.

¹⁷³⁵ Fletcher, *Notes From Nineveh And Travels In Mesopotamia, Assyria, And Syria*, 347.

¹⁷³⁶ Fletcher, *Notes From Nineveh And Travels In Mesopotamia, Assyria, And Syria*, 350.

¹⁷³⁷ BOA, DH.SN.THR: 5/93.

¹⁷³⁸ H. 1316 Tarihli Maarif Salnamesi, 1014-1017.

Tablo.10. 1899/1900 Tarihli Maarif Salnamesine Göre Urfa'daki Gayrimüslim Okulları¹⁷³⁹

	Kaza	Okul Türü	Mektebin ismi	Mektebin mensup olduğu cemaat	Namına ruhsat verilmiş mesul müdür	Talebe Adedi	
						İnâs	Zükûr
1	Urfa	Rüşdî	Ermenî Mektebi	Ermenî	Kapancıyan Efendi	23	23
2	Urfa	Rüşdî	Süryanî Protestan	Süryanî Protestan	Karabet Efendi	-	20
3	Urfa	İdâdî	Ermenî	Ermenî	Kapancıyan Efendi	39	-
4	Urfa	İdâdî	Protestan Mektebi	Protestan	Agob Efendi	43	-
5	Urfa	Rüşdî	Protestan mektebi	Protestan	Agob Efendi	45	-
6	Urfa	Rüşdî	Ermenî	Ermenî	Manuk Efendi	-	37
7	Urfa	Rüşdî	Ermenî	Ermenî	Kapancıyan Efendi	-	49
8	Urfa	Rüşdî	Ermenî	Ermenî	Kapancıyan Efendi	-	20
9	Urfa	Rüşdî	Süryanî Protestan	Süryanî Protestan	Karabet Efendi	31	-
Toplam: 330						181	149

¹⁷³⁹ H. 1317 Tarihli Maarif Salnamesi, 1128-1129.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

YOL AYRIMINA DOĞRU: MİSYONERLER, DİN ADAMLARI VE SİYASAL ÖRGÜTLENMELER

Tarih 30 Mayıs 1876'yı gösterdiğinde Sultan Abdülaziz tahttan indirilmiş, yerine Sultan V. Murad geçmişti. Genel kanı istibdat devri bitmiş, hürriyet gelmişti. Yeni sultanın ilk beyannamesinde “vatan” ve “hürriyet” gibi kelimelerin kullanılması Yeni Osmanlı hareketinin alamet-i farikası olan kavramlardı.¹⁷⁴⁰ Hareketin önde gelen isimlerinden Namık Kemal'in, Haziran 1872'de İstanbul'da çıkarmaya başladığı *İbret* gazetesinde, Osmanlı vatanseverliği ve “meşveret usulü” deyimiyile meşrutî rejimin geliştirilmesi gibi düşünceler işleniyordu.¹⁷⁴¹ Sultanın devrilmesiyle Avrupa'nın umumî efkârı da Türkiye'de Meşrutiyet'in ilan edileceği yönünde olmuştu.¹⁷⁴² Sultan Abdülaziz'in devrilmesinde etkili olan Sadrazam Rüştü Paşa, Hüseyin Avni Paşa ve Mithat Paşa yeni padişahı da kendi direktifleri ile yönlendiriyordu. 4 Haziran günü Abdülaziz'in şüpheli ölümü sonrası, Sultan V. Murad artık kendi akıbetinden de emin değildi.¹⁷⁴³ Meşrutiyetçilerin umut kaynağı olan yeni sultan da meydana gelen olayların tesiri altında kaldı ve kısa sürede zihinsel olarak yetersiz olduğu anlaşılınca, tahta getirilişinden henüz üç ay geçmişken tahtından edildi.¹⁷⁴⁴ Onun yerine, Mithat Paşa'nın girişimleriyle anayasayı ilan edeceği teminatını veren II. Abdülhamid 31 Ağustos 1876'da tahta getirilmişti.¹⁷⁴⁵

II. Abdülhamid teminatını verdiği anayasayı ilan edeceği vakit, Balkanlarda isyanlar devam etmekteydi. Bunu Karadağ ve Sırbistan'a karşı açılan savaşlar takip etmişti.¹⁷⁴⁶ Abdülaziz'in tahttan indirilip, yerine V. Murad'ın geçtiği haberi, Urfa'da 2 Haziran itibariyle artık duyulmuştu. Yeni padişahın gelişi hasebiyle câmiler aydınlatılmış, resmî kutlamalar yapılmıştı. O sıralar Urfa'daki Fransız konsolosunu ziyaret etmiş olan Edward Lewes Cutts, padişah değişikliğini devrim olarak

¹⁷⁴⁰ Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, 12. Baskı (İstanbul: İletişim Yayınları, 2015), 83.

¹⁷⁴¹ Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yılı*, 301.

¹⁷⁴² Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi VII. Cilt*, 7. Baskı, (Ankara: TTK Yayınları, 2011), 352-353.

¹⁷⁴³ Karal, *Osmanlı Tarihi C. VII*, 363.

¹⁷⁴⁴ Carter V. Findely, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Bürokratik Reform Bâbıâli 1789-1922*, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2014), 255.

¹⁷⁴⁵ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, 318; Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yılı*, 302.

¹⁷⁴⁶ Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, 87.

nitelemişti. Ancak seyyah bu değişikliğin kazada büyük bir duyarsızlıkla kabul edildiğini de notlarına eklemişti.¹⁷⁴⁷

4.1. Bir Birliktelik Misakı: Kanun-i Esasi'nin İlanı - Müslümanlar ve Gayrimüslimler

Islahat Fermanı ile birlikte gayrimüslimlerin devlet kadrolarındaki yükselişi artmış, 1876'da ise neredeyse tüm devlet aygıtlarında gayrimüslimler yer bulmuştu.¹⁷⁴⁸ I. Meşrutiyet ile kurulan ilk mecliste 115 mebus seçilmişti ve gayrimüslim mebus sayısı 48 idi.¹⁷⁴⁹ Böylece neredeyse yarı yarıya bir oranla Osmanlı gayrimüslimleri yönetimde söz sahibi olmuşlardı. Yeni anayasanın ilanı Urfa'nın Müslim/gayrimüslim muteberlerini bir araya getirmişti. Anlaşılan yeni idare tarzının kavramları Urfa'nın Müslim/gayrimüslim halkının dilinde çoktan yer edinmişti. Eşitlikten, özgürlükten bahsediyorlardı. 23 Aralık 1876'da Kanun-i Esasi'nin ilanından iki gün sonra Urfa'nın farklı zümrelerinden ekâbir, yeni anayasayı tebrik amacıyla hükümet konağına davet edilmişti.¹⁷⁵⁰ Bu topluluk içerisinde; ulemâ, asker, idareci, gayrimüslim ruhanî reisler, muhtarlar ve tüccarlar yer almıştı. Bu meclis; yöneticiler ile beraber toplumda nüfus sahibi diğer orta kademeli kişileri barındıran geniş bir ilişki ağını yansıtmaktaydı.¹⁷⁵¹ Yeni yönetim modelini tebrik etmek gayesiyle iki ayrı yazı kaleme alındı. İki yazının da mesajı aynıydı. Amaç Urfa kazası olarak yeni yönetim şeklinden duyulan memnuniyetin Dersaadet'e iletilmesiydi. İleri gelenlerin tebrik mesajını içeren metnin ilk sırasında müderrislerin, ikinci sırada gayrimüslim ruhani reisler ve tarikat şeylerinin, üçüncü sırada memleket ileri gelenleri ve akabinde sırasıyla imâmlar ve muhtarların mühürleri yer almaktaydı. Sadrazamlığa çekilen ilk telgrafname,¹⁷⁵²

¹⁷⁴⁷ Edward Lewes Cutts, *Christians Under The Crescentin Asia*, (London : Society for Promoting Christian Knowledge; New York, Pott, Young, 1878), 80.

¹⁷⁴⁸ Dündar, *Kahir Ekseriyet*, 40-41.

¹⁷⁴⁹ Dündar, *Kahir Ekseriyet*, 38.

¹⁷⁵⁰ BOA, Y.EE: 70/52.

¹⁷⁵¹ Marcus, *Modernliğin Eşiğinde Bir Osmanlı Şehri Halep*, 116.

¹⁷⁵² *Lehü'l-hamd ve'l-minne mülk ve milletin hal ve istikbâlini te'mîn iden tensikat-ı cedîde-i celîle mevki'-i icrâya vaz' buyurulduğu cümlemiz huzurunda kemâl-i ta'zîm ve iftihâr ile kira'at olunan telgrâfnâme-i sâmi-i hazret-i sedâretenâhîden istibşâr olduğundan kendimizi ve millet ve memleketimizi en büyük bir nimet-i asâyiş ve sa'âdetle tebrik ve tebşîr ve lisân-ı ihlâsı 'ubûdiyetimizi dahî şu lutf ve merhametin sâhib-i sâmi-i ve bu devlet-i mu'azzamanın mücedded ve bânisi olan veliyyü'n-nimet biminnemiz pâdişâhımız efendimiz hazretlerinin id'iyye-i 'aliyyesiyle tenvir eylediğimiz gibi böyle bir devr-i hürriyet ve necâta ulaştığımızdan dolayı makrûz-gerden tâbi'iyyetimiz olan vezâif-i memlûkiyeti bilutfihi te'âla 'iyâl ve evlâd ve ensâb ve ahfâdımız ilke-i sermâye-i canımızla edâ ve ifâ ve şu meserret ve şükranîyye-i 'azîmme-i 'acizânemizin 'arz ve inhâsı hasseten istid'â eyleriz*

Lehü'l-hamd ve'l-minne, (Hamd ve minnet Allah'a mahsustur) şeklinde başlar. Kanûn-i Esâsî'nin müjdeli bir haber olarak telakkî edildiği metinde, *cümlemiz huzurunda saygı ve hürmetle kira 'at olundu* ifadeleriyle kaza ahâlisi olarak, Bâbâli'nin yeni idaresinde ve yaşanacak süreçte, şehir halkı olarak devlete desteğin teminatı verilir. *Böyle bir hürriyet ve necâta ulaşıldığından dolayı...* padişah II. Abdülhamid'e karşı övgülerle devam eden yazının en dikkat çekici kısmı ise; Tanzimat devri diplomatlarından Sadık Rıfat Paşa'nın ilk defa dile getirdiği, Yeni Osmanlı hareketinin önde gelen isimlerinden Namık Kemal'in üzerine şiirler, yazılar yazdığı "hürriyet" kavramının, şehrin tüm ekâbiri tarafından bir kurtuluş, selamete kavuşmanın yolu olarak dile getirilmesiydi. Burada dikkat edilmesi gereken bir husus, ahâlinin ülke siyasetinden bîhaber olmadığı, anayasa fikrini kavramış, memleketin ahvâli, güncel siyaseti hakkında fikir sahibi olduklarıdır. I. Meşrutiyet'in fikir içeriğini¹⁷⁵³ de yansıtıyor olan bu tutum çok sürmemiş, ülkenin genel siyasî durumuna da bağlı olarak on beş yirmi yıl içerisinde her etnik-dinî grup kendi iç örgütlenmesi dâhilinde hareket etmeye başlamıştı. Tebrik amaçlı yazılan ikinci metne göre¹⁷⁵⁴ Meşrutiyet'in İlânı haber alınınca Urfa'da 21 pare top atışı yapılmış ve Kur'ân-ı Kerîm okunmuştu. Yeni idarî sisteme karşı duyulan memnuyeti belirtmek üzere kullanılan ifadeler dikkate değerdi:

Bu hususta görülen genel memnuniyetin derecesi hiçbir kalem ve lisanla tefsir, arz ve takdir olunamaz...

*ol-bâbda emr ü fermân hazret-i menlehü'l-emrindir. Fî 7 Zilhicce sene 1293 ve Fî 13 Kânûn-i evvel sene 1292; BOA, Y.EE: 70/52-2; Yeni idare sistemini kutlamak amacıyla yazılan telgraf için bkz. Ek.7.*¹⁷⁵³ Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, 12.

¹⁷⁵⁴ *Tensikât-ı cedîdeyi neşîr eden Fî 11 Kânûn-i evvel sene 1292 tarihli telgrâfnâme-i sâmi-i cenâb-ı sedâret-penâhileri Urfa'nın her sınıf ahâlisinin büyük küçük hükümet konağına da 'vetle beraber asâkir-i redife ve zabtiye-i padişâhî sınıf-ı beste-i selâm ve ihtirâm oldukları halde kemâl-i ta'zîm ve iftihâr ile kira 'at ve yirmi pare top endahtıyla i'lân-ı meserret ve hürriyet olduğu gibi cümle cânibinden bihulûsi'l-kalb duâ-yı vâcibü'l-edâ-yı hazret-i zullallahîye terdîfen dürrüdü icabet-nümûdü fehîmâneleri tezkâr ve tilâvet edildi. Bu bâbda görülen memnûniyyet-i umûmiyyenin derecesi bir kalem ve lisanla tefsîr ve bir suretle 'arz ve takdîr olunamayacağından hey'etce yalnız mülk ve milletin şu mazhariyetine terettüb eden şükr ve muhammedeti elden gelen hüsn-i hizmetle ifâdan başka bir şeye cesaret edemeyerek ömr ve canımızı bu tarîk-i sa'adet ve necata vakf ve hasr eylediğimizin arz ve beyânına ve ahâlî-i canibinden verelub takdimi suret-i mahsûsada istid'â edilen teşekkür ve mazbata-i umûmisinin leffen takdîmine cür'et eyleriz katibe-i ahvâlde emr ü fermân hazret-i menlehü'l-emrindir. Fî Zilhicce sene 1293 ve Fî Kânûn-i evvel sene 1292; BOA, Y.EE: 70/52-1*

Anlaşılan I. Meşrutiyet'in İlanı, Urfa ahâlisini Sultan Abdülaziz'in yerine V. Murad'ın tahta geçişinden daha fazla heyecanlandırmıştı. Zirâ memnuniyet o derece ileriye ki *hiçbir kalem ve lisanla tefsir* edilemeyecek kadar yüksekti.¹⁷⁵⁵

4.2. Urfa'da Misyonerler ve Gayrimüslimler

Latince “missio”dan gelen misyon, sözlükte “görev ve yetki”, misyoner ise “görevli olan kişi” anlamına gelmektedir.¹⁷⁵⁶ Hıristiyanlıkta ise misyoner, istilâh olarak resmî kilise teşkilatı ya da bir Hıristiyan örgütün mesajlarını ve dinini yaymak niyetiyle hususî eğitim alan ve Hıristiyan olmayan toplumlara öğretilerini aşlamak için görevlendirilen kişi olarak ifade edilebilir.¹⁷⁵⁷ Bu bağlamda, bir Hristiyan topluluğu kurmak, Hristiyan dinini Doğu'da yaymak, İncil'i bilmeyenlere öğretmek gibi hedeflerle, Batı dünyası XIX. ve XX. yüzyılları kendileri için altın çağ haline getirmişlerdir.¹⁷⁵⁸

XIX. yüzyıl Osmanlı Devleti açısından, Batı'ya özgü modernizm etkisinin şehirlere yayıldığı, ülkenin İngiliz mallarına açık pazar haline geldiği, misyonerlerin de her şehirde ayrı ayrı örgütlendiği bir zamanı ifade eder. Osmanlı coğrafyasının hemen her tarafında etkin olan müesseselerin, tabii oldukları misyonerlik kuruluşlarının bağlı oldukları devletlerin başında Avrupa'nın büyük güçleri ile beraber ABD yer alır.¹⁷⁵⁹ Bunların içerisinde ABCFM¹⁷⁶⁰ veyahût BOARD şeklinde anılan misyoner kuruluşu en faal Protestan misyoner gruplarından biriydi.¹⁷⁶¹ Osmanlı sınırları içerisinde yer alan Protestan mekteplerinin birçoğu bu misyoner kuruluşunun büyük miktarda parasal desteği, direktifleri ve teşvikleriyle yapılmıştı.¹⁷⁶²

Misyonerlerce hedefe varmak için her yol ve her iş kullanılabilirdi. Kendilerini İncil'in birer neferi, bir hizmetçisi gören misyonerlerin temel amacı dünyada kuvvetli

¹⁷⁵⁵ BOA, Y.EE: 70/52-1

¹⁷⁵⁶ Şinasi Gündüz, “Misyonerlik”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2005), 30: 193.

¹⁷⁵⁷ Şinasi Gündüz, “Misyonerlik ve Hıristiyan Misyonerler”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi II/1*, (2002): 1.

¹⁷⁵⁸ İnan, *Osmanlı Devleti'nde Almanların Protestan Misyonerlik Faaliyetleri*, 1.

¹⁷⁵⁹ Gülbadi Alan, “Amerikan Board Okullarında Yürütülen Misyonerlik Faaliyetleri”, *Journal of Islamic Research* 20/(4), (2007): 464.

¹⁷⁶⁰ American Board of Commissioners for Foreign Missions.

¹⁷⁶¹ Kocabaşoğlu, *Anadolu'daki Amerika, (Kendi Belgeleriyle 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları)*, 15.

¹⁷⁶² Cemal Sezer, “Amerikan Misyonerlerinin Ermeni Meselesine Etkileri (1890-1914)”, *Hittit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1-2, (2010): 58.

bir Hıristiyan topluluğu meydana getirmektir.¹⁷⁶³ Amerikan Board, Osmanlı ülkesindeki faaliyetlerini başta dinî çalışmalar olmak üzere eğitim, sağlık, yardım vb. alanlarda yoğunlaştırmıştı. Protestan öğretilerini yaymak amacıyla Osmanlı sınırlarına ilk olarak 1820 yılında giriş yapan Amerikan misyonerler, özellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerine yoğunlaşmışlardı.¹⁷⁶⁴ İlk misyonerlerini ise, 1819'da İzmir'e, 1831'de ise İstanbul'a (William Goodell ve Robert kolejinin kurucusu Cyrus Hamlin) göndermişlerdi.¹⁷⁶⁵ Böylece, Reform hareketi ile beraber toplumcu öğretinin baskın olduğu Katolik anlayışın yerine, bireysel eğilimi öne çıkaran Protestanlık öğretisi, tedricen Osmanlı topraklarında da yaygınlık kazanmaya başlamıştı.¹⁷⁶⁶ Bu bağlamda Türkiye'deki Evangelikal (Protestanlığa ait) çalışmalar 1845'ten 1913'e kadar gelişerek devam etmişti. 1845'te 34 olan misyoner sayısı 1913'te 209'a çıkmıştı. Kilise sayısı 7'den 163'e, örgüte kayıtlı öğrenci sayısı ise 185'ten 25.922 gibi çok yüksek bir orana ulaşmıştı.¹⁷⁶⁷

Amerikan Board'ın raporlarına göre 1882'de Urfa'da 1 yerli papaz, 1 yerli vaiz, 5 öğretmen, kayıtlı 1.139 Protestan bulunmaktaydı. Kiliseye üye sayısı 189, ortalama cemaat sayısı 870, öğrenci sayısı da 315'e ulaşmıştı. 1879-1881 arasında insanlar tarafından yapılan bağış 425.20 dolar iken, Amerikan Board'ın bağışları 621.00 dolardı.¹⁷⁶⁸ Hristiyanlığın önemli merkezlerinden biri olan Urfa'nın yerli gayrimüslimleri, halk arasında taraftarlar edinen Batılı konsolos ve misyonerlerden etkilendi.¹⁷⁶⁹ Osmanlı Devleti'nin varlığına dönük tehditlerden hiçbiri uzun vadede bu misyonerlerin etkinliğinden daha zararlı olmamıştı.¹⁷⁷⁰ Ermenî Katolik ve Ermenî Protestan milletlerinin kabulü ve ayrılması, kilisesine bağlı kalan Ermenî halkını zaten çok huzursuz etmişti.¹⁷⁷¹ Misyon hareketi, Müslim/gayrimüslim ilişkilerine etki ettiği

¹⁷⁶³ Murathan Keha, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Misyonerlik ve Erzurum'daki Faaliyetleri" *Ekev Akademi Dergisi* 58, (2014): 75.

¹⁷⁶⁴ Seçil Akgün, "Amerikalı Misyonerlerin Anadolu'ya Bakışları", *OTAM* 3 (2015): 3.

¹⁷⁶⁵ Turgut, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Amerikan Bord Misyonerlerinin Urfa'daki Faaliyetleri", 196.

¹⁷⁶⁶ Mehmet Anık, *Kimlik ve Çokkültürcülük Sosyolojisi*, Birinci Baskı, (İstanbul: Açılımkitap, 2012), 18.

¹⁷⁶⁷ Greene, *Leavening the Levant*, 108.

¹⁷⁶⁸ The Missionary Herald, LXXVIII, Boston: 1882, 55.

¹⁷⁶⁹ Marcus, *Modernliğin Eşiğinde Bir Osmanlı Şehri Halep*, 24.

¹⁷⁷⁰ Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)*, 128.

¹⁷⁷¹ Bebiroğlu, *Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e Ermeni Nizamnameleri*, 75.

gibi köylere kadar geleneksel ilişkileri değiştirerek, Ermenî toplumunun arasına da açıkça ayrılık sokmuştu.¹⁷⁷²

Urfa'da misyonerlik faaliyetleri 1830'lu yıllarda başlar. Ancak kalıcı misyon olarak 1891 yılından itibaren faaliyet yürütülen yerler arasına girer. Tanzimat'ın ilk yıllarında kazada Kapusenlere ait bir misyon şubesi de bulunmaktadır. 1840'lı yıllardan sonra yazılmış Urfa mektuplarında bir "Protestan Uyanışı"ndan bahsedilir.¹⁷⁷³ Bu tarihlerden itibaren kadı mahkemesine başvuran Protestan tebaanın artışı, nüfus verilerinde sayısal yükseliş bu uyanışın aşamalı bir şekilde 1910'a kadar devam ettiğini göstermektedir. Ancak asıl Protestan artışı 1850'li yıllardan sonra başlamıştı. Bu artış, elbette 1850'de Protestan Milleti'nin kuruluşu ve 1856 Islahat Fermanı'nın etkisiyle gerçekleşmişti.¹⁷⁷⁴ Bu durum Protestan ayinlerine katılanların sayısının ani bir artışla; 1857 sonunda 22, 1859'da 57'ye 1863'te 210'a kadar çıkmasıyla¹⁷⁷⁵ da açıklanabilir. Yabancı misyonerlerin sayısı tedricen artarak devam etmişti. 1878 Berlin Muahedesi'nden sonra terk edilen topraklardan gelmiş olan tabiyeti şüpheli kişilerin varlığı da tüm vilâyetlerde sorgulanırken, Urfa Kadılığı da bu durumdan haberdar edilmişti. Zirâ yabancıların Osmanlı topraklarındaki faaliyetleri giderek artmaktaydı.¹⁷⁷⁶

4.2.1. Katolik Misyonerler

XIX. yüzyılda ilk Katolik misyonu 1841'de iki İspanyol Fransisken, Latince ibadet eden birkaç Ermenî ve Süryanî aile için tesis edilmişti.¹⁷⁷⁷ 1856'da Kapusenler ise Fransız Sefaretinin de müdahalesi ile bir ferman elde ederek kiliselerini inşa etmeye çalışmışlardı. Daha sonra İspanyollar'dan nöbeti devralan İtalyanlar da halkın yakınlığını kazanmayı başarmıştı. 1883'te, Lons-le-Saunierli¹⁷⁷⁸ Fransisken rahiplerin gelişi misyonun daha da güçlenmesini sağlamıştı. Bu rahipler, özellikle kızlar

¹⁷⁷² Kieser, *Iskalanmış Barış, (Doğu Vilâyetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938)*,141.

¹⁷⁷³ Kieser, *Iskalanmış Barış, (Doğu Vilâyetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938)*, 137-138.

¹⁷⁷⁴ Kieser, *Iskalanmış Barış, (Doğu Vilâyetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938)*,139.

¹⁷⁷⁵ Kieser, *Iskalanmış Barış, (Doğu Vilâyetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938)*, 139.

¹⁷⁷⁶ UŞS, 221/80-507.

¹⁷⁷⁷ Kieser, "Bir Misyoner Hastanesinin Çevresindeki Küçük Dünya: Urfa, 1897-1922", 262.

¹⁷⁷⁸ Fransa'da bir şehir.

okulunun sorumluluğunu üstlenmişlerdi.¹⁷⁷⁹ 1880 itibari ile Urfa’da görevli Kapusen misyonerler genellikle İtalyan doğumlu olup, eğitimlerini İtalya’da alarak Urfa bölgesine gönderilmişlerdi. Mesela ruhanî reisleri Pier Antuan İtalyalıydı ve tahsilini İtalya’da tamamladıktan sonra el-Cezire’ye gönderilmiş; Mardin, Malatya, Harput, Diyarbakir taraflarında bulunduktan sonra Urfa’ya gönderilmişti. Kapusen kilise memuru Pier Selsten de İtalya doğumlu olup, tahsilini İtalya’da tamamlamıştı. Yine kilise memurlarından Merzbon Avantor Lübnan doğumluydu. İlk dinî eğitimini Beyrut’ta almıştı. Daha sonra Roma’ya giderek ruhban sınıfına dâhil olmuş ve Urfa’ya sevk edilmişti. Aslında kendisi bir Marunî idi. Kapusen okulunun tedrisat idaresinde memur olan Rafanil ise aslen Musullu’ydu ve bir Keldanî idi. İlk tahsilini Kapusenlerin idaresinde ikmâl ettikten sonra Roma’ya gönderilmiş, din tahsilini burada tamamlamıştı. Bu misyonerler özellikle Fransa konsolosları, kendi cemiyetlerinin ruhanî reisleri ve Roma ile muhabere halindediler.¹⁷⁸⁰ Apollinare dal Freto adlı bir Kapusen misyoner, XIX. yüzyılın sonlarına doğru Roma’daki üstlerine yazdığı bir mektupta, Urfa’daki Alman Protestanlığının güçlenmesinden duyduğu rahatsızlığı belirtmekteydi.¹⁷⁸¹ 1899/1900 tarihli Maarif Salnamesine göre Bey Kapısı civarındaki İtalyanlara mahsûs bir adet Fransız Katolik mektebi bulunmaktaydı. Okulun 30 inâs, 23 zükûr öğrencisi bulunmaktaydı.¹⁷⁸² Tarikatin XX. yüzyılın başlarında okula ek oda inşa etmek istemeleri¹⁷⁸³ öğrenci sayısı bakımından bir artışa işaret etmekteydi. Eklemeler suretiyle mekteplerdeki genişleme siyaseti tüm misyoner gruplarının ortak yöntemleriydi. 1901’de Protestanlara ait mektebe de eklemeler yapılmak istenmişti.¹⁷⁸⁴ Misyonerler, yeni bir yapı inşa etmekse, dikkat çekmemek adına mevcut yapılara ilaveler yapmayı tercih ediyorlardı. Böylece daha az dikkat çekmeyi planlıyorlardı. Bu yapılanmaların takibi ise dönemin yazışmalarına göre *tahkikat-ı hafîye*¹⁷⁸⁵ ile yapılmaktaydı. Bu durum misyonerlerin her hareketinin takip edildiği bir istihbarat ağına işaret etti. Oysa Fransisken rahibeleri yapı iznini Halep’teki

¹⁷⁷⁹ Kieser, “Bir Misyoner Hastanesinin Çevresindeki Küçük Dünya: Urfa, 1897-1922”, 262.

¹⁷⁸⁰ Kazada bu misyonerlerin takibini de idâdî müdürü Mehmed İhsan ibn-i Şerif’in yaptığı anlaşılmaktadır; BOA, DH.MKT: 1131/31 H. 12 Zilkade 1324 (M. 28 Aralık 1906).

¹⁷⁸¹ Kieser, *İskalanmış Barış, (Doğu Vilâyetleri’nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938)*, 290.

¹⁷⁸² H. 1317 Tarihli Maarif Salnamesi, 1130-1131.

¹⁷⁸³ BOA, BEO: 2155/161566-2-1.

¹⁷⁸⁴ BOA, DH.TMIK.M: 101/38.

¹⁷⁸⁵ BOA, ŞD: 2727/45-1.

Fransız konsolosuna iletmiş, Halep valisi araya girmiş ve Urfa belediye idaresinden daha önceden izin alınmıştı.¹⁷⁸⁶

Faaliyetleri açısından, Katolik misyonerlerden ziyade Protestan misyonerler Urfa'da daha etkindiler. 1890-1922 yılları arasında kazada, ABD/Alman misyonları bünyesinde çalışan belli başlı misyonerlerin adları öne çıkmaktadır. Başta Corinna Shattuck olmak üzere, Franz Ekart, Jacob Künzler, Dr. Andreas Vischer, Karen Jeppe, Johannes Lepsius gibi misyonerler bu isimler arasındadır.

4.2.2. Protestan Misyonerler

1830 yıllardan itibaren, gezici misyonerler Urfa'da bir Protestan cemaatinin çekirdeğini meydana getirmişlerdi.¹⁷⁸⁷ 1840'lı yıllar itibariyle ise misyonerlerin Urfa mektuplarında bir "Protestan Uyanışı"ndan bahsedilmekteydi.¹⁷⁸⁸ 1850'lilerde Urfa'daki Ermenî sâkinleri arasında tüm imparatorlukta olduğu gibi harekete geçirilmiş bir sorgulama ruhu mevcut olduğu misyoner raporlarından anlaşılmaktadır.¹⁷⁸⁹ Urfa Ermenî piskoposu kilisede Protestanlığı açıkça suçlamasına ve yasaklamasına rağmen Protestanlık Urfa'da rağbet görmeye başlamıştı.¹⁷⁹⁰ Bu artış, elbette 1850'de Protestan Milleti'nin kuruluşu ve 1856 Islahat Fermanı'nın etkisiyle gerçekleşmişti.¹⁷⁹¹ Öyle ki Urfa'da, Protestan ayinlerine katılanların sayısı ani bir artışla; 1857 sonunda 22'ye, 1859'da 57'ye, 1863'te 210'a kadar çıkmıştı.¹⁷⁹² Bu artışın arkasında, 1853 Haziranı'nda merkezden Urfa kadısına ulaşan *Protestan Hakkında Şerefsudûr Buyurulan Fermân-ı 'Âlişân ve Hatt-ı Humâyûn Sureti'*'nin¹⁷⁹³ de etkisi olduğu açıktı. Hatt-ı Hümayûn ile Protestan tebaaya karşı hoşgörülü olunması ve ayinlerini rahatça yapabilmeleri hususu izah edilmekteydi. Yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı mahkemelerine başvuran Protestan tebaanın artışı, nüfus verilerinde

¹⁷⁸⁶ BOA, BEO: 2242/168146.

¹⁷⁸⁷ Kieser, "Bir Misyoner Hastanesinin Çevresindeki Küçük Dünya: Urfa, 1897-1922", 256.

¹⁷⁸⁸ Kieser, *Iskalanmış Barış, (Doğu Vilâyetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938)*, 137-138.

¹⁷⁸⁹ The Missionary Herald, XLVI, Boston: 1850, 6.

¹⁷⁹⁰ The Missionary Herald, XLVI., Boston: 1850, 28.

¹⁷⁹¹ Kieser, *Iskalanmış Barış, (Doğu Vilâyetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938)*, 139.

¹⁷⁹² Kieser, *Iskalanmış Barış, (Doğu Vilâyetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938)*, 139.

¹⁷⁹³ Songül Korkmaz, *205/1 Numaralı Sanlıurfa Şer'İyye Sicili'nin Transkripsiyon Ve Değerlendirmesi (H.1269- H.1272/M.1852 -M.1855)*, (Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006), 62.

sayısal yükseliş bir Protestan uyanışının aşamalı bir şekilde devam ettiğini göstermekteydi. Misyonerler amaçlarına aşamalı bir şekilde ulaşmaktaydı. Sağlık, eğitim ve sosyal hizmetler alanındaki temel ihtiyaç faaliyetleri sayesinde ciddi oranda Ermenî nüfusu Protestanlaşmışlardı.¹⁷⁹⁴ Bu durum, Müslim/gayrimüslim ilişkilerine etki ettiği gibi köylere kadar geleneksel ilişkileri değiştirerek, Ermenî toplumunun arasına da açıkça ayrılık sokmuştu.¹⁷⁹⁵ Yardım kuruluşlarının neferi gibi gösterilen misyonerler aslında, Batı'nın kendisine bağımlı alt-merkezler tesis ederek, hedef ülke dâhilinde bir sömürü ağının teşkiline zemin oluşturan bilinçli, donanımlı ve çalışacağı bölge istasyonları hakkında önceden malumatı olan kimselerdi.¹⁷⁹⁶

Protestan misyon cemiyeti ABCFM'nin Merkezî Türkiye Misyonu (The Central Turkey College) sınırları içerisinde yer alan Urfa, 1870 yılında cemiyetin yıllık toplantısına ev sahipliği yapmış, toplantıda eğitim ve görevliler üzerine konular tartışılmıştı.¹⁷⁹⁷ Merkezî Türkiye Misyununun kendine ait anayasaları vardı ve birincil hedef, bölgedeki Protestan Kiliseleri için papaz, vaiz ve öğretmenlerin kapsamlı eğitimiydi.¹⁷⁹⁸ Misyonerlik faaliyetleri, Hristiyan nüfusla sınırlı olsa da, Batı'yla kurulan yeni ilişkilerden beslenen bir Osmanlı tebaasını ortaya çıkarmıştı.¹⁷⁹⁹ XIX. yüzyılın ikinci yarısından Birinci Dünya Savaşı ve sonrasına değin Urfa'da görev yapmış Alman ve Amerikan misyonerler arasında bazılarının ismi öne çıkmaktadır. George B. Nutting, Corinna Shattuck, Dr. Johannes Lepsius, Diyakoz Jacop Künzler, Karen Jeppe, Dr. Andreas Vischer, Franz Eckhart gibi isimler Urfa'daki faaliyetleri açısından öne çıkan misyonerlerdir.

4.2.2.1. George B. Nutting

George B. Nutting Urfa'daki görevine 1857 senesinde başlamıştı. Misyonerin Ermenî mahallesinin dışındaki evi birkaç Protestan için ayın yapılan bir yer olarak

¹⁷⁹⁴ Bozkuş, "Mary Caroline Holmes'un "Urfa'da Ermeni Yetimhanesi" Adlı Eserinde Urfa'daki İşgal Yılları Ve Ermeni Yetim Çocukları", 343.

¹⁷⁹⁵ Kieser, *İskalanmış Barış, (Doğu Vilâyetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938)*, 141.

¹⁷⁹⁶ Kaygalak, *Kapitalizmin Taşrası 16. Yüzyıldan 19. Yüzyıla Bursa'da Toplumsal Süreçler ve Mekansal Değişim*, 15.

¹⁷⁹⁷ *Constitution And By-Laws of The Central Turkey College*, 3.

¹⁷⁹⁸ *Constitution And By-Laws of The Central Turkey College*, 4.

¹⁷⁹⁹ Marcus, *Modernliğin Eşiğinde Bir Osmanlı Şehri Halep*, 43.

kullanılıyordu.¹⁸⁰⁰ Notlarına göre 1854'ten beri cemaatin üye sayısında çok az bir artış meydana gelmişti.¹⁸⁰¹ Göreve başladığı yıl Urfa Protestan kilisesinin dokuz üyesi bulunmaktaydı.¹⁸⁰² George Nutting ve ailesi, uzun süre Urfa'da çalışmaktan dolayı hastalanarak bölgeden ayrılmak mecburiyetinde kalmışlardı.¹⁸⁰³ Nutting, 1868'de ABD'ye geri dönmüş ve misyondan ayrılarak istifa etmişti. 26 Şubat 1898'de de Asheville/North Carolina'da ölmüştü.¹⁸⁰⁴ George B. Nutting'in kardeşi David H. Nutting de bir dönem Urfa'da görev yapan misyonerlerden biriydi. 1875'te Protestan şapelinin genişletilmesi esnasında hasta papazın yerine üç hafta vaazlar vermişti.¹⁸⁰⁵ Yeni şapelin genişletilmesinde denetim ve hesaplamalar yapmıştı.¹⁸⁰⁶ Bu sıralar Protestan misyonerler arasında öğreti anlaşmazlıkları mevcuttu. Yeni liberalizm üzerine doktrinsel tartışmalar zaten bir kilise bölünmesine ve çok fazla tartışmaya neden olmuştu.¹⁸⁰⁷ 1870'te Urfa'da bulunan Protestan misyoner Henry Peryy'nin çalışma amacı, Hz. İsa'nın öğretilerini (Word of the Gospel) Urfa'nın Hristiyan sâkinlerine aşılardı.¹⁸⁰⁸ Kendisi o sıralar Urfa'da bulunan bir diğer misyoner Philander Powers'a yardım amacıyla gelmişti.¹⁸⁰⁹ Misyoner Powers ve Pery, Nutting kardeşlerin Urfa'da buldukları zaman sebep oldukları öğreti anlaşmazlığını düzeltmeye çalışmışlardı.¹⁸¹⁰

¹⁸⁰⁰ Kieser, *İskalanmış Barış, (Doğu Vilâyetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938)*, 138.

¹⁸⁰¹ The Missionary Herald, LIII, Boston: 1857, 131.

¹⁸⁰² The Missionary Herald, LIII, Boston: 1857, 132.

¹⁸⁰³ Murat Gökhan Dalyan, "Amerikan Misyonerlerinin Osmanlı Ermenilerinde Meydana Getirdiği Bölünme ve Çatışmalar: George B. Nutting-George H. White ve Adıyaman Ermenileri Örneği", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 21, (2010): 93.

¹⁸⁰⁴ Memorial record for George B. Nutting, an employee of the American Board, <http://dlir.org/archive/orc-exhibit/items/show/collection/12/id/17315>

¹⁸⁰⁵ Ekinci, Asoğlu, "Urfa'da Bir Hristiyan Kadın Misyoner: Corinna Shattuck ve Faaliyetleri", 409; Özlem Kutkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir Misyoner Hekim ve Dünyası: David H. Nutting (1854-1875)", *Halil İnalçık Armağanı IV*, Ed. Ahmet Özcan, (İstanbul: Doğu Batı Yayınları, 2017), 29.

¹⁸⁰⁶ Kutkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir Misyoner Hekim ve Dünyası: David H. Nutting (1854-1875)", 29.

¹⁸⁰⁷ Severance, *Severance, Against the Gates of Hell: The Life & Times of Henry Perry, A Christian Missionary in a Moslem World*, 74.

¹⁸⁰⁸ Severance, *Severance, Against the Gates of Hell: The Life & Times of Henry Perry, A Christian Missionary in a Moslem World*, 71.

¹⁸⁰⁹ Misyoner Philander Powers 19 Ağustos 1805 doğumludur. 1934'te Amherst Koleji'nden mezun olmuştur. 10 Ekim 1834'te Boston'dan yola çıkarak 13 Şubat 1835'te Bursa'ya gelmiştir. 1845'te Trabzon'a transfer olmuştur. 1862 istifa etmiş ve geri dönmüştür. 1866'da yeniden atanmış ve aynı yıl içerisinde Maraş'a, daha sonra Antakya'ya gitmiştir. Bir dönem Urfa kilisesini denetlemek için Urfa'da bulunduğu bilinmektedir; <http://www.dlir.org/archive/orc-exhibit/items/show/collection/12/id/17377>, 12.05.2018.

¹⁸¹⁰ Severance, *Severance, Against the Gates of Hell: The Life & Times of Henry Perry, A Christian Missionary in a Moslem World*, 71.

4.2.2.2. Corinna Shattuck

21 Nisan 1848'de Lousville'de doğan Corinna Shattuck'ın asıl kökeni New England bölgesidir. 4 yaşında anne babasını kaybedince South Acton/Massachusetts'deki büyükannesinin yanına yerleşmiştir. Bir papazın eşi aracılığıyla misyonlara ilgi duymaya başlamış, 19 yaşında Framinham'daki State Normal School'a girmiştir. Bayan Shattuck'un Türkiye macerası ise Amerikan Board'ın Antep'teki yatılı kız okul müdürü Miss Myra A. Proctor ile yazışmaları neticesinde olmuştur. 18 Kasım 1873'te ise Antep misyonununa katılarak ilk faaliyetlerine burada başlamıştır.¹⁸¹¹ Türkiye'deki ilk yıllarını bölgenin dillerini öğrenerek ve diğer misyonerler ile gezerek geçirmiştir.¹⁸¹² Bayan Shattuck'un Urfa'ya ilk gelişi ise 1876'da, Dr. Fuller ile birlikte şehre yaptığı uzun gezi ile gerçekleşmiştir. Gözlemlerinin ardından burada ileri düzey bir kız okulu açmak için Antep'teki işini bırakmıştır.¹⁸¹³ Birkaç hafta sonra bu okuldaki öğrenci sayısı 18'e ulaşmıştır. Okulda dikiş dersi verilmekteydi. Ayrıca ev ev dolaşarak öğrenci kazanmaya çalışmışlardı. Protestan Rahip Abuhayatyan ise kız çocuklarına Pazar öğlenden sonraları ilginç vaazlar veriyordu.¹⁸¹⁴ Kız okulunun açılışına önyak olduktan 1 yıl sonra Urfa'dan ayrılan Bayan Shattuck, 18 yıllık hayatını adayacağı Urfa'ya 1892'de, Miss Ida Mellinger adında bir kadının da kendisine eşlik etmesiyle daimi surette yerleşmişti. Bu tarihten itibaren eğitsel çalışmalarıyla Urfa'daki tüm Ermenî çocuklarına ulaşmaya çalışmıştı. Bu çalışmaları esnasında hem Apostolik (Gregoryen) hem de Evangelikal grup liderleriyle ortak hareket etti.¹⁸¹⁵ Açmış olduğu okulların idareci kurullarına Evangelikal-Apostolik liderlerini yerleştirdiği ulusal okullar tesis etti. Hristiyanlar olarak işbirliği içinde olmak için Ermenîleri cesaretlendirdi. Birlik içerisinde çalışmak için her bölgede Ermenîlere esin kaynağı oldu.¹⁸¹⁶ Diğer gayrimüslim cemaatlere oranla sayısal üstünlüğe sahip Ermenîler üzerine yoğunlaşma tesadüf değildi. Bu misyoner kadın Urfa Ermenîleri arasında inanç ve duygu birliğini sağlamada önemli bir rol¹⁸¹⁷ oynamıştı. Bu toplumsal uyanış hareketi, kitap okuma ve tartışma ortamları

¹⁸¹¹ Greene, *Leavening the Levant*, 174.

¹⁸¹² Peabody, *Corinna Shattuck - Missionary Heroine of Oorfa, (Lives Worth Living)*, 134.

¹⁸¹³ Greene, *Leavening the Levant*, 175.

¹⁸¹⁴ Peabody, *Corinna Shattuck - Missionary Heroine of Oorfa, (Lives Worth Living)*, 134.

¹⁸¹⁵ Jernazian, *Judgement Unto Truth: Witnessing the Armenian Genocide*, 38.

¹⁸¹⁶ Jernazian, *Judgement Unto Truth: Witnessing the Armenian Genocide*, 38.

¹⁸¹⁷ Smith, *Ulusların Etnik Kökeni*, 38.

ile tedricen daha da artmıştı. 1899'da Urfa'ya mektep açmak bahanesiyle gelen misyoner Karel, Tüccar Reşaroşehar, Mullime Elizabet'in eşyaları arasında bulunan "Şark'da Hristiyanlık" adlı kitap muzır neşriyattan sayılmıştı.¹⁸¹⁸ Trieste'den¹⁸¹⁹ İskenderun Limanına, Urfa'daki Fransız Capucin/Kapusen Manastırı rahipleri adına gelen kitaplarla dolu bir sandıktan Ermenîce gazeteler zuhur etmişti. Gazeteler; *Ermenîstan tarihinden* bahsediyor, *Ermenî krallarının resimlerini* içeriyordu. Bu yazılar arasında; *Ermeniler ne yapalım*, *Ermeniler isterler ise herşeyi yaparlar* gibi makaleler de yer almıştı.¹⁸²⁰ Bahsi geçen kitap ve makalelerin içerikleri, misyonerlerin çabalarını ve uyanışı sağlayacak bilgi birikiminin nasıl sağlandığını göstermesi açısından önemliydi.¹⁸²¹ Mesela Urfalı Bedrosian, 1900'lerin başlarında, Urfa'da geleneksel olan 8-10 kişilik grupların varlığından bahseder. Bu grupların, geceleri eğlencelerin yanı sıra, Victor Hugo'nun Sefiller'i, Alexandre Dumas'ın Monte Cristo Contu da dâhil olmak üzere Ermenîce'ye çevrilmiş çeşitli kitap okumalarının yapıldığını aktarır.¹⁸²²

1873 yılından beri Merkezî Türkiye Misyonunda çalışan ve Urfa'yı birçok ziyaret etmiş olan Corinna Shattuck 1892'de şehre yerleşene kadar, şehirde süreklilik gösteren bir Amerikan misyon varlığı söz konusu değildi.¹⁸²³ Shattuck'un, 1892'de Protestan mekteplerine nezaret etmek için Urfa'ya kalıcı olarak yerleşmesinden,¹⁸²⁴ 1915 Birinci Dünya Savaş'ına kadar, Urfa'yı çok sayıda misyoner ziyaret etmişti.

1892'den sonra Urfa'da bir Protestan okulu onun yönetimindeydi.¹⁸²⁵ Mezkur tarihlerde, Shattuck tarafından Urfa'da, Ermenî dul ve yetimlerin istihdamı için Amerikan Sanayi Enstitüsü kurulmuştu. Ayrıca ilerleyen yıllarda bu enstitünün mülkiyetinde kör yetimler için bir okul yine onun tarafından tesis edilmişti. 1910'da ölümünden sonra okulun adı "Shattuck School for the Blind" (Shattuck Körler Okulu)

¹⁸¹⁸ BOA, DH.TMIK.M: 68.40.

¹⁸¹⁹ İtalya'da bir liman şehir.

¹⁸²⁰ BOA, DH.MKT:1131/31 H. 5 Ramazan 1324 (M.23 Ekim 1906).

¹⁸²¹ Ekinci, Asoğlu, "Urfa'da Bir Hristiyan Kadın Misyoner: Corinna Shattuck ve Faaliyetleri", 407.

¹⁸²² Urfa Sıra Geceleri'ne benzer buluşmalara benzetilebilir.

¹⁸²³ Kieser, *İskalanmış Barış*, (Doğu Vilâyetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938), 284.

¹⁸²⁴ BOA, A.} MKT.MHM: 702/25-2; Greene, *Leavening the Levant*, 176.

¹⁸²⁵ Kaiser, *İskalanmış Barış*, (Doğu Vilâyetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938), 284.

olarak değiştirilmişti.¹⁸²⁶ Finans kaynağı büyük ölçüde ABD'den sağlanan bağışlar ile idare edilen okul, 1902'de Shattuck ve Mary Haroutunian tarafından açılmıştı.¹⁸²⁷ Mary Haroutunian, Maraş'taki Merkezî Türkiye Kız Koleji'nden (The Central Turkey Girls College), 1893 yılında mezun olmuştu. 1898'de Urfa'ya gelen Haroutunian, bir yıl sonra göz iltihaplanması yüzünden bir gözünü kaybetmişti. Shattuck'un desteğiyle Londra'daki *Royal Normal School for the Blind* adındaki körler okuluna gönderilen bayan Haroutunian, 19 ay boyunca körlerin eğitimi için gerekli olan modern düzeyde bir müfredat ile eğitim araç gereçleri hakkında bilgi edinerek 1902 yılında Urfa'ya geri dönmüş ve Shattuck ile beraber Urfa Körler Okulunu açmışlardı.¹⁸²⁸ Yurtdışına eğitim amaçlı gönderilmek istenen bir diğer öğrenci ise dilsiz Serkis'ti. Protestan Aruş'un dilsiz oğlu Serkis'in Amerika'daki bir mektebe gidebilmesi için gereken mürur tezkiresi, yine bayan Shattuck tarafından talep edilmişti. Babasının izniyle de Serkis'in Amerika'ya gönderilmesine izin verilmişti.¹⁸²⁹

Bayan Shattuck, sonbahar 1895 isyanları esnasında, güvenlik sebebiyle hanesini Anteb'e taşımak için çok çaba sarfetse de Urfa yönetimi olaylardan dolayı seyahat izni vermemişti.¹⁸³⁰ Kargaşada Corinna Shattuck'un ikamet ettiği evin caddesi 6 Türk askeri tarafından koruma altına alınmıştı. Shattuck'un yazılarından anlaşıldığına göre kendisinin korunması için yapılanlar en üst düzeydeydi. O dönem, The New York Times gazetesinde "Kahraman Türkler" başlıklı bir yazıda: "Eğer altı Türk yetkilinin kahramanlığı olmasaydı, buradaki Amerikan misyonerin başına kötü şeyler gelebilirdi" şeklinde bir yazı yayımlanmıştı. Gazeteye göre; yaşamları pahasına, Amerikan kadını savunabileceklerini söyleyen bu altı kişi¹⁸³¹ kalabalıkla yüz yüze kalmıştı. Amerikan diplomatlardan Mr. Terrell, bu adamların kahramanlıklarını United Press temsilcisinden Amerika'ya duyurmasını istemişti. Bezzak (Rezzak) Efendi, Said Efendi, Mustafa Efendi, Hasan Efendi, İsa Efendi ve Durak Efendi¹⁸³² adlı

¹⁸²⁶ Giannuli, "Errand of Mercy" *American Women Missionary and Philanthropists in The Near East, 1820-1930*, 242.

¹⁸²⁷ Gündüz, *Maâriften Eğitime (Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Eğitim Düşüncesinde Dönüşüm)*, 293.

¹⁸²⁸ Yücel, "Bir Misyonerlik Uygulamasının Teorisi ve Pratiği: Urfa Amerikan Körler Okulu (1902-1914)", 74.

¹⁸²⁹ DH.TMIK.M: 74/19 (15 Ağustos 1899).

¹⁸³⁰ Peabody, *Corinna Shattuck – Missionary Heroine of Oorfa, (Lives Worth Living)*, 136.

¹⁸³¹ Haberin etki derecesini arttırmaya yönelik gazeteci tarafından bir ekleme ile sunulmuş olduğu ihtimalini dikkate almak gerekir.

¹⁸³² Anonim, "These Turks Are Heros" *The New York Times*, February 24, 1896.

altı Türk, Corinna Shattuck'a zarar gelmesini engelleyerek dönemin Amerikan basınında yer almışlardı. Amerikan basınında yer alan bu kişiler süvari yüzbaşı Abdürrezzak Efendi, Urfa polis memuru İsa Onbaşı, meclis idare azasından Mustafa Efendi, meclis idare azasından Hacı Hasan Ağa, meclis idare azasından ve efrad-ı redifeden Durak Çavuş idi.¹⁸³³

Olayların ardından, bölgenin misyon merkezi Anteb'e sürekli gidip gelen Shattuck'un güvenliği, devlet tarafından dikkate alınmaktaydı. Amerikalı bu kadının başına gelebilecek kötü bir durum hükümeti zor durumda bırakabilirdi. Bu açıdan Amerikalı Fulser'in Miss Shattuck'ı Anteb'e götüreceği sırada yanına bir jandarma verilmesi konusunda Anteb'e Kaymakamlığı bizzat bilgilendirilmişti.¹⁸³⁴ 1896 Mayıs'ında Mr. Sanders, Miss Shattuck'a destek olmak için Antep'ten Urfa'ya gelmişti.¹⁸³⁵ Yine aynı yıl içerisinde bir diğer Amerikan misyoner Miss Effie Chambers Miss Shattuck'a yardım etmek amacıyla Urfa'ya gelmişti. Hızlı bir şekilde dil öğrenen bayan Chambers, Urfa Ermenîlerinin eğitsel programlarında önemli bir rol oynadı ve 1905'te ise Kessab'a transfer oldu.¹⁸³⁶

1897'de Almanya'dan Urfa'ya gelen Alman misyonerler, Corinna Shattuck'un idaresinde bulunan yetimhaneyi devralmak istemeleri yerel yönetimi tedirgin etmişti. Mutasarrıflık Alman misyonerlerin bir ameliyathane açarak bölgede kalıcı olmak istediklerinin farkındaydı. Misyonerlerin hali hazırda genel siyaseti ihlal edici veya halkı ifsat edecek surette bir hareketleri yoktu. Ancak şehre ecnebilerin yerleşip kalmasından tedirgin olunduğu görülüyor.¹⁸³⁷ Çünkü yerel idarecilere göre fütüvvet ve insaniyet perdesi altında yürütülen faaliyetler, Müslümanlar ile gayrimüslimlerin arasını açmaya yönelikti.¹⁸³⁸ Alman misyonerler tesisi 500 altına Almanya'daki Şirket-i Hayriye namına Süryanî Abud Ganime'den satın almışlardı. Burayı eytamhaneye çevirme niyetleri anlaşılınca, ruhsatları olmadığından durum Dâhiliye Nezaretine bildirilmişti. Misyonerler, mülk edinmelerinin yanısıra başka haneleri de kiralayarak, Siverek, Hısnımansur ve Çermik kazalarından topladıkları Hristiyan çocukları bu hanelere yerleştiriyorlardı. Bu şekilde, çocuklara zanaat öğretimi ile beraber İngilizce

¹⁸³³ BOA, HR.SYS: 1902/11; BOA, HR.TH: 171/41.

¹⁸³⁴ BOA, A.} MKT.MHM: 648/13-1.

¹⁸³⁵ The Missionary Herald, XCII, Boston: 1896, 206.

¹⁸³⁶ The Missionary Herald, XCII, Boston: 1896, 207.

¹⁸³⁷ BOA, DH.TMIK.M: 58/72-18.

¹⁸³⁸ BOA, DH.TMIK.M: 58/72.

ve Ermenice okuyup yazma dersleri veriliyordu. Satın alınan yapının yetimhane ve ameliyathaneye dönüşüm fikri yardım amaçlı görünüyordu. Ancak bu tür misyoner yapılanmaları siyasî maksat taşıdığından izin verilmesi uygun görülüyordu.¹⁸³⁹ Sonraki yıllara ait yazışmalara bakılırsa bu misyon tesislerinin hiçbirine dokunulmamış, sadece işleyişleri takip edilmişti. Yardıma muhtaç Hristiyanları burada toplayan bayan Shattuck, 160'a aşkın kız ve erkek çocuğun yer aldığı tesisin işesini nakış, kilim imali ve bazı el işleri ile sağlamaktaydı.¹⁸⁴⁰

Bölgedeki misyon alanları içerisindeki en büyük tarımsal kuruluş, 1895'te Corinna Shattuck tarafından açılan Urfa'daki endüstriyel tesisti. Misyon tesisinin Erkek yetimhanesinin Harran Ovasında buğday ve arpa yetiştirilen iki büyük çiftliği bulunmaktaydı. Gerekli ekmek ihtiyacı bu şekilde sağlanıyordu.¹⁸⁴¹ Kızlar için sanayi dalları daha çok dokuma ve tekstil üzerine yoğunluk kazanmıştı. Halı işlerinden mendil kenarlarına ince dikişlere, narin ipeklere oyaya, kız çocukları meslekî eğitim almış oluyorlardı.¹⁸⁴² Yapılan ürünler Türkiye'de pek talep edilmiyordu. Bu nedenle Corinna Shattuck, Avrupa'ya bir ziyaret ile Belfast/İrlanda'daki McBride Company'i ve bir Alman firmasının temsilcisi olarak güvence sağladı. Yine ürünlerinin satışı için Amerika, İngiltere, ve İsviçre'de pazar imkanları yaratmıştı.¹⁸⁴³ Bu tarihten sonra nakış işleri sabit bir finansal dayanak üzerine kuruldu. Bu sayede 2.000 üzerinde kadın ve kız çocuğu düzenli olarak istihdam edilmişti ve her hafta 500 düzine işlenmiş mendil nakliye edilmekteydi. Hatta Amerika'da bir iş adamı, Urfa'daki bu çalışma alanı için, bulunduğu bir cemiyet içerisinde en büyük bağışçılardan biriydi.¹⁸⁴⁴ 1905 tarihine gelindiğine misyon tesisinde üretim yapan kundura atölyesi için Shattuck namına Avrupa'dan çeşitli alet-edavat gelmişti.¹⁸⁴⁵ Nisan 1907 itibarıyla Shattuck'un endüstriyel kuruluşlarında toplam 1.500 kişi çalışmaktaydı.¹⁸⁴⁶ Bu faaliyetler, Osmanlı kentleşme sürecinin bir sonucu olmakla birlikte, şehrin değişim değerlerinin ve

¹⁸³⁹ BOA, A. } MKT.MHM: 702/25-2.

¹⁸⁴⁰ BOA, A. } MKT.MHM: 702/25-2.

¹⁸⁴¹ Maksudyan, "Being Saved To Serve: Armenian Orphans of 1894-1896 and Interested Relief in Missionary Orphanages", 63.

¹⁸⁴² Maksudyan, "Being Saved To Serve: Armenian Orphans of 1894-1896 and Interested Relief in Missionary Orphanages", 63.

¹⁸⁴³ Kieser, *İskalanmış Barış, (Doğu Vilâyetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938)*, 292.

¹⁸⁴⁴ Peabody, *Corinna Shattuck – Missionary Heroine of Oorfa, (Lives Worth Living)*, 138-139.

¹⁸⁴⁵ BOA, DH.MKT: 1020/19-3.

¹⁸⁴⁶ Wood, *Life and Light for Woman*, 238-239.

kapitalist ruhun şehre yerleşmeye başladığının da göstergeleriydi.¹⁸⁴⁷ Osmanlı ekonomisinin Batı ekonomisiyle birleşme sürecinde ortaya çıkan,¹⁸⁴⁸ yabancı yardım kuruluşlarıyla desteklenen bu işletmeler Urfa'daki ticarî işletme modellerini de değiştirmekteydi. Corinna Shattuck'un bu yoğun çalışma faaliyetleri aslında, dinsel ahlakın bir meslek içinde kutsanan rasyonel emeğe nüfus etmesini savunarak Katolikliğe karşı önemli bir ilerleme sağlayan Lutherçilik öğretisiyle de örtüşmekteydi.¹⁸⁴⁹

Çalışmalarını çoğunlukla Urfa'da sürdürmesine rağmen, Shattuck'un çevre illerdeki iletişim kanallarını açık tutma gayreti, yaptığı gezintilerden anlaşılmaktadır. Kendisi 22 Kasım 1906, Perşembe sabahı Mr. Gracey ile Adıyaman'a doğru yaptığı bir yolculuğu şöyle betimlemektedir:

“Bir zaptiye eşliğinde, at sırtında Adıyaman'a doğru yola çıktık. Adıyaman Urfa'dan Fırat Nehri'ne 22 saat. Güneşin batımına çok az kala nehir kıyısına ulaştık. Nehrin öbür tarafındaki tekneciye zaptiye seslendi ise de bir faydası olmadı. Bu yüzden 20 dk önce geçmiş olduğumuz bir köye geri döndük. Köyün muhtarı bizi içtenlikle kabul etti. Dar bir alanda her iki ucunda şöminesi olan, uzun bir odanın her iki tarafına yayılmış minderler üzerinde dinlendiğimiz için memnun kalmıştık. Tüm pencereler kış için çamur sıva ile kapatılmıştı. Ev sahibimiz masa örtüsü olarak zemine bir halı parçası serdi. Bir kere katlanmış ince yuvarlak ekmekler, lezzetli pilav ve üzüm suyundan serinletici bir şerbet getirdi. Diğer misafirler arasında 3 saat uzaklıktaki köyden bir hoca vardı. (Bu hocalar genellikle birçok köyün, geniş bir kesimi içerisinde sadece okuyup yazabilen tek kişilerdi.) Köyüne girerken karşı kenarlara düzenli olarak ekilmiş bir dizi ağaç ve çit ile İngiliz tarzına oldukça benzeyen iki yanı ağaçlı yol dikkatimizi çekmişti. Hatta benim dikkatimi daha fazla çeken şey zarif yeni bir camiydi. Akşam vakitlerinde, 1895 olaylarının önden gelen isimlerinden biri olduğu için Urfa'dan sürgün edilmesinden sonra caminin, övgüye değer olarak köyün sahibi tarafından yaptırıldığını öğrendik. Bize minder ve mükemmel temiz beyaz çarşafalar getirildi. Gerçekten çok rahat uyumuştuk.”¹⁸⁵⁰

¹⁸⁴⁷ Kaygalak, *Kapitalizmin Taşrası 16. Yüzyıldan 19. Yüzyıla Bursa'da Toplumsal Süreçler ve Mekansal Değişim*, 10.

¹⁸⁴⁸ Gülenaz, “Son Dönem Osmanlı İstanbul’unda Ticaret Yapıları: Hanlar, Pasajlar”, 81.

¹⁸⁴⁹ Giddens, *Siyaset, Sosyoloji ve Toplumsal Teori*, 40.

¹⁸⁵⁰ Frank, *Life and Light for Woman*, 174.

Shattuck'a göre 1908'de meydana gelen politik değişim insanlar arasında büyük huzursuzluk yaratmıştı. 1910'da artık çalışmaz duruma gelince Amerika'ya dönen Corinna Shattuck, 22 Mayıs 1910 Pazar sabahı hayatını kaybetti.¹⁸⁵¹ Bayan Sattuck'un cenaze töreni, Bostan yakınlarındaki Newton Center mezarlığında geniş bir katılımıla gerçekleşti. Amerikan Board'ın resmî yetkililerinin yanı sıra birkaç Ermenî arkadaşı cenaze törenine katılmıştı. Bayan Shattuck, ABD yolundayken, Urfa'daki Protestan Ermenî Kilisesi papazı Asadour Yeghoyan, Shattuck'un çalışmalarına istinaden Avedaper Gazetesine bir makale yazmıştı.¹⁸⁵² Papaz, makalesinde onun gidişiyile ilgili bir olaydan bahseder: İnsanların binlercesi onu uğurlamak için gelecekti ama o, yola çıkmamaları konusunda yalvarmıştı. Corinna Shattuck'un Çalışma hayatına da vurgu yapan Mr. Yeghoyan makalesinde şunları anlatmaktadır:

“Tahminlerime göre o, iki veya üç erkeğin yaptığı işi yapardı. Onu tanıdığım beş yıl boyunca rahatça yaslanarak bir tek saat görmedim. Her zaman bir sandalyede, bir çalışma masasında veya orada burada hareket ederek, neredeyse tükenmiş halde ama her zaman neşeyle ve süratle çalışıyor. O mükemmel derecede dakikti. Yapılacak işi ertelemeye tahammül edemezdi. Sözlerini tutardı. Sözüne güvenilir biriydi. O, çok prensipli bir kadındı. Özgürdü ama haşin değildi. Merhamet ve hakikati birleştirmeyi öğrenmişti. Hoşgörü onun başka bir vasfıydı. Küçük şeyleri dikkate almayı asla ihmal etmezdi. Kız ve erkek çocuklar için bir yetimhane, başka türlü okullar, körler için bir okul, yoksullar için işletmeler, kiliseler onun koruması altındaydı: Ermenîler, Türkler, Kürtler, Araplar; iş, eğitim ve dinî konularda kendisine gelirdi. Hiçbir zaman onları reddetmedi ve her zaman memnuniyet verdi. O kadar meşgul biri için hiçbir hata yapmamak imkansızdı. Ama o, ‘Ben bir hata yaptım’ diye söyleyebilirdi ve düzeltmek için istekli olurdu. O sevilen biriydi ve arkadaş canlısıydı. Cana yakın ve misafirperverdi. Yaşamındaki tüm alışkanlıklarda kanaatkardı. Dinî işlerle meşgul olduğu zamanki kadar hiçbirşeyde mutlu değildi. Ermenîlere karşı derin ve samimi bir sevgisi vardı.”¹⁸⁵³

¹⁸⁵¹ Peabody, *Corinna Shattuck – Missionary Heroine of Oorfa, (Lives Worth Living)*, 142.

¹⁸⁵² *The Orient, Notes*, Bible House Constantinople, No. 9, (June 15, 1910), 4.

¹⁸⁵³ *The Orient, Corinna Shattuck*, Bible House Constantinople, No. 10, (June 22, 1910) 5.

4.2.2.3. Dr. Johannes Lepsius

Alman Protestan misyonerlerin Urfa'ya yerleşim ve organizasyonunu sağlayan kişi Alman Protestan misyonerlerinin öncüsü olarak bilinen Dr. Johannes Lepsius idi.¹⁸⁵⁴ Bir halı tüccarı kılığında Anadolu'da yaptığı gezi sonrasında Almanya'ya dönen Lepsius, Deutshcher Hülfsbund für christliche Liebeswerk im Orient (Doğudaki Hristiyanlara Alman Yardım Delegasyonu) ve Frankfurt'ta, Deutshcher Hülfsbund für Armenian (Alman Ermenî Yardım Derneği)'nin kurulmasına önyak olmuştu.¹⁸⁵⁵ Teoloji, matematik, felsefe, edebiyat ve sanat tarihi alanlarında tahsili bulunan misyoner,¹⁸⁵⁶ 1896'da Anadolu'da yapmış olduğu bir gezi dönüşünde, Berlin'de Ermenîler için bir yardım derneği kurmuştu. Anadolu'da tüccar kimliği ile dolaşan Lepsius, öncelikle Urfa'da bir halı dokuma atölyesi (Teppichmanufaktur) kurmuştur. Alman Doğu Misyonu'nun merkezi olan Urfa'ya ayak bastığında Amerikalı Protestan misyoner bayan Corinna Shattuck tarafından karşılanmış, misyon istasyonu hakkında bilgilendirilmişti.¹⁸⁵⁷ 1897 Mayıs'da onun yönetiminde Ermenî dul kadınlar için bir halı dokuma atölyesi açılırken, Temmuz ayı içerisinde misyona ait bir klinik hizmete girmişti.¹⁸⁵⁸ Lepsius'un öncülüğünde açılan halı dokuma atölyesinde 1900'de 300 kişi çalışırken, 1913'e gelindiğinde bu sayı 600'e çıkmıştı.¹⁸⁵⁹ Bir Ermenî uzmanı olarak uluslararası ünü sayesinde ona dünyanın her yerinden kaynaklar açılmıştı.¹⁸⁶⁰ Uzun yıllar Urfa'da kalmamış olsa da onun aracılığıyla açılan Urfa'daki Alman Misyonu Birinci Dünya Savaşı esnasında da varlığını korumuştur. Bu sıralar topladığı paraları insani yardım çalışmaları adıyla Urfa'ya göndermeye devam etmişti.¹⁸⁶¹ 1915'te büyük

¹⁸⁵⁴ Dr. Johannes Lepsius, 15 Aralık 1858'de Berlin'de doğmuştur. 3 Şubat 1926'da Meran'da ölmüştür. Prusya Devlet Kütüphanesi müdürü, Karl Richard Lepsius'un oğludur. Türkiye'deki Alman misyonerlerinin öncüsü olarak kabul edilir. Alman Ermenî Cemiyeti ile Alman Doğu Misyonu'nun kurucu yöneticisidir. Teoloji, Matematik, Felsefe, Edebiyat ve Sanat Tarihi alanlarında tahsili bulunmaktadır. Daha geniş bilgi için bkz. Selami Kılıç, "Ermeni Dostu Olarak Tanınan Bir Alman Din Adamı Dr. Johannes Lepsius", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* XVII/51, (2001): 585-601.

¹⁸⁵⁵ Kılıç, *Türk-Alman Arşiv Belgeleriyle Ermeni Sorunu ve Almanya*, 95.

¹⁸⁵⁶ Kılıç, "Ermeni Dostu Olarak Tanınan Bir Alman Din Adamı Dr. Johannes Lepsius", 585-586.

¹⁸⁵⁷ Hans-Lukas Kieser, "Johannes Lepsius: Theologian, Humanitarian Activist and Historian of Völkermord. An Approach to a German Biography (1858-1926)", *Logos im Dialog: Auf der Suche nach der Orthodoxie*, Ed. Anna Briskina-Müller, Armenuhi Drost-Abgarjan, Axel Meissner, Berlin, Lit, 2011), 213.

¹⁸⁵⁸ Şimşek, "Osmanlı Devleti'nde Alman Yetimhaneleri (1860-1921)", 167.

¹⁸⁵⁹ Şimşek, "Osmanlı Devleti'nde Alman Yetimhaneleri (1860-1921)", 167.

¹⁸⁶⁰ Wolfgang Gust, *The Armenian Genocide: Evidence from the German Foreign Office Archives, 1915-1916*, (New York - Oxford: Berghahn Books, 2014), 3.

¹⁸⁶¹ Hans-Lukas Kieser, "Germany and the Armenian Genocide of 1915-17", *The Routledge History of the Holocausts*, Ed. Jonathan C. Friedman, (London: Taylor & Francis e-Library, 2011), 38.

bir diplomasi trafiği içine girdi. 10 Ağustos'ta Enver Paşa ile bir görüşme yaptı. Daha sonra Avrupa'ya geri dönerek arkadaşlarını bilgilendirmek için ilk olarak Basel ve Geneva'ya gitti. Özellikle iş arkadaşlarından Basler Nachrichten (Basler News)'de editör Albert Oeri'yi bilgilendirmeye gitmişti. Albert Oeri¹⁸⁶² aslında Urfa'daki Alman Hastanesi doktoru Andreas Vischer'in eşi Getrud Vischer-Oeri'nin kardeşiydi.¹⁸⁶³ Urfa'da açılan Alman Hastanesi de yine Alman Misyonerlik Kuruluşu (Deutsche Orient Mission) bünyesinde Dr. Johannes Lepsius tarafından kurulmuştu. Bu sağlık tesisinde hasta bakıcı Jakob Künzler ile beraber üç İsviçreli hekim görev yapmıştı.¹⁸⁶⁴

4.2.2.4. Diyakoz Jacop Künzler

Jacob Künzler, 1899'dan 1922'ye kadar neredeyse bir çeyrek yüzyıl boyunca Urfa kazasında görev yapmıştı.¹⁸⁶⁵ 1899 yılında, Basel Yurttaş Hastanesinden hastabakıcı Jacop Künzler'in Urfa'ya gelmesiyle birlikte yerli halk ile Alman misyonu tarafından açılmış olan hastane arasında kuvvetli bir bağ oluşmuştu.¹⁸⁶⁶ İsviçreli bir diacon (Protestan sağlık görevlisi) olan Jacop Künzler, 1922 Aralık ayında Urfa'yı tamamen terk edene değin hastane ile yetimhane çalışmalarında bulunmuştu.¹⁸⁶⁷ Müslümanlar tarafından Yakub Efendi olarak bilinen misyoner, Alman Hastanesinin müdür vekilliğini yürütmüştü.¹⁸⁶⁸ 1899'da Dr. Herman Christ ile birlikte çalışan misyoner,¹⁸⁶⁹ hekim olmamasına rağmen çok fazla tıbbî tecrübeye sahipti. Bedrossian'ın aktarımına göre Birinci Dünya Savaşı esnasında kazadaki tifüs salgınına karşı Karen Jeppe'nin evinde saklandıkları esnada, Künzler, onlara aşı yapmaya gelmişti.¹⁸⁷⁰ 1907'de Dr. Andreas Vischer yönetimindeki hastaneye yardım amacıyla Dr. Herman Christ, Dr. Andreas Vischer ve Jakop Künzler'in kişisel dostlarından

¹⁸⁶² Herman Goltz und Axel Meissner, "Albert Oeri", *Deutschland, Armenien und die Türkei 1895 – Thematisches Lexikon zu Personen, Institutionen, Orten, Ereignissen*, (München: K.G. Saur, 2004), 387.

¹⁸⁶³ Kieser, "Johannes Lepsius: Theologian, Humanitarian Activist and Historian of Völkermord. An Approach to a German Biography (1858-1926)", 221.

¹⁸⁶⁴ Adom H. Bucikanyan, "Urfa - Halk hekimliği" 28.12.2018. <https://www.houshamadyan.org/tur/haritalar/halep-vilayeti/urfa/yerel-ozellikler/halk-hekimligi.html>

¹⁸⁶⁵ Künzler, *Kan ve Gözyaşları Ülkesinde - Dünya Savaşı Sırasında Mezopotamya'da Yaşananlar 1914-1918*, 9.

¹⁸⁶⁶ Kieser, *Iskalanmış Barış, (Doğu Vilâyetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938)*, 294.

¹⁸⁶⁷ Künzler, *Kan ve Gözyaşları Ülkesinde – Dünya Savaşı Sırasında Mezopotamya'da Yaşananlar 1914-1918*, 191.

¹⁸⁶⁸ BOA, İ.DUİT: 36/34; BOA, MV: 241/156.

¹⁸⁶⁹ Kieser, "Bir Misyoner Hastanesinin Çevresindeki Küçük Dünya: Urfa, 1897-1922", 265.

¹⁸⁷⁰ Ohannesian, *Autobiography And Recollection Bedros Der Bedrossian Ourfatzi*, 85.

oluşan bir grup, Basel’de Les amis de l’oeuvre medicale caritative d’Urfa (Urfa Tıbbî Hayır Kurumu) adlı bir dernek kurmuşlardı.¹⁸⁷¹ Urfa Tıbbî Hayır Kurumu’nun 1922’deki yardımları kesilince hastane de son kez kapanmıştı.¹⁸⁷²

Künzler yazma konusunda maharetliydi. Misyon örgütünün yayın organı *Der Chrisliche Orient*’te ve çeşitli dergi ve gazetelerde sayısız makaleleri, bir düzine kitap ve broşürü yayımlanmıştı. Türkçe, Kürtçe Ermenîce ve Arapça konuşabilmekteydi.¹⁸⁷³

4.2.2.5. Karen Jeppe

Danimarkalı Karen Jeppe, DDA - The Danish Friends of Armenia (Ermenîstan’ın Danimarkalı Dostları) adlı bir kuruluş bünyesinde hareket etmekteydi. XX. yüzyılın başında Urfa’da görev yapan Danimarkalı Karen Jeppe de Jacop Künzler gibi Alman Doğu Misyonu bünyesinde çalışıyordu.¹⁸⁷⁴ Kasım 1903’te Urfa’ya gelen misyoner kadın onu karşılayanlar arasında Board personeli Corinna Shattuck da vardı.¹⁸⁷⁵ Bayan Jappe’nin gelişiyle giysi imalatı için bir girişim başlatılmıştı. Konfeksiyon üretiminde yerel olarak yeni fikirler ve yenilikler getirmek için Danimarka’dan desenler ve tasarımlar temin edilmişti.¹⁸⁷⁶ DDA, sınırlı fonlarından dolayı Dr. Johannes Lepsius tarafından kurulan ve Urfa bölgesinde faaliyetleri bulunan DMO - Deutsche Orient Mission (Alman Doğu Misyonu) ile ortaklık kurmuştu.¹⁸⁷⁷ Böylece Karen Jappe, Urfa’daki faaliyetlerini bu misyon ile beraber sürdürme şansı edinmişti. Ancak Matthias Bjørnlund’a göre Jeppe kendisini bir misyoner olarak görmüyordu. Ortodoks (Gregoryen, Apostolik) Ermenîlere Protestanlığı dayatmadan ziyade, eğitim üzerine odaklanmış, onlara grup fikrini aşılama çabışmıştı. Ayrıca kültür mirası ve ulusal restorasyon yönünde Ermenîleri bilinçlendirmeye

¹⁸⁷¹ Kieser, “Bir Misyoner Hastanesinin Çevresindeki Küçük Dünya: Urfa, 1897-1922”, 267.

¹⁸⁷² Baha Tanel, Hatice Şahin, *Cumhuriyet’ten önce Ülkemizde Hastaneler, Çocuk Hastaneleri ve Tıp Eğitimi*, (İzmir: Ege Üniversitesi Basımevi, 2013), 39.

¹⁸⁷³ Künzler, *Kan ve Gözyaşları Ülkesinde – Dünya Savaşı Sırasında Mezopotamya’da Yaşananlar 1914-1918*, 14.

¹⁸⁷⁴ Künzler, *Kan ve Gözyaşları Ülkesinde – Dünya Savaşı Sırasında Mezopotamya’da Yaşananlar 1914-1918*, 21.

¹⁸⁷⁵ Celal Öney, “Danimarkalı Kadın Misyoner Karen Jeppe ve Urfa’daki Faaliyetleri”, *Osmanlı Cumhuriyeti’de Türkiye’de Misyonerler ve Faaliyetleri*, (İstanbul: Kitapevi Yayınları, 2018), 321.

¹⁸⁷⁶ Kauffeldt, *Danes, Orientalism And The Modern Middle East Perspectives From The Nordic Periphery*, 125.

¹⁸⁷⁷ Kauffeldt, *Danes, Orientalism And The Modern Middle East Perspectives From The Nordic Periphery*, 124.

odaklanmıştı.¹⁸⁷⁸ Onun Urfa'ya gelişiyle beraber, Ermenî çocukları arasında gözle görülür olumlu değişiklik oldu. Aileler de bundan etkilenmiş ve eğitime olan ilgileri artmıştı.¹⁸⁷⁹

Urfa'da DDA'nın daha özgür olma ve genişleme fikri, Alman Doğu Misyonun finansal zorluklarla karşılaşmasından bir yıl sonra daha garanti olmuştu. Öyle ki Alman yetimhanesindeki 300-400 çocuk sayısı, 100'ün altına düşmüştü. Karen Jappe ve DDA'nın yöneticilerinden Benedictsen'e göre Alman misyonu kaynakları yanlış kullanmaktaydı. Ayrıca Alman misyonunun Müslümanlara ki özellikle Kürtlere karşı bir yoğunlaşma siyasetini DDA misyonu tehlikeli bulmaktaydı. Bu yüzden Danimarka misyonu, Urfa'daki Almanlarla olan ortaklığından çekilmiş ve farklı bir topluluk aramaya koyulmuştu.¹⁸⁸⁰

4.2.2.6. Dr. Andreas Vischer

Urfa'da Alman Protestan misyonunu tarafından açılan kliniğin başına 1897'de geçen Dr. Josephine Zürcher aynı yılın sonunda rahatsızlanarak Urfa'dan ayrılmak zorunda kalmıştı. Yerine 1899'da Baselli Herman Christ geçmiş, fakat o da 1904'te eşinin rahatsızlığından dolayı istifa etmişti. 1905 yılının Nisan ayında Urfa'ya gelen Basel kökenli Dr. Andreas Vischer, bu tarihten itibaren Alman misyonu adına hastane yönetiminin başına geçmişti.¹⁸⁸¹ 1907'de hastaneye yardım amacıyla Herman Christ, Andreas Vischer ve Jakop Künzler'in kişisel dostlarından oluşan bir grup, Basel'de Les amis de l'oeuvre medicale caritative d'Urfa (Urfa Tıbbî Hayır Kurumu) adlı bir dernek kurmuşlardı.¹⁸⁸² Dr. Vischer Basel kökenliydi ve hastanenin ekonomik desteğini buradaki bir dernekten sağlıyordu. Ancak Osmanlı kaynaklarına göre kendisi Alman vatandaşıydı.¹⁸⁸³ Anlaşılan daha rahat hareket edebilmek ve Alman misyonu bünyesinde çalışabilmek için bu ülke vatandaşlığı altında çalışmayı tercih etmişti.

¹⁸⁷⁸ Matthias Bjørnlund, "Karen Jeppe, Aage Meyer Benedictsen, And The Ottoman Armenians: National Survival In Imperial And Colonial Settings", *Nordic Perspectives on Colonialism*, Conference arranged by Netværk for Global Klturhistorie (Network for Global Cultural History), University of Aarhus, in Höör, 11-12 January Sweden, 2007.

¹⁸⁷⁹ Öney, "Danimarkalı Kadın Misyoner Karen Jeppe ve Urfa'daki Faaliyetleri", 322.

¹⁸⁸⁰ Kauffeldt, *Danes, Orientalism And The Modern Middle East Perspectives From The Nordic Periphery*, 125.

¹⁸⁸¹ Kieser, "Bir Misyoner Hastanesinin Çevresindeki Küçük Dünya: Urfa, 1897-1922", 266; İnan, *Osmanlı Devleti'nde Almanların Protestan Misyonerlik Faaliyetleri*, 392.

¹⁸⁸² Kieser, "Bir Misyoner Hastanesinin Çevresindeki Küçük Dünya: Urfa, 1897-1922", 267.

¹⁸⁸³ BOA, DH.İD: 154/3.

Kendisi analitik psikolojinin kurucusu sayılan Carl Gustav Jung ile üniversiteden yakın arkadaşı. Carl Gustav anılarında Andreas Vischer'in da içinde bulunduğu arkadaş gruplarıyla uzun uzun konuşmalar yaptıklarından bahsetmektedir.¹⁸⁸⁴

Dr. Vischer'in görev yaptığı Urfa'daki Alman misyon hastanesi ilk olarak Dergezenli mahallesinde tesis edilmiş, uzun yıllar boyunca ruhsatsız hizmet vermişti. Aslında Osmanlı Devleti, sağlık sorunlarının çözümüne katkı sağlayacağı düşüncesiyle misyoner hastanelerinin açılışlarına müdahale etmiyor,¹⁸⁸⁵ ancak yerel yönetimler aracılığı ile bu kurumların faaliyetlerini takip ediyordu. Hastanenin vaziyeti ve mevkiî sağlık açısından uygun değildi. Kehrizbaşı'nda, Dr. Adreas Vischer adına olan bir araziye yeni bir hastane inşası için ilk ruhsat 10 Aralık 1911 tarihinde,¹⁸⁸⁶ bizzat Dr. Vischer tarafından talep edilmişti.¹⁸⁸⁷ Arazi, Defter-i Hakanî ve emlak idarelerine göre Dr. Vischer adına görülüyordu. Dört dönüm arazi üzerine yapılması planlanan hastane arsası 6.835 kuruş kıymetiyle kaydedilmişti.¹⁸⁸⁸ Aslında arazi 3.500 kuruş kıymetinde iken 10.260 kuruş bedel ile 1911 Aralık ayı zarfında Nedim Efendi'den Dr. Vischer'in tasarrufuna geçmişti.¹⁸⁸⁹ Daha sonra yapılan ölçümlere göre ise arazinin dört dönüm değil, on yedi dönüm olduğu anlaşılmıştı.¹⁸⁹⁰ Doktorun talebine ret verilmesi durumunda sefaretin araya gireceği ihtimaline karşın hastaneye ruhsat verilmesi daha uygun görülmüştü. Ancak sağlık kuruluşu her türlü vergiye tabi olacak ve Osmanlı tebaasından bir tabip üzerine yapılacaktı. Ayrıca kanuna uygun hareket edeceğine dair Dr. Vischer'den bir taahhüt seneti alınacaktı.¹⁸⁹¹ Almanya ve İsviçre vatandaşlarının yardımlarıyla inşa edilmesi tasarlanan Kehrizbaşı'daki hastaneyi Dr. Andreas Vischer üstlenmişti. Tapusu ise Beyrut Tıbbiye Mektebi'nden mezun,

¹⁸⁸⁴ Carl Gustav Jung, *Anılar, Düşler, Düşünceler*, (İstanbul, Can Yayınları, 2014), 96.

¹⁸⁸⁵ Bengü Polat, Ratip Ayaz, "İngiliz Misyonerlik Faaliyetlerinin Osmanlı Devleti'nin Yıkılış Sürecine Etkileri", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi* 61, (2017): 7.

¹⁸⁸⁶ BOA, ŞD: 86/4-41.

¹⁸⁸⁷ Fişer nâmına mukayyed altı bin sekiz yüz otuz beş gurüş kıymetinde dört dönüm mefrûz arazi üzerine beş yüz yetmiş yedi buçuk metro murabba'ında fevkânî ve tahtânî yirmi dört oda ve kırk dokuz kapu ve elli pencere şâmil olacağı ve tahtânî kısmındaki iki oda yetmiş zirâ'-i murabba' ve on bâb odası dahî yirmişer zira'-i murabba'ı tûl ve 'arzında ve fevkânî kısmında kezâlik yetmiş zirâ'-i murabba'ında iki oda ve yirmi beşer zirâ' murabba'ında da on oda inşa kılınacağı ve ebniyenin irtifa'ı on üç zirâ' mi'marî olub... BOA, DH.İD: 154/3-6.

¹⁸⁸⁸ BOA, ŞD: 86/4-41, (hicrî 15 Muharrem 1330/milâdî 5 Ocak 1912).

¹⁸⁸⁹ BOA, ŞD: 86/4-43.

¹⁸⁹⁰ Arâzî-i emîriyyeden olarak mumâ-ileyh Doktor Fişer'in dört dönümden 'ibâret olmak üzere teferruğ edub 'inde'l-misâha on yedi dönüm zuhûr etmesiyle senedi tebdil edilmiş olan ve bu kere üzerine hastahane inşasına müsâ'ade i'tâsı talep olunan bağın... BOA, ŞD: 86/4-9, H. 1 Muharrem 1331 (M. 11 Aralık 1912).

¹⁸⁹¹ BOA, DH.İD: 154/3-6 H. 21 Rebîü'l-evvel 1330 (M. 10 Mart 1912).

Osmanlı vatandaşı Dr. Abuhayatyan Armenak Efendi ismi üzerine yapılmıştı.¹⁸⁹² Kliniğe her milletten hasta kabul edilmesi ve hastaların hallerine göre ücret alınması kararlaştırılmıştı.¹⁸⁹³ Müftü Hasan, Rahip Ardavast, naib ve azaların hazır bulunduğu Urfa Meclis’inde Dr. Andreas Vischer bir senet imzalayarak kanûna uygun hareket edeceğini taahhüt etmişti. 10 Nisan 1912’de ruhsat için gerekli taahhüt imzalanmış olmasına rağmen Kasım ayı içerisinde gereğinin bir an önce yapılması için Dâhiliye Nezaretinin de emriyle Defter-i Hakani’ye bir emir gönderilmişti.¹⁸⁹⁴ 1912’nin Kasım ayında belediye mühendisi Todoraki Hristidi (Christidis) tarafından yapılan tahkikat neticesinde hastanenin yapılmasında bir mahzur görülmemişti.¹⁸⁹⁵ Alman misyonunun Urfa’daki tıbbî faaliyetlerine karşılık 1903’te Mutasarrıf Edhem Paşa tarafından yaptırılan Gurebâ Hastanesi (Millet Hastanesi/Hamidiye Hastanesi) 11 ay içerisinde bitirilmişti. Bu tarihten itibaren Alman Hastanesi ile Gurebâ Hastanesi arasında bir rekabet başlamıştı. Özellikle 1899 yılında, Basel Yurttaş Hastanesinden hastabakıcı Jacop Künzler’in Urfa’ya gelmesiyle birlikte yerli halk ile hastane arasında kuvvetli bir bağ oluşmuştu.¹⁸⁹⁶ 1905’te misyondaki görevine başlayan Dr. Vischer annesine şöyle yazmıştı:

“Hastalarımız bölgede yaşayan tüm halkları temsil ediyor. Örneğin küçük hastanemizde geçen hafta 3 Ermeni/Türk/Süryani/Kürt, bir Ermeni kadını ve bir Arap kadını bulunuyor.”¹⁸⁹⁷

1914’te yapılan idarî yazışmalara göre hastanenin bu politikasını devam ettirdiği anlaşılmaktadır. Yazışmalara göre hastane *18 yıldır Urfa’da cins ve mezhep tefrik etmeksizin hastaların tedavisine hizmet*¹⁸⁹⁸ etmekteydi. Bu ifadeler Dr. Vischer’in iddialarını doğrularken, misyonun politikasında başarılı olduğuna işaret etmekteydi. Birinci Dünya Savaşı’nın akabinde Dr. Vischer Urfa’dan ayrılmak zorunda kalmış ve İsviçre’ye dönmüştü. Orada orduya alınmış ve ateşkesin ardından

¹⁸⁹² BOA, ŞD: 86/4-45 H. 22 Rebiü’l-ahir 1330 (M. 10 Nisan 1912).

¹⁸⁹³ BOA, ŞD: 86/4-41 H. 15 Muharrem 1330 (M. 5 Ocak 1912).

¹⁸⁹⁴ BOA, ŞD: 86/4-13.

¹⁸⁹⁵ BOA, ŞD: 86/4-15.

¹⁸⁹⁶ Kieser, *İskalanmış Barış, (Doğu Vilâyetleri’nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938)*, 294.

¹⁸⁹⁷ Kieser, *İskalanmış Barış, (Doğu Vilâyetleri’nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938)*, 295.

¹⁸⁹⁸ BOA, DH.İD: 163/60.

uzun bir süre Urfa'ya geri dönememişti.¹⁸⁹⁹ Yönetimindeki hastane ise 1915'te kapanmış, 1918'de tekrardan açılmıştı.¹⁹⁰⁰ Urfa'da Yakın Doğu Yardım Teşkilatının (Near East Relief) bir istasyon açmasından kısa bir süre sonra Dr. Vischer da geri dönmüştü. Bu yardım kuruluşu kendisine hemşire hizmeti, medikal destek ve araç-gereç sağlamıştı.¹⁹⁰¹

Ocak 1915'te Alman hastanesi için ruhsat talep yazışmalarının devam ettiği görülmektedir. Bu defa talep, misyonun müdür vekili gösterilen Yakob Efendi (Jacop Künzler) tarafından yapılmıştı. 18 yıldır işletilen hastanenin Defter-i Hakanî idaresince kaydı bulunmamaktaydı. Anlaşıldığı kadarıyla Dergezenli mahallesindeki yerin zemini Yusuf Paşa Câmisine 1 kuruş mukataalı olarak Dr. Vischer adına 1907'de kayıt altına alınmıştı. Yine Kehrizbaşı mevkiyle Emir Mençek Vakfı'na 2 kuruş mukataalı boş arsa, 14 Ağustos 1910 tarihlerinde Dr. Vischer tarafından satın alınmıştı.¹⁹⁰² Milli Mücadele yıllarında şehirde bulunan Dr. Vischer'in notlarına göre 5 Şubat 1920'de Ermenîler, hükümetin kendilerine teminat vermesinden dolayı Fransızlara karşı savaşta tarafsız davranmayı uygun görmüşlerdi.¹⁹⁰³ Halbuki 10 Şubat 1920 tarihli Albayrak Gazetesine göre kazada Fransız kıyafetli Ermenîler bulunmaktaydı.¹⁹⁰⁴ Yine 16 Şubat 1920 tarihli Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi'nde, Fransız kuvvetlerine iltihak etmiş olan Ermenîlerin tecavüzatta ileri gittiklerinden bahsediliyordu.¹⁹⁰⁵ Burada tüm kaza Ermenîlerinin Fransızların yanında yer almadığını belirtmek gerekir. Zirâ Fransızların Urfa'yı terk etmesinin ardından Amerikan Muavenât Cemiyeti Halep Şubesi reisi Doktor Lambert, olaylar hakkındaki tahkikatı esnasında Ermenîler, Fransızların bir daha Urfa'ya gelmesi halinde ahâli-i Osmâniye ile beraber silahla karşılık vereceklerini bildirdiklerini ifade etmişti.¹⁹⁰⁶

¹⁸⁹⁹ Jernazian, *Judgement Unto Truth: Witnessing the Armenian Genocide*, 67.

¹⁹⁰⁰ Tanel, Şahin, *Cumhuriyet'ten önce Ülkemizde Hastaneler, Çocuk Hastaneleri ve Tıp Eğitimi*, 39.

¹⁹⁰¹ George Lyman Richards, *The Medical Work Of The Near East Relief, (A Review of Its Accomplishments in Asia Minor and the Caucasus during 1919-20)*, (New York: Near East Relief, 1923), 28.

¹⁹⁰² BOA, İ.DUİT: 36/34.

¹⁹⁰³ Müslüm Akalın, *Urfa Kurtuluş Destanı "Milli Mücadele Urfa" Anılar-Belgeler*, (İstanbul: İstanbul: Şanlıurfa Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2008), 73.

¹⁹⁰⁴ Ulvi Keser, "Doğu Lejyonu (Legion D'orient) ve Güney Bölgesindeki Ermeni Faaliyetleri (1918-1922)", *Milli Mücadele'de Güney Bölgesi Sempozyumu 25 - 27 Aralık 2013 / Gaziantep Bildiriler*, (Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2015), 115.

¹⁹⁰⁵ İsmail Özçelik, *Milli Mücadelede Anadolu Basınında Güney Cephesi (Adana, Antep, Maraş, Urfa) 1919-1921*, (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2005), 276.

¹⁹⁰⁶ Özçelik, *Milli Mücadelede Anadolu Basınında Güney Cephesi (Adana, Antep, Maraş, Urfa)*, 280.

22 Şubat 1920’de Mutasarrıf Ali Rıza Bey’in misyoner Miss Holmes’a gönderdiği bir yazıda, Fransızların işgal ettiği yerlerde Amerikalıların kalmaması ve Dr. Vischer’in hastaneyi Ermenî mahallesine getirmesi tavsiye edilmişti.¹⁹⁰⁷ Anlaşılan o ki Dr. Vischer hastaneyi terk etmemişti. Zirâ hastanede yaralıları sarmakla meşgul olduğu anlaşılıyor (2 Nisan 1920).¹⁹⁰⁸ Dr. Vischer Fransızların başarılı olmasını istediği çok açıktır. Fransızların iaşeleri azalmasından dolayı şehri terk etmelerine karşılık onlarla yiyeceklerini paylaşabileceğini söylemişti.¹⁹⁰⁹

Dr. Vischer Fransızların Urfa’yı terketmesi için aracılık yapmıştı. Onun imzasını taşıyan bir tezkere Mutasarrıf Ali Rıza Bey’e gönderilmişti. Doktorun çalışmaları 1920’lerin ilkbaharında patlak veren Fransızlar ile Türkler arasındaki çatışmalara kadar devam etmişti.¹⁹¹⁰ 9 Şubat 1920, İrade-i Milliye Gazetesi’nde aynen şöyle yazıyordu: “Urfa ahâlisi kâmilen Kuvâ-i Milliye’ye iltihak ve efrâd-ı milliyenin iaşesini temin ve iki saat zarfında bin altın Osmanlı lirası derç eylemiştir. Kuvâ-i manevîye pek parlaktır.”¹⁹¹¹ 1920’lerde, neredeyse her grubun etkin olduğu dönemde çatışmalar patlak verdi. Bayan Holmes, şehri terk etmek zorunda kaldı ve Dr. Vischer sonunda buradaki işini bıraktı. Misyon hastanesi ise, Les amis de l’oeuvre medicale caritative d’Urfa (Urfa Tıbbî Hayır Kurumu)’nun 1922’deki yardımları kesilince son kez kapanmıştı.¹⁹¹²

4.2.2.7. Misyoner Franz Eckhart Vakası

Franz Eckhart, 1897 yılında Alman Şark Misyonu (Duetsche Orientmission) dul Ermenî kadınlarının istihdamı için açılan halı atölyesinin müdürlüğünü yapmaktaydı.¹⁹¹³ Osmanlı kaynaklarında ekseriyetle *heyet-i fennîye reisi*¹⁹¹⁴ olarak tesmiye olunan Alman misyoner, halı atölyesinin açılışından kapanışına değin Urfa’da

¹⁹⁰⁷ Akalın, *Urfa Kurtuluş Destanı “Milli Mücadele Urfa” Anılar-Belgeler*, 99.

¹⁹⁰⁸ Akalın, *Urfa Kurtuluş Destanı “Milli Mücadele Urfa” Anılar-Belgeler*, 137.

¹⁹⁰⁹ Akalın, *Urfa Kurtuluş Destanı “Milli Mücadele Urfa” Anılar-Belgeler*, 143.

¹⁹¹⁰ Richards, *The Medical Work Of The Near East Relief, (A Review of Its Accomplishments in Asia Minor and the Caucasus during 1919-20)*, 28.

¹⁹¹¹ Özçelik, *Milli Mücadelede Anadolu Basınında Güney Cephesi (Adana, Antep, Maraş, Urfa)*, 275.

¹⁹¹² Baha Tanel, Hatice Şahin, *Cumhuriyet’ten önce Ülkemizde Hastaneler, Çocuk Hastaneleri ve Tıp Eğitimi*, 39.

¹⁹¹³ Kieser, “Bir Misyoner Hastanesinin Çevresindeki Küçük Dünya: Urfa, 1897-1922” *Osmanlı İmparatorluğu’nda Yaşamak*, 264; Ayrıca bkz. Kieser, *İskalanmış Barış, (Doğu Vilâyetleri’nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938)*, 297-299; Kılıç, *Türk-Alman Arşiv Belgeleriyle Ermeni Sorunu ve Almanya*, 94.

¹⁹¹⁴ BOA, BEO: 2448183/581; BOA, BEO: 2450/183725.

ikamet etmişti. Bu süre içerisinde genellikle halı atölyesi ve Alman misyona bağlı yetimhane çalışmaları ile uğraşmıştı. Yerli ahâli ile pek sorun yaşamadığı anlaşılan Alman misyoner Kasım 1904'ten Ocak 1906'ya değin Alman Sefaretinin de dâhil olduğu bir dizi yazışmalara neden olan bir vakaya dâhil olmuştu. Alman Sefareti ile Osmanlı idarî birimleri arasında gerçekleşen yazışmalara bakılırsa Franz Eckhart Urfa'da birkaç askerin saldırısına uğramış, bu esnada Binbaşı Mustafa Efendi ise vakaya seyirci kalmıştı. Olaya müteakip, misyoner Alman Sefaretini bilgilendirmiş olmalıydı. Çünkü askerlere gerekli cezanın verilmesi, binbaşının görevden azledilmesi ve misyonere tazminat ödenmesi için Alman Sefaretinin talebi gecikmemişti. Sefaretin tercüme edilen tahririne göre olayın gerçekleşmesi ve alınması gereken önlemler aşağıdaki şekilde ifade edilmişti:

Geçen Teşrîn-i evvelin sekizinci günü Mösyö Ekart ile biraderi araba ile şehir haricinde dolaştıktan sonra arabanın yanında koşarak birkaç kere arabacının kamçısını almağa teşebbüs eden bir çapkın çocuk tarafından taciz edilmeleri üzerine Mösyö Ekart, çocuğu araba çiğnemesin diye arabayı durdurmuş ve çocuğu maruz olduğu tehlikeden haberdar etmiştir. Çocuk, hareketinde devam ettiğinden Mösyö Ekart arabadan inip kendisi takip eder gibi görünmüştür. Bunun üzerine çocuk Ekart'ın yüzüne tükürerek oradan kaçıp gitmiştir. Mösyö Ekart ise şehre dönmüştür. Binmiş olduğu araba barakaların yanından geçerken ellerinde sopa bulunan birkaç asker tarafından tevkif edilmiştir. Askerler arabacının üzerine hücum ettikten sonra Mösyö Ekart'ı arabadan dışarı çıkarıp sopalarla şiddetli surette darp ettiklerinden mumâileyhi hastahaneye götürmeye mecburiyet hasıl olmuş ve darpedilmiş omuzu çıkmış ve başından vehim surette yaralanmış, vücudunda bir çok bereler bulunduğu halde hastahaneye götürülmüştür. Mösyö Ekart ile biraderini tahkir eden çocuğun taarruzda bulunan askerlerin kumandanı Binbaşı Mustafa Efendi'nin çocuğu olduğu anlaşılmıştır. Askerler saldırdığı esnada binbaşı hiç sesini çıkarmamış ve olaya seyirci kalmıştır. Bu sebeple kendisinin asâkir-i şâhâne üniformasını giymiş bir kişiye yakışmayacağı açık olan bu hareketin faili olduğuna şüphe yoktur. Mumâileyh Mösyö Ekart, herkesçe tanınmış, İslâm ve Hristiyan herkesin hürmet ve riayetine mazhar olmuş olduğu gibi şehirden çıkdıkça dahi adı geçen barakaların yanından geçtiğinden kendisinin gerek Mustafa Efendi ve gerek adı geçen efrâd tarafından bilinmesi işi bir kat daha netleştirmektedir. Bu nedenle tecavüzatın tekrarının men'î için yalnız efrâd-ı merkûme ile onlara kumanda eden Mustafa Efendi'nin uyarılmasıyla

yetinilmemildir. Bahsolunan üzücü hadise Urfa'da askerler arasında asayişin yokluğuna işaret ettiğinden, efrâd-ı merkûmenin vasıfları mümkün olmayan işbu hareketlerinden dolayı, öncelikle böyle fevkalade mühim bir mevkiyi işgal için gereken özelliklere haiz olmayan başkumandan Mirlivâ Mehmed Paşa'nın mesul tutulması lazım geleceği açıktır. Almanya vatandaşı muteberanından olup, asla bu gibi bir tecavüze sebep olacak bir hal ve harekette bulunmamış olan birinin asâkir-i şâhâne binbaşılardan birinin emriyle saldırıya uğrayarak yaralanmış olması, vehim ve emsali daha önce görülmemiş bir durum olduğundan bu işe kalkışanların acilen ve emsaline ibret olacak şekilde terbiye edilmeleri gerekir. Bu nedenle alınacak tedbirlerin hemen yerine getirilmesini Nezâret-i Hâriciyeden talep eyler, öncelikle Mösyö Ekart'a taaruz eden efradın şiddetle tedipleri, Binbaşı Mustafa Efendi'nin de azli ve şiddetli surette tedibi ve ayrıca Alman Sefareti Mösyö Ekart'ın hastalığından dolayı mecbur olduğu bütün masrafların ödenmesi amacıyla mumâileyhe tazminat verilmesi hususunun hükümet tarafından üstlenilmesi beklenmekte olduğu gibi bu üzücü hadisenin kurbanı olan ahvâl-i sıhhiyesine göre işbu tazminatın miktarını tayin etmek hakkını dahi muhafaza eder.¹⁹¹⁵

Halep Vilâyeti idaresinden hükümetin acil bilgi talebi üzerine¹⁹¹⁶ ise Halep valisi Kâzım bin Osman tarafından olayın mahiyeti, 15 Kasım 1904 tarihli bir telgrafname ile şu şekilde iletilmişti:

Birgün Alman misyoner, biraderi ve küçük çocuğuyla birlikte arabayla kasaba içerisinden geçerken yedi-sekiz yaşlarında bir çocuğun araba borusuna sarılıp çalmak istediğini gördüğünde,¹⁹¹⁷ araba altında kalıp, tehlikeye uğrar korkusuyla çocuğu defetmişti. Bilindiğine göre çocuk Binbaşı Mustafa'nın oğluydu. Misyoner dolaşıp hanesine geri dönerken binbaşının hanesi önünden geçtiği ensada üç-dört asker tarafından darp edilmiş ve arabadan düşürülerek baş ve sair yerlerinden yararlanmıştı. Misyonerin durumu bizzat mutasarrıfa bildirmesi üzerine ise usûl gereği ifadesi zabt altına alınmış, tabip tarafından muayenesi yapılmış ve yaraları on sekiz günde iyileşebileceği yönünde tarafına bir rapor verilmişti. Ayrıca saldıran kişiler kimler ise haklarındaki tahkikat neticesinde yapılacak kanûnî işlemler için yakalanmaları mahalli kumandanlığa

¹⁹¹⁵ BOA, Y.A.HUS: 481/81-5.

¹⁹¹⁶ BOA, BEO: 2448183/581 (R. 1 Teşrin-i sâni 1320 (M. 14 Kasım 1904).

¹⁹¹⁷ Franz Ekart ve kardeşinin ifadesiyle; kendileri yolda giderken 8 ile 9 yaşlarında bir Türk çocuğu, ön tekerleklerin üzerinden arabanın kornasına uzanmıştı; Kieser, *Iskalanmış Barış, (Doğu Vilâyetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938)*, 298.

şediden tebliğ edmişti. Adı geçen binbaşı ise aynı saatte hükümete gelerek çocuğunun misyoner tarafından dövüldüğünü iddia etmişti. Bu işin başında, Alman konsolosu tarafından tazminat talep edilmiş ancak kendisiyle görüşülmesinin ardından tahkikatın neticesine göre icâbına bakılacağı ifade edilmiş ve konsolos da buna razı olmuştu. Gereken izinlerin verilmesiyle seyyar jandarma kumandan vekili paşa sefaretin müracaatına karşılık, binbaşının kışlada taht-ı tevkife alınması yönünde Urfa'daki kumandanlığa emir vermiş olduğu gibi Urfa'ya gitmek üzere mülkiye memurları ve erkân-ı harbiye kaimmakamlarından birinin gönderilmesi kararlaştırılmıştı.¹⁹¹⁸

Olayın gerçekleşme nedeni, Alman Sefareti ile Halep Vilâyeti'nin takrirlerinde neredeyse aynı gibiydi. Sefaret olay karşısındaki talebini tekrar edince gereğinin acilen yapılması emredilmişti.¹⁹¹⁹ Misyonere saldıranlar tutuklanmış ve davaları nizamiye mahkemesinde görülmekte iken bir an evvel neticelendirilmesi amacıyla vilâyet mümeyyizi Seyyid Ahmed Efendi ile Erkân-ı Harbiye Kaimmakamı Said Bey Urfa'ya gönderilmişti.¹⁹²⁰ Tahkikat sonucunda misyoneri darbeden iki çavuş ve bir neferin muhtelif müddetle mahkûmiyetlerine karar verilmiş, sonuç Alman Sefaretine de iletilmişti.¹⁹²¹ Mahkeme esnasında Franz Eckhart da orada hazır bulunmuştu.¹⁹²² Seraskerliğin talebi ve padişahın irâdesiyle de süvarî yirmi beşinci alayın binbaşılardan Mustafa Efendi dördüncü ordu-yı hümâyûn merkezine, alay çavuşlarından Hüseyin ile nefer Abdülkadir'in mahkeme karar gereğince bir sene ve diğer çavuş Bekir'in on ay müddetle tutuklanmasına ve cezalarının bitiminde diğer alaylarda istihdam edilmek üzere gizlice Şam'a gönderilmelerine karar verilmişti.¹⁹²³ Aralık ayının başında Sadrıazamlıktan Seraskerliğe gelen bir telgrafa göre binbaşının ve askerlerinin nizamiye mahkemesindense Divân-ı Harb'e verilmelerinin daha münasip olacağı belirtilmişti.¹⁹²⁴ Anlaşılan Alman Sefareti davanın peşini bırakmamış ve cezaların uygulanıp uygulanmadığını takip etmişti. Zirâ Aralık ayı sonunda binbaşı hakkında henüz bir muamelinin yapılmadığından bahisle Alman sefiri tarafından

¹⁹¹⁸ BOA, BEO: 2450/183725-3; BOA, DH.MKT: 909/38; BOA, Y.A.HUS: 481/81.

¹⁹¹⁹ BOA, BEO: 2450/183725.

¹⁹²⁰ BOA, BEO: 2450/183725-2; BOA, BEO: 2453/183928-1 R. 7 Teşrîn-i sâni 1320 (M. 20 Kasım 1904).

¹⁹²¹ BOA, BEO: 2456/184195-1 R. 17 Teşrîn-i sâni 1320 (M. 30 Kasım 1904).

¹⁹²² BOA, DH.MKT: 909/38-5.

¹⁹²³ BOA, BEO: 2677/200727-6.

¹⁹²⁴ BOA, BEO: 2458/184324 H. 24 Ramazan 1322 (M. 2 Aralık 1904).

hükümete tekrardan müracaat edilmişti.¹⁹²⁵ Dersaadet'e yazılmak üzere Franz Eckhart'ın Alman Sefaretine hitaben yazdığı yazı, öncelikle Diyarbekir telgraf merkezine gönderilmişti. Ancak Urfa posta müdürü, telgrafnamede yanlışlık olduğu gerekçesiyle Diyarbekir telgraf müdürüne, bir sonraki bildirimde değin telgrafi bekletmesini söylemişti. Anlaşılan bu muhaberedeki aksaklık gecikmelerin temel nedeniydi.¹⁹²⁶

Tuzeken mahalleli dava vekillerinden Hacı Ahmed Efendi'nin 18 Ocak 1905 tarihli telgrafi, yerel mahkemenin Franz Eckhart hakkındaki kararına bir itiraz mahiyetindeydi. Anlaşılan Binbaşı Mustafa Efendi'nin avukatlığını yapan bu kişi, yerel mahkemede verilen kararı beğenmeyerek şikâyetini Dersaadet'e iletmek istemişti. Hacı Ahmed'in ifadelerine bakılırsa Eckhart'ın arabasına birçok çocuk el sürmekteydi ve kendisi çocukları darp etmekteydi. Binbaşı ile olan davası sebebiyle Franz Eckhart girdiği mahkemede, başından şapkasını çıkarması gerekirken, bu hürmeti göstermeyerek hâkimleri tahkir etmiş ve bu duruma da sessiz kalınmıştı. Avukata göre misyonere heyet-i fennîye reisi denilmesinden etraflı araştırma yapılmadan hızlıca karar verilmişti. Üstelik binbaşı müdafaasız ve muhakemesiz olarak bir ay kadar kışlada hapis bırakılmıştı. Vekil Hacı Ahmed Efendi misyonere verilmesi öngürülen tazminata da itiraz etmişti.. Halbuki zarar ve ziyan olmamış ve olmayacağı da kesinleşmişti.¹⁹²⁷ Aslında sefaret tarafından talep edilen tazminat 13 Aralık 1904 tarihli bir emirle reddilmişti. Alman sefir bu kararı kabul etmemişti. Mösyö Eckhart'a manevi bir özür ita edilmiş olsa da yapılan muameleden zarar ve ziyânı tazminden sefir bir şekilde Bâbâli'yi sorumlu tutuyordu. Zirâ kendi memleketinin huzur ve asayişini temin vazifesiyle mükellef her hükümet, devletler hukukunun esas kaidesi gereğince bizzat asayiş muhafazaya memurlar tarafından asayişe aykırı hareketten sorumluydu. Bu nedenlerle Alman sefir, Eckhart tarafından talep edilen 300 lira tazminatın ertelemeksizin karşılanmasını rica etmişti.¹⁹²⁸ Vaka, askerlerin ve binbaşının tutuklanmaları veyahut azledilmeleri meselesinden öte tazminat etrafında dönmeye başlamıştı. Ancak hükümete göre tazminat kararı mahkemenin takdir ve tayinine bağlıydı. Kaldığı böyle davalarda hükümetten tazminat

¹⁹²⁵ BOA, BEO: 2464/184792-2 H. 10 Şevvâl 1322 (M. 18 Aralık 1904).

¹⁹²⁶ BOA, BEO: 2465/184825-3.

¹⁹²⁷ BOA, BEO: 2606/195379-4 R. 5 Kanûn-ı sâni 1320 (M. 18 Ocak 1905).

¹⁹²⁸ BOA, BEO: 2789/209173-3.

istenmesi daha önce görülmemiştir. Dava vekili Hacı Ahmed'in ifadelerini içeren arzuhalin birkez de hukuk müşavirlerince mülhaza edilmesine karar verilmiştir.¹⁹²⁹

Ekim 1905'te tazminat hususuna dair yazışmalar devam etmekteydi. Halep Vilâyet idaresinden istenilen cevaplara göre; vaka esnasında Eckhart hakikaten yaralanmış mıydı? Yaralanmış ise muayyene edilmiş miydi? Ne kadar müddet kazancından mahrum kalmıştı? Yaralarına dair masraflara karşılık kendisine akçe verilmesi hakkında mahkmeden verilen ilamda kayıt var mıydı? şeklinde sorulara acilen cevap verilmesi beklenmekteydi.¹⁹³⁰ Aslında misyoner Eckhart dava esnasında zanlıları teşhis için geldim diyerek neticeyi beklemezden çıkıp gitmişti. Misyoner olayın akabinde Kol Ağası Artin ve Yüzbaşı Mustafa Hakkı efendiler tarafından tedavi edilmişti. En başta masraflar konusunda tazminat iddiasına bulunmadığı bildirilmişti. En azında mahkeme ilamında bu yönde açık ifade yer yoktu.¹⁹³¹ Sandrazam'dan Hâriciye Nâzırına, mutasarrıflardan ordu mensuplarına, Alman Sefaretinin dâhil olduğu bu küçük mesele yukarıdan aşağıya kadar çok sayıda yöneticinin dâhil olduğu büyük bir krize dönüşmüştü. Franz Eckhart'ın ifadesine göre arabaya uzanan çocuğun kimliğini tespit etmeye çalışıldığında çocuk bir açık hava kahvesinde oturan insanların arkasına saklanmıştı. Yani olay bir grup ahâli önünde vuku bulmuştu. Misyoner Eckhart sert ve heyecanlı bir ses yerine daha ölçülü bir dil kullanmış olsaydı vaka bu kadar uzamayabilirdi. Ancak küçüğün saygın bir kişinin oğlu olması ve vakanın ahâli önünde gerçekleşmiş olması olayın büyümesine neden olmuştu.¹⁹³²

Bedrossian, Franz Eckhart'ı Ermenî düşmanı olarak görüyordu. İddiasına göre Ermenî isyanı esnasında Türk kuvvetlerinin Ermenî mahallesini topa tutmalarına o yardım etmişti. Onun yardımlarını Ermenîler dürbünleri ile görmüşlerdi.¹⁹³³ Franz Eckhart 1915 olayları esnasında Ermenî iş adamlarının ve ailelerinin değerli eşyalarını evine bırakmalarını kabul edip, sonra insanları yetkililere ihbar ederek bu varlıkları zimmetine geçirmekle suçlanıyordu. Bazıları da onu Yüzbaşı Wolffskeel ile iş birliği yapmakla ve şehre sığınan sürgünlere yardım etmek için Amerika, Almanya ve

¹⁹²⁹ BOA, BEO: 2502/187607.

¹⁹³⁰ BOA, BEO: 2677/200727 R. 18 Eylül 1321 (M. 1 Ekim 1905).

¹⁹³¹ BOA, BEO: 2677/200727-11.

¹⁹³² Kieser, *İskalanmış Barış, (Doğu Vilâyetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938)*, 299.

¹⁹³³ Ohannesian, *Autobiography And Recollection Bedros Der Bedrossian Ourfatzi*, 82.

İsviçre'den gönderilen altınların bir kısmına el koymakla suçluyordu.¹⁹³⁴ Bedrossian'ın aktardığına göre; Almanların savaşı kaybetmesinden sonra Eckhart, Urfa'dan Almanya'ya kaçmaya çalışırken Bulgaristan'da öldürülmüştü.¹⁹³⁵

4.2.3. Toplumsal Dayanak Çabası: Misyonerler ve Sağlık Hizmetleri

III. Selim ve II. Mahmud dönemlerindeki yeniliklerden sonra, sivillere ilişkin sağlık hizmetleri Tanzimat'tan sonra gelişmeye başlamıştı.¹⁹³⁶ Sağlık hizmetleri öncelikle başkentte uygulama alanı bulmuş, Urfa gibi taşra bölgelerine daha geç bir aşamada ulaşmıştı. Bu bağlamda, resmî olarak 1855'te ücreti devlet tarafından karşılanan ve *memleket hekimi* ünvanıyla Urfa'ya bir doktor atanmıştı.¹⁹³⁷

Bölgenin tıbbî açıdan uzun yıllar muzdarip olduğu en ciddi problem kolera salgınıydı ki Urfa, XIX. yüzyıl boyunca defalarca kolera salgınına maruz kalmıştı. Yüzyılın başlarında Ortadoğu'ya yayılan kolera salgını, 1822 ilkbaharında Dicle ve Fırat arasındaki bölgede görülmüştü. Aynı yılın Kasım ayında ise ulaştığı Suriye ve Halep istikametindeki Urfa, Mardin, Diyarbakir, Biri (Birecik) ve Anteb'e geçmişti.¹⁹³⁸ 1823 Ekiminde koleradan Urfa'da 400, Kasım ayında ise Birecik'te 500 kişi yaşamını yitirmişti.¹⁹³⁹ Yüzyıl içerisindeki bir diğer salgın ise 1846 Eylülünde Bağdat'ta ortaya çıkmış ve Dicle-Fırat arasında yayılarak Urfa'ya kadar ilerlemişti.¹⁹⁴⁰ Bu istikamette 1845/1846'da "karantina vergisi" olarak 53.343 kuruş toplanmıştı.¹⁹⁴¹ 1875/1876'da bu illetten hayli nüfus yaşamını yitirmişti. Sadece Şam'da 3.000 kişinin vefat ettiği rivayet ediliyordu.¹⁹⁴² O dönem, Mekteb-i Tıbbîye-i Mülkiye'den tahsil-i fûnûn diplomalı Dr. Eyüp Tahir Efendi Urfa'da görevliydi ve salgınla baş edebilmek için çok ciddi mücadele vermişti. Gösterdiği fedakârlık dikkate değerdi ki mutasarrıflık Eyüp Tahir'in beşinci rütbeden mecdi nişânı alması için girişimlerde bulunmuştu.¹⁹⁴³ Bir

¹⁹³⁴ Kevorkian, *Ermeni Soykırımı*, 878.

¹⁹³⁵ Ohannesian, *Autobiography And Recollection Bedros Der Bedrossian Ourfatzi*, 89.

¹⁹³⁶ Yıldırım Yavuz, "Batılalaşma Dönemlerinde Osmanlı Sağlık Kuruluşları", *ODTÜ MFD* 8/2, (1988): 125.

¹⁹³⁷ BOA, ML.MSF.d: 11775; Bayraktar, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Urfa Sancağı - İdari, Sosyal ve Ekonomik Yapı*, 60.

¹⁹³⁸ John Warner Barber, *An Account of the Rise and Progress of the Indian or Spasmodic Cholera*, (New Haven: Published and Sold by L.H. Young, 1832), 7.

¹⁹³⁹ Henry Schenck Tanner, *A Geographical and Statistical Account of the Epidemic Cholera*, (Philadelphia: Published by the Author, 1832), 14.

¹⁹⁴⁰ Nottidge Charles MacNamaras, *A History of Asiatic Cholera*, (London: Macmillian, 1876), 155.

¹⁹⁴¹ Bayraktar, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Urfa Sancağı - İdari, Sosyal ve Ekonomik Yapı*, 60.

¹⁹⁴² Münir Aktepe, *Vak'a-nüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, C. XV, (Ankara: TTK Yayınları, 1993), 56.

¹⁹⁴³ BOA, İ.DH: 716-54.

sonraki kolera salgını 1890 Ekim ayında ortaya çıkmıştı. Ekim ayı ortalarından Aralık sonuna kadar kaza ve çevresinde edinen bilgilere göre ortalama 200 kişi hayatını kaybetmişti. Halep valisi Arif Efendi'nin telgraflarından anlaşıldığına göre verilen rakamlar sadece heyet-i tıbbîyenin malumatı olduğu yerlerdi.¹⁹⁴⁴ Yani malumat alınamayan yerler de mevcuttu. Üstüne 1893'te Urfa'da kızamık hastalığı ortaya çıkmıştı.¹⁹⁴⁵ Kazada bulunan ordunun koleradan etkilenmemesi için bir hastane teşekkülü için uygun yer aranmıştı.¹⁹⁴⁶ Bulaşıcı bir hastalık olan kolera, Halep Vilâyeti'nin geneline yayılmıştı. Veba, panik ve korkudan dolayı toplumsal bağlara da etki etmiş olmalıydı. Su kullanım şekli hastalığın sebeplerinden biriydi. Kazanın su ihtiyacı bir evden diğerine kullanıldıktan sonra geçiyordu.¹⁹⁴⁷ Öyleki birçok defa hanelerden geçen suyunun değiştirildiğine dair taraflar mahkemelik olmuştu.¹⁹⁴⁸

Kazada hastane teşekkülünden önce belediyenin bünyesinde *memleket tabibi* ya da *tabib-i belde* olarak adlandırılan hekimler sağlık personeli olarak görev yapmaktaydılar. 1870'lerde Hüseyin Efendi,¹⁹⁴⁹ 1880'lerde Cemal Efendi, Şa'ravi Efendi¹⁹⁵⁰ ve Yusuf Asud Efendi,¹⁹⁵¹ 1890'larda ise Osib Efendi ve Kohin Salvator Efendi belediye bünyesinde hekimlik yapmışlardı.¹⁹⁵² Cemal Efendi de görevini layıkıyla yerine getirdiğinden ve genel olarak iyi hizmetlerde bulunduğu mutasarrıflık tarafından nişan vermeye uygun görülmüştü.¹⁹⁵³ XX. yüzyılın başlarında belediye tabibi olarak görev yapan Hüseyin Hüsnü Nimetullah Efendi de çalışmalarından dolayı nişana layık görülenler arasındaydı.¹⁹⁵⁴ Bu tabipler, bazen mahkeme tarafından görevlendirilerek olay yerlerinde incelemelerde bulunurlardı. Olay yerine sevk edilenler arasında muhızır ve belediye çavuşu ile birlikte *tabib-i belde* de yer alırdı. Tabipler burada cenazeyi kontrol ederek cinayet olup olmadığını tespit

¹⁹⁴⁴ BOA, DH.MKT: 1774/70; BOA, Y.PRK.UM: 20/29; BOA, Y.PRK.UM: 19/105-4; BOA, DH.MKT: 1784/109; BOA, DH.MKT: 1779/34. BOA, DH.MKT: 1773/28-73, BOA, DH.MKT: 1775/29, BOA, DH.MKT: 1776/79, BOA, DH.MKT: 1777/115.

¹⁹⁴⁵ BOA, DH.MKT: 2055/114.

¹⁹⁴⁶ BOA, DH.MKT: 1774/70.

¹⁹⁴⁷ Nakashian, *A Man Who Found a Country*, 98.

¹⁹⁴⁸ UŞS, 226/146-306; UŞS, 205/175-418.

¹⁹⁴⁹ H. 1286 Tarihli HVS, 57; H. 1287 Tarihli HVS, 51; H. 1289 Tarihli HVS, 50.

¹⁹⁵⁰ UŞS, 208/357-241.

¹⁹⁵¹ H. 1303 Tarihli HVS, 205; H. 1302 Tarihli HVS, 185; H. 1303 Tarihli HVS, 205; H. 1305 Tarihli HVS, 195.

¹⁹⁵² H. 1312 Tarihli HVS, 293; H. 1313 Tarihli HVS, 278; H. 1314 Tarihli HVS, 263; H. 1316 Tarihli HVS, 29

¹⁹⁵³ BOA, İ.DH: 1025/80823.

¹⁹⁵⁴ BOA, DH.MKT: 630/8.

etmeye çalışırdı.¹⁹⁵⁵ Hastalığa yakalanmış mahkûmları kontrol eder, gerekirse geçici olarak hapisten çıkarılması ve tedavi edilmesi yönünde rapor hazırlardı.¹⁹⁵⁶

1903/1904'te belediye bünyesinde aşı memuru Akif Efendi'nin¹⁹⁵⁷ yer alması, sağlık açısından ileri gidildiğine işaret etti. 1906/1907'de Hamidiye Hastanesinin sıhhiye heyetindeki isimlere bakılırsa hastanenin personel sıkıntısı yoktu.¹⁹⁵⁸ Kişiler ve görevlerine bakılırsa Hamidiye Hastanesi kurumsal kimliğini kazanmaya başlamıştı. 1908'de hastanenin eczacısı Karekin Efendi, yardımcısı ise Mıgırdiç Efendi olmuştu. Hastane doktoru ise Marko Efendi'ydi.¹⁹⁵⁹

Alman misyonerlerin teşebbüsleriyle ilk misyoner hastanesi Dergezenli mahallesinde 1896'da açıldı. Sağlık faaliyetleri misyonerlerin yerel ahâli ile bağlarını kurabilmesi için en ideal hizmet şekliydi. Bölgenin şartları sağlık koşullarına pek uygun olmadığından, özellikle Alman misyoner grubu öncelikli olarak bu sahaya eğilim göstermişti. Sağlık hizmetlerinde sağlanan imkânlar ahâliyi doğrudan misyoner hastanesine yönlendirmişti. Ekserîsi gayrimüslim hastalar olmasına rağmen, zamanla Müslümanlar da bu hastahanelere gider olmuştu. 1903 yılında inşasına başlanan Hamidiye Hastanesi ise devletin kazada sağlık alanındaki ilk ciddi teşebbüsüydü.¹⁹⁶⁰

4.2.3.1. Alman/İsviçre ve Hamidiye Hastaneleri Arasında Rekabet

Misyoner gruplarının kendilerine hem büyük devletlerden hem Osmanlı denetiminden bağımsız yarattıkları alanlardan¹⁹⁶¹ biri de sağlık sahasıydı. Bireyin temel ihtiyaçları üzerine odaklanan din ve eğitim destekli misyonerlik faaliyetlerinin yanı sıra sağlık temelli misyonerlik, özellikle gayrimüslim kitleyi hedef almıştı. Yüzyılın sonlarında, Anadolu coğrafyasının birçok şehrinde olduğu gibi Urfa'da da öncelikle gayrimüslim nüfusa hizmet sağlayan hastanelerin bulunduğu tıbbî kurumlar

¹⁹⁵⁵ UŞS, 208/357-242-243-244-245.

¹⁹⁵⁶ UŞS, 224/7-16.

¹⁹⁵⁷ H. 1321 Tarihli HVS, 375.

¹⁹⁵⁸ Emrâz-ı ayniyye tabbi Rıza Bey, Eczacı Arkiri Efendi, aşı memuru İhsan Efendi, sertabib ve operatör Alidis Efendi, tabib-i evvel Nazif Ali Efendi, tabib-i sâni Abbas Efendi; H. 1324 Tarihli HVS, 400.

¹⁹⁵⁹ H. 1326 Tarihli HVS, 399.

¹⁹⁶⁰ Hastahaneye ilk olarak İnâs ve Gurebâ Hastahanesi ismi verilmişti. Ancak süreç içerisinde Hamidiye Gureba Hastahanesi, Gureba Hastanesi, Millet Hastanesi olarak da tesmiye olunmuştu. 1905'te Hamidiye Hastahanesi olarak adlandırılması amacıyla merkezden müsaade istendi. 25 Şubat 1906'dan itibaren ise Yyeniden tesis edilerek resmen Hamideye Hastahanesi olarak isimlendirildi; BOA, DH.MKT: 996/69; BOA, DH.MKT: 1181/71.

¹⁹⁶¹ Kieser, "Bir Misyoner Hastanesinin Çevresindeki Küçük Dünya: Urfa, 1897-1922", 258.

mevcuttu.¹⁹⁶² 1896'da, Dr. Johannes Lepsius öncülüğünde Urfa'ya yerleşen Deutsche Orient-Mission (Alman Doğu Misyonu) özellikle sağlık çalışmaları ile öne çıkmıştı. 1896'da bir yetimhane, bir halı dokuma atölyesi ve Kehrizbaşı'nda bir hastaneden oluşan misyonun faaliyet sahaları genişlemeye başlamıştı.¹⁹⁶³ Bir halı tüccarı kılığında Anadolu'da yaptığı gezi sonrasında Almanya'ya dönen Dr. Lepsius, Deutscher Hülfsbund für christliche Liebeswerk im Orient (Doğudaki Hristiyanlara Alman Yardım Delegasyonu) ve Frankfurt'ta Deutscher Hülfsbund für Armenien (Alman Ermenî Yardım Derneği)'nin kurulmasına önyak olmuştu.¹⁹⁶⁴ Urfa'daki misyona ait ilk hastane Dergezenli mahallesinde açılmış, hastanenin başına 1897'de Dr. Josephine Zürcher getirilmişti. Aynı yılın sonunda rahatsızlanarak Urfa'dan ayrılan Dr. Zürcher'in yerini 1899'da Basel kökenli Herman Christ almış ancak karısı tüberküloz olunca o da görevine 1904'e kadar devam edebilmişti. 1905'ten itibaren ise misyon adına hekimlik yapacak kişi Herman Christ'in halefi Dr. Andreas Vischer olmuştu. Dr. Lepsius'un temel hedeflerinden biri Müslüman halkın tepkisini almamaktı. Dinsel etkinliklerden kaçınan misyoner, Gregoryen Kilisesine mensup Ermenîler ile arasının açılmasını da istemiyordu.¹⁹⁶⁵ Özellikle 1899 yılında, Basel Yurttaş Hastanesinden hastabakıcı Jacob Künzler'in Urfa'ya gelmesiyle birlikte yerli halk ile hastane arasında kuvvetli bir bağ oluşmuştu.¹⁹⁶⁶ 1905'te misyondaki görevine başlayan Dr. Vischer misyon hastanesi ile ilgili annesine şunları yazmıştı: "Hastalarımız bölgede yaşayan tüm halkları temsil ediyor. Örneğin küçük hastanemizde geçen hafta 3 Ermenî/Türk/Suriyeli/Süryanî/Kürt, bir Ermenî kadını ve bir Arap kadını bulunuyordu."¹⁹⁶⁷ 1914'te yapılan idarî yazışmalarda hastanenin *on sekiz yıldır Urfa'da cins ve mezhep tefrik etmeksizin hastaların tedavisine hizmet etmekte*¹⁹⁶⁸ olduğu belirtilmişti. Anlaşılan uzun vadede misyon politikasında başarılı olmuştu.

¹⁹⁶² Eksertzoğlu, "Nostaljinin Ötesinde "Kaybedilmiş Memleketler" Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Rumların Toplumsal ve Kültürel Bir Tarihi, 47.

¹⁹⁶³ Kieser, *Iskalanmış Barış*, (Doğu Vilâyetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938), 282; Kılıç, *Türk-Alman Arşiv Belgeleriyle Ermeni Sorunu ve Almanya*, 95; Mutlu, *Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları*, 104-105.

¹⁹⁶⁴ Kılıç, *Türk-Alman Arşiv Belgeleriyle Ermeni Sorunu ve Almanya*, 95.

¹⁹⁶⁵ Kılıç, "Ermeni Dostu Olarak Tanınan Bir Alman Din Adamı Dr. Johannes Lepsius", 587.

¹⁹⁶⁶ Kieser, *Iskalanmış Barış*, (Doğu Vilâyetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938), 294.

¹⁹⁶⁷ Kieser, *Iskalanmış Barış*, (Doğu Vilâyetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938), 295.

¹⁹⁶⁸ BOA, DH.İD: 163/60.

Alman Hastanesi ilk olarak Dergezenli mahallesinde açılmıştı. Burası Sağlık koşulları açısından uygun değildi ve uzun yıllar ruhsatsız idare edilmişti. Dr. Vischer, Kehrizbaşı'nda ruhsatlı yeni bir hastaneyi açma fikrini yerel yönetime bildirince Urfa, Halep ve Dersaadet arasında uzun sürecek bir yazışma trafiği doğmuştu. Alman sefaretinin araya gireceği düşüncesiyle ruhsat verilmesi daha uygun görülüyordu. Ancak hastanenin vergiye tabi olması ve Osmanlı vatandaşı bir tabip üzerine yapılması şart koşuldu.¹⁹⁶⁹ Aslında Osmanlı Devleti, sağlık sorunlarının çözümüne katkı sağlayacağı düşüncesiyle bu misyoner hastanelerinin açılışlarına müdahale etmemiş,¹⁹⁷⁰ ancak yerel yönetimler aracılığı ile kurumların faaliyetlerini takip etmişti. Hastanenin ilk ruhsat talebi 10 Aralık 1911'de¹⁹⁷¹ Dr. Vischer tarafından yapılmıştı.¹⁹⁷² Kehrizbaşı'ndaki arazi, Defter-i Hakanî ve emlak idarelerine göre Dr. Vischer namındaydı. Dört dönüm arazi üzerine yapılması planlanan hastane arsası 6.835 kuruş kıymetiyle kaydedilmişti.¹⁹⁷³ Arazi 3.500 kuruş değerindeyken 10.260 kuruşa, 1911 Aralık ayı zarfında Nedim Efendi'den Dr. Vischer'in tasarrufuna geçmişti.¹⁹⁷⁴ Ancak yapılan ölçümlere bakılırsa arazi dört dönüm değil, on yedi dönümden oluşmaktaydı.¹⁹⁷⁵ Alman sefaretinin 3 Ocak 1911'de, onaylanmasını istediği 27 Alman Hastanesi içerisinde Urfa'daki Alman Hastanesi de bulunuyordu.¹⁹⁷⁶ Çağdaş sağlık teçhizatlarının kullanıldığı hastane; her biri birbirinden bağımsız olan 2 bekleme odası, 1 muayene odası, 1 göz tedavi odası, 1 yara dikiş odası, 1 ameliyat odası, 1 ameliyat için tedarik odası, 1 mutfak, 1 yemek odası, 1 hamam, 3 odada 14 yatak ve 1 eczaneden oluşmaktaydı.¹⁹⁷⁷ Hastanenin inşa masrafı Almanya ve İsviçre vatandaşlarının

¹⁹⁶⁹ BOA, DH.İD: 154/3-6 H. 21 Rebü'l-evvel 1330 (M. 10 Mart 1912).

¹⁹⁷⁰ Polat, Ayaz, "İngiliz Misyonerlik Faaliyetlerinin Osmanlı Devleti'nin Yıkılış Sürecine Etkileri", 7.

¹⁹⁷¹ BOA, ŞD: 86/4-41.

¹⁹⁷² Fişer nâmına mukayyed altı bin sekiz yüz otuz beş gurûş kıymetinde dört dönüm mefrûz arazi üzerine beş yüz yetmiş yedi buçuk metro murabba'ında fevkânî ve tahtânî yirmi dört oda ve kırk dokuz kapu ve elli pencerele şâmil olacağı ve tahtânî kısmındaki iki oda yetmiş zirâ'-i murabba' ve on bâb odası dahî yirmişer zira'-i murabba'ı tûl ve 'arzında ve fevkânî kısmında kezâlik yetmiş zirâ'-i murabba'ında iki oda ve yirmi beşer zirâ' murabba'ında da on oda inşa kılınacağı ve ebniyenin irtifa'ı on üç zirâ' mi'marî olub... BOA, DH.İD: 154/3-6.

¹⁹⁷³ BOA, ŞD: 86/4-41, H. 15 Muharrem 1330 (M. 5 Ocak 1912).

¹⁹⁷⁴ BOA, ŞD: 86/4-43.

¹⁹⁷⁵ Arâzî-i emîriyyeden olarak mumâ-ileyh Doktor Fişer'in dört dönümden 'ibâret olmak üzere teferruğ edub 'inde'l-misâha on yedi dönüm zuhûr etmesiyle senedi tebdil edilmiş olan ve bu kere üzerine hastahane inşasına müsâ'ade i'tâsı talep olunan bağın... BOA, ŞD: 86/4-9, H. 1 Muharrem 1331 (M. 11 Aralık 1912).

¹⁹⁷⁶ Mehmet Temel, "Osmanlı Devleti'ndeki Bazı Alman Din, Eğitim ve Hayır Kurumlarının Varlıklarının Onaylanması", *Osmanlı 5*, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), 352.

¹⁹⁷⁷ BOA, ŞD: 86/4-53.

yardımları ile yapılmıştı. Tapusu ise Beyrut Tıbbîye Mektebi mezunu, Osmanlı vatandaşı Dr. Abuhayatyan Armenak Efendi üzerineydi.¹⁹⁷⁸ Müftü Hasan, Rahip Ardavast, naib ve azaların hazır bulunduğu Urfa Meclisi'nde, Dr. Andreas Vischer bir senet imzalamış ve kanuna uygun hareket edeceğini taahhüt etmişti.¹⁹⁷⁹ Dr. Vischer'in imzaladığı senete göre Alman Hastanesine her milletten hasta kabul edilecek, hastaların hallerine göre ücret alınacaktı.¹⁹⁸⁰ 10 Nisan 1912'de ruhsat için gerekli taahhüt imzalanmış olmasına rağmen Kasım ayında işlemlerin hızlandırılması için Dâhiliye Nezaretinden Defter-i Hakanîye bir emir gönderilmişti.¹⁹⁸¹ 1912'nin Kasım ayında belediye mühendisi Todoraki Hristidi (Christidis) tarafından yapılan tahkikat neticesinde hastanenin yapılmasında bir mahzur görülmedi.¹⁹⁸² 1914'te ruhsat için yeniden başvuru yapılmıştı.¹⁹⁸³ Ocak 1915'te ruhsat talebi üzerine yazışmalar devam etti. Bu sefer talep misyonun müdür vekili Yakob Efendi (Jacob Künzler) tarafından yapılmıştı. On sekiz yıldır işletilen hastanenin Defter-i Hakanî idaresince kaydı bulunmamaktaydı. Nihayetinde Ekim 1915'te ruhsat verilmesi uygun görülmüştü.¹⁹⁸⁴ Fakat bu defa da iddiaya göre hastanedeki müstahdem tabip, eczacı ve hastabakıcı gibi yerlilerden oluşan heyet ihtilâl hareketinde bulunmak suçlamasıyla hapse atılmıştı ve daha sonra da hastane kapatılmıştı.¹⁹⁸⁵

Alman misyonerlerinin tıbbî faaliyetlerine karşı hükümet de 1903'te Hamidiye Hastanesinin¹⁹⁸⁶ temelini atmıştı. 1903'te yapımına başlanan hastane 11 ay gibi kısa bir sürede bitirilmişti. Kiremit çatı görünümüyle Urfa'daki düz damlı yapılardan farklı bir mimari görüntüsü mevcuttu. Proje Urfa belediye mühendisi Todoraki Christidis tarafından hazırlanmıştı. Sultan II. Abdülhamid'in emriyle 1903'te Urfa Mutasarrıfı Ethem Paşa tarafından yaptırılan hastane 18 bölümden oluşmaktaydı. İki katlı yapının alt kısmında; 1 kiler, 1 mutfak, 1 hamam, 1 eczane, 1 ecza deposu, 1 hademe odası, 1 eşya deposu, 1 etibba odası, 1 memurin odası, 1 muayene odası, 1 hasta bekleme

¹⁹⁷⁸ BOA, ŞD: 86/4.

¹⁹⁷⁹ BOA, ŞD: 86/4-53, BOA, DH.İD: 154/3-6 H. 21 Rebü'l-evvel 1330 (M. 10 Mart 1912).

¹⁹⁸⁰ BOA, ŞD: 86/4-41 H. 15 Muharrem 1330 (M. 5 Ocak 1912).

¹⁹⁸¹ BOA, ŞD: 86/4-13.

¹⁹⁸² BOA, ŞD: 86/4-15.

¹⁹⁸³ BOA, DH.İD: 163/60 H. 10 Kânûn-i Evvel 1330 (M. 23 Aralık 1914).

¹⁹⁸⁴ BOA, İ.DUİT: 36/34; BOA, MV: 241/156.

¹⁹⁸⁵ BOA, DH. ŞFR: 66/47-1 (22 Temmuz 1916); Güler Yarcı, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Hastaneleri", *I. Uluslararası Tarihi ve Kültürel Yönleriyle Türk-Alman İlişkileri Sempozyumu (8-10 Ekim)*, Ed. Ramazan Çalık, Mustafa Çapan, (Konya: Bahçıvanlar Basım, 2010), 518.

¹⁹⁸⁶ Bu hastahanedeki, 25 Şubat 1906 ila 17 Haziran 1907 tarihleri arasında muayene edilen hasta sayısı 5.379 kişiye ulaşmıştı; BOA, DH.MKT: 1181/71.

salonu, 4 nisa hasta dairesi bulunuyordu. Yapının üst katında ise; 1 ameliyat odası, 1 zükûr için bekleme salonu, 1 inas için bekleme salonu, 1 tabip odası, 1 göz hastalıkları odası, 6 hasta koğuşu ve 1 balkon yer almaktaydı.¹⁹⁸⁷

Alman Hastanesinin ciddi başarılarına rağmen Hamidiye Hastanesinde problemler bitmek bilmemişti. İki sağlık kuruluşunun durumu Operatör Hakkı Bey'in raporundan ve akabinde Halep Vilâyeti Sıhhiye Müfettişliğinin tafsilatlı tahkikatından rahatlıkla anlaşılmaktadır. Müfettişliğin raporuna göre Urfa hastanesinin iki yıllık bütçesi yaklaşık 120.000 kuruştur. Bu meblağın yarısı maaşlara, geriye kalan yarısı ise hastaların bakımı ve zorunlu masraflar için sarfedilmekteydi. Hastane belediye idaresi altında olmasına rağmen ne belediye ne de hükümetçe ilgi gösterilmemekteydi. Ne bir mesul memur ne de idare heyeti bulunmaktaydı, daha doğrusu hastane sahihsizdi.¹⁹⁸⁸

Hastanenin masraflarına karşılık Birecik'teki kayıklar vergisinden aylık 5.000 kuruş ayrılmasına karar verilmiş, Birecik ile Urfa belediyelerinden 1000'er kuruş verilmesi şartıyla toplam 7.000 kuruş gelir sağlanmıştı. Bu paranın yarısı memur ve müstahdem maaşlarına geri kalan yarısı ise hastanenin idaresine tahsis edilmişti. Ancak alınan karara rağmen aylarca ne Birecik ve Urfa Belediyelerinden ne de kayıklar vergisinden hastanenin masraflarına karşılık bir para verilmemişti. Nihayetinde geçen seneden (1906) kayık vergisinden mültezimi zimmetinde 14.300 ve Birecik Belediyesi zimmetinde 5.000 ve Urfa Belediyesi zimmetinde 10.000 kuruş ki toplam 29.300 kuruş birikmişti. 1907 Haziranına gelindiğinde ise iki aydır hiçbir taraftan bir para alınmamıştı. 14.000 kuruş da 1907 yılı içerisinde birikmişti. Yani toplamda hastanenin 43.300 kuruş birikmiş bulunmaktaydı. Mahalli hükümete defalarca resmen başvuruldu ancak bir netice alınmadı. Durumu kolaylaştırmak için ayak vizitesine gelenlere verilen reçeteler ile dışarıdan getirilen reçetelerden ilaç yazma bedeli olarak yevmiye 40-50 kuruş elde edilmişti. Zaten yevmiyeler bir süredir bu şekilde çıkarılıyordu. Eczahane ilaçlar azalmış ve bazılarının bitmesi ile Avrupa'dan 4-5 bin kuruşluk ecza sipariş edilmişti. İskenderun Liman Gümrüğü'ne gelen ilaçların bedeli ödenemediğinden ilaçların alanamadığı şöyle dursun, ecza komisyoncusu olan ecnebi Mösyö Şup hastaneyi protesto edeceğini bildirmişti. Hastaneye gelen hastalara verilen reçeteler Alman eczahanesi ile diğer eczanelere

¹⁹⁸⁷ BOA, PLK.p: 01425.

¹⁹⁸⁸ BOA, DH.İD: 47-1/49-6 H. 8 Cemâziye'l-âhir 1330 (M. 25 Mayıs 1912).

götürüldüğünden artık hastaları idare edecek hiçbir vasıta kalmamıştı. Üç aydan beri hastanenin memur ve müstahdeminin maaşları verilememişti. Mahallî idareye tekrardan müracaat edilmişse de bir netice alınmamış, binlerce liralara harcanarak kurulan hastane kapanma aşamasına gelmişti. Hastanenin idare heyetine göre ecnebi hastanesine rakip olmak koşuluyla açılan Hamidiye Hastanesi bazı hamiyetsizler yüzünden kapanmak üzereydi. Bu nedenle hastane için ayrılmış tahsisatın düzenli olarak ödenebilmesi adına heyet tarafından Meclis-i Maârif-i Tıbbîyyeye bir mazbata gönderilmişti.¹⁹⁸⁹ Oysa Alman Hastanesi gün geçtikçe daha da kurumsallaşıyor ve düzenli bir gelir sağlıyordu. 1912’de belediye hastanesinde ücretle tedavi edilen hastalardan bir senede 20.000 kuruş elde edilmişken, aynı sene Alman Hastanesinde ücretle tedavi edilenlerden 95.000 kuruş gelir sağlanmıştı. Yine aynı sene zarfında belediye hastanesinde 144 hastaya ameliyat yapılmışken, aynı sene içerisinde Alman Hastanesinde 737 hasta ameliyat edilmişti. Alman hastanesi hastaların verdiği ücret ne olursa olsun kabul etmekteyken, belediye hastanesinde ise vakit pazarlıkla geçmekteydi.¹⁹⁹⁰ Belediye hastanesindeki bu problem anlaşıldığı kadarıyla hastanenin kurulduğu yıllardan beri devam etmekteydi. Urfa belediye tabibi Hüsni Efendi’nin kötü davranışlarından dolayı hastaların perişan halde olduğu ve hastalardan olağanüstü ücret talep edildiği, fakara hastalara katiyen bakılmadığına dair şikâyetler söz konusuydu.¹⁹⁹¹ Yaşanan problemlerden biri de 1906 yılında Dr. Nazif Ali Efendi ile mutasarrıf arasında yaşanmıştı. Mutasarrıf Atina Mekteb-i Tıbbîyesi mezunlarından Ralidis isminde bir doktoru resmî bir salâhiyeti olmadığı halde hastanenin baştabipliğine atamıştı. Nazif Ali Efendi’ye de ikinci tabip sıfatıyla çalışmasını emretmişti. Bu durum gayr-i caiz olduğundan Nazif Ali Efendi’nin memur olduğu hastanenin baştabipliğine getirilmesi için mutasarrıflığa tebliğ edilmesi istenmişti.¹⁹⁹²

4.2.3.2. Hekimler ve Hastalar

XIX. yüzyılda imparatorluğun Doğu ve Ortadoğu bölgelerinde sağlık sorunları had safhadaydı. Geleneksel tedavi yöntemleri bu sorunları gidermiyordu. Daha donanımlı ve tıbbî yeterliliği fazla olan misyoner doktorlar bu sayede bölgedeki

¹⁹⁸⁹ BOA, DH.MKT: 1181/71.

¹⁹⁹⁰ BOA, DH.İD: 47-1/49-6 H. 8 Cemâziye'l-âhir 1330 (M. 25 Mayıs 1912).

¹⁹⁹¹ BOA, DH.MKT: 731/60.

¹⁹⁹² BOA, DH.MKT: 1074/17.

halkların güvenini kazanmış ve yakın ilişkiler kurmuşlardı.¹⁹⁹³ Tıbbî faaliyet amacıyla ilk misyonerler, kazaya XIX. yüzyılın ortalarında gelmeye başlamıştı. Seyyah Fletcher'ın aktardığına göre bu dönemde Hipokrat'ın gizemlerini, uygulamalı olarak Süryanîlere açıklamak için Atina'dan bir doktor gelmişti.¹⁹⁹⁴ 1874'de ise Amerikalı misyoner Tabip Tavit veled-i Tanik Villem'in Telfutur mahallesindeki Hristiyan Mektebi'nin yanına yerleşmişti.¹⁹⁹⁵

Misyonerlik amacıyla kazada bulunan doktorların dışında belediye bünyesinde çalışan gayrimüslim doktorlar da bulunmaktaydı. Mesela 1890'larda Bezciyan Osib Efendi¹⁹⁹⁶ ile Kohin Salvator Efendi belediye bünyesinde çalışmışlardı.¹⁹⁹⁷ 1894'te Bezciyan Osib Efendi haksız kazanç sağlamakla suçlanmıştı. Darp edilerek yaralanan Agob'a ücretsiz verilmesi gereken rapordan 1 mecediye talep edince, tabip Agob tarafından şikâyet edilmişti.¹⁹⁹⁸ Oysa 1870 ve 1880'lerde belediye bünyesinde çalışan Dr. Eyüp Tahir ve Dr. Cemal Efendi gibi hekimler göstermiş oldukları hizmetlerden ötürü nişana layık görülmüşlerdi.¹⁹⁹⁹ Hakkında şikâyet vuku bulan bir diğer gayrimüslim ise belediye tabibi Dr. Salvator Kohin idi. Müderris Halil ve refikası tarafından Adliye Nezaretine çekilen telgrafa göre, sözde Salvator Efendi içkiye aşırı derecede düşküdü. Bu nedenle *muhadderât-ı İslâmiyye*, yani namuslu Müslüman kadınlar kendilerini tedavi ettirmekten kaçınıyorlardı.²⁰⁰⁰ Mesele, Müderris Halil ile Dr. Salvator arasında yaşanan bir münzaadan kaynaklandığı gibi halk arasındaki bir dedikodudan ibaretti. Zirâ mutasarrıflığa göre Salvator Efendi eskiden beri vazifesini namuslu bir şekilde ifa edegelmişti ve kötü bir hareketi görülmemişti. Anlaşılan o ki maksatlı bir iftiraya uğramıştı.²⁰⁰¹ 1903'te ise belediye tabibi Hüsnü Efendi hakkında şikâyetler söz konusuydu. Kötü muamelesinden dolayı hastaların perişan olduğu, çok yüksek ücret talep ettiği ve fakara hastalara katiyen bakmadığı sebebiyle değiştirilmesi istenmekteydi. Hacı Ahmed ve iki refiki imzasıyla yapılan şikâyetin tarafsızca

¹⁹⁹³ Faruk Taşkın, "Diyarbakır'da Bir Misyoner Hastanesi: Diyarbakır Amerikan Hastanesi (1908-1915)", *Journal of History and Future*, 3/3, (2017): 112.

¹⁹⁹⁴ Fletcher, *Notes From Nineveh And Travels In Mesopotamia, Assyria, And Syria*, 347.

¹⁹⁹⁵ UŞS, 213/238-357.

¹⁹⁹⁶ BOA, DH. MKT: 210/13.

¹⁹⁹⁷ H. 1312 Tarihli HVS, 293; H. 1313 Tarihli HVS, 278; H. 1314 Tarihli HVS, 263; H. 1316 Tarihli HVS, 292.

¹⁹⁹⁸ BOA, DH. MKT: 210/13.

¹⁹⁹⁹ BOA, İ.DH: 716-54.

²⁰⁰⁰ BOA, DH.MKT: 2529/66 H. 22 Cemâziye'l-evvel 1319 (M. 6 Eylül 1901).

²⁰⁰¹ BOA, DH.MKT: 2588/102 H. 7 Zilka'de 1319 (M. 15 Şubat 1902).

araştırılması ve Halep Vilâyetine bildirilmesi talep edilmişti.²⁰⁰² İdarî yazışmalara bakılırsa doktorlar işlerini iyi yapmaktaydılar. Ancak vatandaş şikâyetlerinde gözlenen artış ve doktorlara karşı ciddi ithamlar, doktor-hasta ilişkileri üzerine yaşanan bu sorunlara ihtiyatla yaklaşılmasını icap ettirmektedir.

Dr. Josephine Zürcher, XIX. yüzyıl sonlarında Urfa’da görev yapan en önemli hekimlerden biriydi. İsviçre’nin ilk kadın hekimlerinden, Davoslu Grison ailesine mensup olan Dr. Zürcher,²⁰⁰³ 1897’de *ifâ-yı tabâbet etmek üzere Mekteb-i Tıbbiyye-i Şâhâne imtihan komisyonuna* müracaat etmişti.²⁰⁰⁴ Aslında Osmanlı bu tür tabibelere şiddetle lüzum görüyordu. Zirâ kadın doktorlardan, kadınlarca daha ziyade istifade edilmekteydi. Ancak Osmanlı kanûnlarına göre örneklerine rastlanmış olsa da kadınların icra-yı tabâbet etmelerine dair bir kanûn fıkrası mevcut değildi.²⁰⁰⁵ Bayan Zürcher İskenderun Limanına indikten sonra Urfa’ya doğru yola çıkmış, kazaya ulaşmadan kolunda ağır bir kurşun yarası olan ve kendisinden yardım talep eden Kürt aşiret reisi İbrahim Paşa’yı ameliyat etmişti.²⁰⁰⁶ 1897 Martında çalışma izni talep eden Dr. Zürcher²⁰⁰⁷ 1897 Temmuzunda Urfa kazasına varmıştı. Antep Amerikan Hastanesinde eğitim alan ancak resmî diploması olmayan Urfalı Dr. Abraham Attarian da ona çevirmen ve asistan olmuştu. Eczacı Serkis, uşak ve hamal Aruş ile asker Hasan da yardımcıları arasındaydı. 22 Temmuz’da açılan Alman Hastanesinin ilk gününde 200’e aşkın hasta kliniği doldurmuştu.²⁰⁰⁸ Yılın sonlarına doğru Dr. Zürcher rahatsızlanarak Urfa’dan ayrılmak zorunda kalmış, yerine 1898’de Baselli Dr. Herman Christ geçmişti. Dr. Christ Urfa’da daha teşekküllü bir hastane inşa edilmesi kanaatindeydi. Nadir de olsa hastaneye gelen Müslümanların güvenini kazanmayı lüzumlu görüyordu.²⁰⁰⁹ Yeni bir hastane yeri için ilk olarak Mahmud Nedim Efendi’den bir bağ satın alınmıştı. 1904’te bağın yeri için memuriyet-i mülkîye ve askerîyeden bir komisyon bağın yerini incelemiş ancak bazı askerî noktaların giriş

²⁰⁰² BOA, DH.MKT: 731/60.

²⁰⁰³ Kieser, “Bir Misyoner Hastanesinin Çevresindeki Küçük Dünya: Urfa, 1897-1922”, 259.

²⁰⁰⁴ BOA, ŞD: 640/48.

²⁰⁰⁵ BOA, ŞD: 640/48.

²⁰⁰⁶ Kieser, “Bir Misyoner Hastanesinin Çevresindeki Küçük Dünya: Urfa, 1897-1922”, 259.

²⁰⁰⁷ BOA, ŞD: 640/48.

²⁰⁰⁸ Kieser, “Bir Misyoner Hastanesinin Çevresindeki Küçük Dünya: Urfa, 1897-1922”, 259.

²⁰⁰⁸ BOA, ŞD: 640/48.

²⁰⁰⁹ İnan, *Osmanlı Devleti’nde Almanların Protestan Misyonerlik Faaliyetleri*, 389.

noktası olan Akabe Boğazı'na nazır olduğu gerekçesiyle bu yerin uygun olmadığı belirtilmişti.²⁰¹⁰

Hastabakıcı Jacob Künzler'in Urfa'ya gelmesiyle birlikte hastane halk tarafından daha da bensimsenmişti.²⁰¹¹ 1900 yılında hastaneye gelen 2.000 hastanın 145'i Müslümandı. 1901 yılında ise 2.400 hastadan 198'ini Müslümanlar oluşturmuştu. Burada bahsedilen Müslüman hastaların çoğunluğunu Kürtler teşkil ediyordu. Ardından Araplar ve son olarak Türkler hastaneyi kullanan Müslümanlar arasındaydı. Dr. Herman Christ 1904 Ekim ayı sonunda Basel'deki dostlarının gönderdiği 10.000 İsviçre frangını kliniğe teslim etmiş, yıl sonuna doğru eşinin rahatsızlığından dolayı istifa etmek zorunda kalmıştı.²⁰¹² Misyoner hekimlerin Urfa'daki hedef kitlesi öncelikle Ermenilerdi. Ancak hastaneye zamanla kazanın her kesiminden kadınlar da dâhil, hasta gelir olmuştu. 1905 yılının Nisan ayında Urfa'ya gelen Basel kökenli Dr. Andreas Vischer, Alman misyonu adına hastane yönetiminin başına geçmişti.²⁰¹³ Dr. Vischer, analitik psikolojinin kurucusu sayılan Carl Gustav Jung ile üniversiteden yakın arkadaştı. Carl Gustav anılarında Andreas Vischer'ın da içinde bulunduğu arkadaş gruplarıyla uzun uzun konuşmalar yaptıklarından bahseder.²⁰¹⁴ Aslen Basel kökenli olan Vischer, Osmanlı kaynaklarına göre Alman vatandaşıydı.²⁰¹⁵ 1907'de Herman Christ, Andreas Vischer ve Jakop Künzler'in kişisel dostlarından oluşan bir grup, Basel'de Les amis de l'oeuvre medicale caritative d'Urfa (Urfa Tıbbî Hayır Kurumu) adlı bir dernek kurdular.²⁰¹⁶ Birinci Dünya Savaşı esnasında bir süre kapalı kalan hastane, Urfa Tıbbî Hayır Kurumu'nun 1922'de yardımları kesilinceye kadar faaliyetlerine devam etmişti.²⁰¹⁷

XIX. yüzyılın sonları ile XX. yüzyılın başlarında Urfa'da çalışan bir diğer doktor Dr. Avedis Nakashian'dı. Beyrut Amerikan  niversitesinden mezun olmuş, Türk ordusunda medikal yetkili olarak hizmet etmişti. İstanbul, Adana ve Urfa gibi bölgelerde çalışmıştı. 1924'te ABD'ye giden Dr. Nakashian, burada 1940'a kadar

²⁰¹⁰ BOA, DH.MKT: 861/41.

²⁰¹¹ Kieser, *Iskalanmış Barış*, (Doğu Vilâyetleri 'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938), 294.

²⁰¹² İnan, *Osmanlı Devleti 'nde Almanların Protestan Misyonerlik Faaliyetleri*, 390-391.

²⁰¹³ Kieser, "Bir Misyoner Hastanesinin evresindeki Küçük Dünya: Urfa, 1897-1922", 266; İnan, *Osmanlı Devleti 'nde Almanların Protestan Misyonerlik Faaliyetleri*, 392.

²⁰¹⁴ Jung, *Anılar, Düşler, Düşünceler*, 96.

²⁰¹⁵ BOA, DH.İD: 154/3.

²⁰¹⁶ Kieser, "Bir Misyoner Hastanesinin evresindeki Küçük Dünya: Urfa, 1897-1922", 267.

²⁰¹⁷ Tanel, şahin, *Cumhuriyet'ten önce  lkemizde Hastaneler, ocuk Hastaneleri ve Tıp Eğitimi*, 39.

medikal kariyerine devam etmiş, 1943'te ise ölmüştü.²⁰¹⁸ İmparatorluğun son dönemlerinde Urfa'daki sağlık koşullarının durumu hakkında Dr. Nakashian'ın aktardıkları önemlidir. Doktor, kışın kazanın dar-dolambaşlı sokaklarının aşırı kirli, tozlu ve çamurlu olduğunu belirtir.²⁰¹⁹ Urfa'nın sağlıksız koşullarından dolayı sıtma, dizanteri, tifo ve benzeri hastalıklar yaygındır. Dr. Nakashian, ölmeyip de yaşayanların bu duruma bağışıklık kazandıkları sonucuna varmıştır. Bu durumda şehri saran birçok hastalığa karşı koyamayanlar ölmüş, hayatta kalan diğerlerinin bağışıklık sistemi daha da kuvvetlenmiş olmalıydı. Mesela Trahom hastalığı o kadar yaygındı ki, bir günde 30-40 hasta tedavi edildiği oluyordu.²⁰²⁰ Doktor, birçok hastanın gözlerini kurtarmak için operasyon yapmak zorunda kalmıştı. Tümörlerin çıkarılması, mesaneden taş alınması, katarakt ve kemiklerin yenilenmesi²⁰²¹ gibi operasyonlar Dr. Nakashian'dan talep edilen diğer hastalıklar arasındaydı. Sağlık konusunda halk o kadar bilgisizdi ki sadece nabza bakarak hastalığın teşhis edilmesi bekleniyor, nabzın herşeyi ortaya çıkaracağı gibi garip hurafelere inanılıyordu²⁰²²

Misyoner doktorların desteğinin yanında Ermenî sâkinleri de medikal alanda ilerlemişlerdi.²⁰²³ Zirâ tıp ve eczacılık eğitimi almak amacıyla şehir dışına çıkmış birçok Ermenî genci olmuştu. Abraham İsa Attarian ve Karekin Toros Turekian (Türekyan) Antep'teki Merkezî Türkiye Koleji'nde eczacılık okumuşlardı. Abraham Attarian mezun olduktan sonra Urfa'da eczane açmış, misyoner hastanesine ilaç desteği sağlamıştı. Eczacı Karekin Turekian da mezun olduktan sonra Urfa'da eczacılık yapmıştı.²⁰²⁴ 1920-1922'de İstanbul Etibba Cemiyeti'nin yayın organı Tarman (Derman) Dergisi taşra ve yurtdışı için derginin abonelik ve satış işlemleri için başvurabilecek kişiler arasında Eczacı Karekin de bulunmaktaydı.²⁰²⁵ Yeghia Garabed Aroyan ise Urfa'daki Alman Hastanesinde görev yapmıştı.²⁰²⁶ Eczacılık Urfa'da

²⁰¹⁸ Sarafyan, *A Briefer History of Aintab*, 259.

²⁰¹⁹ Nakashian, *A Man Who Found a Country*, 98.

²⁰²⁰ Nakashian, *A Man Who Found a Country*, 100-101.

²⁰²¹ Nakashian, *A Man Who Found a Country*, 101.

²⁰²² Nakashian, *A Man Who Found a Country*, 99.

²⁰²³ Jernazian, *Judgement Unto Truth: Witnessing the Armenian Genocide*, 39.

²⁰²⁴ Herman Goltz und Axel Meissner, "Karekin", *Deutschland, Armenien und die Türkei 1895 – Thematisches Lexikon zu Personen, Institutionen, Orten, Ereignissen*, (München: K.G. Saur, 2004) 263.

²⁰²⁵ Arsen Yarman, *Ermeni Etibba Cemiyeti (1912-1922) Osmanlı'da Tıptan Siyasete Bir Kurum*, İstanbul, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2014), 47.

²⁰²⁶ *Catalogue of the Syrian Protestant College Beirut, Syria*, (Beirut: Printed at the American Mission Press Syria, 1906), 75-105.

gelişmiş bir sağlık alanıydı. 1892’de Kadioğlu mahallesinde oturan Ermenî Eczacı Serkis, Cerrah Gogo’nun oğluydu.²⁰²⁷ Cerrah Gogo’nun oğlunun ecza sahasına yönelimi elbette babasının meslekî uğraşısı ile bağlantılıydı. Yine Eczacı Karabit veled-i Antepli Serkis 1897’de Kadioğlu mahallesinde oturan kazanın bir başka eczacısıydı. Kazada ilk eczahanelerin açılışı II. Abdülhamid döneminde gerçekleşmişti.²⁰²⁸ Câmi-i Kebîr mahallesinde oturan Protestan Eczacı Arutin’in 1888’de Urfa’da bir eczahanesi bulunuyordu. Dönemin belediye tabibi Yusuf Asud Efendi’nin hastalar için yazdığı imzalı reçeteler doğrultusunda ilaçlar hazırlamaktaydı. Şehrin Müslim/gayrimüslim ahâlisinin ilaçlarını temin eden eczacı, bazen ilaçları borca vermekte, aylarca geri alamamaktaydı. Öyleki üç ay boyunca borcunu ödemeyen Ali Efendi’nin borcu 894.5 kuruş gibi yüksek bir meblağa ulaşmış, Ali Efendi borcunu ödemedi vefat etmişti. Eczacı elinde reçeteler ve iki Müslüman şahidiyle beraber mahkemeye çıkmış ve haklı bulunmuştu.²⁰²⁹ Şehrin bir diğer eczacısı Mekteb-i Tıbbîyenin eczacı şubesi talebelerinden Süryanî Habib bin Hanna idi.²⁰³⁰

Tıp eğitimi almak isteyen Ermenî gençleri Dersaadet’in yolunu tutuyorlardı. Ermenî milletinden Dişçi Bedros Berberyan Ohanis ve Urfalı Kirağos veled-i Kigork Mekteb-i Tıbbîye’den şehâdetname almak amacıyla Dersaadet’e gitmek için izin istemişlerdi.²⁰³¹ Mekteb-i Tıbbîye’den mezun, kazanın tanınmış Ermenî doktorlarından biri de Telfutur mahallesi sâkinlerinden²⁰³² Tüccar Kivork Efendi’nin oğlu Agob Beşliyan Efendiydi.²⁰³³ Haklarında çok fazla bilgiye ulaşılamayan ve Kadioğlu mahallesi sâkinlerinden Doktor Serkis veled-i Sason ve Cerrah Gogo da 1890’larda Urfa’da yaşayan diğer Ermenî doktorlardı.²⁰³⁴

Tıp eğitimi alarak uzun yıllar Osmanlı hizmetinde çalışan İmirza Toros Ketenjian da Urfalı Ermenî doktorlardandır. Taşnaksutyun üyeliği ile suçlanmış, ara ara tutuklanmış ve serbest bırakılmıştır. 1916’da Boğaziçi’nde Boyacıköy’de oturduğu anlaşılmaktadır. 18 Mayıs 1916 tarihli sorgu ifadelerine göre Urfa doğumluydu ve 32 yaşındaydı. Antep’teki Amerikan Koleji’nde eğitim almıştı. Ayrıca Beyrut Amerikan

²⁰²⁷ UŞS, 222/343-583.

²⁰²⁸ UŞS, 398/138.

²⁰²⁹ UŞS, 221/102-542.

²⁰³⁰ BOA, DH.SN.THR: 5/93.

²⁰³¹ BOA, ZB: 426/58.

²⁰³² UŞS, 215/240-147.

²⁰³³ BOA, DH.SAİd: 185/6.

²⁰³⁴ UŞS, 220/12-639.

Koleji'nde de tahsil görmüştü. Tıp eğitimine İstanbul'a gelerek devam etmiş, diplomasını 1911'de almıştı. Harran'da belediye bünyesinde hekimlik yapmıştı. Harran'dan döndükten sonra Boyacıköy'de Deruyan Serkis'in kızıyla evlenmişti. Balıkesir'de özel doktorluk yaptıktan sonra Çanakkale'de seyyar jandarma taburunda görevlendirilmişti. Nisan 1915'te ise Çankırı'ya sürgün edilmişti. 5 ay gibi bir süre Çankırı'da kaldıktan sonra 22 Temmuz 1915'te İstanbul dışında istediği yere gitmesi şartıyla serbest bırakılmıştı. Kastamonu'da geçirdiği dört aylık bir süreden sonra İngiliz esirlere bakmak üzere 5. Kolordu Komutanlığının emriyle Çankırı'ya davet edilmişti. Buradan ise Harbiye Nezaretinin emriyle Pozantı'ya gönderilmişti. Sırasıyla İstanbul ve Eskişehir'de de görevlendirilmişti. Kendisini sorgulayan memurun;

“Siz Taşnak üyesisiniz ve vaktinde sürülme sebebiniz de budur. Beyoğlu Hamalbaşı'ndaki merkeze de sürekli olarak devam ediyordunuz” demesi üzerine Taşnak olmadığını ifade etmişti. Ancak doktor, Taşnaklara mahsus bir merkeze gidip geldiğini itiraf etmiş, gitme sebebini ise şu şekilde açıklamıştı:

“İyi bir yazar olan ve kendisine karşı büyük bir hürmet beslediğim Azadamard başyazarı Rupen Zartaryan'ı ve eşi ile benim eşim aynı okulda okuduklarından dolayı iyi tanıdığım olan Hayk Teryakyan'ı görüp, konuşmak üzere giderdim. Yoksa başka bir amaçla değil.”²⁰³⁵

1895-1915 arasında Urfa hastanesi ile yolları kesişen diğer sağlık görevlileri şunlardı:

Doktorlar; Kevork Aprahamyan, Esai Elmasyan, Esai Kırmızı Kolacyan, Agop Kasapyan, Ohannes Hreşdagyan, Mirza Ketenciyan, Armenak Abuhayatyan, Zakar Kileciyan ile veteriner Kevork Alanciyan.

Dişçiler; Bedros Ohannesyan, Kevork Haraciyan, Dikran Hovhannesyan, Hayk Haraciyan.

Eczacılar; Agop Serikyan, Sarkis Cerrahyan, Giragos Köseyan, Melkon Kabbencyan, Harutyun Aprahamyan, Soğomon Arevyan,²⁰³⁶

²⁰³⁵ Ahmet Tetik, *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918 C. VI*, (Ankara: Genel Kurmay Basımevi, 2006), 20-21.

²⁰³⁶ Yarman, *Ermeni Etibba Cemiyeti (1912-1922) Osmanlı'da Tıptan Siyasete Bir Kurum*, 417.

4.3. Yol Ayrımında Gayrimüslim Din Adamları

XIX. yüzyılda Urfa kazasının kilise ve manastırları Sis Katoğikosluğuna bağlıydı. Ancak İstanbul patriği saltanat merkezinde bulunarak, Bâbîâli ile muhabere halinde olduğundan, bütün Ermenîlerin en yüksek mercii nihayetinde orasıydı.²⁰³⁷ Sis'e bağlı olan kilise ve manastırların başındaki her ruhanî reisin ise belirli sorumluluk alanları bulunmaktaydı. Urfa Ermenî murahhası Piskopos Artin'in vefatı üzerine yerine Piskopos Agob'a verilen bir berât suretinde Urfa Ermenî murahhaslarının Urfa ile beraber Malatya kasabasıyla buraya bağlı Gerger karyesi ve tevabiinden sorumlu olduğu belirtilmişti. Piskopos Agob'a Urfa Ermenî murahhaslığı, nakden 10.000 akçe resm-i pişkeş²⁰³⁸ ile patriklik tarafından iltizam edilmişti.²⁰³⁹ Sorumlu olduğu cemaatine karşı görev ve yetkileri belirtilen murahhaslara zabıtânın müdahale edilmemesi istenirdi.²⁰⁴⁰ Aynı şekilde 1845 tarihli *Katolik Haklarında Şeref-sudûr Buyrulan Fermân-ı 'Âlişân Sureti*'nde de dönemin murahhası Ohan veled-i Osib'in sorumlukları belirlenmiş, yetki sahası Urfa ve Diyarbekir tevâbii olduğu ifade edilmişti.²⁰⁴¹ 1853'te Urfa Kadılığına gönderilmiş olan Ermenî, Rum, Protestan ve Yahudî milleti hakkındaki ferman suretlerinde; bazı ihmallerden dolayı gayrimüslimlere karşı suistimallerin tekerrür etmemesi ve külliye ortadan kaldırılması emredilmişti.²⁰⁴² Ayrıca murahhasların berâtlarındaki şartları kapsayan ve ruhanîyeye mahsûs imtiyazlar ile onlara bağlı ibadetgâhlara hâlel gelmemesi ifade edilmişti.²⁰⁴³ Eğer

²⁰³⁷ Ahmet Cevdet Paşa, *Tezâkir 21-39*, 235; Güllü, *Ermeni Sorunu ve İstanbul Ermeni Patrikhanesi (1878-1923)*, 11.

²⁰³⁸ Prensip olarak, kâr sağlayan bir işle meşgul olmayan din adamları, Müslüman, Hristiyan ve Yahudî farketmeksizin cizye verigisi kapsamının dışındaydı. Ancak zamanla Müslüm olmayan din adamlarının, Osmanlı hazinesine en başlarda Pişkeş adıyla bilinen, çeşitli vergiler ve hediyeler ödemeleri gerekli olmuştu. Daha geniş bilgi için bkz. Halil İnalçık, "The Status Of The Greek Orthodox Patriarch Under The Ottomans" *Turcica*, XXI-XXIII, (1991): 421; Ercan, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimler - Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukuki Durumları*, 239.

²⁰³⁹ Resm-i pişkeş ödemek suretiyle göreve gelen dinî lider, kendi sahasındaki ayinlerinin gereklerini yerine getirme yetkisini elde etmekteydi. Yani yetkilerinin kullanımı bu meblağın ödenmesine bağlıydı. Daha geniş bilgi için bkz. Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi Mit ve Gerçek*, 106.

²⁰⁴⁰ "... murahhaslığına tâbi' yerlerinizde o kasaba-i mesihîye olan papazları ve rahib-i merkûm azl ve yerlerini gayrı papaza verdükde hilâf-ı mu'tâd-ı kadîme müdahale olunmayıp ve rahib ma'rifet ve izni yoğiken ba'zı kurâ papazları âyinlerine muhâlefet nikâh câiz olmayan zimmîye nikâh eylemeyip ve bir zimmîye avrat, erinden kaçsa ve yahud bir zimmîye avrat, boşamalu ve evlemelu olsa aralarına rahib-i merkûm ve vekillerinden gayrı kimesne girmeye ve karışmaya ve akd ve fesh-i nikâh maddelerinde münâza'a eden iki mâbeynlerinde rızâlarıyla ıslâh eyledikde ve iktizâ eder ise kiliselerinde âyinleri üzre yemîn verdikde hilâf-ı mu'tâd-ı kadîm zâbitân taraflarından müdâhale ve tecrîm ve tağrîm olunmayıp...", UŞS, 204/98-172.

²⁰⁴¹ UŞS, 204/102-177.

²⁰⁴² UŞS, 205/16-23.

²⁰⁴³ UŞS, 205/17-24.

verilen emirlerin hilâfında hareket eden olursa bizzat padişahın gazabına uğrayacağı belirtilmişti.²⁰⁴⁴

25 Mayıs 1860'ta patrik tarafından onaylanarak yürürlüğe giren Ermenî Nizamnamesine göre taşra yönetimi, ruhanî önderlerin bulunduğu şehirlerde ruhanî ve lâik meclisler kurarak, taşranın dinî ve dünyevî işlerinin yönetimini onlara teslim etmişti.²⁰⁴⁵ Milletvekili dağılımında da Urfa'ya 1 adet vekil düşmüştü.²⁰⁴⁶ Cemaat içi yönetimde dinî önderlerin yanı sıra lâik idarecilerin de yer almasıyla murahhas ve papazların güç alanında bir kısıtlama oldu. Bu dönem Urfa gayrimüslimleri içerisinde de sıradan halktan ayrılmış, dinî ve lâik liderlerden oluşan seçkin bir yönetici kadrosu vardı.²⁰⁴⁷ Yaşanan şehir, mahalle ya da bağlı bulunulan dinî topluluk adına alınacak kararlarda bu seçkinler sınıfı bir araya gelmekteydi. Her azınlık gurubun aralarındaki sorunların çözümü, dinlerine mahsus murahhashanede görülürken, murahhas veya murahhas vekili dinî lider ve aynı millete mensup ileri gelenler, ilgili mecliste hazır bulunurlardı.²⁰⁴⁸ Dinî liderler dindaşları adına alınacak kararlarda tek başlarına hareket etmiyor, ileri gelenler ile yaptıkları müzakerelerden sonra karar veriyorlardı.²⁰⁴⁹ Din adamları cemaatin eğitim, örgütlenme ve finansal yönetiminde oldukça aktifti. Bu avantajlarını kullanan liderler, gayrimüslim ihtilalcilerin etki ve etkinliklerinde önemli roller üstlendiler. Süreç içerisinde, doğal olarak mabetler, ibadethane olmanın dışında, cemiyet ve kulüplerin küşadından önce, kaza sâkinleri için birer siyasî merkezlere dönüşmüştü. Kiliselerin kanunnamelerle daha örgütsel bir yapıya kavuşması, misyonerlerin desteği, özellikle Ermenî toplumunda bir ulusal bilinç oluşumuna zemin hazırlamıştı. Özünde duygusal bağlılığı içeren biz-bilincinin²⁰⁵⁰ oluşumunda dinî liderler, dindaşlarının bir araya gelmesini sağlayan en etkin kişiler olmuşlardı. Bu din adamları, süreç içerisinde yereldeki idarî güçlerini de kullanarak gayrimüslim tebaanın milliyetçi tutumlarında hatırı sayılır etki yaratmışlardı. Özellikle Ermenî olaylarının yaşandığı hemen her taraftaki isyanlarda ruhanî reisler rol almışlar ve çok defalar bu

²⁰⁴⁴ UŞS, 205/17-25.

²⁰⁴⁵ Bebiroğlu, *Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e Ermeni Nizamnameleri*, 45.

²⁰⁴⁶ Bebiroğlu, *Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e Ermeni Nizamnameleri*, 72.

²⁰⁴⁷ Marcus, *Modernliğin Eşiğinde Bir Osmanlı Şehri Halep*, 94.

²⁰⁴⁸ UŞS, 208/40-561; UŞS, 225/111-284.

²⁰⁴⁹ BOA, HR.TO: 422/59.

²⁰⁵⁰ Jürgen Habermas, *"Öteki" Olmak "Öteki"yle Yaşamak*, Çev. İlknur Aka, 9. Baskı, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2017), 40.

isyanları kendileri idare etmişlerdi.²⁰⁵¹ Kaza sâkinleri arasında bölünmelere neden olan misyoner rahipler, yurtdışından sağladıkları ekonomik desteklerin yanı sıra Avrupa ve Amerika'daki Osmanlı aleyhine yayınların kazaya girişini sağlıyorlardı. Dikkat çekmemek maksadıyla da rahipler adına gelen malların gümrükten geçişinde muaf tutulmaları isteniyordu. Yukarıda da bahsedildiği üzere Trieste'den²⁰⁵² İskenderun Limanına, Urfa'daki Fransız Capucin/Kapusen Manastırı rahipleri adına gelen kitapların birçoğu Ermenîlerin milli duygularını harekete geçirecek çalışmaları içeriyordu. Batı basınında yer alan haberler ile Ermenî tarihine, krallarına münhasır yayımları içeren kaynaklar, kitlesel isyanların fikri zemini oluşturmak için kullanılmıştı. Bu din adamlarının çoğu Avrupa'da eğitimlerini aldıktan sonra bölgeye gönderilen donanımlı kişilerdi. Mesela, Kapusenlerin ruhanî reisi Pier Antuan İtalya'da doğmuş ve tahsilini burada yapmıştı. Mensup olduğu cemiyet tarafından el-Cezire'ye gönderilmiş; Mardin, Malatya, Harput, Diyarbakir taraflarında bulunduktan sonra Urfa'ya gönderilmişti. Kapusen kilise memuru Pier Selsten de İtalya doğumlu olup, eğitimini İtalya'da tamamlamıştı. O da aynı vazife ile el-Cezire'ye gönderilmişti. Yine kilise memurlarından Merzbon Avantor Lübnan doğumluydu. İlk dinî eğitimini Beyrut'ta almıştı. Daha sonra Roma'ya giderek ruhban sınıfına dâhil olmuş ve Urfa'ya sevk edilmişti. Aslında kendisi bir Marunî idi. Kapusen okulunun tedrisat idaresinde memur olan Rafanil ise aslen Musulluydu ve bir Keldanî idi. İlk tahsilini Kapusenlerin idaresinde ikmâl ettikten sonra Roma'ya gönderilmiş, din tahsilini burada tamamlamıştı. Bu misyonerler ekserîyetle Halep ve Diyarbakir'deki Fransa konsolosları, kendi cemiyetlerinin ruhanî reisleri ve Roma ile muhabere halindediler.²⁰⁵³ Aslında diğer misyoner grupları da Halep, Diyarbakir ve Antep bölgesi içerisindeki diğer misyoner grupları ile sürekli iletişim içerisindeydiler. İskenderun Limanının misyonerler için ayrı bir önemi vardı. Zirâ Avrupa'dan çevre bölgelere gelen tüm malzemeler buraya indirilmekteydi. XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Halep, İskenderun ve Urfa'nın dâhil olduğu bir tren hattının inşa edilme teşebbüsü bu yoğun mal akışının daha hızlı taşınabilmesi fikriyle ortaya

²⁰⁵¹ Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, 422.

²⁰⁵² İtalya'da bir liman şehridir.

²⁰⁵³ Kazada bu misyonerlerin takibini de idâdî müdürü Mehmed İhsan ibn-i Şerif'in yaptığı anlaşılmaktadır; BOA, DH.MKT: 1131/31 H. 12 Zilkade 1324 (M. 28 Aralık 1906).

çıkmişti. Öyle ki Batılı şirketler arasında ekonomik imtiyaz hakkını elde etmek isteyenler bile bulunmaktaydı.²⁰⁵⁴

Din adamlarının olaylarla doğrudan ilgileri yokmuş gibi görünse de siyasî örgütler ile bağlantılarını destekleyen ve bizzat faal olduklarına işaret eden deliller bulunmaktadır. Yardımcıları veya sekreterlerinin hüviyetleri bu hususda ipuçları sunmaktadır. 1895'ten sonra öğretmenlik ve psikopos sekreterliği yapmak için Urfa'ya gelen Keğam Der Garabedian (1865-1918) bu açıdan önemli simalardan biridir. Urfa'da ne kadar süre kaldığı bilinmeyen Keğam Der Garabedian 1908 Meşrutiyet'in ilanına kadar Taşnaksutyun'un Muş bölgesinin militan bir üyesi olarak kalmıştır. 1908'de de Muş mebusu seçilmiş ve İstanbul'a gitmiştir.²⁰⁵⁵ Urfalı Hristiyan din adamlarının faaliyetleri Urfa ile sınırlı kalmamıştı. Buldukları yerlerin Ermenîleri üzerinde de önemli derecede etki yaratmışlardı. Örneğin Karagümrük vaizlerinden Urfalı Vartabet Kiğork, hükümetin aleyhine cemaatini kışkırtmaktaydı. Baskı altında olduklarını, sefalet ve perişan bir halde hayat sürdüklerini ileri sürerek, orada bulunan grubu direnişe sevk etmişti. Bununla da yetinmeyen din adamı, Ermenî anarşilerinin Dersaadet'de ve Anadolu'nun bazı mahallerindeki direnişlerinin başarısı için dua etmiş, sonra da tabak gezdirerek haylice yardım toplamıştı.²⁰⁵⁶ 1909 Adana Ermenî Olayları'nda ölen 39 Protestan papaz arasında Urfa'daki Protestan kiliselerinde görev yapan iki papaz da bulunuyordu.²⁰⁵⁷ Birisi Rahip Jurji Shemmas (Şammazyan) idi. Kendisi Süryanî Prostestan Kilisesinin Urfa'daki kurucu papazının oğluydu. 1902'den 1909'a kadar kiliseye hizmet etmişti. 1914'te yeğeni Vasil Besos Urfa'daki kiliselerine yeni bir papaz bulmak için Antep'teki Kilikya Ermenî Evangelikal Birliğinin yıllık toplantısına katılmış ve Papaz Efraim Jernezian'ı Urfa'daki kiliselerinde görev yapması için ikna etmeye çalışmıştı.²⁰⁵⁸ Urfa'daki 1. ve 2. Protestan kiliselerinde²⁰⁵⁹

²⁰⁵⁴ BOA, Y.A.RES: 55/4 H. 15 Şevvâl 1308 (M. 24 Mayıs 1891).

²⁰⁵⁵ Arménouhie Kévonian, *Gülizar'ın Kara Düğünü – Bir Kürt Beyi Tarafından Kaçırılan Ermeni Kızın Gerçek Hikâyesi*, (İstanbul: Aras Yayıncılık, 2015), 93-95.

²⁰⁵⁶ BOA, A}MTZ (04): 51/33 H. 8 Receb 1315 (M. 3 Aralık 1897).

²⁰⁵⁷ Papazlar evli ve çocukluydu. 1. kilisenin papazı Nuritza Ekmekciyan ile evli olup 2 çocukları bulunuyordu. 2. Kilisenin papazı ise Julia Şammazyan ile evliydi ve 3 çocukları bulunmaktaydı; Mustafa Çubuk, *1875 - 1925 Yılları Arasında Adana, Antakya, Antep, Maraş ve Mersin Bölgelerinde Misyonerlik Faaliyetleri ve Ermeni Olayları*, (Doktora Tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahramanmaraş, 2013), 103.

²⁰⁵⁸ Jernazian, *Judgement Unto Truth: Witnessing the Armenian Genocide*, 35.

²⁰⁵⁹ 1. Kilise, On İki Havari (Fırfırlı Kilise), 2. kilise ise Haseki mahallesindeki Protestan kilisesi olmalıdır.

görevli papazların olaylar esnasında Urfa'da değil de Adana'da bulunmaları planlanmış bir ayaklanma amacıyla orada bulduklarına işaret etmekteydi.

4.3.1. Beş Ruhanî Lider ve Ermenîler

Uzun yıllar Murahhaslık yapan dinî liderler, yurt dışında eğitim alarak Urfa'ya dönen papazlar Hristiyan tebaanın bilinçlenmesinde önemli rol oynarken, bazıları yönetim ile iyi geçinmeye dikkat etmiş, kazadaki olayların önüne geçmeye çalışmıştı. Bu din adamları arasında 1880 ila 1910 arasında Ermenîler'den (Gregoryen) iki ruhanî lider öne çıkmaktaydı. Biri Serpiskopos Horin Muhtaryan Efendi (1880-1897) iken, diğeri 1897'den, yaklaşık 1910'a kadar Murahhaslık yapan Rahip Hazar Abdayan Ananya Efendiydi. Protestan din adamlarından ise iki kişinin adı öne çıkmaktadır. Biri Basel Üniversitesinden mezun, Protestan kilisesinin papazı Hagop Abuhayatyan idi. Diğeri ise İngiltere'de eğitimini almış ve Türkiye'ye dönüşünün akabinde muhtelif yerlerde görev yaptıktan sonra Urfa'ya gönderilmiş olan Papaz Mıgırdiç Kınacıyandı. Uzun yıllar görevi başında kalan bir diğerk ruhanî lider ise 1887'den 1910'a kadar Katolik Ermenîlerin başında bulunan Atamyân Parsih Efendi idi. Atamyân Parsih Efendi hakkında maalesef çok fazla bilgiye ulaşılammıştır. Süryanîler'de ise Süryanî Katolik lideri, patrik vekili Rahip el-Hori Petros el-Amdi Efendi uzun yıllar cemaatinin başında kalan dinî liderlerdendi. Ancak onunla ilgili de çok fazla bir bilgiye ulaşamadığını belirtmek gerekir.

4.3.1.1. Serpsikopos Horin Muhtaryan

Devlet salnamelerine göre 1881'de Urfa Ermenîlerinin başında görünen²⁰⁶⁰ Başpiskopos Horin Muhtaryan,²⁰⁶¹ aslen Vanlı bir din adamıydı.²⁰⁶² Edebî yönü kuvvetli olduğu anlaşılan din adamının İzmir Dedeyan Matbaasında basılmış ve Ermenî örgüt üyeleri tarafından okunduğu bilinen "Mağmum (Kederli) Serakser" adlı bir kitabı bulunmaktaydı. 1899'da tutuklu müfsidler arasında Siverekli Artin, Mıgırdiç ve Hocas'ın tercüme edilen evrakları arasında Ermenî gençlerinin ittihadına dair

²⁰⁶⁰ H. 1299 Tarihli Salname-i Devlet, 378.

²⁰⁶¹ 1880-1896 arasında görev yaptığı bilirse de 1891 tarihli bir vesikada Urfa Ermenî Murahhası Corci Efendi isimli biri olduğu görülmektedir. Corci Efendi'nin o dönem Horin Muhtaryan'a vekillik yaptığı düşünülmektedir. BOA, İ.DH: 1258/98764.

²⁰⁶² BOA, DH. MKT: 423/69.

yazılar çıkmıştı. Hokas'ın evrakları arasındaki Muhtaryan'ın "Mağmum Serakser" adlı ruhsatsız kitabı da içeriği belirsiz ve imalı bir eser olarak nitelendirilmişti.²⁰⁶³

Dönemin papazlarından Mıgırđıç Kınacıyan Başpiskopos Horin Muhtaryan'ın Hıdır İlyas Kilisesi'nde kaldığını ifade etmektedir. Hatta 1895 olayları esnasında mutasarrıfın buraya iki zaptiye yollayarak, murahhasın korunmasını sağladığını aktarmaktadır.²⁰⁶⁴ 1895 olaylarından dolayı teftiş amaçlı şehre gelen İngiliz konsolos vekili Fitzmaurice de murahhasın olaylar esnasında burada kaldığını, kâtibiyile dahi görüştürülmediğini, ancak zaptiyelerin karşısında ve Türkçe konuşabildiğini aktarmaktadır.²⁰⁶⁵ Başpiskopos, olaylardan etkilenmiş, psikolojisi bozulmuş ve bileklerini keserek intihara kalkışmış ama kurtarılmıştı.²⁰⁶⁶ Murahhas olduğu için idarî ve dinî işlerini yürütmek için Kebîr Kenîsâ'daki murahhashane odasını kullanmaktaydı. Ancak murahhasın hangi kilisede ikamet ettiği tam olarak belli değildir. Zirâ 1880'li yıllara ait verilerin bir kısmı Kebîr Kenîsâ'da kaldığına işaret ederken,²⁰⁶⁷ Hıdır İlyas Manastırında kaldığına dair bulgular da mevcuttur.²⁰⁶⁸ Horin Efendi bu yıllarda Hıdır İlyas'ta kalsa da idarî ve dinî işlerini Kebîr Kenîsâ'da yürüttüğü vesikalarla sabittir.²⁰⁶⁹ Başpiskopos sağlık problemleri dolayısıyla 1896'da görevini bırakmak zorunda kalmıştır.²⁰⁷⁰

4.3.1.2. Rahip Ananya Efendi

Piskopos Horin Muhtaryan'ın görevi bırakmasından sonra yerine baş papaz Ohannes Efendi tayin olunmuş ancak o da kısa bir süre sonra vefat etmişti. Yerine Patriklikliğin de onayıyla Kudüs Manastırı rahiplerinden Darendeli Ananya Efendi seçilmişti.²⁰⁷¹ Ancak 1898'deki kaynaklarda hâlâ murahhas vekili olarak geçmekteydi. Anlaşılan bu tarihlerde hâlâ doğrudan ataması yapılmamıştı. Baba adı Hazaryan

²⁰⁶³ BOA, HR.SYS: 82/88; BOA, MF.MKT: 435/26.

²⁰⁶⁴ Knadjian, *The Eternal Struggle: A Word Picture of Armenia's Fight for Freedom*, 153.

²⁰⁶⁵ BOA, Y.A.HUS: 358/2.

²⁰⁶⁶ Knadjian, *The Eternal Struggle: A Word Picture of Armenia's Fight for Freedom*, 155.

²⁰⁶⁷ UŞS, 226/486-159, UŞS, 226/413-27, UŞS, 227/14-415.

²⁰⁶⁸ 227/35-481.

²⁰⁶⁹ UŞS, 219/301-474, UŞS, 219/302-475, UŞS, 219/303-476.

²⁰⁷⁰ BOA, A}MKT.MHM: 651/15.

²⁰⁷¹ BOA, A}MKT.MHM: 651/15.

Haçadur²⁰⁷² olan rahibin ismi bazı kaynaklarda Rahip Hazar Abdayan Ananya Efendi olarak geçmekteydi.²⁰⁷³

Ermenî murahhasın (1897-1908) yerel idare ile arası iyiydi. Uzun yıllar görevi başında kalmayı başarmıştı. 1896'ta Ermenîlerin bedelât-ı askerîyeleri II. Abdülhamid'in emriyle iki yıl ertelenmesi üzerine Rahip Ananya, kilisedeki ayin esnasında padişah için dua etmiş, tüm cemaat adına teşekkürlerini belirten bir yazı kaleme almıştı.²⁰⁷⁴ Ancak 1907'de Ermenîler ile murahhasları arasında devam eden bir anlaşmazlık söz konusuydu. Bu sebeple Maraş Ermenî murahhası Urfa'ya gelerek murahhasın değişmesi için patrikhaneye müracaat edildiğini haber vermişti.²⁰⁷⁵ Anlaşılan Rahip Ananya geçmişte yaşanmış çatışmaların yeniden başlaması için mücadele ediyordu. Hatta 1907'de dönemin mutasarrıfı Neşet Efendi Rahip Ananya'nın değiştirilme ihtimali olduğunu düşününce, merkez ile bir dizi görüşmeler yapmıştı. Yerel yönetim ile papaz anlaşılan uyum içerisinde çalışmıştı. İdareciler 1895 İsyân'ından sonra sürekli ihtiyat halindeydi. Kazada 10 bine yakın Ermenî'nin hareketlerinin takibi elzemdi. Bunun için de içlerinden güvenilebilecek bir aracı gerekiyordu. 1907'ye kadar iyilikseverliği anlaşılmış Rahip Ananya bu görevi üstlenmişti. Değiştirileceği şüphesi doğunca, mutasarrıf göreve devam etmesi için gerekli yazışmaları yapmıştı.²⁰⁷⁶

4.3.1.3. Papaz Hagop Abuhayatyan

1850 yılında dönemin İstanbul'daki İngiltere büyükelçisi Canning'in gayretiyle küçük bir grup halinde yaşayan Protestanlar millet imtiyazını kazanarak hukukî statü elde etmişlerdi.²⁰⁷⁷ Bu tarihlerde Urfa'daki misyoner mektuplarında bir "Protestan Uyanışı"ndan bahsedilmekteydi.²⁰⁷⁸ Amerikan Board'a bağlı Merkezî Türkiye Koleji (Central Turkey Collage) sahasındaki Protestan kiliseleri için iyi eğitilmiş yerli papazlara ve öğretmenlere acil ihtiyaç duyuyordu. Bu doğrultuda, 1870

²⁰⁷² UŞS, 216/270-742.

²⁰⁷³ H. 1315 Tarihli Salname-i Devlet, 607.

²⁰⁷⁴ BOA, DH.TMIK.M: 32/42-1.

²⁰⁷⁵ BOA, DH.TMIK.M: 251/52.

²⁰⁷⁶ BOA, BEO, 3145/235870.

²⁰⁷⁷ Mustafa Sinanoğlu, "Müzakere", *Osmanlı Devleti'nde Din ve Vicdan Hürriyeti*, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2000) 115.

²⁰⁷⁸ Kieser, *İskalanmış Barış*, (*Doğu Vilâyetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938*), 137-138.

yılında Urfa'daki "Kilikya/Ermenî Protestan Birliği"nin yıllık toplantısında bu kiliselerin delegelerini, eğitim araçlarını geliştirmek için ilk adımlarını atmışlardı.²⁰⁷⁹ Girişim yerli Ermenîleri kutsal kitaplarını vaaz etmeleri ve kilisede öncü pozisyonlar²⁰⁸⁰ almaları hususunda daha da cesaretlendirmişti. Bu istikamette din adamı yetiştirmek için yoğun bir çaba sarfedilmiş, bazı din adamları yurt dışına eğitim amaçlı gönderilmişti. 1868-1874 yılları arasında Urfa protestanlarının başında Badriz Efendi²⁰⁸¹ olduğu görülse de 1871 yılı itibariyle cemaatinin başında, Avrupa'da eğitim almış Hagop Abuhayatyan daha etkindi.²⁰⁸² Rahip eğitimini Basel Üniversitesinde tamamlamıştı.²⁰⁸³ Piskopos Gobat²⁰⁸⁴ tarafından kaleme alınmış olan "Petition from the Protestant Church in Oorfa, Mesopotamia" (Mezopotamya/Urfa Urfa Protestan Kilisesinden İstirham) başlıklı tezkire, Society for Promoting Female Education in the East (Şarkta Kadın Eğitimini Destekleme Cemiyeti) toplantısında gündeme getirilmiş, Urfa'dan Papaz Abuhayatyan İngiltere'ye davet edilmişti.²⁰⁸⁵ Rahip, eğitim amacıyla yurt dışına gönderilen bölgedeki ilk Ermenî idi.²⁰⁸⁶ Basel'de eğitim almasının yanı sıra Almanya'da da teoloji eğitimi almıştı.²⁰⁸⁷ Almanya'da on yıldan fazla kalan rahip²⁰⁸⁸ daha sonra Urfa'ya dönmüştü. 20 Kasım 1891'de kadı mahkemesi huzurunda Bedros veled-i Karabit'i de hukuki meseleleri için vekil tayin etmişti.²⁰⁸⁹

²⁰⁷⁹ *Amended Constiution of Central Turkey College Aintab, Turkey in Asia, Minneapolis*, Published by Central Turkey College, 1909, <http://www.dlir.org/archive/archive/files/0105b5adca2a3f79ce850617f3a018.pdf>; 13.05.2018.

²⁰⁸⁰ Severance, *Severance, Against the Gates of Hell: The Life & Times of Henry Perry, A Christian Missionary in a Moslem World*, 74.

²⁰⁸¹ H. 1285 Tarihli HVS, 101; H. 1286 Tarihli HVS, 92; H. 1287 Tarihli HVS, 77; H. 1288 Tarihli HVS, 76; H. 1289 Tarihli HVS, 73; H. 1290 Tarihli HVS, 78; H. 1295 Tarihli HVS, 115.

²⁰⁸² Kieser, *İskalanmış Barış, (Doğu Vilâyetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938)*, 139.

²⁰⁸³ Knadjian, *The Eternal Struggle: A Word Picture of Armenia's Fight for Freedom*, 153.

²⁰⁸⁴ Kudüs'te Protestan Psikoposluğuna tayin edilen Samuel Gobat, şehirdeki ilk modern okulu 1847'de açtıktan sonra 1848'de Nablus'ta ve 1851'de Nâsıra'da birer mektep faaliyete geçirdi; Butrus Abu-Manneh, "Talim ve Terbiye", *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2010), 39: 530.

²⁰⁸⁵ Nurdoğan, "Hristiyan Oryantalizminin Kadınlar Şubesi: Anglo-Sakson Misyon Tarihinde Kadınlar", 84.

²⁰⁸⁶ 1896'da Gerz mahallesinden Protestan milleti murahhası Badoylu Agob veled-i Panos'un çocukları Armin, Arutin, Vahan, Ağisabit, Tekohin'e vasi olarak Çilingiryan Bedros'un tayin edildiği görülmektedir. 1895 olaylarında öldüğü bilinen Agob Abuhayatyan'ın buradaki Protestan milleti murahhası olarak adı geçen Badoylu Agob veled-i Panos olduğu düşünülmektedir. UŞS, 218/256-260.

²⁰⁸⁷ Kieser, *İskalanmış Barış, (Doğu Vilâyetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938)*, 139.

²⁰⁸⁸ *The Hartford Seminary Record Issued under the Auspices of the Faculty of Hartford Theological Seminary* XI, November 1900, to August 1901, Hartford Seminary Press, 1901, 188; Erişim: 19.02.2019. <https://hdl.handle.net/2027/osu.32435056976533?urlappend=%3Bseq=9>.

²⁰⁸⁹ UŞS, 222/198-330 (H.17 Rebiü'l-ahir 1309).

4.3.1.4. Rahip Mıgırdiç Hagop Kınacıyan

İstanbul ve akabinde Avrupa'ya giderek teoloji eğitimi alan Urfalı Ermenilerin arkasında misyonerler bulunmaktaydı. Avrupa'da din eğitimi alarak Urfa'ya geri dönen Hagop Abuhatiyan ilk örneklerdendi. Yurt dışında eğitim alarak Türkiye'ye dönen Mıgırdiç Hagop Kınacıyan da aslen Urfalı idi. İngiltere'ye teoloji eğitimi almak için gitmişti.²⁰⁹⁰ 1894 yılında Paris'ten İstanbul'a gelmiş, bir süre gözetim altında tutulduktan sonra İstanbul'daki Protestan misyonerler sayesinde kurtulmuştu. Ancak iki haftada bir kez Emniyet Müdürlüğü'ne rapor vermek zorunda kalmıştı.²⁰⁹¹ Merzifon'da görev yaptığı kilisedeyken tekrar tutuklanmış, İstanbul'dan gelen tüm yabancıların doğum yerlerine gönderilmesi emriyle Urfa'ya doğru yola çıkarılmıştı.²⁰⁹² 1895 olaylarına tanık olduğunu aktaran papaz Urfa'ya döndüğünde sekiz yıldır kazadan uzaklarda olduğunu aktarmaktadır.²⁰⁹³ İngiltere'den döndükten sonra Merzifon Protestan Kilisesi'nde rahiplik yapan Mıgırdiç Kınacıyan, Eylül 1895'te aleyhine isnat edilen bir suçtan tevkif edilmiş ve Yozgat'a gönderilmişti. Oradan da memleketi Urfa'ya gönderilmesi ve burada serbest bırakılması öngörülmüştü. Rahip Kınacıyan'ın tutuklanması üzerine Ankara'da bulunan İngiltere konsolosu dönemin Ankara valisinden rahip hakkında bilgi almıştı. Anlaşılan Urfalı Rahip Kınacıyan İngiltere için mühim biriydi ki İngiltere Sefareti dahi onun için istirhamda bulunmuştu. Rahibin aleyhine isnat edilen suç ağır değil ise tahliye edileceğine ve Merzifon'a geri dönmesine müsaade olunacağına dair eski Sadriazam Kâmil Paşa tarafından söz verilmişti. Dönemin İngiliz Hariciye Nazırı Lord Salisbury dahi sefareti aracılığıyla rahibin serbest bırakılmasını talep etmişti.²⁰⁹⁴ Kasım 1895'te Sivas valisi Halil Efendi'nin aktardığına göre, rahip erbâb-ı fesattandı ve birtakım zararlı telkinlerde bulunduğu için Merzifon'da bulunması sakıncalıydı. Bu nedenle emniyet dâhilinde Urfa'ya gönderilmesi uygun görülmüştü.²⁰⁹⁵ Rahip Urfa'ya gelişinin ardından, 1897-1900 arasında Urfa'da papazlık görevinde bulunmuştu.²⁰⁹⁶

²⁰⁹⁰ Knadjian, *The Eternal Struggle: A Word Picture of Armenia's Fight for Freedom*, 3-5.

²⁰⁹¹ Knadjian, *The Eternal Struggle: A Word Picture of Armenia's Fight for Freedom*, 1.

²⁰⁹² Knadjian, *The Eternal Struggle: A Word Picture of Armenia's Fight for Freedom*, 71-72.

²⁰⁹³ Knadjian, *The Eternal Struggle: A Word Picture of Armenia's Fight for Freedom*, 140.

²⁰⁹⁴ BOA, A}MKT.MHM: 660/9-2

²⁰⁹⁵ BOA, A}MKT.MHM: 660/9-9.

²⁰⁹⁶ Herman Goltz, und Axel Meissner, "M. H. Knadjian", *Deutschland, Armenien und die Türkei 1895 - Thematisches Lexikon zu Personen, Institutionen*, (München: Orten, Ereignissen, K.G. Saur, 2004), 154.

4.3.1.5. Papaz Sogomon Akkelyan

Kazada görev yapan donanımlı din adamlarından biri de Antepli Sogomon Akkelyan (1880-1915) isimli din adamıydı. 1908’de Antep Kolejinden mezun olan papaz, 1912’de Yale Divinity School’unu (Yale İlahiyat Okulu) bitirmişti. 1913-1915 yılları arasında Urfa’da Protestan Kilisesinde papazlık yapmıştı.²⁰⁹⁷ 1895 olaylarında rol aldığı için Trablusgarb’a sürgün edilen papaz, II. Meşrutiyet’ten sonra affedilmişti. Patrikhane ise daha önce vukuatı bulunan Sogomon Akkelyan’ı murahhas olarak tekrar Urfa’ya atamıştı. 1915 isyanı öncesinde rahip kilisede, silahlanmaya dönük telkinlerde bulunmuş, bu yönde konferanslar vermişti.²⁰⁹⁸ 1915 Urfa İsyanı’ndan önce yerel idare Ermenilerin silahlarını teslim etmesi için Ardavast Kalenderian ve Sogomon Akkelyan ile iletişime geçmişti.²⁰⁹⁹

4.4. Yol Ayrımında Urfa’da Cemiyetler ve Kulüpler

Cemiyet kavramı topluluğu, bir yere toplanmayı, bir araya gelmeyi²¹⁰⁰ ifade eder vurgusuyla, XIX. asrın siyasal terminolojisinde, kelime önce Lübnan’da, akabinde Osmanlı Devleti’nin diğer Arapça konuşulan yerlerinde; ilmî, edebî, hayrî ve siyasî amaçla teşkil edilen gönüllü derneklere karşılık kullanılmaya başlamıştır.²¹⁰¹ Batı kökenli siyasal hayatın vazgeçilmez unsurları dernekler, cemiyetler ve benzeri sivil yapılanmalar Osmanlı’da ise meşrutî idare ile süreklilik kazanmıştı. Ülkenin yazın hayatında ideolojik söylemlerin artarak devam ettiği bu dönemde Müslüman ve gayrimüslimler tarafından ülke genelinde halkın siyasete katılımını sağlamak için sivil toplum kuruluşları, kitlesel hareketin bölge bazında itici güçleri olarak yaygınlaştılar. Özellikle İttihat ve Terakkî, Hürriyet ve İtilaf, Taşnaksutyun, Hınçakyan gibi partiler bölgesel şubeleri ile öne çıkan siyasal oluşumlardı.

Kanûn-i Esâsî’de yapılan ilk değişikliklerle H.1325 (M. 1909 tadilatı) kamu özgürlükleri yelpazesi genişlemiş, toplanma ve dernek kurma alanında haklar

²⁰⁹⁷ Sarafyan, *A Briefer History of Aintab*, 62.

²⁰⁹⁸ BOA, HR.SYS: 2883/4-2. Güllü, *Ermeni Sorunu ve İstanbul Ermeni Patrikhanesi (1878-1923)*, 460.

²⁰⁹⁹ Knadjian, *The Eternal Struggle: A Word Picture of Armenia’s Fight for Freedom*, 189.

²¹⁰⁰ Cemiyet, Cem’iyyet, (*cem* ‘‘toplamak’’tan yapma mastar eki -iyyet ile *cem* ‘iyyet), Parlatır, *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, 243.

²¹⁰¹ M.Şükrü Hanioglu, ‘‘Cemiyet’’, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 1993), 7: 329.

genişletilmişti.²¹⁰² Bu süreçte, II. Meşrutiyet'in sunduğu hürriyet ortamında kurulan diğer cemiyetler de İttihat ve Terakkî kulüplerine benzer şekilde taşrada teşkilatlanmaya çalıştı.²¹⁰³ İttihat ve Terakkî, 23 Temmuz 1908'de Meşrutiyeti ilan etmiş, ancak bunu sadece Rumeli'de yapabilmişti. Çünkü İstanbul ve Anadolu'da o sırada böyle bir şeyi tek başına yapabilecek güce sahip değildi.²¹⁰⁴ Bu nedenle dönemin siyasal, ekonomik, toplumsal ve kültürel dönüşümlerinin bir sonucu²¹⁰⁵ olarak ortaya çıkan dernek veya cemiyetler, bölgesel şube yapılanmaları ile etki sahalarını genişletme çabasında olmuşlardı.

Urfa gibi merkezden uzak bölgelere kadar teşkilatlanmış kulüpler arasında İttihat ve Terakkî Cemiyeti'ne bağlı şubelerden başka, özellikle Ermenîler tarafından kurulan Taşnaksutyun ve Hınçakyan Cemiyetleri de Doğu ve Güneydoğu'da faaliyetlerini sürdürmekteydi. Kendilerini devrimci parti olarak addeden bu yapılanmaların öncelikli hedefleri, yerel idareciler ve Kürt aşiretleri ile olan münasebetlerini Avrupa'ya duyurmaktı.²¹⁰⁶ Ancak, Osmanlı Ermenîlerinin devlete karşı mücadelelerinin yanı sıra İstanbul ve iç bölgeler arasında keskin bir bölünme, Apostolik, Katolik ve Protestan Ermenîleri arasında dinî rekabetler, Taşnaklar ile Hınçaklar arasında bile siyasî mücadeleler söz konusuydu.²¹⁰⁷

Osmanlı toplumunda geniş halk kitleleri genel olarak siyasî gündemden uzak bir hayat sürerlerdi. Devlet ve millet meselelerini ilgilendiren konular tabii olarak merkezlerde ve ancak sınırlı sayıdaki insanlar arasında olabilirdi.²¹⁰⁸ Cemiyet hayatında seçkinler sınıfına dâhil olmak için mücadele ve çekişme eğilim ve davranışları, Osmanlı toplumunda son asırdaki uluslaşma ve modernleşme ile

²¹⁰² Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler II. Meşrutiyet Dönemi Cilt 1*, II. Baskı, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2015), 35.

²¹⁰³ İsmet Sarıbal, "II. Meşrutiyet'in Yozgat'a Yansımaları: Hakkaniyet Cemiyeti Hadisesi", *I. Uluslararası Bozok Sempozyumu 05-07 Mayıs 2016 Bildiri Kitabı 2*, (Yozgat: Bozok Üniversite Yayınları 2016), 102.

²¹⁰⁴ Cezmi Eraslan, Kenan Olgun, *Osmanlı Devleti'nde Meşrutiyet ve Parlamento*, (İstanbul: 3F Yayınevi, 2006), 64.

²¹⁰⁵ Toprak, "1909 Cemiyetler Kanunu", 205.

²¹⁰⁶ Claire Mouradian, "Gustave Meyrier And The Turmoil in Diyarbekir, 1894-1896", *Armenian Tigranakert/Diarbekir and Edessa/Urfa*, (Ed. Richard G. Hovannisian), (California: Mazda Publishers, 2006), 211.

²¹⁰⁷ Carlos Bedrossian, "Urfa's Last Stand 1915" *Armenian Tigranakert/Diarbekir and Edessa/Urfa*, (Ed. Richard G. Hovannisian), (California: Mazda Publishers, 2006), 496.

²¹⁰⁸ Azmi Özcan, "Sultan II. Abdülhamit, Muhalefet ve Din" *Sultan II. Abdülhamit ve Dönemi*, Ed. Coşkun Yılmaz, (İstanbul: Sultanbeyli Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Yayınları, 2012), 31.

başlamıştı.²¹⁰⁹ Özellikle II. Meşrutiyet'in ilanının akabinde - kısa bir süre de olsa - kulüp ve cemiyetler daha serbest hareket imkânı bulmuştu. Bu dönemin mümeyyiz vasfı ise siyasî ve toplumsal gelişmelerinin kendisinden sonraki döneme temel oluşturmuş olmasıydı.²¹¹⁰ Batılılaşma amacıyla ilan edilen 1839 Tanzimat Fermanı'nın akabinde, 1876'daki I. Meşrutiyet ve 1908'de ilan edilen II. Meşrutiyet, Cumhuriyet döneminin toplumsal siyasal yapılanmasına tesir eden, parlamenter ve anayasal geleneğimizin çıkış noktalarını oluşturmuştu.²¹¹¹ Tedricen değişen siyasal yaşamda, Osmanlı'daki sivil toplum örgütleri; 1872'de 8'den 1892, 1896, 1900 ve 1916'da sırasıyla 53, 66, 82 ve 132'ye yükselmişti.²¹¹² Bu siyasal gelişmelere koşut olarak artan okullar, kültürel kuruluşlar milliyetçi duygunun güçlendirildiği merkezler olmuştu.²¹¹³ Yeni kimlik tanımlaması ve eski kültür çerçevesi içinde geleneksel ile modernizasyonu uzlaştırma arayışı, Müslümanlar'da olduğu gibi gayrimüslim tebaa arasında da vardı.²¹¹⁴ İstanbul'da olduğu gibi bir çeşit Batı ile ilişki kurmuş bir fikir canlanması,²¹¹⁵ Osmanlı'nın en ucra köşelerinde, yerine göre değişen ölçüde taraftar buldu. Urfa'da, Jön Türk hareketinin savunucuları yavaş yavaş örgütlenme safhasındayken, Ermenî sâkinler de Hınçak ve Taşnak örgütleri bünyesinde ilk kulüpleri açmaya başlamışlardı. Din adamları, memurlar, askerler ve kısmen sivillerden oluşan bu gruplar kendi içerisinde, sosyal ve entelektüel bir kargaşa alanı²¹¹⁶ yarattı. Özellikle 1895 olayları, ülke genelindeki siyasal havanın da etkisiyle, her şehir sâkininin kendi küçük ve tanıdık çevresinde dayanışma arayışını da yoğunlaştırmıştı. Gruplar arasındaki ilişkiler tatsızlaştıkça, grup içindeki bireyler arasındaki ilişkiler sağlamlaşmıştı.²¹¹⁷ Müslümanlar ve gayrimüslimler arasındaki çatışmanın yaratmış olduğu tedirginlik,

²¹⁰⁹ Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile*, 9.

²¹¹⁰ Mustafa Gündüz, "II. Meşrutiyet İdeolojilerinde Sosyoloji Ve Geleceğin Toplum Tasavvuru", *II. Meşrutiyet "100. Yıl"* 1/45, (İstanbul: Doğu Batı Yayınları, 2008), 149.

²¹¹¹ Zehra Aslan, "Ağustos 1909 Tarihli Cemiyetler Kanunu Üzerinde Meclis-i Mebusan'da Yapılan Müzakereler ve Cemiyetlerin Yapılanmasında İttihat ve Terakki Örneği," *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 3/11, (2010): 57.

²¹¹² Karpaz, *İslâm'ın Siyasallaşması (Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Kimlik, Devlet, İnanç ve Cemaatin Yeniden Yapılandırılması)*, 162.

²¹¹³ İlbirt, vd., *Geçici Bir Hoşgörü Modeli: Cemaatler ve Kozmopolit Kimlik – İskenderiye 1860-1960*, 81.

²¹¹⁴ Karpaz, *İslâm'ın Siyasallaşması (Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Kimlik, Devlet, İnanç ve Cemaatin Yeniden Yapılandırılması)*, 275.

²¹¹⁵ Şerif Mardin, "Yeni Osmanlı Düşüncesi", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce - Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi I*, Ed. Tanıl Bora - Murat Gültekinöğlü, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2001), 44.

²¹¹⁶ Eldem, vd., *Doğu İle Batı Arasında Osmanlı Kenti Halep İzmir, ve İstanbul*, 123.

²¹¹⁷ Kafadar, *Kim Var İmiş Biz Burada Yoğ İken, - Dört Osmanlı: Yeniçeri, Tüccar, Derviş, Hatun*, 68.

Urfa'nın Müslüman ve Hristiyan sâkinlerini, etnik ve/veya dinsel örgütlenmeler halinde iç-dayanışmaya yöneltmişti.²¹¹⁸ Bu yöndeki çalışmaları Urfa'da özellikle misyoner Corinna Shattuck organize etti. İdareci kurullarında Evangelikal-Apostolik liderlerini yerleştirdiği ulusal okullar açtı. Hristiyanların kendi aralarındaki işbirliğini sağlamak için Ermenîleri cesaretlendirdi. Birlik içerisinde çalışmak için her bölgede Ermenîlere esin kaynağı oldu.²¹¹⁹

Dönem olarak Avrupa'da bulunan Ermenî cemiyet hafiyesi de Halep Vilâyetine ateşli silahlar ve evrak-ı fesadiye sokmakla meşguldü. Ordan da Urfa'ya kaçak yollarla bazı pankartlar getirilmekteydi.²¹²⁰ İletişim olanaklarının artışı kaza Ermenîlerine Dersaadet'ten öteye, Avrupa ve Amerika ile muhabere imkânı tanımıştı. Daha önceleri Urfa ve çevresi ile sınırlı olan iletişim ağı, gelişen imkânlar sayesinde genişlemişti. Edirne'de Marangoz Karabet adında bir Ermenî ile haberleşme içerisinde olan Urfa'daki Bezdağyan Aleksan, Bakkaliyan Karabet ve Jadoryan Behar, dönemin politik lisanında *neşriyât-ı muzırrada* bulunmalarından dolayı sorguya alınmışlardı.²¹²¹ Birinci Dünya Savaşı'na doğru; İttihat ve Terakkî, Hürriyet ve İtilaf, Taşnaksutyun ve Hınçakyan olmak üzere kazada dört siyasî parti faal haldeydi.²¹²²

4.4.1. Urfa İttihat ve Terakkî Cemiyeti

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Yeni Osmanlı hareketi ile başlayan sivil entelektüel yapılanmalar, Jön Türk - İttihat ve Terakkî Cemiyeti ile sivil teşebbüsler ülkenin Müslim ve gayrimüslimleri tarafından bölgesel şubeler aracılığıyla tebaa üzerinde kitlesel hareket motivasyonunu sağlamıştı. Merkeze uzak bölgelerden Urfa da kendi hızında ve yerel faktörlerin izin verdiği ölçüde, diğer Osmanlı vilâyetlerinde gerçekleşen dönüşümlerden nasibini almıştı.²¹²³ Dönemin siyasal oluşumları içerisinde, yapılanışı ile İttihat ve Terakkî Cemiyeti'nin daha organize olduğunu söylemek mümkündür. II. Abdülhamid'e karşı bir darbe teşebbüsü içerisinde yer aldığı için 1896'da Urfa'ya sürgün edilen İhsan Şerif Saru, cemiyetin kazadaki ilk temsilcileri

²¹¹⁸ Özbudun, *Antropoloji Gözüyle: Sınıf, Kültür, Kimlik Yazıları*, 28.

²¹¹⁹ Jernazian, *Judgement Unto Truth: Witnessing the Armenian Genocide*, 38.

²¹²⁰ BOA, Y.A.HUS: 358/2.

²¹²¹ BOA, MF.MKT: 804/13.

²¹²² Partilere ait cemiyet ve kulüplerin il temsilcikleri ve üyelerini içeren liste için bkz. Ek.8.

²¹²³ Campos, *Osmanlı Kardeşler – Erken Yirminci Yüzyıl Filistin'inde Müslümanlar, Hristiyanlar ve Yahudiler*, 24.

arasındaydı.²¹²⁴ II. Meşrutiyet idaresinde (1. Dönem: 17 Aralık 1908 - 18 Ocak 1912) ise Urfa'yı temsilen iki kişinin ismi ön planda olmuştu. Bunlardan biri İttihat ve Terakkî üyesi Şeyh Safvet Efendi iken, diğeri bağımsız aday Mahmud Nedim Beydi.²¹²⁵ Cemiyetin Urfa'daki birinci mebusu Şeyh Safvet Efendi, ileri düzeyde ilim tahsilini gerçekleştirmek üzere Mısır'a gidip Kahire'deki Camiu'l-Ezher'e (Ezher Üniversitesi) devam etmiş ve burada dört yıl İslâmî ilimlere dair dersler alarak mezun olmuştur.²¹²⁶ 1908'de Urfa Bidâyet Mahkemesi üyeliğinde bulunan Safvet Efendi, II. Meşrutiyet döneminde yapılan üç seçimde de (1908, 1912, 1913) mebus seçilmiştir.²¹²⁷ 1 Kasım 1910'da kırk üyenin katıldığı İttihat ve Terakkî kongresine Urfa'dan Mebus Şeyh Safvet Efendi de katılmıştır.²¹²⁸ İmtiyaz sahibi olduğu Tasavvuf Dergisinin baş muharrirliğini yapan Safvet Efendi, bu dergide kaleme aldığı yazılar ile üyesi olduğu partinin taşradaki önemli temsilcilerden biridir. Çıkarmış olduğu dergide siyasî mevzulara da değinen Safvet Efendi'nin bazı yazılarında II. Abdülhamid dönemi eleştirilmiş olup, İttihat ve Terakkî ise ekserîyetle yüceltilmiştir.²¹²⁹ Hatta derginin 13 Nisan 1911 tarihli nüshasında kaleme aldığı "Urfa'da Terâkkiyât-ı Maneviyye" adlı bir yazıda, Meşrutiyet öncesi ve sonrası Urfa'nın durumuna ilişkin değerlendirmeleri tamamen II. Abdülhamid iktidarını eleştireye dönüktür. II. Abdulhamid'in devrilmesiyle birlikte yayın organlarındaki "Meşrutiyet meddahlığı"²¹³⁰ Şeyh Safvet Efendi'nin dergisinde de temayüz etmektedir. Safvet Efendi'nin yazısına göre Urfa'da eğitim, geçmiş istibdadın duvarları içerisinde baştan aşağı tahrip olmuştur. Ona göre, *Meşrutiyet'in tüm Osmanlı'da estirdiği ruhtan, İttihat ve Terakkî'nin mübarek cömertliğinden Urfa da nasibini almıştır.* Câmî-i Kebîr'in yanındaki eski bir medrese dairesinde açılan darü'l-fünûnu ise İttihat ve Terakkî döneminde Urfa eğitiminde atılan adımlardan saymaktadır.²¹³¹ Yazdığı yazıların dışında bu hicivli üslûbuna Meclis-i Mebûsan konuşmalarında da rastlanır. Hatta "Urfa'da Terâkkiyât-ı

²¹²⁴ Kamrân Şerif Saru, *İhsan Şerif Saru, Eğitim Hizmetinde Elli Yıl*, (İstanbul: Milli Eğitim Basım Evi, 1970), 23-24.

²¹²⁵ Kansu, *1908 Devrimi*, 428.

²¹²⁶ Zekiye Berrin Hacıismailoğlu, *Şeyh Safvet'in Tasavvuf Dergisi'ndeki Yazılarında Tasavvuf Kavramlarına Bakışı*, (Yüksek Lisans Tezi, Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi, 2012), 5.

²¹²⁷ Mustafa Birol Ülker, "YETKİN Mustafa Saffet", *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2013), 507.

²¹²⁸ Kevorkian, *Ermeni Soykarımı*, 182.

²¹²⁹ Ulaş Salih Özdemir, *Siysal Kişiliğiyle Urfa Mebusu Şeyh Safvet Efendi - Mustafa Kemaleddin Yetkin*, (İstanbul: Gürer Yayınları, 2014), 41.

²¹³⁰ Mustafa Kara, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Tasavvuf ve Tarikatlar", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi 4'*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1985), 992.

²¹³¹ Şeyh Safvet, "Urfa'da Terâkkiyât-ı Ma'neviye", *Tasavvuf*, Numero 4, (1329): 7-8.

Maneviyye” adlı yazısının yayımlandığı 13 Nisan’dan bir gün önce, mecliste ilmîyye bütçesinin konuşulduğu 12 Nisan 1911 tarihli oturumda, II. Abdülhamid dönemine ilişkin eleştirileri gözden kaçmaz. İstibdat döneminde ulemânın sefalet ve rezalet içinde olduğunu beyan eden Safvet Efendi, Meşrutiyet idaresinde ulemânın iyi durumda olduğunu iddia etmiştir. Aynı oturumda *cer*²¹³² usulünün kaldırılmasını da öneren Safvet Efendi oturumda şu sözleri sarfetmiştir:

*“Hakikî bir dilencilikten ibarettir ki, şeref-i İslâmiyete kat’îyyen yakışmaz. Eğer biz şeriat-ı İslâmiyenin yükselmesine çalışıyorsak, cerri küllîyen talebe-i ulûmdan kaldıralım. Bütçe uygun oldukça zamlar yapalım ve birtakım muktedir, siyasi ulemâ-yı İslâmiyeyi afak-ı İslâmiyeye gönderelim. Köylülerimize, avama maaliyyat-ı diniyemizi telkin etsinler, yoksa medreselerde okuyandan bir faide olmaz.”*²¹³³

Safvet Efendi’nin II. Abdülhamid dönemini eleştirmek üzere sarfettiği en dikkat çekici sözlerini ise 19 Haziran 1909 tarihli *cemiyetler kanunu* üzerine yapılan görüşmede dile getirdiği görülür. Dersim mebusu Lütfi Fikrî Bey’in cemiyetler kanunu hakkındaki uzun konuşmasının ardından, cemiyetlerin kurulmadan önce ruhsata tabi olmalarını talep ederek; *Fransa’nın, ancak 60 sene evvel iktisab ettiği bir hakk-ı içtimaîyeyi bu memlekete nasıl verelim?* ifadesine karşılık Safvet Efendi’nin verdiği cevap yine Meşrutiyet’i övmeye dönük olur:

“Lütfi Bey, Fransızlar ile Osmanlıları mukayese ederek, bizim henüz tekâmül etmediğimizi söylüyorlar. Halbuki ben bunu reddederim. Osmanlıların tam insan gibi yaşamak üzere tekâmül ettikleri işte bu Heyet-i Muhtereme, işte bu kürsî-i hitabettir. Benim fikrimce bugün Osmanlılar tekâmül etmemiş demek, henüz Osmanlılar Meşrûtiyet’e lâyık değildir demektir.”²¹³⁴

Şeyh Safvet Efendi’nin koyu bir Meşrutiyetçi olduğu yazılarından ve mecliste sarfettiği sözlerden rahatlıkla anlaşılmaktadır. Dönemin meclisinde Urfa’yı temsilen bulunan bir diğer kişi bağımsız aday Kürkçüzade Mahmud Nedim Bey’dir. 1872 doğumlu olan Nedim Bey medrese eğitimi almıştır. Urfa’da mahkeme üyeliği de yapan

²¹³² Cer: Medrese talebelerinin üç aylarda (Recep, Şaban, Ramazan) geçimlerini kazanmak ve imâmlık müezzinlik yapmak üzere belde belde dolaşması; Parlatır, *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, 246.

²¹³³ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 78. İnikad, Cild: 2, 30 Mart 1327, 251, 252.

²¹³⁴ MMZC, 96. İ, C. 2, 26 Haziran 1325, 495-496.

Nedim Bey 5 Aralık 1908'de 45 oy ile Urfa'dan mebus olmuştur.²¹³⁵ Meclis-i Mebusânın açılması dolayısıyla, içerisinde Urfa İttihat ve Terakkî Cemiyeti şubesinin tebrik ve muvaffakiyet temennilerini içeren bir telgraf mecliste okunmuştur. Örneğin Adapazarı İttihat ve Terakkî Cemiyeti ile Taşnaksutyun Cemiyeti tebrik mesajlarını müştereken göndermişlerdi.²¹³⁶ Urfa'daki İttihat ve Terakkî Cemiyeti'nin Ermenî cemaati ile ortak bir bildiri söz konusu değildi. Oysa I. Meşrutiyet'in ilanı esnasında Müslim/gayrimüslim ekâbir ortak hareket etmişti. Anlaşılan kaza adına kararlarda her grup kendi iç siyasetine dönmüş ve her grup kendi çıkarları doğrultusunda siyaset yapmaya başlamıştı. Ortak çıkarlarını savunmak için bir araya gelme geleneğine bağlı kentin²¹³⁷ bu uzlaşma kültürünü kısmen kaybettiği görülmektedir. Cemiyetin 1913'e değin Suruç'ta bir şubesi olmasına karşın, daimi üyesi bulunmadığı için 1913 yılı itibariyle kapatılarak, evrakı Urfa İttihat ve Terakkî Kulübü başkanlığınca geri alınmıştır. Aynı tarihlerde Birecik'te İttihat ve Terakkî'ye mensup kişiler var olduğu bilirse de partiye ait bir yer ve idare heyetine sahip olmadığı bilinmektedir.²¹³⁸ Aralık 1908'de, kurucuları arasında Yusuf Akçura'nın da yer aldığı 42 üyeli Türk Derneği'nin üyeleri arasında, her ne kadar o dönem Urfa'ya bağlı olmasa da Siverek'ten Nurettin isimli bir üyenin olduğunu da belirtmek gerekir.²¹³⁹ Cemiyetin taşra yapılanmasına dönük 1911'de düşünülen ziyaret yerleri arasında Urfa ve Birecik'in de yer aldığı görülür. II. Meşrutiyet dönemi aydınlarından Babanzâde İsmail Hakkı, Tanin Gazetesinde kaleme aldığı yazıların birinde, İstanbul'da olduğu gibi taşrada da örgütlenmenin zorunluluğundan bahsetmişti. Bu istikamette İstanbul'da tevessül edilen tedbirlerin, taşrada da bir an önce alınmasını tavsiye etmekteydi.²¹⁴⁰ Taşra yapılanması bağlamında, Haziran 1911'de İttihat ve Terakkî yönetimi Meşrutiyet'in üçüncü yıl dönümü sebebiyle Anadolu'ya Cavid Bey başkanlığında bir delegasyon yollamaya karar vermişti. Delegasyonun gideceği yerler

²¹³⁵ İhsan Güneş, *Türk Parlamento Tarihi (I. Ve II. Meşrutiyet)*, (Eskişehir: Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları, 1997), 675.

²¹³⁶ MMZC, 3. İ, C. 1, 9 Kânûnevvel 1324, 20.

²¹³⁷ İlbirt, vd., *Geçici Bir Hoşgörü Modeli: Cemaatler ve Kozmopolit Kimlik – İskenderiye 1860-1960*, 94.

²¹³⁸ BOA, DH.EUM.EMM: 63/19

²¹³⁹ Masami Arai, *Jöntürk Dönemi Türk Milliyetçiliği*, 6. Baskı (İstanbul: İletişim Yayınları, 2016), 27.

²¹⁴⁰ İsmail Hakkı, "Mesail-i Mühimme-i Dâhiliye", *Tanin*, H. 26 Rebü'l-ahir 1327 (M. 17 Mayıs 1909).

arasında Urfa ve Birecik de yer almaktaydı. Zaman kalırsa Mısır'a kadar gidilmesi planlanmıştı.²¹⁴¹

Cemiyet, 1914 itibariyle Yusuf Paşa mahallesindeki kiralık bir yapıda faaliyet göstermekteydi. Partinin şube yeri olarak Yusuf Paşa mahallesini seçişi tesadüf değildi. Zirâ bu mahalle sâkinleri, Osmanlı son döneminde şehrin yerel yönetim kadrolarındaki memur ve askerlerden oluşuyordu. İttihat ve Terâkkî temsilcileri için bu mahalle açılacak şube için ideal bir bölge olarak seçilmiş gibiydi. Mesela Urfa redif alayı kumandanı Miralay Sadık Bey 1912'de Yusuf Paşa mahallesinde oturmaktaydı.²¹⁴² Süvari jandarma bölük emini Ali Efendi,²¹⁴³ Urfa jandarma bölük kumandanı Osman Efendi,²¹⁴⁴ Aslen Girit Vilâyeti'nin Hanya Sancağı'ndan olan Urfa Jandarma tabur yüzbaşlarından Abdülkerim Efendi,²¹⁴⁵ Manastırlı olan süvari alay yüzbaşlarından müteveffa Süleyman Efendi,²¹⁴⁶ bidayet mahkemesi mübaşirlerinden Mehmed Efendi,²¹⁴⁷ reji başkâtibi Mustafa Efendi,²¹⁴⁸ gibi isimler Osmanlı son döneminde Yusuf Paşa mahallesinde oturan idareci ve askerlerden sadece bir kaçıydı. 1890'larda dahi mahallenin sâkinleri arasında idareciler ve askerler bulunmaktaydı. 1892'de vefat eden eski mutasarrıflardan Süleyman Bey Yusuf Paşa sâkiniydi.²¹⁴⁹ 1893'te Urfa Ceza Reisi Ahmed Nazif yine bu mahallede oturmaktaydı.²¹⁵⁰ Jandarma süvari çavuşlarından Hacı Çavuş.²¹⁵¹ 1894'te vefat eden Yüzbaşı Halepli Arif Ağa²¹⁵² gibiler muhtelif dönemlerde Yusuf Paşa mahallesinde yaşamışlardı. XIX. yüzyılın ikinci yarısında kaybedilen Balkan ve Kafkas bölgelerinden sürgüne maruz kalan nüfus içerisinde Urfa'da görev yapan hayli memurun olduğunu da belirtmek gerekir. Câmi-i Kebîr mahallesinde ikamet eden Hamidiye süvari elli birinci alayının yüzbaşısı Manastırlı Nail Efendi,²¹⁵³ Üsküp Sarıkovan karyeli olup, Beşinci Ordu-yı Hümâyûn'a

²¹⁴¹ Feroz Ahmed, *Jön Türkler ve Osmanlı'da Milletler - Ermeniler, Rumlar, Arnavutlar, Yahudiler ve Araplar*, Çev. Ayşen Gür, (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2017), 24.

²¹⁴² UŞS, 223/221-52 H. 18 Muharrem 1330 (M. 8 Ocak 1912).

²¹⁴³ UŞS, 223/172-7.

²¹⁴⁴ UŞS, 223/223-59 H. 7 Rebîü'l-evvel 1330 (M. 25 Şubat 1912).

²¹⁴⁵ UŞS, 217/331/332-165.

²¹⁴⁶ UŞS, 215/14-426.

²¹⁴⁷ UŞS, 223/217-42 H. 27 Şevvâl 1329 (M. 27 Ekim 1911).

²¹⁴⁸ UŞS, 223/253-10 H. 30 Ramazan 1331 (M. 2 Eylül 1913).

²¹⁴⁹ UŞS, 223/101-103.

²¹⁵⁰ UŞS, 219/25-9.

²¹⁵¹ UŞS, 218/369-67.

²¹⁵² UŞS, 219/91-139.

²¹⁵³ UŞS, 218/303-365.

mensup Binbaşı Hacı İbrahim Efendi,²¹⁵⁴ Urfa Hapishanesi gardiyanlarından Varnalı Seyyid Ahmed Efendi,²¹⁵⁵ Urfa Muhasebecisi Manastırlı Mehmet Faik Efendi²¹⁵⁶ bu kişilerden sadece bir kaçıdır.

1914'te ise İttihat ve Terakkî Partisi'nin birinci mebusunun hâlen Şeyh Safvet Efendi olduğu görülürken, ikinci vekil Mollâzâde Hacı Mahmud Efendi idi. Cemiyetin diğer üyeleri arasında şehrin tüccarlarından, İttihat ve Terakkî Cemiyeti'nin heyet-i idare reisi Hacı Bekir Beyzâde Şeyh Müslüm Bey, cemiyetin veznedarı Hacıkâmilzâde Müslüm Kâmil Efendi, heyet-i idare kâtibi Ali Maksud Efendi, idare azasından Güllüzâde Murtaza Efendi, yine idare azasından Çadircızâde Yahya Efendi gibi önemli isimler bu dönem öne çıkmaktadırlar.²¹⁵⁷

4.4.2. Urfa Hürriyet ve İtilaf Kulübü

Meşrutiyet'in ilanı sonrası İttihat ve Terakkî Partisi'nin çekindiği ve rakip olarak görmek zorunda kaldığı ilk ve son siyasî oluşum olan Hürriyet ve İtilaf Partisi,²¹⁵⁸ Urfa'da teşkilatlanmaya çalışmış ama devam eden üye bulunamayınca kapanmıştı. Ancak 1912 itibariyle partinin Urfa'da yeniden teşkilatlanmaya çalıştığı anlaşılmaktadır. Haziran 1912 itibariyle gizli bir cemiyet kurulduğu haberi polis komiserliğini harekete geçirmişti. Mustafa Bey, Mukimzâde Ahmed Efendi, Hindiyân Tekyesi şeyhi Abdurrahman ile ahâlden birkaç kişi bu cemiyetin kurucuları arasındaydı. Dönemin politik lisanına göre *cemiyet-i hafiyeye* içerisinde bulunan bu kişiler saf ahâliyi kandırarak cemiyete kaydediyorlardı. İlk tahkikata nazaran Mustafa Bey, Ahmed Efendi, Şeyh Abdurrahman ile kendilerine iştirak eden Mesey Canbaz, Kömürcü Mustafa, Keresteci Hacı Kadir, Ali Fazo'nun oğlu Osman, Receb'in oğlu Bekir ve Tütüncü Abdullah cemiyetin üyeleri arasında yer alan kişilerdi. Cemiyet öncelikle "Ehl-i Sünnet Şeriat" adı altında teşkil edilmiş olsa da üyelerini çoğalttıktan sonra Hürriyet ve İtilaf Cemiyeti teşkil etmek fikrinde oldukları anlaşılmıştı. Cemiyetin toplantıları Mecmaü'l-bahr adlı bahçe ile Keresteci Hacı Kadir'in anbarında gizlice yapılmaktaydı. Kayıt esnasında üyelere yemin ettirip, para

²¹⁵⁴ UŞS, 215/135-644.

²¹⁵⁵ Varnalı Seyyid Efendi Rumeli muhacirlerindendi. Hacı Yadiğar mahallesinde oturuyordu. UŞS, 219/344-544.

²¹⁵⁶ UŞS, 219/158-256.

²¹⁵⁷ BOA, DH.EUM.EMN: 63/19.

²¹⁵⁸ Ali Birinci, "Hürriyet ve İtilaf Partisi", *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 1998), 18: 508.

alıyorlardı. Kazada dedikodu ve heyecan yükselmesine neden olmuşlardı. Üyelerden Eyüp Saraç, “İslâm olanlar dükkânını yarın açmasun” diye hitabette bulunması üzerine tutuklanarak adliyeye sevk edilmişti. Cemiyet üyeleri, Hasan Paşa Câmisinin bahçesindeki gusülhanelerin yıkılmasına karşı ahâliyi toplanmaya çağırmaktan da sorumlu tutuluyorlardı. Adliye bu tür bir faaliyet dolayısıyla hapse gerek görmemişti ancak Mutasarrıf İsmail Efendi bunların özellikle ceza almaları konusunda ısrarcı olmuştu. Zirâ ceza almamaları durumunda kazadaki asayişin bozulma ihtimali vardı. Cemiyetin cühelayı ayaklandırıp, yağmaya yönlendirmesinden çekiniliyordu.²¹⁵⁹ Sonraki yıllara yansıyan yazışmalara bakılırsa cemiyetin Urfa’da teşkilatlanmasına izin verilmemişti. 1914’teki Urfa’daki cemiyet ve kulüpleri gösterir cetvele göre itilaf kulübü 1912’de, eşraftan Hacı Hüseyinzâde Haydar Ağa’nın riyâsetinde, eşraftan Mehmet Paşazâde Faiz Bey ve Haydar Ağazâde Hüseyin Ağa ve Şerif Beyzâde Mustafa Bey idarelerinde açılmış, az bir süre devam etmiş ve kapatılmıştı.²¹⁶⁰

II. Meşrutiyet yıllarının cemiyet ve dernekçilik faaliyetleri içerisinde gençlik örgütleri önemli bir yer tutmaktaydı.²¹⁶¹ Dönemin siyasî atmosferine paralel olarak kurulan Gençlik derneklerine, Müslüman ya da gayrimüslim, Osmanlı uyruğu tüm gençlerin katılmaları mecburiydi. Bu zorunluluk gençlerin fiilen silah altına alındığı tarihe kadar sürmüştü.²¹⁶² Nisan 1916 - Temmuz 1917 ortasına kadar vilâyet ve müstakil mutasarrıflıkların merkez, kaza ve nahiyelerinde açılmış olan bu derneklerden biri de Urfa sancağında bulunmaktaydı.²¹⁶³ II. Meşrutiyet ile bir anda ülke yönetimine geçen İttihat ve Terâkki Partisi, gençleri kazanabilmek ve ideolojik zeminde milliyetçi bir nesil yetiştirmek amacıyla devlet ve toplumun her kademesinde köklü bir değişiklik niyetiyle projelerini hayata geçirmek için yaygın faaliyetlerine önem vermekteydi.²¹⁶⁴ 1913’te yaygın hayatına başlayan *Talebe Defteri Dergisi* bu amaçla çıkarılan dergiler arasındaydı. Derginin bir sayısında, “Genç Dernekleri – Mukaddime” başlıklı makalesinde Urfa gibi uzak bölgelerde dahi teşkilatlanmaya ehemmiyetle devam edildiği görülür. Amaç ise memalik-i Osmaniye dâhilindeki her

²¹⁵⁹ BOA, DH.SYS: 55-2/23-1-2-3-4-5.

²¹⁶⁰ BOA, DH.EUM.EMN: 63/19.

²¹⁶¹ Zafer Toprak, “İttihat ve Terâkki’nin Paramiliter Gençlik Örgütleri” *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi* 7, (1979): 95.

²¹⁶² Toprak, “İttihat ve Terâkki’nin Paramiliter Gençlik Örgütleri”, 97.

²¹⁶³ Toprak, “İttihat ve Terâkki’nin Paramiliter Gençlik Örgütleri”, 112.

²¹⁶⁴ Fatih Tuğluoğlu, “II. Meşrutiyet Döneminde Milliyetçi Bir Çocuk Dergisi: Talebe Defteri (1913-1919)”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi* XV/30, (2015):100.

mıntıkanın mahallî dernekleri olacağı yönündedir.²¹⁶⁵ Siyasal hayata katılımın arttığı bu modernleşme/geçiş evresinde kadınların gazetelere yazı yazmaya başlamaları, Osmanlı Kadınları İttihat Cemiyeti,²¹⁶⁶ Müdaafa-i Hukuk-ı Nisvan Cemiyeti, Osmanlı Hilal-i Ahmer Hanımlar Heyeti²¹⁶⁷ gibi dernekler kurmaları II. Meşrutiyet dönemindeki kadın hareketlerinin sadece birkaçıdır. Geç dönem Osmanlı Urfa'sında buna benzer bir kadın hareketine rastlanmasa da, Urfa'daki çorap imalathanesinde 1.000 kadar kadının istihdam edilmesi, kadının iş hayatına katılımı, kamusal alanda görünür olmaya başlaması açısından önemliydi.²¹⁶⁸

4.4.3. Urfa Taşnaksutyun Kulübü

Taşnaksutyun komitesi 1890'da Kafkasya'da kurulan bir örgüttü.²¹⁶⁹ İlk olarak Ermenî Devrimci Fedarasyonu (Armenian Revolutionary Federation) olarak isimlendirilen örgüt, yaygın surette Taşnaksutyun (Federasyon) ismiyle bilinmektedir. Kurucular; Christopher Mikaelian, Stepan Zorian (Rostom veya Kotot), Simon Zavian adlı üç kişiden oluşmaktadır.²¹⁷⁰ Örgütün kuruluşunun asıl gayesi isyanlar yoluyla bağımsız bir Ermenîstan devleti kurmaktır.²¹⁷¹ Örgütün Urfa'daki ilk teşkilatlanması 1895 Ermenî İsyanı'nın akabinde gerçekleşmişti. Parti merkezi olayların akabinde, Urfa Ermenîlerine savunma eğitimi vermek üzere Dikran Aryan ve Arusag Ananian isimli gönüllü iki örgüt üyesini Urfa'ya göndermişti.²¹⁷² Dikran Aryan örgüte katılanları EDF²¹⁷³ ve onun faaliyetleri konusunda bilgilendirirken, Arusag Ananian ise kız okulunda öğretmenlik yapmaya başlamıştı. Papaz Kınacıyan bu iki parti temsilcisinin Urfa'daki faaliyetlerinden bahsederken şunları aktarmaktadır:

“Arusag, okul dışında Ermenî kadın ve çocukları bir araya topluyor, onlara onurları için nasıl savaşacaklarını öğretiyordu. Gezi bahanesiyle Ermenî

²¹⁶⁵ Gökçe Ulus, *II. Meşrutiyet Döneminde Bir Çocuk Ve Gençlik Dergisi: Talebe Defteri*, (Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014), 191.

²¹⁶⁶ Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, 7. Baskı, (Ankara: İmge Kitabevi, 2014), 157.

²¹⁶⁷ Ahmet Özkiraz, M. Nazan Arslanel, “İkinci Meşrutiyet Döneminde Kadın Olmak”, *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi* 3/1, (2011), 7.

²¹⁶⁸ Kandiyoti, *Women, Islam, and the State*, 45; Onuk, “Osmanlı Geç Döneminde Kültür, Kadın ve Sanat”, 10.

²¹⁶⁹ Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, 442.

²¹⁷⁰ Louise Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement, The Development of Armenian Political Parties through the Nineteenth Century*, Third Printing, (London: University Of California Press, 1975), 151.

²¹⁷¹ Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, 442.

²¹⁷² Knadjian, *The Eternal Struggle: A Word Picture of Armenia's Fight for Freedom*, 168.

²¹⁷³ Ermeni Devrimci Fedarasyonu.

kadınları, erkeklerin hedef talimlerinin yapıldığı, Ermenî Devrimci Parti'nin gizli toplantı yeri olan Kanlı Mağara/Damlama Mağaraya (Damlacık) götürüyorlardı.”

Birinci Dünya Savaşı'na doğru Kanlı Mağara olarak da adlandırdıkları bu yer Taşnak'ın Urfa'daki genel merkezi olmuştu.²¹⁷⁴ Neredeyse her gece Büyük Kilise'de toplantılar düzenleniyordu. Aryan, topluluğa Fransız Devrimi, Amerikan kolonilerinin bağımsızlık mücadeleleri ile ilgili konferanslar vermektedir.²¹⁷⁵ II. Meşrutiyet'in İlanı'nda Protestan okulunda öğretmen olan Taşnak üyesi Khachadour Bonapartian ise kesin özgürlük yönünde konuşmalar yapmıştı.²¹⁷⁶ Khachadour, Birinci Dünya Savaşı esnasında Türk kuvvetlerinden Kafkasya'ya kaçmıştı. Birinci Balkan Harbi'nde Bulgar tarafında ve Birinci Dünya Savaşı'nda Rus saflarında Osmanlı topraklarında katliamlar yapan Antranik Ozanyan'ın²¹⁷⁷ İngilizce tercümanı, koruması ve doktoru olmuştu.²¹⁷⁸ Ermenî komiteleri tarafından barut imal bölgesi olarak seçildiği bilinen Urfa'da²¹⁷⁹ Taşnaksutyun örgüt üyeleri II. Meşrutiyet'ten Birinci Dünya Savaş'ına değin Urfa Ermenîlerini isyana hazır hale getirmek için bir dizi faaliyetlerde bulundu. Savaş esnasında Urfa'da faal halde olan Taşnak Kulübü'nün faaliyetleri Kunduracı Horin Küpeliyan Efendi riyasetinde, Gerz mahallesindeki kiralık bir yapıda yürütülmekteydi. Manifaturacı Karabet Karadaşçıyan Efendi ve Karabet Tabtabayan Efendi bu kulübe üye olan esnaflardı.²¹⁸⁰ Ayrıca Giragos Derzakıyan ve Urfa İsyân'ın lideri olan Mıgırdiç Yotneghperian²¹⁸¹ da bu örgüt bünyesinde, Ermenî milleti namına hareket etmekteydiler. 1915'te şehrin ileri gelenleri ile tutuklamaların devam etmesi halinde Ermenî meclisini isyan için örgütlemeğe çalışan Yotnegpayryan arasında ciddi tartışmalar oldu. İleri gelenler ve siyasî partiler (Hınçakyan ve Taşnaksutyun) bu seçeneği reddetmişlerdi.²¹⁸² İkinci bir tutuklanma dalgasının olacağı haberini aldığını iddia eden Rahip Jernezian yerel EDF lideri ve Ermenî okullarının müdürü Antranig

²¹⁷⁴ Knadjian, *The Eternal Struggle: A Word Picture of Armenia's Fight for Freedom*, 182.

²¹⁷⁵ Knadjian, *The Eternal Struggle: A Word Picture of Armenia's Fight for Freedom*, 170.

²¹⁷⁶ Ohannesian, *Autobiography And Recollection Bedros Der Bedrossian Ourfatzi*, 49.

²¹⁷⁷ Hümnet Kanal, “Sarıkamış Harekâtı Esnasında Cephede Yaşananlar ve Anadolu'ya Etkileri” *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi* 54/2, (2014): 98.

²¹⁷⁸ Ohannesian, *Autobiography And Recollection Bedros Der Bedrossian Ourfatzi*, 49.

²¹⁷⁹ Bayraktar, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Urfa Sancağı - İdari, Sosyal ve Ekonomik Yapı*, 136.

²¹⁸⁰ BOA, DH.EUM.EMN: 63/19-1.

²¹⁸¹ Özşavlı, *Urfa Ermenileri (Sosyal-Siyasi ve Kültürel Hayat)*, 80.

²¹⁸² Kevorkian, *Ermeni Soykırımı*, 869.

Ferid Bozacıyan'ı²¹⁸³ şehri terk etmesi konusunda uyarmıştı.²¹⁸⁴ Taşnaksutyun'un daha sonraki iki önemli lideri Antranig Ferid Bozacıyan ve Kaspar Rustigyan, Ermenî ihtilal komiteleriyle ilişkileri oldukları gerekçesiyle tutuklanmışlardı.²¹⁸⁵

1908 yılında ikinci defa ilan edilen Meşrutiyet idaresinden sonra Ermenî komitelerinin Adana'daki faaliyetleri açıktan açığa görülmeye başlamıştı.²¹⁸⁶ Nihayetinde 14 Nisan 1909'da Adana'da başlayan olaylar kısa bir zamanda Mersin, Tarsus, Antakya, Dört Yol, Cebel-i Bereket ve Maraş gibi büyük bir alana yayılmıştı.²¹⁸⁷ Bu olay üzerine Urfa Taşnak Komitesi, kendi planlarını yapmaya başladı.²¹⁸⁸ 1915'teki Urfa Ermenî İsyanı, Taşnak Komitesinin planları ile yönlendirilmiş, özellikle Mıgırdiç Yotneghperian ve Kör Sako olarak tanınan kardeşi Sarkis Yotneghperian tarafından idare edilmişti.²¹⁸⁹

4.4.4. Urfa Hınçakyan Kulübü

Hınçak Komitesi, Kafkasyalı Ermenîlerden Avedis Nazarbeg ile daha sonra evlendiği Maro (Mariam Vardanian) adındaki bir kadın ve Kafkasyalı Ermenî öğrenciler tarafından 1887'de İsviçre'de Karl Marx'ın ilkelerini esas almak suretiyle kurulmuştu.²¹⁹⁰ Urfa'daki örgütlenmenin tarihi tam olarak bilinmese de II. Meşrutiyet'in ilanı sonrası Hınçakyan Partisi liderlerinden Paramaz'ın Urfa'ya gelerek parti hakkında öğütler verdiği ve üyelerini organize ettiği²¹⁹¹ bilinmektedir. O halde Hınçakyan'ın Urfa'daki örgütlenmesi 1908 öncesi bir tarihte olmalıdır. 1909 Cemiyetler Kanûna göre, kurulan bir cemiyetin idare merkezi İstanbul'da ise Dâhiliye Nezaretine, taşrada ise o bölgenin en büyük mülkiye memuruna, cemiyetin adı, maksadı, idare merkezini, yöneticilerinin isim, meslek ve ikametgâhlarını içeren bir beyanname verilecek, karşılığında bir ilmühaber alınacaktır.²¹⁹² Mezkûr tarihten sonra

²¹⁸³ Taşnak lideri, Kevorkian, *Ermeni Soykırımı*, 870.

²¹⁸⁴ Kevorkian, *Ermeni Soykırımı*, 869.

²¹⁸⁵ Özşavlı, *Urfa Ermenileri (Sosyal-Siyasi ve Kültürel Hayat)*, 88.

²¹⁸⁶ Süleyman Hatipoğlu, "Doğu Sorunu Kapsamında Adana Ermeni Olayları", *Yeni Türkiye* 60, (2014): 9.

²¹⁸⁷ Nejla Günay, "1909 Adana Olaylarından Sonra Yapılan Yardım Çalışmaları" *Akademik Bakış* 2/4, (2009): 115.

²¹⁸⁸ Carlos Bedrossian, "Urfa's Last Stand, 1915" *Armenian Tigranakert/Diarbekir and Edessa/Urfa*, Ed. Richard G. Hovannisian, California: Mazda Publishers, 2006, 489.

²¹⁸⁹ Bedrossian "Urfa's Last Stand, 1915", 489.

²¹⁹⁰ Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, 431.

²¹⁹¹ Ohannesian, *Autobiography And Recollection Bedros Der Bedrossian Ourfatzi*, 49.

²¹⁹² Toprak, "1909 Cemiyetler Kanunu", 207.

imparatorluk genelinde şubeler açan Sosyal Demokrat Hınçakyan Cemiyeti, Urfa'da da bir şube açma teşebbüsünde bulunmuştur. Cemiyetin Urfa'daki şubesinin tanınması hususu, 20 Ekim 1910'da, mesul müdür Urfalı Agob Tüccaryan bin Ağba ve Kâtib Artin Mardirosyan ve azadan biri tarafından imzalı bir arzuhal ile mutasarrıflığa bildirilmiştir.²¹⁹³ Aslında daha önceden seyyar memuru Sahak Sahakyan tarafından aynı cemiyet adına bir şube açma girişimi olmasına rağmen, şube küşadının gerçekleşmediği anlaşılıyor. II. Meşrutiyet'ten beri mevcut cemiyet ve şubelerin hangilerine ait nizamnamenin Şurâ-yı Devletçe tasdik olunduğuna dair bir tebligat yapılmadığından, yerel yönetimin merkezden bağımsız karar alamamıştı.²¹⁹⁴

1914'te Ermenî cemaati mekteb-i ibtidâî muallimi Sarkis Manukyan Efendi tarafından idare edilen Urfa Hınçakyan Kulübü, faaliyet binası olarak Halilürrahman mahallesinde bir kiralık yeri kullanmaktaydı. Bakkal Sarkis Bakkaliyan ve Terzi Ohannes Bâbkiyan Efendi kulübün diğer üyeleri arasındaydı.²¹⁹⁵

4.5. Yol Ayrımı ve İlk Çatışma: 1895 Ermenî İsyanı ve Sonuçları

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan önce Osmanlı Devleti'nde, en azından uluslararası boyuta varan bir Ermenî sorunu bulunmamaktaydı. Mesele, Ayastafanos ve Berlin Muahedelerine Ermenîlerin yaşadıkları yerlerde ıslahat yapılmasına dair hükümler konulması ve bu hükümlere istinaden büyük güçler tarafından Osmanlı içişlerine müdahaleler yapılması suretiyle devam etmişti.²¹⁹⁶ Bu politikanın bir parçası olarak 1890 itibariyle Hınçak ve Taşnak terör örgütlerinin liderliğinde, Anadolu'da bağımsız bir Ermenî devleti kurmak niyetinde olan Ermenîler, isyanlar yoluyla, terör eylemleri düzenlemeye başlamışlardı.²¹⁹⁷ Özellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren artan misyonerlik faaliyetleriyle de koşut büyüyen bu mesele Ermenîlerin kendi içlerinde de bir bölünmeyi beraberinde getirmişti. Hristiyan Ermenîler; Katolik, Gregoryen, Protestan olarak bir ayrışmaya maruz kalmışlardı ve bunda misyoner örgütlerinin payı büyüktü. Keiser'in iddia ettiği gibi Protestan misyon hareketi,

²¹⁹³ BOA, DH.SYS: 53/3-3. (r. 7 Teşrin-i evvel 1327/m20 Ekim 1910).

²¹⁹⁴ BOA, DH.SYS: 53/3-1.

²¹⁹⁵ BOA, DH.EUM.EMN: 63/19-1.

²¹⁹⁶ Karal, *Osmanlı Tarihi VIII. Cilt*, 126.

²¹⁹⁷ İnan, *Osmanlı Devleti'nde Almanların Protestan Misyonerlik Faaliyetleri*, 317.

Müslim/gayrimüslim ilişkilerine etki ettiği gibi köylere kadar geleneksel ilişkileri değiştirerek, Ermenî toplumunun arasına açıkça ayrılık sokmuştu.²¹⁹⁸

Misyonerlik faaliyetlerinin üst düzeyde olmasının yanı sıra ülkenin içinde bulunduğu siyasî atmosfer, olumsuz sağlık koşulları, ekonomik buhran, yerel idareci zafiyeti gibi birçok açıdan nedenlere haiz bu olay, Urfa gayrimüslimleri ile Müslüman komşuları açısından bir kırılma noktasıydı. O dönem Urfa'da bulunan Dr. Avedis Nakashian'ın ifade ettiği gibi Urfa'da daha önce böyle bir dinî ve ırksal kargaşa meydana gelmemişti. Yaşam, geleneksel-zincirlenmiş kanalları içerisinde devam etmişti.²¹⁹⁹ Dolayısıyla olay, vesikalara yansıdığı kadarıyla bir Ermenî kuyumcu ile ona borçlu Müslüman'ın arasındaki tartışmaya indirgenecek kadar sıradan değildi. Bilakis birinin diğeri ile ilişigi olan gelişmelerin sonucunda gerçekleşmişti. Nihayetinde Osmanlı Devleti'nin Ermenî sâkini diğere bölgelerinde olduğu gibi 1895 yılının son ayları Urfa'da Ermenî ayaklanmalarının yaşandığı bir dönem olmuştu. Vuku bulan bu tarihi hadisenin mahiyeti ve sonuçları, yerel ile merkez arasındaki yüzlerce yazışmaya yansımıştı. Aslında Ermenî isyanlarının asıl gayesi, Berlin Muahedesinin 61. Maddesine dayanarak, kararın yerine getirilmesi için Avrupalı devletlerin dikkatini çekmekti. Ancak nihaî amaç bağımsız bir Ermenîistan kurmaktı.²²⁰⁰ Aynı amaçla Amerika'da da basın-yayın yoluyla faaliyetler yürütölmekteydi. Amerika'da yayımlanan Ermenîce Hayk Gazetesinin, 1 Eylül 1895 tarihli ve 15 numaralı nüshasında Ermenî ihtilâlinin nasıl organize edileceğı tafsilatlı şekilde anlatılmaktaydı. Gazeteye göre ihtilal İstanbul'dan başlayacaktı. Ermenîler Türk hükümetine karşı saldırmaktan çekinmeyecekti. Avrupalılar İstanbul'u muhafaza etmeye muktedir olduklarından, taşralarda dahi başka karışıklıklar icra edilecekti. İstanbul'da Ermenîler saldırıya geçecek, fakat taşralarda hayatlarını muhafaza etmeye mecbur olacaklardı. Çünkü İstanbul Avrupa'nın gözü önünde olduğundan Türklerin Ermenîlere müdahalesinin sınırlı olacağı düşünölyordu. Olası bir durumda büyük devletlerin müdahale edeceği tahmin edilmişti. Fakat vilâyetler İstanbul gibi değildi. Zira taşradaki Türklerin Avrupa'dan korkusu olmayup her türlü fenalığı icra edeceği

²¹⁹⁸ Kieser, *Iskalanmış Barış, (Doğu Vilâyetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938)*, 141.

²¹⁹⁹ Nakashian, *A Man Who Found a Country*, 131.

²²⁰⁰ Fikretin Yavuz, *Osmanlı Devleti'nde Ermeni Sorunu 1896 Osmanlı Bankası Sorunu*, (Ankara: TTK Yayınları, 2015), 62.

ifade ediliyordu. Taşradaki ihtilâllerin Avrupa'ya duyurulması güç olacağından Ermeniler ihtilâl esnasında İslâm'ın hücumuna karşı silahlar tedarik etmeliydi. Gerek İstanbul'da ve gerek taşralarda meydana gelecek ihtilâller esnasında pek çok Ermenî ve Türk öleceğinden dökülen kanlar için Avrupa'nın müdahaleye mecbur olacağı kanaati hakimdi. İhtilalin akıbetinin ne olacağı bilinmiyordu fakat umumîyet üzere Türkiye'nin parçalanması öngürülmekteydi. Bu parçalanma esnasında eğer dikkatli hareket edilirse Ermenistan'a sahip olabilecekleri ümidi hâkimdi. Avrupa'yı tahrike, teşvike ve müdahaleye mecbur etmek İstanbul'da bulunan Ermenilere bağlı görülmekteydi.²²⁰¹ Olayların Avrupa ve Amerikan basınında yer edinecek kadar büyümesinin nedenleri tam da burada yatmaktadır. Bu yöndeki faaliyetlerin çok önceye dayanan sistemli ve örgütsel bir çabanın sonucu olduğu aşikârdır. Tiflis Başşehbenderi Münir Süreyya Bey'e göre; İngiltere ve Amerika nezdinde önemi haiz Protestan papazlarının dindar tebaayı devlete karşı örgütlemeleri, dünya kamuoyunu Osmanlı'ya karşı düşman etmekteydi.²²⁰² Daha 1894'te ABD'de Protesto yürüşleri, Kongre'ye sunulan dilekçeler, Protestan kiliseler tarafından düzenlenen mitingler birbirini izlemişti.²²⁰³ Bu faaliyetler içerisinde Urfalı Ermenilerin de birtakım çalışmaları olmuştu. Amerika'da gerçekleştirilen birtakım kilise toplantılarında Urfa'dan giden Ermeniler'den Mr. Avedis, M. Asadoorian gibi yerliler "İslâm ve Toplumsal Gelenekleri" başlıklı toplantılar düzenleyerek anlaşılabilir bir kitleye ulaşmaya çalışmışlardı. 1893'te yapılan toplantılar "Church Notice" (Kilise Bildirisi) başlıklı gazete ilanları ile duyurulmuştu.²²⁰⁴ Urfa'daki Ermenilerin silahlanması ile beraber bir grup Ermenî'nin de yurtdışında propaganda faaliyetlerini yürüttüğü anlaşılmaktadır. Bu tarihten iki yıl sonrasında 1895 Ermenî İsyancılarının vuku bulması elbette tesadüf olmamıştı. 28 Ekim 1895'te Urfa'daki ilk Ermenî ayaklanmasını da bu gelişmelerden bağımsız düşünmek mümkün değildir. Kaza gayrimüslimlerinin yurtdışındaki bu propaganda faaliyetlerini gazetelerden takip ettikleri anlaşılmaktadır ki bu gazeteler misyonerler vasıtasıyla kazaya sokulmaktaydı. Dr. Nakashian göre, 1895 olayları esnasında Corinna Shattuck ile birlikte çalışan İda Mellinger'in temin ettiği yabancı gazete kopyaları sayesinde, İngiltere'nin kırk iki maddeden oluşan bir

²²⁰¹ BOA, Y.PRK.ZB: 16/54 R. 26 Eylül 1311 (M. 8 Ekim 1895).

²²⁰² Münir Süreyya Bey, *Ermeni Meselesinin Siyasi Tarihçesi (1877-1914)*, Haz. Uğurhan Demirbaş, Ali Osman Çınar vd., (Ankara: Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 53, 2001), 27.

²²⁰³ Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, 400.

²²⁰⁴ Anonim, "Church Notice", *Indianapolis Journal, Indianapolis*, Marion County, 18.06.1893.

reform planı hazırladığını öğrenmişlerdi. Ona göre bu plan tamamen Ermenî halkının yararına idi.²²⁰⁵ 1915 isyanından önce evinde silah stoku yapan Paron Soghomon'un Ermenî gizli cemiyet üyelerine ifade ettiği cümleler de dikkat çekicidir:

“Evet, kendinizi hazırlayın; gelecek karşılaşma (isyan) için hazırlanın.

Çünkü Misyon evine gelen İngiliz gazetelerini okuyarak görüyorum, ufuk henüz temizlenmedi.”²²⁰⁶

Görünen o ki gayrimüslim sâkinler Osmanlı günlük siyaseti ile birlikte Avrupa'dan da haber alabilmekteydiler. Halk nazarında; *Ermenî milletinin gail vaki'ası*,²²⁰⁷ *mesele-i mündefi'a* (ortadan kalkmış, savuşturulmuş mesele)²²⁰⁸ şeklinde adlandırılan olaylardan önce kazanın genel durumunun pek sağlıklı olmadığı gözlenir. Mesela devletin içinde bulunduğu ekonomik darboğaz yetmezmiş gibi bölgede yaşanan kuraklık ve çekirge istilaları tarımsal üretimi sekteye uğratmıştır. XIX. yüzyıl sonlarına doğru Urfa'nın tamamını etkisi altına alan çekirge istilasını neredeyse tüm mahsulatın mahvına, çoğunluğunun geçimi ziraata dayalı olan bölge ahâlisinin de ekonomik sıkıntısına neden olmuştu.²²⁰⁹ Gayrimüslim ahâliye nazaran tarımla uğraşanlar daha çok Müslüman tebaa olduğundan, bu durum gayrimüslimleri daha az etkilemiş olmalıydı. Bir başka sorun ise hayvancılık alanında gerçekleşmişti. Urfa ve çevresindeki şehirler hem yerleşiklerin hem de göçebeler için bir iktisadî işletme alanıydı. Bu bölgeden göçebeler, orta ve hatta Batı Anadolu'ya kadar yayılım göstermeleriyle sürüler besleme işi geniş bir iktisadî üretim halini almıştı.²²¹⁰ Hayatın tarımsal faaliyetlere dayandığı ve geniş arazilerin bulunduğu Urfa'da, toprak sahipleri çeşitli nedenlerle bu arazilerin ekim ve bakımını ziraî ortaklıklarla gerçekleştirmektedir.²²¹¹ Ancak özellikle 1892-1894 yılları arasında binlerce hayvan otladıkları esnada saldırgan Şammar, Aneze eşkıyaları tarafından defalarca gasp edilmişlerdi.²²¹² Bu sıkıntı merkezden çevreye yerel yönetimin uğraştığı sorunlar arasında olmuştu. Bir başka sorun ise sağlık koşullarının yetersizliği idi. 1890 Ekim ayından Aralık ayının ortalarında değin kaza ve çevresinde ortalama 200 kişi salgın

²²⁰⁵ Nakashian, *A Man Who Found a Country*, 138.

²²⁰⁶ Knadjian, *The Eternal Struggle: A Word Picture of Armenia's Fight for Freedom*, 174.

²²⁰⁷ UŞS, 218/103-809.

²²⁰⁸ UŞS, 218/305-390 H. 3 Cemâziye'l-ahir 1314 (M. 9 Kasım 1896).

²²⁰⁹ Yıldırım, “XIX. Yüzyıl Sonlarından İtibaren Halep Vilayetinde Çekirge İstilalarına Dair Notlar”, 537.

²²¹⁰ Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İctimaî Tarihi*, 504.

²²¹¹ Taş, *Kadı Sicillerine Göre XIX. Asrın İkinci Yarısında Urfa'da Sosyal Hayat*, 377.

²²¹² Bu gasp davaları için 220 nolu Urfa şer'iyeye siciline bakılabilir.

hastalıklardan hayatını kaybetmişti. Halep valisi Arif Efendi'nin telgraflarından anlaşıldığına göre verilen rakamlar sadece heyet-i tıbbîyenin malumatı olduğu yerlerdi.²²¹³ Yani malumat alınamayan yerlerdeki kayıplar henüz bilinmiyordu. 1893'te ise kazada kızamık hastalığı belirmişti.²²¹⁴ Sıkıntıların yaşandığı eğitim alanında ise öğretmen eksiği söz konusuydu ve maaşları ödemek için yeterli ödenek bulunamadığından okullaşma da sağlanamamıştı. Örneğin 1893'te Rüşdiye mektebine bir Fransızca ve riyaziye hocası gerekmiş ancak yeterli derecede maaş bulunamadığından atama yapılamamıştı.²²¹⁵ İdareci zafiyeti de dönem olarak kazanın en temel problemleri arasındaydı. 1850-1900 arasındaki süre zarfında Urfa'ya 30'dan fazla yöneticinin atanmış olması, çok sayıda görevden uzaklaştırmanın olduğuna işaret etti.²²¹⁶ Mesela 1895 hadisesinde laubali yönetimi yüzünden Mutasarrıf Hasan Rıza Paşa görevden alınmıştı. Hal tercümesine göre mal müdürlüğü ve defterdarlıkta çalışmış birinin nasıl mutasarrıf yapıldığı bilinmiyordu. Ancak Dâhiliye Nezareti bundan böyle liva mutasarrıflığı gibi mühim bir hizmete atanmasını münasip görmemişti.²²¹⁷ Eylül 1895'te kazadaki kumandan Latif Efendi'nin raporu da bu konuda dikkat çekicidir. Kumandana göre şehrin Hristiyan ahâlisinin bir kısmı neden ise biraz yüzden çıkarak şırmıştır. Müslümanlar, Hristiyan ahâliyi sakıncalı görmeye alıştıklarından Ermenîlerin reji idaresi bünyesinde öteyi beriyi arama ve araştırmaları İslâm ahâlisi tarafından çok görülmeye başlamıştır. Bu durum İslâm ile Hristiyan ahâli arasında problem yaratacak gibiydi. Ayrıca Ermenî cemiyet-i fesadiyesi tarafından Urfa bölgesinin barut imal bölgesi olarak seçilmiş olması daha da dikkat edilmesi zorunlu kılmaktaydı.²²¹⁸

4.5.1. 1895 Urfa Ermenî İsyancıları

Urfa'daki Ermenî olaylarının ilki R. 15 Teşrîn-i evvel 1895 (M. 27 Ekim 1895) Pazar günü, saat altı civarında gerçekleşmişti. Olay bir alacak verecek mevzusu yüzünden Attar Birecikli İsmail'in Ermenî Sarraf Boğos'u kama ile öldürmesiyle

²²¹³ BOA, DH.MKT: 1774/70; BOA, Y.PRK.UM: 20/29; BOA, Y.PRK.UM: 19/105-4; BOA, DH.MKT: 1784/109; BOA, DH.MKT: 1779/34. BOA, DH.MKT: 1773/28-73, BOA, DH.MKT: 1775/29, BOA, DH.MKT: 1776/79, BOA, DH.MKT: 1777/115.

²²¹⁴ BOA, DH.MKT: 2055/114.

²²¹⁵ BOA, MF.MKT: 174/31.

²²¹⁶ Taş, *Kadı Sicillerine Göre XIX. Asrın İkinci Yarısında Urfa'da Sosyal Hayat*, 25.

²²¹⁷ BOA, BEO: 761/57030.

²²¹⁸ BOA, A}MKT.MHM: 646/37-5.

başlamıştı. Olayın akabinde Attar İsmail, jandarma tarafından yakalanarak kilise yanındaki karakolhaneye götürülmüş, ancak burada toplanmış Ermenîlerin saldırısına uğrayarak dört yerinden bıçaklanmıştı. Olaya müteakip 1.000 kadar Ermenî karakolhane penceresini kırarak saldırıda bulunmuştu. Yetişen jandarma ve askerlerin yardımıyla başka bir olaya meydan verilmeden Attar İsmail hükümet konağına götürülmüştü. Fakat mahkûm beş dakika sonra aldığı yaralardan dolayı burada vefat etmişti. 28 Ekim Pazartesi gecesi saat beş buçuk sıralarında ise Ermenîler kazanın etrafında dolaşan jandarma süvari devriyesine ateş açmışlar, ancak karşılık verilince dağılmışlardı. Bir zabtiyenin omuzundan yaralandığı olay sonucu şehir içinde silah sesleri yükselmişti.²²¹⁹ Gelen emre göre misliyle karşılık verilmiş fakat etraftan toplanan Kürt ve Arap aşiretleri çarşıya hücum ederek Ermenî dükkânlarından külliyetli eşya yağma etmişti ancak bu eşyaların bir kısmı geri alınarak anbarlara konulmuştu. Ayrıca İslâm haneleri aranarak bulunan eşyalar ise hükümete teslim edilmişti.²²²⁰ İngiliz elçi vekili Fitzmaurice'in raporuna göre Ermenîlere ait 700 dükkân ile 190 hane yağma edilmişti.²²²¹

Fitzmaurice'in raporuna göre Birecikli İsmail birtakım gazi altınlarını Sarraf Boğos'tan satın almış ve bedelini ödemeyi biraz geciktirince sarraf 26 Ekim Cumartesi günü İsmail'in hanesine giderek altınların bedelini istemişti. Sarrafın para istemek için hanesine kadar gelmesine hiddetlenen attar ise, kendisini ertesi sabah göreceğini söylemişti. Ertesi Pazar günü attar birkaç arkadaşı ile beraber Boğos'un hanesine gitmiş ve sokağa çıktığı haberini alınca sarrafi sokaklarda aramaya başlamıştı. Ermenî mahallesindeki kilise civarında sarraf ile karşılaşan Birecikli İsmail, sarrafi kama ile öldürmüştü. Pazar olmasından dolayı kilise civarında bulunan Ermenîler katili yakalayıp kilise yanındaki karakolhane zabtiyelerine teslim etmişlerdi. Ancak daha sonra Ermenîler karakola saldırıp attarı dört yerinden yaralamışlardı.²²²²

²²¹⁹ BOA, A}MKT.MHM: 646/13-10.

²²²⁰ Hüzeyin Nâzım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi I*, (Ankara: Basbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşiv Daire Başkanlığı Yayın Nu: 15, 1993), 101.

²²²¹ BOA, Y.A.HUS: 358/2-7; İngiliz memur bu net rakamları nasıl edindiğini belirtmez. Edindiği bilgileri misyoner Corinna Shattuck ve Ermenî din adamlarından aldığı düşünülmektedir. Bkz. BOA, HR.TH: 171/49.

²²²² Hüzeyin Nâzım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi I*, 101.

Ermenîlerin iddiasına göre Attar İsmail'in kaçmasına izin verileceği düşüncesiyle karakola girilmişti. Zabtiyeler ile tartışma esnasında yaralı olan Birecikli İsmail ise hükümet dairesine götürülürken vefat etmişti. Bir hücum olması ihtimaline karşı Ermenîler kendi mahallelerinde nöbet tutarken zabtiyeler ile karşılaşınca iki taraf birbirine ateş açmıştı. Yine İngiliz memurun raporuna göre Türkler, Ermenîlerden oluşan silahlı bir çetenin zabtiyeler üzerine hücum ettiğini beyan etmişlerdi. Ermenîler ise saldırıyı Ermenî kıyafeti giymiş Türklerin yaptığını ileri sürmüşlerdi. Pazartesi günü birkaç Ermenî çarşıya çıkmaya cesaret ettiyse de yaralı bir şekilde evlerine geri dönmüşlerdi.²²²³ Halbuki bir buçuk-iki civarında Ermenîler çarşıya hücum etmek için çıkmışlardı ancak askerin karşılık vermesi üzerine evlerine kapanmışlar, önlerine çıkan Müslüman'ı da öldürmüşlerdi.²²²⁴ Elçi vekilinin raporuna göre bu esnada İslâmlar'dan 4-5, Ermenîlerden 27 kişi öldürülmüştü.²²²⁵

Ermenîler 30 Ekim Çarşamba saat altıya kadar silah atışlarına devam etmişlerdi.²²²⁶ Olaylarda Ermenî kaçakçı grupları da ön plandaydı. Örneğin Ermenî tütün kaçakçı lideri Bakaghenzt Abojig yandaşlarını toplamış ve hazırlık yapmıştı. Daha sonra diğer gruplar da ona katılmış, olaylar başladığında, sokak köşelerinden ve evlerin çatılarından ateş etmeye başlamışlardı.²²²⁷ Bu kısa süreli kargaşadan sonra kazada yaklaşık iki ay süresince çok fazla hareketlilik meydana gelmedi. Fitzmaurice'in Mart 1896'da yaptığı tahkikata göre Urfa'da Ermenî müfsidlerin miktarı pek sınırlıydı. İngiliz memur, Avrupa'da bulunan Ermenî cemaat-i hafiyesinin Halep Vilâyetine ateşli silah ve evrak-ı fesadiye ithal etmek istediklerini itiraf ederken, Urfa'ya kaçak suretle ancak bazı yaftelerin (afişler) sokulduğunu, fakat tahminlerine dayanarak tüfenk ve benzeri şeylerin getirilmediğini ifade eder. vekilin raporundaki birtakım ifadeler varsayımlar üzerinedir.²²²⁸ Halbuki 1895 Kasım ayı itibariyle Urfa-Halep arasında bir cephaneye koridoru olduğu çok nettir. Mesela Halep'ten Urfa'ya gitmek üzere Ermenî Avas ve Musevî Refol'ün eşyaları arasında 45 revolver ile 6.600 revolver barutu ele geçirilmişti.²²²⁹ Yaklaşık iki hafta sonra ise Mıgırdiç ve iki refiki,

²²²³ BOA, Y.A.HUS: 358/2-7.

²²²⁴ Hüzeyin Nâzım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi I*, 101.

²²²⁵ BOA, Y.A.HUS: 358/2-7.

²²²⁶ Hüzeyin Nâzım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi I*, 101.

²²²⁷ Knadjian, *The Eternal Struggle: A Word Picture of Armenia's Fight for Freedom*, 145.

²²²⁸ BOA, Y.A.HUS: 358/2-6.

²²²⁹ BOA, Y.PRK.ZB: 16/64-1.

Halep'ten tedarik edilen revolver ve cephaneyi Urfa'ya göndermiş, ikinci kere silah ve cephane aşırımları üzerine yakalanmışlardı.²²³⁰

Bu kalkışmaya kazanın tüm Hristiyan cemaatlerinin dâhil olmadığını belirtmek gerekir. Zirâ 18 Kasım 1895'te, Müslüman komşu ve ileri gelenler ile ilişkilerin iyi olduğuna dair bir telgraf, bir kısım gayrimüslim cemaat önderi tarafından Halep Vilâyetine gönderilmişti. Bu telgrafi çekenler arasında; Abud Ganime, İlyas Asud, Süryanî-i Katolik murahhası Horin, Latin milleti murahhası Basilyus, Süryanî-i Kadîm murahhası Kas Betros, Mihail Abacı, İlyas Kesab, Masbaneci Aruş gibi ekserîsi Süryanîlerden oluşan ruhanî reisler ile ileri gelenler yer almıştı.²²³¹ Bu haberin uluslararası kamuoyuna duyurulmasının amaçlandığı anlaşılıyor. İngiliz gazetelerinde yayımlanmak üzere söz konusu telgraf Osmanlı'nın İngiltere sefreti maslahatgüzarı tarafından Router Telgraf Şirketine tebliğ edilmişti.²²³² Bu habere göre; Daily Graphic, Times, Morning Post gibi gazetelerde; "Süryanî Katolik ve Süryanî Latin piskoposları ile cemaatlerinin ileri gelenlerinden bazılarının vezire yazdıkları telgraf" şeklinde yer verilmişti. Meydana gelen olaylar sonucunda yerel yönetimin almış olduğu önlemler sayesinde güvenliklerinin sağlandığı ifade edilmiş, komşuları ve şehrin Müslüman ileri gelenleri ile en içten ilişkilerinin devam ettiği belirtilmişti.²²³³ Yaklaşık bir ay sonra Ermenî ileri gelenlerinden de bu yönde bir tavır sergilendi. Mesrob Kırkor, Çaylıoğlu Boğos, Taşçıyan, Bireciklioğlu Haçir, Sağanyan Karabet, Kuyumcu Marker, Halaçoğlu Agob, Cincavat Ohan, Makdis Mihail, Protestan ruhanisi Agob, Yağlıcıoğlu Makdis Ohannes, Agob Çolağyan, Dişçi Vaney, Agob Rağıb, Ekmekçibaş Vaneş, Tüfenkçi Agob, Kahtalı Serkis, Tüfenkçiyan Yaver, Keskecioğlu Kivork, Ekmekçi Mardiros, Aruş gibi isimler 20 Aralık 1895'te olaylardan dolayı üzüntü duyduklarına ve devlete olan minnettarlıklarına dair bir telgraf çekmişlerdi.²²³⁴ Sergilenen bu tavra rağmen ikinci olaylar 28-29 Aralık 1895'te tekrardan başladı. Bu esnada yerel güçler Ermenîlere silahlarını teslim etmek için defalarca bildiride bulunmuştu. Ancak Ermenîler her defasında ellerindeki silahların tamamını teslim etmemişlerdi. 28 Aralık'ta Ermenîler dükkânlarını kapamış, fitne çıkarmaya düşmüş

²²³⁰ BOA, A}MKT.MHM: 646/38.

²²³¹ BOA, HR.TH: 165/72; BOA, Y.A.HUS: 340/15.

²²³² BOA, Y.A.HUS: 342/35-2.

²²³³ BOA, HR.SYS: 2803/1-118-120-121-122.

²²³⁴ BOA, HR.SFR.3: 451/60.

olan eşrafin desisesiyle de olayların başladığı Halep Vilâyetine bildirilmişti.²²³⁵ İki gün boyunca devam eden olaylarda birçok kayıp yaşandı. Özellikle İngilizler Urfa ve çevresindeki olaylar hususunda Osmanlı yönetimini sıkıştırmaya çalışıyordu. 31 Aralık gecesi Yıldız Sarayı Kitâbet Dairesine gelen İngiltere sefiri tercümanı, sefirin bu gece Londra'ya bir telgraf göndermeye mecbur olduğunu ifade ederek, Urfa ve Antep'te durumun iyi olmadığını belirtmişti.²²³⁶

Uzun yıllardır Ermenîler ile aralarında mezhep kavgası yaşayan Süryanî sâkinler de olaylardan zarar görmüştü. Ermenîler, özellikle kazanın Kadîm Süryanîlerini uzun yıllardır Ermenîleştirmeye çalışıyorlardı. İsyân esnasında Ermenîler tarafından Süryanî ayinlerine müdahale edilmiş, cemaat efradından bazıları öldürülmüş, emlakları ise tahrip edilerek yağmalanmıştı. Yaşananlara dair şikâyet bizzat cemaatin ruhanî reisi ile ileri gelenleri tarafından yapılmıştı. Olaylar esnasında Ermenî mahallesinde yaşayan 38 Süryanî hanesinden 21 kişi öldürülmüştü.²²³⁷

Urfa sâkinlerinden Bedrossian'a göre ilk olaylarda toplamda 400 Ermenî aile, ikinci olaylarda ise 5.000 kişi hayatını kaybetmişti.²²³⁸ 1892'de Urfa'ya yerleşen Amerikalı Protestan misyoner Corinna Shattuck'a göre ise kayıpların 3000'i Gregoryen Kilisesinde gerçekleşmişti. Protestanların kaybı ise 110'du.²²³⁹ 7 Ocak 1896'da bir misyoner tarafından Urfa'dan gönderilen mektuba göre ise kilise de 1.500 kişinin öldüğü tahmin ediliyordu.²²⁴⁰ Kevorkian ve Paboudjian'a göre ise kilisede ölenlerin sayısı 2.000 idi.²²⁴¹ Efraim Jernazian'a göre ise 6.000 kişi ölmüştü ve ölümlerin yarısı kilisede gerçekleşmişti.²²⁴² Yabancı basında propaganda amaçlı yayımlanan gazete haberleri de birbirinden tutarsız rakamlar vermekteydi. Örneğin; 4 Şubat 1896 tarihli yabancı basındaki bir habere göre 25 Ekim ve 26 Aralık tarihlerinde 3.500 kişi öldürülmüş, sözde bunların 1.500'ü Gregoryen Kilisesinde gerçekleştirilmişti.²²⁴³ Oysa 29 Aralık 1895'te bir heyetle olay yerine giden binbaşıya

²²³⁵ BOA, A}MKT.MHM: 648/9-1.

²²³⁶ BOA, İ.DUİT:145/82.

²²³⁷ BOA, DH.TMIK.M: 13/23.

²²³⁸ Ohannesian, *Autobiography And Recollection Bedros Der Bedrossian Ourfatzi*, 3.

²²³⁹ Peabody, *Corinna Shattuck – Missionary Heroine of Oorfa, (Lives Worth Living)*, 137.

²²⁴⁰ Bliss, *Turkey and The Armenian Atrocities*, 461.

²²⁴¹ Kevorkian, Paboudjian, *1915 öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler*, 328.

²²⁴² Jernazian, *Judgement Unto Truth: Witnessing the Armenian Genocide*, 37.

²²⁴³ "Massacre at Ourfa", *Daily Greencastle Banner and Times, Greencastle, Putnam County*, 4 February 1896.

göre bu hadisede ölenlerin sayısı 700 veya 800 kişiydi.²²⁴⁴ Görüldüğü gibi yerli bir sâkin, misyonerler, elçi vekilinin iddiaları birbiriyle tutarsız, tahmini rakamlara dayanmaktadır. İngiliz elçi vekili, tahkikatında Misyoner Corinna Shattuck, kolcular müfettişi ve latin papazlarıyla sürekli müzakere halinde olmuştu. Fitzmaurice doğal olarak olaylara dair bilgileri, bu misyoner kadından ve görüştüğü papazlardan alıyordu. Bu kişiler olaylara tamamen vakıf olsalar bile ecnebiydiler ve abartılı bilgi aktarmalarından şüphe duyuluyordu.²²⁴⁵ İngiliz memurun raporunda geçen; “iddia olduğuna göre”, “iddia olunuyor”, “Ermenîlerin kavlince”, “zan olduğuna göre” gibi ifadeler, yapmış olduğu tahkikatın sıhhati hakkında şüphe uyandırmaktadır.²²⁴⁶ Anlaşılan tahkikat raporu bir propaganda faaliyetinin eseri idi. Başta Ermenîler olmak üzere gerek misyonerler gerekse İngiliz elçi vekilinin olayları mübalağalı göstermeye çalışmasının nedenleri çok açıktı. Amaç, Ermenîce gazetelerde ifade bulduğu gibi Avrupa’yı tahrik etmek, nihayetinde Osmanlı’ya müdahaleye mecbur bırakmaktı. İhtilalin akıbetinin ne olacağı bilinmese de Türkiye’nin parçalanması öngürülüyordu. Bu parçalanma esnasında ise Ermenîstan devleti kuralacağı hayali hâkimdi.²²⁴⁷

Elçi vekili Fitzmaurice’in raporu ile yerel idare ve merkezi yönetim arasındaki yazışmalar arasında ciddi farklar bulunmaktadır. Mesela İngiliz memurun yerel idarenin mühtedileri tanımaktan kaçındığı²²⁴⁸ yönündeki iddiaları tamamen temelsizdir. Zirâ İslâmiyet iddiasında bulunup, 1.000’e yakın Ermenî’nin büyük bir kısmı asayişin sağlandığını görerek kendi kadîm mezheplerine geri dönmüşlerdi. Geri kalan 100 kişiden 5-6’sı ise tahkik heyetinin Urfa’ya gelmesiyle Hristiyanlığa avdet etmiş, geri kalanı İslâm dininde kalmakta ısrar etmişlerdi. İngiliz memuru Fitzmaurice de buna şahit olmuş ve Urfa’dan ayrılma kararı almıştı.²²⁴⁹ 1896 Ağustos sonlarında Urfa ve çevresinde yapılan tahkik heyetinin reisi Emin Bey’in Halep vilâyet idaresine çektiği şifreli telgrafa göre de asayişin sağlandığını gören Halfeti, Cibin ve çevredeki 20 köyün gayrimüslim ahâlisi eski dinlerine geri dönmekte bir sakınca görmemişlerdi.²²⁵⁰

²²⁴⁴ BOA, Y.A.HUS: 342/105.

²²⁴⁵ BOA, HR.TH: 171/49.

²²⁴⁶ BOA, Y.A.HUS, 358/2.

²²⁴⁷ BOA, Y.PRK.ZB: 16/54 R. 26 Eylül 1311 (M. 8 Ekim 1895).

²²⁴⁸ BOA, Y.A.HUS: 358/2-8.

²²⁴⁹ BOA, Y.A.HUS: 359/6-1-2.

²²⁵⁰ BOA, Y.MTV: 145/151-1.

Vilâyet idaresinin bu olaylar karşısında tedbirli olduğu ve asayişî sağlamak konusunda ihtiyatlı davrandığı gözlenir. Öncelikle kazadaki redif taburunun Urfalı olması dolayısıyla yabancı bir tabur gönderilmesi ihtar edilmiş ve yerel eşraf bir araya getirilmişti.²²⁵¹ İstanbul'dan gelen emirler de Urfa'da bir uygunsuzluk vuku bulmaması için tedbirlerin alınması ve icabına bakılmak üzere acele edilmesi yönündeydi.²²⁵² Mutasarrıf ve kumandanın olaylar karşındaki kayıtsızlıkları da dikkate alınarak idareci değişimi öngörülmüştü.²²⁵³ Kazanın ehemmiyetinden dolayı, idare için muktedir, namuslu bir zatın acilen mutasarrıf tayin edilmesi düşünülmüştü.²²⁵⁴ Olayların büyüme ihtimali yüksekti. Kargaşa ortamından faydalanmak isteyen aşairler kaza çevresinde dolaşmaya başlamıştı. Arasıra saldırıya geçmiş olsalar da askerlerin ateşle karşılık vermeleri üzerine dağıtılmışlardı.²²⁵⁵ Hristiyan mahallelerine hücum eden aşayir ve ahâlî; miralay bey, ulemâ, eşrâf ve itibarlı kişiler tarafından engellenmesine rağmen olayların önü alınamamıştı.²²⁵⁶ Şubat 1896'da Osmanlı Londra Sefareti'nin haberine göre Mösyö Astonson tarafından İngiltere meclis-i mebûsanında İngiliz Hariciye müsteşarına Urfa'daki iki Ermenî vakasından sonra bir olay olup olmadığına dair soru sorulmuş,²²⁵⁷ müsteşar ise İngiltere hükümetince bir malumat olmadığını beyan etmişti.²²⁵⁸

1896 Temmuz ayı sonlarında Urfa mahkemesinde olaylara dâhil olanlar hakkındaki cezalara karar verildi. Mahkeme ilâmına göre suçlular; Osmanlı topraklarının bir parçasını devlet idaresinden çıkararak Ermenistan'ı teşkili etmek maksad-ı fesadiyesiyle isyana kalkışmak, Urfa kasabasının Büyük Kilise semtindeki Karakolhaneye hücumla askere saldırmak ve Birecikli İsmail'i öldürmek iddialarıyla itham olunmuşlardı. Zanlılar arasında; At Bazarı mahalleli 23 yaşında Boğos veled-i Bedoş ve Tavo veled-i Bedoş, 36 yaşında Küpeli Kivo veled-i Agob ve 20 yaşında Kefşker Vanes veled-i Kivan ve Gerz mahalleli muhtarın biraderi 30 yaşında Aruş veled-i Kirkor ve 45 yaşlarında Dervişoğlu Karabet ve Ketancı Toros ve 25 yaşında Harabet veled-i Agob ve 23 yaşında Bıçakçı Herbo veled-i Kivork, Şerbetçi Herbo ve

²²⁵¹ BOA, A}MKT.MHM: 648/9-2.

²²⁵² BOA, A}MKT.MHM: 648/9-6.

²²⁵³ BOA, A}MKT.MHM: 648/9-7.

²²⁵⁴ BOA, Y.A.HUS: 342/105-3.

²²⁵⁵ BOA, A}MKT.MHM: 648/9-9.

²²⁵⁶ BOA, Y.A.HUS: 342/105 H. 13 Recep 1313 (M. 30 Aralık 1895).

²²⁵⁷ BOA, Y.A.HUS: 347/10-3. (26 Şubat 1896).

²²⁵⁸ BOA, Y.A.HUS: 348/16-2-3

Koko veled-i Bedoş ve Kerbo veled-i Hamal Kivork isimli kişiler yer almıştı. Şahısların itirazlarına rağmen idamlarına karar verilmişti. Emri veren Toros ise 10 yıl kürek cezasına çarptırılmıştı.²²⁵⁹ Jandarma Onbaşı Hacı Mehmed'in ifadesine göre, Boğos'un katili Birecikli İsmail'i karakola getirirken herhangi bir yerinde yara yoktu. İsmail'i karakolhane koğuşunda korumakta iken yukarıda isimleri geçenler ile beraber firari refikleri ellerinde bıçak, koltukları altında revolverler ile gelerek içlerinden Ketancı Toros'un vurunuz! emri üzerine Toros'un dışındakiler kapı ve pencereleri kırarak karakolhane koğuşuna saldırıp, Attar İsmail'i yaralamışlardı. Jandarma neferi Ahmed ve Müslüm bin Yusuf da bu ifadeyi doğrulamıştı. Diğer şahitlerden Aruş veled-i Bedros ise vaka günü suçlulardan yedi sekiz şahsı kilise civarında gördüğünü anlatmıştı. Ayrıca Haçir Ağa'nın Ermenilerin "Engerton" isminde bir cemiyetlerinin olduğunu bazı kimselerden işittiği yönünde ifade vermişti. Jandarma yüzbaşlarından Abdülkerim Efendi'nin ise maktul İsmail'in vefat etmeden önce karakolhanede iken akçesini alarak sakladığı iddiasıyla yargılanmasına karar verilmişti.²²⁶⁰

4.5.2. 1895 Ermenî İsyanı Sonrası Gelişmeler

İsyanların neticesi ağır olmuştu. Üst üste eklenen toplumsal ve dinsel ayrımlar²²⁶¹ Müslüman ve Hristiyan sâkinleri, Osmanlı idaresinde daha öncesinde yaşamadıkları bir ayrışmaya itti. Bu tarihten itibaren Ermenî sâkinlerden Avrupa ve Amerika'ya göçlerin sayısında bir artış oldu. 1 Mayıs 1896'da İskenderun Limanından Mersin'e gelen Mesajeri Maritim Kumpanyasının Kongo isimli vapurunda, İzmir yoluyla doğrudan Amerika'ya gitmek üzere Halep ve Urfa Ermenîlerinden toplam 50 kişi bulunuyordu.²²⁶² Ayaklanmadan sonra gayrimüslimler arasında aidiyet ve mensubiyet duyguları artarken, silahlanma hız kazandı. 1895 İsyanı akabinde Urfalı tüm Ermenî gençlerinin katılmaya davet edildiği gizli bir topluluk kuruldu. Bu

²²⁵⁹ Bu kişiler dışında firariler; Nalband Abocikoğlu ve Bakağa Abocik ve Berber Makdis Kivoğlu Vanes ve Livan ve Kileci Nersisoğlu Abocik ve Siverekli Kâko ve Kileci Kiraf ve Karataşkesen Kivoi, Dökmeci Agob'un şakirdi ve Camıhoğlu Ohan ve Leblebici Unooğlu Aboc ve Bakağa'nın amcası oğlu Seko ve Arslan Kerbo ve Tüccar Mahsek ve Bağçeci Abdo ve Camıhoğlu Bağdo ve Kahkeci Seki ve İstanbul'dan gelen Ohan ve Hamamçı Seko ve Yedikardaşoğlu Varjabit ve Kazgancı Kanbur ve Tüfenkçi Nezo'nun dahi merhum Toros'un emri üzerine karakolhaneye hücum ederek İsmail'in katline sebebiyet verdikleri ve Dellal Bedoşoğlu Koko ve Kazgance Kerbo ve Hamal Kivork ve Bakağa Abocik ve Camıhoğlu Bağdo ve Livan ve Makdis Kerbo'nun Engerton isimli cemiyet-i fesadiyenin ileri gelenlerinden buldukları sabit görüldü; Bkz. BOA, Y.A.RES: 84/15-2.

²²⁶⁰ Y.A.RES: 84/15-1-2-3.

²²⁶¹ Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, 56.

²²⁶² BOA, Y.A.HUS: 353/27-1-2.

örgütlenmeyi sağlayabilmek için kaza dışından Dikran Aryan ve Arusag Ananian isimli Ermenî Devrimci Federasyonu üyeleri gelmişti.²²⁶³ Özellikle Dikran Aryan topluluğu büyük devrimci parti ve onun faaliyetleri konusunda Ermenîleri bilgilendiriyorken, Arusag Ananian ise kız okulunda öğretmenlik yapmaya başlamıştı.²²⁶⁴

1896 Mayıs ayında Antep'te görevli Amerikan misyoner Sanders, bayan Shattuck'a destek olmak için Antep'ten Urfa'ya gelmişti.²²⁶⁵ Misyonerin aktardığına göre kilisede bir süre hizmet verilememişti. Buradaki askeri kumandan, her zamanki gibi hizmetlerini sunmalarına itiraz olup olmadığı sorulmuş, kumandan bir sakınca görmemiş, üstelik çanlarını bile çalmalarına müsaade etmişti. Böylece 27 Ekim 1896'da cemaat toplanmış ve Pazar vaftizi yapılmıştı. Öyle ki Urfa'da üç aydır ilk defa çan sesi duyulmuş olduğunu söyleyen Sanders, bu durumun Müslümanları oldukça heyecanlandırıldığını aktarır.²²⁶⁶ 1 Aralık 1896'da Sanders, Mr. Terrell'e Urfa'daki durum hakkında bir telgraf çekerek şunları ifade etmiştir:

1895 olaylarından sonra şehre, Halep ve Şam'dan iki Arap alayı geldi. Bu alaylar kasabadaki Ermenîlerin ve bizlerin yaşadığı yerleri koruyorlar. Onlar Hristiyanların güvenini tam kazandılar. Görevlerini yerine getirmekte çok sadık, çok saygılı ve çok gayretli davranıyorlar.²²⁶⁷

Olaylar sadece merkezde değil, Ermenîlerin yoğun olarak yaşadığı Birecik ilçesinde de gerçekleşmişti. Kargaşa esnasında zarar gördüklerini iddia eden Birecik Katolik ve Protestan milleti vekilleri imzalarıyla, temettuat vergileri ve bedelât-ı askeriyelerinin affedilmesi talep edilince, hükümet gayrimüslim tebaanın durumunu dikkate alarak bu konuda tafsilatlı bir araştırmanın yapılmasını ve merkeze bildirilmesini buyurmuştu.²²⁶⁸ Muhakkak ki bu durumdan hem Müslümanlar hem de gayrimüslimler zarar görmüştü. Olaylardan bir yıl sonra Birecik'te, yerel eşraftan Müslüman ve Hristiyanlar bir araya gelmişlerdi. Müslüman ve Hristiyan eşrafın amacı; asırlardan beri birbirleriyle kardeşesine hüsn-i muhabbet içerisinde olduklarını ve bu

²²⁶³ Knadjian, *The Eternal Struggle: A Word Picture of Armenia's Fight for Freedom*, 168-169.

²²⁶⁴ Knadjian, *The Eternal Struggle: A Word Picture of Armenia's Fight for Freedom*, 182.

²²⁶⁵ The Missionary Herald, XCII, Bostan: 1896, 206.

²²⁶⁶ The Missionary Herald, XCII, Boston: 1896, 207.

²²⁶⁷ *Paper Relating to the Foreign Relations of The Annual Message of the President Transmitted to Congress*, Washington, Government Printing Office, 1898.

²²⁶⁸ BOA, DH.TMIK.M: 24/79-1, DH.TMIK.M: 24/79-2 H. 7 Recep 1314 (M. 12 Aralık 1896).

ilişkinin devam etmesi yönünde müşterek bir karar aldıklarını padişah II. Abdülhamid'e iletmekti. Yazıda, Müslüman ve gayrimüslimler arasında, bir müddetten beri devam eden düşmanlığın yok olduğu, hatta eskiye göre daha iyi bir duruma geldiği ifade edilmişti. Müşterek karara göre idarecilerin nasihatleri tesirli olmuş, taraflar arasında bir düşmanlık kalmamıştı.²²⁶⁹ Metinde kullanılan üslup, sadece o günlerin şartlarını değil, şehrin kadim birliktelik kültürünü de yansıtmaktaydı. Ortak karar alabilme, asırlardan beri kardeşçe yaşam ve muhabbetin belirtilmesi olaylardan önceki yaşayışı aksettirmesi açısından önemlidir. Bu uzlaşma kültürü, XIX. yüzyılın ikinci yarısında defalarca tekrarlanan, ekâbirin bir araya gelişlerinden de anlaşılmaktadır. Vakaya müteakip iki toplum arasında tam olarak bir kompadan bahsetmek mümkün değildir. Halk arasındaki iletişim kanallarının tamamen kapalı olmadığını gösteren emareler bulunmaktadır. Telfutur mahallesinden ekmekçibaşının oğlu Kivo'nun eytam sandığından borçlanırken iki kefilinin de Müslüman olması dikkat çeker.²²⁷⁰ Kaya Mescidi mahalleli Davaroğlu İbrahim Halil'in Protestan Çilingiryan Bedros'a vekâlet vermesi yine bu karşılıklı ilişkilerin devamına işaret eder.²²⁷¹ Ermenî olayları esnasında eşlerini kaybeden Hatun ve Ağisa isimli iki Ermenî kadının ticaret eski kâtiplerinden Ahmed Efendi'yi tayin etmeleri²²⁷² de karşılıklı ilişkilerin devamına işaret eden örnekler arasındadır.

Olayların akabinde yerel yönetim, özellikle misyonerlerin gayrimüslimler ile olan münasbetlerini açıktan veyahut gizlice takip etmekteydi. Yazışmalar ve yardım kampanyaları idarecilerin dikkat kesildiği faaliyetlerdi. Bu kaygıyla Urfa mutasarrıflığının yaptığı soruşturmalarda misyonerlere ilişkin ifadeler çok sert değildi ancak tedbirli olduğu açıktı. Yönetimin endişesi; *Hal-i hazırda memleketin usûl-i idâre-i siyâsîyesini ihlâl ve halkı ifsad ve ihlâl edecek surette hareketleri yok ise de böyle şurîş (kargaşalık) görmüş ücra bir mahalde ecnebilerin yerleşip kalmaları ve birçok eytam ve erâmili idârelerine almaları dikkatlerden kaçmıyordu. Bu nedenle misyonerlerin hareketleri sürekli teftiş edilmekteydi.*²²⁷³

²²⁶⁹ BOA, DH.TMIK.M: 13/77-1.

²²⁷⁰ UŞS, 223/192-5.

²²⁷¹ UŞS, 218/142/143-37 H. 22 Ramazan 1313 (M. 7 Mart 1896).

²²⁷² UŞS, 218/164-74 H. 25 Şevvâl 1313 (M. 9 Nisan 1896).

²²⁷³ BOA, DH.TMIK.M: 58/72-18 R. 23 Mart 1315 (M. 4 Nisan 1899).

4.5.3. II. Meşrutiyet Öncesi Urfa'da Genel Durum

1904 ve 1905'lerde başlayan ağır vergi yükü Osmanlı genelinde ve özellikle doğu viâyetlerinde huzursuzluğa yol açmıştı. Aralık 1907'ye gelindiğinde ise farklı ülkelerdeki Jön Türk partileri bir araya geldikleri zaman *neşriyat-ı ihtilaliyeye*, ittifakla karar verilmişti.²²⁷⁴ II. Abdülhamid'e karşı gerçekleşecek darbe için ihtilale dönük yayınlar yapılacaktı. Bununla beraber taşra örgüt üyelerinin faaliyetleri II. Abdülhamid'e karşı yapılacak darbe girişiminin bir başka veçhesini oluşturuyordu. Muhbir-i sadık imzalı bir vesika, Urfa'da İttihat ve Terakkî Cemiyeti'nin faaliyetlerini göstermesi açısından önemliydi. II. Abdülhamid'in sadık muhbirinin 1907'de Urfa'dan gönderdiği telgraf, muhaliflerin Urfa'da mahfiyen takip edildiğine işaret etti. Muhbire göre, Hamidiye kumandanı Mirliva Mehmed Paşa, serasker paşadan gizlice aldığı şifreli emirname gereğince Arap aşiretlerine bazı nasihatlerde bulunmak amacıyla *nazar-ı şahanenin menfûrı, mekteb-i idâdî müdürü İhsan Bey* ile beraber 29 Eylül 1907'de, saat 7 raddelerinde, 18 saat mesafedeki Arap aşiretlerini telkin etmeye gizlice gitmişlerdi. Anlaşılan İttihat ve Terakkî üyeleri, bölgedeki yönetim boşluğundan faydalanarak, bölgesel güçleri tespit etmiş ve onlarla anlaşarak değişen siyasî manzaradan yararlanmak istemişlerdi.²²⁷⁵ Muhbir-i sadık, İhsan Şerif Saru'nun nefret edilen biri olduğunu iddia ediyordu. Mirliva Mehmed'in damadı Yüzbaşı Avni Bey de politika suçlusuydu. Muhbire göre bu iki zat, Arap aşiretlerine kötü beyanlarda bulunmaktaydı.²²⁷⁶ Ancak İhsan Şerif Saru bu gidişe dair çok farklı bilgiler vermektedir. 1907 senesinde Harran üzerine bin kişilik yağmacı bir kuvvetin gelmesi üzerine yerel güçlerden kimse adım atmamıştı. Bunun üzerine geceleyin saat 7'de yalnız İhsan Şerif ve iki jandarma süvarisi görevlendirilmişti. İhsan Şerif'in anlatımına bakılırsa girişimleri sayesinde dört gün içerisinde tüm kuvvet bölgeden çıkarılmıştı.²²⁷⁷ Oysa II. Abdülhamid'in sadık muhbirine göre Saru'ya Hamidiye kumandanı Mirliva Mehmed Paşa da eşlik etmişti. Muhbirin ifade ettiği mirlivanın damadı Yüzbaşı Avni Bey, 1902'de İhsan Şerif'in teşebbüsüyle açılan ve hoca kadrosunu kendisinin belirlediği idâdîde riyaziye dersi vermekteydi. 1908'de İttihat ve Terakkî'nin Urfa

²²⁷⁴ Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, 183.

²²⁷⁵ Eldem, vd., *Doğu İle Batı Arasında Osmanlı Kenti Halep İzmir, ve İstanbul*, 110.

²²⁷⁶ BOA, Y.PRK.AZJ: 52/23.

²²⁷⁷ Saru, *İhsan Şerif Saru, Eğitim Hizmetinde Elli Yıl*, 46.

mebusu olacak Şeyh Safvet Efendi ise okulda Farsça ve Ahlak dersi hocasıydı.²²⁷⁸ Anlaşılan İhsan Şerif Bey kazada kendisiyle aynı fikirde olan ileri gelenleri okulda bir araya getirmişti. Öyle görünüyor ki 1908 öncesinde partinin “yeraltı” bir örgüt olarak faaliyetleri,²²⁷⁹ Urfa’da dahi sürgünde olmak, takip edilmek pahasına devam etmişti.

Muhbir-i sadığım İhsan Şerif Saru’ya yönelik nefret dolu ithamlarının nedeni İhsan Şerif’in, II. Abdülhamid’i devirmek amacıyla planlanan ve gerçekleşmeden sona eren darbe girişimine katılanlardan biri olmasıydı. Saru,1893’e doğru İttihat ve Terakkî Cemiyeti’nin II. Abdülhamid’e karşı bir darbe teşebbüsü içerisinde yer aldığı için Urfa’ya sürgün edilmişti.²²⁸⁰ Saru bu darbe teşebbüsünde aktif olarak rol alacağını kabul etmişti. Saray baskını esnasında bir elinde Kur’ân-ı Kerîm, diğerinde ise bayrak tutar halde, kalabalığı galeyana getirerek darbe teşebbüsüne katılmalarını sağlayacaktı.²²⁸¹ Kendisi, İttihad-ı Osmanî’nin üyeleri arasındaydı. Cemiyet, Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhânenin Osmanlı’nın yıkılışının ve istibdadının önüne geçmek isteyen gençleri tarafından, 3 Haziran 1889’da kurulmuştu. Cemiyet, duygusal yönü ağır basan bir öğrenci kuruluşuydu ve felsefe tartışmalarının yapıldığı bir ortamdan doğmuştur ki bu oluşum ileride İttihat ve Terakkî Cemiyeti ismini alacaktı.²²⁸² Ancak içerisinde kendisinin de yer alacağı darbe planları ortaya çıkınca İstanbul’dan uzaklaştırılarak sürgüne yollanmıştı. Sürgün istikameti olarak İstanbul’dan Trablusgarp’a oradan İskenderun, Halep ve nihayetinde sürgün yeri olan Urfa’ya gelmişti. 1897’de, 30 yaşında Urfa’ya gelen İhsan Şerif Saru Rüşdiye Mektebinin başına getirilmişti.²²⁸³ Anlaşılan sürgünde olmasına rağmen siyasî fikirleri yönünde hareket etmekten vazgeçmemişti. 1907’e geldiğinde neredeyse 10 yıldır Urfa’da yaşamaktaydı. Anlaşılan II. Abdülhamid, kendisine muhalif olan İhsan Şerif Saru’yu sürgüne yolladığı yerde de sürekli kontrol altında tutmaya çalışmıştı. İhsan Şerif Saru’nun oğlu Kâmran Şerif Saru’nun, babasının Urfa’daki sürgün hayatının bitişiyle ilgili aktardığı bilgiler kıymetlidir:

²²⁷⁸ Saru, *İhsan Şerif Saru, Eğitim Hizmetinde Elli Yıl*, 32.

²²⁷⁹ Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, 24.

²²⁸⁰ Saru, *İhsan Şerif Saru, Eğitim Hizmetinde Elli Yıl*, 23, 24.

²²⁸¹ Saru, *İhsan Şerif Saru, Eğitim Hizmetinde Elli Yıl*, 24.

²²⁸² Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler C.1 İkinci Meşrutiyet Dönemi*, 51-52.

²²⁸³ Muzaffer Başkaya, “İhsan Şerif Bey (Saru) “Cumhuriyet Çocuklarına Tarih Dersleri” Eseri”, *Turkish History Education Journal* 5/1, (Spring 2016): 300-301.

“İstanbul’dan gelen iki telgraf evdekileri çılgına döndürmüştü. Babam, “kurtulduk ! kurtulduk !” diye beni kucaklıyor, sevinçten ne yapacağını bilmiyor, annem sevinç ve heyecanın şiddetinden gâh gülüyor, gâh ağlıyordu. Ağabeyim Osman Vasfî ile babamın Urfa idâdîsinden mezun bir öğrencisi Meşrutiyet ilan edildiğini, hürriyete kavuştuğumuzu müjdeleyerek, bizi tebrik ediyorlardı. O sırada, son yıllar içinde bizim gibi Urfa’ya sürülmüş olan Şehremini Rıdvan Paşa’nın adamlarından Mümtaz Bey isminde, gayet şişman bir zat sokak kapısına dayanmış, avazı çıktığı kadar “İhsan Bey, kurtulduk !” diye deli gibi haykırıyordu. Çok geçmeden evin önü babamı tebrik edenlerle doldu. Halülilürrahman’da kurbanlar kesildi.”²²⁸⁴

4.5.4. II.Meşrutiyet’in İlanı: İttihat ve Terakkî, Gayrimüslimler ve Muhalifler

XX. yüzyılın başlarında pek çok Avrupa ülkesi, modernite ile beraber etkileyici toplumsal değişimler yaşadı. Geniş ölçekli teknoloji, işletmeler, sanayinin büyümesiyle berber kasabalar da hayli büyüdü ve nüfus hızla arttı. Aynı anda, yeni kitlesel ideolojilerin gelişimiyle sosyalizm ve milliyetçilik, politik yaşam, öncekinden daha geniş bir dayanak haline gelmişti.²²⁸⁵ Yüz yıldan daha fazla bir süredir gerçekleşen Osmanlı reformları da bu kaynaktan beslenmiş, kurumsal yapı ve bürokratik seçkinler zümresi üzerinde oldukça geniş etkiler bırakmıştı. Türk milliyetçiliği temelinde, XX. yüzyıl başlarında Osmanlı siyasal hayatında muazzam rol oynayan İttihat ve Terakkî Partisi de Batı kaynaklı bu etkiyle, 1908 yılında, II. Meşrutiyet’in ilan edilmesine ön ayak oldu. Meşrutiyet’in ilanı Ermeniler nezdinde, Osmanlı’nın diğer şehirlerinde olduğu gibi Urfa’da da bir iyimser hava yaratmıştı. Osmanlı paramentosunda Krikor Zohrap, Varteks (Hovannes Serengulian) ve diğer vekiller devletin Ermenî vatandaşlarını temsil etmek üzere yer almışlardı.²²⁸⁶ Yeni idare ile kentin çeşitli cemaatleri arasında belirgin bir yakınlaşma oluşmuştu.²²⁸⁷ Hürriyet adına yapılan toplantılarda her kesimden insanların yakınlığını kazanan biri sivrilmişti. Bu kişi kısa bir zamandan beridir yerel İttihat ve Terakkî üyesi Djürdji

²²⁸⁴ Saru, *İhsan Şerif Saru, Eğitim Hizmetinde Elli Yıl*, 52-53.

²²⁸⁵ Klas-Göran Karlsson, “The Young Turks In Power: A Comparative And Critical Perspective” , *Religion, Ethnicity and Contested Nationhood in the Former Ottoman Space*, (Boston: Brill Academic Publishers, 2011), 13.

²²⁸⁶ Hovannisian, “Tigranakert/Diarbekir and Edessa/Urfa”, 6.

²²⁸⁷ Kieser, “Bir Misyoner Hastanesinin Çevresindeki Küçük Dünya: Urfa, 1897-1922”

isimli bir Protestan Süryanî idi. Yeni Meclis-i Mebûsuna önerildi ama nihayetinde bir şeyh (Şeyh Safvet) ile liberal görünümlü bir zengin Türk (Mahmud Nedim) seçilmişti.²²⁸⁸ İktidarı ele geçiren İttihat ve Terakkî yönetiminin yaptığı ilk girişimlerden biri, vilâyetlere cemiyetin esas amaçları hakkında bilgilendirici telgraflar çekmek olmuştu. Bu telgraflara göre, cemiyetin amacı vatanın her noktasında intizam ve asayişin sağlanması ve bu suretle saadetin teminiydi. Buna mani olacak her türlü hareket cemiyet nazarında menfur görüleceği için kesinlikle müdahale edilecekti.²²⁸⁹

Meşrutiyet idaresi şehirde heyecanla karşılanmasına rağmen bir süre sonra yeni idareye karşı taraf ve muhalif iki kitlenin mücadelesi söz konusu oldu. İstanbul'dan Urfa'ya kadar her yerde vatandaşlar yeni siyasî hak ve sorumluluklarının²²⁹⁰ bilincinde iken, yeni yönetime karşı şiddetli bir muhalefet kendini göstermeye başlamıştı. *Hürriyyet-i Mebûsâna, Hükümet-i Seniyyeye, İttihâd-ı Terakkî Heyetine* ve padişaha küfrettiği, hatta kanaat etmeyerek *din ve mezhebe müğayir surette tabir ve tecavüz-i lisaniyyede bulunduğu* iddiasıyla Urfa Müftüsü Şeyh Müslüm Efendi, Ördek karyesi muhtarı Mehmed ve ihtiyar heyeti tarafından sorgulanarak hükümete şikâyet edilmişti.²²⁹¹ Muhaliflerin Meşrutiyet idaresine karşı propaganda faaliyetleri afişler asmak ve bildiriler okumak suretiyle devam etti. Aslında II. Abdülhamid idaresine aleyhtar ilk afiş yapıştırma kampanyası softaların, bazı ulemânın teşvikiyle başladıkları bir eylemdi.²²⁹² Urfa'da da afiş/pankart asma yönündeki eylemleri başlatan medrese talebeleri olmuştu. Halep idaresinin yazışmalarında afiş asanlar *eclâf-ı nasdan* (ahmaklar) olarak nitelenmişti.²²⁹³ Yeni idare tarzının ilanından yaklaşık bir ay sonra dahi afiş asmak suretiyle protestolar devam etti. 24 Kasım 1909 gecesi sabaha karşı Urfa'nın Pamukçu Pazarında Tütüncü Alo ile Mehmed'in dükkânları arasındaki duvarda Meşrutiyet aleyhine tertip edilmiş bir afişe rastlanmıştı ve afişte şu sözler sarf edilmişti:

²²⁸⁸ Kieser, Kieser, "Bir Misyoner Hastanesinin Çevresindeki Küçük Dünya: Urfa, 1897-1922" 270.

²²⁸⁹ BOA, DH.MKT: 2674/14.

²²⁹⁰ Campos, *Osmanlı Kardeşler – Erken Yirminci Yüzyıl Filistin'inde Müslümanlar, Hristiyanlar ve Yahudiler*, 15.

²²⁹¹ BOA, BEO: 3503/262694.

²²⁹² Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895 – 1908*, 74.

²²⁹³ BOA, DH.MUİ: 136/69.

Evvelâ ey din karındâşları haberiniz var mıdır? şeriat dedikleri bâkîdir. Resûlullah efendimizi mahcup etmiş ve şeriatı istemeyen kâfir olur ve Muhammed Aleyhüsselâma asî olur. Ve cenâb-ı Hakka dahi asî olur. Küllîyen bu sefîl hürriyeti terk edin. Din ve dünyanızı zarar ettirir. Keyfinize ha! Sonra mevt halinde pişman olursunuz ha! nazaran yevmi'l-kiyâmette hazret-i peygamberimiz efendimiz hazretleri yakanızdan tutar, ey benim kara yüzlü ümmetlerim dünyada iken ne içün benim şeriatimi tutmayup da hürriyet istediniz? Ve hürriyet dedikleri düvel-i ecnebiyyeye mahsûstur. Hürriyet şeriaten muğayirdir. Ol vakit yüzünüz kara olur. Ne cevap vereceksiniz. Hey martavallar ve ey hocalar sarık sarup hürriyyete mi tapıyorsunuz? Allah'tan korkun! Muhammed'den utanın! Ve başınızdaki sarıktan utanın. Yahu kıyamet var, yahu cennet cehennem var. Gelin ahiretinizi para ile fûrûht eylemeyin. Sizlere yazıktır. Hürriyyete ehemmiyet vermeyin ve itibar etmeniz olmasın. Sonra küstah olursunuz. Şeriat dedikleri din ve dünyamızın direğidir. Eğer şimdi bir çadırın direğini altından çekseler mezkûr çadır nasıl yıkılır, düşer, o çadır ayak altına gelür. İt, tazi, merkeb insan ve nevi hayvanlar ayak altına alub geçerler. Teşbihde hata yokdur. Eğer şeriat elden gitmiş olsa dinimiz dahi öyle yere yıkılır. Ayak altına gelür. Yahu merhamet edin. Şeriatin uğruna canınızı feda edin. Pişman olmassız. Olan şehiden defterine yazılır. Ve Resulullah efendimiz hazretlerinin şefaatine nail olur ve cenab-ı hak onlara sadıkların defterine yazar. Karındaşlar gelin hürriyeti terk edelim. Hevâ-yı şeytana uymayın. Paraya tabi olmayın. Para hayratımız. Ne içün din ve dünyanızı para ile sattınız. Hey zalimler! Kâfirler ile uhuvvet ne içün yapıyorsunuz? Şeriat sizleri kepaze eyler. Şeriat sahipsiz değildir ve iki gözünüzü patlatır. İnşallah sizleri her şeyden eyler. Nazaran bu hürriyeti isteyenler beşinci mezhebdendirler. Hiçbir ehemmiyet vermeyin. Artık kepaze olmuşlar. Ne yapacaklarını bilmiyorlar. İşte burada muhtasar kaldık. Eğer meselenin cümlesini tahrir eylese idim. Yine üç günden ancak hitam bulur idi.

R. 10 Teşrîn-i sâni sene 1325 (M. 23 Kasım 1909).²²⁹⁴

Afişte yer alan, *Hey zalimler! kâfirler ile uhuvvet ne içün yapıyorsunuz?* cümlesindeki *zalimler* yakıştırması İttihat ve Terakkî yönetimi ile taraftarlarına göndermeydi. *Kâfirler* ise İttihat ve Terakkî ile birlikte II. Abdülamid'e karşı muhalefette birleşen Ermeniler olsa gerekti. Afişi asmaya iştirak edenler; Mehmed

²²⁹⁴ BOA, DH.MUİ: 136/69-1.

Emin, Necmeddin, Ramazan, Gergerli Ali ve Şeyh Müslüm adında Halilürrahman medresenin beş talebesiydi. Necmeddin afişi hazırlamış, Mehmed Emin ona eşlik etmiş, Ali ve Şeyh Müslüm de yeni idare tarzına karşı uygunsuz ifadelerde bulunmuşlardı. Mehmed Emin ve Necmeddin'in medresedeki hücreleri aranmış ve yasaklı evraklar bulunmuştu. Üstelik Necmeddin araştırma sırasında birtakım evrakları da yakmıştı. Olaya şahit olan birçok kişi olmuştu ancak ilginçtir ki talebelerin aleyhine birkaç gayrimüslimin ifadeleri de delilden sayılmıştı. Bekçi Abdülkadir, Halil Hafız oğlu Mustafa, Ali oğlu Mehmed, Jandarma Mehmed'in oğlu Halil, Fırıncı Kiğocan'ın fırınında hamur kesicisi Maksi oğlu Serkis ve Nersis oğlu Agob ve Abdullah oğlu Bekçi Ahmed adlı şahıslar talebeler aleyhine şahitlik etmişlerdi. Gergerli Ali ve Şeyh Müslüm'ün Meşrutiyet idaresi aleyhine sözleri ise Karabet oğlu Ağya, Agob oğlu Kiğork, Berber Oseb'in şahitliklerine dayanarak belirlenmişti.²²⁹⁵ Basit bir afiş asma vakası, Divân-ı Harp'te yargılanacak kadar büyük bir suç sayıldı. Talebeler, mahkemelerinin görülmesi için önce Halep Vilâyetine, oradan Beyrut Vilâyeti aracılığıyla da Emniyet-i Umumîye Müdiriyetine gönderildiler.²²⁹⁶ Yargılama neticesinde Ramazan beraat etmiş, Şeyh Müslüm ve Gergerli Ali üçer sene, Necmeddin ve Mehmed Emin'in müebbeden Sivas'a sürülmeleri 20 Ocak 1910'da Divân-ı Harp tarafından onaylanmıştı.²²⁹⁷ 1910 Mart ayının başlarında talebeler Sivas'a varmışlar ve şehirdeki tekke ve zaviyelere misafir olarak yerleştirilmişlerdi. Şehirde fabrika veya benzeri çalışabilecekleri bir yer olmaması talebelerin iâşe sorununu gündeme getirmişti. Zaten hepsi de fakir durumdaydı. Tekkelerin, dervişler ve seyyahlara mahsus olduğu, böyle mahkûmların uzun müddet tekkede kalmasının da uygun olmayacağı şehrin postnişinlerini rahatsız etmişti. Şahısların hergün polis idaresine gitmeleri sayesinde yiyecekleri temin olunuyordu ancak bunun da devamı imkânsızdı. Sivas polis komiserliğine göre bu kişiler için bir miktar yevmiye verilmeli ve bu kişiler yiyecek ve ilaçsız bırakılmamalıydı. Yoksa ya firar edeceklerine veyahût hırsızlık ve benzeri suçlara meyledeceklerine şüphe yoktu. Bu gerekçeler ile Sivas

²²⁹⁵ BOA, İ.HB: 6/5-2-3-4; BOA, DH.MUİ: 136/69-6.

²²⁹⁶ BOA, DH.MUİ: 136/69-4-5.

²²⁹⁷ BOA, İ.HB: 6/5-2-3-4; BOA, DH.MUİ: 136/69-6; Ahmed oğlu Mehmed Emin Kalaboynu mahallesinde, Zabtiye Mamey'in oğlu Ramazan İmam Kulu (Kolu) mahallesinde, Abuzer oğlu Necmeddin Kâhta'nın Narınca köyünde, Bağçeci Hüseyin'in oğlu Alo Sultan Bey mahallesinde, Hüseyin Hafız'ın Şeyh Müslüm ise Halife mahallesinde oturmaktaydı.

komiserliği olası bir firardan sorumlu tutulmak istemiyordu.²²⁹⁸ Gerçekten de bir süre sonra, ilk önce Ali sonra da Necmeddin Sivas'tan firar etmişlerdi.²²⁹⁹ Kalanların iaşelerinin karşılanmasına karar verildi.²³⁰⁰ Anlaşılan firar edenler bir süre sonra yakalanmışlardı. Zira neredeyse bir yıl sonra dört medrese talebesinin Sivas'tan firar ederek Urfa'ya geldikleri, gizlice ahâliyi hükümet aleyhine tahrik etmekle uğraştıkları haberi alınmış ve Sivas Valiliğine soruşturma yapılması tenbih edilmişti.²³⁰¹ Talebelerin afiş asma gibi bir eyleme kalkışmasını kimin organize ettiğine dair bir bilgi yoktu. Yalnız dikkat çeken şey, İttihat ve Terakkî yönetiminin bir afiş asmayı İstanbul'da, Divan-ı Harp'te yargılanacak kadar büyük bir suç olarak görmesiydi. İlaveten beş medrese öğrencisine atfedilen suçların sabitliği için Hristiyan şahitlerin ifadelerine başvurulmuştu. Urfa'daki muhalif grubun bu hareketi Pertev Tevfik Bey'in imtiyâz sahibi olduğu Muahede Gazetesinde²³⁰² haber dahi olmuştu. Aslında, afiş asıldığına ve zaptiye tarafından yırtıldığına dair haber, İstanbul'da çıkan Ermenî Azadamard Gazetesine yazılmıştı. Büyük ihtimal Urfa Ermenîleri tarafından yazılan bu haber, Muahede Gazetesi tarafından iktibâs edilmişti. Gazete haberine göre Haşimiye Çarşısında duvara asılan yazıda II. Abdülhamid idaresine geri dönüş temennî ediliyordu.²³⁰³

Kendi çıkarları doğrultusunda ahâliyi yeni yönetime karşı dolduran memurlar da yok değildi. Urfa'ya atanan ikinci komiser Nuri Efendi'nin memuriyeti Dâhiliye Nezareti tarafından onaylanmayınca açıkta kalmıştı. Bu nedenle safdil ahâliyi Meşrutiyet aleyhine kışkırtma yeltenmiş, Halep'teki Musahhara Gazetesine makaleler dahi yazmıştı. Urfa'daki polis komiseri Mehmed Kâmil'e göre Nuri Efendi'nin; İskenderun, Antakiye, Harim ve Kilis kazalarıyla hürriyetin ilanı esnasında Maraş'taki fenalıkları apaçık ortadaydı. Urfa'da açıkta olduğu halde Halep'e gitmeyip Urfa'da kalması uygun görülmemişti.²³⁰⁴ Merkezden çevreye güç dengelerini değiştiren 1908 Jön Türk Devrimi, Millî Aşireti'nin İbrahim Paşa olarak isimlendirilen, etkili önde

²²⁹⁸ BOA, DH.MUİ: 136/69-8.

²²⁹⁹ BOA, DH.MUİ: 136/69-9.

²³⁰⁰ BOA, DH.MUİ: 136/69-13.

²³⁰¹ BOA, DH.SYS: 55/22 R. 26 Kânûn-i sâni 1326 (M. 8 Ocak 1911).

²³⁰² Taner Aslan, "Pertev Tevfik ve Muahede Gazetesi", *Turkish Studies*, Vol. 6/3, (2011), 523.

²³⁰³ BOA, DH.EUM.KADL: 22/25; Muahede Gazetesi, Numero 22, (15 Zilhicce 1328), 4.

²³⁰⁴ BOA, DH.EUM.THR: 43/29.

gelen liderinin sonunu da getirmişti. Paşa'nın II. Abdülhamid'e sadakati onu, İttihat ve Terakkî Cemiyeti'nin düşmanı yapmıştı.²³⁰⁵

II. Meşrutiyet'in ilanıyla halkın beklentileri yükselmişti. Düzenin sağlanacağı, vergilerin hafifleyeceği beklenirken ilandan bir buçuk yıl geçmesine rağmen ahâlîde huzursuzluk ve şikâyetler başladı. Bu defa sesi çıkanlar muhalifler değil, yeni idare tarzına karşı olmayıp, uyum sağlayan ve Meşrutiyet idaresinden ümitvar olmuş kişilerdi. Meşrutiyet ile beraber hükümet her işe güzelce vakit ayıracak, rüşvet alınmayacak, kanûn hilâfında bir muamele icra edilmeyeceği yönünde bir kanaat hakim olmuştu. Mektepler açılacak, yollar yapılacak, asayiş devam edecek, hülâsa bütün iyilikler icra kılınacak, fenalıklar kalkacak gibi nutuklar işite işite halk nazarında beklentiler yüksek olmuştu. Kentin genel durumu yeni yönetimden ümitli olan birkaç ileri gelenin kaleme aldığı bir şikâyet telgrafında açıkça ifade edilmişti:

Heyhat bin kere heyhat! Günler, haftalar, aylar, seneler geçti. Ne eski kötülükler sona erdi ne de yeniden pek cüz'î olsun bir iyilik hasıl oldu. Bir buçuk senede üç mutasarrıf geldi, üç paralık iş görmediler. Birincisi İlyas Sami Bey mürtekip (rüşvetçi) idi. Millet in bu kadar parasını aldığı halde hiçbir iş görmeksizin yıkıldı gitti. Lâkin Niğde'ye mutasarrıf olduğunu işittik, üzüldük. Sonra Salih Salim Bey geldi. Yıldızlı yalanlar, adı ve amiyâne planlarla yukarıyı aşağıyı kandırdı. Ermenî rüesasına hakkında gayet meharetli bir haber yazdırdı. Allah bilir külliye yalan idi. Bu sahtekârlığın tesiri İstanbul'daki kuvvetli hamilerin nüfus ve tedbiri sayesinde buradan cehennem oldu. Lakin Bitlis'e vali tayin edildi. Bu gibi tenbel, yalancı, riyâkâr herifler zaman-ı Meşrutiyet'te mi alemin gözünü boyuyor diye cümle erbâb-ı vicdan gibi biz de üzüldük, kan ağladık. Şimdi mutasarrıf Mümtaz Bey ise satranca aşırı düşkünlüğü ve memurlardan birkaç ahbab ile inzivaya meyleder. Ahvâl-i umûmiyeye karşı kayıtsız, taraflılığı delâletiyle o da seleflerinden ziyade bir şeye muvaffak olamayacağından tereddüt edilmez. Müddeî Umûmî muavinimiz Şükrü Efendi alenen aldı, çaldı. Terfi ederek Deyr-i Zor'a ceza reisi oldu gitti. Hâkim Fevzi Efendi rüşvet alma usulünü keşf ve icat eylediği halde terfi ederek Kastamonu naibi oldu gitti. Bereket versin ki hareketi günü verilen paraların mühim bir kısmı sahipleri tarafından tahsil edildi. Vah zavallı memleket ve biçare millet. Ümidimiz tükenmek üzeredir.

²³⁰⁵ Gingeras, *Fall Of The Sultanate –The Great War and the End of the Ottoman Empire, 1908-1922*, 37.

Urfa Birecik şosemiz tamamlanması için bir saat mesafelik işe muhtaçtır. O da yüz üstü duruyor. Aşiretler arasında gasp, ve hırsızlık başladı. Asayiş günden güne bozulmadadır.

*Mollâzâde Hâcı Mehmed - Parmaksızâde Müslüm Efendi -
Arabistanağasızâde Hâcı Ali - Kürkçüzâde Ömer Edib*

R. 30 Eylül 1325 (M. 13 Ekim 1909).²³⁰⁶

Bahsi geçen usulsüzlüklere binaen Dâhiliye Nezaretince mutasarrıfa bir ihtar²³⁰⁷ verilmişti. Ancak ahâlinin durumu pek iyi değildi. Zahireler yok denecek dereceye varmış ve ahâli açlıktan ölecek raddeye gelmişti.²³⁰⁸ Çekirge istilasını ekinleri yok ettiğinden zahirenin fiyatı da artmıştı. Ahâlinin bir kısmı yevmiyesini tedarikten bile acizdi. Fukara ahâli ellerindeki yemeklik zahireyi tamamen tohum olarak ektiğinden, talepleri sadece yemeklik için erzak olmuştu.²³⁰⁹

²³⁰⁶ BOA, DH.MTV: 56/2-3.

²³⁰⁷ BOA, DH.MTV: 56/2-3.

²³⁰⁸ BOA, BEO: 3696/277196.

²³⁰⁹ BOA, DH.MUİ: 1-8/3-6.

SONUÇ

Urfa kenti, Osmanlı son döneminde etnik ve dinî rekabetin yaşandığı şehirlerden biri oldu. Ancak yaşananlar sadece etnik ya da dinsel kaynaklı değildi. Ekonomik dönüşüm, eğitim kalitesindeki farklılıklar, sağlık hizmetlerine ulaşım kolaylığı gibi kamusal alanlarda alınan hizmetler arasında, gayrimüslimler lehine artan avantajlar da iki taraf arasındaki ilişkileri etkilemişti. Müslüman ve Hristiyan vakıfların, dükkân ve arazi yerleri üzerindeki hak iddiaları, tarafları karşı karşıya getiren sebeplerden oldu. Şehre atanan yöneticilerin idarecilik açısından zayıf oluşu ise asayişin sağlanmasını geciktirmişti.

Aynı mahalleyi, çarşı ve pazar ilgilendiren ortak sorunlarda, yerel idare ile ahali arasındaki problemlerde, yetim çocukları sahiplenmede şehrin sâkinleri defalarca bir araya gelmişti. Ancak bu birliktelik, zamanla her grubun birbirinden bağımsız hareket ettiği toplumsal bir ayrışmaya doğru ilerledi. Mahalle düzeyindeki ayrışmanın ilk nedenlerinden biri kiliselerin onarım ve yeniden inşasına gösterilen müsamaha olmuştu. Buna ilaveten kiliselerin birer propaganda merkezlerine dönüşmesi, Müslümanlar nazarında toplumsal huzursuzluğu bir kat daha arttırmıştı.

1895 Ermenî İsyancıları ise sadece Müslüman-Ermenî çatışmasına dönüşmedi. şehrin Süryanî ve Yahudî sâkinlerinin de yaşamlarını etkileyen bir kargaşa alanı yarattı. Olaylarda Ermenî mahallesinde yaşayan Süryanîlerin öldürülmesi iki toplumun arasını açarken, güvensiz ortam Yahudîlerin gruplar halinde Kudüse göç etmelerine neden oldu. İsyana Hristiyan sâkinlerin tamamı katılmadı. Yerel yönetim ile ortak hareket eden gayrimüslim gruplar olduysa da olayların önü alınamadı.

Toplumsal farklılaşma ve nihayetinde ayrışmanın bir tarafında misyonerler ve gayrimüslim din adamları yer almıştı. Örgütlenme ve organizasyona teşvik amacıyla din adamları ve misyonerlerce defalarca toplantılar yapılmış, vaazlar verilmişti. Toplumsal ayrışmada misyonerlerin yer almadığına dair iddiaların gerçeği yansıtmadığı Urfa örneğinde rahatlıkla gözlenmiştir. Hans-Lukas Kieser'in ifade ettiği gibi misyonerler Müslim/gayrimüslim ilişkilerine etki ettiği gibi köylere kadar geleneksel ilişkileri değiştirerek, Ermenî toplumunun arasına da açıkça ayrılık sokmuştu. Üyelerini olası bir kargaşadan uzak tutmaya özen gösteren gayrimüslim din

adamları da olmuştu. Ancak cemaat içerisindeki sivil gruplar (laik-seküler), din adamlarına karşı cemaat üyeleri üzerinde daha etkili olmuşlardı.

Şehrin, misyonerlik faaliyetleri açısından verimli bir saha oluşu konumuyla bağlantılıydı. Hristiyanlık tarihindeki simgesel yeri ise, kentteki misyonerler için burada çalışmayı daha anlamlı kılmıştı. Bölgenin en temel sorunlarına eğilen misyonerler, sağlık ve eğitim faaliyetleri sayesinde ciddi oranda taraftar toplamayı başarmıştı. Okullar ile beraber açılan yetimhaneler ve atölyeler de birer eğitim merkezleri olarak işlev görmüştü. Yurt dışına eğitim amacıyla gönderilen gayrimüslim gençler arasında Urfa'ya dönenler, gayrimüslimlerin eğitim ve kalkınmasında yoğun çaba sarfetmişlerdi. Özellikle Amerikan Board misyoner örgütü ve onun Urfa'daki temsilcisi Corinna Shattuck, gayrimüslim çocukların eğitimi için yoğun mesai harcamıştı. Böylece, Şerif Mardin'in ifadesiyle; "Batı ile ilişki kurmuş bir fikir canlanması" gayrimüslim cemaat arasında filizlenmeye başlamıştı. Sağlanan eğitimlerin içeriği özellikle millî kimlik bilincini öne çıkarmaya dönük olmuştu. Karen Jeppe gibi misyonerler; Protestanlığı dayatmadan ziyade, eğitim üzerine odaklanmış, gayrimüslimlere grup fikrini aşılama çabası, kültür mirası ve ulusal restorasyon yönünde bir bilinç oluşumu için çaba göstermişti.

XX. yüzyılın başlarında şehir; İttihat ve Terakkî Cemiyeti, Hınçakyan ve Taşnaksutyun kulüplerinin oluşum sürecine tanık oldu. Her siyasî partinin üyeleri artık bu cemiyetlerin çatısı altında faaliyetlerini yürütmeye başlamıştı. İttihat ve Terakkî üyeleri içerisinde öğretmen, asker ve din adamları yer almıştı. Özellikle Taşnak Kulübü Ermenî gençlerini örgütleyerek silahlandırmaya gayret etmişti. Hınçak Kulübü ile Hürriyet ve İtilaf Kulüplerinin faaliyetleri İttihat ve Terakkî ile Taşnak Kulübüne göre daha sınırlı olmuştu. Hürriyet ve İtilaf Kulübü daha çok gizli bir yapılanma şeklinde örgütlenmeye çalıştı ancak faaliyetleri sürekli takip edildi. Siyasî oluşumlarda Süryanîler pek etkin olmadı. Yahudî cemaati ise kargaşa ortamından olabildiğince uzak durmaya çalıştı.

II. Meşrutiyet'in ilanı, o güne dair fotoğraflara yansıdığı üzere şehirde iyimser bir hava yaratmış olsa da bir süre sonra şehirde farklı muhalif gruplar ortaya çıktı. İttihat ve Terakkî'nin *hürriyet* fikrine, şehirdeki II. Abdülhamid taraftarlarınca tepkiler gecikmedi. Yeni idareye karşı afişler ve pankartlar asmak suretiyle medrese

öğrencileri muhalif kanadı oluşturdu. Onlara göre *hürriyet* ecnebi devletlere mahsustu. İttihat ve Terakkî zalimdi ve kâfirler ile ortaklık etmişti. Eski yönetimi arzu eden sadece medrese talebeleri olmadı. Memurlar arasında da bir grup İttihat ve Terakkî yönetimine karşı faaliyetlerden geri durmadı.

II. Meşrutiyet de beklendiği gibi olmadı. Asayiş sağlanamadı, yollar tamamlanamadı. İdare konusunda sorun yaşayan şehir, Meşrutiyet'in ilanından sonraki bir buçuk yıl içinde üç mutasarrıf değişti. Halk nezdinde idarecilere yönelik şikâyetler 1910 itibariyle de devam etti. Yaşanan şiddetli gerginliklere rağmen Müslümanlar, Hristiyanlar ve Yahudîler arasında toplumsal bağlar tamamen kopmadı ancak Birinci Dünya Savaşına doğru, taraflar arasında eskiye nazaran daha keskin sınırlar oluştu.

1880-1910 yılları arasında siyasî açıdan birçok olaya şahit olan Urfa sâkinleri sosyo-mekânsal açıdan da birçok dönüşüme tanık oldular. Modern anlamda ilk okullar bu dönemde açıldı. Bu atılımları yeni yollar ve kamu yapıları izledi. Modernleşme ile birlikte, kentsel yapı unsurları; hastaneler, fabrikalar, eczaneler, belirli meslek gruplarına ait bürolar, siyasî partilerin kulüp ve cemiyet yapıları, dönüşümün Urfa'daki belirgin işaretleri oldu.

KAYNAKLAR

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivleri

- **{ Bâb-1 Asafî**

DVNSKLS.d. Kilise Defterleri

3/147 (622/664).

A.} Sadaret

DVN. Divân Kalemî Evrakı

116/90.

MKT.MHM. Mühimme Kalemî Evrakı

228/40, 646/13, 648/9, 648/13, 646/37, 646/38, 651/6, 651/15, 660/9, 702/25, 2700/73,

MKT.NZD. Nezaret ve Devair Evrakı

230-35.

MKT.UM. Umumî Vilâyat Evrakı

12/76, 487/76.

MTZ (04) Bulgaristan

51/33.

- **BEO. Bâbâli Evrak Odası**

401/30033, 761/57030, 1379/103427, 1824/136754, 2506/187932, 2155/161566,
1189/89137, 2062/154607, 2155/161566, 2133/159970, 2242/168146, 2374/178033,
2448183/581, 2450/183725, 2453/183928, 2456/184195, 2458/184324, 2464/184792,
2465/184825, 2502/187607, 2606/195379, 2677/200727, 2789/209173, 2893/216969,
3145/235870, 3503/262694, 3304/247782. 3696/277196.

- **C.. Cevdet**

C.ADL. Adliye

25/1502, 100/6009, 100/6036.

- **DH. Dâhiliye**

DH.EUM.EMN. Emniyet Şubesi

63/19.

DH.EUM.KADL. Kısım-ı Adli Kalemi

22/25.

DH.EUM.THR. Tahrirat Kalemi

43/29.

DH.HMŞ. Hukuk Müşavirliği

13/47.

DH.H. Hukuk

25/3.

DH.İD. İdâre

59/50, 154/3, 163/60.

DH.MKT. Mektûbi Kalebi

56/09, 190/71, 423/69, 509/21, 582/77, 630/8, 731/60, 861/41, 909/38, 996/69, 1020/19, 1055/61, 1074/17, 1131/31, 1100/18, 1181/71, 1543/114, 1729/69, 1773/28, 1774/70, 1775/29, 1776/79, 1777/115, 1779/34, 1784/109, 1870/84, 1906/18, 1913/80, 210/13, 2055/114, 2381/46, 2529/66, 2588/102, 2674/14.

DH.MTV. Mütenevvia

56/2.

DH.ŞFR. Şifre Kalemi

66/47, 191/95.

DH.TMIK.M..Muâmelât

5/47, 7/31, 13/23, 13/77, 14/13, 24/79, 28/22, 32/42, 38/81, 55/66, 58/72, 68/40, 74/19, 81/9, 97/47, 101/38, 108/8, 119/31, 139/24, 229/31, 251/52.

DH.TMIK.S..İslâhât

4/2, 11/2.

DH.MUI. Muhaberat-ı Umumîye Dairesi

1-8/3, 136/69.

DH. SAİd: Defterleri

54/69, 93/99, 156/176, 185/6, 71/27, 161/35, 48/51, 7/75, 179/77, 185/6.

DH.SN..THR. Sicill-i Nüfus Tahrirat Kalemi

5/93, 40/2, 50/65.

DH.SYS. Siyasî Kısım,

53/3, 55/1, 55-2/23, 55/22, 2859/63.

• **HR. Hariciye Nezaret**

HR.MKT. Mektûbî

90/99, 304/72, 326/94.

HR.SYS. Siyasî

54/4, 82/88, 2803/1, 2883/4, 2859/63. 1902/11.

HR.SFR.3. Londra Sefareti.

451/60.

HR.TH. Tahrirat

165/72, 171/41, 171/49, 174/10, 175/36.

HR.TO. Tercüme Odası

422/59.

• **İ.İrâde**

İ.AZN. Adliye ve Mezahib

13/20, 56/29, 56/29, 2242/168146.

İ.DH. Dâhiliye

617/2990, 716/54, 1025/80823, 1258/98764, 1178/92109.

İ.DUİT. Dosya Usulü

36/34, 47-1/49-6, 145/82.

İ.HB. Harbiye

6/5.

İ.HR. Hariciye

168/9052.

İ.MVL. İrâde. Meclis-i Vâlâ

36/658, 156/4457, 229/21.

İ.ŞD. İrade Şurâ-yı Devlet

49/2728.

İ.TAL. Taltif

İ.TAL: 196/79.

• **ML. Maliye Nezareti**

ML.VRD.CMH.d. Varidat Cizye Muhasebe Defteri

43, 182, 689, 935, 1071.

ML.MSF.d: Defterleri

15709, 11775.

• **MF. Maârif Teşkilâtı**

MF.MKT. Mektûbi Kalemi

9/89, 132/43, 174/31, 435/26, 477/57, 599/49, 808/29. 804/13.

• **MŞH. Meşihat**

MŞH.ŞSC.d. Defterleri (Urfa Şer'iyeye Sicilleri)

- **204 Nolu Defter**

4-6, 13-21, 44-69, 47-77, 58-97, 80-140, 98-172, 102-177, 105-177, 105-179, 110-189, 127-214, 131-230, 149-260.

- **205 Nolu Defter**

11-14, 16-23, 17-24-25, 18-26, 28-54, 29-55, 37-77, 64-153, 77-178, 137-305, 67-157, 84-200, 92-217, 95-266, 112-250, 147-332, 157-359, 162-373, 175-418, 189-465, 190-205, 194-473, 200-485, 250-571, 251-574, 262-598.

- **206 Nolu Defter**

80-199, 189-553, 198-599, 246-774, 252-802, 276-911, 283-939, 284-942, 288-965, 290-977, 303-1034, 325-25, 329-44, 331-54, 336-73, 341-93, 345-108, 351-131, 604-

710, 605-712, 613-739, 614-742, 616-744, 617-748, 621-762, 621-763, 646-808, 647-814, 654-426, 656-432, 657-433, 661-443, 667-457, 668-461, 684-494, 672-470.

- **207 Nolu Defter**

12-255, 20-44, 22-55, 48-109, 105-235, 212-487.

- **208 Nolu Defter**

3-458, 3-460, 5-465, 5-468, 8-473, 9-478, 11-479, 12-482, 17-495, 19-500, 23-513, 29-526, 31-533, 35-545, 39-557, 40-561, 44-573, 45-578, 46-579, 47-1, 49-592, 60-621, 63-626, 64-630, 89-667, 119-738, 162-835, 177-871, 190-901, 218-963, 221-969, 227-987, 241-1019, 250/16, 253-21, 270-59, 276-71, 282-83, 285-87, 285-90, 296-114, 303/304-131, 313-150, 356-237, 357-241, 357-242, 357-243, 357-244, 357-245, 362-251, 364-256.

- **209 Nolu Defter**

1-1, 4-13, 5-16, 12-43, 16-50, 30-11, 31-12, 44-61, 46-72, 54-105, 59-127, 68-159, 69-160, 74-9, 77-18, 79-25, 88-55, 89-58, 90-61, 101-6, 102-1, 112-21, 132-78, 135 - 89, 136-92, 139-106, 153-158, 162-190, 163-196, 166-201, 184-265, 189-284, 139-104, 139-106, 143-120, 146-130, 156-170, 160-185, 166-201, 187-277, 188-281, 190-288, 192-297, 196-309, 199-324, 203-349, 204-352, 206-359, 210-372, 210-373, 212-381, 213-384, 214-390, 216-395, 216-396, 219-3, 221-13, 222-16, 225-29, 230-49.

- **210 Nolu Defter**

5-116, 6-122, 21-159, 41-224, 166-532, 207-21, 211-32, 218-50, 226-70, 228-73, 246-120, 289-237, 349-385, 353-396, 356-404.

- **212 Nolu Defter**

12-32, 12-34, 15-3, 17-8, 22-24, 24-32, 28-49, 39-96, 43-106, 46-112, 50-123, 51-125, 58-148, 64-168, 71-189, 89-254, 99-20, 99-21, 102-28, 106-41, 124-102, 103/34, 106-41, 139-143, 153-178, 155-184, 156-188, 165-215, 186-281, 214-39, 287-254.

- **213 Nolu Defter**

117-1384, 195-200, 198-211, 213-757, 218-283, 221-293, 230-233, 234-339, 238-357, 248-390, 256-412, 286-498, 320-649, 317-643.

- **214 Nolu Defter**

1-1, 3-7, 42-82, 84-169, 96-185, 110-218, 118-240, 128-267, 161-348.

- **215 Nolu Defter**

5-408, 9-414, 9-415, 12-421, 14-426, 15-427, 16/17-430, 16-429, 21-337, 34-362, 40-373, 63-525, 64-531, 69-537, 78-552, 81-557, 83-561, 110-604, 111/112-607, 122/123/124-623, 132-636, 134-642, 135-644, 139-647, 144-1, 149-10, 150-14, 164-24, 164-25, 166-28, 171-38, 194-80, 219/220/221/222-117, 240-147, 458/459/460-551, 471-569, 507-9.

- **216 Nolu Defter**

57-320, 79-368, 74-356, 114-441, 151-512, 152-515, 187-588, 233/234-674, 270-742, 270-743, 270-744, 271-745, 314-821, 319/320-832, 331/332-165, 374-923, 413/414/415-1001, 426-1047.

- **217 Nolu Defter**

34-70, 57-124, 417/418-297, 421/422/423/424-302, Ek: 166/1-9, 1440.

- **218 Nolu Defter**

5-642, 18-666, 28-684, 34-695, 35-697, 37-699, 47/48-720, 48-721, 54-733, 61-750, 65-759, 74-775, 76-780, 86-795, 86-796, 103-809, 125-2, 127/128-6-8-9-10, 129-12, 129-13, 129/130-14, 130-15, 130/131-16, 131/132-18, 132/133-19, 133-26, 137/138-30, 139-31, 139/140-33, 140/141-34, 141/142-36, 142/143-37, 147/148-36, 154-57, 159/160/161-68, 164-74, 165-76, 166-79, 169/170-85, 170-86, 176-98, 183-111, 214-183, 221-199, 227-209, 232/233-218, 250/251-237, 252-251, 253/254-256, 256-260, 257-263, 261-279, 262-281, 272-305, 283-323, 291-337, 303-364, 303-365, 305-390, 307-394, 313-406, 340/341-9, 358-42, 361-50, 363/364-54, 369-67, 370-69, 373-73, 374-923. 379-90, 381/382-95, 389-110, 407-154, 416-174.

- **219 Nolu Defter**

9-42, 10/11-45. 25-9, 37-36, 45/46-53, 52-69, 71-103, 72-105, 88/89-134, 91-139, 121-188, 131-207, 144-228, 153-244, 158-256, 189-303, 203-336, 209-334, 225-354, 235-368, 235-369, 248-385, 250-387, 300-482, 301/302-474, 302-475, 303-476, 304-477, 344-544.

- **220 Nolu Defter**

12-639, 17-647, 28-661, 34-669, 58-711, 70-734, 72-735, 88/89-763, 90-766, 94-772, 97-780, 101-788, 103-792, 121-820, 126-829, 136/137-842, 148-856, 178-897, 224-951, 226-955, 228-959, 235-963, 238-967, 250/983, 257/258-997, 268-1010, 268-1011, 275-1026, 285-1048, 286-1049, 287-1051, 295-1066, 303-1077, 309/1089, 318/319/320-1102, 325-1104, 338-1124, 346-1132, 379-1167, 362/363/364/365-1154, 379/380-1168, 396-1191, 399-1194, 401-1195, 404/405-1201, 407-1204, 422-1228, 432-1241, 440-1253, 449-1260, 458-7.

- **221 Nolu Defter**

13-402, 16-412, 19-418, 34-438, 60-471, 61-473, 72/73/74-497, 75-499, 78-504, 80-507, 102-542, 110-556, 114-575, 130-591, 171-665, 197-720, 203-738, 204-740, 213-757, 213-758, 223-776, 223-777, 224-780, 282-2, 284-7, 285-10, 289-19, 290-22, 316-75, 320-5, 325-16, 340-2, 375-59, 387-2, 383-72, 423-71, 431-92, 439-106, 443-115, 468-179, 527-261, 534-294, 534-699, 537-298, 541/542-303.

- **222 Nolu Defter**

10-14, 14/15-25, 19-33, 23-39, 28-48, 49-77, 55/56-90, 56-91, 69-111, 69-112, 73-116, 76-119, 83-124, 99-150, 101-155, 107-162, 129-209, 132-216, 134-218, 135-220, 152/153-253, 157-262, 158-265, 182/183-291, 190/191-308, 192-312, 194-320, 196-324, 198-330, 202-339, 210-353, 216-361, 226/377, 248-413, 248/249-415, 266-447, 293-501, 299-508, 308-524, 310-529, 317-535, 343-583, 346-590, 347-591, 353-600, 353-601.

- **223 Nolu Defter**

2-107, 5-116, 8-126, 9-132, 10-133, 18-161, 23-177, 24-183, 28-1, 33-11, 50-42, 53-50, 60-70, 65-12, 73-9, 88-59, 88-61, 91-72, 97-88, 101-103, 117-162, 149-61, 154-74, 186-8, 192-5, 211-27, 217-42, 221-52, 223-59, 244-116, 253-10, 273-3, 299-47.

- **224 Nolu Defter**

224/7-16.

- **225 Nolu Defter**

11/12-9, 28-3, 50-6, 57-69, 57-72, 62-95, 64-109, 68-124, 68-127, 70-138, 74-164, 78-181, 80-187, 84-203, 85-208, 91-237, 92-241, 93-247, 96-261, 97-265, 97-270, 102-251, 103-255, 104-259, 106-264, 110-280, 111-283, 111-284, 116-288, 148-7, 148-8, 149-12, 151-19, 155-31, 163-62, 164-65, 167-74, 169/170-84.

- **226 Nolu Defter**

3-3, 5-10, 9/10-22, 146-306, 155-322, 189-404, 220/221/222-465, 330-691, 336-706, 350-733, 360-757, 524-258, 411-23, 412-24, 412-25, 412-26, 413-27, 413/414-28, 436-53, 442-67, 443/444-71, 461-110, 486-159.

- **227 Nolu Defter**

2-497, 4-376, 14-415, 18-425, 18-427, 21-440, 22/444-446, 35-481, 34-480, 35-481, 38-501, 49-526, 49-527, 103-27, 124-67, 168-127, 173-138, 183-151, 196-175, 200-183, 201-185, 204/205/206-189, 215/216-200, , 231-289, 236-303, 237-306, 240/241-315, 285-275, 298-285, 315-303, 338-339, 350-358, 367-385, 370-389.

- **228 Nolu Defter**

12-44, 13-48, 17-63, 20-71, 68-174, 69-176, 69-177, 74-189, 84-224, 98-278, 196/197-135, 208/209-174.

• **MV. Meclis-i Vükelâ Mazbataları**

241/156.

• **MVL. Meclis-i Vala**

758/43.

• **NFS..Nüfus Defterleri**

NFS.d. Nüfus Defterleri

3728.

• **PLK. Plan-Proje-Kroki**

01425.

- **SD. Şurâ-yı Devlet**

86/4, 24/11, 212/18, 2225/11, 2212/53, 2416/20, 2235/4, 2425/30, 2640/48, 2727/45, 2980/7, 2447/31.

- **Y.. Yıldız**

Y.A.HUS. Hususî Marûzât

342/105, 340/15, 342/35, 342/105, 347/10, 348/16, 353/27, 358/2, 359/6, 481/81.

Y.EE. Esâs Evrakı

46/1, 37/46, 70/52, 102/38.

Y.MTV. Mütenevvî Ma'rûzât

125, 145/151, 210/89.

Y.PRK.AZJ. Arzuhal Jurnal

14/36, 32/23, 52/23.

Y.PRK.BŞK. Başkitâbet Dairesi Maruzatı

43/111.

Y.PRK.UM. Umumî

19/105, 20/29, 35/85.

Y.PRK.ZB. Zabtiye Nezareti Maruzatı

16/54, 16/55, 16/64.

Y.A.RES. Resmî Maruzat

55/4, 84/15, 127/5.

- **ZB. Zabtiye**

426/58.

Halep Vilâyet Salnameleri

Hicrî: 1284, 1285, 1286, 1287, 1290, 1300, 1308, 1310, 1312, 1313, 1318, 1321, 1323, 1324, 1326.

Salname-i Devlet

1268.

Düsturlar

Düstur, Tertip 1 Cild 1.

Düstur Tertip 1 Cild 2.

Düstur, Tertip 1 Cild 3.

Meclis-i Mebûsan Zâbıt Cerîdeleri

3. İnikad, Cildt: 1, 9 Kânûnevvel 1324.

78. İnikad, Cild: 2, 30 Mart 1327.

96. İnikad Cild: 2, 26 Haziran 1325.

Gazeteler ve Bültenler

Anonim, “Church Notice”, *Indianapolis Journal*, *Indianapolis*, (18.06.1893).

Anonim, “Corinna Shattuck”, *The Orient*, (22.06.1910).

Anonim, “Notes”, *The Orient*, (15.06.1910).

Anonim, “Massacre at Ourfa, *Daily Greencastle Banner and Times*, *Greencastle*, (04.02.1896).

Anonim, “These Turks Are Heros” *The New York Times*, (24.02.1896).

Anonim, “Bold Stand by Terrel” *The Indianapolis Journal*, November 1895.

İsmail Hakkı, “Mesail-i Mühimme-i Dâhiliye”, *Tanin*, H. 26 Rebîü'l-ahir 1327 (M. 17 Mayıs 1909).

Catalogue of Central Turkey College at Aintab Vilayet of Aleppo Turkey in Asia, Constantinople, (Constantinople: Press of Matteosian, 1901), 31-35; Erişim: 19.02.2019. <http://www.dlir.org/archive/archive/files/67ee3e989426ed69a688082ac72eaf75.pdf>.

Catalogue of the Syrian Protestant College Beirut, Syria, Printed at the American Mission Press Beirut, Syria, 1906.

Central Turkey College, “Central Turkey College: the year before the war,” American Research Institute in Turkey, Istanbul Center Library, online in Digital Library for International Research Archive.

The Hartford Seminary Record Issued under the Auspices of the Faculty of Hartford Theological Seminary XI, November 1900, to August 1901, Hartford Seminary Press, 1901, Erişim. 19.02.2019.

Paper Relating to the Foreign Relations of The Annual Message of the President Transmitted to Congress, (Washington: Government Printing Office, 1898).

Missionary Herald

The Missionary Herald. XLVI. Boston: 1850.

The Missionary Herald, LIII. Boston: 1857.

The Missionary Herald,, LXXVIII, Boston: 1882.

The Missionary Herald, XCII, Boston: 1896.

Yayımlanmış Ana Kaynaklar

Ahmed Cevdet Paşa. *Mecelle-i Ahkâm-ı ‘Adliye*. İstanbul: Matbaa-i Osmaniye, 1300.

Ahmed Cevdet Paşa. *Tezâkir 21-39*. Yay. Cavid Baysun, 2. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1986.

Abdurrahman Şeref. *Târîh-i Devlet-i ‘Osmâniye C.1*. İstanbul: Karabet Matbaası, 1315.

Belâzurî. *Fütûhu’l-Büldân*. Ter. Mustafa Fayda, (İstanbul: Siyer Yayınları, 2013), 200.

Evliya Çelebi. *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*. 3. Kitap, Haz. Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları 1999.

Gregory Abû’l-Farac. *Abû’l-Farac Tarihi C.1*. Çev. Ömer Rıza Doğrul, 3. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999.

Hüseyin Nazım Paşa. *Ermeni Olayları Tarihi I*. Ankara: Başbakanlık Devleti Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığı Yayınları, 1993.

Münir Aktepe, *Vak’a-nüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, C. XV, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1993.

Münir Süreyya Bey, *Ermeni Meselesinin Siyasi Tarihçesi (1877-1914)*, Haz. Uğurhan Demirbaş, Ali Osman Çınar vd. Ankara: Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 53, 2001.

Süryanî Mar-Yeşua. *Vakaayi'nâme*. Çev. Mualla Yanmaz, İstanbul: Şehir Matbaası, 1958.

Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vakayi-Namesi ve Papaz Grigor'un Zeyli*, Çev. Hrant D. Andreasyan, 3. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000.

Araştırma ve İnceleme Eserler

Açanal, Hasan, “Ondokuzuncu Yüzyıl Sonlarında Urfa'da Sosyal Hayat”, *Şurkav Dergisi* 22, (2015): 6-11.

Agmon, Iris. *Family and Court: Legal Culture and Modernity in Late Ottoman Palestine*. New York: Syracuse University Press, 2006.

Ahmed, Feroz. *Jön Türkler ve Osmanlı'da Milletler - Ermeniler, Rumlar, Arnavutlar, Yahudiler ve Araplar*. Çev. Ayşen Gür, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2017.

Ahmed, Feroz. “Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Dönemlerinde Milliyetçilik ve Sosyalizm Üzerine Bazı Düşünceler”. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923)*. Ed. Mete Tunçay, Erik Jan Zürcher. 13-32. 7. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2014.

Akalın, Müslüm. *Urfa Kurtuluş Destanı “Milli Mücadele Urfa” Anılar-Belgeler*, İstanbul: İstanbul: Şanlıurfa Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2008.

Akarlı, Engin Deniz. “Osmanlı Topraklarında Cemaatlerin Hak ve Durumları: Genel Düşünceler”. *Osmanlı Devleti'nde Din ve Vicdan Hürriyeti*. Ed. Azmi Özcan. 27-40. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2000.

Akbayar, Nuri. “Tanzimat'tan Sonra Osmanlı Nüfusu”. *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi C. 5*”. 1238-1248. İstanbul: İletişim Yayınları, 1985.

Akdağ, Mustafa. *Türkiye'nin İktisadî ve İctimaî Tarihi*. 2. Baskı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2014.

- Akgün, Seçil. “Amerikalı Misyonerlerin Anadolu'ya Bakışları”, *OTAM* 3, (2015): 1-16.
- Akgündüz, Ahmed. “Gedik”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*. 13: 541-543. Ankara: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 1996.
- Ahmet Akgündüz, “İcâre-i Vâhide”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*. 21: 388-389. Ankara: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2000.
- Akgündüz, Ahmet. *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*. İstanbul: OSAV Yayınları, 1996.
- Akgündüz, Ahmet. *Osmanlı Kanûnnameleri ve Hukukî Tahlilleri 3*. İstanbul: Fey Vakfı Yayınları, 1991.
- Akgündüz, Ahmet. *Şer’iye Sicilleri - Mahiyeti Toplu Kataloğu ve Seçme Hükümler 1*. İstanbul: TDAV Yayınları, 1988.
- Akkoyunlu, Zahide. *Geleneksel Urfa Evlerinin Mimari Özellikleri*. Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 1988.
- Akpınarlı, Feriha, Tozun, Hatice, Fatma Nur. Başaran, Büyükyazıcı, Meral, Ertürk, P. *Şanlıurfa El Sanatları ve Sözlü Kültür Malzemeleri*, Ankara: Şurkav Yayınları, 2012.
- Aksu, Ayşe. *Amerikalı Misyonerlerin Osmanlı Anadolu’sundaki Eğitim Faaliyetleri (1820-1900) ve Bunun Osmanlı Toplum Yapısına Etkileri*. Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.
- Akşin, Sina. *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*. 7. Baskı, Ankara: İmge Kitabevi, 2014.
- Akyıldız, Ali. “Meclis-i Vükelâ”. *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*. 28: 251-253. Ankara: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2003.
- Akyıldız, Ali. “Osmanlılar”. *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*. 33: 487-589. Ankara: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2007.
- Akyürek, Göksun. *Bilgiyi Yeniden İnşaa Etmek - Tanzimat Döneminde Mimarlık, Bilgi ve İktidar*. Ankara: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2011.
- Akyüz, Gabriyel. *Kilise Ataları Tarafından “Kutsal Ruh’un Kavalı Olarak Adlandırılan Süryani Mor Efremlerinin Şiirleri*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2012.

Alada, Adalet Bayramoğlu. *Osmanlı Şehrinde Mahalle*. İstanbul: Sümer Kitapevi, 2008.

Alan, Gülbadi, “Amerikan Board Okullarında Yürütölen Misyonerlik Faaliyetleri”, *Journal of Islamic Research* 20/(4), (2007): 464-475.

Alan, Gülbadi. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Amerikan Protestan Okulları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2015.

Alkan, Mustafa, “Azınlık Vakıfları (Tarihî Arkaplanı, Hukukî Yapısı Ve İç Analizi)”, *Akademik Bakış* 2/4, (2009): 93-111.

Anastassiadou, Meropi. *Tanzimat Çağında Bir Osmanlı Şehri Selanik (1830-1912)*. Çev. Işık Ergüden, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2017.

Anık, Mehmet, *Kimlik ve Çokkültürcülük Sosyolojisi*, Birinci Baskı, İstanbul: Açılımkıtap, 2012.

Apaydın, H. Yunus. “Şahit”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*. 38: 278-283. Ankara: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2010.

Arai, Masami. *Jöntürk Dönemi Türk Milliyetçiliği*. 6. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2016.

Argıt, Betöl İpşirli, “Osmanlı Hukuk Çalışmalarında Kadın”, *TALİD* 3/5, (2005): 575-621.

Aslan, Taner. “Pertev Tevfik ve Muahede Gazetesi”. *Turkish Studies* 6/3, (2011): 523-565.

Aslan, Zehra, “Ağustos 1909 Tarihli Cemiyetler Kanunu Üzerinde Meclis-i Mebusan'da Yapılan Müzakereler ve Cemiyetlerin Yapılanmasında İttihat ve Terakki Örneği”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 3/11, (2010): 57-72.

Apaydın, H. Yunus. “Kefâlet”. *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*. 168-177. Ankara: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2002.

Apaydın, Yunus. “Şahit”. *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*. 38: 278-283. Ankara: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2010.

Arı, Abdüsselam. “Yetim”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, 43: 501-502. Ankara: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.

Arpacı, Murat, Öykü Gürpınar. “Başlarken: Bir Yüzyılım Hikâyesine Etnisite, Nüfus, İskân Politikaları Üzerinden Bakmak”. *Sosyal Bilimler Enstitü Dergisi* 12, (2015): 11-17.

Arpee, Leon. *A History of Amerina Christianity*, New Jersey: Princeton University Press, 1946.

Ashtor, Eliyahu. “Edessa”, *Encyclopedia Judaica*, 6: 147. ABD: Thomson Gale, 2007.

Asoğlu, İsmail. *223 Numaralı Şanlıurfa Şer’iyye Sicili’nin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi (H.1304-H.1334 /M.1887-M.1916)*. Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 2014.

Asoğlu, İsmail. “XIX. Yüzyılım İkinci Yarısında Urfa’da Eytam Sandıkları Üzerine Bir Değerlendirme”. *Osmanlı Urfası 1*, Ed. Abdullah Ekinci. 355-370. İstanbul: Orient Basım Yayın, 2018.

Asoğlu, İsmail. “II. Abdülhamid Devrinde (1876-1909) Urfa’da Sosyo-Mekânsal Değişimler”, *Osmanlı Urfası 2*, Ed. Abdullah Ekinci, İstanbul: Orient Basım Yayın, 2018.

Atmaca, Aydın. *206 Numaralı Urfa Şer’iyye Sicili’nin (H. 1282-1287/M.1865-1870) 187-366. Sayfaları Transkripsiyon ve Değerlendirmesi*. Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018.

Aybakan, Bilal. “Vekâlet”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*. 43: 1-6. Ankara: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.

Aydın, Mehmet. “Hristiyanlık”. *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*. 17: 328-345. Ankara: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 1998.

Aydın, Mehmet Akif. *Osmanlı Aile Hukuku*. İstanbul: Kalsik Yayınları, 2017.

Baer, Marc David. *At Meydanı’nda Ölüm - 17. Yüzyıl İstanbul’unda Toplumsal Cinsiyet, Hoşgörü ve İhtida*. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2016.

Badger, George Percy. *The Nestorians and Their Rituals: with the narrative V. I*. London: J. Masters and Co. Printers, 1852.

Bağmancı, Fatma. *216 Numaralı 1315-1317/1897-1899 Tarihli Urfa Şer'iyeye Sicilinin Hukuksal Analizi*. Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.

Balak, Müfit Mert. *Türkiye'de Avukatlık Mesleği Tarihi ve Gelişimi*. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Bilgi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2009.

Bali, Rıfat N. *Devlet'in Yahudileri ve "Öteki Yahudi*. 5. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2010.

Barber, John Warner, *An Account of the Rise and Progress of the Indian or Spasmodic Cholera*, New Haven: Published and Sold by L.H. Young, 1832.

Bardakoğlu, Ali. "Vesâyet". *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*. 43: 66-70. Ankara: Türk Diyanet Vakfı Yayınları 2013.

Barkan, Ömer Lütfi. "Edirne Askerî Kassamı'na Ait Tereke Defterleri (1545-1659)". *Belgeler* 3/5-6, (1966): 1-491.

Barkan, Ömer Lütfi. "894 (1488/1489) Yılı Cizyesinin Tahsilatına Ait Muhasebe Bilançoları". *Belgeler* 1/1, (1964): 1-119.

Barkan, Ömer Lütfi. "Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Araştırmaları". *Türkiyat Mecmuası* X, (1956): 1-25.

Barkey, Karen. *Farklılıklar İmparatorluğu Osmanlılar Karşılaştırmalı Bir Tarih Perspektifi*, 2. Baskı, İstanbul: Versus Kitap, 2011.

Barkley, Henry C. *A Ride Through Asia Minor and Armenia: Giving A Sketch of the Characters, Manners and Customs of Both The Mussulman and Christian Inhabitants*, London: Printed by Willam Clows and Sons, 1891.

Başkaya, Muzaffer. "İhsan Şerif Bey (Saru) "Cumhuriyet Çocuklarına Tarih Dersleri" Eseri". *Turkish History Education Journal* 5/1, (Spring 2016): 297-315.

Battal, Şener. Nurşen Erdem. "Avukatlık Mesleğinin Türkiye'deki Tarihçesi", *Ankara Baro Dergisi* 5-6, (1985): 675-685.

Bayındır, Abdülaziz. "Bey' bil'-vefâ". *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*. 6: 20-22. Ankara: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 1992.

Baykal, Bekir Sıtkı. “Salisbury'nin Osmanlı İmparatorluğunun Taksim Plânı”, *DTCF Dergisi* 2/5 (1944): 773-782.

Bayraktar, Hilmi. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Urfa Sancağı - İdarî, Sosyal ve Ekonomik Yapı*. Elazığ: Fırat Üniversitesi Yayınları, 2007.

Bebiroğlu, Murat. *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Nizamnameleri*. Ed. Cahit Külekçi, İstanbul: Kişisel Yayınları, 2003.

Bebiroğlu, Murat. *Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e Ermeni Nizamnameleri*. İstanbul: Kişisel Yayınları, 2003.

Bedrossian, Carlos. “Urfa's Last Stand 1915” *Armenian Tigranakert/Diarbekir and Edessa/Urfa*, (Ed. Richard G. Hovannisian), 467-519. California: Mazda Publishers, 2006.

Behar, Cem. *Bir Mahallenin Doğumu ve Ölümü (1494-2008) - Osmanlı İstanbul'unda Kasap İlyas Mahallesi*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2014.

Benjamin, Joseph J. *Eight Years in Asia and Africa from 1846 to 1855*. Hanover: Published by the Author, 1859.

Berkes, Niyazi. *Türkiye'de Çağdaşlaşma*. 21. Baskı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2015.

Berridge, G. R. “İngiliz Gizli Belgelerinde Yahudi Dönmesi İttihatçılar” *Gerald H. Fitzmaurice – Türkiye'deki İngiliz Büyükelçiliği Baştercümanı'nın Anıları*. İstanbul: Kırmızıkeçi Yayınları, 2016.

Benzer, Zafer. *222 Numarlı Urfa Şer'iyeye Sicili'nin (Birinci Kısım) Traskripsyon ve Değerlendirmesi (H. 1308-1309/M. 1891-1892)*. Yüksek Lisans Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015.

Birinci, Ali. “Hürriyet ve İtilâf Partisi”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*. 18: 507-511. Ankara: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 1998.

Birnbaum, Solomon Asher. “Alphabet, Hebrew”. *Encyclopedia Judaica*. 1: 689-706. ABD: Thomson - Gale, 2007.

Bliss, Edwin Munsell. *Turkey and The Armenian Atrocities*. Philadelphia: Hubbard Publishing Co, 1896.

Bjørnlund, Matthias. “Karen Jeppe, Aage Meyer Benedictsen, And The Ottoman Armenians: National Survival İn Imperial And Colonial Settings”. *Nordic Perspectives on Colonialism*. Conference arranged by Netværk for Global Klturhistorie (Network for Global Cultural History), University of Aarhus, in Höör, 11-12 January Sweden, 2007.

Bozkurt, Fatih. *Tereke Defterleri ve Osman Maddî Kültüründe Değişim (1785-1875 İstabul Örneği)*. Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013.

Bozkurt, Gülnihal. *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1996.

Bozkuş, Yıldız Deveci. “Mary Caroline Holmes’un “Urfa’da Ermeni Yetimhanesi” Adlı Eserinde Urfa’daki İşgal Yılları Ve Ermeni Yetim Çocukları” *Turkish Studies* 9/4, (2014): 341-370.

Bozkuş, Yıldız Deveci. “Tarihî Perspektif İçerisinde Türk-Ermeni İlişkilerinin Çağdaş Doğu-Batı Ermeni Edebiyatına Yansıması”. *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler / C. IV*. 547-560. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 2007.

Brawer, Abraham J. “Jewish Communities” (Urfalis). *Encyclopedia Judaica*. 10: 294-298. ABD: Thomson - Gale, 2007.

Buckingham, James Silk. *Travels in Mesopotamia*. London: Printed by D. S. Maurice, 1827.

Burkitt, Crawford. *Early Eastern Christianity St. Margaret’s Lectures 1904*. New York: E.P. Dutton & Company, 1904.

Cameron, Verney Lovett. *Türkler Arasında*. İstanbul: Dergah Yayıncılık, 2008.

Campos, Michelle Ursula. *Osmanlı Kardeşler – Erken Yirminci Yüzyıl Filistin’inde Müslümanlar, Hristiyanlar ve Yahudiler*. Çev. Mine Yıldırım, İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2015.

Canbakal, Hülya. *17. Yüzyılda Ayntâb Osmanlı Kentinde Toplum ve Siyaset*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2009.

Cezar, Yavuz. “18. Yüzyılda Eyüp’te Para ve Kredi Konuları Üzerine Gözlemler”, *18. Yüzyıl Kadı Sicilleri Işığında Eyüp’te Sosyal Yaşam*. Ed. Tülay Artan. 15-32. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998.

Chesneys, Francis Rawdon. *Narrative of the Euphrates Expedition 1835, 1836 and 1837*, London: Printed by Spottiswoode & Co, 1868.

Chiha, Nedjib H. “Osmanlı Devleti’nde Gayrimenkul Mülkiye Bakımından Yabancıların Hukuki Durumu”. Çev. Halil Cin, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 1/24, (1967): 247-274.

Cide, Ömer. *205/2 Numaralı Şanlıurfa Şer’iyye Sicili’nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*. Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007.

Cin, Halil. Ahmet Akgündüz. *Türk Hukuk Tarihi 1*. İstanbul: Timaş Yayınları, 1990.

Cin, Halil. Ahmet Akgündüz. *Türk Hukuk Tarihi 2*. İstanbul: Timaş Yayınları, 1990.

Cohen, Julia Phillips. *Osmanlılaşmak - Modern Çağda Sefarad Yahudileri ve İmparatorluk Yurttaşlığı*. Çev. Feyyaz Şahin, İstanbul: Alfa Yayınları, 2017.

Cuinet, Vital, *La Turquie d’Asia: Geographie Administrative II*, Paris: Ed. Ernest Leroux, 1891.

Cula, Bedir. *227/2 Numaralı Şanlıurfa Şer’iyye Sicili Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (H. 1303-1305/M. 1886-1887)*. Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017.

Cutts, Edward Lewes. *Christians Under The Crescentin Asia*. (London: Society for Promoting Christian Knowledge New YorkPott, Young, 1878.

Çadırcı, Musa. “II. Abdülhamid’e Sunulan Bir Layiha”. *Osmanlı Tarihi Araştırmaları Merkezi Dergisi* 3, (1992): 413-485.

Çeçen, Kazım. “Ayvat Bendi”. *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*. 4: 294-295. Ankara: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.

Çelik, Mehmet. *Edessa’dan Urfa’ya 1*. Ankara: Atılım Üniversitesi Yayınları, 2007.

Çelik, Mehmet. *Süryanî Kilisesi Tarihi 1*. (İstanbul: Yaylacık Matbaası, 1987.

Çelik, Tuma Suphi Aksoy. *Mezopotamya Uygarlığında Süryani Tarihi*. 2. Baskı, Ankara: Nika Yayınevi, 2017.

Çetin, Osman. *Sicillere Göre Bursa'da İhtida Hareketleri ve Sosyal Sonuçları (1472-1909)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1994.

Çevikel, Nuri. "Osmanlı Kıbrısı'nda Müslim-Gayrimüslim İlişkileri ve İhtidâ Meselesi (1746-1801)". *Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu (Tarih ve Medeniyetler Tarihi) II*, (2012): 937-965.

Çitak, Zana, "Fransa'da Laiklik ve Milliyetçilik: 1905 Kilise-Devlet Ayrılığı Yasası", *Doğu Batı Dergisi - Milliyetçilik 1* 38, (2012): 145-160.

Çoban, Halil. *206/3 Numaralı Urfa Şer'İyye Sicili'nin Transkripsiyon Ve Değerlendirilmesi (367-602)*. Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018.

Çubuk, Mustafa. *1875–1925 Yılları Arasında Adana, Antakya, Antep, Maraş ve Mersin Bölgelerinde Misyonerlik Faaliyetleri ve Ermeni Olayları*. Doktora Tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013.

Dalyan, Murat Gökhan "Amerikan Misyonerlerinin Osmanlı Ermenilerinde Meydana Getirdiği Bölünme ve Çatışmalar: George B. Nutting-George H. White ve Adıyaman Ermenileri Örneği". *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 21, (2010): 81-97.

David, Abraham. "Dayan". *Encyclopaedia Judaica*. 5: 495. ABD: Thomson - Gale, 2007),

Dedeyan, Gerar. *Ermeni Halkının Tarihi*. Çev. Şule Çiltaş, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2015.

Demirkent, Işın. *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1098-1118) 1*. 2. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013.

Demirkent, Işın. *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1118-1146) 2*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1994.

Der-Ohannesian, Tamar. *Autobiography And Recollection Bedros Der Bedrossian Ourfatzi*. Philadelphia: Ed. by Dr. Vahan Janhigian, 2005.

- Deringil, Selim. *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)*. İstanbul: Doğan Kitap, 2014.
- Deringil, Selim. *19. Yüzyıl Osmanlı Devleti'nde İhtida ve İrtidad*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.
- Derleme Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1993.
- Döşkaya, Füsün Çoban. “Amerikan Board ve Misyoner Corinna Shattuck’ın Urfa Faaliyetleri”. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi* 5/14, (2018): 84-119.
- Duben, Alen. *Kent, Aile, Tarih*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2012.
- Durhan, İbrahim. “Tanzimat Döneminde Osmanlı Yargı Teşkilâtındaki Gelişmeler”. *Erzincan Hukuk Fakültesi Dergisi*, XII/ 3-4 (2008): 55-111.
- Durhan, İbrahim. “Ülkemizde Avukatlık Kurumunun Tarihsel Gelişimi”. *A.Ü. Erzincan Hukuk Fakültesi Dergisi* 3-4/VIII, (2004): 23-46.
- Durucu, Nuri. “Şanlıurfa Kuyumculuk Sanatına Genel Bir Bakış”. *Uluslararası Arkeoloji ve Tarih Sempozyumu: Harran ve Çevresi*, (Şanlıurfa. 3-5 Kasım 2017).
- Dursteler, Eric R. *Dönme Kadınlar Toplumsal Cinsiyet, Kimlik ve Sınırlar*. Çev. Deniz Koç, İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2013.
- Duygu, Zafer. “Zuknin Manastırı Süryani Kroniği (775) Özelinde İslâm İdâresi Altındaki Hıristiyanlarda ‘Din Değişirme’ Meselesi”. *Milel ve Nihal* 10/2. (2013): 173-201.
- Dündar, Fuat. *Kahir Ekseriyet*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2013.
- Düzenli, Pehlul. *Gayrimüslimlere Dair Fetvalar*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2015.
- Esbroeck, Michel Van, “Ephraem Syrus, Saint”, *Coptic Encyclopedia*. 3: 963-964. New York: Macmillan Publishing, 1991.
- Ekinci, Abdullah, “İki Tepeli Urfa Şehrinin Tarihi Mahalleleri” *Şurkav Dergisi* 2, (2008): 5-14.
- Ekinci, Abdullah, İsmail Asoğlu, “Meşrutiyet Yıllarında Urfa’da Cemiyetler ve Kulüpler”, *Osmanlı Urfası 1*, Ed. Abdullah Ekinci. 357-371. İstanbul: Orient Basım Yayın, 2018.

Ekinci, Abdullah, İsmail Asoğlu, “Osmanlı Arşiv Vesikalarına Göre Misyoner Dr. Andreas Vischer ve Urfa’daki Faaliyetleri”, *III. Uluslararası Osmanlı Sancağından Cumhuriyet Kentine Urfa Tarihi Sempozyumu*, 6-8 Nisan, Şanlıurfa, 2018.

Ekinci, Abdullah, İsmail Asoğlu. “Osmanlı’da Sıbyân Mektepleri ve Urfa Örneği”, *Osmanlı Urfası 1*, Ed. Abdullah Ekinci. 333-344. İstanbul, Orient Basım Yayın, 2018.

Ekinci, Abdullah, İsmail Asoğlu. “Urfa’da Bir Hristiyan Kadın Misyoner: Corinna Shattuck ve Faaliyetleri. *Osmanlı Urfası 1*. Ed. Abdullah Ekinci, 404-421. İstanbul: Orient Basım Yayın, 2017.

Ekinci, Abdullah, Kazım Paydaş. “Tarihte Urfa”. *Geçmişten Günümüze Şanlıurfa’da Dini Hayat*. Ed. Yusuf Ziya Keskin. 23-42. Şanlıurfa: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011.

Ekinci, Abdullah. Kazım Paydaş. *Taş Devrinden Osmanlı’ya Urfa Tarihi*. İstanbul: Şanlıurfa Valiliği İKTM Yayınları, 2008.

Ekinci, Abdullah. *Ortaçağda Urfa – Efsane, Tarih, İnanç, İlim ve Felsefe*. Ankara: Gazi Kitabevi, 2006.

Ekinci, Abdullah. “Urfa’da Yahudilik ve Hristiyanlık”, *Geçmişten Günümüze Şanlıurfa’da Dini Hayat*. Ed. Yusuf Ziya Keskin. 71-80. Ankara: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2011.

Ekinci, Abdullah, “Urfalı Bilginler”, *Geçmişten Günümüze Şanlıurfa’da Dini Hayat*, Ed. Yusuf Ziya Keskin. 211-222. Ankara: TDV Yayınları, 2011.

Ekinci, Ekrem Buğra. *Osmanlı Mahkemeleri (Tanzimat Ve Sonrası)*. İstanbul: Arı Sanat Yayınları, 2004.

Eksertzoglou, Haris. *Nostaljinin Ötesinde “Kaybedilmiş Memleketler” Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Rumların Toplumsal ve Kültürel Bir Tarih*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2015.

Eldem, Edhem. Daniel Goffmann, Bruce Masters. *Doğu İle Batı Arasında Osmanlı Kenti Halep İzmir, ve İstanbul*. Çev. Sermet Yalçın, 2. Basım, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017.

Elibol, Numan, “Osmanlı İmparatorluğunda Nüfus Meselesi ve Demografi Araştırmaları”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi* 12/2, (2007): 135-160.

Emecen, Feridun. “Cullah”. *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*. 8: 83-84. Ankara: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 1993.

Emecen, Feridun. “Osmanlılar’da Devlet, Toplum ve Mahkeme”. *18. Yüzyıl Kadı Sicilleri Işığında Eyüp’te Sosyal Yaşam*. Ed. Tülay Artan. 73-81. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998.

Emecen, Feridun. *Unutlmuş Bir Cemaat Manisa Yahudileri*. İstanbul: Eren Yayıncılık, 1997.

Eraslan, Cezmi, Kenan Olgun. *Osmanlı Devleti’nde Meşrutiyet ve Parlamento*. İstanbul: 3F Yayınevi, 2006.

Ercan, Yavuz. *Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslimler - Kuruluştan Tanzimat’a Kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukuki Durumları*. Ankara: Turhan Kitabevi, 2001.

Ercan, Yavuz. “Osmanlı Devleti’nde Müslüman Olmayan Topluluklar (Millet Sistemi)”. *Osmanlı IV*. 197-207. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999.

Ergenç, Özer. “Osmanlı Şehrindeki Mahallenin İşlev ve Nitelikleri Üzerine”. *Osmanlı Araştırmaları Dergisi IV*, (1984): 69-78.

Ergin, Osman Nuri. *Türk Maarif Tarihi 1-2*, İstanbul: Eser Matbaası, 1977.

Erkal, Mehmet. “Cizye”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*. 8: 42-45. Ankara: TDV Yayınları, 1993.

Eroğlu, Cengiz. Murat Babuçoğlu. Murat Köçer. *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Halep*. Ankara: Orsam Yayınları, 2012.

Esed, Muhammed. *Kur’ân Mesajı Meal-Tefsir 1*. 5. Baskı, İstanbul: İşaret Yayınları, 1999.

Eski, Nurullah. *Hak ve Sorumlulukları Bakımından İslâm Hukukunda Yetimler*. Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi, 2007.

Establet, Colette. “1700 Civarında Şamlı Zanaatkârlar”, *Ekmek Aslanın Ağzında – Osmanlı Şehirlerinde Hayatlarını Kazanmak İçin Mücadele Eden Zanaatkârlar*. Der. Suraiya Faroqhi. 105-123. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2017.

Faroqhi, Suraiya. “al-Ruhā” (The Ottoman and Modern Periods). *The Encyclopedia Of Islām*. VIII: 591-593. Leiden: E. J. Brill, 1995.

Faroqhi, Suraiya. “Krizler ve Değişim 1590-1699”, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Ed. Halil İnalçık, Donald Quataert. 545-759. İstanbul: Eren Yayınları, 2004.

Faroqhi, Suraiya. *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla*. Çev. Elif Kılıç, İstanbul: Türk Vakfı Yurt Yayınları, 2014.

Findely, Carter V. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Bürokratik Reform Bâbîâli 1789-1922*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2014.

Fletcher, James Phillips. *Notes From Nineveh And Travels In Mesopotamia, Assyria, And Syria*. Philadelphia: Lea and Blanchard, 1850.

Garber, Haim. “Position of Women in Ottoman Bursa, 1600-1700”. *International Journal of Middle East Studies* 12, (1980): 231-244.

Genç, Mehmet. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*. 7 Baskı, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2015.

Georgeon, François, *Sultan Abdülhamid*, 4. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2016.

Giannuli, Dimitra. “Errand of Mercy” American Women Missionary and Philanthropists in The Near East 1820-1930”, *Balkan Studies* 39/2, (1998): 223-262.

Giddens, Anthony. *Siyaset, Sosyoloji ve Toplumsal Teori*. 4. Basım, İstanbul: Metis Yayınları, 2014.

Gingeras, Ryan. *Fall Of The Sultanate –The Great War and the End of the Ottoman Empire, 1908-1922*. New York: Oxford Univesity Press, 2016.

Gust, Wolfgang. *The Armenian Genocide: Evidence from the German Foreign Office Archives, 1915-1916*. New York - Oxford: Berghahn Books, 2014.

Güler, Orhan Seyfi. *Avukatlık Mesleğinin Tarihçesi, Genç Hukukçular Hukuk Okumaları Birikimler 1*, Ed. Muharrem Balcı, İstanbul: Kurtiş Matbaacılık, 2003.

- Güllü, Ramazan Erhan. *Ermeni Sorunu ve İstanbul Ermeni Patrikhanesi (1878-1923)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2015.
- Gür, Mehmed Sadık. “Süryanîce”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*. 38: 174-175. Ankara: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2010.
- Goltz, Herman und Axel Meissner. “Albet Oeri”, *Deutschland, Armenien und die Türkei 1895 - Thematisches Lexikon zu Personen, Institutionen, Orten, Ereignissen*, München: K.G. Saur, 2004.
- Goltz Herman und Axel Meissner. “Karekin”. *Deutschland, Armenien und die Türkei 1895 - Thematisches Lexikon zu Personen, Institutionen, Orten, Ereignissen*. München: K.G. Saur, 2004.
- Goltz, Herman und Axel Meissner. “M. H. Knadjian”. *Deutschland, Armenien und die Türkei 1895 - Thematisches Lexikon zu Personen, Institutionen, Orten, Ereignissen*. München: K.G. Saur, 2004.
- Göyünç, Nejat. “Hane”. *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*. 15: 552-553. Ankara: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 1997.
- Göyünç, Nejat. “Hâne Deyimi Hakkında”. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* 32, (1979): 331-348.
- Nejat Göyünç, “XVI. Yüzyılda Güneydoğu Anadolu’nun Ekonomik Durumu”, *Türkiye İktisat Semineri - Metinler/Tartışmalar (Ankara, 8-10 Haziran 1973)*, haz. Osman Okyar. 71-98. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 1975.
- Greene, Joseph K. *Leavening the Levant*. New York: The Pilgrim Press, 1916.
- Guidetti, Mattia, “The Byzantine Heritage in the Dār al-Islām: Churches and Mosques in al-Ruha between the Sixth and Twelfth Centuries”, *Muqarnas*, Vol. 26 (2009): 1-36.
- Gülenaz, Nursel. “Son Dönem Osmanlı İstanbul’unda Ticaret Yapıları: Hanlar, Pasajlar”. *Geç Osmanlı Döneminde Sanat Mimarlık ve Kültür Karşılaşmaları*. 75-89. İstanbul: İletişim Yayınları, 2016.
- Günay, Nejla. “1909 Adana Olaylarından Sonra Yapılan Yardım Çalışmaları”. *Akademik Bakış* 2/4, (2009): 113-123.

Gündüz, Mustafa, *Maâriften Eğitime (Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Eğitim Düşüncesinde Dönüşüm)*, Ankara: Doğu-Batı Yayınları, 2016.

Gündüz, Mustafa. "II . Meşrutiyet İdeolojilerinde Sosyoloji ve Geleceğin Toplum Tasavvuru", *II. Meşrutiyet "100. Yıl"*. 149-170. İstanbul: Doğu-Batı Yayınları, 2008.

Gündüz, Şinasi. "Misyonerlik", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*. 30: 193-199. (Ankara: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2005.

Gündüz, Şinasi. "Misyonerlik ve Hıristiyan Misyonerler", Şinasi Gündüz, "Misyonerlik ve Hıristiyan Misyonerler". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* II/1, (2002): 1-21.

Güneş, İhsan. *Türk Parlamento Tarihi (I. Ve II. Meşrutiyet)*. Eskişehir: Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları, No: 15, 1997.

Güneş, Mehmet, "Osmanlı Dönemi Nüfus Sayımları ve Bu Sayımları İçeren Kayıtların Tahlili" *Akademik Bakış* 8/18, (2014): 221-240.

Gürol, Mehmet Ali, "Osmanlı Devleti'nde XIX. yüzyılda Çalışma Yaşamı ve Girişimcilikte Kadın", *Osmanlı Ansiklopedisi* 3. 593-599. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999.

Habermas, Jürgen. "Öteki" Olmak "Öteki"yle Yaşamak. Çev. İlknur Aka, 9. Baskı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2017.

Hacıismailoğlu, Zekiye Berrin, *Şeyh Safvet'in Tasavvuf Dergisi'ndeki Yazılarında Tasavvufî Kavramlara Bakışı* Yüksek Lisans Tezi, Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi, 2012.

Halaçoğlu, Yusuf, M. Akif Aydın, "Cevdet Paşa", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*. 7: 443-450. Ankara: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 1993.

Halaçoğlu, Yusuf. "Klasik Dönemde Osmanlı Devlet Teşkilatı", *Türkler Ansiklopedisi*, 9: 795-832. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

Hamidullah, Muhammed. *İslâm'da Devlet İdaresi*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2016.

Hanioğlu, M.Şükrü. "Cemiyet", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*. 7: 329-331. Ankara: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 1993.

Harris, Rendel J., Helen B. Harris. *Ermeni Mektupları 1896-1897*. Çev. Ömer Öztürk, İstanbul: Yaba Yayınları, 2008.

Hatemi, Nilüfer. “Osmanlı’nın Son Dönemine Kısa Bir Bakış: III. Selim’den İstanbul’un İşgaline”. *Geç Osmanlı Döneminde Sanat Mimarlık ve Kültür Karşılaşmaları*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2016.

Hatipoğlu, Süleyman. “Doğu Sorunu Kapsamında Adana Ermeni Olayları”. *Yeni Türkiye* 60, (2014): 1-17.

Hayes, E.R. *Urfa Akademisi*. Çev. Yaşar Gönenç, 2. Basım, İstanbul: Yaba Yayınları, 2005.

Hewsen, Robert H. “Armenia on the Tigris: The Vilayet of Diarbekir and the Sanjak of Urfa”. *Armenian Tigranakert/Diarbekir and Edessa/Urfa*, Ed. Richard G. Hovannisian. 47-81. California: Mazda Publishers, 2006.

Honigman, Ernest. “Urfa”, *İslâm Ansiklopedisi*. 13: 50-57. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1986.

Hovannisian, Richard. “Tigranakert/Diarbekir and Edessa/Urfa”. *Armenian Tigranakert/Diarbekir and Edessa/Urfa*. Ed. Richard G. Hovannisian. 1-47. California: Mazda Publishers, 2006.

Hoyland, Robert G. *Seeing Islam: As Others Saw It: A Survey and Evaluation of Christian, Jewish and Zoroastrian Writings on Early Islam*. Princeton: Darwin Press, 1997.

Huat, Jean-Louis, Jean-Poul Thalman, Dominique Valbelle, *Kentlerin Doğusu*, Çev: Ali Bektaş Girgin, Ankara: İmge Kitapevi, 2000.

İlbert, Robert, Ilios Yannakakis, Jacques Hassoun. *Geçici Bir Hoşgörü Modeli: Cemaatler ve Kozmopolit Kimlik – İskenderiye 1860-1960*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2006.

İnalcık, Halil, Bülent Arı. “Türk-İslâm-Osmanlı Şehirciliği ve Halil İnalcık’ın Çalışmaları”. *TALİD* 3/6. (2005): 27-56.

İnalcık, Halil. “Cizye”. *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*. 8: 42-48. Ankara: Türki Diyanet Vakfı Yayınları 1993.

- İnalcık, Halil. Donald Quataert. *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1600-1914 C. 2*. İstanbul: Eren Yayıncılık, 2004.
- İnalcık, Halil. “Eyüp Sicillerinde Toprak, Köy ve Köylü”, *18. Yüzyıl Kadı Sicilleri Işığında Eyüp'te Sosyal Yaşam*. Ed. Tülay Artan. 9-14. (İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998.
- İnalcık, Halil. “The Status Of The Greek Orthodox Patriarch Under The Ottomans” *Turcica XXI-XXIII*, (1991): 407-435.
- İnan, Uğur. *Osmanlı Devleti'nde Almanların Protestan Misyonerlik Faaliyetleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2015.
- İpşirli, Mehmet. “Osmanlı'da Mensubiyet ve Kıyafetler”, *Osmanlı Devleti'nde Din ve Vicdan Hürriyeti*. 161-169. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2000.
- Jennings, Ronald. “Kadi, Court, and Legal Procedure in 17th C. Ottoman Kayseri: The Kadi and the Legal System”, *Studia Islamica* 48 (1978): 133-172.
- Jennings, Ronald. “The Office of Vekil (Wakil) in 17th Century Ottoman Sharia Courts”. *Studia Islamica* 42, (1975): 147-169.
- Jernazian, Ephraim K. *Judgement Unto Truth: Witnessing the Armenian Genocide*. New Jersey and London: Transaction Publishers, 1990.
- Jung, Carl Gustav. *Anılar, Düşler, Düşünceler*. İstanbul: Can Yayınları, 2014.
- Kafadar, Cemal. *Kim Var İmiş Biz Burada Yoğ İken, - Dört Osmanlı: Yeniçeri, Tüccar, Derviş, Hatun*. İstanbul: Metis Yayınları, 2014.
- Kauffeldt, Jonas. *Danes, Orientalism and the Modern Middle East Perspectives From The Nordic Periphery*. PhD Thesis, The Florida State University College Of Arts And Sciences, 2006.
- Kahraman, Şeyhmus. *214 Numaralı Urfa Şer'iyeye Sicili'nin (H. 1287-H. 1288/M.1870-M. 1871) 1-163. Sayfaları Arası Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi*. Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016.
- Keha, Murathan, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Misyonerlik Ve Erzurum'daki Faaliyetleri” *Ekev Akademi Dergisi* 58, (2014): 73-96.

Kanal, Hümmet, “Sarıkamış Harekâtı Esnasında Cephede Yaşananlar ve Anadolu’ya Etkileri” *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi* 54/2, (2014): 87-114.

Kandiyoti, Deniz. *Women, Islam, and the State*. Philadelphia: Temple University Press, 1991.

Kansu, Aykut. *1908 Devrimi*. 5. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2015.

Kara, Mustafa. “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Tasavvuf ve Tarikatlar”, *Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi* 4, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985.

Karabulut, Esra. *212 Numaralı Urfa Şer’iyye Sicili’nin (H. 1290-1294/M. 1873-1877) Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi*. Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016.

Karabulut, Umut. “Muhâmât Kanunu: Türkiye’de Avukatlık Kurumunun Düzenlenmesi ve İstanbul Barosunda Yaşanan Tasfiyeler”. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi* XIII/27, (2013): 79-104.

Karakaş, Mahmut. *Urfa’nın Kültür ve İnançlar Serüveni*. Ankara: Şanlıurfa Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, 2009.

Karakaş, Mahmut. *Cumhuriyet Öncesi Şanlıurfa’da Kültür ve Eğitim*. Ankara: Şanlıurfa Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, 2012.

Karal, Enver Ziya. *Osmanlı İmparatorluğu’nda İlk Nüfus Sayımı*. Ankara: Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü Yayınları, 1943.

Karal, Enver Ziya. *Osmanlı Tarihi VII. Cilt*, 7. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2011.

Karal, Enver Ziya. *Osmanlı Tarihi VIII. Cilt*, 7. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2011.

Karaman, Hayreddin. *Mukayeseli İslâm Hukuku* 3. İstanbul: İz Yayıncılık 1999.

Karataş, Yakup. *Sultan II. Abdülhamid Dönemi’nde Erzurum, (Sosyal, Ekonomik, İdarî ve Demografik Yapı)*. Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2010.

Karlsson, Klas-Göran, “The Young Turks In Power: A Comparative And Critical Perspective”, *Religion, Ethnicity and Contested Nationhood in the Former Ottoman Space*, Ed. Jörgen S. Nielsen, Leiden: Brill, 2012, pp. 11-28.

Karpat, Kemal. *İslâm 'ın Siyasallaşması (Osmanlı Devleti 'nin Son Döneminde Kimlik, Devlet, İnanç ve Cemaatin Yeniden Yapılandırılması)*. 5. Baskı, İstanbul: Timaş Yayınları, 2013.

Karpat, Kemal. *Osmanlı Modernleşmesi - Toplum, Kuramsal Değişim ve Nüfus*. 3. Baskı, İstanbul: Timaş Yayınları, 2017.

Karpat, Kemal. *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*. 2. Baskı, İstanbul: Timaş Yayınları, 2010.

Kaya, Eyyüp Said, Hasan Hacak. “Zimmet”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*. 44: 424-428. Ankara: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.

Kaygalak, Sevilay. *Kapitalizmin Taşrası 16. Yüzyıldan 19. Yüzyıla Bursa'da Toplumsal Süreçler ve Mekânsal Değişim*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2008.

Kaynar, Reşat. *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*. 4. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2010.

Kenanoğlu, Macit. “İslâm-Osmanlı Hukukunda Zimmîler”. *TALİD* 3/5, (2005): 553-574.

Kenanoğlu, Macit. *Osmanlı Millet Sistemi Mit ve Gerçek*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2017.

Kenanoğlu, Macit, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Dinlerarası İlişkiler (14-20. Yüzyıllar)” *Milel ve Nihal* 6/2, (2009):103-164.

Keser, Ulvi. “Doğu Lejyonu (Legion D'orient) ve Güney Bölgesindeki Ermeni Faaliyetleri (1918-1922)”. *Millî Mücadele'de Güney Bölgesi Sempozyumu 25 - 27 Aralık 2013 / Gaziantep Bildiriler*, 83-125. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2015.

Kévonian, Arménouhie. *Gülizar'ın Kara Düğünü – Bir Kürt Beyi Tarafından Kaçırılan Ermeni Kızın Gerçek Hikâyesi*. İstanbul: Aras Yayıncılık, 2015.

Kevorkian, Raymond. Paul B. Paboudjian. *1915 öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler*. 2. Baskı, İstanbul: Aras Yayıncılık, 2013.

- Kevorkian, Raymond. *Ermeni Soykırımı*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2015.
- Kılıç, Orhan. “XVI-XVII. Yüzyıllarda Van Gölü Çevresinde Ermeni Varlığı Ve Türk-Ermeni İlişkileri”. *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler / Cilt III*. 439-473. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 2007.
- Kılıç, Selami. “Ermeni Dostu Olarak Tanınan Bir Alman Din Adamı Dr. Johannes Lepsius”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi XVII/51*, (2001): 585-601.
- Kılıç, Selami. *Türk-Alman Arşiv Belgeleriyle Ermeni Sorunu ve Almanya*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2015.
- Kieser, Hans-Lukas. “Bir Misyoner Hastanesinin Çevresindeki Küçük Dünya: Urfa, 1897-1922”. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yaşamak*. Der. François Georgeon, Paul Dumont. 257-287. 5. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2011.
- Kieser, Hans-Lukas. “Johannes Lepsius: Theologian, Humanitarian Activist and Historian of Völkermord. An Approach to a German Biography (1858-1926)”. *Logos im Dialogos: Auf der Suche nach der Orthodoxie*. Ed. Anna Briskina-Müller, Armenuhi Drost-Abgarjan, Axel Meissner. 209-230. Berlin: Lit, 2011.
- Kieser, Hans-Lukas. “Germany and the Armenian Genocide of 1915–17”, *The Routledge History of the Holocausts*. Ed. Jonathan C. Friedman. 30-44. London: Taylor & Francis e-Library, 2011.
- Kieser, Hans-Lukas, *İskalanmış Barış, (Doğu Vilâyetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938)*, 4. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2013.
- Knadjian, Hagop Mıgirdiç. *The Eternal Struggle: A Word Picture of Armenia's Fight for Freedom*. Fresno: Printed by the Republican Printery, t.y.
- Koç, Yunus. “Osmanlı Dönemi İstanbul Nüfus Tarihi”. *TALİD*, 8/16, (2010): 171-199.
- Koç, Yunus. “Osmanlı'da Kent İskânı ve Demografi (XV. ve XVIII. Yüzyıllar)”. *TALİD* 3/6. (2005):161-210.
- Koç, Yunus, “Ömer Lütfi Barkan'ın Tarihsel Demografi Çalışmalarına Katkısı ve Klasik Dönem Osmanlı Nüfus Tarihinin Sorunları”, *Bilig* 65, (2013): 177-202.

Kocabaşoğlu, Uygur. *Anadolu'daki Amerika Kendi Belgeleriyle 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları*. 3. Baskı, Ankara: İmge Kitapevi Yayınları, 2000.

Kodaman, Bayram, "II. Abdülhamid Hakkında Bazı Düşünceler". *Osmanlı Ansiklopedisi*. 275-285. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999.

Korkmaz, Songül, *205/1 Numaralı Sanlıurfa Şer'iyeye Sicili'nin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi (H.1269- H.1272/M.1852 -M.1855)*, Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.

Köksal, Duygu, "Escaping to Girlhood in Late Ottoman Istanbul: Demetra Vaka's and Selma Ekrem's Childhood Memories", *Childhood in the late Ottoman Empire and After - The Ottoman Empire and its Heritage Politics, Society and Economy* 59, (2016): 250-273.

Köse, Ali. "İhtidâ", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*. 21: 554-558. Ankara: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2000.

Köse, Yavuz. *Dersaadet'te Tüketim (1855-1923)*. Çev. Tefik Turan, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2016.

Kuban, Doğan, "Anadolu-Türk Şehri Tarihî Gelişmesi, Sosyal ve Fizikî Özellikleri Üzeründe Bazı Gelişmeler", *Vakıflar Dergisi* VII, (1968): 53-73.

Kuban, Doğan. *Türk İslâm Sanatı Üzerine Denemeler*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1982.

Kurukamçı, Kübra. *Osmanlı İmparatorluğunda Tüketim Alışkanlıklarının Değişimi*. Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017.

Kuş, Yusuf. *222/2 Numarlı Urfa Şer'iyeye Sicili'nin (H. 1309/m. 1891-1892) Traskripsiyon ve Değerlendirmesi*. Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018.

Kutkan Özlem. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir Misyoner Hekim ve Dünyası: David H. Nutting (1854-1875)". *Halil İnalçık Armağanı IV*, Ed. Ahmet Özcan. İstanbul: Doğu Batı Yayınları, 2017.

Kuşulay, İlyas. *214 numaralı Urfa Şer'iyeye Sicilinin (H. 1287-1288/M.1870-1871) 163-436 Sayfalar Arası Transkripsiyon ve Değerlendirmesi*. Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018.

Küçük, Cevdet. "Cerîde Nezâreti". *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*. 7: 409-410. Ankara: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 1993.

Küçük, Cevdet. Tefik Ertüzün. "Düyûn-ı Umûmîyye" *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*. 10: 58-62. Ankara: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.

Küçük, Mehmet Alparslan, "Anadolu'daki Arzı Mevud: Urfa", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 5/2, (2016): 167-196.

Küçükaçar, İsmet. *213 Numarlı Şanlıurfa Şer'iyeye Sicili'nin (176-349 Sayfaları Arası), Transkripsiyon ve Değerlendirmesi*. Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017.vc

Künzler, Jacop. *Kan ve Gözyaşları Ülkesinde – Dünya Savaşı Sırasında Mezopotamya'da Yaşananlar 1914-1918*. İstanbul: Belge Yayınları, 2012.

Kürkçüoğlu, Cihat, "Dinî Mekânlar", *Geçmişten Günümüze Şanlıurfa'da Dini Hayat*, Ed. Yusuf Ziya Keskin, 93-156. Ankara: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2011.

Kürkçüoğlu, Cihat Kürkçüoğlu, Sabri. *Şanlıurfa Çarşıları-Hanları ve El Sanatları*. Ankara: Şanlıurfa Belediye Başkanlığı – Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Yayınları, 2011.

Kütük, Ahmet, "Nusaybinli Aziz Yakub ve Nusaybin Şehrinin Manevi Savunması (M.S. 338-350)" *Mukaddime* 5, (2012): 1-24.

Lafli, Ergün. "Antik Hellen ve Roma Dönemlerinde Anadolu'da Bağcılık ve Şarapçılık". *Üzümün Akdeniz'deki Yolculuğu Konferans Bildirileri*. 19-56. İzmir, İzmir Akdeniz Akademisi Yayınları, 2017.

Guin, Ursula K. Le. *Zihinde Bir Dalga - Yazar, Okur ve Hayal Gücü Üzerine*. İstanbul: Metis Yayınları, 2017.

Lyde, Lionel W. *A Geography of Asia*. Third Edition, London: Adam and Charles Black, 1907.

- MacNamaras, Nottidge Charles. *A History of Asiatic Cholera*. London: Macmillian, 1876.
- Maksudyan, Nazan. “Being Saved To Serve: Armenian Orphans of 1894-1896 and Interested Relief in Missionary Orphanages”. *Turcica*, 42, (2010): 47-88.
- Abu-Manneh, Butrus. “Talim ve Terbiye”. *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*. 39: 515-548. Ankara: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2010.
- Mansel, Philip. *Halep – Suriye'nin Muhteşem Tüccar Şehrinin Yükselişi ve Düşüşü*. Çev. Nigâr Nigâr Alemdar, 1. Basım, İstanbul: Everest Yayınları, 2017.
- Mansel, Philip. *Konstantiniyye - Dünyanın Arzuladığı Şehir 1453-1924*. İstanbul: Everest Yayınları, 2008.
- Marcus, Abraham. *Modernliğin Eşiğinde Bir Osmanlı Şehri Halep*. İstanbul: Küre Yayıncılık, 2013.
- Mardin, Şerif. *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri – 1895-1908*. 20. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2015.
- Mardin, Şerif. *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, 12. Baskı İstanbul: İletişim Yayınları, 2015.
- Mardin, Şerif. “Yeni Osmanlı Düşüncesi”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce - Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi 1*. Ed. Tanıl Bora - Murat Gültekinöğlü. 42-53. İstanbul: İletişim Yayınları, 2001.
- Masters, Bruce. *Christians and Jews in the Ottoman Arab World: The Roots of Sectarianism (Cambridge Studies in Islamic Civilization)*. Cambridge: Cambridge University Press, 2001.
- Masters. Bruce. “Jacobites (Syrian Orthodox)”, *Encyclopedia of the Ottoman Empire*. 294-295. New York: Facts On File, Inc, 2009.
- McCarthy, Justin. *Müslümanlar ve Azınlıklar*. Çev. Bige Umar, İstanbul: İnilâp Yayınevi, 1998.
- Mills, Amy. *Hafızanın Sokakları İstanbul’da Peyzaj, Hoşgörü ve Ulusal Kimlik*. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2014.

- Mortan, Kenan, Küçükerman, Önder. *Çarşı, Pazar, Ticaret ve Kapalı Çarşı*. 2. Baskı, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2011.
- Mouradian, Claire, “Gustave Meyrier And The Turmoil in Diyarbekir, 1894-1896”, *Armenian Tigranakert/Diarbekir and Edessa/Urfa*, Ed. Richard G. Hovannisian, 209-251. California: Mazda Publishers, 2006.
- Moltke, Helmuuth Von “*Moltke'nin Türkiye Mektupları*”, Çev. Hayrullah Örs, İstanbul: Remzi Kitabevi, 2016.
- Mutlu, Şamil. *Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları*, İstanbul: Gökkuşbu Yayınları, 2005.
- Nakashian, Avedis. *A Man Who Found a Country*. New York: Vail-Ballou Press, 1940.
- Nalbandian, Louise. *The Armenian Revolutionary Movement, The Development of Armenian Political Parties through the Nineteenth Century*, Third Printing, London: University Of California Press, 1975.
- Nedkoff, Boris Christoff. “Osmanlı İmparatorluğunda Cizye”. Çev. Şinasi Altundağ. *Belleten* VIII/32, (1944): 599-652.
- Nurdoğın, Arzu M. “Hristiyan Oryantalizminin Kadınlar Şubesi: Anglo-Sakson Misyon Tarihinde Kadınlar”. *Journal of İslamic Research*, 25 (2), (2014): 74-96.
- Onuk, Taciser. “Osmanlı Geç Döneminde Kültür, Kadın ve Sanat”. *Bilge Dergisi* 41, (2004): 4-14.
- O'meara, Simon. *Mekân ve Müslüman Şehir Hayatı Fes Labirentinin Sınırlarında*. İstanbul: Açılımkitap, 2014.
- O'neill, Dennis. *Passionate Holiness: Marginalized Christian Devotions for Distinctive Peoples*. Canada: Trafford Publishing, 2005.
- Ortaylı, İlber. *İkinci Abdülhamid Döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfusu*. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları No: 479, 1981.
- Ortaylı, İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yılı*, 26. Baskı, İstanbul: Timaş Yayınları, 2013.

Ortaylı, İlber. “Kadı”. *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*. 24: 66-73. Ankara: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2001.

Ortaylı, İlber. “Osmanlı İmparatorluğu’nda Millet”. *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*. 996-1002. İstanbul: İletişim Yayınları, 1985.

Ortaylı, İlber. *Osmanlı’da Milletler ve Diplomasi - Seçme Eserler III*. 5. Basım, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2014.

Ortaylı, İlber. *Osmanlı Toplumunda Aile*. 9. Basım, İstanbul: Pan Yayınları, 2009.

Ortaylı, İlber. *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*.2. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2011.

Öğüt, Tahir. “Urfa’da Tanzimat’a Geçiş Sürecinde İdari ve Mali Yapı”. *ZKÜ Sosyal Bilimler Dergisi* 7/14, (2011): 325-344.

Ölmez, Adem. *İstanbul’da Sosyal Barışın Bozulması: İstanbul Ermeni Olayları ve Yahudîler*. İstanbul: Kurtuba Kitap, 2010.

Öney, Celal. “Danimarkalı Kadın Misyoner Karen Jeppe ve Urfa’daki Faaliyetleri”. *Osmanlı Cumhuriyet’e Türkiye’de Misyonerler ve Faaliyetleri*. 313-334. İstanbul: Kitapevi Yayınları, 2018.

Özbaran, Salih. *İran, Türkiye, Irak, Suriye ve Mısır Yollarında Portekizli Seyyahlar*. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2007.

Özbudun, Sibel. *Antropoloji Gözüyle: Sınıf, Kültür, Kimlik Yazıları*. 2. Baskı, Ankara: Üyopya Yayınevi, 2014.

Özcan, Azmi. “İslâhat Fermânı ve Din Hürriyetinin Sınırları”, *Osmanlı Devleti’nde Din ve Vicdan Hürriyeti*. 107-114. Ed. Azmi Özcan. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2000.

Özcan, Azmi. “Sultan II. Abdülhamit, Muhalefet ve Din” *Sultan II. Abdülhamit ve Dönemi*, Ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul: Sultanbeyli Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Yayınları, 2012.

Özcan, Tahsin. “Osmanlı Toplumunda Yetimlerin Himayesi ve Eytam Sandıkları” *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14, (2006): 103-121.

Özcan, Tuğrul. *Merkezî ve Modern Eğitim Kapsamında Osmanlı Gayrimüslim Cemaat ve Yabancı Okulları*. Ankara: Gece Kitaplığı, 2017.

Özçelik, İsmail. *Millî Mücadelede Anadolu Basınında Güney Cephesi (Adana, Antep, Maraş, Urfa) 1919-1921*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2005.

Özçelik, Selahattin, “Osmanlı İç Hukukunda Zorunlu Bir Tehir (Mürted Maddesi)”, *OTAM* 11, (2000): 347-438.

Özdemir, Ulaş Salih, *Siyasal Kişiliğiyle Urfa Mebusu Şeyh Safvet Efendi - Mustafa Kemaleddin Yetkin*, İstanbul: Gürer Yayınları, 2014.

Özdemir, Bülent. *Süryanilerin Dünü Bugünü 1. Dünya Savaşı'nda Süryaniler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.

Özdoğan, Günay Göksu, Füsun Üstel, Karın Karakaşlı, Ferhat Kentel. *Türkiye'de Ermeniler Cemaat - Birey - Yurttaş*. 1. Baskı, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009.

Özel, Ahmet. “Gayri Müslim”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*. 13: 418-427. Ankara: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 1996.

Özel, Oktay. “Avarız ve Cizye Defterleri”, *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*. 33-50. Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, 2000.

Özel, Oktay, “Muhacirler, Yerliler ve Gayrimüslimler – Osmanlının Son Devrinde Orta Karadeniz'de Toplumsal Uyumun Sınırları Üzerine Bazı Gözlemler”, *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar* 5, (2007): 93-112.

Özgül, Burcu, “Son Dönem Osmanlı İmparatorluğunda Meslek Öğrenimi: Sanayi Mektebi Binaları”, *Geç Osmanlı Döneminde Sanat Mimarlık ve Kültür Karşılaşmaları*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2016.

Özkerem, Ahmet, Müşfika Nazan Arslanel. “İkinci Meşrutiyet Döneminde Kadın Olmak”. *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi* 3/1, (2011): 1-10.

Özkorkut, Nevin Ünal. “Savcılık, Avukatlık Ve Noterlik Kurumlarının Osmanlı Devleti'ne Girişi”. *AÜHF* 52/4, (2003): 147-154.

Özme, Adil. “Ruha (Urfa) Hanları Üzerine Bir Değerlendirme”. *Belleten* LXIX/254, (2005): 131-144.

Özşavlı, Halil, *Urfa Ermenileri (Sosyal-Siyasi ve Kültürel Hayat)*, Ankara: Gazi Kitapevi, 2013.

Öztürk, Levent. “Kilise”. *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*. 26: 11-16. Ankara: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2002.

Öztürk, Mustafa. “1844 (1260 h.) Tarihli Halep Nüfus Defterine Göre Urfa’da Gayr-i Müslim Nüfus ve Sanatları”, *Halk Kültüründe İktisat ve Ticaret Uluslararası Sempozyumu*, Şanlıurfa, 28- 30 Nisan 2013.

Öztürk, Nazif. *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*. Ankara: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 1995.

Öztürk, Said. “Osmanlı Devleti’nde Sabun Sanayii”. *Türkler Ansiklopedisi*. 10: 781-790. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

Öztürk, Temel, “XVIII. Yüzyıl İlk Yarısı Trabzon Sancağı Nüfus Tespitinde Avarız ve Cizye Defterlerinin Kullanılabilirliği”, *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi* 5, (2017): 93-112.

Pakalın, Mehmet Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü 1*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1983.

Pakalın, Mehmet Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü 2*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1983.

Pakalın, Mehmet Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü 3*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1983.

Parlatır, İsmail. *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*. 3. Baskı, Ankara: Yargı Yayınevi, 2009.

Pamukciyan, Kevork. *Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar – III Zamanlar, Mekânlar, İnsanlar*. İstanbul: Aras Yayıncılık, 2003.

Peabody, Emily Clough. *Corinna Shattuck – Missionary Heroine of Oorfa, (Lives Worth Living)*. İllions: University of Chicago Press, 1915.

Peters, Francis Edward. *İbrahim’in Çocukları Musevilik, Hristiyanlık, İslâmiyet*. İstanbul: Kozmik Kitaplar, 2005.

Pikkert, Pieter. *Protestant Missionaries to the Middle East: Ambassadors of Christ or Culture?* PhD Thesiss, University of South Africa, South Africa, 2006.

Polat, Bengü, Ratip Ayaz. “İngiliz Misyonerlik Faaliyetlerinin Osmanlı Devleti’nin Yıkılış Sürecine Etkileri”. *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi* 61, (2017): 1-45.

Richards, George Lyman. *The Medical Work Of The Near East Relief, (A Review of Its Accomplishments in Asia Minor and the Caucasus during 1919-20)*. New York: Near East Relief, 1923.

Runciman, Steven. “Some Remarks On The İmage Of Edessa”. *The Cambridge Historical Journal* 3/3, (1931): 238-252.

Sachau, Eduard, *Reise in Syrien Und Mesopotamien*. Leipzig: F.A. Brockhaus, 1883.

Sağ, Kenan. “Haydarpaşa İngiliz Mezarlığı”, *Geç Osmanlı Döneminde Sanat Mimarlık ve Kültür Karşılaşmaları*. 93-118. İstanbul: İletişim Yayınları, 2016.

Sak, İzzet, “Şer’iyye Sicilleri Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Aile Hayatı: Konya Örneği (1700 – 1725)” *Tarihin Peşinde* 7, (2012): 117-135.

Sami, Şemseddin. *Kâmûs-ı Türkî*. 13. Baskı, İstanbul: Çağrı Yayınları, 2004.

Sarafyan, Kevork A. *A Briefer History of Aintab*. Boston: Union of the Armenians of Aintab, 1957.

Sarıbal, İsmet. “II. Meşrutiyet’in Yozgat’a Yansımaları: Hakkaniyet Cemiyeti Hadisesi”, *I. Uluslararası Bozok Sempozyumu 05-07 Mayıs 2016 Bildiri Kitabı* 2. 102-110. Yozgat: Bozok Üniversite Yayınları, 2016.

Saru, Kamrân Şerif. *İhsan Şerif Saru, Eğitim Hizmetinde Elli Yıl*, İstanbul: Milli Eğitim Basım Evi, 1970.

Sato, Noriko. *Memory and Social Identity among Syrian Orthodox Christians*. PhD Thesis, Durham University Department of Anthropology, 2001.

Sav, Atilla. Musa Toprak. *Türkiye’de Savunma Mesleğinin Gelişimi*, 2. Baskı, Ankara: Türkiye Barolar Birliği Yayınları: 278, 2015.

Segal, Judah Benzion, *Edessa (Urfa) Kutsal Şehir*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2002.

Selçuk, İktil. 15. “Yüzyıl Bursa Mahkeme Kayıtlarında Esnafın İzini Sürmek”, *Ekmek Aslanın Ağzında – Osmanlı Şehirlerinde Hayatlarını Kazanmak İçin Mücadele Eden*

- Zanaatkârlar*. Der. Suraiya Faroqhi. 67-85. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2017.
- Severance, Gordon, Diana Severance. *Against the Gates of Hell: The Life & Times of Henry Perry, A Christian Missionary in a Moslem World*. USA: University Press Of America, 2012.
- Sevim, Ali. *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi (Başlangıçtan 1086'ya Kadar)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1987.
- Sevim, Ali. *Genel Çizgileriyle Selçuklu Ermenî İlişkileri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1983.
- Sezer, Cemal, "Amerikan Misyonerlerinin Ermeni Meselesine Etkileri (1890-1914)", *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1-2, (2010): 57-69.
- Sinanoğlu, Mustafa. "Müzakere". *Osmanlı Devleti'nde Din ve Vicdan Hürriyeti*. 115-117. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2000.
- Smyrnelis, Marie-Carmen. "İzmir'de Avrupalı Koloniler ve Etnik-Dinî Cemaatler, Birlikte Var Olma ve Toplumsallık Ağları (XVIII. Yüzyıl Sonu - XIX Yüzyıl Ortası)". *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yaşamak*, Ed. François Georgeon, Paul Dumont. 209-234. İstanbul: İletişim Yayınları, 2011.
- Smith, Anthony. *Ulusların Etnik Kökeni*. Ankara: Dost Kitabevi, 1986.
- Somel, Selçuk Akşin. *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi İslâmlaşma, Otokrasi ve Disiplin*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2015.
- Stone, Frank A. *Sömürgeciliğin Hasat Mevsimi Anadolu'da Amerikan Misyoner Okulları*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2011.
- Şahin, Harun. "Osmanlı Döneminde Maraş'ta Ticaret (XIX. Yüzyılın Sonu ve XX. Yüzyılın Başlarında)". *Akademik Bakış Dergisi* 29, (2012): 1-11.
- Şahinalp, Mehmet. *Şanlıurfa Şehrinin Kuruluş ve Gelişmesi*. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005.
- Şanlı, Süleyman. "Türkiye'nin Doğu Yahudileri Üzerine Etnografik Bir Alan Araştırması". *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 11/2, (2018): 1281-1293.

- Şanlıurfa Kültür ve Turizm Rehberi, Ed. Mehmet Sait Rızvanoğlu, (Şanlıurfa: Şanlıurfa Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları: 5, 2017).
- Şentürk, Recep. "Millet". *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*. 30: 64-66. Ankara: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2005.
- Shaw, Stanford Jay. *Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Türkiye Cumhuriyeti'nde Yahudiler*. Çev. Meriç Sobutay, İstanbul: Kapı Yayınları, 2008.
- Şen, Ahmet. *206 Numaralı Urfa Şer'iyeye Sicili'nin (H. 1282-1287/m.1865-1870) 1-186. Sayfaları Transkripsiyon ve Değerlendirmesi*. Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018
- Şeşen, Ramazan. *Harran Tarihi*. Ankara: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 1996. Şeyh Safvet, "Urfa'da Terakkîyât-ı Ma'neviye", *Tasavvuf* 4, (1329): 7-8.
- Şilen, Mehmet. *208 Numaralı Urfa Şer'iyeye Sicili'nin Trankripsiyon ve Değerlendirilmesi (H. 1296-1299/M. 1879-1882)*. Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015.
- Şimşek, Muttalip. "Osmanlı Devleti'nde Alman Yetimhaneleri (1860-1921)" *History Studies* 8/3, (2016): 151-173.
- Şişman, Adnan. "Osmanlı Toplumunda Yabancı Okullar ve Misyonerlik Faaliyetleri". *Türkler Ansiklopedisi*. 14: 173-180. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Tanel, Baha, Şahin Hatice. *Cumhuriyet'ten önce Ülkemizde Hastaneler, Çocuk Hastaneleri ve Tıp Eğitimi*. İzmir: Ege Üniversitesi Basımevi, 2013.
- Tanner, Henry Schenck. *A Geographical and Statistical Account of the Epidemic Cholera*. Philadelphia: Published by the Author, 1832.
- Tanpınar. Ahmet Hamdi, *Beş Şehir*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2016.
- Tarakçı, Muhammet. "Fransiskan ve Dominiken Tarikatları", *Felsefe Ansiklopedisi*. C. 6, Ed. Ahmet Cevzici. 829-833. Ankara: Ebabil Yayıncılık, 2009.
- Taş, Yasin. *Kadı Sicillerine Göre XIX. Asrın İkinci Yarısında Urfa'da Sosyal Hayat*. Doktora Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013.
- Taş, Yasin. "Şer'iyye Sicillerine Göre Ermenilerin Urfa Kazasındaki Vakıf Faaliyetleri (1884-1889)". *Route Educational and Social Science Journal* 1(3), (2014): 242-254.

- Taşkın, Faruk. “Diyarbakır’da Bir Misyoner Hastanesi: Diyarbakır Amerikan Hastanesi (1908-1915)”. *Journal of History and Future*, 3/3, (2017): 110-112.
- Tavernier, Jean-Baptiste. *Tavernier Seyahatnamesi*. Ed. Stefanos Yerasimos, İstanbul: Kitapyaymevi, 2006.
- Taylor, William. *Narratives of Identity: The Syrian Orthodox Church and the Church of England 1895-1914*. Newcastle: Cambridge Scholars Publishing, 2013.
- Tekeli, İlhan. *Modernizm, Modernite ve Türkiye’nin Kent Planlama Tarihi*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2009.
- Tekin, Nursen. *228 Numaralı Urfa Şer’iyye Sicili’nin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi (H. 1288-1289/M. 1871-1872)*. Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016.
- Tekin, Zeki. “Yavuz Sultan Selim Döneminde Urfa’nın İdari Taksimatı”. *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 20, (2002): 179-204.
- Temel, Mehmet, “Osmanlı Devleti’ndeki Bazı Alman Din, Eğitim ve Hayır Kurumlarının Varlıklarının Onaylanması”, *Osmanlı Ansiklopedisi* 5. 350-358. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999.
- Tetik, Ahmet. *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918 C. VI*. Ankara: Genel Kurmay Basımevi, 2006.
- Toprak, Zafer. “Baro”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, 2: 58-61. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994.
- Toprak, Zafer. “1909 Cemiyetler Kanunu”. *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*. 1: 205-208. İstanbul: İletişim Yayınları, 1985.
- Toprak, Zafer. “Meşrutiyet’te Seçimler ve Seçim Mevzuatı”. *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*. 4: 973. İstanbul: İletişim Yayınları, 1985.
- Toprak, Zafer. “İttihat ve Terâkî’nin Paramiliter Gençlik Örgütleri”. *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi* 7, (1979): 95-113.
- Tuğluoğlu, Fatih. “II. Meşrutiyet Döneminde Milliyetçi Bir Çocuk Dergisi: Talebe Defteri (1913-1919)”. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi* XV/30, (2015): 99-139.

- Tunaya, Tarık Zafer. *Türkiye’de Siyasal Partiler C.1 İkinci Meşrutiyet Dönemi*. Ankara: İletişim Yayınları, 2015.
- Turan, Ahmet Nezihi. *XVI Yüzyılda Ruha (Urfa) Sancağı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2012.
- Tuncel, Metin. “Nusaybin”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*. 33: 269-270. Ankara: TDV Yayınları, 2007.
- Tunç, Hüseyin. *Katılım Bankacılığı - Felsefesi Teorisi ve Türkiye Uygulaması*. İstanbul: Nesil Yayınları, 2010.
- Turgut, Bahattin. “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Amerikan Board Misyonerlerinin Urfa’daki Faaliyetleri”. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi CÜİFD* XIX/1, (2015): 191-220.
- Turgut, Bahattin. *Urfa Vakıfları (1850-1900)*. Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013.
- Türkoğlu, İrfan. “Osmanlı Devleti’nde Para Vakıflarının Gelir Dağılımı Üzerindeki Etkileri”. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 18, (2013): 187-196.
- Uğur, Yunus. “Mahalle Biyografisine Bir Katkı: Osmanlı Dönemi Edirne’sinden Dört Örnek”. *Şehir ve Toplum* 3, (2015): 63-73.
- Uğur, Yunus. “Osmanlı Şehirlerinin “Çok Kültürlü” Varoluşu”. *Şehir ve Düşünce* 7, (2015): 42-47.
- Uğur, Yunus. “Şehir ve Şehirleşme” *Osmanlı İmparatorluğunda Çevre ve Şehir*. 293-327. İstanbul: İstanbul Medeniyet Üniversitesi Yayınları, 2015.
- Uğur, Yunus. “Şer’iyye Sicilleri, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, 39: 8-11. Ankara: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2010.
- Ulus, Gökçe. *II. Meşrutiyet Döneminde Bir Çocuk Ve Gençlik Dergisi: Talebe Defteri*. Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014.
- Umut, Abdurrahman. *225 Numaralı Urfa Şer’iyye Sicili Transkripsiyon ve Değerlendirme*. Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008.

Uras, Esat. *Tarihte Ermenîler ve Ermenî Meselesi*. 2.Baskı İstanbul: Belge Yayınları, 1987.

Urfa'dan Buenos Aires'e: Don Jorge Sarafyan. *1915'ten Bugüne Ermeni Portleri*. Diyarbakır: Zan Vakfı Yayınları, 2018.

Uslu, Recep. "Cundişâpûr". *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*. 8: 117-118. Ankara: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 1993.

Ülker, Mustafa Birol, "YETKİN Mustafa Saffet", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*. 506-507. Ankara: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.

Ümid, Devrim. "American Protestant Missionary Network in Ottoman Turkey, 1874-1914". *International Journal of Humanities and Social Science* 4/6(1), (2014): 16-51.

Üner, Mehmet Emin. *Urfa Gümrük Defterleri – Traskripsiyon ve Değerlendirme (H. 1148-1153/M. 1736-1741)*. Şanlıurfa: Şanlıurfa Ticaret ve Sanayi Odası Yayınları, 2017.

Üner, Mehmet Emin. "XVII. Yüzyılda Müslim-Gayrimüslim İlişkilerinin Olumlu Bir Örneği: Urfa'da Müslüman-Ermeni İlişkileri". *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 43, (2007):105-114.

Üner, Mehmet Emin. *Osmanlı Klasik Dönem Sonlarında Bir Güneydoğu Anadolu Şehri: Urfa (1700-1800)*. Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003.

Wood, Frank. *Life and Light for Woman*. Boston: Woman's Board of Mission by Published, 1907.

Yarç, Güler. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Hastaneleri". *I. Uluslararası Tarihi ve Kültürel Yönleriyle Türk-Alman İlişkileri Sempozyumu (8-10 Ekim)*. Ed. Ramazan Çalık, Mustafa Çapan. 505-525. Konya: Bahçıvanlar Basım, 2010.

Yarman, Arsen. *Ermeni Etibba Cemiyeti (1912-1922) Osmanlı'da Tıptan Siyasete Bir Kurum*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2014.

Yavuz, Fikrettin. *Osmanlı Devleti'nde Ermeni Sorunu 1896 Osmanlı Bankası Sorunu*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2015.

Yazıcı, Nesimi. “Tanzimat Döneminde Yetim Mallarının Korunmasına Yönelik Yasal Düzenlemeler ve Bazı Uygulamalar”. *Vakıf Haftası Dergisi* 12, (1995): 45-53.

Yazıcı, Nesimi. “Osmanlılarda Yetimlerin Korunması Üzerine Bazı Değerlendirmeler”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi XLVIII/1*, (2007): 1-46.

Yavuz, Yıldırım, “Batılalaşma Dönemlerinde Osmanlı Sağlık Kuruluşları”, *ODTÜ MFD* 8/2, (1988): 123-142.

Yel, Ali Murat, Mustafa Sabri Küçükaşçı. “Mahalle”. *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*. 27: 323-326. Ankara: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2003.

Yıldırım, Mehmet Ali, “XIX. Yüzyıl Sonlarından İtibaren Halep Vilayetinde Çekirge İstilalarına Dair Notlar”, *Tarih Okulu Dergisi* 19, (2014): 535-560.

Yıldız, Ali. *204 Numaralı Şer‘iye Sicili Defterine Göre Urfa’da Ekonomik Sosyal ve Kültürel Hayat*. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2010.

Yılmaz, Evren, Süreyya Eroğlu, “Edessa’dan Urfa’ya: Kiliseden Camiye Dönüştürülmüş Yapılar”, *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 30, (2013): 1-12.

Yılmaz, Hüseyin. *Kur’ân’ın Işığında Müslim-Gayrimüslim Münasebetleri*. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1997.

Yörük, Doğan. “XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı İmparatorluğu’nda Yaşayan Gayrimüslimlerin Nüfusu”. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 17, (2007): 625-652.

Yurdakul, İlhami. “Urfa’da Ermeni Olayları ve 29 Aralık Vakası (1845-1914)”. *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1, (2016): 136-144.

Yücel, İdris. “Bir Misyonerlik Uygulamasının Teorisi ve Pratiği: Urfa Amerikan Körler Okulu (1902-1914)”. *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi* 66/14, (2011): 65-86.

Yüksel, Hasan. “Osmanlı’da Modern Anlamda Yapılan İlk Nüfus Sayımına Göre Divriği’nin Demografik Yapısı”. *Nüfusbilim Dergisi* 28-29, (2006-07): 73-89.

Ze’evi, Dror. *Kudüs – 17. Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağında Tolum ve Ekonomi*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000.

Zekiyan, Boğos Levon. *Kayıp Kentten Manevi Vatana - Ermeni Tarihine Toplu Bir Bakış Denemesi*. İstanbul: Aras Yayıncılık, 2018.

Zorlu, Necmettin. “Osmanlı Devleti’nde Ermeni Eğitim Kurumları ve Faaliyetleri”. *Yeni Türkiye* 60, (2014): 1-17.

İnternet Kaynakları

Adom Bucikanyan, “Urfa - Halk hekimliği” erişim: 28.12.2018.
https://www.houshamadyan.org/tur/haritalar/halep-vilayeti/urfa/yerel_ozellikler/halk-hekimligi.html

An Account of the Rise and Progress of the Indian or Spasmodic Cholera, New Haven, Published and Sold by L. H. Young, erişim: 31.12.2017.
<https://collections.nlm.nih.gov/catalog/nlm:nlmuid-64710040R-bk>.

Archbishop Khoren Mkhitarian – Ourfa / Urfa Ermeni Başpsikoposu Horin Muhtaryan erişim: 06.03.2018. <http://ovenk.com/archbishop-khoren-mkhitarian-ourfa/>.

Aren Dadıroğlu, “Asdvadzadzin Kutlu, Üzüm Bereketli Olsun”, erişim: 26.06.2018.
<http://www.agos.com.tr/tr/yazi/7791/asdvadzadzin-kutlu-uzum-bereketli-olsun>.

Dora Niyego, “Dora Niyego Eyüp Badem İle Görüştü”, erişim: 1.08.2108.
http://www.hasturktv.com/turkiyede_bugun/4141.htm.

Sonya Taşçıyan, “Urfa Yemekler” erişim: 28.05.2018
http://www.houshamadyan.org/tur/haritalar/halep-vilayeti/urfa/yerel_ozellikler/urfafoods.html.

Vahe Taşçıyan, “Urfa Kilise, Manastır ve Ziyaret Yerleri”, erişim: 30.06.2018.
<http://www.houshamadyan.org/tur/haritalar/halep-vilayeti/urfa/din/kiliseler.html>.

Vahe Taşçıyan, “Urfa Zanaatlar”, erişim: 06.11.2018, <http://www.houshamadyan>

Amended Constiution of Central Turkey College Aintab, Turkey in Asia, Minneapolis,
Published by Central Turkey College, 1909, erişim. 13.05.2018.

<http://www.dlir.org/archive/archive/files/0105b5adcace2a3f79ce850617f3a018.pdf>;

Paper Relating to the Foreign Relations of The Annual Message of the President
Transmitted to Congress, Washington, Government Priting Office, 1898, erişim:

19.02.2019. <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1897>

EKLER

Ek.1.

Urfa Ermeni Kilisesi (Kenîsâ-i Kebîr)

Kaynak:

<https://www.houshamadyan.org/tur/haritalar/halep-vilayeti/urfa/din/kiliseler.html>

Ek.2.

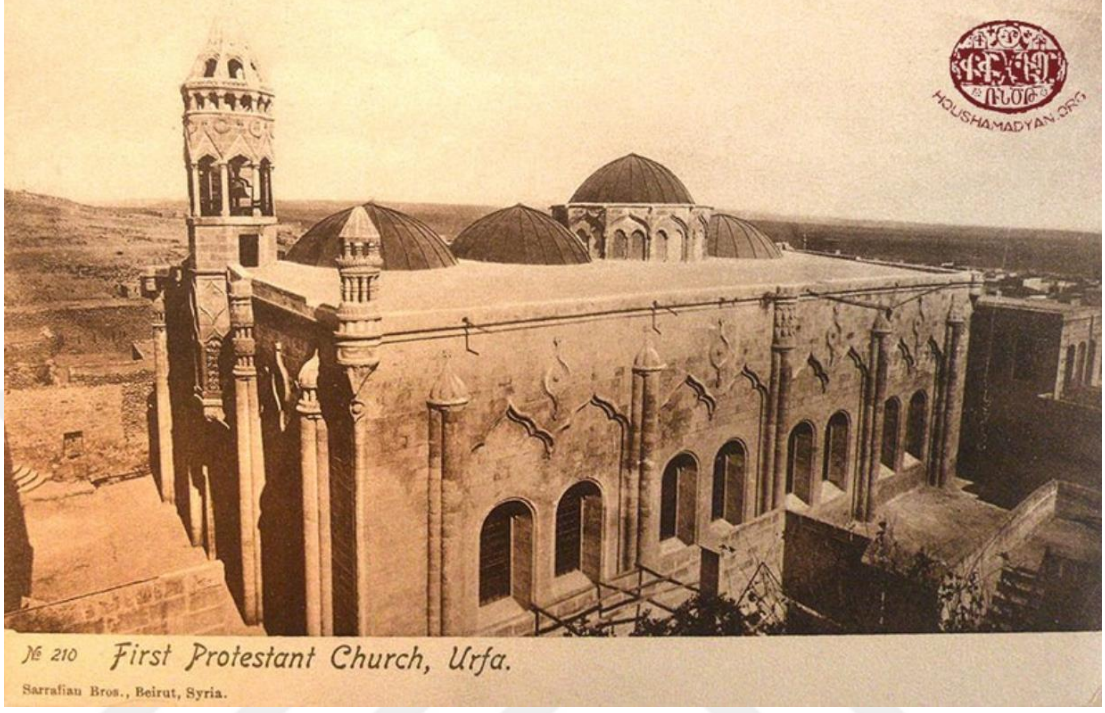
Surp Sarkis Manastırı (Hıdır İlyas Kilisesi)

Kaynak: <https://www.houshamadyan.org/tur/haritalar/halepvilayeti/urfa/din/kiliseler.html>

Ek.3.

Urfa - On iki Havari (Fırfırlı Kilise)

Kaynak:

<https://www.houshamadyan.org/tur/haritalar/halepvilayeti/urfa/din/kiliseler.html>

Ek.4.

Sağ Üst Köşede Urfa Murahhashanesi

Fahrettin Türkkan Paşa Arşivi <https://www.ibb.istanbul/News/Detail/34420>.

Ek.5.

Yün Üretimi ve Çalışanlar

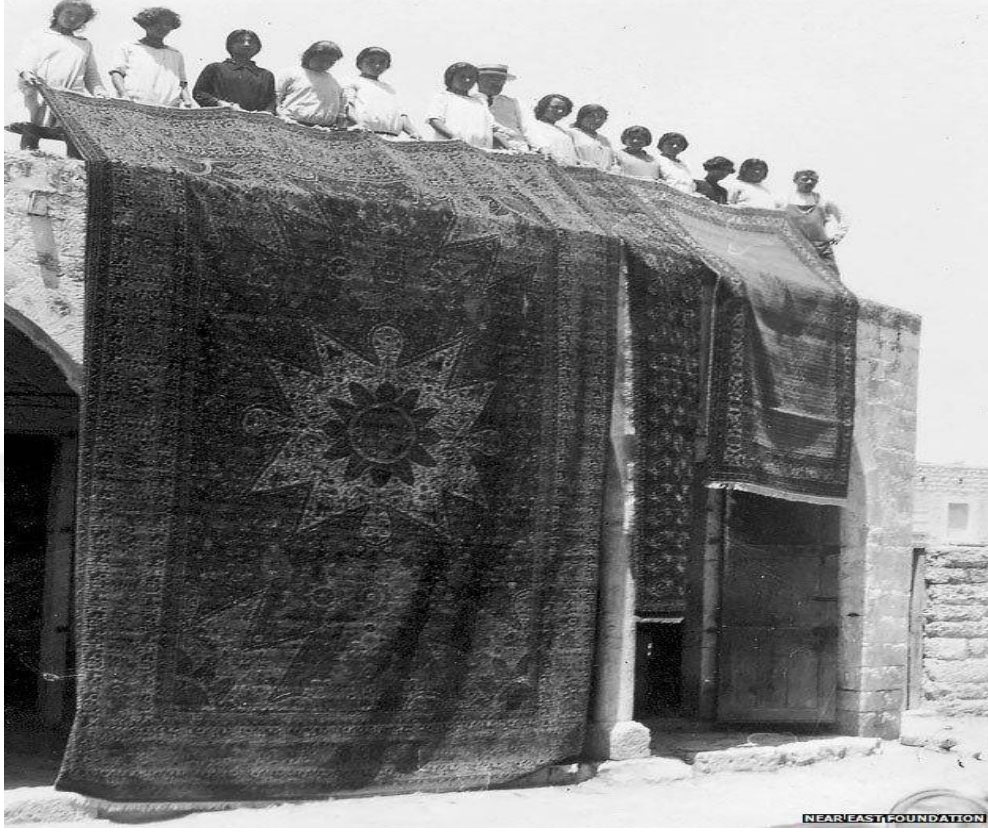

Kaynak:

<https://www.houshamadyan.org/mapottomanempire/vilayetaleppo/ourfa/economy/trades.html>

Ek.6.

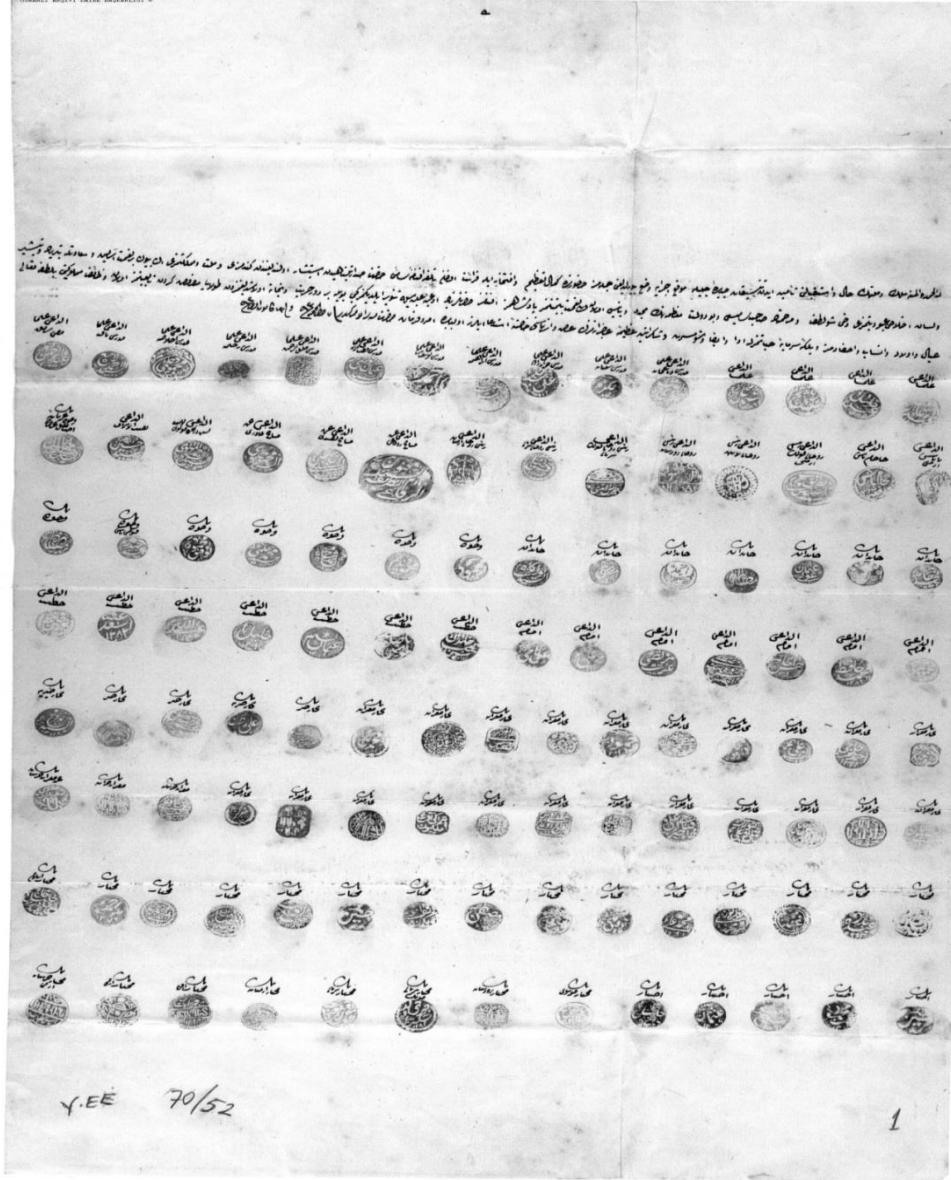
Ortada Jacop Künzler ve Halı Fabrikasında alışan Ermenî Kadınlar

Kaynak: <http://www.bbc.com/news/magazine-32396459>.

Ek.7.

Urfa'nın Müslim/gayrimüslim ekâbiri tarafından Kanûn-i Esasi'nin ilanını (23 Aralık 1876) tebrik mesajlarını içeren yazı.

Y.EE.00070

Kaynak: BOA, Y.EE: 70.

Ek.8.

Mart 1914 İtibariyle Müstakil Urfa Sancağı'nda Mevcûd Cemiyet, Kulübler ile Esâmîlerini İrâe Eder Cedveldir; BOA, DHEUM.EMN: 63/19-1.

İsim ve Şöhreti	Sana'atı	Buldukları Mevâki'in İsmi	Cem'iyetin ismi	Mülâhazât
Şeyh Safvet Efendi	Urfa Meb'ûsu	Yusuf Paşa Mahallesi	Birinci murahhas mes'ûlü İttihâd ve Terâkkî Cem'iyeti	İsticâren ikamet etmekte buldukları
Mollâzâde Hâcı Mahmud Efendi	Tüccarandan		İkinci murahhas mes'ûlü İttihâd ve Terâkkî Cem'iyeti	Cem'iyetin himâyesi tahtında Maârif Nezâreti
Hâcı Bekir Beyzâde Şeyh Müslüm Bey	Tüccarandan		İttihâd ve Terâkkî Kulübü Hey'et-i İdâre Reisi	Celîlesinin programı mucibince yerde ibtidâî
Hâcıkâmilzâde Müslüm Kâmil Efendi	Tüccarandan		İttihâd ve Terâkkî Veznedâr	Mektebi vardır.
'Ali Maksûd Efendi	Tüccarandan		İttihâd ve Terâkkî Hey'et-i İdâre Kâtibi	
Güllüzâde Murtaza Efendi	Tüccarandan		İttihâd-ı Terâkkî İdâre A'zâsından	
Çadırcızâde Hâcı Yahya Efendi	Tüccarandan		İttihâd-ı Terâkkî İdâre A'zâsından	
Horin Efendi, Kûpeliyân	Kunduracı	Gerz Mahallesinde	Daşnaksutyun (Taşnaksutyun) Kulübü	İsticâren ikamet etmekte oldukları
Karabet Efendi, Karadaşçıyan	Manifaturacı		Daşnaksutyun (Taşnaksutyun) Kulübü	
Karabet Efendi, Tabtabayan	Manifaturacı		Daşnaksutyun (Taşnaksutyun) Kulübü	
Sarkis Efendi, Manukyan	Ermenî cemaati mekteb-i ibtidâî muallimi	Halilürrahman Mahallesinde	Hınçakyan Kulübü	İsticâren ikamet etmekte oldukları
Sarkis Efendi, Bakkaliyan	'âdî bakkal		Hınçakyan Kulübü	
Ohannes Efendi, Bâbkiyan	'âdî terzî		Hınçakyan Kulübü	

Ek.9.

Urfa Katolik Kilisesi ve Kapusen misyoner Leonard Melki

Album de la Mission de Mésopotamie et d'Arménie confiée aux Frères Mineurs Capucins de la Province de Lyon, 40 phot. prises en 1904 par le frère Raphaël.

<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b531680094/f1.item>

Ek.10.

Kapusen misyon öğrencileri (Urfa).

Album de la Mission de Mésopotamie et d'Arménie confiée aux Frères Mineurs Capucins de la Province de Lyon, 40 phot. prises en 1904 par le frère Raphaël.

<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b531680094/f1.item>.

Ek.11.

Amerikalı Misyoner Corinna Shattuck

Kaynak: 'Doctor, sieh mich an!': Der Basler Arzt Hermann Christ auf medizinischer Mission in der Osttürkei (1898–1903).

Ek.12.

Amerikan Misyoner Corinna Shattuck ve Ermeni Kadınlar

M. Erdem Kabadayı, "Working from Home: Division of Labor among Female Workers Of Feshane in Late Nineteenth-Century Istanbul", *Social History of Late Ottoman Women*, Ed. Duygu Köksal, Anastasia Falierou, Leiden-Boston: Brill, 2013, 70.

Ek.13.

Urfa - Alman Misyon Hastanesi Eczhanesi

Kaynak: 'Doctor, sieh mich an!': Der Basler Arzt Hermann Christ auf medizinischer Mission in der Osttürkei (1898–1903).

Ek.14.

Urfa - Millet Köprüsü

Kaynak: <http://archives.eure.fr/ark:/26335/a011522753757wVpQXa/3687698b0c>

Ek.15. Mebusân-ı Osmanî Birinci Devre Urfa Mebusları – Mahmud Nedim ve Safvet Efendi

Kaynak: Mebûsân-ı Osmanî Birinci Devre (1324-1328).

Ek.16.

Urfa, 1903. Surp Asdvadzadzin Kilisesinin avlusu. Ermenilerin dini önderi Başpiskopos Horin Muhtaryan'ın (1823-1903) cenaze merasimi.

Kaynak: Der Christliche Orient, Februar 1904, Verlag der Deutschen Orient-Mission, Berlin.
<https://www.houshamadyan.org/tur/haritalar/halepvilayeti/urfa/din/kiliseler.html>

Ek. 17.

Eczacı Abraham Attarian ve aile üyeleri

Kaynak: 'Doctor, sieh mich an!': Der Basler Arzt Hermann Christ auf medizinischer Mission in der Osttürkei (1898–1903).

Ek.18.

Muhtemelen II. Meşrutiyet'in İlanı esnasında çekilmiş bir fotoğraf.

Osmanlıca yazı: Saadet - Urfa'nın Halilürrahman Cami'inde Dua Okurken Alınan Bir Grup
Kaynak: <https://www.cografik.com/sanliurfa-ve-sanliurfa-fotografлари/>